

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ
В УКРАЇНІ
XX – ПОЧАТКУ XXI СТ.:
ІСТОРИЧНІ НАРИСИ

Київ
Ніка-Центр
2012

УДК 323.1+94(477),1780/2011”
ББК 66.5:63.3(4Укр)
НЗ5

Редакційна рада:

В.М Литвин (голова)

Г.В. Боряк, В.М. Даниленко, С.О. Довгий, С.В. Кульчицький, Ю.А. Левенець, О.С. Онищенко, В.А. Смолій, В.М. Шаповал

Відповідальний редактор – В.А. Смолій

Керівник авторського колективу – Л.Д. Якубова

Авторський колектив:

О.Г. Аркуша, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський, Т.В. Вронська, В.І. Головченко, Г.Г. Єфіменко, В.О. Котигоренко, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко, О.М. Майборода, І.Г. Патер, Р.Я. Пиріг, О.С. Рубльов, В.П. Щетніков, І.Я. Щупак.

В колективній монографії українських дослідників підсумований історичний досвід України щодо осмислення й утілення власних етнополітичних прагнень. Віхи становлення української ідеї, консолідації навколо неї української політичної нації та визволення державотворчої енергії українського народу розглядаються на тлі драматичних подій політичної історії ХХ – початку ХХІ ст. Авторський колектив простежує зміни політичних і державних доктрин у розв’язанні національного питання, становища та міри впливу на них українців і решти етносів України. Проблема становлення політичної платформи українства як державної нації та етнічних меншин як вагомих гравців сучасного політичного простору досліджена на тлі історично змінюваних декорацій: у різних державах (Російській та Австро-Угорській імперіях, УНР, Українській Державі, ЗУНР та УСРР, II Речі Посполитій і Румунському королівстві, ЧСР та УРСР, незалежній Україні), соціально-економічних і політичних системах.

Призначена для науковців.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
29.05.2012 р. (Протокол № 6)

Видання здійснено за підтримки
Інституту телекомунікацій і глобального інформаційного простору
НАН України

ЗМІСТ

ВСТУП (<i>Литвин В.</i>)	5
Посилання до вступу	14
I. УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ «ВЕСНИ НАРОДІВ»	17
Українські землі в складі Російської та Австро-Угорської імперій (XIX ст.) (<i>Якубова Л.</i>)	18
Російська «тюрма народів» (<i>Головченко В.</i>)	52
Національна політика цісарського і провінційних урядів (<i>Аркуша О.</i>)	75
Посилання до розділу I	98
II. СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА «ВЕСНА НАРОДІВ»	109
Українська революція: пошуки міжнаціональної гармонії (<i>Верстюк В.</i>)	110
Національна політика Української гетьманської держави (квітень—грудень 1918 р.) (<i>Пиріг Р.</i>)	127
Утворення радянської України (<i>Єфіменко Г.</i>)	135
Особливості етнонаціонального життя Західноукраїнської Народної Республіки (<i>Патер І.</i>)	149
Національна політика Кремля щодо УСРР (1919—1922) (<i>Кульчицький С.</i>) ..	155
Посилання до розділу II	186
III. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	195
Національні відносини в радянській Україні (1923—1938) (<i>Єфіменко Г., Якубова Л.</i>)	196
Національне питання в II Речі Посполитій (<i>Рубльов О.</i>)	264
Національна політика Праги у Підкарпатській Русі (<i>Віднянський С.</i>)	283
Старе Королівство, Буковина та Бессарабія — шлях у нікуди. 1918—1940 рр. (<i>Якубова Л.</i>)	304
Посилання до розділу III	325
IV. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	339
Національне питання в радянській політичній тактиці і стратегії у переддень світової війни (<i>Вронська Т., Лисенко О.</i>)	340
Етнонаціональна політика німецької окупаційної адміністрації та її вплив на сферу міжнаціональних відносин (<i>Лисенко О.</i>)	358
Національна політика королівської Румунії в Трансністрії (<i>Щетніков В.</i>) .	384
Особливості національних процесів у Закарпатті (<i>Віднянський С.</i>)	397

Трагедія євреїв України (<i>Шупак І.</i>)	402
Зміни у національній політиці радянського керівництва в роки війни (<i>Кульчицький С.</i>)	425
Посилання до розділу IV.	441
V. УКРАЇНА БАГАТОНАЦІОНАЛЬНА ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1945–1991) (<i>Котигоренко В.</i>)	459
Зміни в етнічній структурі населення та особливості державної національної політики в Україні у 1945–1953 рр.	461
Етнічні та етнополітичні зміни в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х роках.	475
Національні рухи в суспільних процесах в Україні на межі 1980-х – 1990-х років.	498
Посилання до розділу V	509
VI. КРИМСЬКЕ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ XX СТОРІЧЧЯ (<i>Кульчицький С.</i>)	515
Посилання до розділу VI.	530
VII. УКРАЇНА НЕЗАЛЕЖНА.	533
Етнонаціональні відносини в суверенній Україні (<i>Котигоренко В.</i>)	534
Етнополітика України в контексті євроінтеграції (<i>Майборода О.</i>)	548
Посилання до розділу VII.	562
ПІСЛЯМОВА (<i>Якубова Л.</i>)	565
Посилання до післямови.	580
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	582

ВСТУП

Національне питання перебувало в епіцентрі бурхливої політичної історії світу протягом усього XX ст. Започатковане ще у середині XIX ст. національне піднесення європейських народів у наступному столітті шукало вихід державотворчим амбіціям недержавних націй, що врешті – після Другої світової війни та розвалу колоніальної системи призвело до докорінної зміни карти світу. Відлуння того потужного імпульсу відчутні й нині: його унаочнює створення новітніх державних утворень. Віддаленим, проте, закономірним наслідком європейських революцій середини XIX ст. можна вважати й суверенізацію України. Як на початку XX ст., так і наприкінці його вона для багатьох виявилася свого роду «темною конячкою», що несподівано виринула на європейському політичному небосхилі. Втім, така несподіваність властива лише тим, хто мало цікавиться історією.

Які чинники відіграли вирішальну роль у становленні та реалізації українського політичного проекту? Як і коли «українське питання» переросло межі етнографічного? Які суспільно-політичні сили виступили творцями нового явища політичної історії двох потужних імперій XIX ст.? Врешті, яким чином воно впливало на етнонаціональне життя оточуючих етнічних громад? Названі проблеми з наукового погляду залишаються надзвичайно актуальними.

Не викликає сумніву, що творцем сучасної української нації, генератором її політичного потенціалу виступила національна інтелігенція. Процес цей, власне, був універсальним в європейських країнах і активізувався в епоху прискорення капіталістичного розвитку. Попри відносну лояльність імперських адміністрацій до українства, його етнокультурний розвиток суттєво стримувався відсутністю усталеної етнічної самоідентифікації та поглядом на нього як на російський субетнос. Десятиріччями українські інтелектуали доводили право на існування власної мови та культури, боролися за її запровадження хоча б у початкову школу, по крихтах виборювали громадянські права. Усвідомлення того, що українці є самостійним народом, спроможні самостійно обирати своє майбутнє і мають на це право, стало рушійною силою українського політичного руху. Українське питання як таке, безумовно, перебувало в епіцентрі політичної історії на теренах сучасної України. Однак повною мірою зрозуміти витоки проблем, що супроводжували його поступ тоді й подовжують впливати на життя вже незалежної України, можна, тільки системно дослідивши комплекс міжетнічних взаємин, особливості формування та змін етнічного складу, сутність і методи запровадження національної політики в їхніх історичних інтерпретаціях.

Ставлячи такі дослідницькі завдання, варто, безперечно, зважити на досвід попередників. Протягом XX – початку XXI ст. наукова та політична бібліотека поповнилася сотнями тисяч видань, в яких під різними політичними та світо-

глядними кутами зору дискутувалися завдання державної національної політики, зміст національного питання, засади вирішення останнього, його співвіднесення з проблемами соціального, духовного, культурного тощо розвитку. З величезного масиву дотичної літератури насправді суто наукові праці, які б синтетично досліджували національне питання (як комплекс взаємовідносин етнічної більшості, етнічних меншин та чинної державної влади) в історичній ретроспективі, нечисленні¹. Серед них прикметне і показове місце посідає одна з перших за часом видання колективна монографія, що нині є бібліографічним раритетом.

Ідеться про видану в 1910 р. товариством «Общественная польза» фундаментальну працю «Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия» (СПб., 1910). Книжка стала першим синтетичним дослідженням історії міжетнічних взаємин і вивченням досвіду запровадження національної політики в трьох найпотужніших державах Європи – Австро-Угорщині, Росії та Німеччині. Зважаючи на непересічне піднесення цікавості в російському суспільстві до проблем міжнаціонального співжиття та національних політичних рухів під впливом діяльності I та II Державних Дум, видавництво задумало проект, в якому прагнуло відтворити історію та практику державного регулювання національного питання. Не випадково статті для нього були замовлені значному колу членів віденського рейхстагу, регіональних ландтагів, колишнім депутатам Державної Думи. До проекту, власне, був залучений цвіт тогочасної наукової та суспільно-політичної громадськості: авторський колектив був багатонаціональним і строкатим під кутом зору партійних уподобань. Однак це не стало на перешкоді створення найзмістовнішого дослідження свого часу, оскільки і представники соціал-демократії, і ліберали, і кадети дотрималися базових наукових принципів дослідження, що дозволило їм піднятися над класовими і національними інтересами, і, врешті, створили працю, що глибоко і поліфонічно віддзеркалила розмаїття тогочасної етнонаціональної ситуації в Східній Європі. Важливу роль, певне, відіграла й об'єднавча діяльність редактора А.Кастелянського.

На реалізацію проекту, задуманого в 1907 р., знадобилося кілька років. Книга, що з'явилася внаслідок цього, побачила світ в епоху передчуття змін. Яскравими мазками вона була описана редактором так: «В Австрії подавав ще надії молодий парламент, обраний на основі загального виборчого права, – і співжиття між національностями набуло тимчасово більш мирного характеру. В Угорщині – національності під нещадним гнітом мадяр, на час “притихли”, замерли, ніби причаїлися; опосередковано і там позначилася привабливість нового австрійського рейхстагу. В Росії, – із загальним занепадом суспільного життя, національне бродіння пішло вглиб; про національну фізіономію її “будівниці” майже нічого ще не було чути, а про Велику Росію тільки-но заговорили. Не дійшло навіть до відкритого “рукопашного бою” між слов'янством та німецьтвом (“германством”) <...>

Але з того часу фарватер національного життя круто перемінився. Майже неочікувано, стихійно – як завжди – знов пробудилися пристрасті й страхи народів. І з притаманним сучасності темпом національне піднесення швидко перекинулося з однієї народності на іншу, розвиваючи повсюдно величезну соціальну енергію...»².

Міжнаціональне протистояння на регіональному та загальнодержавному рівнях поширювалося країнами Європи наче ланцюгова реакція. Загострення німецько-чеського і німецько-словенського протистояння, польсько-українське протиборство, що завершилося терористичним актом у Львові, анексія Боснії та Герцеговини, що загрожувала перерости у воєнний конфлікт між Сербією та Австрією, політичні перевороти в Туреччині та Персії, піднесення визвольного руху на Криті – такими були передвісники майбутніх епохальних революційних зрушень.

Політичною підосною національних рухів, як зазначав В.Водовозов, стали два принципових висновки, до яких суспільно-політична думка Європи дійшла наприкінці XIX ст. 1-й. «Намагаючись перетворити свою націю на народ, тобто втілити її в державну форму, національна свідомість недержавної національності *в теорії* визнає, звичайно, подібні ж прагнення у інших національностей й спирається на теорію національної держави». 2-й. «Кожна народність, тобто сукупність осіб, пов'язаних єдністю походження, мови, цивілізації та історичного минулого, має право створити особливу політичну одиницю, тобто *особливу* державу»³.

Безпосередня причина органічного потягу народів до суверенізації полягала в тому, що державна конфігурація, створена в Європі рішеннями Віденського конгресу (1815 р.), була штучною й заклала основи хронічної політичної пропасниці всередині величезних імперій, створених з різнорідних етнічних конгломератів. На підтвердження тези наводилася думка видатного російського правознавця О.Градовського, що держава є «...правильно забезпеченою у своєму внутрішньому розвитку, коли вона побудована на основі народності і слугує національним цілям», отож, цілком закономірно створені Віденським конгресом держави «...безперервно живуть між страхом внутрішньої революції та зовнішнього вторгнення»⁴.

Очевидна неможливість розв'язання національного питання шляхом суверенізації всіх недержавних націй викликала до життя інший політичний ракурс у його постановці: чи існує можливість врегулювати взаємовідносини національностей у кордонах багатонаціональних держав?⁵ Вважаючи національне питання одним із найважливіших в їхній внутрішній політиці, автори видання водночас зазначали, що помилково було б вважати вирішенням національного питання примирення інтересів *людей*, що говорять різними мовами. Справжній державницький підхід до проблеми, на їхній погляд, мав передбачати задоволення протилежних домагань, примирення протилежних інтересів різних *національностей*⁶. «Там, де існує нація, ... вона неминуче вимагатиме участі в державній владі, саме, як така, – зазначав В.Водовозов, – вона вимагатиме права впливати на організацію школи та характер викладання у ній у своєму національному дусі, і т. ін.»⁷. Отже, національне питання в добу парламентаризму, на думку авторів книги, з питання про національно-культурний розвиток переростає в питання про джерело влади, принципи і методи формування владних інституцій, порядок представництва національних інтересів у вищих і місцевих органах влади: окреслена проблема не тільки не розв'язана, а й навіть не порушена чинним державним правом у жодній країні; в такому ракурсі вона не розглядається у програмах жодних політичних партій, навіть національних; програми націоналістичних партій акцентуються на пріоритеті власних національних інтересів

і їхньому обстоюванні шляхом одержавлення власного етносу, що суперечить інтересам екстериторіальних спільнот.

Ставлячи перед собою завдання об'єктивно дослідити особливості формування та розвитку етнонаціонального життя трьох найбільших держав Європи, автор—и були свідомі потужного руйнівного і творчого потенціалу, який приховував у собі універсальний потяг націй до створення національних держав. Слід визнати, що своє завдання вони виконали з гідністю: за рівнем глибини наукового аналізу, широти думок і справдженості прогнозів видання не мало собі рівних, не випадково воно практично не цитувалося за радянських часів — занадто ж бо дисонувало з ленінсько-сталінською концепцією націй.

Насправді видання стало не тільки видатним явищем в історіографії проблеми, високо піднявши планку теоретичного опрацювання національного питання, — воно зафіксувало відправну точку епохальних політичних зрушень у Європі, за якими розпочиналася нова доба в житті людства. Далі відбулися кілька революцій, дві світові війни, піднесення і крах нацизму, створення й розвал світової соціалістичної системи, виник Євросоюз, сформовані нові концептуальні підходи в сфері співжиття етнонаціональних спільнот.

Власне, подальша доля співавторів проекту позначила віхи доленосних потрясінь ХХ ст., яке розкидало їх по різні боки соціальних барикад, національних змагань: кого піднесло на вершину політичного олімпу, кого перетворило на вигнанця. Це був час випробувань і їхніх теоретичних концепцій, і політичних поглядів. Хтось залишився послідовним у своїх переконаннях, хтось відмовився від них.

Автор підрозділу «Політична еволюція національностей в Австро-Угорщині» Карл Реннер (Рудольф Шпрінгер) (1870—1950) — видатний австрійський політичний діяч, соціал-демократ, теоретик австромарксизму і лідер II Інтернаціоналу, увійшов в історію ще й як успішний діючий політик, який поєднав свою теоретичну працю з практикою державного будівництва. Після розпаду Австро-Угорської імперії він став першим федеральним канцлером і головою Державної ради Австрії, в 1930—1933 рр. обіймав посаду голови парламенту. В роки Другої світової війни перебував на антифашистських позиціях, після неї — перший канцлер коаліційного тимчасового уряду та президент Австрії, послідовний прибічник ідеї багатонаціональної держави у формі демократичної федерації на засадах політичної та культурної рівноправності національних меншин. Політики такого гатунку заклали підвалини західноєвропейської демократії в її сучасному вигляді.

Леон Василевський (Плохоцький) (1870 (С.-Петербург) — 1936 (Варшава)) — учень Т.Масарика, згодом відомий історик, публіцист, етнограф і перекладач, на час виходу видання — помітна постать ППС—ППС(рф). З 1917 р. — член Польської організації військової, з листопада 1918 — міністр закордонних справ Польщі, радник з питань національностей, друг і соратник Ю.Пілухського. Відіграв помітну роль у врегулюванні міждержавних взаємин між Польщею та СРСР після польсько-радянської війни. Протягом 1930-х років поєднував наукову (керував Інститутом в справах національностей) і політичну діяльність.

Михайло Грушевський (1866 (Холм) — 1934 (Кисловодськ)), який написав статті про українців Австро-Угорщини та Росії, увійшов в історію як голова Центральної Ради УНР; згодом, піддавшись оманливій привабливості українізації,

повернувся до радянської України, як академік ВУАН віддано реалізував ідею створення дійсної історії України-Русі й помер, повністю ізольований радянськими спецслужбами від суспільно-політичного життя України. Призначеною радянською державою пенсією в 500 рублів родина користувалася недовго – в роки Великого терору майже вся вона була репресована.

У сталінських катівнях загинув і Аліхан Букейханов (1866–1937) – автор підрозділу про казахів – кадет, член Державної Думи, представник «західного напрямку» громадського руху казахської інтелігенції, що виступав за модернізацію степовиків. У пореволюційну епоху – засновник і лідер партії «Алаш», комісар Тимчасового уряду в Казахстані, згодом – голова Алашської автономії (1917–1920). У 1922–1927 рр. – літературний співробітник Казахської секції Центрального видавництва народів СРСР (Москва). Тричі заарештовувався органами НКВС, розстріляний за належність до «терористичної організації».

На час виходу книги Данііл Пасманік (1869 (Гадяч) – 1930 (Париж)) – відомий публіцист, громадський діяч, провідний теоретик сіоністського руху, в 1906–1917 рр. член ЦК Сіоністської організації Росії. В роки революційних змагань вступає до партії кадетів, згодом стає членом крайового уряду Криму, головою Союзу єврейських общин Криму. В 1919 р. емігрує до Франції, де переходить на праві позиції, редагує білоемігрантську газету «Общее дело», що врешті-решт спричиняє розрив з сіонізмом.

Лев Штернберг (1861 (Житомир) – 1927 (Ленінград)), автор статті про інородців, у молоді роки був членом організації «Народна воля», в 1885 р. арештований, після трьохрічного одиночного ув'язнення відправлений у заслання на о. Сахалін, де захопився етнографією. З 1899 р. працював у Петербурзі, 1902 р. закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. В роки першої російської революції виступив співзасновником Єврейської народної групи (близька до кадетів), опублікував в органі групи «Свобода и равенство» статті «Національна течія в російському єврействі», «Завдання російського єврейства» тощо. В радянську епоху – відомий етнограф, глава школи еволюціонізму, спеціаліст у галузі первісних релігійних вірувань.

Василь Водовозов (1864–1933) – російський публіцист, юрист, економіст, автор праць з історії державного права, політичного устрою, виборчого права та політичних партій Західної Європи – написав теоретичний підрозділ монографії. Як громадський діяч виступав за створення «надкласової» партії трудящих. В 1906 р. примкнув до «Трудової групи» (фракція депутатів 1-ї Державної Думи). Після припинення політичної діяльності взяв активну участь у підготовці статей «Энциклопедического словаря Брокгауза и Эфрона». У 1917 р. вступив до Трудової народно-соціалістичної партії. Як непримиренний опонент більшовицького режиму емігрував з СРСР у 1926 р. до Чехословаччини, де працював як почесний член Союзу російських письменників і журналістів.

У нью-йоркській еміграції закінчив свій земний шлях Володимир Медем (1879–1923) – лідер та ідеолог Бунду, теоретик національного питання та міжнародного пролетарського руху. Низка його праць, зокрема «Социализм и национальный вопрос», і понині не втратили своєї наукової значущості.

Про євреїв Австро-Угорщини написав Натан Бірнбаум (Матіас Ахер) (1864 (Відень) – 1937 (Схевенінген, Голландія)) – письменник, філософ, один з основоположників сіонізму, автор терміна «сіонізм». Після 2-го Сіоністського конгресу

(1898) він розірвав із Т.Герцлем, згодом став одним з ініціаторів Черновицької конференції з мови ідиш (1908), яка визнала її національною мовою єврейського народу. У пореволюційну епоху Бірнбаум докорінно переглянув свої попередні погляди, пристав до єврейського ортодоксального руху і став його ідеологом, висунув теорію так званого галут-націоналізму. В 1919 р. Бірнбаум став першим генеральним секретарем Агуддат Ізраель – всесвітнього єврейського релігійного руху, об'єднаного в політичну партію, метою якого було збереження єврейської релігії та традицій спільноти на основі Галахи.

Максим Славинський (1868–1945) – публіцист, перекладач, поет, дипломат, член Української республікансько-демократичної партії (пізніше – Української партії соціалістів-федералістів), автор «націоналогічної теорії» про створення в Росії особливої «імперської нації» – написав для видання підрозділ «Національна структура Росії та великороси». Після повалення самодержавства виступав за термінові реформи в ім'я збереження територіальної цілісності. На 3'їзді Народів (1917 р., Київ) закликав: «Ми зацікавлені у цілісності й неділимості Росії, адже кожен народ окремо не представляє собою особливої сили. Але разом узяті, ми – господарі Росії. Стара влада була владою тонкого прошарку панівних класів. Після цього прошарку влада перейшла до широких мас одного народу. Аби вона перестала бути несталою та слабкою, потрібно, щоб держава використала сили всіх народів. Форма використання тільки одна – федерація»⁸. За особистого запрошення П.Скоропадського став радником міністра іноземних справ Д.Дорошенка, згодом обійняв посаду міністра праці в уряді Ф.Лизогуба. За доби УНР очолив дипломатичну місію в Чехословаччині, де й залишився в еміграції. Протягом 1928–1938 рр. головував у «Республіканському демократичному клубі». Помер у Лук'янівській в'язниці в Києві.

Статтю про поляків Пруссії написав Юліан Мархлевський (1866–1925) – засновник Соціал-демократії Королівства Польщі та Литви (СДКПІЛ), на час виходу книги – вже кандидат у члени ЦК РСДРП. У майбутньому – один із засновників Комінтерну. З 1922 р. – ректор Комуністичного університету національних меншин Заходу, помертньо увічнений у назві польського національного району України – Мархлевського – щоправда, лише до 1935 р.

Семен Дубнов (1860 (Мстиславль) – 1941 (Рига)) – всесвітньо відомий історик, публіцист, громадський діяч, один із засновників і класиків наукової історії єврейського народу – цілком очікувано написав підрозділ, присвячений євреям Росії. Свою громадську діяльність він розпочав на межі ХІХ–ХХ ст. як учасник Товариства для поширення просвіти між євреями Росії («Общество для распространения просвещения между евреями России»). На час виходу видання він – вагомий, зрілий політичний діяч, засновник Єврейської народної партії («Фолкспартей», 1906 р.). У 1922 р. емігрував до Німеччини, де завершив справу свого життя – десяти томну історію єврейського народу. Розділив сумну долю народу, над написанням історії якого працював все життя, загинувши під час однієї з перших акцій зі знищення Ризького гетто.

Співавтори книги, народжені в епоху Великих реформ, що заклали підвалини модерного перевороту в Австро-Угорській і Російській імперіях, власне, репрезентували нову когорту політичних діячів, яким судилося продовжити справу оновлення європейської цивілізації. Врешті, їхня сукупна доля засвідчила ті колосальні зміни, що супроводжували перехід людства від стану революційних

очікувань до етапу їхнього втілення. Тоді ж у поняттях «народ», «нація», «національність» за безліччю визначень і типологічних характеристик приховувалося непересічне розмаїття суспільно-політичного життя досліджуваних країн. Зрозуміло, що поняття ці, як, власне й теоретичний базис їхнього пізнання, перебували в стадії становлення. На початковому етапі оформлення перебувало й міжнародне право, в європейських країнах спостерігалися відчутні різночитання, спричинені суттєвими відмінностями їхніх політичних систем і домінуючого світогляду. Гострота моменту полягала в тому, що національне питання на межі століть з дискусійних клубів, університетських кафедр, бібліотечних і архівних сховищ потужно перекинулося в повсякденне життя, потім на парламентські трибуни і стало поряд із соціальним питанням вирішальним чинником політичної практики.

Відтоді науковий світ пройшов тривалий шлях в усвідомленні та дослідженні сфери міжнаціональних взаємин та їхнього державного регулювання: в окрему галузь наукового знання виділилася етнополітологія, детально розроблений понятійний апарат дотичних дисциплін, базові поняття сфери етнонаціонального життя закріплені в міжнародному праві й набувають універсального поширення в контексті процесів євроінтеграції. Водночас і досі відчувається дефіцит синтетичного за своїм змістом аналізу історичного досвіду вирішення національного питання, його впливу на умови етнічного відтворення та сферу міжнаціональних відносин як таку.

В контексті висловленого вище актуальним вважається сучасне прочитання історичного досвіду України щодо усвідомлення й утілення власних етнополітичних прагнень. Можна сміливо стверджувати, що аналогів драматичної долі народу України (за змістом та інтенсивністю міжетнічних взаємодій і радикальності державних експериментів у сфері етнонаціональної політики) у світовій історії було небагато.

В епоху політичних потрясінь минулого століття українці вступили як одна з етнічних складових могутніх імперій. На межі XIX–XX ст. майбутнє українського народу виглядало непевним. Засновники Української національно-демократичної партії (УНДП) бачили своє завдання у створенні незалежної Русі-України, «...в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу»⁹. Стратегічна перспектива унезалежнення держави, що б ішла власним достойним поступом серед «новочасних» культурних держав світу, попри свою співзвучність загальноєвропейському політичному контексту, була на той час позбавленим життєвої підоснови ідейним фантомом. Народ, пошматований імперіями, конче потребував підвищення загального культурного рівня, усталення етнонаціональних орієнтирів, кристалізації політичних вимог і виборення адекватних політичних механізмів їхньої реалізації. Нечисленна українська інтелігенція усвідомлювала епохальність завдань, які їй судилося вирішити в ім'я відновлення історичної справедливості щодо пригнобленого народу. Цілком не випадково свою статтю, присвячену завданням українського політичного провodu, І.Франко назвав «Поза межами можливого». Промовистими були і його пояснення: «Ідеал національної самостійності в усякому погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто-таки під ногами, і що тільки від нашої свідомості

цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки»¹⁰.

Становлення української ідеї, консолідація навколо неї української політичної нації та визволення державотворчої енергії українського народу збіглися в часі з найдраматичнішими подіями політичної історії ХХ ст. Десятиліттями перебуваючи в підкореному становищі, українці, долаючи протидію негативних внутрішніх і зовнішньополітичних чинників, ішли до втілення ідеї незалежної національної держави, національного визволення в широкому сенсі слова. Досвід народу, що подолав комплекс меншовартості й, ставши державотворчою нацією, з перших кроків своєї незалежної ходи проголосив принцип національної рівності пріоритетним напрямком внутрішньої політики власної держави, заслуговує на глибоке наукове дослідження. Систематизація та аналіз накопичених історичною наукою знань у цій галузі є кроком у бік наближення до справжньої картини етнічного життя світу в ХХ – на початку ХХІ ст.

Засобом розв'язання цього важливого завдання є науковий аналіз модерної історії народу України на шляху політичного становлення та конституювання української нації в контексті політичної історії ХХ – початку ХХІ ст. Вирішенню актуалізованих вище наукових проблем присвячена ця книга, яка є наслідком колективної праці українських істориків, зокрема співробітників Інституту історії України НАН України, Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, Київського національного університету ім. Т. Шевченка та інших наукових установ.

Автори пропонованого до уваги видання бачили своє завдання в змістовному відтворенні сповненого драматизму, новаторства, доленосних знахідок і непоправних утрат пошуку відповідних часові методів і форм вирішення національного питання на теренах сучасної України. Авторський колектив намагався прослідкувати зміну політичних і державних доктрин у розв'язанні національного питання та відповідно – становища та міри впливу на них українців і решти етносів України. Дослідження проблеми становлення політичної платформи українства як державної нації та етнічних меншин як вагомих гравців сучасного політичного простору здійснювалося на тлі історично змінюваних декорацій: у різних державах і політичних системах – Російській та Австро-Угорській імперіях, УНР, Українській Державі, ЗУНР та УСРР, II Речі Посполитій та Румунському королівстві, ЧСР та УРСР і, нарешті, в незалежній Україні. Розгляд історичного досвіду боротьби етнічних груп України за визнання та задоволення своїх етнополітичних прагнень у контексті історії діаметрально протилежних політичних систем, форм державності, соціально-економічних укладів є підосновою відображення самотнього шляху українського народу до власної державності й обґрунтування засад нинішньої етнополітики України. Водночас мають бути віднайдені й відповіді на запитання, якою мірою досвід врегулювання сфери міжнаціональних відносин України співголосний з аналогічними процесами в Західній Європі та якими є перспективи модерної української нації в контексті європейської інтеграції.

Формат видання, на жаль, не дозволяє рівноцінно відобразити всі перипетії бурхливої історії України ХХ – початку ХХІ ст. на регіональному й етнічному рівнях. Узагальнення досвіду вирішення національного питання протягом тривалого історичного періоду (фактично – цілої епохи) стало основою універсалізації

дослідницького підходу, внаслідок чого першочергова увага приділялася найбільш численним і політично активним етнічним групам, на прикладі яких можна було відобразити певні соціально-економічні та суспільно-політичні тенденції в їхній історичній динаміці. Дисперсні та нечисленні громади переважно виступали як додатковий предмет дослідження: їхня історична доля певним чином віддзеркалювала загальний історичний поступ країни проживання.

Заглиблення в надзвичайно складні й суперечливі процеси, що супроводжували формування сучасних територіальних меж української держави, врешті привело творчий колектив до думки про доцільність здійснення окремого ґрунтового дослідження історії етнонаціональних відносин в Криму. Зважаючи на специфіку формування етнічного складу Кримського півострова, особливості його перебування в складі Російської імперії та РСФРР міжвоєнної доби, гостроту сьогоденних дискусій і, навіть, спекуляцій навколо статусу АР Крим, було вирішено започаткувати спеціальний дослідницький проект, покликаний на належному науковому рівні відтворити динаміку історичного поступу Криму в ХХ – на початку ХХІ ст. Слід зазначити, що перші кроки в цьому напрямі вже зроблені¹¹. З метою здійснення тривалих системних студій історії міжнаціональних відносин у Криму в Інституті історії України НАНУ створено творчий колектив, який вивчатиме названу проблематику, починаючи з античних часів до сьогодення. Це не значить, що найбільш значущі сюжети етнонаціональної історії Криму відсутні в пропонованій праці.

Подальшого докладного дослідження вимагають проблеми, які в цій праці актуалізовані лише в загальних рисах. Це передовсім стосується обставин, особливостей і наслідків здійснення національної політики в межах зон окупації в роки Другої світової війни.

Автори свідомі того, який величезний шлях пройшли Європа загалом, Україна зокрема, у ставленні до національного питання як такого, розумінні засад гармонізації сфери міжетнічного співжиття, ролі і завдань держави та суспільства у розбудові неоднорідних в етнічному відношенні країн. Зрозуміло, що ставити крапку в процесі усвідомлення досвіду, накопиченого українським суспільством на цьому шляху, зарано. Авторський колектив не претендує на вичерпне висвітлення цього надзвичайно перспективного дослідницького напрямку, розглядаючи проведену роботу лише як початок тривалих глибоких історичних студій, які покликані сприяти розвитку методологічних засад вітчизняної історичної науки. Розуміючи, що в сучасному світі національне питання зберігає не тільки потужний творчий, а й руйнівний потенціал, науковці закликають ставитися до їхньої праці як до фахового дослідження, що базується на принципах об'єктивності та історизму і виключає можливість його використання в інтересах тих чи інших політичних сил.

Академік Національної академії наук України
В.М. Литвин

ПОСИЛАННЯ ДО ВСТУПУ

- 1 Доволі популярною ця проблематика була за радянських часів, однак через тенденційність і вибірковість залучених джерел останні у наш час малоінформативні. Сильною стороною радянської історіографії були праці, присвячені дослідженню національного питання в капіталістичних країнах. Див. зокрема: Левин И. Национальный вопрос в послевоенной Европе. — М., 1934; Трайнин И. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. — М.; Л., 1947; тощо. Представницький блок літератури сформувався у післявоєнній американській і канадській історіографії, однак і там найзмістовніші праці фокусувалися на окремих проблемах: Borys J. The Sovietization of Ukraine 1917–1923: The Communism Doctrine and Practice of national Self-determination. Edmonton, 1980; Baron Salo W. The Russian Jew under Tsars and Soviets. — New York: Schockenbooks, 1987; Connor W. The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy. — Princeton: Princeton Univ. Press, 1984; Dmytryshyn B. Moscow and the Ukraine 1918–1953. A study of Russian nationality policy. — New York, 1956; Gitelman Zvi. A century of ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the present. — New York, 1988.; Lavrinenko J. Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy toward Ukraine; An annotated Bibliography, 1917–1953. — New York: Reserch program on the USSR, 1954; Mace J. Communism and the dilemmas of national liberation: National communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. — Cambridge, 1983; Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. The Wilder House Series in Politics, History, and Culture. Ithaca and London: Cornell University Press, 2001; Pinkus B. The Jews of the Soviet Union: The history of a national minority. — Cambridge univ. press, 1988; Smith J. The Bolsheviks and the National Question, 1917–1923. — Basingstoke, 1999; Soviet Nationality Politics and Practices / Ed. by Jeremy R.Asrael. — New York: Praeger Publishers, 1978; Sullivant R. Soviet Politics and the Ukraine 1917–1957. — New York, 1962; Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. by P.J.Potichnyi and H.Aster. — Edmonton, 1988; та ін. Базові уявлення стосовно низки поставлених питань надають також довідникові та документальні видання часів незалежності, зокрема історичні та політологічні. Див.: Історико-політичні уроки української державності: Енциклопед. словник. — К.; Донецьк, 1998; Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996; Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. документів і матеріалів / М.І.Панчук, І.Л.Гошуляк, С.С.Діброва — К.: Наук. думка, 1994; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: Довідник. — У 2 ч. / Упоряд.: І.О.Кресіна (керівник), О.В.Кресін, В.П.Ляхощкий, В.Ф.Панібудьласка. — К.: Вища шк., 1997. — Ч.1; Ч.2; Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду: Монографія / Ю.І.Римаренко, М.М.Вівчарик, О.В.Картунов, І.О.Кресіна та ін. — К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000; Національні меншини України: політико-правовий аспект / М.Панчук (керівник) та ін. — К., ІПіЕНД, 2000; Міжнаціональні відносини і національні меншини України: Стан, перспективи / Р.Ш.Чілачава (ред.) та ін. — К.: Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004; та ін. Поволі просуваються дослідження в цьому напрямку й у Росії. Окремі публікації останніх років фокусуються на теорії національного питання, націоналізму, націотворення, загальних аспектах державної національної політики (Націоналізм в мировій історії. — М.: Наука, 2007; Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX — начало XX века). — СПб.: Лисс, 1998; Трагедия великой державы: Национальный вопрос и распад Советского Союза: Сборник / РАН; Ин-т российской истории. Научный совет по истории социальных реформ, движений и революций / Г.Н.Севостьянов (отв. ред.), С.М.Исхаков (сост.). — М.: Социально-политическая мысль, 2005; Бахтурина А.Ю. Краины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы первой мировой войны (1914–1917 гг.). — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004; Трофимов Е.Н. Государственная национальная политика России. — М., 2008; Национальная политика России: история и современность. — М., 1997; Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). — М., 2000). Активізувалася публікація документальних збірок і перевидання творів класиків-теоретиків з національного питання. Див.: ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос: Кн.1. 1918–1933 гг. / Моск. гос. ун-т им. М.В.Ломоносова; Сост.: Л.С.Гагаова и др. — М.: РОССПЭН, 2005; Кн.2. 1933–1945. — М.: РОССПЭН, 2009; Градовский А.Д. Трудные годы (1876–1880) — М.: РОССПЭН, 2010; Градовский А.Д. Национальный

вопрос в истории и в литературе. – М.: Гос. публич. ист. б-ка России, 2009; Милуков П.Н. Национальный вопрос. – М., 2005; Милуков П.Н. История русской нации. – М.: Эксмо, 2008; Реннер К. Национальная проблема: борьба национальностей в Австрии / Р.Шпрингер; Пер. с нем. М.Брагинского и А.Брумберга; под ред. и с предисл. М.Б.Ратнера – М.: URSS, 2010; та ін.

Загалом варто погодитися з думкою А.Каппелера, який охарактеризував сучасний стан дотичних досліджень як парадоксальний. «З одного боку, є відносно мало праць, присвячених глибокому вивченню цього питання (українське націотворення. – *Авт.*), з другого ж – націотворення та національна свідомість переважають в історіографії настільки, що навколо них зосереджується більшість повних викладів історії України». – Див.: Україна. Процеси націотворення / Упоряд. А.Каппелер. – К.: К.І.С., 2011. – С.19.

- 2 Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия. – СПб.: Издание т-ва «Общественная Польза», 1910. – С.1.
- 3 Там само. – С.733.
- 4 Там само. – С.733-734.
- 5 Там само. – С.736.
- 6 Там само. – С.743.
- 7 Там само. – С.743-744.
- 8 Утро России. – 1917. – 11 сентября.
- 9 З відозви Народного Комітету Української національно-демократичної партії до народу (5 січня 1900 р.) // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: Програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін. – К., 1993. – С.27.
- 10 Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003. – С.387-388.
- 11 Див.: Бикова Т. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). – К.: Інститут історії України, 2011.; Крим в історичних реаліях України: Матеріали наук. конф. «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР» (Київ, 19 лютого 2004 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004; тощо.

I.

 КРАЇНА
НАПЕРЕДОДНІ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ
«ВЕСНИ НАРОДІВ»

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ (XIX СТ.)

Експансія лежала в підоснові державних доктрин низки династичних держав, і саме ця обставина визначала конфігурацію міжнародних відносин протягом XVII–XIX ст. Наприкінці XVIII ст. кровопролитні війни вкотре змінили політичну мапу Європи. В дев'ятнадцяте століття українці вступили в складі кількох держав. Про могутність зростаючих імперій свідчили титули суверенів, під скіпетром яких надалі працювали кілька поколінь українських трударів. Австрія, що виникла в 1526 р. як об'єднання десяти альпійських німецьких коронних земель, після Віденського конгресу 1815 р. набула своїх величних обрисів. «Його Імператорська та Апостолична Величність NN, Божею милістю Імператор Австрії; Король Угорщини, Богемії, Далмації, Хорватії, Словенії, Галіції та Лодомерії, Іллірії; Король ерусалимський тощо; Ерцгерцог австрійський; Великий Герцог тосканський і краківський; Герцог лотаринзький, зальцбурзький, Штирії, Каринтії, карніольський і Буковини і прочая, і прочая, і прочая» – так звучав титул представників Габсбурзької династії. Не менш пишним був титул російського імператора: «Імператор і Самодержець Всеросійський, Московський, Київський, Володимирський, Новгородський, Цар Казанський, Цар Астраханський, Цар Польський, Цар Сибірський, Цар Херсонеса Таврійського, Цар Грузинський, Государ... Волинський, Подільський... Государ і Великий Князь... Чернігівський... і прочая, і прочая».

Наймолодшою серед країн, що в майбутньому претендувала на українські землі, було Королівство Румунія, що з'явилося в 1878 р. відповідно до рішень Берлінського конгресу. Румунський престол посіла династія Гогенцоллернів-Зігмарінгенів, родоначальником якої став Карл I.

Приєднані землі, хоч і перебували на периферії* імперій, перспективно становили велику цінність: родючі ґрунти, працююче населення, торговельні шляхи були головним їхнім багатством.

Національне питання на українських теренах Російської імперії

Обставини входження українських земель до складу майбутньої Російської імперії добре відомі. Зробивши в 1654 р. перший крок, московські самодержці доклали безліч зусиль, аби інтегрувати Лівобережну Україну в соціально-економічному та політичному відношенні. Усвідомлення потенційної небезпеки існування інституту гетьманату та Запорозької Січі стали підосновою безкомпромісної політики російського двору до козацької «вольниці». Як тільки

* Буковина була глибокою провінцією Австро-Угорської імперії: відстань від Чернівців до Відня становила 720 км. Хотинщина була віддаленою периферією Російської імперії: аби доїхати від Хотина до Санкт-Петербурга, треба було подолати 1455 км.

становище абсолютизму на Лівобережжі стабілізувався, царат перейшов у наступ. 4–5 (15–16) червня 1775 р. за наказом Катерини II російські війська під командуванням генерала П.Текелі зруйнували Запорозьку Січ. Імператорський маніфест від 3 (14) серпня 1775 р. офіційно ліквідував запорозьке козацтво. Традиційний адміністративний устрій України невпізнанно змінився відповідно до стратегічних завдань зростаючої імперії. В 1783 р. відбулося приєднання до Російської імперії Кримського ханства. Вдала війна відкрила Росії можливість реалізувати давнє прагнення мати під своїм скіпетром і Правобережну Україну. Після другого (1793) і третього (1795) поділів Польщі до складу Російської імперії увійшли Київщина, Брацлавщина і Волинь.

Чергова російсько-турецька війна посунула межі Російської імперії на південний захід. Кордон між Російською та Османською імперіями був врегульований Бухарестьким мирним договором (16 травня 1812 р.). Згідно з ним, Росія набула Бессарабію*, зокрема й Хотинський повіт, в якому на той час мешкало 307 тис. осіб. Українці переважали в Рукшинській, Романковецькій, Данковецькій, Кельменецькій, Клішковецькій, Грозинецькій, Сокирянській волостях. Молдавани становили більшість в Єдинецькій і Новоселицькій.

1815 р. до Російської імперії було приєднано Холмщину і Підляшшя, які 1831 р. увійшли до складу Сідлецької, Люблінської і Гродненської губерній.

У першій половині XIX ст. імперський лад зміцнював свої позиції в інкорпорованих територіях завдяки послідовній розбудові системи військово-адміністративних одиниць – генерал-губернаторств. Характерною особливістю імперської політики в новоприєднаних територіях була кооптація місцевих еліт, що забезпечило міцність державної конструкції. Місцева імперська бюрократія значною мірою формувалася на основі козацької старшини, польської шляхти й татарської знаті, які були долучені до російського дворянства. В майбутньому, під час уніфікації системи управління та законодавства, це дозволило уникнути конфліктів у відносинах між імператорським двором і місцевими елітами. Лояльне до імператора дворянство набуло широких можливостей кар'єрного зростання**.

Становий характер імперії яскраво виявлявся на всіх щаблях системи управління. У намісництвах-губерніях (Харківська, Київська, Чернігівська і Новгород-

* Наприкінці XIX ст. Бессарабія лишалася аграрною провінцією: у містах мешкало 14,7% її населення. Вирішальними чинниками процесів консолідації молдавської ідентичності стали низький рівень урбанізації та розділення волохів між декількома країнами. Тоді як румуни під проводом Тудора Владимиреску в 1821 р. підняли Волоське повстання, в 1848 р. здійснили революцію в Дунайських князівствах і Трансільванії, в 1859 р. об'єднали Молдову й Цара Румінію (Валахію) і врешті здобули незалежність у 1877–1878 рр., молдавани перебували на периферії Російської імперії, займаючи малопомітні соціальні ніші.

** Генеральний регламент і Табель про ранги (1722 р.) скасували успадкування службових місць і встановили три види державної служби: військову, цивільну та придворну. Служба й вірність імператору прирівнювалися до служби державі. Кар'єрне зростання ставилося в безпосередню залежність від особистих заслуг чиновників, які ділилися на дві групи – табельне чиновництво та канцелярські службовці. «Маніфест о вольности дворянству» (1762) та «Жалувана грамота дворянству» (1785) звільнили дворянство від обов'язкової державної служби й перетворили останню на привілей. «Учреждения для управления губерний Российской империи» (1775) перенесли центр державного управління до губерній. Остаточне встановлення державної служби припало на пореформену епоху, діяльність місцевих органів влади була регламентована до дрібниць, бюрократичний апарат Росії став одним із найбільш чисельних серед європейських імперій.

Сіверська, Катеринославська, Таврійська, Вознесенська, Брацлавська, Подільська та Волинська), створених протягом 1775–1796 рр., владні інституції будувалися за становим і територіальним принципом. Місцеве дворянство створювало виборні інституції губернського і повітового рівнів (губернське і повітове зібрання, предводителі дворянства, депутатське зібрання, дворянські опіки). Повітовий предводитель затверджувався на посаді губернатором, губернський – імператором. Управління містами організовувалося за принципом територіального представництва. Міщани поділялися на категорії, які мали право обстоювати власні права в думі, магістраті чи ратуші. Державні селяни врегульовували справи громади через сходи, правління, сільського старшину, волосного голову, засідателів волосного правління і добросовісних для з'ясування судових справ.

Намісницька система організації місцевої влади на нетривалий час припинила своє існування за царювання Павла I (1796 р.). В 1802 р. Олександр I заснував Малоросійське генерал-губернаторство у складі Чернігівської та Полтавської губерній (з 1836 р. – і Харківської). Генерал-губернатори в Україні дістали надзвичайні права, їх метою було завершення інтеграції Малоросії до складу імперії. У такому вигляді генерал-губернаторська форма правління проіснувала в українських землях до 1856 р.

Мережа органів стеження та стримування пильно слідувала за недоторканністю контролю російського імператора над новоприєднаними територіями. В 1827 р. територію імперії поділили на п'ять жандармських округів (з центрами у Петербурзі, Москві, Вітебську, Києві й Казані, з 1836 р. – у Полтаві і Тобольську). Допоміжні функції виконувала поліцейська служба (повітові управління у складі справника, помічника й засідателів і поліцейські управління губернських міст формувалися з місцевих дворян). З 1864 р. чиновникам відомства міністерства внутрішніх справ Південно-Західного краю нараховувалася 50%-ва надбавка до жалування. Збалансована система противаг укупі з політикою русифікації забезпечувала міцні позиції російського самодержавства на українських теренах.

Складний, деінде мозаїчний, характер розселення етнічних громад на теренах Великої України повною мірою віддзеркалював перипетії збирання причорноморських земель під скіпетром російських самодержців. На кінець XIX ст. у найбільш космополітичних портових містах Південної України проживали представники п'ятидесяти національностей, зрозуміло, що їхня чисельність, господарський, соціальний та політичний потенціал не були тотожними.

Українці (протягом XIX ст. послуговувалися етнонімами «руські», «русини», «малороси») були автохтонним населенням переважної частини сучасної України. Ареал їхнього розселення, змінюючись у різні історичні епохи відповідно до політичних обставин, загалом охоплював величезну територію від Сяну до Лівобережжя. Політичним центром формування українського етносу був Київ. Згодом українці розселилися по «задніпровських місцях», послідовно створивши Кодацьку, Бугогардовську, Інгульську, Самарську, Кальміуську, Протовчанську, Орельську та Прогноїнську паланки*. Починаючи від середини XVIII ст. українці поширили свою присутність на землі між Бугом і Дніпром, що до того лежали

* За ревізькими сказками, людність Землі Війська Запорозького в 1779 р. становила 111 621 особу. – Див.: Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858). – М., 1976. – С.97.

пусткою між Османською імперією та Росією. Після їхнього входження в 1774 р. разом з так званими бар'єрними землями до складу імперії українська колонізація сюди набуває масового характеру¹ за рахунок біглих*. Українці відіграли провідну роль у заселенні Південної України**, попри те що таку роль царат спершу відвів для іноземних колоністів. Поміщицька та селянська колонізація регіону виявилася такою потужною***, що на кінець 1820-х років вільних земель практично не лишилося, а імперський уряд змушений був згорнути довгострокові програми іноземної колонізації. Мозаїчна структура Південної України урівноважувалася абсолютним переважанням українського компонента. За переписом 1897 р., у Малоросії українці становили 73%, росіяни – 12%, євреї – 8%, решта (німці, поляки, білоруси та ін.) – близько 7%. Майже 93% українців були селянами. У населенні міст вони становили 30%****, вагомим було представництво серед городян росіян (34%) та євреїв (27%).

Росіяни (самоназва «русские») здавна мешкали в російсько-українському етнічному прикордонні – сучасних Харківській, Сумській, Донецькій, Луганській областях². Одним із найдавніших етнічних анклавів є горюни – автохтонне населення Сумщини, які вважаються етнологами російським субетносом. Найчисельніші етнічні масиви росіян сформувалися в XV–XVII ст. на Слобожанщині, наприкінці XVIII ст. – у Північному Причорномор'ї та Бессарабії. Вони формувалися внаслідок складних соціально-економічних процесів, у яких брали участь як особисто вільні служили верстви, так і поміщики, які одержали у володіння завойовані землі й оселяли на них своїх кріпаків. Російські поселення виникали в Слобожанщині внаслідок урядової та поміщицької колонізації, стихійного переселення біглих селян (Куп'янський, Вовчанський повіти), створення фортифікаційних споруд Української лінії (1731–1742 рр.). «Служили люди» оселилися в районі Чугуєва, а «діти боярські» – в районі Охтирки та Великої Писарівки, в другій половині XVIII ст. поселення росіян-одnodворців поширилися в Костянтиноградському, Слов'янському, Бахмутському, Павлоградському і Маріупольському повітах.

Своєрідний «ісход» спричинив виникнення низки поселень росіян-старовірів. Заснувавши перші поселення у Чернігово-Сіверщині (60-ті роки XVII ст.), вони пройшли Новоросією аж до Вілкова і перейшли на територію Османської імперії, де осіли в Бессарабії та Буковині. Туди ж спрямовувався рух некрасівців і липован. На середину XIX ст. 13 тис. сягала громада молочан, які мешкали переважно на Поділлі³. Духобори осіли в Харківській та Катеринославській губерніях,

* Указ 11 червня 1763 р. дозволив біглим оселятися в Новій Сербії, згодом інші законодавчі документи відкрили їм шлях до Новоросії. Поміщики отримували за них компенсацію з державної скарбниці: за чоловіка, придатного до військової служби, – 60 руб., за непридатного – 30, за жінку – 15 руб. Поселенці своєю чергою отримували податкові пільги на шість років. – Див.: Кабузан В.М. Назв. праця. – С.176.

** На теренах майбутньої Катеринославської губернії на 1719 р. мешкало близько 2 тис. душ чоловічої статі, стільки ж – у Херсонській. – Див.: Кабузан В.М. Назв. праця. – С.254.

*** Протягом першої третини XIX ст. населення Північного Причорномор'я зросло з 110 до 650 тис. – Див.: Кабузан В.М. Назв. праця. – С.216.

**** У містечках з населенням 2-15 тис. осіб українці становили до 50% людності, в містах, що мали понад 100 тис. населення, – до 17%. – Див.: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К., 1997. – С.28.

молокани – по течії р. Молочна. На кінець XIX ст. в Бессарабії налічувалося близько 30 тис. старовірів.

Значну роль у зростанні російського етносу на сучасних українських землях відіграла постійно нарощувана імперська військова присутність. У пореформені часи відставні російські військовослужбовці осідали в Україні. Їхня чисельність обраховувалася десятками тисяч осіб. У пореформену добу російська громада прискорено збільшувалася за рахунок трудової міграції: в останній чверті XIX ст. – більш ніж утричі⁴. Російські громади швидко зростають у містах: якщо в 1874 р. вони становили 11% людності Києва, то на час всеросійського перепису – 54,3%⁵.

Поляки (самоназва – «поляци») відомі на українських теренах з часів раннього середньовіччя. Створення Речі Посполитої відкрило епоху польського піднесення. Хвилі польської колонізації після загарбання Галицько-Волинського князівства, Бучацького миру 1672 р., Люблінської унії сприяли зростанню громади. Належність до шляхетського стану, культурна та релігійна експансія закріпили за поляками домінуючі суспільні позиції. Наприкінці XVIII ст. на українських теренах, за даними В.Наулка налічувалося близько 350 тис. поляків⁶. Наслідком колонізації стало формування пограничних етнокультурних спільнот (так звані українці та білоруси-католики).

Чимдалі українська колонія зазнавала соціального розшарування: в ній виділялися так звані мазуни (селяни-переселенці з Мазовії); шляхтичі, переселені магнатами для несення військової служби; врешті – магнати, у власності яких перебували не лише сотні тисяч кріпаків, а й цілі міста. До польських повстань 1830–1831, 1863–1864 рр. польський поміщицький стан за своєю могутністю та статками поступався хіба що російському. Політика «розполячення Польщі» підірвала соціально-економічну основу польського визвольного руху: після першого повстання у заколотників було конфісковано 115,7 тис. кріпаків чоловічої статі (назагал – українців), за неповними даними, у 1840–1844 рр. дворянського звання були позбавлені понад 82 тис. осіб⁷. Десятки тисяч переслідуваних повстанців переселилися до Галичини, де почали гуртувати сили для відродження Речі Посполитої.

Болгари (самоназва) з'явилися в помітній кількості у складі гусарських полків (зокрема Сербського), Бузького козачого війська Новосербії та військових причорноморських поселень. Згодом, прийнявши російське підданство, вони осіли поблизу Бахмуту, в долині річок Вись і Синюха Херсонської губернії. Масові болгарські переселення відбулися в епоху російсько-турецьких воєн XVIII – першої половини XIX ст. Тоді виникли суцільні масиви болгарських поселень у південній Бессарабії (м. Болград), Одеському та Миколаївському повітах. Етнічно й мовно неоднорідну масу болгарських колоністів склали східні фракції (північна Оदेशина), туканці (Прутсько-Дністровське межиріччя), мізійці тощо⁸. На середину XIX ст. в Південній Україні існували 92 болгарських поселення. В 1820-х роках переселення болгар (зокрема до Буджаку) відбувалося за найсприятливіших для них умов (до 60 дес. землі на родину, колоністське самоврядування, податкові пільги). В 1860-х роках близько 30 тис. болгар переселилися до Надазов'я, де заснували 38 поселень з центром у Преславі⁹.

Білоруси (самоназва – «беларуси») були автохтонним населенням зони українсько-білоруського прикордоння (Рівненщина). Після 1-го поділу Польщі

чисельне переселення білорусів відбулося в українське Полісся та Слобожанщину. На межі XVIII–XIX ст. службовці Євецького мушкетерського полку заснували низку військових поселень на правах іноземних колоністів. У 1807–1812 рр. зі Смоленщини було переселено на тих же засадах близько 3 тис. чоловіків до Олександрійського повіту Катеринославської губернії¹⁰. Суттєвий приток етнічних білорусів на терени України припав на пореформені часи. На відміну від білоруських колоністів робітники суцільних поселень не створили, а дисперсно вкраплювалися поміж населення робітничих слобідок і селищ.

Молдавани (самоназва – «молдовень») вихідці з території пізніших Румунії та Молдавії під час російсько-турецьких воєн чисельними групами одержували прихисток у буферних зонах. У 1798–1800 рр. значна кількість їх мешкала в Глухівському повіті Малоросійської губернії¹¹. На перших етапах заселення Новоросії вони відіграли помітну роль в освоєнні Катеринославщини, Запорожжя, Бахмутщини та Слов'яносербщини (де заснували 16 казенних поселень і хуторів, з 9973 мешканцями)¹², згодом поступившись своїми позиціями українцям та росіянам. Якщо наприкінці 70-х років XVIII ст. на частку «волоського народу» припадало 11,3% від загальної кількості жителів краю, то напередодні ліквідації кріпосницьких відносин – тільки 6,21%¹³. У 1858 р. їхня частка в людності Бахмутського повіту дорівнювала 5,8, Донецького – 3,43, Катеринославського – 0,65% (для порівняння: у 1779–1780 рр. аналогічні показники становили відповідно 20,88, 15,57 і 14,53%)¹⁴. На Херсонщині у період 1780–1859 рр. частка волохів у населенні зменшилася з 17,96 до 11,15%, хоча в абсолютних цифрах спостерігалось суттєве прирощення громади: з 33 до 125 тис. осіб¹⁵. У Тираспольському повіті на середину XIX ст. вони становили до 32%¹⁶. Молдавани доволі швидко оволоділи мовами народів, що їх оточували (російською чи українською), зберігаючи при цьому рідну мову.

Гагаузи (самоназва) вважаються нащадками середньовічних тюрських козових племен (печенігів, тюрк-огузів, половців) та інших зниклих народів, які прийшли до Причорномор'я з південно-сибірських, середньоазійських і прикаспійських степів. Російськими підданими гагаузи стали після російсько-турецької війни 1806–1812 рр., у грудні 1819 р., за указом Сенату, поселення гагаузів навколо Буджаку дістали статус іноземних колоній з належною їм автономією. Компактно заселена гагаузами округа була розділена після Кримської війни: південне Попруття і Болград, що був центром колоній, відійшли до князівства Молдова. Частина осілих там гагаузів переселилася на терени сучасної Запорізької області, де заснувала кілька поселень.

Грузини (самоназва – «картвелі») в 1738 р. одержали землі державних маєтностей в Україні і заснували військові поселення в Полтавському, Миргородському, Лубенському і Прилуцькому полках. Чисельність переселенців дорівнювала 1,5 тис.¹⁷ Решта діаспори з часом сформувалася за рахунок дисперсного населення.

Дисперсно в українських містах, поміщицьких маєтках і промислових центрах повсюдно в Україні оселялися італійці, французи, швейцарці, британці тощо. Втім, вони, як правило, перебували тут тимчасово за трудовими договорами, зберігаючи іноземне підданство. Виняток становили лише шведи, що заснували с. Старошведське (1782 р. – 900 осіб)¹⁸ та швейцарці – засновники колонії Шабо в Буджаку.

Албанці (самоназва – «шкіпетар») з'явилися на теренах України як біженці з Отоманської Порти. Оселялися вони в межах Південної Бессарабії, де мешкали поруч із православними слов'яномовними болгарами та гагаузами, які в побуті користувалися здебільшого тюркськими говірками. Одним із найбільших їхніх поселень стала колонія Карокурт. За відомостями 1821 р., у Буджаку налічувалося «900 чоловік греків та албанців» серед більш ніж 38 тис. іноземних колоністів¹⁹. Албанці становили значну частку особового складу Одеського грецького батальйону, пізніше разом з останніми оселилися в селищі Олександрівка під Одесою та під Балаклавою.

Невеликі общини *бельгійців* у першій половині XIX ст. мешкали в Харкові, Шостці, Катеринославі та Херсоні, де працювали кваліфікованими майстрами, економами, прислугою. Голландці дисперсно мешкали в Чернігівській, Київській губерніях, а також заклали низку компактних поселень на Катеринославщині – відомих як менонітські. До Катеринославщини перші голландці-меноніти прибули у 1789 р. (колонії Бурвальде й Нижня Хортиця (1803), Нейостервік і Кронстааль (1809)). Протягом 1795–1796 рр. сюди на постійне проживання переїхали ще 120 менонітських родин, розселившись у Новомосковському та Олександрівському повітах.

Греки (самоназва в Україні «румеї» та «уруми») вже за часів Київської Русі були торговельними компаньйонами та духовними наставниками слов'ян. З історією козацької революції та Гетьманщини нерозривно пов'язана й історія ніжинської грецької громади. В грудні 1785 р. був утворений Грецький магістрат, який підпорядковувався Чернігівському губернському магістратові й концентрував у своїх руках досить широке коло адміністративних та культурних функцій, прагнучи автономізації Ніжинської громади в кріпосницькій Російській імперії.

Чисельність грецьких переселенців в першій третині XIX ст. перевищувала сукупну кількість решти іноземних переселенців. У січні 1771 р. всі бажаючі архіпелазькі греки*, за указом Катерини II, набули російського підданства. Вони сформували вісім батальйонів, які склали військовий корпус «Грецьке військо» («Албанське військо»). Греки згідно з рескриптом від 28 березня 1775 р. дістали небачені пільги та станові привілеї в Російській імперії²⁰. В 1784 р. у Таганрозі був сформований і переведений з Керчі до Балаклави грецький піхотний полк, який проіснував до 1859 р.

Наприкінці XVIII ст. в приазовські степи переселилася чисельна строката за етнічним складом громада, надалі відома як «маріупольські греки». Маріупольська грецька громада була найбільшою, загальна кількість переселенців на момент переходу в російське підданство становила близько 18 тис. Визначений умовами**

* Перша хвиля масової еміграції греків відбулася в 1775 р. до Криму. Масовому переселенню архіпелазьких греків передувала російсько-турецька війна 1768 – 1774 рр. Перша Архіпелазька експедиція російського флоту до Середземного моря на чолі з адміралом Г.А.Спиридоновим, за задумом російського уряду, повинна була викликати повстанський рух на Балканах, очолити його та сприяти грекам у боротьбі проти Туреччини. В середині лютого 1770 р. після висадки невеликого десанту розпочалося повстання в Морей. Широка і беззастережна підтримка російського флоту з боку греків сприяла вирішальним перемогам у блокаді Дарданелл, перемогам у Хіосській і Чесьменській (1770) морських битвах, які забезпечили російському флоту контроль над Егейським морем.

** Серед них найважливішими були: земельні наділи по 30 дес. на душу; допомога з боку казни в улаштуванні осель і продовольчому забезпеченні; довічне звільнення від військової

переселення особливий статус грецьких поселенців привів до існування на теренах України автономної адміністративної одиниці, де мешкала майже винятково грецька людність. Адміністративним центром громади став Маріуполь, заселення якого почалося 11 червня 1780 р. Навколо міста було утворено 22 села. В 1807 р. греки домоглися створення Маріупольського грецького суду та відокремлення автономної Грецької округи. Грецький суд був гарантом автономності Грецького округу й послідовно запроваджував політику штучної ізоляції як Маріуполя, який до 60-х років XIX ст. залишався «закритим містом», так і грецьких селищ.

У 90-х роках XVIII ст. виникла грецька громада Одеси. В місті та на його околиці, за наказом Катерини II від 19 квітня 1795 р. «О поселении в окрестностях Одессы греков и албанцев, в последнюю войну в Архипелаге служивших», були утворені грецькі військові формування. Навесні 1797 р. греки становили понад 15% населення Одеси. Провідну роль у внутрішньому житті одеської грецької громади відігравали емігранти — непримиренні й послідовні борці за незалежність Греції. Прикордонне розміщення Одеси та заступницька політика Росії щодо них сприяли концентрації й активній діяльності грецьких (так само, як і болгарських, сербських та ін.) революціонерів у місті. 1814 р. тут було утворено одну з найзначніших повстанських грецьких організацій, що діяли за кордоном, — «Філікі Етерія» (з гр. — «Дружнє товариство»)²¹. Саме з нею та родиною Іпсиланті пов'язане здобуття Грецією державної незалежності. Унезалеження Греції в 1830 р. викликало часткову рееміграцію грецької людності з України, проте переважна більшість людності грецьких громад залишилася на новій батьківщині.

Грецькі громади (таганрозька, маріупольська, одеська) існували в умовах етнокультурної ізоляції, консервуючи не лише етнографічні ознаки, а й генофонд, родичалися у власному колі. У грецьких громадах суттєвого поширення набули традиції благодійності, власне, їхнє етнокультурне життя та громадський поступ фінансувалися найбільш заможними родинами, що своєю чергою ставило рівень культурного розвитку в безпосередню залежність від заможності братчиків. Етнографічні дослідження XIX ст. зафіксували високий рівень освіченості таганрозьких та одеських греків і водночас небезпідставно зазначали низку етнокультурних проблем у маріупольській громаді²².

Вихідці з Австрії переселялися до Росії на найбільш вигідних умовах. За національним походженням вони являли собою широкий спектр багатонаціональної імперії. В 1806 р. перші 495 сімей австрійських угорців, поселені, за розпорядженням Рішельє, у Григоріюполі отримали по 60 десятин землі²³. Кілька австрійських поселень існували наприкінці XVIII ст. у Малоросійській губернії. Чисельну громаду на українських теренах створили *німці*, поселення яких були

служби; можливості вільного розвитку всіх видів промислів, навіть виноробства. Для улаштування греків було виділено значну земельну ділянку в Самарській паланці, міські ж жителі мали вільно розселятися в містах Катеринославі і Маріанополі (пізніше Павлоград). Що ж до адміністративних питань, грамота визначала: «Суд и расправу и всю внутреннюю полицию имеют на основании генеральных в государстве нашем узаконений выбираемыми из вас же по вольным голосам начальниками, коим и пользоваться чинами и жалованьем по штату Азовской губернии под апелляцию наместнического правления. В селах же и в деревнях для защиты во всех нужных случаях определяются особые урядники из российских, коим в судопроизводстве сих поселян ни во что не вмешиваться, быть токмо охранителями и их заступать». — Див.: Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1892. — С.29.

розкидані по Чернігівщині та Волині. Німці-католики, мадяри та чехи створили колонії Великий і Малий Вердери, німці-протестанти – селища Рундєвізе, Кальчинівка, Білі Вежі та Біловезьке Містечко на Чернігівщині.

У Харкові німецька громада мешкала ізольовано від решти городян, навіть німці-професори Харківського університету практично не володіли російською мовою. На відміну від замкнених сільських громад, німці Харкова виявляли ознаки громадського гуртування. У 40-х роках XIX ст. тут виник «Німецький клуб», який конкурував з міським Дворянським зібранням²⁴. Німці громадою опікувалися шкільною справою: школа місцевого євангелічно-лютеранського німецького товариства була однією з найдавніших у Харкові. На пожертви благодійників утримувалися також сиротинці та лікарні.

Найзначніший приток німецьких колоністів спостерігався у Південній Україні: між 1764 та 1866 рр. вони заснували 165 поселень у Таврійській губернії, 70 – Бессарабській, 53 – Катеринославській, 47 – Херсонській*, створивши найпотужнішу в кордонах Російської імперії німецьку діаспору. Німецькі колоністи Новоросії не становили єдиного етнокультурного цілого. Під спільною назвою «німці» насправді розумілися німці-меноніти, лютерани та католики, що відрізнялися не тільки конфесією, а й місцем виходу і відповідно мовою²⁵.

Чехи (самоназва – «чеши») здавна відомі в історичних джерелах як оборонці польсько-молдавського кордону, учасники козацького руху. Масовий приток чехів до Волині відбувся в 1860–1870 рр., згодом вони осіли на півдні Поділля, у Криму, Північному Причорномор'ї. Кількатисячна чеська громада Києва стала політичним і культурним центром діаспори в Росії.

На початковому етапі заселення Південної України помітною була роль *сербів*, які, щоправда, вже протягом XIX ст. розчинилися в її етнографічному котлі.

Цигани (самоназва – «роми») згадуються в грамотах польських королів, у Литовському статуті. Перша постанова про вигнання циган з країни ухвалена сеймом у 1557 р., згодом тезу про неприпустимість мешкання кочовиків закріпив Литовський статут (1588 р.). В 1624 р. польські королі підпорядкували циган управлінню й юрисдикції «циганських королів», які отримували при призначенні на посаду спеціальні грамоти. Після поділів Польщі система циганського самоврядування була зруйнована, що започаткувало епоху масових міграцій. У другій половині XVIII ст. розпочався примусовий перевід таборів на осілість, циган Лівобережної України поділили на 10 полків. На думку О.Бараннікова, вже у XVIII ст. осіли цигани оформились у так звану українську етнографічну групу циган. В другій половині XIX ст. внаслідок великої «келдерарської інвазії» (міграційний вибух) на теренах Росії знову з'явилися кочові табори. З 1800 р. царат розпочав програму створення стану циган-землеробів, щоправда, невдалу. Постанови проти бродяжництва 1809, 1811, 1818, 1839 рр. ілюстрували повсякчасні наміри тримати переміщення циган теренами імперії під контролем. Точних відомостей про масу кочовиків уряд так і не спромігся з'ясувати.

Євреї (самоназва – «йегудим»), за офіційною класифікацією Російської імперії, зараховувалися до категорії «інородці»** разом із сибірськими туземними

* Шість колоній існувало в Чернігівській та одна – в Полтавській. – Див.: Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення. – К., 2006. – С.217.

** До них належали народи, які були цілковито далекі або дуже незначною мірою долучені до європейської культури.

племенами, самоїдами, калмиками Астраханської та Ставропольської губернії, киргизами, горцями Кавказу, туземцями Туркестану й ординцями Закаспійської області.

Історія появи єврейських громад на сучасних українських землях сягає епохи Київської Русі. Внаслідок поділів Польщі (1772, 1793 і 1795 рр.) підданими Росії протягом неповних двадцяти років стали близько мільйона євреїв, які густо заселяли землі Королівства Польського та Литви; 20-тисячна єврейська громада долучилася до зони російського впливу разом із Бессарабією у 1812 р. Включення Поділля, Полісся та Білорусії до складу імперії відбувалося на тлі голоду, в якому царські експерти (зокрема М.Державін) звинуватили євреїв. Намагання відмежувати закріпачене село від руйнівного, на їхній погляд, впливу єврейських посередників, орендарів і корчмарів викликало до життя програму соціалізації єврейської громади, віхами якої стала низка обмежувальних законів. У 1795 р. встановлена смуга єврейської осілості (1835 р. до неї входили землі, отримані від Речі Посполитої та Кримського ханства), 1827 р. запроваджений рекрутський набір до шкіл кантоністів*, з 1859 р. поза смугою осілості дозволили мешкати купцям I-ї гільдії, євреям, що мали вчені звання, і деяким категоріям ремісників. Лібералізація соціального законодавства щодо євреїв була зупинена після вбивства Олександра II, з 1881 р. розпочалися єврейські погроми, з 1887 р. вводиться квота на вступ євреїв до вищих навчальних закладів, 1891 р. євреї виселяються з Москви.

Державна програма інтеграції єврейства до станової системи неодноразово змінювалася і включала низку напрямів. У 1802 р. був створений особливий комітет з благоустрою євреїв, згодом, у 1809 р., – Єврейський комітет на чолі з сенатором Поповим дійшов висновку, що переміщення багатотисячної єврейської громади не сприяє політичній стабілізації. 9 грудня 1804 р. Олександр I затвердив «Положення про євреїв», яке визначило базові принципи облаштування громади у Росії. Зокрема, передбачалося примусове виселення євреїв з сільської місцевості та надання натомість можливості купувати незаселені землі в деяких губерніях; бідних євреїв держава зобов'язалася переселити на землі скарбниці, звільнивши від податків і надаючи позики. Відповідно до Положення тисячі євреїв примусово були виселені з обжитих місць. Силова акція держави мала негативні для громади наслідки. Губернатор Вітебської губернії П.Сумароков оцінив її так: «Безвременно прогоняли из деревень, разорили, ввергли в нищету»²⁶. З 1817 р. держава взяла програму облаштування єврейських сільськогосподарських колоній під цілковитий контроль**. Амбітна довгострокова державна програма аграризації мала на меті створення чисельного прошарку особисто вільних євреїв-селян. Хоча єврейські колонії мали автономний статус, уряди пильно відстежували²⁷ їхнє становище, зокрема й «громадянську позицію» часів Кримської кампанії. Упередженість щодо євреїв не зменшувалася, а мовний бар'єр і недовірливість

* За ним до 1856 р. понад 50 тис. єврейських дітей були вихрещені, а їхні нащадки з російськими прізвищами дістали право вільного пересування по теренах імперії.

** На 1845 р. лише на Херсонщині існувало 15 єврейських колоній з 12 779 особами населення. На Катеринославщині колонії створювались як зразкові: для них виділяли спеціального агронома, а як старост-кураторів селили менонітів, які навчали переселенців будувати прибуткові господарства. Загалом на 1858 р. євреї склали 5,77% людності Херсонської губернії, 1,86% – Катеринославської. – Див.: Кабузан В.М. Заселение Новороссии... – С.249.

колоністів тільки підживлювали її, тим більше, що на середину XIX ст. економічна підоснова аграризації втратила сенс – Новоросія вже була освоєна зусиллями решти іноземних колоністів та українських селян. Врешті уряд дійшов висновку, що подальше фінансування проекту недоцільне. В 1866 р. Державна рада ухвалила рішення про скасування постанов стосовно переселення євреїв, 30 травня 1866 р. його затвердив Олександр II.

Попри коливання політичної ситуації на середину XIX ст. становище єврейства в імперії в цілому стабілізувалося. Обставинам фактичної політичної безправності громада протиставила дієві механізми етнозбереження. Визначальними факторами єврейського життя стали автономна етнорелігійна община* та автономна школа.

Протягом XIX ст. у так званій смузі єврейської осілості, яка охоплювала 10 губерній Царства Польського та 15 губерній сучасних України, Білорусі, Молдови та Литви, сформувався як своєрідний соціально-економічний організм – єврейське містечко (штетл). До 1844 р. єврейські громади штетлів існували в умовах самоізоляції, урядування в них здійснювалося виборними громадськими радами – кагалами. Містечка перетворилися на осередки перенаселення і відповідно різького зубожіння²⁸. Закономірним наслідком замкненості євреїв у штетлах стало формування містечкової субкультури, ґрунтованої на незмінно нужденній господарській підоснові. Вже в XIX ст. штетл виявляв очевидні ознаки кризи. Хронічне регресування та господарський занепад низки містечок на тлі загальної атмосфери суспільного бродіння, що охопила імперські простори після наполеонівської навали, пришвидшили вербалізацію «єврейської проблеми» та пошук шляхів її вирішення у суспільно-політичній думці єврейської спільноти. Так з'явилися і набули свого теоретичного оформлення ідеї єврейської Гаскали. Не менш закономірно виникла і далі кількісно приростала та частка єврейської громади, що асоціювала подальші обрії нації з інтеграцією євреїв до етнокультурних організмів, що їх оточували, і виникненням інтегральних культур новітнього часу. Так звані прогресисти не приховували бажання звільнитися від нормативного впливу Тори та регулюючої ролі громади.

Реформи другої половини XIX ст. окреслили якісно нові обставини буття штетлу, зробивши декілька помітних проломів у кількасотлітньому мурі традиційної єврейської громади, відкривши її зовнішнім впливам і розширивши межі щоденних контактів з оточуючими (поки що також традиційними за змістом свого життя) етнічними громадами. Найбільшу з них пробив закон про загальну військову повинність (1874 р.). Офіційне скасування кагалів, монополізація державою судових і фіскальних функцій пришвидшили розмивання традиційного середовища штетлу.

* До початку XIX ст. єврейські общини існували в гетто, посідаючи окрему соціальну нішу в низці країн. Закони країн розсіяння стали дієвими перепонами на шляху розчинення єврейської громади, втім, і остання чутливо охороняла межі кагального світу. Про ставлення єврейського загалу до свого становища в іноплемянному оточенні прикметно зазначав Л.Штернберг: «Всі ці “німці, французи, поляки єврейського віросповідання” не мали жодних зазіхань на внутрішню автономію поза стінами своєї синагоги». – Див.: *Форми національного руху в сучасних державах. Австро-Венгрія. Росія. Німеччина*. – СПб.: Издательство «Общественная Польза», 1910. – С. 404.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що остання чверть XVIII – перша половина XIX ст. стали часом грандіозних для свого часу державних демографічних проєктів. Про політику соціалізації мільйонної єврейської громади йшлося раніше. Та це була не єдина етнічна група, що збагатила етнічну структуру сучасних українських земель. Перманентна експансія імперії, одномоментні прирощення території, які роками мали невизначений статус і перебували на напіввоєнному стані, обмеженість унаслідок безперервних воєнних кампаній матеріальних і людських ресурсів, які б можна було задіяти в їхній інтеграції, спонукали царат вдатися до політики урядової колонізації, яку в менших масштабах і небезуспішно використовувала низка європейських монархій, зокрема й Австрійська. Питаннями міграційної політики опікувалася Канцелярія Опікунства іноземних колоністів²⁹. Указ від 9 червня 1763 р. дозволяв усім іноземцям, що переселялися до Росії, «будувати і містити по їх законам церкви в тих місцях, де вони селитися побажають»³⁰. Попри детально розроблену законодавчу базу масового характеру іноземна колонізація набула лише з кінця XVIII ст. Переселенський рух стимулювався чутками про привілеї та успіхи колоністів у Новоросії. Поставниками нових підданих імперії стали Пруссія, Швейцарія, Голландія, Австрійська імперія та Оттоманська Порта. Якщо з європейських країн до Росії переселялися за релігійними мотивами та в пошуках матеріальних вигод, з земель, що перебували під контролем Туреччини, відбувалися масові переселення за політичними мотивами (Росія давала прихисток балканським і малоазійським повстанцям, з яких формувалися спеціальні військові підрозділи), значний приток людної прикордонних територій викликав рух біженців.

Колонії мали право на внутрішнє самоврядування³¹, але підпорядковувалися нормам російського цивільного права, оточені колоністські начальники призначалися для них з числа росіян. Компактно розташовані колонії об'єднали в колоністські округи – адміністративно-територіальні одиниці, які користувалися автономією в питаннях соціально-економічного і духовного розвитку. Колонії сучасних Миколаївщини, Одещини становили Березанський колоністський округ з адміністративним центром у Ландау. На Півдні України містилася й решта німецьких колоністських округів – Лібентальський, Дучурганський, Молочанський, Бердянський і Маріупольський³².

Отже, внаслідок складних дипломатичних заходів російського уряду наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Україні сформувалися численні діаспори європейських етносів, які, щоправда, чимдалі кількісно поступалися українським і російським переселенцям. Становлячи незначну частину населення, такі діаспори мали суттєві переваги над більшою частиною людної України: державними та кріпосними селянами. Іноземні колоністи були неоднорідними в соціально-економічному, етнічному, культурному та конфесійному відношеннях. До епохи Великих реформ вони користувалися визначними для свого часу суспільними привілеями й економічними можливостями. Найбільшу проблему колоністських общин становили складнощі з підтриманням доволі високих стандартів культурного життя, збереженням національно-культурних ознак і подальшим прогресуванням етносів в умовах кріпосницької Росії. Переважна частина колоністів не була інтегрована до загальноімперського політичного та культурного середовища, становлячи стан підданих із розмитотою ідентичністю.

Значна їхня частина не виключала можливості повторної еміграції у пошуках сприятливіших умов життєдіяльності.

Механізм взаємодії колоністських органів самоврядування та місцевої гілки влади ефективно працював у першій половині XIX ст. Він стояв на сторожі виняткового статусу іноземних колоністів у кріпосницькій Росії, але чимдалі стримував соціально-економічний та національно-культурний поступ регіонів загалом. Після скасування кріпосництва реформування в галузі прав іноземних переселенців стало неминучим. У 1859 р. Грецький округ, в 1865 р. – азовське козацьке військо, в 1871 р. – німецькі та єврейські колонії підпорядкували громадянському управлінню. Колишні колонії об'єднали у волості, зберігаючи водночас їхню етнічну однорідність. У 1869 р. було скасовано Грецький суд. У 1872 р., за указом 1866 р. про скасування магістратів і ратуш, утратили свої адміністративні привілеї й ніжинські греки. І нарешті, в 1874 р. запровадили загальний військовий обов'язок. Таким чином, ліквідацію громадянських привілеїв колоністів було завершено.

Протягом 1860–1870-х років конфігурація місцевої гілки влади зазнала докорінних змін. Принципово новими органами влади стали земства, які успадкували функції казенної палати, приказу громадської опіки, будівельної, народного продовольства, шляхової комісії, особливого присутствія по земських повинностях. Міським думам повністю передали комунальне господарство. Нові органи місцевого самоврядування діяли як на станових принципах (зі збереженням привілеїв дворянства), так і на нових для імперії принципах виборності, розподілу розпорядчих і виконавчих повноважень, колегіальності, самоврядування. Земська реформа на Правобережній Україні запроваджувалась із запізненням і частково, Міське положення (1870 р.) вводилося тільки в Києві законом від 29 квітня 1875 р. Воно поширювалося в кожному місті з індивідуального дозволу міністерства внутрішніх справ. Земське положення 1864 р. на Правобережжі набуло чинності в 1911 р. У ході Великих реформ зросла вага виборної служби. Положення про місцеве врядування збільшило коло учасників виборчого процесу. Положення 1890 р. скасувало виборчий принцип для управи, що відображало прагнення державної машини цілковито підпорядкувати собі діяльність земств.

Реформування 1860–1870-х років стало висхідною точкою руйнування етнічної гомогенності колишніх колоністських округів. Протягом декількох десятиріч Південна Україна з малоосвоєної околиці Російської імперії перетворилася на район бурхливого промислового й аграрного розвитку*. Розбудова залізничної мережі, що зв'язала південноукраїнські порти з хліборобними губерніями, значні іноземні капіталовкладення в Донбас і Криворіжжя започаткували епоху трудових

* Промисловий бум на південному сході України суттєво підвищив загальний промисловий потенціал України, однак не був позбавлений внутрішніх диспропорцій і суперечностей: промисловість регіону виконувала функції поставника сировини та енергоносіїв, робоча сила сектора рекрутувалася переважно в промислових центрах Росії. Станом на 1892 р. 80% робітників Юзівки були прийшлими з Московської губернії. В 1897 р. з 425 413 заводських робітників українських губерній 42% були народжені поза кордонами України. На найбільшому в Україні металургійному Олександрівському заводі дві третини робітників становили етнічні росіяни. – Див.: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. – К., 1997. – С.64-65. Українці поволі нарощували свою присутність у містах: попри те, що на час перепису 1897 р. чисельність городян українських губерній зросла більш ніж удвічі, українці становили 30% городян, росіяни – 34%, євреї – 27%.

міграцій, яка змінила етнічне обличчя низки регіонів до невпізнанності. В другій половині XIX ст. російська мова перетворюється на мову міжетнічного спілкування в Україні, жодна з мов не спроможна була конкурувати з нею, оскільки остання була мовою державних структур, земських навчальних закладів, науки, преси й високої культури. Мови етнічних громад витіснялися на периферію побутового вжитку. За культурами етнічних громад міцно закріплюється тавро меншовартості. Низка етнічних громад втратили національну писемність (так було, зокрема, з маріупольськими греками*). Деякі народи існували, не маючи писемної традиції (молдавани, гагаузи, цигани тощо). Потужний тиск російської культури пришвидшив розмивання нечисельних міських громад. Швидко русифікуються ніжинські, полтавські греки, надзвичайно складно було зберігати національні традиції одеським та київським.

На початок XX ст. питання етнокультурного виживання низки етнічних громад України набуло надзвичайної гостроти. На цей час майже організаційно оформилися два різноспрямовані погляди на перспективи їхнього національно-культурного розвитку. Частина іноземного за походженням чиновництва, купецтва, вчителства та навіть пересічних міських мешканців, яка була широко представлена в навчальних, державних і громадських установах, схилилася до асиміляції. Другу позицію репрезентувала нечисленна верства патріотично налаштованої інтелігенції та буржуазії, яка лише підходила до усвідомлення глибини етнокультурних проблем власних громад.

Певне охолодження взаємин між колишніми іноземними колоністами та царською адміністрацією стало закономірним наслідком стандартизації системи державного управління у пореформену епоху. Воно спричинило часткову рееміграцію до Канади та США. Втім, господарські переваги, які колоністи мали в Росії, стали надійною платформою подальшого економічного зростання німців, болгар, греків, чехів у часи промислового піднесення та «пшеничної лихоманки», а отже, забезпечили царату міцні позиції в названих етнічних групах. Останні, перебуваючи поза конкуренцією малоземельного українського та російського селянства, високо цінували можливості, набуті в Російській імперії, і ладні були миритися з втратами в сфері народної освіти та внутрішнього самоуправління колоній, яких вимагали нові політичні реалії.

Етнографічні дослідження населення регіонів і складення докладних етнографічних карт стало підготовчим етапом національного відродження низки етнічних громад. Процес наукового дослідження розпочався і розгортався майже синхронно в Російській та Австро-Угорській імперіях і, власне, був загальноєвропейським суспільним явищем.

Царат пильно приглядався до розвитку і внутрішнього життя іноземних колоністів. Так, протягом XIX ст. були зібрані найважливіші відомості про історію та тогочасне життя найвагоміших етнічних громад України. Навколо вирішення цього завдання гуртувалися сили спеціальних установ: Російського географічного товариства (1845), Одеського товариства історії та старожитностей (1839), Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії

* Маємо на увазі втрату новогрецької писемної традиції в будь-якому з поширених у Греції видах: кафареуси чи димотики. Маріупольські діалекти, ймовірно, вже в Криму розвивалися поза впливом грецької писемної культури, а за умов ізоляції Грецького автономного округу оформилися як безписемні мови.

при Московському університеті (1863), Таврійської ученої архівної комісії тощо. Продуктивно у напрямі дослідження етносів України працювали викладачі Київського, Московського, Новоросійського, Санкт-Петербурзького університетів, чиновники царської адміністрації та освітяни³³.

Перехід держави на якісно новий рівень розуміння національного питання обумовив проведення першого загального перепису населення Російської імперії, який зафіксував етнонаціональний склад імперії на межі століть. Підданими Миколи II були 55 673 тис. (43,3%) великоросів, 22 415 тис. (17,41%) українців, 7931 тис. (6,17%) поляків, 5886 тис. (4,57%) білорусів, 5063 тис. (3,94%) євреїв, 1790 тис. (1,4%) німців, 1658 тис. (1,29%) литовців, 1436 тис. (1,12%) латишів, 1122 тис. (0,87%) молдаван, 1003 тис. (0,78%) естонців, 3738 тис. (2,91%) татар, 4084 тис. (3,18%) киргизів, 1439 тис. (1,12%) башкирів і тептярів, 1024 тис. (0,79%) мордві, 1352 тис. (1,05%) грузинів, 1173 тис. (0,91%) вірмен, решта етнічних складових були не надто чисельними³⁴. Як бачимо, поважну частку загальноімперського населення становили мешканці українських земель. Ставлення Санкт-Петербурга до етносів варіювалося відповідно до чисельності етнічних груп, їхнього внеску в імперську економіку та рівня суспільно-політичної зрілості. Втім, як цілком справедливо зазначав століття тому М.Славинський, мета була одна — «...викорінення політичного сепаратизму приєднаних і приєднаних провінцій і встановлення державної єдності на всіх просторах імперської території»³⁵.

«Українське питання» з певного часу стало найгострішим у Російській імперії не випадково. В кордонах імперії перебувало 9/10 етнічних українських земель*. Українці були другою за чисельністю етнічною групою в імперії і лише їхнє залучення (разом із білорусами) до уявленої спільноти «російський народ» підводило політичне підґрунтя під великоруське домінування над рештою етнічних складових імперії. Свого часу царат доклав безліч зусиль для стерилізації українського руху. Скасування гетьманства, знищення Запорозької Січі, кооптація козацької старшини до стану російського дворянства, винищення найбільш затятих поборників козацької вольниці позначили етапи політичної інтеграції українства до системи координат загальноімперських цінностей. Втім, пересічне упокорення українських визвольних змагань не виключало небезпеки періодичного загострення «українського питання».

XIX ст. з низки взаємообумовлених причин (безперервні війни, з яких вітчизняна 1812 р. та Кримська кампанія 1856 р. сприймалися як визвольні; епохальні зміни на зовнішньополітичній арені, зокрема, фронтальний опорний рух слов'янських народів проти Османської імперії, в якому Росія виступала не лише міжнародним арбітром, а й захисником слов'янського світу; розгортання у постнаполеонівську епоху демократичного руху, який докорінно змінив суспільно-політичну ситуацію в імперії; активізація національно-визвольних рухів, зокрема, два польські повстання, тощо) стало епохою формування нової свідомості імперського зразка. Протягом століття розуміння трьох засад Російської держави зазнало суттєвих змін. Те, що демократичні ідеї мобілізували дедалі

* У кордонах кінця XIX ст. — Волинська, Київська, Подільська, частина Бессарабської, Херсонська, Катеринославська, материкова частина Таврійської, Полтавська, Харківська, Чернігівська, південно-західна частина Курської, південні частини Воронезької губернії та Облaсті Війська Донського, значна частина Кубані, Чорноморської (Новоросійської) та Ставропольської губерній.

більше прибічників у різних суспільних верствах, не заважало найяскравішим представникам всеросійського демократичного руху нехтувати інтересами неросіян. Так, П.Пестель вважав, що «всі племена (що населяють Росію) мають бути злиті в один народ». Для вирішення єврейського питання він пропонував сприяти створенню єврейської держави в Азії. О.Пушкін засудив польське повстання, О.Белінський висміював «мужицьку мову» Т.Шевченка і т.д. Ототожнення поняття державної єдності з єдністю національною перестало бути визначальною ознакою російської політичної думки лише наприкінці XIX ст., що згодом унаочнилося в її розкладанні на широкий спектр російських політичних партій від право- до ліворадикальних.

Майже півстоліття знадобилося на усвідомлення різноманіття етнонаціональних проявів життя імперського суспільства. За третину століття після виходу першої ґрунтовної праці про національний склад імперії (мається на увазі фундаментальне видання І.Георґі «Описание всех в Российском государстве обитающих народов...»³⁶) принаймні в освіченої частини російського суспільства сформувався усталений уявлення про специфіку регіонів.

У першій половині XIX ст. з'являються дослідження стосовно низки новоприбулих до Росії етнічних громад³⁷, а в другій половині такі дослідницькі проекти проводяться вже на постійній основі³⁸. До початку XIX ст. відносяться й перші роботи з української історії, зокрема рукописна «История руссов» і чотири томна «История Малой России» Дмитра Бантиш-Каменського, написані з діаметрально протилежних імперським ідеологічних позицій. Унаслідок діяльності письменників-романтиків з'являється література, написана мовою, наближеною до народної. Так, з легкої руки Івана Котляревського увійшла в історію «Енеїда» (1798) – блискуча пародія на поему Верґілія, аналогічна праця побачила світ і білоруською мовою («Энеида наизнанку»). В 1833–1834 рр. Г.Квітка-Основ'яненко видає «Малороссийские повести», в 1818 р. у Харкові виходить «Грамматика малороссийского нарѣчья» О.Павловського. Згодом М.Максимович, вивівши протягом 1820–1840-х років фольклорні та філологічні дослідження на якісно новий науковий рівень, робить принциповий висновок про те, що росіяни та українці – різні, хоча й споріднені народи. В 1843 р. у Києві створюється Тимчасова комісія для упорядкування («разбора») давніх актів, що згодом перетворилася на Київську археографічну комісію*, яка заклала підвалини сучасної української історичної науки. За цією межею національно-демократичні ідеї перетворюються на органічну складову суспільного життя низки неросійських народів, муруючи підвалини майбутнього вибуху «національного питання». Матеріалізація цих ідей у певних громадських та політичних об'єднаннях, попри заборони і переслідування, стає питанням часу.

Створене в Києві 1845 р. нелегальне товариство з прикметною назвою «Кирило-Мефодіївське братство» висунуло програму скасування кріпосництва. Братство, до якого входили найяскравіші представники українського руху, сформулювало ідею створення слов'янської федерації самоврядних народів, до якої мав увійти й український. Ідея була цілком співзвучна панслов'янським ідеям,

* Тогочасна підтримка дослідницьких проектів обумовлювалася зацікавленістю імперського проводу в підведенні наукової бази під гасло історичного права Росії на спадщину св. Володимира на противагу польських домагань. – Див.: Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С.309, 336.

що потужно охопили Європу і врешті привели до незалежнення європейських провінцій Османської імперії. Однак таку само небезпеку ці ідеї становили і для Російської імперії. Не випадково остання послідовно переслідувала й придушувала щонайменші вияви самостійного політичного мислення етнічних громад.

Наприкінці 50-х років XIX ст. в середовищі шляхтичів Правобережжя виникає хлопоманський рух, який у 1861 р. створює першу підпільну «громаду». Громадівці почали створювати недільні школи для селян (в 1862 р. їх існувало вже 67), ставили вистави, видавати книжки. Т.Шевченко та М.Костомаров організували громаду у Петербурзі та започаткували видання тижневика «Основа» (1861–1862), який поставив «українське питання» на обговорення тогочасної демократичної громадськості та каталізував процеси національного самоусвідомлення українства³⁹. Смерть Т.Шевченка (1861)*, придушення польського повстання 1863–1864 рр., яке справило відповідний вплив на українофільський рух, що інтерпретувався царською адміністрацією як австрійська інтрига, привели до саморозпуску громад і згасання суспільної активності.

Побічним ефектом нетривалого існування «Основи» стала радикалізація російського руху. Першим проявом його став «вал полемічної публіцистики» в російськомовних виданнях, що надалі набрав форми відвертих антиукраїнофільських нападок і, поєднавшись з великодержавницьким компонентом офіційної свідомості, набув остаточного оформлення в політичній реакції. Циркуляр міністра внутрішніх справ П.Валуєва (1863) констатував: «...Никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши; что общерусский язык так же понятен для малороссов, как и для великороссиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссами, и в особенности поляками, так называемый украинский язык. Лиц того кружка, который усиливается доказать противное, большинство самих малороссов упрекает в сепаратистских замыслах, враждебных к России и гибельных для Малороссии»⁴⁰. Заборонивши видання шкільної та релігійної літератури українською мовою, царизм намагався не допустити виходу національної ідеї за межі вузького кола інтелектуалів. Згодом і українська художня література почала розглядатися як потенційна загроза цілісності Російської імперії⁴¹. Це викликало до життя Емський указ (18 травня 1876 р.) про заборону української мови. Останній обмежив «...українське слово вузькою сферою оригінальної, напіветнографічної белетристики»⁴¹ до 1906 р.

Відродження діяльності київської громади, очоленої В.Антоновичем і М.Драгомановим, припало на 1870-ті роки. Поволі громадівський рух охоплює терени України, громадівці встановлюють постійні контакти з українцями Австро-Угорщини, що, здавалося, попри суто культурницький напрям їхньої діяльності,

* Перепоховання Кобзаря на Україні перетворилося на подію сакрального характеру, що викликало глибоку тривогу місцевої царської адміністрації.

** У серпні 1875 р. за наказом Олександра II була створена спеціальна комісія для «вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю», яка дійшла висновку: «Допустити окрему літературу на простонародному нарідчч значило б покласти тривку основу для переконання в можливості відділення, хоча і в далекій будучині, України від Росії». – Див.: Старик В. Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914 – 1921. (Частина II: Між націоналізмом і толерантністю) – Чернівці: Прут, 2009. – С.20.

обіцяло бурхливі перспективи культурного розвитку українців. Розцінений як потенційна сепаратистська загроза, громадівський рух був розгромлений Емським указом, оскільки ним заборонялося видання будь-яких українських книжок, їхнє ввезення з-за кордону, використання української мови у театральних виставах. Були закриті Київське відділення Географічного товариства, газета «Киевский телеграф», українські активісти втратили свої посади чи були вислані за межі України. Еміграція М. Драгоманова* до Швейцарії та видання ним політичного журналу «Громада» ввели українське питання до загальноєвропейського контексту.

Зважаючи на гостроту проблеми, в 1881 р. Олександр III схвалив поправки до Емського указу, які дозволили видання українських словників, виконання українських пісень та вистав за згоди місцевих властей. Поправки викликали бурхливий розвиток українського театру, очолюваного братами Тобілевичами, той, своєю чергою, справив визначний вплив на розвиток української культури та свідомості. Емський указ визначив подальший вектор українського руху Галичини та Буковини. Українці закордоння відреагували на нього «Зазивним листом до української інтелігенції» П. Куліша (1882), слова якого про наслідки стратегії стримування стали пророчими: «Одно тільки наше зосталося при нас – живе українське слово. І тому задекретовано згинуті. Побалакають, мовляв, ще трохи сим жаргоном хлібороби, зійде він тільки на те, щоб розмовляти про вози, воли, ярма, пуги, налігачі, і, не оперте ні об церкву, ні об школу і пресу, зникне собі, мов той недорід, що йому не судилося й на світі жити...

Отже, воно не згине вже через те саме, що його тиснуть і гонять»⁴².

Надскладним для російського самодержавства виявилось «польське питання». На відміну від України, еліта якої протягом XVII–XIX ст. була успішно зросійщена, запровадження аналогічної політики в Польщі стикнулося з низкою неочікуваних перепон. Польський рух в основу своїх вимог поставив не принцип етнічної території, а принцип історичного права, вимагаючи автономії для поляків у кордонах Польського королівства 1772 р. Зростанню польських визвольних змагань не зарадили ані поблажливе ставлення адміністрації, ані «дарування» Царству Польському Конституції (1815). На перший революційний вибух царат відповів політикою «розполячення Польщі». Протягом двадцяти років після повстання 1830–1831 рр. дворянського звання були позбавлені близько 340 тис. осіб⁴³ – переважно дрібної польської шляхти. Друге польське повстання остаточно закріпило за поляками імідж бунтарів. Польська школа була заборонена** і відразу пішла в підпілля. Оскільки польська громада була свідомою великої ролі освіти в справі збереження національної ідентичності, вона створювала нелегальні групи для навчання дорослих і дітей, згодом – наукові товариства, зокрема історичні, відкривала публічні бібліотеки та читальні. Загальнопоширеною формою розповсюдження ідей національного відродження в селі стали агрономічні гуртки, в містах – споживчі кооперативи та гімнастичні товариства («Соколи»).

Непримиренність царату щодо польського руху насправді мала більше негативних наслідків, аніж очікуваних вигод. Придушивши сепаратизм польської знаті та підірвавши значною мірою його економічне підґрунтя, царизм натомість

* М. Драгоманов вважав українське питання і соціальним, і національним водночас, а його вирішення асоціював із соціальним визволенням українського селянства, перетворенням Російської та Австро-Угорської імперій на вільну федерацію суверенних комун.

** Відновлена в 1905 р.

виплекав значно чисельнішу верству своїх потенційних опонентів – ідеї національного відродження Речі Посполитої знайшли плодючий ґрунт у польському селянстві Росії тоді, як політичний центр польського руху був перенесений до «Польського П'ємонта» – Галичини.

Третім потужним і перспективно небезпечним політичним гравцем у суспільно-політичному просторі імперії потроху ставала єврейська громада, що існувала в умовах етнополітичної сегрегації. Погромницький рух* став відправною точкою переосмислення єврейськими громадами свого місця в світі. Інстинкт самозбереження сприяв відходу частини євреїв від позиції добровільної самоізоляції. Усвідомлення необхідності здобуття громадянських прав, а згодом – боротьби за громадянську рівноправність стало рушійною силою політизації єврейської громади. Єврейське відродження в його сучасному політичному розумінні розпочалося в останньому десятиріччі XIX ст. Його теоретичною основою став перехід європейської політичної думки від теорії «державного націоналізму» до концепції «держави національностей». Як принципово нове історичне явище з'являється і заявляє про себе «світське єврейство»: в 1897 р. виникає одна з найчисельніших на той час політичних партій – соціал-демократичний Загальний єврейський робітничий союз Росії та Польщі (Бунд).

Оскільки передові ідеї стосовно вирішення національного питання в імперії виглядали як недосяжний ідеал, єврейська громада реагувала на погіршення ситуації масовою еміграцією. Її масштаби вражали: протягом 1881–1905 рр. з Росії емігрували 1133 тис. євреїв, з них 890 тис. – до США⁴⁴.

По-новому зазвучали ідеї палестинофільського руху, тим більше, що з 60-х років уже існували землеробська школа та колонія біля Яфи. В 1882 р. студенти-євреї Харківського університету заснували колонію «Ришон-Леціон». Слід зазначити, що ідейні засади сіонізму як особливої суспільної течії викристалізувалися в Європі протягом 1830–1854 рр.** Ідейне натхнення батьки сіонізму черпали у вірі в месію та відродження Ізраїлю в Палестині. В 1895 р. Теодор Герцль видав брошуру «Єврейська держава», яка заклала основи політичного сіонізму і винесла єврейське питання на міжнародну сцену. «Я вважаю єврейське питання ні соціальним, ні релігійним, хоча воно іноді й набирає такого забарвлення. Це – питання національне, і аби його вирішити, ми повинні зробити його питанням всесвітньої політики, яке і буде вирішене радою культурних народів. Ми – народ, об'єднаний народ»⁴⁵. У серпні 1897 р. відбувся 1-й сіоністський конгрес у Базелі, надалі вони проводилися майже щорічно.

Завдяки наполегливій роботі Герцля та його однодумців єврейське питання доволі скоро було донесене до провідних європейських політиків. Із заснування «Єврейського колоніального банку» та «Національного фонду» розпочалося й об'єднання єврейства розсіяння. Першочерговим завданням, яке сіонізм вирішуватиме протягом наступного століття, буде перетворення єврейської еміграції на національну колонізацію. Забігаючи наперед, зазначимо, що політичний вектор сіонізму справлятиме величезний вплив на міжнародні відносини протягом усього XX ст., а єврейське питання залишатиметься одним із найбільш вагомих.

* У 1870–1890 рр. антисемітська хвиля прокотилася також Німеччиною, Австрією та Францією.

** Одним з його «батьків» був соратник К.Маркса Мозес Гесс.

Еволюція національного питання в Австро-Угорській імперії

Австрійська династія отримала Королівство Галиції і Лодомерії (Володимирії) як «санітарну смугу» відповідно до умов конвенції від 5 серпня 1772 р. з Росією та Пруссією. Останні витребували для себе такі ж санітарні зони, «остерегаючись цілковитого розпаду Польської республіки через анархію та дух угруповань»⁴⁶. Відповідно до конвенції між Туреччиною та Австрією від 7 травня 1775 р. до рук австрійських суверенів була передана й Буковина, як зазначалося, для покращення зв'язків (комунікацій) між Семигородом, Галицією та Лодомерією, які увійшли до Австро-Угорщини двома роками раніше.

Герцогство Буковина, визнане окремим коронним краєм у 1862 р., було найменшою за чисельністю людності провінцією Австро-Угорщини. В 1910 р. із 51 млн її підданих 795 тис. проживали на Буковині. Молдавани і руські* (в офіційних документах – «Moldauern» та «Russen»), яких церковні ієрархи розглядали як складові єдиної «волооської» спільноти, були двома найбільшими автохтонними етнічними групами краю. З 12 повітів провінції українці становили переважну більшість у Заставні, Кіцмані, Вижниці, Вашківцях і на околиці Чернівців. У південних повітах (Гура-Гумора, Сучава, Кімполунг, Радівці та Сторожинець) домінуючою етнічною групою були волохи. Поселення обох етнічних груп перемешувалися, власне, Буковина була етноконтактною зоною, де відбувався активний культурний обмін між ними⁴⁷. Цьому сприяли належність до єдиної православної церкви, послуговування кириличними церковними книгами руською та молдавською мовами. Селяни на побутовому рівні вільно володіли обома мовами.

Новоприбула австрійська адміністрація, називаючи мову населення провінції національною (Nationalschprache) чи крайовою (Landessprache), насправді мало знала про неї по суті. Та, власне, і не бачила в цьому потреби, оскільки державною мовою до 1840 р. залишалася латина. Етнічні аспекти ситуативно передавалися низкою визначень: іллірійська, слов'янська, руська, сербська, молдавська та волоська. Плутанини додавала конфесійна складова питання: православні називалися «волохами», натомість за греко-католиками закріпилася назва «русин». Та спільнота, яку носії православ'я прагнули означити перед австрійською адміністрацією як єдине духовне ціле (аби забезпечити недоторканність православної церкви), врешті стала сприйматися як етнічна цілісність⁴⁸. Це певною мірою відповідало реальному стану речей. Власне, ще в першій половині XIX ст. волоська свідомість (ідентичність) існувала як єдине ціле, що яскраво проявлялося в мовній царині – тогочасні документи та книжки містили чимало слов'янізмів у молдавських текстах і, навпаки, молдаванізмів у руських виданнях. Не лише етнічні ідентичності, а й мови їхніх носіїв перебували в процесі становлення.

Намагання австрійської адміністрації, з одного боку, мінімізувати ризики впливу російської пропаганди, з другого – спростити управління провінціями, спричинили ізоляцію русинів від закордонних центрів книгодрукування. Втім, доволі швидко австрійська адміністрація змушена була реагувати на вимоги стосовно задоволення нагальних потреб буковинців принаймні у богослужбних книгах.

* Такі само назви тиражувалися в імперських документах стосовно Хотинщини, оскільки на початок XIX ст. самоназвою слов'ян-автохтонів в обох державах були «русин», «руснак». В офіційному листуванні їх називали рутенами.

Намагання вирішити проблему були половинчастими, а отже – невдалими. Перший виданий у Чернівцях, начебто місцевою мовою, катехизм (1804 р.), містив тексти трьома мовами: німецькою, молдавською та церковнослов'янською.

Відомий буковинський громадський діяч владика Євгеній Гакман звертав увагу на нагальність «властивої підготовки до ґрунтового вивчення молдавської і слов'янської мов, котрі обидві є на Буковині мовами народу і церкви»⁴⁹. Відсутність власної літературної мови негативно впливала на культурне становище русинів тим більше, що в нових суспільно-політичних обставинах уже в 1820-х роках, німецька мова почала витіснити місцеві навіть у внутрішньому житку православної церкви.

Ставлення австрійської бюрократії до «українського питання» до революції 1848 р. мало чим відрізнялося від ставлення російських колег. Вона вважала говори галичан і буковинців наріччями загальноруської мови й виставляла перепони на шляху їхнього впровадження до освітянської справи. Неспростовним аргументом на користь такої політики слугував висновок про те, що сприяння пробудженню свідомості австрійських рутенів суперечить державним інтересам Австрії. Перегляд позиції Відня відбувся в контексті загальноєвропейського революційного руху 1848–1849 рр. Підбиваючи підсумки політичної еволюції національностей Австро-Угорщини, Карл Реннер зазначав вибуховий характер появи та розвитку націоналізмів недержавних націй. Ідеї національного відродження, визрілі в колах народного вчителства й духовенства, швидко охопили діячів вищої школи та бюрократії і стали універсальними протягом двох десятиліть. Та чи могло бути інакше? Давно назріле, відтерміноване десятиліттями, але від того не менш нагальне скасування кріпосництва та викликані ним епохальні зрушення в системі державного управління, господарського та культурного відтворення суспільства спричинили швидкісний потужний переворот ментальної царини і докорінним чином змінили уявлення всіх соціальних шарів про такі базові поняття, як «людина», «народ», «влада». З часів Великої Французької революції питання про те, хто є джерелом влади, та завдання легітимації владних амбіцій народних мас перетворюється на вісь суспільного життя Європи загалом і Австрії зокрема.

Конституція 1848 р. проголосила свободу і рівноправність націй, отожд, кожен тепер уже не тільки підданий, а й громадянин імперії мав визначитися зі своєю політичною позицією та національною приналежністю. Зайвим буде казати, яку проблему ця звична для представників західноєвропейських націй процедура становила для етнічних груп східних провінцій імперії, зокрема тих, які мали розмиту або невизначену етнічну ідентифікацію. Не уникнули пов'язаних із цим проблем українці та молдавани, яких демократичні реформи заскочили на етапі етнокультурної модернізації. Бурхливе політичне піднесення прискорило процеси самоусвідомлення, зокрема поширювалися гасла переходу на етимологічний правопис, оснований на народному мовному ґрунті, продовжувалася кристалізація етнонімів модерної епохи.

Втім, механізм активізації українського суспільства був запущений. 10 травня 1848 р. Головна Руська Рада видала відозву, проголосивши: «...Ми, русини Галицькі, належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить, з котрого полтретя мільйона землю Галицьку замешкує»⁵⁰. Однак навіть у найбільш суспільно активних верствах не усталилися ані

самоідентифікація, ані розуміння сутності «українського питання». Так, згідно зі статутом, членом Головної Руської Ради міг бути кожен чесний русин грецького обряду, який відносив себе до руської народності⁵¹. Така позиція не сприяла консолідації українських політичних сил, розділяючи їх за конфесійною належністю на католиків, уніатів і православних. 16 лютого 1849 р. у Львові відбулося засідання депутатів до цісаря від Буковини та Галичини, які дискутували питання відділення Буковини від Галичини, оскільки переважну більшість її населення становили волохи. В новій конституції 4 березня 1849 р. Буковина була визнана окремим коронним краєм. Відсутність жодної реакції на те української еліти свідчила, що процес етнічного самоусвідомлення на той час ще був далеким від завершення.

Революція 1848 р. стала відправною точкою самоусвідомлення обох автохтонів Буковини. Буковинські молдавани присвоїли собі новий етнічний називатися «румунами»* і висунули політичну програму захисту своїх прав**. Буковинські слов'яни замість «руських» стали називати себе «русинами», хоча ще довго залишалися в полоні архаїчної волоської ідентичності. Суттєво відрізнявся і характер активності цих одвічних конкурентів на буковинських теренах. Тоді як румуни безапеляційно стверджували, що русини – то асимільовані румуни, які забули свою рідну мову, русинська сторона (в особі єпископа Є.Гакмана та його послідовників) намагалася зберегти єдність «буковинської нації двох язиків». Штучність ідейної підоснови русинського руху переросла у відкритий конфлікт спочатку в православній церкві, згодом – у політичному просторі. Не зарадило майбутньому румунсько-українському протистоянню і виокремлення на початку 1873 р. буковинської православної митрополії. Буковинська православна церква за керівництва митрополита С.Мораря-Андрієвича заборонила українську газету «Буковина», щорічні українські православні календарі товариства «Руська Бесіда», а своїм служителям і вірянам – брати участь у роботі українських читалень.

«Становлення румунського та українського національних проектів як в Австрійській монархії, так і на Буковині відбувалося майже синхронно, особливо це помітно на початкових їхніх етапах»⁵², – зазначає В.Старик. Віхи етнічної мобілізації буковинських автохтонів виглядають так: 1861 р. в Германштадті (Сібіу) засноване «Трансильванське товариство для румунської літератури та культури румунського народу»; в 1865 р. румунська читальня в Чернівцях реорганізується в «Товариство для румунської культури і літератури на Буковині»; 1861 р. у Львові засноване перше українське просвітньо-культурне товариство «Руська Бесіда»; в 1869 р. за його зразком у Чернівцях виникає перша громадська організація буковинських українців «Руська Бесіда». На відміну від решти етнічних громад «національне відродження буковинських українців брало свій початок не з владичих палат і не з кам'яних чернівецьких мурів. У тихих буковинських містечках

* Членами румунської нації, сформованої в Семигороді, Валахії, запрутській Молдові та Буковині.

** Ішлося, зокрема, про те, що українство є результатом польсько-єзуїтської інтриги, українській мові немає місця в православній церкві. Пізніше, розробляючи концепцію історичного права Королівства Румунія (створеного в 1878 р.) на одвічно українські землі Буковини та Хотинщини, ідеологи румунізації так само настійливо переконували у відсутності молдаван (як своїх головних конкурентів на спадщину Молдавського князівства) та докладали всі зусилля новоствореної державної машини на асиміляцію останніх.

і селах, в тісно спокревлених між собою попівських, дяківських, шляхетських, міщанських та учительських родинах народжувалися гадки про піднесення руської мови та руської народності»⁵³.

Тоді як основним політичним конкурентом українського руху в Буковині був румунський політичний проект, становлення галицьких українців відбувалося в щоденному протиборстві з польською складовою. Галичина дісталася Австро-Угорщині при розділі Польщі, до складу якої вона увійшла в XIV ст. Протягом 1854–1860 рр. Східна Галичина, в якій переважали українці, була окремою адміністративно-територіальною одиницею. Після розділів Польщі Галичина поволі була перетворена на аграрний придаток імперії та ринок збуту австрійських промислових товарів. Діловодство та освітня справа поступово були переведені на німецьку мову, в адміністрації був встановлений зразковий німецький порядок.

Згідно з даними загального перепису 1900 р. в Австро-Угорщині, населення Східної Галичини становило 4 814 171 особу, з них 2 997 200 українців* (62,5%), 1 618 180 (33,7%) поляків, 3,7% німців. На той час лише п'ять етнічних громад (німці, поляки, румуни, угорці та українці) визнавалися народами. Мови трьох із них (німців, румунів та українців) набули статусу офіційних у межах Буковини. Решта вважалися складовими більших етносів: гуцули зараховувалися до українців, євреї (за мовною ознакою) – до німців, липовани (росіяни-старовіри) за релігійною ознакою – до рутенів. Цигани стояли осторонь етнічної класифікації (говорили переважно румунською мовою). Швабів переписувачі віднесли до німців, незважаючи на суттєві відмінності їхнього діалекту.

Кріпосницькі відносини протягом століть цементували етнічний склад** регіонів. Українці були найдавнішим населенням галицького та буковинського краю⁵⁴. У 35 з 50 повітів питома частка українців перевищувала 70%, у семи – 80%. Польська присутність тут постійно нарощувалася, починаючи з 1830-х років. У зв'язку з розвитком нафтодобувної промисловості в другій половині XIX ст. значно підсилювся природний процес колонізації Східної Галичини. За підрахунками сучасників чисельність поляків у регіоні з 1880 р. кожного десятиріччя зростала на 250–280 тис. осіб⁵⁵, що справляло неабиякий вплив на етнічний склад краю. Наприкінці XIX ст. поляки становили етнічну більшість у Львові, Львівському, Бжозовському та Ярославському повітах, у восьми повітах вони становили менше 15% населення, в решті були у відносній меншості (яка деінде сягала 40%).

Скасування кріпосництва та складання ринку праці відкрили епоху масових міграцій, які змінили демографічну ситуацію в низці місцевостей. Трудові міграції в кордонах Австро-Угорщини мали свої особливості. Рух найкваліфікованіших працівників відбувався в західному напрямі – чехи шукали кращої долі в Богемії

* Близько 297 тис. українців мешкали на Буковині (229 тис. румунів, 65 тис. німців та 96 тис. євреїв). 409 тис. української людності, за підрахунками М.Грушевського, проживали на теренах Угорського королівства (Карпатська Русь). – Див.: *Форми національного движеньня...* – С. 154.

** Загалом в Австрії мешкали представники 11 етносів. Переписом 1900 р. були обраховані 9 170 939 (35,78%) німців, 5 955 397 (23,23%) чехів, 4 259 152 (16,61%) поляків, 3 375 576 (13,17%) українців, 1 192 780 (4,68%) словенів, 711 380 (2,75%) сербо-хорватів, 727 102 (2,84%) італійців, 230 963 (0,9%) румунів. Громадянами Угорщини були 8 742 301 (45,4%) угорців, 2 799 479 (14,5%) румунів, 2 135 181 (11,1%) німців, 2 019 641 (10,5%) словаків, 1 678 569 (8,7%) хорватів, 1 052 18 (5,5%) сербів, 429 447 (2,2%) українців. – Див.: *Форми національного движеньня...* – С. VII.

та Відні, менш кваліфіковані польські робітники знаходили застосування своїм рукам на шахтах і латифундіях Сілезії, а також у маєтках і на дрібних підприємствах Галичини. У польській громаді були значно більш представленими всі групи буржуазії, інтелігенція та бюрократія, великі землевласники та селянство. На кінець XIX ст. у п'ятдесяти містах і містечках Галичини поляки становили 64%, русини 23,4%. Причому у великих містах (з населенням понад 20 тис.) поляки становили 72,5%, а русини – тільки 13,6%. У сільських громадах Галичини поляки, навпаки, були в меншості – 26%⁵⁶.

Німці в Галичині були переважно колоністами, які невеликими селищами (до 1 тис. мешканців) та хуторами, вкраплялися поміж українськими селами. Німецька спільнота не була цілковито осілою, не становила єдиного цілого в культурному та конфесійному відношеннях. Приєднавши Галичину та Буковину, Відень розпочав централізовану німецьку колонізацію, небезпідставно розглядаючи її як запоруку свого зміцнення в провінціях. До 1814 р. в новостворених колоніях мешкали близько 20 тис. осіб. У 1880 р. в Галичині жили понад 40 тис. німців-євангелістів⁵⁷. Дефіцит земельних ресурсів став на перешкоді подальшого зростання німецької присутності в західноукраїнських землях. Німці звідси емігрували до підросійської Волині, США, Канади.

Більш чисельною була єврейська громада. В 1821 р. вона налічувала 218 тис. осіб, у 1830 р. – 250 тис., 1846 р. – 335 тис.⁵⁸, а в 1900 р. перевищила 811 тис. Єврейські громади підпорядковувалися так званій Єврейській ординації (складалася з представників кагалів і старшин). Політика Відня стосовно єврейської громади мала багато спільного з відповідною практикою Російської імперії: обидві ґрунтувалися на засадах просвіченого абсолютизму. Згідно з указом від 9 лютого 1784 р., євреїв-орендарів зобов'язали до 1787 р. закрити свої справи і виїхати з селищ. Подальшу інтеграцію громади до станової структури Австрійської монархії визначив «Патент толерантності» Йосифа II (7 травня 1789 р.), що скасував владу кагалу, повноваження рабинів, самоврядність єврейських громад, врешті – обмежив пересування євреїв країною⁵⁹. В результаті 3/4 громади сконцентрувалося в поселеннях міського типу, у Львові, Самборі, Перемишлі, Тарнові євреї мешкали в гетто. До 1832 р. євреям було заборонено займатися фармакологічною, гірничою справами, утримувати аптеки й перукарні. Поза межами гетто могли перебувати особи з високим майновим цензом та вищою освітою, решта жила за рахунок дрібної торгівлі та ремесла, грошово-кредитових операцій. Після нетривалої в часі лібералізації політики щодо євреїв, у жовтні 1853 р. їм знову заборонили набувати нерухоме майно в селах та утримувати крамниці поза гетто. Євреї втратили право вибирати й бути обраними до місцевих органів влади. Міська влада Львова взагалі відмовила їм у правах городян. За іронією долі, євреї, за законодавством, були повноправними громадянами імперії, але не мали громадянських прав у ландтагах.

У Східній Галичині євреї становили 12,8% людності, у Західній – 7,7%. Кожні десять років єврейська громада Галичини приростала на майже 100 тис., однак, у відносних цифрах вона навіть зменшувалася: давалася взнаки значна за обсягами міграція до Відня, Буковини, Угорщини та найбільшою мірою – до Америки. Попри те, що еміграція охопила всі етнічні групи Галичини, саме в євреїв вона була найбільш бурхливою. В польській громаді на тисячу мешканців припадало 39 емігрантів, в українській – 27, єврейській – 136⁶⁰. На відміну від

євреїв Відня, Триєсту, Богемії, Моравії та Сілезії, що були власниками великих торговельних, промислових і банківських закладів, євреї Галичини (вони тримали в своїх руках 45% торгівлі) та Буковини були ремісниками і дрібними торговцями, заробляючи 3-5 гульденів на добу⁶¹.

Загалом на 1900 р. євреї становили понад 30% населення міст Галичини. У Східній Галичині вони становили майже 40% промислових робітників, 74% торговців, 27% громадських службовців, 49,3% інтелігентів. Декларування в епоху реформ правової рівності євреїв спровокувало хвилю побутового антисемітизму. Причини подібної реакції пересічного обивателя були банальними: скасування, нехай і обмежене, станових привілеїв, загострило соціальну конкуренцію й унаочнило неконкурентоспроможність низки етнічних громад (передовсім унаслідок низького пересічного рівня освіченості). Євреї виявилися у вигідному становищі, оскільки політика просвіченого абсолютизму, що створила альтернативну традиційній релігійній системі світської освіти, надала свого часу потужного імпульсу розвитку громади. В 1880 р. в публічних народних школах Галичини і Південної Буковини навчалось 13,6 тис. хлопців та 22,9 тис. дівчат, у 1900 р. 37 та 50 тис. відповідно⁶². На 1900 р. частка євреїв серед учнів сягала 19,3%, серед студентів Львівського університету – 19,7%⁶³.

Утім, громадянські права єврейської спільноти залишалися реальністю на папері, що унаочнювалося становищем євреїв у австрійському парламенті. Четверо парламентарів-євреїв ішли у фарватері більш потужної політичної сили – русинства – і блокувалися з ним на засадах спільної боротьби з «польським засиллям». Несформованість власних прагнень (метання між івритом та їдишем, гаслами національної та культурної автономії) свідчили про те, що єврейська громада Австро-Угорщині перебувала на початковому етапі свого політичного дорослішання*. В 1893 р. була створена «Єврейська національна партія Галичини», що орієнтувалася на створення єврейської держави в Палестині, захист політичних та соціально-економічних прав євреїв-галичан. Протягом 90-х років у містах виникли робітничі гуртки «Світ», «Рівність», «Братство» та організація «Пролетаріат» (1894). Соціал-демократичне крило було представлене робітничими союзами «Яд Хазака» (1891 р. – Львів) і «Брідерлехкайт» (1896 р. – Перемишль, Станіслав), що вважали себе частинами «Галицької соціал-демократичної партії». За інтеграцію євреїв до польської спільноти агітував «Агудат ахілі» («Союз братів» – 1882 р.). Загалом на кінець XIX ст. Буковина перетворилася на центр єврейського політичного руху Австро-Угорщини.

Решта етнічних громад не становили скільки-небудь впливового демографічного чинника західноукраїнських земель, хоча посідали історично вагоме місце в її господарському та культурному житті. Такими були, зокрема, вірменська та грецька громади, що мешкали у містах Західної України ще за часів середньовіччя. Грецька община, що сформувалася у Львові та Острозі протягом XVI – XVII ст., відіграла вагомий роль у господарському та культурному житті галицько-волинських земель. Переважним заняттям тутешніх греків була торгівля⁶⁴.

Найбільш впливовою політичною силою Галичини стали поляки. У 1869 р. вони дістали особливе представництво у міністерстві (Landsmannminister) і на-

* В трактуванні Натана Бірнбаума – «дитяча хвороба національного відродження». – Див.: *Форми національного движения...* – С.189.

були можливості впливати на спрямування внутрішньої політики. Всі регіональні місцеві посади в Галичині поволі перейшли до рук поляків. Формуванню потужного ідейного проводу громади сприяв приток революціонерів-вигнанців з Російської імперії. Після польського повстання 1830–1831 рр. до Галичини емігрували близько 10 тис. повстанців. Під їхнім керівництвом виникли таємні товариства, що готували чергове повстання. В лютому 1846 р. повстання відбулося, але не отримавши підтримки селянства, обмежилось Краковом. Після так званої Тарновської різанини Краківська Республіка була знищена, а її територія приєднана до Австрії. Втім, невдала «репетиція» подій 1848 р. привела до падіння режиму Меттерніха, що значно підсилює вагу польського політичного чинника у віденському парламенті. Березневі події 1848 р. підтримали всі етнічні групи та соціальні верстви Галичини. Намагаючись локалізувати місцеві групи та внести міжнаціональний розбрат, уряд скасував у Галіції і Лодомерії панщину на чотири місяці раніше, ніж у решті австрійських земель. Це заклало підвалини польсько-русинського конфлікту (оскільки поляки та українці опинилися в різних таборах: землевласників і колишніх кріпаків), який влада і надалі використовувала у своїх інтересах. На виборах до парламенту увійшли 38 депутатів-селян (з загального числа 108 депутатів від Галіції і Лодомерії), якими уряд скористався як проти-вагою партії поміщиків.

Врешті польське дворянство, що було оплотом польського сепаратизму, відмовилося від ідей відкритого повстання на користь реальної політики з притаманною їй поміркованістю. Воно висунуло ідею досягнення автономії, а отже, і лояльності до Габсбургів. Український рух у Галичині формувався і набував сили як протидія зміцненню польського політичного табору, що після низки поразок польських визвольних рухів у Німеччині та Росії, намагався перетворити провінцію на плацдарм «збирання сил», свого роду польський П'ємонт.

У 1867 р. Королівство Галіції і Лодомерії з великим князівством Краківським здобуло автономію. Намагаючись залучитися підтримкою політично активної польської громади та послабити її сепаратизм, Відень пішов на низку вагомих поступок. У 1861 р. Краківський університет започаткував викладання польською мовою, а з 1867 р. розпочинається переможна хода польського просвітництва: відкриваються польські кафедри у Львівському університеті, створюється обласна шкільна рада, викладання в середній школі переводиться на місцеві мови, спеціальний імператорський рескрипт запроваджує місцеві мови в судочинство та адміністрацію, яка де-факто перетворилася на обласне самоврядування.

Помірковані кола польського політикуму відтісняють радикально налаштовані шари спільноти і фактично перебирають владу у провінції в свої руки. Після провалу польського повстання 1863 р. у Росії галицькі політичні сили стають на позиції поміркованого лібералізму. У вересні 1868 р. Галицький сейм виносить відому «Резолюцію», в якій делегати просять виокремити свій край зі складу австрійських коронних земель і дарувати права, відповідні тим, що ними користувалася Угорщина за угодою 1867 р. Реалізація польських вимог була неможлива через низку причин, і не в останню чергу через те, що вони суперечили інтересам українського населення. Вимагаючи виокремлення краю, поляки розглядали українські землі як інтегральну частину своєї майбутньої незалежної батьківщини, а український рух кваліфікували не інакше, як ненависний сепара-

тизм, «австрійську інтригу»*. Позицію польської сторони унаочнили слова депутата львівського сейму: «Niema Rusi, jest tylko Polska i Moskwa»⁶⁵. До парламенту в 1879 р. обираються три депутати-русини. Зловживання місцевої адміністрації під час виборів до львівського сейму зводять чисельність депутатів-русинів у ньому до мінімуму**. Відень і далі використовує русинів як протизвагу польському рухові⁶⁶, надаючи низку поступок, допустивши українську мову до гімназій, суду й адміністрації, відкривши українські кафедри у Львівському університеті***.

Парламентська криза 1873 р. викликала до життя рух середнього класу, який підіймався на антиєврейських (проти єврейського капіталу) гаслах і привів до затвердження міністерства на чолі з графом Тааффе. «Залізний блок» (союз німецьких землевласників, священнослужителів та слов'ян) започаткував виборчу реформу, впроваджену в 1885 р., що знизила майновий ценз виборців до п'яти гульденів. У такий спосіб блок відкрив шлях до парламенту для дрібної буржуазії та заможного селянства, яких розглядав як свій електорат. Подальша боротьба між різними національними політичними силами та відповідні їй спроби зміцнити свої позиції серед виборців викликали до життя чергову виборчу реформу. В 1896 р. виборча реформа Бадені за рахунок зниження цензу до чотирьох гульденів створила останню виборчу курію – найманих робітників. Листопадові хвилювання 1897 р., відомі як «дні Бадені», віддзеркалювали докорінну зміну політичної ситуації в імперії: «Поруч з політично повноправними німцями на полі битви стоять вже не напівправні поляки і безправні, роздроблені інші національності, <...> а всім цілісно представлених націй, з яких жодна не схильна підкорюватися іншій, і всі суспільні класи, з котрих жоден не користується безумовним владарюванням над рештою»,⁶⁷ – так охарактеризував тогочасні зміни К.Реннер.

Відповідні зміни відбулися і в парламенті: у німців залишилося 233 мандати з 516 (45,1%). Поступово вони втрачають більшість у ландтагах; німецька мова, що перед тим була єдиною державною, в провінціях поступається своїми позиціями «відносно службовим мовам» (місцевим). Попри те, що німецька ще зберігає статус мови міжнаціонального спілкування, зрозумілої всім націям, потреби оптимізації управління спричиняють кадрову реформу. Відень змінює своє ставлення до виконавчої гілки влади і застосовує персональний принцип регулювання мовного питання. Вимоги центру зрозумілі: новопризначувані чиновники мають володіти двома мовами. Своє логічне завершення вони набули в урядовому розпорядженні від 1 липня 1901 р., яке зазначало, що чиновники, вступаючи на службу, повинні володіти німецькою і місцевою мовою письмово (!) і розмовно.

У загальному поступі національного відродження відбувалася політизація української громади. Інтереси українського виборця представляли три українські політичні партії: національно-демократична партія, радикальна (виникла наприкінці 1880 р.) та соціал-демократична. Програма націонал-демократів стосовно національного питання включала вимоги унормування міжнаціональних відносин у законодавчому порядку; перебудови держави на засадах національно-

* У шляхетських колах цілком серйозно поширювалася думка про те, що русинів «видумала» австрійська бюрократія на зло полякам.

** Так, у 1899 р. українцями були 16 із 150 депутатів Галицького ландтагу.

*** Першою була відкрита кафедра русинської мови та літератури, професором якої став Яків Головацький.

територіальної автономії; відокремлення східної, української, частини Галичини, об'єднання її з Буковиною і створення в такий спосіб української національної провінції*; невтручання центрального уряду в її життя. Діяльність українського клубу в австрійському парламенті була далекою від ідилії, однак це була корисна політична школа.

Наприкінці XIX ст. завданням номер один для українських політичних сил стало реформування виборчої системи. Диспропорції представництва дійсно були разючими: в західних провінціях Австро-Угорщини один депутат припадав на 26-33 тис. населення, в центральних – на 36-49 тис., Буковині – 51 тис., Галичині – 68 тис. За підрахунками М.Грушевського, на початку XX ст. один депутат припадав на 39 тис. німців, 51 тис. поляків, 55 тис. чехів та 102 тис. українців⁶⁸. Отож, його зауваження про те, що в Австро-Угорщині «встановлено було виборче право загальне, проте не рівне»⁶⁹ було цілком доречним.

На кінець XIX – початок XX ст. в Галичині повною мірою окреслилося «польське питання». Воно було тісно пов'язане з «українським питанням» і мало тенденцію до загострення відповідно до напрямків вирішення останнього. Зміст його доволі точно визначив Л.Василевський (Плохоцький): «Польський елемент у Східній Галичині має таку силу, що він тепер вже спроможний не припустити вирішення русинського питання в дусі реформ, що не гарантують права польської меншини. Вже при виробці нового австрійського виборчого закону ці права мали бути взяті до уваги, результатом чого стали двомандатні округи. Майбутня виборча реформа піде, без сумніву, в цьому напрямку далі»⁷⁰. На відміну від українців, поляки, як правляча більшість провінції, були прихильниками автономізму. Політична програма польських партій включала завдання розширення законодавчих компетенцій галицького сейму, відповідальність адміністрації перед Віднем, заміну безпосереднього представництва у віденському парламенті делегацією сеймів.

Нагадаємо, що під тиском слов'янських федералістів 21 грудня 1867 р. була ухвалена нова Конституція, яка лишила недоторканими політичні особливості та історичні кордони 17 областей, що існували. Попри загальний потяг до уніфікації та централізації конституція містила суттєві поступки стосовно місцевих (національних) політичних сил. Зокрема, ст. 19 проголошувала: «Всі народності держави рівноправні, і кожна з них користується невід'ємним правом оберігати й розвивати свою національність і свою мову. Держава визнає рівноправність всіх місцевих мов у школі, в державних установах та в громадському житті»⁷¹. Повороту до націоналізації життя провінцій вже було не стримати, і він бурхливо та симетрично охопив усі області Австро-Угорщини. Надані можливості стримувалися вповні тільки одним фактором – реальною готовністю кожної етнічної громади** скористатися ними. 30 червня 1851 р. Головна Руська Рада самоліквідувалася. Позитивним наслідком її діяльності стало поширення викла-

* До моменту автономізації українських земель пропонувалося створити національні департаменти в обласних органах самоврядування (обласній управі, шкільній раді тощо).

** Не слід перебільшувати можливості недержавних народів обстоювати свої права на рівні центральних органів влади. Попри зовнішню привабливість законодавчої бази Австро-Угорщини предметний розгляд механізму виборчої системи унаочнює низку перепон, які були вдумливо вибудовані батьками «демократії по-австрійському» на шляху суверенізації народів країни. Серед них виокремимо лише найбільш важливі.

дання руською мовою в початкових і середніх школах, що стало можливим у роки конституційних змін. Попри загальний занепад політичної активності русинів, усталювалося ставлення до трьох найчисельніших етнічних спільнот провінцій, уряд планомірно досліджував їхні особливості та культурні потреби. 1860-ті роки увійшли в історію як десятиліття пробудження Русі і руського духу. Наприкінці 60-х років XIX ст. вперше публічно Буковину було проголошено руською землею, а русинів – найдавнішим автохтонним населенням краю. Про це йшлося в промові Василя Продана на перших установчих зборах товариства «Руська Бесіда» 2 листопада 1869 р. Під час святкування сторіччя від приєднання Буковини до Австрії та приуроченого до події відкриття Чернівецького університету русини Буковини згуртовано виступили як національна група поруч із німцями, румунами, угорцями та поляками. Однак умови їхньої участі в політичному житті були нерівними. Наприкінці XIX – на початку XX ст. українські депутати в Галицькому сеймі становили близько 10%, в Буковинському ландтазі – 7 із 30. Особливості станового конституційного ладу імперії, що надавав політичні переваги великим землевласникам та капіталістам, зводили участь українців в органах місцевого врядування (повітових управах) до мінімуму. Внаслідок мізерності українського представництва у віденському парламенті єдине завдання, яке вирішував Руський клуб, – час від часу загострював увагу парламентарів навколо польсько-українського протистояння в Галичині. На гостру політичну проблему

Пропорційна система виборів приводила до створення величезної кількості партій, які для формування владної більшості змушені були створювати блоки вже безпосередньо у парламенті (займи буде казати, що умови блокування не сприяли створенню тривалих об'єднань).

Австрійський парламент рекрутувався з представників курій, кількість яких була жорстко закріплена в конституції. В першій курії один депутат обирався від 64 землевласників, у третій курії – від 28 великих промисловців, у другій – від 3 341 міських мешканців, у четвертій – від 11 555 (!) сільських виборців. Внаслідок цього такі етнічні групи, як українці, що мали неповну соціальну структуру, втрачали можливості адекватно представляти свої інтереси в парламенті. Отож, становлячи близько 13% населення Австро-Угорщини навіть наприкінці XIX ст., українські делегати склали у Віденському парламенті 1-2% депутатів. Система курій з різними квотами представництва, а також варіювання цензів стосовно національності виборців (так, скажімо, у мадярських комітатах ценз був нижчим за слов'янські та румунські) приводило до усунення від політичного волевиявлення величезної частки громадян імперії, передовсім етнічного селянства. Конституційне закріплення преференцій класу землевласників та великої буржуазії вибило демократичний ґрунт з-під австрійської парламентської системи. Сучасники зазначали, що голосування в парламенті, власне, втрачало сенс, оскільки його результати були визначені наперед, а сам вищий законодавчий орган поволи перетворювався на дискусійний клуб. Наслідком був сепаратизм курій, зайнятих примноженням власних вигод, а не вирішенням нагальних соціальних проблем і запровадженням довгострокових програм. Наслідком сепаратизму курій була свого роду «китайська стіна» між містом і селом, що заводи́ла негаразди в сільськогосподарському секторі у стан хронічної пропасниці.

Перманентне ускладнення внутрішньополітичної ситуації та зовнішні загрози примушували Відень шукати опертя в середовищі різних етнічних груп. Після приходу до влади Бісмарка німці стали розглядатися як потенційні сепаратисти. Упередженість Габсбургів до німців зростає після об'єднання Німеччини. Центр ваги політичного життя Угорщини перемістився спочатку з німецьких комітатів до Будапешту, згодом за правління кабінету великих землевласників на чолі з Потоцьким німецькі феодалі блокуються з чеськими і приймають «фундаментальні параграфи», що виводить на політичний небосхил Австро-Угорщини нового гравця – чехів.

Зниження виборчого цензу відкрило доступ народним масам до рейхстагу, однак їхні можливості потрапляти до ландтагів і впливати на діяльність останніх залишалися вкрай обмеженими.

перетворилася боротьба за створення русинської школи з народною мовою викладання. Розглядаючи демократизацію шкільної справи як потенційну загрозу польському культурному та політичному домінуванню в краї, місцеві уряди стримували цей історично незворотний процес всіма можливими методами. В результаті на початку ХХ ст. одна середня школа припадала на 30 тис. галицьких поляків і відповідно на 820 (!) тис. українців. 55% українських дітей навчалися в школах з нерідною мовою навчання (для порівняння: для польських – цей показник становив 2%)⁷².

Політичне пробудження національних еліт надало небаченого поштовху етнокультурному розвитку української громади. 1848 р. у Львові відбувся Собор русинських учених. Для підтримки українського просвітництва та книговидання була створена Галицько-руська матиця. В 1849 р. створюється Народний дім – культурне товариство з доволі широкими завданнями. Спад революційного руху, поразка низки національних рухів (зокрема в Угорщині) спричинили політичну дезорієнтацію в українських колах. Після саморозпуску в 1851 р. Головної русинської ради думки греко-католицького духовенства та інтелігенції заповняє русофільський рух, який проголосив русинів одним із «племен» великого російського народу, а їхню мову – одним із діалектів російської мови.

Як демократична альтернатива русофільському руху в 1860-х роках ширшає рух народовців. Останні проголошують, що русини – це такі ж українці, як і мешканці Наддніпрянщини, і відрізняються від росіян. Головним своїм завданням народовці вважали створення сучасної літературної мови на основі народної. В 1868 р. народовці створили товариство «Просвіта», яке повинне було опікуватися підвищенням рівня освіченості дорослого населення. «Просвіта» започаткувала мережу читалень*, видання художньої літератури, низки періодичних видань, що друкувалися народною мовою: журнали «Правда» (1867–1898) та «Зоря» (1880–1897), газета «Діло» (1880–1939). Зміцненню економічної підоснови народовського руху слугувало створення українських кооперативів і кредитних спілок. Згодом важливу роль відіграли створені за прикладом чехів товариства: спортивні «Сокіл» і протипожежні «Січ». Народовці заснували перший український театр у Галичині. Культурному розвою сприяла творчість Івана Франка, який дав потужний поштовх розвитку сучасної літературної української мови, ґрунтованої на народній підоснові.

1877 р. професор української мови та літератури Чернівецького університету Гнат Онишкевич започаткував видання «Руської бібліотеки» – зводу знакових пам'яток української літератури**, яка понесла ідеї українського ренесансу в широкі народні маси. В 1886 р. у Львові видається українсько-німецький («Малороско-німецький словар») словник Євгена Желехівського. Поворотним пунктом модерної історії української нації, без перебільшення, можна вважати вихід у світ 1893 р. затвердженого Міністерством освіти Австро-Угорщини підручника «Руска граматика» С.Смаль-Стоцького та Т.Партнера, з чого розпочалося запровадження в українських школах Буковини й Галичини фонетичного право-

* На 1903 р. 33 філії «Просвіти» утримували 1400 читалень і мали 66 тис. членів.

** До нього увійшли твори І.Котляревського, М.Гоголя, П.Гулака-Артемівського (1877), Г.Квітки-Основ'яненка (1878), М.Шашкевича, І.Вагилевича та Я.Головацького (1884).

пису. Попри тодішні та подальші дискусії про «ополячений український жаргон» переможна хода сучасної української мови та високої літератури почалася...

Якісно нового звучання набули дискусії, що розпочалися в 1848 р. і тривали аж до епохи Української революції, зокрема у виданнях та на засіданнях «Руської Бесіди» довкола проблеми співвідношення народної мови та язичія. Суперечки, власне, точилися навколо питання, що має прийти на зміну наявному дуалізму «народна мова для народних видань – язичіє для літератури вищого штибу», – вважає В.Старик. «Чи модерна культура буковинських русинів мала створюватися на базі української літературної мови, що перебувала на початковому етапі свого становлення, чи на базі вже виробленої російської літературної мови, до якої все тісніше наближалось язичіє буковинських старорусинів»⁷³.

У другій половині XIX ст. українці використовували, крім латиниці та церковної кирилиці, етимологічну систему правопису («максимовичівка»), а також декілька видів фонетичних систем, відомих під назвами «кулішівка», «драгоманівка», «желехівка», «грінченківка» тощо. На теренах Російської імперії обов'язковим було використання в українських виданнях російського правопису. Суттєвою перепорою на шляху становлення єдиної літературної української мови було природне в тих історичних обставинах існування багатьох говорів та діалектів, носії яких замкнуто існували в межах своїх невеликих територіальних спільнот. Наприкінці XIX ст. фонетичний правопис, запроваджуваний ентузіастами українського відродження у західноукраїнських школах (в буковинських школах він започаткувався з 1895 р.), став ключовим інструментом процесів сучасного українського мовотворення, повне оформлення яких відбулося згодом – в радянській Україні. Значення цього кроку насправді важко переоцінити. З цього приводу засновник українського шкільництва Буковини Іларій Карбулицький згодом писав: «Всі українські шкільні учебники рівночасно із запровадженням фонетичного правопису були справлені й щодо чистоти української мови. І так то з тим роком українська шкільна наука освободилась не тільки від чужого етимологічного письма, але й від всякої мовної “тарабарщини”, якою наш народ не говорив в ніякій області нашої широкої української землі»⁷⁴. Це відкрило доступ широким масам народу до культурних надбань світу, інтенсифікувало освітянську справу і заклало підвалини суттєвого підвищення загального культурного рівня українців, що було неодмінною передумовою модернізації.

Отож, семимильними кроками українство як політичний феномен XIX ст. крокувало до усвідомлення необхідності створення загальнонаціональної української мови, спроможної відповідати викликам епохи докорінної зміни суспільно-політичної конфігурації Європи. Наступним завданням, яке мав вирішити український провід, стало досягнення ідейної єдності українців Наддніпрянщини, Галичини, Буковини, Закарпаття та Бессарабії й обрання загальноприйнятної для всіх складових назви нації, що народжувалася, та її майбутньої соборної батьківщини.

Зрозумівши вагу гасел «українщини», на українські позиції переходять провідні громадські організації: в 1884 р. – товариства «Руська Бесіда» і «Руський Дім Народний», у 1886 р. – студентське товариство «Союз», в 1889 р. – політичне товариство «Руська Рада». Діячі русофільської орієнтації переходять відтоді у стан політичних опонентів.

Програма українського національного будівництва, власне, не відрізнялася від решти. Вона передбачала заснування національних товариств, переведення на національну мову освітніх установ, суду та сфери громадського життя. Внаслідок доволі плідного запровадження цієї програми на теренах Австро-Угорщини Західна Україна перетворюється на український П'ємонт. Ключовими постатями українського націотворення стали Пантелеймон Куліш – творець всеукраїнської національної свідомості, Олександр Барвінський – фундатор українського руху Галичини та Григорій Воробкевич – ключова постать українського відродження на Буковині.

В 1873 р. на гроші благодійників Наддніпрянської України в Галичині створюється наукове товариство ім. Т.Шевченка, яке перетворилося на прототип української академії наук. Опрацювання М.Грушевським давньої історії слов'янства та українства, викладене ним у авторській концепції в фундаментальній праці «Історія України-Руси»*, де-факто була відповіддю на аналогічні процеси в середовищі решти етнічних громад Галичини, Буковини та Наддніпрянської України і підпорядковувалося меті підведення наукової підоснови під український політичний проект. У 1894 р. при Львівському університеті створюється кафедра історії України на чолі з М.Грушевським.

XIX ст. стало часом доленосних зрушень в житті європейських народів. Вектор історичних змін визначали дві складові політичного життя континенту: поглиблення соціального розшарування та поширення викликаних ним антагонізмів, з одного боку; соціально-психологічна і культурна інтеграція спільнот під національними гаслами, з іншого. Обопільний вплив та взаємодія доцентрових (націотворення) і відцентрових (соціальне та національне визволення) процесів у суспільстві обумовлювали бурхливий характер суперечностей, що втілилися в низці європейських революцій.

Етнічна специфіка регіонів з часом перетворилася на вагомий чинник політичного життя імперій, до того ж найбільш чисельні громади у пореформену добу вступили на шлях усвідомлення й репрезентації власних політичних і соціально-економічних вимог. У кожній імперії сформувалися як сепаратистські сили, так і коло прибічників подальшої централізації та етнокультурної інтеграції, що були підосною діаметрально протилежних концепцій постановки національного питання.

На початок XX ст. українці Російської та Австро-Угорської імперій сукупно налічували близько 26 млн осіб. Це був найчисельніший недержавний етнос Європи і другий за чисельністю слов'янський етнос після росіян. Попри багатолюдність, історія відвела українцям роль підпорядкованого недержавного етносу з низкою проблем соціально-економічного та культурного характеру. Найбільш суттєвими серед них були: відсутність власної структурованої управлінської верстви, неповна соціальна структура, відсутність поступального політичного та етнокультурного розвитку, розірваність тіла нації між декількома державними утвореннями та як наслідок існування низки етнополітичних ідентичностей, що претендували на право бути виразниками політичної волі українського народу. Станом на 1897 р. рівень писемності серед українців у межах Російської імперії сягав 18,9% (10-те місце), росіян – 29,5%. Частка письменних серед українців

* Перший том вийшов друком наприкінці 1898 р.

Хотинщини становила лише 5,5%. Пересічний рівень писемності серед українців Галичини дорівнював 22%, тоді як поляків – 53%*. Хотинщина відставала від решти українських земель не тільки за культурними показниками⁷⁵, а й за рівнем національної свідомості – перші періодичні видання українською мовою тут з'явилися лише на початку ХХ ст.

Українці Галичини та Угорщини переважно були уніатами, Буковини – православними. Суттєві відмінності існували на рівні матеріальної та духовної культури, оскільки всі скалки українського етносу перебували під впливом народів, що їх оточували: на галичан визначальний вплив справляла польська культура, закарпатців – мадярська, буковинців – німецька та румунська, бессарабців – молдавська, наддніпрян – російська.

Становище українців та їхні найбільші проблеми наприкінці ХІХ ст. вербалізував М.Грушевський: «Український елемент виявляється таким чином на 9/10 сільським, селянським населенням, у величезній своїй більшості мало-земельним, економічно залежним від представників великого землеволодіння, і перебуває під гнітом Троїстого союзу – бюрократичної влади, привілейованого дворянства та великого землеволодіння. Гніт національний підсилюється гнітом економічним і культурним переважанням («преобладанием»); на всіх теренах української території національна проблема сплітається нерозривно з соціально-політичною та економічною. Український елемент – це не тільки особлива народність, це, значною мірою особливий клас – клас дрібних сільських власників, який потребує соціально-політичних та економічних реформ вже тільки для того, аби здійснити хоча б ті громадянські та національні права, що вже визнані за ним на папері»⁷⁶.

Гострота українського питання обумовлювалася злиденністю лівової частини українських господарств, їхньою малоземельністю, що унеможливлювали будь-які проекти інтенсифікації селянської праці та фінансування промислового перевороту в його середовищі. На початку ХХ ст. західноукраїнські землі містили величезну армію надлишкової робочої сили, яку нездатна була зменшити масова еміграція до Америки. Вартість робочої сили на місцевому ринку зайнятості була мізерною: чоловік-поденник отримував 30-75 крейцерів (25-60 коп. у перерахунку), жінка – 15-25 (12-20 коп.). Саме ці обставини спонукали М.Грушевського зробити висновок про те, що «питання економічного та культурного підйому народних мас, розширення їхніх громадянських і політичних прав – для української спільноти питання життя і смерті»⁷⁷.

Остання третина ХІХ ст. стала часом самоусвідомлення українців як нації, що вийшла на політичний небосхил Австро-Угорської імперії як помітна політична сила. В 1890-х роках і в середовищі австро-угорської русинської інтелігенції і в середовищі малоросійської інтелектуальної еліти закріплюється новий етнонім «українці», що увінчав доволі швидкий, порівняно з рештою етнічних груп, процес кристалізації національної свідомості. Тоді ж українські інтелектуали проголошують ідею незалежнення України, яка стає знаменом українського політичного руху і його кінцевою метою. Базові тези українського руху стали

* Для порівняння: серед молдаван – 3,6%, росіян – 28% (був доволі високим за рахунок переважання в їхньому складі старовірів, які традиційно підтримували високий рівень письменності серед чоловічого населення), євреїв – 32%. – Див.: *Форми національного движениа...* – С. 168, 320

підґрунтям висунення низки політичних програм. Участь у парламентському житті, попри нечисленність русинських представників та їхню лояльність до австрійської корони (за що вони дістали прізвисько «тирольці Сходу»), об'єктивно відіграла роль школи політичного життя та боротьби. Австрійський парламент став каталізатором виникнення та активізації низки національних та соціальних політичних проектів на заселених українцями землях імперії.

Наприкінці XIX ст. в західноукраїнських землях оформився розлогий спектр політичних партій. З 1893 р. політичне товариство «Народная Рада» виступало за мирне співіснування з сусідами та одновітчизниками румунами, незалежність Буковини від Галичини, захист руської мови, слов'янського письма, церковно-етимологічного (старого) правопису, народних звичаїв і віри⁷⁸. Соціалістичні за своїм характером думки Івана Франка (1856–1916) віднайшли доволі широке коло прихильників і організаційно оформилися в Русько-українську радикальну партію (1890) (РУРП). У 1899 р. народовці створили Українську національно-демократичну партію (УНДП), яка також ставила своєю метою досягнення національної незалежності. Українська соціал-демократична партія (1900) посіла крайній лівий фланг політичного руху в Галичині. Завдання політичного самовизначення українців Австро-Угорщини вже, що називається, носилось у повітрі. Про те, що політично активне українство стало на шлях визволення, свідчили слова І.Франка: «Ми насамперед русини, а потім австріяки, ми не русини для Австрії, а австріяки для Руси. З Австрією в'яже нас не що більше, як та свобода, яку тут маємо, як та можливість розвивати свою народність, зглядно більша, ніж є у Росії»⁷⁹.

Українці Наддніпрянщини підійшли впритул до ідеї створення власної політичної партії на межі століть: у 1891 р. у Каневі виникло таємне товариство «Братство тарасівців», на початку 1896 р. І.Стешенко та Леся Українка створили в Києві першу українську соціал-демократичну організацію «Українська соціал-демократія», того ж року виникло таємне товариство «Україна молода», 1900 р. харківські студенти заснували Революційну українську партію (РУП), яка в своїй програмі оригінально поєднала соціалістичні та національні ідеї.

Складнішою виявилася політична ситуація в Закарпатті: запровадження з 1867 р. прямого угорського врядування привело до послаблення русинського руху, угорська адміністрація потурбувалася про ліквідацію русинських шкіл, що стало підосновою асиміляції національної інтелігенції та відповідно її політичного обеззброєння.

Становлення українських політичних сил Галичини відбувалося у протиставленні з поляками, головним конкурентом українців на Буковині були румуни. На початок XX ст. в румунському націоналізмі цілковито оформилася концепція об'єднання всіх румунських історичних провінцій в унітарну національну румунську державу. До становлення ідеології «Великої Румунії» доклали руку насамперед відомі румунські історики Н.Йорга, К.Джуреску, А.Ксенопол та І.Ністор, які виконали завдання підведення наукового підґрунтя під зазіхання румунських землевласників та буржуазії. Так, Н.Йорга (1871–1940)*, будучи водночас активно

* Історик, автор книги «Румунська нація на Буковині» (Бухарест, 1905) та політичний діяч, професор Бухарестського університету, член Румунської академії наук, один із засновників Національно-Демократичної партії, згодом прем'єр-міністр Румунії.

діючим політиком, не лише доводив етнічну тотожність культури румунів Рєгату, Буковини та молдаван Бессарабії, а й допускав ксенофобські випадки стосовно українців Герцаївщини, вважаючи асиміляцію національних меншин основним завданнями національної політики Румунського королівства

Універсальна програма українського національного руху на початок ХХ ст. включала вимоги децентралізації імперського управління, створення української національно-територіальної автономії, перетворення імперій на федерації, демократизацію політичної царини. Різниця полягала в тому, що українці Австро-Угорщини могли виголошувати свої ідеї на парламентському рівні, піддані ж Росії існували в системі координат абсолютної монархії, а їхні організації – напівлегально. Потужний вплив на розвиток національних рухів не лише Австро-Угорщини, а й суміжних держав справляли ідеї австрійської соціал-демократії стосовно врегулювання проблем існування національних меншин у багатонаціональній державі. Рішення Брюнського з'їзду (1899) заклали міну сповільненої дії під, здавалося б, непорушні фундаменти пореформених імперій – перспективи перетворення Австрії, а згодом і Росії на союзні держави національностей пророковуються в деталях і знаходять ширий відгук у середовищі етнічних меншин.

Чимдалі український рух вливається в загальний контекст європейського політичного життя, відчуваючи величезний ідейний вплив європейських політичних мислителів. «...Національна ідея зародилася у визвольних війнах проти наполеонівського “універсалізму”, вона склалася й зміцніла, отримала своє політичне хрещення, і з тих пір вона не сходить з історичної сцени. Мало того. Зі стихійною силою захоплює вона одну етнічну групу за іншою, і мірою того, як вона з такою силою розповсюджується вшир, вона все більше й більше просякає вглиб, залучаючи до сфери свого впливу один суспільний клас за іншим»⁸⁰. Насторожено, поволі оговтуючись від хвилі погромів, з гаслами екстериторіальної нації та екстериторіальної автономії до політичного протистояння підключається єврейська спільнота. Наприкінці буремного століття ідея національного визволення органічно поєднується з ідеями визволення соціального. Саме це визначило майбутнє низки європейських народів у ХХ ст.

РОСІЙСЬКА «ТЮРМА НАРОДІВ»

На початок ХХ ст. у російській «тюрмі народів»* українці залишалися народом, який загалом ще не виробив чіткої національної свідомості. Можливо, найважливішою їхньою перевагою з погляду перспектив боротьби за державне самовизначення були чималі людські ресурси.

За даними першого (й останнього) загальноімперського перепису 1897 р., з 23,43 млн осіб, які мешкали в трьох губерніях Лівобережжя (Полтавська, Харківська й Чернігівська), трьох – Правобережжя (Волинська, Київська й Подільська) і трьох – Степу (Катеринославська, Таврійська й Херсонська), етнічні українці

* Образне визначення введене до обігу французьким маркізом А. де Кюстіном в книзі «Росія в 1839 році». Переосмислене В.Леніним у квітні 1914 р. у написаному ним проекті промови більшовицького депутата Г.Петровського в IV Державній думі «До питання про національну політику», стало загальнозживаним.

становили 17 млн, тобто 72,56%, хоча, безперечно, їхня чисельність значно перевищувала ті дані, що їх подає перепис*. Однак кількісна перевага українців над національними меншинами була нерівномірно розподілена між різними регіонами: на Лівобережжі й Правобережжі українців було найбільше – відповідно 80,9% і 76,9%, у Степовій Україні – лише трохи більше половини – 56%¹.

І все ж існувала низка чинників, які створювали потенційну можливість появи в Наддніпрянщині масового українського національного руху. Адже українці в Російській імперії за часткою в її населенні (17,8%²) поступалися лише етнічним росіянам (44,3%), значно випереджуючи поляків – третю за чисельністю етнічну групу (6,31%). До того ж для національної мобілізації українців важливим було те, що 3/4 їхньої загальної чисельності проживало в межах згаданого вище етнічного ядра на північ від Чорного моря. З тих же українців, які мешкали поза етнічним ядром, майже 2/3 зосереджувалися в інших дванадцяти губерніях, які межували зі згаданими вище дев'ятьма й становили українське етнічне порубіжжя. Решта українського населення з часом, особливо в період проведення столипінської аграрної реформи (1906–1916 рр.), розсіялася безкраїми теренами Російської імперії, але й там вони проживали концентровано: в 1917 р. українські переселенці та їхні нащадки становили майже 40% населення Далекого Сходу (так званий Зелений Клин – сучасні Амурська область і Приморський край) і 10% населення Сибіру.

До того ж українське населення відзначалося порівняно високим рівнем природного приросту: якщо протягом 1897–1917 рр. кількість усіх жителів імперії збільшилася на 36,9%, то для українців цей показник становив 38,6%³. Такі темпи природного приросту компенсували ті втрати, яких український етнос неминуче зазнавав унаслідок русифікації. Порівняння темпів асиміляції українців Російської й Австро-Угорської імперій свідчить про те, що галичани полонізувалися набагато швидше, аніж їхні земляки на Сході ставали росіянами. Головним чинником, що стримував процес асиміляції в Наддніпрянщині, були вищі темпи природного приросту та порівняно менші масштаби еміграції серед місцевих українців, ніж на західноукраїнських землях⁴.

Той безперечний факт, що регіональні відмінності в моделі національного розселення частково збігались із соціально-економічною географією, додавав суспільно-політичної ваги етнічним меншинам. Адже українці, як правило, були зосереджені в губерніях, що зазнали найменшого впливу індустріалізації й урбанізації. Водночас у Степу з його розвиненою промисловістю, морськими портами й високотоварним сільським господарством українці були позбавлені доступу до непропорційно великої частки суспільних ресурсів, там менше відчувався національний рух, що поволі розвивався на Лівобережжі й Правобережжі. Тому під час Української революції 1917–1920 рр. залучення до неї Степової України й інтеграція останньої в Українську Народну Республіку (УНР) була величезною проблемою як для Центральної Ради, так і для Директорії.

Оскільки урбанізація й індустріалізація України з різних причин переважно відбувалися без участі етнічних українців (лише трохи більше від 5% їх прожива-

* Перепис 1897 р. фіксував не національність, а рідну мову респондентів, і оскільки багато українців називали як таку російську, етнічних українців фактично було більше, ніж зазначено у перепису.

ло в містах), вони були найменш урбанізованою національною групою на своїй рідній землі. Загалом українці становили лише 30,3% усіх міських жителів, лише в Харківській і Полтавській губерніях, тобто на території колишньої Слобідської України й Гетьманщини, українського населення в містах було більше половини, але навіть там воно було скупчене в малих містечках, які за визначенням не були ні адміністративними центрами, ні культурними осередками. У головних же містах цих регіонів – Харкові й Кременчуці – українці становили відповідно лише 26% і 30%.

Слабка українська присутність у містах разом із дискримінаційною політикою царату щодо української мови й культури означали до того ж, що міста утворювали середовище для русифікації й тих нечисленних українців, які там проживали. Представництво українців у містах зменшувалося прямо пропорційно ступеневі індустріалізації регіону, тому вони налічували лише 17,5% міського населення степових губерній, а в Києві становили 22,1% (56,2 тис. осіб), до 1917 р. цей показник зменшився до 16%⁵. У чотирьох головних містах, що були адміністративними, економічними чи військовими центрами України з населенням понад 100 тис. осіб кожне і які мали відіграти надзвичайно важливу роль у 1917–1920 рр., українці становили загалом 17% населення.

У своїх спогадах экс-прем'єр УНР І.Мазепа з гірким жалем констатував, що «коли через деякий час прийшло до збройної боротьби за волю України, коли революція висунула на порядок денний величезні завдання організаційного характеру, «селянська» Україна, з чужим, неукраїнським містом, не спромоглася на переможний опір своїм ворогам»⁶.

Тому, не маючи бази в міському населенні, свою основну силу й підтримку українській національній рух шукав у політично дезорганізованому й тому не-ефективному селі, а на десятиліття визначення «український» було синонімічне з «селянський» (90,94% усіх українців, за переписом 1897 р., зараховувалися до селянського стану і ще 2,21% – до козацького⁷). Лише 56,8 тис. спадкових дворян Наддніпрянщини визнали тоді рідною мовою українську, практично не існувало промислової й фінансової буржуазії, яка б розмовляла українською, чи хоча б надавала підтримку національній культурі.

Оскільки місто було неукраїнським (Полтава залишилася єдиною губернською столицею, де українці становили більшість), його людські та інституційні ресурси – інтелігенція, освітні установи, преса – не сприяли зростанню українського національного руху та його політизації. Українці були слабо представлені в стратегічних галузях суспільного життя й хоча становили 1/6 населення Російської імперії, їхня частка серед жителів міст ледве дорівнювала 1/13 від загальної кількості.

Унаслідок цього українська мова стала мовою або неосвічених селян або ж освічених, але вкрай нечисленних національних діячів. Навіть селяни соромилися прилюдно розмовляти українською, особливо коли мали справу з «вищими класами», вставляючи в свою мову стільки російських слів, скільки знали. Є.Чикаленко у своїх спогадах занотував, що коли в 1903 р. було порушено питання щодо відкриття україномовних шкіл, окремі селяни відмовлялися віддавати до них своїх дітей – це прирікало селянських синів на низький соціальний статус, зменшуючи їхні шанси стати вчителями, священиками й лікарями. Відомий меценат і агро-

ном наводить випадки, коли за вживання української мови виганяли зі служби не лише з державних або земських, а й навіть із приватних установ.

За твердженням Є.Чикаленка, наприкінці XIX – на початку XX ст. у Києві було всього вісім родин інтелігентів, які, попри заборони і зневаги, розмовляли українською: Антоновичі, Грінченки, Косачі, Лисенки, Луценки, Старицькі, Шулґіні і його власна. А кількість багатих меценатів, які, подібно до Є.Чикаленка чи В.Симиренка, фінансували українські видання й надавали матеріальну допомогу українським культурним і науковим інституціям, була ще меншою⁸. Український рух водночас не міг розраховувати на фінансову підтримку чисельного, але зубожілого селянства.

Безпосереднім наслідком такого становища української нації в Російській імперії була не лише її неповноцінна соціальна структура й слабка участь у процесах модернізації, що розгорнулися на Півдні Росії. Існуюча система освіти мала своїм наслідком різке зниження пересічного рівня письменності. За даними перепису 1897 р., в дев'яти українських губерніях налічувалося всього 18,9% україномовного люду старше 10 років, що володів грамотою: найменше у Волинській губернії (11,24%), найбільше – в Таврійській (24,06%)⁹. У той же час у п'ятдесяти губерніях Європейської Росії (без Великого князівства Фінляндського і Царства Польського) частка письменних становила 29,3%, а загалом по 125,64-мільйонному населенню імперії – 27,7%¹⁰.

Щоправда, знаний австрійський історик, іноземний член НАН України А.Каппелер вважає, що у структурованій за становим принципом Російській імперії не було поділу на імперський російський панівний шар і неросійські нижні шари, тому хоча більшість політичної й військової еліти була російською або русифікованою, «перевага, що надавалася росіянам як народу, не була системою». Отже, й Україна, на його думку (тут у дослідника є чимало однодумців серед вітчизняного наукового загалу), «не була класичною колонією Російської імперії. Не існувало як просторової, культурної та расової дистанції, так і правової дискримінації українців, порівняно з росіянами». Та й «царський центр вбачав в Україні частину матінки-Росії».

Навіть більше, «в ієрархіях культури і лояльності росіяни і українці, навпаки, були природними союзниками проти чужинців. В останні десятиліття існування царської імперії, – уточнює А.Каппелер, – це були євреї, поляки та німці». Лише коли «охоплені національною ідеєю українці стали протистояти процесу поглинання своєї культури і мови російськими мовою і культурою», близькість двох культур «могла обернутися і конфліктами». «Союзниками українського національного руху, спрямованого проти російської держави, – зробив висновок науковець, – могли стати в цій ситуації євреї, поляки та німці»¹¹.

Росіян на українських теренах на зламі XIX–XX ст. налічувалося 2,768 млн осіб, або 11,8% усього населення. Найбільша їхня кількість проживала у Степовій Україні – 21,4%, а найменша – на Правобережжі – 4,3%. З 420 тис. росіян правобережних губерній 55% (229 тис.) мешкали в містах, де вони становили в середньому 25% містян (дворян, підприємців, вищого духовництва, військових, пролетарів) і панували як в адміністративній, виробничій, культурно-просвітній, так і в побутовій сферах. Українців же в містах Правобережжя було 27%, і лише в дванадцяти невеликих містечках регіону вони чисельно переважали¹².

На Півдні й Лівобережжі України, за даними перепису 1897 р., росіяни становили відповідно 21,4% і 13,3% усього населення та від 45,1 до 26,5% всіх жителів міст. «Еміграція руських на Україну, ведена стихійно силою шукання ліпшого життя, – стверджувалося в програмі Української народної партії (1902 р.), – щороку збільшується, забираючи вигідні професії, промисли, і складаючи таким чином заможні класи на Україні. Слідом за урядовцем, купцем і промисловцем суне на Україну робочий люд, стає в конкуренцію з робітником-українцем і, завдяки своїй культурній перевазі і перевазі політичній руської культури, поволі випихає елемент український з усіх професій, починаючи з самих найвигідніших. Неорганізованість і несвідомість укр. пролетаріату цій справі допомагає»¹³.

Єврейське населення українських земель в рамках визначеної за Катерини II та її онука – Олександра I так званої межі постійної осілості, що охоплювала губернії Правобережжя, Лівобережжя й Степу, за винятком Харківської, а також Києва (євреям дозволялося жити тільки в деяких частинах міста), Миколаєва, Севастополя і Ялти, становило 8,3%. На Правобережжі євреї становили 1/8 населення (12,8%, 1,22 млн осіб) і 39,6% (363 тис. осіб) міських мешканців, на Лівобережжі – 3,31% (237 тис. осіб) населення і 17,2% (146,7 тис. осіб) міщан, у Степовій Україні – 7,6% (477 тис. осіб) усього населення і 24,3% (320,6 тис. осіб) жителів міст. В руках євреїв перебувала більшість ремісничих майстерень і кустарних підприємств, вони контролювали значну частину дрібної торгівлі (в торгівлі було задіяно 48% єврейської людності¹⁴).

Ставлення нечисленної української інтелігенції до єврейського питання загалом було двояким, причому більшість українців відверто демонструвала індиферентність до нього, а дехто навіть висловлював позитивне ставлення до антиєврейського законодавства. Були й ті, хто приєднувався до «побивання євреїв», і «дикі, страшні, безглузді» єврейські погроми хвилями котились Україною, встеляючи «жахливий шлях свій десятками покалічених трупів безневинних безоружних людей»¹⁵. Але погроми, що на зламі XIX–XX ст. скували страхом кожну єврейську родину, ініціювалися та підтримувалися владою, на переконання лідерів українства, були «ділом здебільшого заможних людей»¹⁶.

У вересні 1897 р. у Вільно на базі перших соціалістичних єврейських гуртків виник Загальний єврейський робітничий союз Бунд, який на початковому етапі своєї діяльності тісно співпрацював із РСДРП. Зокрема, в 1903 р. спільними зусиллями обох партій були зірвані спроби реакції влаштувати єврейські погроми в ряді районів Наддніпрянщини. Бунд слідував традиціям демократичного марксизму й категорично виступав проти репатріації східноєвропейських євреїв до Палестини. Натомість учасники IV з'їзду Союзу (травень 1901 р.) розцінили відому вимогу I з'їзду РСДРП про право націй на самовизначення як надто «туманне» й визнали перевагу національної програми австрійської соціал-демократії з гаслом культурно-національної автономії. Показово, що й окремі представники українського національно-визвольного руху, прагнучи порозумітися з євреями та ратуючи за визнання їхніх прав як окремої нації й відкидаючи як ідею асиміляції, так і антисемітизм, теж висували ідею єврейської культурно-національної автономії.

Зрештою, делегати IV з'їзду Бунду ухвалили компромісну резолюцію, запропоновану П.Розенталем, в якій визнавалося, що в майбутньому за державним устроєм Росія має стати федерацією національностей з повною національною

автономією кожної з них, незалежно від території посідання. Причому в резолюції уточнювалося, що за тогочасних умов вимога національної автономії для єврейства передчасна, доцільно боротися за відміну всіх виняткових законів, ухвалених щодо євреїв від кінця XVIII ст.

Оскільки V з'їзд Бунду в червні—липні 1903 р. висунув як ультимативний пункт вимогу визнання Союзу «єдиним представником єврейського пролетаріату», а II з'їзд РСДРП його відхилив, Бунду довелося залишити лави російської соціал-демократії. VI з'їзд 34-тисячного Союзу в жовтні 1905 р. в програмі з національного питання зафіксував такі основні положення: повна громадянська й політична рівноправність євреїв; для єврейського населення використання рідної мови у зносинах із судом, державними установами й органами місцевого й обласного самоврядування; культурно-національна автономія (вилучення з відання держави й органів місцевого й обласного самоврядування функцій, пов'язаних із питаннями культури)¹⁷.

Бунд не був єдиною єврейською партією соціалістичного спрямування на українських землях: у 1900—1901 рр. в Катеринославі за ініціативи уродженця Золотоноші на Полтавщині Б.Борохова виникла Єврейська соціал-демократична робітничка партія «Поалей-Ціон». Ідейна платформа 16-тисячної партії, розроблена наприкінці березня 1906 р. на теоретичній конференції в Костянтинограді (Подільська губернія), виходила з того, що єврейський пролетаріат, поділяючи долю світового, стикається зі специфічними проблемами, які можуть бути розв'язані лише шляхом його зосередження в Ерец-Ізраель. «Поалей-Ціон» як ліва сіоністська партія виходила з неможливості досягнення рівноправності євреїв у діаспорі й вважала, що доки євреї не об'єднуються і не відновлять свою державність на землі предків у формі територіальної автономії, доти вони будуть чужими і гнаними скрізь¹⁸.

У грудні 1905 р. на базі низки гуртків «Поалей-Ціон» і закордонної групи «Відродження» почався процес створення близької до російських есерів Соціалістичної єврейської робітничої партії (СЄРП). Одним із трьох головних принципів її програми, ухваленої в квітні 1906 р., став принцип територіалізму — створення самостійної єврейської держави в Палестині. В Росії члени 13-тисячної СЄРП обстоювали принцип федералізму й вимагали скликання національних Установчих зборів та формування екстериторіальних національних сеймів, що мали задовольняти культурно-господарські потреби тієї чи іншої нації. Єврейський національний сейм мав стати також інструментом регулювання єврейської еміграції й сприяти її концентрації на вільній території, а одиницею національного самоврядування для єврейського населення на місцях СЄРП оголошувала «кагал» — єврейську громаду, «до складу якої входять всі члени єврейського національного союзу, що проживають у межах даної, точно окресленої в адміністративному сенсі місцевості».

Четвертим за чисельністю національним компонентом на території українських губерній були поляки, яких наприкінці XIX — на початку XX ст. налічувалося 656 тис. осіб (2,8% від усього населення), в тому числі у містах — 50,3 тис. осіб. На Правобережжі найбільше поляків (7,9%) проживало в містах Волині, а найменше (4,7%) — у містах Київщини, причому у власності поляків перебувало 46% сільськогосподарських угідь регіону і 54% промислових підприємств¹⁹. Ця обставина істотно ускладнювала українсько-польське порозуміння і встановлення

партнерських взаємин під час подій 1917–1920 рр. Не випадково польські маєтки не підлягали аграрній реформі Директорії УНР, а у ст. 6 Варшавського договору 1920 р. прямо зазначалося, що загальне розв'язання аграрного питання в УНР відкладається до скликання Установчих зборів, а до того «юридичне становище землевласників польської національності на Україні визначається угодою між Річчю Посполитою Польською і УНР»²⁰.

Роль поляків у житті українства була особливою. Після остаточного поділу Речі Посполитої в 1795 р. і скасування Варшавського герцогства рішеннями Віденського конгресу 1814–1815 рр., а також повстань 1830–1831 і 1863–1864 рр. «горді ляхи» стали для українців взірцем патріотизму й національної самоповаги за найнесприятливіших для нації обставин. Але після доби польського романтизму з його «козакофільством» і «хлопоманством», на зламі ХІХ–ХХ ст. з'явилася нова теорія, за якою українці навіть не є слов'янами, а становлять мішанину «монгольських народців» – хозарів, печенігів, торків, берендеїв, чорних клобуків, татар із рештками слов'янського населення українських земель, тобто «азійську дич»²¹.

Паралельно з цим польське суспільство як на українських землях, так і в Царстві Польському дедалі більше переймалося так званою вшехпольською ідеєю відбудування Речі Посполитої в давніх історичних («ягеллонських») кордонах «всякими способами і за всяку ціну», де українські землі (принаймні правобережні) будуть органічною складовою республіки²². Українські діячі, аналізуючи прагнення і вподобання «вшехполяків», дійшли висновку, що такий спосіб мислення властивий майже всім польським політичним силам.

Представник давнього аристократичного роду з Поділля – історик А.Холоневський, який дожив до Першої світової війни й утвердження II Речі Посполитої, наголошував, що якби Польща не була розділена, вона неодмінно перетворилася б на ідеальну державу, оскільки ідеї, яким належить майбутнє світу, – це польські ідеї. Однак «після поділів під розбещеним впливом знущань переслідувачів над тілом і душею Польщі похитнулося в нас відчуття величі й історичного значення польської ідеї»²³.

Прагнучи до політичного самовизначення на організаційному рівні, в 1893 р. поляки створили «Лігу Народову» («Національну лігу») на чолі з видатним політичним діячем, майбутнім депутатом російських II й III Державної Думи, що підписав за Польщу Версальський мирний договір і став міністром закордонних справ у 1923 р., Р.Дмовським. У 1897 р. «Ліга Народова» була реформована в Національно-демократичну партію (НДП), спершу підпільну, а потім легальну, яка з позицій політичного прагматизму виступала за досягнення польськими землями більшої культурної й політичної автономії шляхом співробітництва з Росією й переговорів; депутати від НДП стали основою для фракції «Польського кола» в Думах усіх скликань.

Ендеки доводили, що українці за останні століття нічим не виявили себе ні з державно-політичного, ні з культурного погляду, були пасивним, інертним елементом, нездатним до самостійного державотворчого життя. Разом з тим, враховуючи реалії початку ХХ ст., Р.Дмовський вважав за нонсенс програму відновлення Польщі в кордонах 1772 р. На його переконання, інкорпорувати слід було стільки «східних», у тому числі й українських, земель, скільки можна поступово цілком колонізувати, перетворивши майбутню Річ Посполиту на мононаціональну державу. Такими територіями вважалися Східна Галичина, Холмщина,

Волинь до річок Случ і Горинь та Західне Поділля до річок Збруч і Смотрич. Інші українські землі, на думку польських ендеків, мали залишатися в складі Російської імперії, в якій вони вбачали протипагу німецькому гегемонізму.

На лівому фланзі в 1893 р. на конспіративному з'їзді в Царстві Польському була створена Польська соціалістична партія (ППС), центральним пунктом програми якої була боротьба за незалежну республіку. З ППС майже відразу після створення – в липні 1893 р. – виділилось інтернаціоналістське крило під назвою «Соціал-демократія Королівства Польського», яке вважало за важливішу мету соціальну революцію, а не самостійність Польщі. На 2-му з'їзді партії в серпні 1900 р. з ініціативи Ф.Дзержинського відбулось її об'єднання з інтернаціоналістськими елементами литовського робітничого руху в єдину Соціал-демократію Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ).

Обидві партії схильні були розглядати Україну лише як фактор у польсько-російських взаєминах, але оскільки програма ППС передбачала поширення її політичного впливу на всю територію Речі Посполитої до першого поділу 1772 р.²⁴, в 1900 р. Б.Ярошевський у Києві з представників студентської молоді – нащадків спольщених українських шляхетських родин заснував Українську соціалістичну партію (УСП). Осередки партії існували на Правобережжі. Попри нечисленність, їй вдалося налагодити жваву видавничку діяльність (у тому числі вперше випустити в 1902 р. українською мовою у Львові «Комуністичний маніфест» К.Маркса і Ф.Енгельса) та опублікувати влітку 1900 р. в Києві «Нарис програми УСП». У ньому недвозначно ставилося питання про потребу поєднання національного й соціально-економічного аспектів визвольної боротьби, а самовизначення України в разі повалення самодержавства мало здійснитися в формі незалежної демократичної республіки на засадах загального виборчого права, прямої демократії, повної рівноправності народів, що населяють Україну, і поступового усупільнення засобів виробництва, в тому числі землі, для полегшення переходу селянства до колективних форм господарювання²⁵. До середини 1903 р. УСП перебувала під сильним впливом ППС, але в червні того ж року об'єдналася з Революційною українською партією (РУП). Проте вже в грудні звинувачений у «шовіністично-національній агітації» Б.Ярошевський з одностороннім рішенням залишив ослаблену арештами РУП і вступив до ППС.

Крім росіян, євреїв і поляків, чисельно найбільших національних меншин, на території українських губерній проживали й представники інших національностей – болгари, вірмени, греки, молдавани, німці, румуни, чехи, однак їхня питома вага в загальній масі населення була відносно невеликою і помітної ролі в політичних процесах вони не відігравали.

Окремо варто згадати кримських татар, оскільки саме кримське національно-територіальне питання виявилось одним із найскладнішим серед тих, що мала розв'язати Українська революція 1917–1920 рр. на теренах колишньої Російської імперії задля встановлення незалежної Української держави. Причому справа полягала не лише в безперечному геополітичному й військово-стратегічному значенні «українського Гібралтару», а й у тому, що на півострові українська влада зіткнулася з досконалою організацією національного руху, який спирався на давню державно-історичну традицію.

Кримськотатарський етнос становив відносну більшість у регіоні проживання: за даними керівника оперативного відділу генштабу української армії полков-

ника Є.Мишковського, на 1918 р. з 771 тис. мешканців півострова кримських татар налічувалося 294,3 тис. (38,2%), росіян – 180,8 тис. (23,3%), українців – 64,4 тис. (8,4%), німців – 56,8 тис. (7,4%), решта – греки, болгари, вірмени та ін.²⁶ Вперше політичні цілі кримськотатарського національного руху були окреслені 26 жовтня 1905 р., коли відомий просвітник і педагог, громадський діяч І.Гаспринський скликав у приміщенні Бахчисарайської міської думи представницьке зібрання, на якому виклав програми провідних партій Російської імперії й закликав земляків приєднатися до будь-якої з них. Тоді присутні одногolosно проголосували на підтримку конституційно-демократичної партії (кадетів), аналогічну постанову ухвалив і мітинг кримських татар у Карасубазарі (нині – Білогірськ).

А на другому кримськотатарському зібранні 23 листопада було вирішено увійти до складу Всеросійського союзу мусульман («Іттіфак ель муслімін») і сформувати його кримський підвідділ. Делегати утрималися від безпосереднього вступу до будь-якої із загальноросійських партій, вирішивши залишитися «на ґрунті Маніфесту 17 жовтня». Тоді ж на кримськотатарському мітингу в Сімферополі було висунуто вимоги політичної й релігійної рівноправності татар з іншими народами імперії, участі їх в управлінні державою та ухвалення ліберальної конституції²⁷.

Водночас заявила про себе й група кримськотатарських соціалістів-федералістів, очолювана вчителем Сімферопольської кримськотатарської школи А.М.Ширинським. Занадто поміркованим вважав погляди І.Гаспринського й осередок молодих інтелігентів, що гуртувався навколо члена Карасубазарської міської управи А.Медієва. За сприяння соціалістів-федералістів, уже як міський голова, він був обраний від Таврійської губернії депутатом II Державної Думи, де став секретарем мусульманської фракції, та налагодив у Карасубазарі випуск газети «Ватан хадімі» («Служіння батьківщині»). Промова А.Медієва в Думі 7 квітня 1907 р. з аграрного питання, що містила гасло «землі й волі», принесла йому велику популярність у народі й звернула увагу лідера більшовиків В.Леніна. Однак усі спроби кримських осередків загальноросійських лівих партій вести політичну агітацію серед місцевих татар серйозних результатів не мали, членство в них кримських татар обраховувалося одиницями (найбільше серед есерів), а їхня діяльність була малопомітною.

Але такий стан речей призвів до того, що Україна стала своєрідною «шаховою дошкою», де стикнулись різні інтереси, плани й прагнення. Царат, спрямовуючи сюди свої управлінські імпульси, природно, дбав насамперед про власні імперські інтереси й, зрештою, інтереси панівної нації. Однак не лише прихильники самодержавної ідеології, а й прогресивні уми Росії були далекими, навіть гіпотетично, від думки про можливість розпаду чи навіть федералізації імперії. Свого часу ще декабристи на чолі з П.Пестелем твердили про переваги «неподільного» державного устрою над федеративним, вказуючи, що для Росії федерація була б згубною, оскільки її складають народи з різною вірою й законами, які до того ж «до різних держав колись належали». Тому малі народи повинні злитися з народністю пануючою й перестати даремно мріяти про незалежність як справу неможливу й нездійсненну, а «Малоросія навіки з Росією буде нерозривною, і ніяка сила не відірве Малоросію від Росії»²⁸.

Характерно, що на II з'їзді РСДРП в Лондоні в серпні 1903 р. більшовики зафіксували в своїй програмі «право населення діставати освіту рідною мовою»,

«право кожного громадянина висловлюватися рідною мовою на зборах», «запровадження рідної мови нарівні з державною в усіх місцевих громадських і державних установах» і навіть «право на самовизначення за всіма націями, що входять до складу держави»²⁹.

У резолюції Поронінської наради ЦК РСДРП з партійними працівниками (вересень 1913 р.) «З національного питання» після голосливого твердження, що партія має безумовно обстоювати «право пригноблених царською монархією націй на самовизначення, тобто на відокремлення і утворення самостійної держави», йшло чітке роз'яснення, що це питання «не дозволено змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації». Останнє РСДРП «повинна розв'язувати в кожному окремому випадку цілком самостійно з точки зору інтересів всього суспільного розвитку і інтересів класової боротьби пролетаріату за соціалізм»³⁰. Зайве пояснювати, що це зауваження цілком нівелювало привабливе гасло самовизначення націй.

Українські ідеї в Наддніпрянщині ставали провінційним віддзеркаленням великоросійських. Досить вказати на безперечну визначну роль Київського й Катеринославського союзів боротьби за визволення робітничого класу в створенні РСДРП і помітну участь київських, полтавських і харківських неонародників у заснуванні загальноросійської Партії соціалістів-революціонерів (ПСР)³¹. Умами революціонерів українського походження поступово оволодівала ідея, що національна проблематика є побічним продуктом історії й суспільного розвитку. Революційний популізм у вигляді гасла всесвітнього соціалістичного суспільства привертав на свій бік чимраз більше талановитої молоді, що призводило до критичного послаблення українського руху. В кращому разі молоді борці за справу соціального визволення прагнули спершу здійснити революцію, а вже потім приступити, за можливості, до розв'язання національного питання.

Але орієнтація «українофільських» громад на неполітичне «культурництво» з його туманними сподіваннями на обмежену автономію (на кшталт Гетьманщини після Полтавської битви 1709 р.) не могла тривати безкінечно. З часом в громадському русі посилювалися радикальні елементи, що прагнули до активніших форм діяльності й розраховували подолати його обмеженість саме в руслі самостійництва. З одного боку, це була реакція на посилення національного гноблення, а з другого – на індивідуальність російського суспільства до національних інтересів українства.

Початок власне політичного етапу українського національного відродження більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників пов'язує із заснуванням і діяльністю РУП, а провідну роль у формуванні й реалізації ідеї окремої від російських і польських української політичної організації відіграли Харківська студентська і Полтавська семінарська громади, засновані в 1897 р. Це пояснюється давніми й тривкими традиціями українського національного відродження на Лівобережжі, високою концентрацією тут українського населення й порівняно повноцінною його соціальною структурою з помітною часткою дворянства, міського населення й інтелігенції, що мали стати головним джерелом керівників, пропагандистів і агітаторів новостворюваної національно-революційної партії.

Хоча РУП фактично почала своє існування з 1899 р., традиційно датою її заснування вважається 29 січня (ст. ст.) 1900 р., коли в Харкові відбулася «рада чотирьох» (студенти Харківського університету – діти відомих «українофілів»

Д.Антонович, Б.Камінський і М.Русов і студент Харківського технологічного інституту Л.Мацієвич), яка й проголосила створення партії. Оскільки засновники РУП не змогли власними силами укласти програмну брошуру, Д.Антонович звернувся по допомогу до відомого в українських колах харківського адвоката М.Міхновського³². Вже наприкінці березня 1900 р. той закінчив її написання, і невдовзі за сприяння галицьких соціал-демократів брошура вийшла друком у Львові під назвою «Самостійна Україна».

Використовуючи метод екскурсу в історію, автор дав бездоганний, з погляду міжнародного права, аналіз українсько-російських відносин за Переяславсько-Московською угодою 1654 р. як конфедеративних, але порушених пізніше однією стороною – російською. М.Міхновський обстоював право України на повернення до статусу самостійної держави. Звідси – запропоноване ним гасло українського національно-визвольного руху: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ». Засобами досягнення цієї мети називалась як «боротьба культурна», так і «боротьба фізичною силою», не виключаючи застосування зброї. Очолити ж її, на думку М.Міхновського, мало третє (після кирило-мефодіївців і «українофілів») покоління української інтелігенції³³.

Російськомовний склад міського фабрично-заводського пролетаріату, сильна конкуренція в містах з боку російських, польських і єврейських соціалістів у поєднанні зі слабким їхнім впливом в українськомовному селі зумовили той факт, що адресатом політичної роботи українських революціонерів спершу був винятково сільський пролетаріат і незаможне селянство, які напередодні революції 1905–1907 рр. становили 54% сільського населення. З появою РУП, за образом визначенням І.Лисяка-Рудницького, на українську політичну арену вийшов «тип революційного юнака з “Комуністичним Маніфестом” в одній кишені й “Кобзарем” у другій»³⁴.

Але рівень національної самосвідомості українського селянства, що дивилося на світ крізь призму соціально-економічних проблем, залишався надто низьким, агітація за відокремлення України від Росії не знаходила відгуку навіть на Лівобережжі, де найдовше зберігалася пам'ять про Гетьманщину і козацьку державність. Соціальну ж революцію, до якої прагнули народні низи, на відміну від національно-демократичної, можна було здійснити тільки спільними силами з російськими соціалістами, які майже одностайно негативно ставилися до дійсного самовизначення України й виступали за збереження централізованої російської держави.

Тому керівництво РУП вирішило замінити програмну вимогу самостійності України іншою формою співіснування з Росією й зосередитися на спільній з рештою революційних організацій імперії боротьбі проти самодержавства. В запропонованому Київською вільною громадою РУП у квітні 1903 р. «Нарисі програми» вже висувалася вимога перетворення Росії на федеративну республіку автономних національно-історичних областей, які отримали б право на повне державне відокремлення шляхом референдуму й забезпечили б інтереси кожної національності, що в них мешкає. Тому в питанні самовизначення України за умов капіталістичного ладу передбачалася боротьба за її повну автономію у внутрішніх справах на основі найширшої демократичної конституції, причому вищим законодавчим і політичним представницьким органом автономної України мала бути Народна Рада³⁵.

Ці ж вимоги збереглися й у програмі Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), як була перейменована 6-тисячною РУП на своєму нелегальному 2-му з'їзді в Києві в грудні 1905 р. під головуванням В. Винниченка в надії поширити вплив на зрусифікований міський пролетаріат. По суті, РУП–УСДРП першою серед соціал-демократичних організацій Російської імперії здійснила на сторінках своїх друкованих органів – часописів «Гасло» (1902–1903 рр.), «Добра новина» (1903 р.), «Селянин» (1903–1905 рр.) і «Праця» (1904–1905 рр.), а також «Вільна Україна» (1906 р.) спробу осмислення національного питання в імперії й форм його розв'язання для України.

Відомий український соціал-демократ, у майбутньому перший глава судового відомства Центральної Ради В. Садковський писав тоді, що, «розворушивши народні маси, визвольний рух викликав незвичайний зріст національної самосвідомості, поставив на порядок денний таку, здавалось, утопійну вимогу, як автономія України»³⁶. Дійсно, революція 1905–1907 рр. певною мірою була національною, оскільки не лише активізувала до політичного життя найширші верстви населення, а й пробудила національні почуття серед пригноблених народів Російської імперії, зростила надії на вільний національний розвиток і національне самоврядування.

Серед демократичних вимог, висунутих селянством України в 1905 р., постійно зустрічалися національна рівноправність, викладання в школах українською мовою, запровадження її в судах та інших державних установах, надання Україні автономії. Зокрема, в «приговорі» Ковалівського волосного сходу селян Пирятинського повіту на Полтавщині (3716 осіб), до якого відразу ж у листопаді 1905 р. приєдналися трудівники м. Снітина та сіл Кибинці й Семенівка, прямо вказувалося: «Позаяк наша Україна має свої особливі потреби і право на автономію, то для України повинна бути широка автономія на основах федерації. Щоб закони потрібні і придатні для нашої України обговорювались і постановлялись в загальноукраїнським Сеймі, який вироблятиме закон, не порушуючи головних законів державних».

Мешканці м. Косівка Чернігівської губернії в «приговорі», надісланому ними до I Державної Думи, писали: «Щоб безплатно вчено нашою рідною українською мовою. Нехай і наші діти будуть ученими і правителями в державі, а не самі тільки багатих людей». Про популярність національних вимог свідчать і результати опитування, проведеного в 1905 р. земською інтелігенцією серед селян Золотоніського повіту на Полтавщині: з 378 опитаних 324 висловилися за викладання в школах українською мовою, 46 виявили байдуже ставлення і лише 8 виступили проти, а в другому турі опитування 221 селянин підтримав видання газет українською мовою.

Тому в резолюції 2-го з'їзду УСДРП «З національного питання» делегати задекларували прагнення «якнайенергійніше боротися проти національного гніту, за рівні права всіх націй на вільне існування і вільний розвиток, твердо обстоюючи право націй на культурне і політичне самоопреділення». З'їзд висловився за збереження в партійній програмі вимоги «автономії України з окремим сеймом, законодавчим в тих справах, котрі торкаються лише народу, що мешкає на території України».

Остання «Резолюцією про автономію» визначалася в етнографічних межах включно з Берестейщиною, Кубанню, Підляшшям, Слобожанщиною й Холмщи-

ною. На користь вимоги національно-територіальної автономії України в резолюції наводилися процеси економічної й політичної децентралізації Росії на початку ХХ ст., підкреслювалася необхідність федералізації законодавства, адміністрації й судочинства для демократизації державного ладу. Делегати 2-го з'їзду висловили також сподівання, що на загальноросійському з'їзді соціал-демократичних організацій «практичне розв'язання національного питання виллється в форму федерації автономних націй»³⁷, але воно так і лишилося ілюзією.

Не без сприяння ЦК РСДРП наприкінці грудня 1904 р. в РУП стався розкол, коли члени Закордонного Комітету партії (Євген і Катерина Голіцинські, П.Канівець, М.Меленевський, О.Скоропис-Йолтуховський і М.Ткаченко) зірвали проведення чергового з'їзду у Львові й у відозві «Розлам Революційної Української Партії» (12 січня 1905 р.) звинуватили прибічників керівника ЦК РУП М.Порша в «буржуазному радикалізмі» й відданості національно-демократичним ідеям і висловили бажання увійти до складу РСДРП «на основах автономії». Після невдалих переговорів із меншовицькою Радою РСДРП на Женевській загальнопартійній конференції в квітні 1905 р. розкольників вступили до її складу на засадах обласної організації під назвою «Український соціал-демократичний союз Спілка РСДРП»³⁸.

Тактика Спілки (поширення революційної літератури, проведення сільсько-господарських страйків, улаштування мітингів, створення нелегальних селянських організацій та ін.) в поєднанні з пропагандою ідеї конфіскації поміщицької землі привела до значного успіху організації на виборах до II Державної Думи. З одинадцяти депутатів – соціал-демократів, обраних від українських губерній, троє були меншовиками, один – більшовик, один – член УСДРП (М.Вовчинський) і аж шестеро – членами Спілки; напередодні V (Лондонського) з'їзду РСДРП у квітні 1907 р. Спілка, за різними даними, налічувала 6-7 тис. осіб³⁹.

Але поступово у керівництві Спілки з'явилися настрої національного нігілізму, що панували в РСДРП: за наполяганням меншовиків вона зосередилася на роботі серед селянства не лише в Наддніпрянщині, а й у Поволжі, Білорусі й на Дону та Кубані, вилучивши зі своєї діяльності національні питання. Справу довершило входження місцевих меншовицьких організацій РСДРП на Правобережжі й Лівобережжі до Спілки в березні 1906 р., внаслідок чого вона швидко втратила своє національне обличчя, ідея відродження України відійшла на другий план. Це мало своїм наслідком те, що коли почалося столипінське «заспокоєння», Спілка розпалася (1908 р.), у той час як менша за чисельністю (3 тис. членів на час проведення 3-го з'їзду в березні 1907 р.) і впливом під час революції УСДРП витримала всі незгоди й збереглась як політична організація.

Звернення РУП переважно до соціально-економічних проблем в агітаційно-пропагандистській діяльності за рахунок національних і поступовий перехід її на соціал-демократичні позиції спричинили об'єднання націонал-демократів в Українській народній партії (УНП) на чолі з М.Міхновським. Уже наприкінці жовтня 1902 р. Харківське охоронне відділення інформувало Департамент поліції імперії про поширення серед адвокатів міста «10 заповідей УНП» із викладом початкових засад українського націоналізму, що закликали до боротьби за «самостійну, вільну, демократичну Україну – республіку робочих людей». Гасло «Україна для українців» трактувалося таким чином, що саме український народ має бути господарем на власній землі⁴⁰.

Партія була нечисленною навіть за українськими мірками, не мала сталої організаційної структури й діяла дуже конспіративно, головними ідеями її видань, що поширювалися переважно в Харкові, була боротьба проти «націй-поневолювачів» (росіян, поляків, євреїв, угорців і румунів), культурницький націоналізм і побудова «самостійної і соборної Української держави від Сяну до Дону». У вересні 1905 р. в органі УНП – газеті «Самостійна Україна», що вийшла у Львові, був опублікований проект конституції майбутньої незалежної держави, який передбачав створення президентської республіки з двопалатним парламентом, що мав урахувати інтереси дев'яти федеральних земель. У проекті містилася й стаття про націоналізацію землі за принципом відчуження за викуп від власників-українців і без викупу – від власників-неукраїнців.

З огляду на численні невдалі спроби поширити свої ідеї серед українства М. Міхновський вирішив доповнити партійну програму елементами соціалізму, щоб якось інтегруватися до радикалізованого політичного життя російської України. В травні 1907 р. в Харкові відбувся єдиний за всю історію існування УНП з'їзд, що обговорив ставлення до інших українських національних партій і Української трудової громади в II Думі, а також висловився на користь здійснення «націоналізації українських робітників і селян». У партійній програмі з'явилася вимога автономії України як перехідного етапу до повної незалежності, що залишалася кінцевою метою діяльності УНП. Після поразки революції 1905–1907 рр. спостерігався лише один помітний прояв політичної діяльності УНП, коли напередодні виборів до IV Державної Думи в травні 1912 р. в харківському щотижневику «Сніп», який видавали М. Міхновський і М. Біленький, з'явилася політична платформа, що містила приховану вимогу автономії України, а також передбачала автокефалію Української православної церкви, українізацію освіти й заснування Української академії наук.

Наростання революційної кризи в Російській імперії на початку ХХ ст. і поширення впливу РУП зрештою змусили поміркованих громадівських діячів старшого покоління, об'єднаних з літа 1897 р. в Українській загальній безпартійній організації, до кроку, якого вони довго уникали: вироблення політичної платформи й створення власної партії. Як згадував один із керівників Організації Є. Чикаленко, логіка процесу була така: «Годі вже ставити своєю задачею скасування чи обхід закону 1876 р., як було досі, а треба поглибити й поширити свою діяльність, бо інакше ми будемо завмирати, а серед громадянства нашого будуть брати перевагу крайні соціалістичні елементи»⁴¹.

Первісно, переслідуючи передусім культурно-просвітні цілі, Організація прагнула до координації всіх наявних сил українського національного руху, пробудження в суспільстві інтересу до українського питання, поширення національної самосвідомості та дбала про збереження й розвиток української культури. Вона заклала в Києві українське видавництво «Вік» і велику книгарню, влаштувала маніфестаційні святкування річниць народження Т. Шевченка, ювілеїв І. Котляревського і М. Лисенка в 1903 р. та І. Нечуя-Левицького в 1904 р., підтримувала культурну ініціативу місцевих груп.

Під тиском молодших членів Організації на чолі з І. Стешенком та Є. Чикаленком, що наполягали на переході до політичної діяльності, в 1903 р. було ухвалено такий проект платформи: «Організація вимагає автономії для України (національно-територіальної) та для інших складових частин Росії; Росія повинна бути

збудована на основі федерації цих складових частин (країв); вимагає парламенту для загальноросійських справ та крайових сеймів і повної волі національного життя, української мови по всіх школах, в суді, адміністрації і т.д.»⁴².

Ці ж тези були внесені до програми Української демократичної партії (УДП), заснованої на з'їзді Організації в жовтні 1904 р., з додатком пункту про те, що «за народами, які живуть на території України (Великороси, Жиди, Поляки та ін.), ми визнаємо рівне право з Українцями на задоволення їх національних, культурних, політичних та економічних потреб»⁴³. На думку поміркованих керівників УДП – В.Антоновича, П.Житецького, Ю.Квасницького, В.Науменка, Є.Тимченка, Є.Чикаленка, партія мала стати виразником сподівань усього українського народу, без класових відмінностей, близьким до російського «Союзу визволення» – зародка партії кадетів.

Уже під кінець самостійного існування партії під первісною назвою, в листопаді 1905 р., в її платформі з'явилася вимога запровадження в Росії конституційного ладу з двопалатним парламентом, що відав би питаннями війни і миру, зовнішніх зносин і торгівлі, та вироблення загальнодержавного бюджету. Решта ж проблем внутрішньої політики й державного управління мала залишатися в компетенції Української народної ради, яка до того ж повинна була здійснити аграрну реформу шляхом поступового викупу поміщицьких земель у власність краю для передачі їх у користування всім бажаючим.

На той час УДП пережила розкол із народницькою групою Б.Грінченка й С.Єфремова, що в березні 1905 р. оформилася в Українську радикальну партію (УРП). Подібно до галицьких радикалів вона намагалася подати себе виразницею інтересів українського селянства й у написаній Б.Грінченком «Платформі» робила акцент на соціально-економічні питання, з тактичних міркувань визнаючи соціалізм за кінцеву мету своєї діяльності, в той час як національна програма УРП практично не відрізнялася від вимог УДП. Вона лише містила уточнення, що Народна Рада автономної України в федеративній Росії «сама виробляє крайову конституцію, яку не може ні відмінити, ні скасувати загальнодержавний парламент. Крайова конституція мусить дати право широкого самоврядування сільським і міським громадам, а також тим округам, у які громади могли б об'єднатися. Кожна така округа має свій окружний сейм з правом самоврядування в межах округи»⁴⁴.

Але попри те, що УРП за короткий строк вдалося посісти провідне місце серед українських організацій за випуском агітаційно-пропагандистської літератури рідною мовою, вона на осінь 1905 р. залишалася нечисленним інтелігентським угрупованням, нездатним до результативної участі у виборах до Державної Думи. Саме прагнення до консолідації сил у виборчій кампанії стало провідним чинником зближення і воз'єднання УРП з УДП: у середині листопада в Києві відбулася зустріч представників обох партій, що ухвалили рішення про входження радикалів до УДП на засадах автономії й обрали спільну комісію (Є.Тимченко, Є.Чикаленко, І.Шраг) для підписання відповідної угоди та вироблення проекту партійної програми.

Частина програми нової Української демократично-радикальної партії (УДРП) про державний устрій, у тому числі й національне питання, була взята з відповідного документа УДП, а економічна частина – з «Платформи Української Радикальної Партії». Зокрема, в програмі УДРП наголошувалося, що «кожна

національність, з яких тепер складається Росія, мусить мати автономію на своїй території з окремою крайовою репрезентаційною радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах в межах цієї території. Кожна така автономна одиниця має право, рівне з правом кожної іншої одиниці. Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць»⁴⁵.

Об'єднавчий з'їзд УДРП розробив детальний план дій на виборах до Державної Думи (ліві партії їх бойкотували, посилаючись на те, що революція ще не закінчилася), склав вимогу до уряду імперії щодо української мови і визнав за потрібне скликати незабаром Всеукраїнський з'їзд для обговорення спільних справ щодо заснування культурницьких товариств («Просвіт») і негайного створення кафедр української мови, літератури й історії в Київському, Новоросійському та Харківському університетах. На другому засіданні були вибрані делегати на з'їзд поневолених народів, який мав відкритися 18 грудня 1905 р. в Петербурзі, — Б.Грінченко, Л.Жебуньов й І.Личко. Делегатам було доручено пояснити загальні підвалини впровадження автономного ладу й порушити питання щодо влаштування федеративного суду для розв'язання непорозумінь між народами Росії.

Щодо оголошення військового стану в Польщі, з'їзд висловив своє співчуття такою телеграмою: «УДРП щирим серцем вітає братів поляків у їх боротьбі за автономію рідного краю, гаряче протестує проти насилля уряду, яке виявилось у заведенню військового стану». З'їзд також висловив своє обурення з приводу погромів і знущань з євреїв, «що уряджені були таємними реакційними силами»⁴⁶. З'їзд недержавних народів Росії відбувся в Петербурзі, як і планувалося, 19–21 грудня 1905 р., в ньому взяла діяльну участь і українська делегація. Представники тринадцяти пригнічених імперією націй висунули гасло перетворення Росії на федеративну державу й ухвалили створити «Спілку недержавних народностей» для боротьби за неї.

Але найбільшого успіху УДРП досягла на виборах до I (27 квітня — 8 липня 1906 р.) й II (20 лютого — 3 червня 1907 р.) Державних Дум. Українське селянство сповна використало надану йому можливість для проведення до Думи своїх представників: зі 102 депутатів від дев'яти українських губерній (із загальної кількості обраних 499 депутатів) до I Державної Думи пройшло 42 селянина, 24 поміщика, 27 представників міської інтелігенції, 8 робітників і один священик. За партійною належністю вони поділялися так: кадетів — 36, трудовиків — 28, поміркованих — 6, соціал-демократів — 5, автономістів (члени УДРП) — 4, демократичних реформістів — 2, безпартійних і невідомо яких партій — 21⁴⁷.

Коли з'ясувалося, що серед українських депутатів, крім інтелігентів, є й національно свідомі селяни, що було досить несподіваним для лібералів з УДРП, партія скликала 17–18 квітня з'їзд за участі деяких депутатів для вироблення наказу, або інструкції, членам Думи — українцям. На ньому було ухвалено передусім звернутися до столичних українців, які до того часу організували власний політичний клуб, щоб вони допомогли українським депутатам зорієнтуватися в політичній ситуації в Думі й увійшли в контакт з представниками «Спілки недержавних народностей». Потім було вироблено наказ, до якого ввійшла скорочена програма УДРП і пропозиція, за якою «члени Думи — українці мають скласти свій парламентський клуб і в ньому обмірковувати різні справи»⁴⁸.

Український парламентський клуб (з 1 травня — Українська парламентська громада) очолили чернігівський адвокат І.Шраг, землевласник із Лубен і вида-

вещь першої україномовної газети «Хлібороб» В.Шемет та археолог і організатор Київського міського художньо-промислового і наукового музею М.Біляшівський. З часом до Громади записалося 45 депутатів, у тому числі такі відомі громадські діячі, як А.В'язлов, М.Ковалевський, О.Свечин, П.Чижевський, Ф.Штейнгель, що пройшли від кадетської партії, а також селянські депутати А.Грабовецький, Г.Зубенко, М.Онацький, І.Тарасенко, А.Тесля та ін. Українська парламентська громада в I Думі мала формально невизначений статус, оскільки її учасники продовжували працювати у складі загальноросійських депутатських фракцій кадетів і трудовиків. Але вона чисельно переважала інші неросійські думські об'єднання – поляків (34 депутати), мусульман (28), євреїв (12), литовців (7). Це зумовило провідну роль Громади у створеному тоді ж Союзі автономістів, який об'єднав думські групи неросійських народів імперії.

Для активізації діяльності Української парламентської громади до Петербурга зі Львова прибув професор М.Грушевський, який став її консультантом з теоретичних питань і організатором видання друкованого органу – щотижневика «Украинский Вестник», що мав познайомити російську громадськість з українським питанням (вийшло 14 чисел). У Думі українське питання було порушено під час обговорення аграрного, причому депутати А.Грабовецький (Київська губернія) і М.Онацький (Полтавська губернія) легалізували в Таврійському палаці українську мову, виголошуючи нею свої виступи. В.Шемет наголосив, що, обговорюючи аграрне питання, слід пам'ятати, що український народ є другим за чисельністю в імперії, а сама «Україна не лише частина держави, але й нація, і в набагато більшій мірі нація, ніж частина держави». На початку червня В.Шемет підготував проект аграрної програми Громади, де пропонував наділити всією повнотою влади під час вирішення аграрного питання «представницькі автономні інституції». Показово, що з вимогами щодо передачі вирішення аграрного питання на рівень автономного правління виступало й чимало польських і литовських депутатів⁴⁹.

Оскільки національне питання було центральним у роботі української фракції, М.Грушевський розробив механізм національно-територіальної децентралізації Росії й поклав його в основу Декларації Української парламентської громади, з якою в Думі мав виступити І.Шраг. Декларація вимагала, щоб українські етнічні території вийшли з чинних адміністративних одиниць і створили органи обласного законодавства та самоврядування. Далі йшла вимога автономного Українського сейму й відповідних йому органів управління та контролю з широкими повноваженнями в місцевому законодавстві. Декларація також передбачала чітке розмежування функцій центральних і місцевих органів, заборону будь-якої централізації церковної справи, а також примусового перетасування національних елементів в армії. Спеціальними законами пропонувалося забезпечити права національних меншин і визнати всі права української мови зі збереженням за російською статусу загальнодержавної.

Але саме напередодні запланованого виступу І.Шрага 8 липня 1906 р. I Державна Дума була розпущена, члени Української парламентської громади взяли участь у відомій політичній маніфестації, виїхавши до Виборга і підписавши там відозву до населення із закликом не давати солдатів до армії й не сплачувати державних податків. Усі депутати, що підписали цю відозву, втратили право участі у виборах до II Думи, але царат не наважився радикально змінити

виборчий закон, до того ж ліві партії на цей раз взяли участь у виборах. Тому 103 депутати (із загальної кількості – 518), обрані від восьми українських губерній (без Таврійської), розподілялися так: 47 – правіше від кадетів, 9 безпартійних і 47 належали до опозиції. Понад 30 депутатів були офіційними чи неофіційними членами УДРП, що застосувала тактику «блоку поступовців» – виборчих угод «з усіма політичними партіями не правіше, чим кадети»⁵⁰.

На зразок I Думи 47 депутатів від українських губерній (переважно селяни-трудовики і помірковані, що поділяли їхню аграрну програму) на початку березня 1907 р. створили Українську трудову громаду, яку очолили політично недосвідчені, проте національно свідомі селяни – С.Нечитайло, Є.Сайко та В.Хвіст. Рада УДРП відразу ж звернулася до членів громади з інструктивним листом, в якому зобов'язувала їх піклуватися про те, щоб новий державний лад, який має бути запроваджений у Росії, визволив український народ з політичної, національної й економічної неволі. А це уможливиться тоді, «коли народ кожної окремої країни матиме право сам складати відповідні своїм інтересам закони і правуватися ними»⁵¹.

11 березня 1907 р. на зборах думців-українців було ухвалено програмний документ – декларацію, підготовлену петербурзьким осередком УДРП на основі партійної програми. Підтверджуючи прихильність загальнодемократичній справі, декларація містила і такі специфічні вимоги, як включення до чинного імперського законодавства права України на автономію, рівноправ'я української мови з російською у громадських і державних установах, викладання українознавчих предметів у середній і вищій школі, «розв'язання земельної справи на підставі примусового одібрання земель від поодиноких власників у руки трудящих». За ініціативи селянських представників останнє положення було доповнене вимогою створення виборчих комітетів для вирішення «аграрного питання на місцях»⁵².

Як і їхні попередники в I Думі, члени Української трудової громади обстоювали свої вимоги в дебатах з аграрного питання та під час обговорення урядового законопроекту про народну освіту. Громада виробила власні законопроекти про автономію України, місцеве самоврядування, запровадження української мови в суді, школі та церкві. А наприкінці травня 1907 р. під впливом столичного осередку УДРП члени Громади на своїх загальних зборах ухвалили рішення формально вийти зі складу загальноросійських фракцій (переважно це стосувалося трудовиків), до яких вони спочатку ввійшли.

У декларації «Од Української Думської Громади», оприлюдненій 24 травня в газеті «Рідна справа – Вісті з Думи», українські депутати наголосили, що об'єднуються заради того, аби «добитися заведення автономного ладу в усій Росії» і визволити Україну «з неволі» заради домагання політичних і громадських прав кожному мешканцю Росії на умовах повної рівноправності, «не розбираючи віри, націй і полу». Причому відокремлення України від Росії думці прагматично вважали неможливим і недоцільним, оскільки воно «порушить загальну політичну рівновагу Європи», викличе «чужоземне втручання» й призведе до нового поневолення. До того ж Україна не змогла б витримати забезпечення незалежності з економічного погляду і не могла зректися накопиченого спільно з іншими народами Росії «загальнодержавного культурного і матеріального капіталу».

Нове положення про вибори до Державної Думи від 3 червня 1907 р. передбачало значне скорочення електоральних можливостей селянства, дрібної

міської буржуазії, робітників невеликих підприємств. Це значно обмежило можливості парламентської діяльності українських національних партій. Приміром, у III Думі серед 111 депутатів (із загальної кількості 442 думця) від українських губерній уже домінували поміщики (64), ще було обрано 13 священників і лише 20 селян. Відповідно зменшилася й кількість депутатів-українців: якщо в I Думі серед представників від українських губерній їх було 64%, то в III Думі – лише 22%. Жодна з українських партій не потрапила до складу ні III, ні IV Думи, тому українських фракцій, громад чи клубів у них не було, хоча культурно-національні аспекти українського питання час від часу порушувалися окремими депутатами-кадетами.

Але надзвичайно короткий досвід українського «селянського парламентаризму» (73 дні I Думи, 102 дні – II, плюс передвиборні кампанії) мав неоціненне значення. Він переконливо засвідчив, що опора нації – українське селянство – за відповідної агітаційно-пропагандистської роботи національних партій дуже легко сприймає ідею політичної автономії України в складі федеративної Росії, пов'язуючи з нею сподівання на вирішення найгостріших соціально-економічних проблем. Неповні два роки відносної свободи показали діячам національного відродження, що український визвольний рух володіє чималими потенційними можливостями для перетворення на масову силу. За влучним визначенням І.Крип'якевича, «поява української організації в Думі мала велике політичне значення: перед широким світом це був доказ, що український народ справді існує в Російській державі і домагається для себе своїх прав»⁵³.

Традиційно прийнято вважати, що «третьочервневим державним переворотом» прем'єра П.Столипіна, тобто поразкою, закінчується перша російська революція 1905–1907 рр. Дійсно, після розпуску II Думи й запровадження реакційного виборчого закону уряд почав наступ на «революційні ексцеси»: у багатьох губерніях було проголошено надзвичайний стан і суворо заборонено всі демонстрації, по всій імперії вводилися військові трибунали, українські політичні партії (УСДРП, УНП, Спілка, УДРП) були змушені знову піти в глибоке підпілля, а керівництво УДРП навіть зважилося на реорганізацію партії в таємну понадпартійну політичну й громадську організацію українців у Російській імперії – Товариство українських поступовців (ТУП), що мало координувати цілий український національний рух. Найвідоміші діячі українського національно-визвольного руху емігрували за кордон, не всі завоювання революції 1905–1907 рр. утвердилися.

Разом із тим слід мати на увазі, що беззастережної поразки зазнала не перша російська революція взагалі, а пропагована більшовиками й есерами-максималістами «пролетарська», чи «соціальна», революція. Крім часткового задоволення вимог соціальних сил із реалістичнішими програмами (фінансистів і підприємців, міської дрібної буржуазії й заможного селянства, духівництва й інтелігенції), революція 1905–1907 рр. принесла значні покращення й українському національному рухові.

По-перше, нарешті було покладено край урядовій політиці заборони української мови в пресі й книговидавництві – через скасування цензури Маніфестом 17 жовтня 1905 р. (який, до речі, на пропозицію влади був перекладений директором крайового історичного музею Катеринослава ім. О.Поля Д.Яворницьким українською) і згідно з Тимчасовими правилами про пресу від 24 листопада

1905 р. Відразу ж з'явилась україномовна періодика: якщо в листопаді 1905 р. в Російській імпресії існувала лише одна українська газета — лубенський «Хлібороб», то на початку 1906 р. налічувалося вже 17 періодичних видань українською мовою, а кількість видавництв збільшилася з двох до сімнадцяти.

Одночасно розгорнувся широкий громадський рух за впровадження української мови в початкову й середню школу: всупереч офіційній забороні протягом 1906 р. члени Всеукраїнської спілки вчителів у багатьох місцях явочним порядком розпочали використання рідної мови в навчальному процесі. Того ж року було дозволено курси української мови, літератури та історії у приватних гімназіях Славутинської (Кам'янець-Подільський) і Козленко (Київ), а також відкрито українську школу при одеській «Просвіті» та введено курс української мови до навчальних програм жіночої гімназії Малиновської й чоловічої прогімназії Ковальчука. З цього ж — 1906 — року в народних школах дозволялося вживати українську мову для «роз'яснення того, що учні не розуміють».

Уже з другої половини 1906 р. з'являються українські підручники й навчальні посібники: «Український буквар в малюнках» Т.Норця, «Українська граматики» Б.Грінченка, «Рідна мова» О.Базилевича й «Оповідання з історії українського народу» Г.Коваленка. Синод під впливом цих процесів 12 жовтня 1907 р. видав указ «Про викладання малоросійської та молдовської мов по церковно-приходських школах і пристосування підручників до умов життя, побуту й історії місцевого краю». Крім того, Синод за клопотанням подільського духовенства дозволив викладання української мови та історії у Подільській духовній семінарії, а в церковно-учительській школі Вінниці й у всіх початкових школах Подільської єпархії — української мови. Отже, церковні власті виявили себе в національно-мовному питанні поступливішими від міністерства народної освіти імперії, що так і не допустило викладання українською в початковій школі.

Ще в серпні 1905 р. університетам було повернуто автономію, й невдовзі в Києві, Одесі й Харкові широкого розмаху набув рух за відкриття в них кафедр українознавства. Незабаром він дав помітні наслідки: з початком 1907/08 академічного року в Київському університеті Св. Володимира й нововідкритих Вищих жіночих курсах почалися лекції з історії української літератури (професор Г.Лобода), в Імператорському Новоросійському університеті — з історії України (доцент О.Грушевський, що вів цей курс з весни й до того ж українською мовою), нарешті, в Харківському університеті відразу три професори приступили до читання українознавчих дисциплін — Д.Багалій з української історії, М.Сумцов з історії української літератури і М.Халанський з теорії й історії української мови. Однак уже в 1908 р. викладання предметів українознавства було заборонено.

Другим важливим здобутком українства в ході революції 1905—1907 рр. стала легальна можливість організаційно об'єднуватися, особливої популярності набули товариства «Просвіта», названі так на знак культурного єднання з Галичиною, але зі значно ширшими завданнями. 8 жовтня 1905 р. був затверджений статут першого в Наддніпрянщині «Літературно-артистичного українського товариства «Просвіта»» в Катеринославі, а на середину 1907 р. налічувалося вже 35 «Просвіт» (найбільші — в Києві, Кам'янці-Подільському, Катеринодарі, Мелітополі, Миколаєві, Новочеркаську, Сідлеці на Підляшші й Чернігові). Їхні філії-читальні діяли по селах, особливо багато їх було в Катеринославській і Подільській губерніях і на Кубані. В містах місце давніх громад посідали українські клуби,

що об'єднували національну інтелігенцію. В економічному житті український рух виявився в формі кооперації, яку активно пропагували «артільний батько» М.Левитський і літературознавець В.Доманицький. Тільки на Київщині протягом 1904–1907 рр. кількість кооперативів і товариств зростає від 3 до 193.

Однак із загостренням міжнародної ситуації в Європі й світі та неминучим наближенням глобального воєнного конфлікту умови для розвитку українського національного руху в Російській імперії різко погіршилися. Царський уряд не відмовився від своєї принципової позиції в українському питанні: доктрини триєдиної російської нації, з якої логічно випливало невизнання окремої української (малоруської) національності. А щоб підтримати розхитані революцією підвалини царського режиму, прем'єр-міністр П.Столипін, що раніше намагався якось обмежувати войовничі апетити чорносотенців, уклав союз із войовничим великоросійським націоналізмом. У 1909 р. він особисто просив одеського градоначальника І.Толмачова зберегти доброзичливе ставлення до «Союзу російського народу» (його відділи в Україні об'єднували понад 190 тис. осіб – половину загальної кількості членів «Союзу» в імперії) – «організації, подальше існування якої аж ніяк не можна вважати зайвим»⁵⁴.

За підтримки царської адміністрації в українських губерніях були створені «чорні сотні» та шовіністичні великоросійські організації, на кшталт заснованого в Києві ще на початку 1908 р. за ініціативи випускника юрфаку Київського університету св. Володимира А.Савенка і філолога-славіста, члена-кореспондента Імператорської академії наук Т.Флоринського «Клубу російських націоналістів», що вели галасливу і часто непристойну антиукраїнську й антисемітську пропаганду. Члени клубу, чисельність якого в 1913 р. становила вже 738 представників київської інтелігенції та духовенства, й не приховували, що сама ідея клубу виникла на ґрунті ревізії здобутків революції 1905–1907 рр., в якій російські націоналісти бачили насамперед «прояв національної боротьби, боротьби іноземницького світу з російським народом за державні права в країні»⁵⁵.

Завданням клубу оголошувалася пропаганда ідей російського націоналізму і згуртування навколо них правих, безпартійних діячів, а також боротьба зі «шкідливими впливами космополітизму... з польським натиском і українофільством». А.Савенко бачив мету клубу в тому, щоб не дати «українофілам» утвердити в свідомості освіченого загалу уявлення про українців як окремих народ: інакше, мовляв, проголошений демократами принцип свободи національного самовизначення спрацює в напрямі визнання ідеї самостійного політичного існування України⁵⁶. Українська мова оголошувалася російськими націоналістами штучним витвором галицьких «українофілів», а спроби допустити її бодай у початкову школу розглядалися як засіб виховання національного й політичного сепаратизму⁵⁷.

Першою жертвою нового погромного курсу царського уряду в національному питанні стали «Просвіти»: вже в 1907 р. було закрито чотири катеринославські філії й кам'янець-подільську, в 1909 р. – одеську, в 1910 р. – київську «Просвіту», того ж року в Наддніпрянщині залишилося лише 13 україномовних часописів, тоді як російськомовних видавалося 226. Для порівняння в Російській імперії виходило періодичних видань: польських – 234, німецьких – 69, єврейських – 31, вірменських – 21. В 1911 р. в імперії українською мовою було випущено всього 242 книжки, тоді як латиною – 608, естонською – 519, навіть татарською – 372⁵⁸.

Урядовий похід проти «Просвіт», бібліотек, українських клубів увінчав столипінський циркуляр від 2 лютого 1910 р., який зобов'язував губернаторів не дозволяти реєстрацію всіх товариств «інородницьких, зокрема й українських та єврейських, незалежно від їхніх цілей», з огляду «на незгідність із російськими державними завданнями». Останні були з усією відвертістю з'ясовані на початку 1911 р. в рапорті міністерства внутрішніх справ Сенатові, де прямо наголошувалося, що метою державної політики є протидія національному відродженню українців. Заборонялося й викладання українською мовою в школах, де воно було запроваджене явочним порядком за років революції, був скасований і згаданий вище дозвіл міністерства народної освіти «використовувати малоросійську мову для роз'яснення того, що учні не розуміють». Спеціальний циркуляр не рекомендував учителям спілкуватися з учнями українською навіть поза школою, не дозволялося виконання публічно українських пісень чи мелодій. Особливо ганебними були заборони міністерства внутрішніх справ відзначати в 1911 р. 50-річчя смерті Т.Шевченка, а в 1914 р. — століття з дня народження українського національного поета.

Політичні дискусії на сторінках преси 1910–1914 рр. засвідчили, що ті засади автономії, з якими російський націоналізм згоден був змиритися щодо Польщі й Фінляндії, відкидалися, коли мова заходила про Україну. Система імперських аргументів щодо її статусу, як і раніше, базувалася на положенні, згідно з яким «три головні гілки східного слов'янства і за походженням, і за мовою не можуть не становити одного цілого». Так міркували не лише консерватори, а й ідеологи російського лібералізму, коли на сторінках редактованої ними «Русской мысли» колишній «легальний марксист» і автор Маніфесту I з'їзду РСДРП, а на той час член ЦК партії кадетів П.Струве розв'язав дискусію, в якій оголосив українське питання «шкідливою інтелігентською вигадкою». Історичний процес, доводив він, уже довершив злиття малоруської народності з великоруською, і творення паралельних російській «малоруської» та «білоруської» культур означало б «колоніальне розтринькування історичної енергії населення Російської імперії»⁵⁹. Тому П.Струве відкидав ідею української автономії — навіть у тому урізаному вигляді, в якому вона існувала для Польщі й Фінляндії, закликаючи до постійної боротьби проти «українського партикуляризму». Отже, російський лібералізм, який в ході революції 1905–1907 рр. досить вправно жонгулював ідеями поділу влад, політичних і громадянських прав особи та демократичного самоврядування, «спіткнувся» саме на національному питанні.

Розв'язана П.Струве дискусія тривала і напередодні, і в роки Першої світової війни, причому в ній мало місце зіткнення не лише двох ліберальних традицій — російської й української (П.Струве з успіхом опонували С.Єфремов, Б.Кістяківський, М.Славинський і П.Стебницький). У дискусію включилися й соціал-демократи, причому російські більшовицькі (В.Ленін, Й.Сталін) й українські (Д.Антонович, Л.Юркевич) підходи не тільки виразно різнилися, але й переростали у більш гострі форми боротьби, в підоснові яких перебували як економічні, так і політичні фактори.

З початком Першої світової війни для українських земель окреслилася перспектива знову опинитися в епіцентрі загальноєвропейських воєнно-політичних і дипломатичних колізій. Оскільки Росія й Австро-Угорщина належали до воро-

гуючих блоків, кожна з монархій претендувала на ту територію етнічної України, що перебувала поза її межами. Попри те що абсолютна більшість європейських державних діячів вважала український народ «неісторичним» і «недержавним», воєнний конфлікт між імперіями Романових та Габсбургів і Гогенцоллернів робили Україну заручником дипломатичної гри великих держав. «Українське питання» із суто внутрішньополітичного доволі швидко переростало в міжнародну проблему в контексті реалізації військово-політичних цілей Антанти й Четверного союзу.

Безперечно, роз'єднаність українських земель украл ускладнювала вирішення «українського питання». Але водночас світовий конфлікт за певних обставин (воєнне знесення Росії й Австро-Угорщини та їхня вимушена лібералізація з подальшою децентралізацією й федералізацією, загострення внутрішньополітичної кризи й революційна зміна форми правління та режиму, воєнна поразка з окупацією частини території, руйнацією державного устрою та розпадом імперії й т.д.) не лише давав шанс, а й міг створити міжнародно-правові підстави для кардинального розв'язання «українського питання» на засадах права націй на самовизначення.

Об'єктивно українське питання й відповідно роль незалежної української державності в структуруванні центрально-східноєвропейського державно-політичного простору знайшли певне відбиття в стратегічних планах Центральних держав (Німеччини й меншою мірою Австро-Угорщини) напередодні та під час Першої світової війни. Україна розцінювалася ними як важливий чинник послаблення, а то й розвалу Російської імперії. Але співвідношення внутрішніх і зовнішніх аспектів визвольної боротьби залишалось мінливим, і алгоритм їхнього поєднання в інтересах справи національного визволення цілком залежав від українського проводу в обох імперіях.

Бачення ж організованими українськими колами найближчих перспектив визвольної боротьби під час Першої світової війни, коли в перші ж її дні були закриті останні україномовні пресові видання, досить чітко простежується принаймні в трьох документах. Перший, датований початком лютого 1916 р., – петиція групи українських діячів Полтави до депутатів IV Думи – глави меншовицької фракції М.Чхеїдзе і керівника кадетської фракції П.Мілюкова, в якій зазначалося, що український народ у Росії має бути рівний у правах із російським, а українська мова – допущена хоча б у початкову школу. Далі йшли вимоги свободи українського друку, культурно-просвітніх товариств, державно-правових гарантій свободи культурно-національного розвитку.

Рішучішу петицію М.Чхеїдзе і лідер фракції «трудовиків» О.Керенський отримали від робітників Катеринослава, Києва, Одеси, Полтави, Харкова й Чернігова. В ній висувалися вже вимоги надання Україні автономії на тих же засадах, що були обіцяні Польщі в день вступу Росії у війну – 1 (14) серпня 1914 р. – в маніфесті верховного головнокомандувача великого князя Миколи Миколайовича: свободи «віри, мови і самоврядування», а також повернення із заслання всіх українців, засуджених за політичні справи. Нарешті, в грудні 1916 р. оприлюднена декларація Ради ТУП «Наша позиція». Але її вимоги не йшли далі «автономного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля; державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених. Отже, боролись ми і боротимемось за демократичну автономію України, – наголошувалося в документі, – гарантовану

такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому самостійно розвиватися і поступоватись економічно... Йдучи до зазначеної мети, шукаємо собі спільників як серед співзвучних елементів недержавних націй Росії, так і серед тих, на жаль, нечисленних заступників російського громадянства, що поділяють основне наше домагання — автономно-федеративного устрою державної організації на демократичних підставах»⁶⁰.

Саме з таким теоретичним здобутком український національний рух підійшов до Лютневої демократичної революції 1917 р., а його розвиток цілком вписувався в запропоновану чеським істориком і політологом М.Грохом теоретичну модель для тих «молодих» народів, що мали залишки колишнього дворянства й ідеї власної державності: 1) відкриття історії, мови й народної культури маленькою групою вчених; 2) фаза національної агітації патріотів з метою поширення національної самосвідомості на всі верстви суспільства; 3) фаза масового національного руху задля здобуття автономії й політичної незалежності⁶¹.

Криза традиційного суспільного ладу найпомітніше відбилася в чимдалі серйознішому зацікавленні національної інтелігенції політичною діяльністю, причому в російській Україні на передній план вийшли дві головні політико-ідеологічні течії — соціалізм і націоналізм. Більшість представників молодшого покоління національної інтелігенції дійшла висновку, що український рух, позбавлений соціалістичного виміру, мав невеликі шанси подолати обмежені культурницькі рамки. Цим пояснюється помітне переважання соціал-демократичного напрямку в українському визвольному русі початку ХХ ст. Водночас чимало громадсько-політичних діячів розуміли, що ігноруючи національне питання, соціалізм у Наддніпрянській Україні залишатиметься суспільним рухом зі слабким корінням, проте спроби поєднати обидві ідеології не дали бажаних результатів.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЦІСАРСЬКОГО І ПРОВІНЦІЙНИХ УРЯДІВ

Національне питання в Габсбурзькій монархії

Протягом багатьох століть німецька династія Габсбургів цілеспрямовано, а нерідко й випадково, приєднувала до своїх володінь різні за етнічним складом та історичною традицією народи в центрі Європи. Тривалий час багатоетнічний склад держави вважався не її слабкою стороною, а радше доказом сили. Водночас, саме культурно-національне різнобарв'я Габсбурзької монархії не дозволило здійснити її бюрократичну уніфікацію на австро-німецькій основі. Попри те, що нехтування національними проблемами стало прикметною ознакою австрійської бюрократії, головна мета реформ «освіченого абсолютизму» — «об'єднана держава з сильними бюрократичними структурами, а отже — з кращим управлінням, з єдиним державним народом, який був би освіченим, тобто письменним, і вмів ефективно працювати»¹, — так і не була досягнута.

Правовою базою регулювання національного питання в Австро-Угорщині стали положення Основного державного закону про загальні права громадян

від 21 грудня 1867 р., що був складовою так званої австрійської конституції. У його параграфі другому всі громадяни проголошувалися рівними перед законом. Особливе значення для національних відносин мав параграф дев'ятнадцятий, де стверджувалося: «Усі народи держави рівні у правах, і кожен народ має беззастережне право на збереження й плекання своєї національності та мови. Держава визнає рівноправність усіх мов, що вживаються у краях, у школі, адміністрації та громадському житті. У краях, де проживають декілька народів, публічні освітні заклади мають бути організовані таким чином, щоб кожний із тих народів отримав однакові можливості для навчання рідною мовою, без примусового вивчення другої крайової мови»². На законодавчому рівні не було закріплено жодних переваг для німецької мови, хоча на практиці вона використовувалась у спілкуванні з центральним урядом і в парламенті. Натомість законодавство визнавало «крайові мови» як офіційні у провінціях.

Складна національна структура Габсбурзької монархії відкривала можливості для політичної гри. Перепис населення 1910 р. встановив таке співвідношення основних національних груп: німці – 23,9%, угорці – 20,2, чехи – 12,6, поляки – 10, українці – 7,9, румуни – 6,4, хорвати – 5,3, серби і словаки – по 3,8, словенці – 2,6, італійці – 2%. Офіційна пропаганда поширювала уявлення про «батьківську» роль австрійських правителів щодо народів монархії, які нібито знаходили в її складі притулок для вільного національного розвитку, сприятливіші умови, ніж в інших багатонаціональних державах. Однак на практиці параграф дев'ятнадцятий Закону про загальні права громадян став радше символом у боротьбі за національну рівноправність. Уряд або керував національними справами в ручному режимі, або ж перекладав їх на місцеву владу. Політична географія коронних країв у непоодиноких випадках була сконструйована так, аби обмежувати сепаратистські рухи.

Тож, цілком не випадково національне питання опинилося в епіцентрі уваги різноспрямованих політичних сил. Соціал-демократи К.Реннер і О.Бауер пропонували перебудувати монархію на засадах «подвійного федералізму»: одночасно мали існувати адміністративно-територіальні одиниці з виразною національною більшістю та позатериторіальні національні спільноти, в яких би зосереджувався національно-культурний розвиток; кожен громадянин мусив визначити національну ідентичність і записатися до відповідного кадастру³. Натомість лідер консервативного християнсько-суспільного руху К.Люегер поєднував лояльність до австрійської держави з антисемітськими переконаннями. Німецькі націоналісти на чолі з Г. фон Шьонерером пропонували приєднати німецько-австрійські землі до Німецької імперії. Румунський політик з Трансильванії Аурелій Поповічі, що вважався наближеним до престолонаслідника Франца Фердинанда, у книзі «Об'єднанні Штати Великої Австрії» пропонував створити 15 національних провінцій⁴. Хоча жоден із цих проектів не передбачав практичного втілення, всі вони творили «нову дискусійну основу» навколо національного питання⁵.

Наприкінці XIX ст. Габсбурзька монархія вступила в останній період своєї історії. Його передумовою стало завершення так званої ери Е.Тааффе (прем'єр-міністр у 1879–1893 рр.), за якого державні питання розв'язувалися завдяки стабільній парламентській більшості. Кабінет міністрів на чолі з К.Бадені спробував започаткувати поетапне врегулювання міжнаціональних суперечностей, видавши урядові розпорядження про використання крайових мов у Чеському королів-

стві (1897). Мовні розпорядження «потрясли підставами монархії, викликали обурення, шок і безкінечні дискусії»⁶, паралізували роботу парламенту, в якому почергово вибухали обструкції то чеських, то німецьких депутатів⁷. Саме тому основним змістом політичного життя Габсбурзької монархії початку ХХ ст. став пошук компромісу між інтересами держави, які полягали у збереженні її цілісності й політичної стабільності, та прагненнями національних рухів, що міцнішали, до самостійного життя у власних державах, що ставили під сумнів майбутнє Австро-Угорщини. Відновити стабільність «ери Е.Тааффе» не вдалося. Уряд Е.Кьорбера (1900–1904) дещо зняв міжнаціональну напругу, запропонувавши зосередитися на великих економічних проєктах. З 1905 р. уряд ініціював реформу виборчого законодавства, наполягаючи, щоб парламент став більш «демократичним», ніж крайові сейми. Міжнаціональні протистояння перемістилися в коронні краї, де в непоодиноких випадках набули значного розмаху⁸.

Небажання уряду здійснювати фундаментальні реформи частково пояснювалося ситуацією в династії Габсбургів. Цесар Франц Йосиф правив монархією з 1848 р. У 1889 р. він пережив самогубство єдиного сина Рудольфа, а в 1898 р. внаслідок терористичного замаху втратив дружину. Якщо у Відні Франц Йосиф ще намагався виконувати щоденні обов'язки, то на місцях волів бачити «повну гармонію»⁹. Прикладом цього може слугувати його візит до Галичини (вересень 1903 р.), приготування до якого були переповнені показовістю¹⁰. Аудієнція була обмежена привітаннями¹¹, а сам Франц Йосиф зауважив: «По стількох важких хвилях, які я пережив останнім часом, перебування серед вас є для мене відпочинком»¹². В очікуванні змін увага суспільства була прикута до спадкоємця престолу Франца Фердинанда¹³. Польський політик С.Гломбінський згадував: «Політичний устрій Австрії був напередодні глибоких тріщин і перетворень <...>. Франц Фердинанд не приховував наміру ґрунтовної зміни устрою держави шляхом поділу всієї монархії за національним принципом при збереженні автономії п'яти груп країв (німецькі, угорські, чеські, польські, південно-слов'янські). Цей проєкт поки що не загрожував поділом Галичини, але за неврівноваженого характеру наступника трону не виключав інших комбінацій <...>. Доля держави в руках цього чоловіка уявлялася непевною»¹⁴.

Національні відносини в Галичині. Галичина, як зазначалося, увійшла до складу Габсбурзької монархії внаслідок першого поділу Речі Посполитої 1772 р. Австрійський уряд створив провінцію під назвою «Королівство Галіції та Лодомерії», що вказувало на історично-правовий зв'язок із Галицько-Волинським князівством. Її територія зазнавала змін аж до середини ХІХ ст. й остаточно стабілізувалася після приєднання в 1846 р. Кракова. Після цього вона становила 78 496 кв. км. Населення краю, за переписом 1900 р., налічувало 7 315 939 осіб¹⁵. Поділ Галичини на східну частину з етнічною більшістю українського населення та західну, де домінували поляки, не був відображений адміністративно (за винятком судової системи), однак чітко усвідомлювався сучасниками й виразно помітний під час аналізу політичної культури. Етнічний кордон між польським і українським населенням умовно проходив по р. Сян, однак його чітке проведення ще залишалося предметом дискусій науковців і політиків. Поділ королівства на дві провінції за лінією етнічного кордону від середини ХІХ ст. належав до ключових вимог українського національного руху. На такі зміни не погоджувалися польські політики, розглядаючи їх як четвертий поділ Речі Посполитої.

За переписом 1910 р., населення краю становило 8 029 387 осіб, з яких дві третини проживали у Східній Галичині¹⁶. Приріст населення за десятиріччя становив 9,8% і дещо сповільнився порівняно з попереднім періодом¹⁷. Галичина належала до найбільш густозаселених австрійських провінцій (102 особи на 1 кв. км.), поступаючись лише Нижній Австрії, Силезії, Чехії та Моравії¹⁸, наслідком чого було значне аграрне перенаселення та сільськогосподарська і заробітчанська еміграція. Галичина залишалася аграрним краєм: на 1900 р. сільське населення становило 79,5% загальної кількості (тоді як в Австрії загалом – 69,5%); міське – 20,5%¹⁹. Темпи урбанізації були відносно повільними, до того ж значна частина міського населення проживала в малих містечках і вела спосіб життя, наближений до сільського. Населення краю відзначалося незначною мобільністю: близько 80% проживали в тих громадах, де народилися. Домінування сільського населення зумовлювало значну роль традиціоналізму у світогляді та щоденному укладі життя. Програми ідеологів національних рухів здебільшого були орієнтовані на селянство як носія «чистоти національного духу», джерело поповнення та мобілізації національних сил. Етнічний склад галицьких міст і містечок був доволі строкатим, що, однак, не надавало їм космополітичного характеру. Національні громади міст, попри те що їх мешканці були пов'язані між собою численними приватними, товарицькими й офіційними контактами, мали власний виразно окреслений культурний і політичний простір.

Статистичні дані щодо національного складу населення краю досі уточнюються. Переписи населення в Австрії, які здійснювалися що десять років, були ретельними й давали підстави для ґрунтовного аналізу демографічних змін і соціальної структури населення. Однак переписи не передбачали окремої графи «національність», яку визначають шляхом зіставлення двох інших рубрик: віросповідання і мова спілкування. Не були досконалими й методики опитування, яке нерідко проводили особи без підготовки. Не кожний мешканець міг визначити мову «товарицького спілкування». Неоднозначною з погляду національної ідентичності була група «русинів-латинників». Отже, можна говорити лише про наближені цифри. За підрахунками С.Макарчука на підставі матеріалів перепису 1900 р., у Східній Галичині з усієї кількості населення 4 735 477 осіб було 3 005 916 греко-католиків, або ж «українців» (63,48%), 1 074 753 римо-католики, або ж «поляків» (22,7%), 613 264 іудеї (12,96%). Єврейське населення як мову спілкування зазвичай вказувало польську або німецьку²⁰. Співвідношення між українцями й поляками в різних повітах Східної Галичини було неоднаковим. Найвищою частка польського населення була в повітах, що прилягали до польсько-українського етнічного кордону, у Львові та львівському повіті – у містах, у решті – у так званих дворах (маєтках землевласників)²¹. За підрахунками О.Дудяка, від яких суттєво не відрізняються висновки польського історика А.Подрази, населення Східної Галичини в 1910 р. налічувало 5 254 769 осіб, з них українці становили 62,9%, поляки – 23,4%²².

Система влади в краї забезпечувала переваги польських національних інтересів над українськими. Вона була сформована під час конституційних і децентралізаторських перетворень 1860-х років, після остаточного рішення польського політикуму переорієнтуватися з підготовки повстань на «органічну працю» та компроміс із Габсбургами²³. За короткий час адміністрацію, судочинство і систему освіти в краї було полонізовано, натомість українському питанню надано

другорядний статус «домашньої справи», яка мала розв'язуватися польськими політиками без втручання державної влади. Запорукою таких перетворень стало партнерство поляків щодо формування більшості в австрійському парламенті²⁴. «Особливий» статус краю був закріплений створенням у 1871 р. посади так званого міністра без портфеля (міністр для краю), який відігравав роль посередника між австрійським і крайовим урядами²⁵, а неофіційно ще й запобігав прямим контактам між Віднем та українськими політиками²⁶. Посади міністра, галицького намісника, маршалка Галицького сейму обіймали, як правило, польські аристократи.

Характер українсько-польських відносин відображає історія Галицького сейму – законодавчо-представницького органу, що був «вісью історії Галичини і ключем до розуміння її становища в межах Габсбурзької монархії»²⁷. Куріальний принцип його формування забезпечував перевагу польській землевласницькій шляхті, уже на рівні виборчого закону відкриваючи перед українцями можливість здобуття максимум третини зі 150 депутатських мандатів. Такий стан пояснювався специфікою соціальної структури українського населення, фактично позбавленого вищих верств (роль національної інтелігенції тривалий час відігравало греко-католицьке духовенство та тісно пов'язана з ним світська інтелігенція, яка лише на зламі ХІХ–ХХ ст. зрівнялася з духовенством за чисельністю). Однак нечисленна українська політична еліта не змогла втримати навіть і цих мандатів, які стали полем гострої боротьби між українськими політиками й польськими східногалицькими консерваторами. Боротьба супроводжувалася частими правопорушеннями з боку органів влади. Чисельність українського сеймового представництва була зменшена до кільканадцяти мандатів, а його роль зведена до безпорадної опозиції, спроможної лише виступати з гострими політичними промовами²⁸.

Органи місцевої влади в краї, як і в інших провінціях, були сконструйовані на засадах дуалізму, тобто паралельного функціонування органів державної влади (намісництва, староства), що призначалися урядом (цісарем) і підпорядковувалися їм за урядової вертикалі, та представницької влади (сейм, повітові ради). Громіздкий і малоефективний чиновницький апарат був об'єктом повсякчасної критики. Однак усі проекти його реформування блокувались урядом, який не погоджувався передавати повноваження на місця, будучи зацікавленим у збереженні чинного стану, який забезпечував механізми стримування та противаг. За національним складом галицьке чиновництво було здебільшого польським або ж полонізованим. Для українця обрання чиновницької кар'єри майже неминуче означало полонізацію. Українські чиновники (а також судді й учителі), які намагалися поєднувати роботу з активністю в національному русі, у будь-який момент могли бути переведеними в Західну Галичину, де втрачали контакт із національним середовищем. Тому провідні позиції в українському національному русі обіймали представники відносно «незалежних» професій – адвокати, журналісти, наукова і творча інтелігенція, священники²⁹.

В умовах відсторонення від влади основні зусилля українського руху спрямовувалися на боротьбу за національну рівноправність. Одним із її ключових пунктів стало мовне питання. Попри чіткі приписи, що змушували офіційні органи відповідати на звернення тією мовою, якою воно було написано, місцева влада часто кореспондувала з українськими сторонами по-польськи або «з принципу», або через недогляд чи незнання. Низка конфліктів була пов'язана

з веденням справ у судах: лише в період з березня 1903 р. по березень 1904 р. факти порушень мовних прав українців, систематизовані товариством «Дністер», налічували 59 випадків у 53 судах. У скарзі зазначалося, що суди не реагують на жодні заклики, «якби уважали собі за заслугу, що нехтують права руської мови»³⁰. У таких випадках закон був на боці українців, що, однак, не запобігало повторенню порушень. На початку ХХ ст. опір польських політиків викликав рух в українських громадах за зміну мови урядування з польської на українську³¹. Масового характеру набула акція греко-католицьких священиків, які повертали польськомовні запити органів влади щодо записів у метричних книгах³².

Особливо гостро для українців стояло питання національної освіти. Значення закону про мову викладання в народних і середніх школах, ухваленого Галицьким сеймом 22 червня 1867 р. попри протести українців³³, український політик Є.Олесницький згодом оцінював як «програш, страшніший від Берестечка». Право вибору мови навчання в початкових школах було закріплене за громадою, однак такі школи у східногалицьких сільських громадах здебільшого були 1-2-класними. Для завершення початкової освіти доводилося переїжджати, часто в містечко, де школи були вже польськомовними. У середніх школах запроваджувалася польська мова викладання (за винятком української у Львівській академічній гімназії та німецької у гімназіях у Львові та Бродях). Рішення про заснування кожної нової гімназії ухвалював Галицький сейм, польська більшість якого розцінювала їх як «вогнища сепаратизму»³⁴. Щоразу таке рішення коштувало українським політикам неймовірних зусиль і залаштункових комбінацій, через що кількість українських гімназій у Галичині напередодні Першої світової війни залишалось незіставно малим. Важливим інструментом нагляду за освітньою сферою була Крайова шкільна рада³⁵, яку українці безуспішно вимагали поділити на національні секції³⁶.

Низка освітніх закладів, як-от учительські семінарії та Львівський університет, юридично мали двомовний («утраквістичний») характер. Однак в учительських семінаріях українською мовою викладали лише другорядні предмети. У Львівському університеті абсолютна більшість кафедр перебувала в руках поляків; польська мова утвердилась у внутрішньому адмініструванні й діловодстві, попри те що студенти-українці були доволі чисельною групою. У 1913/14 навч. р. поляки становили 44,6% студентів Львівського університету, українці – 25,9%, євреї – 28,1%; в університеті діяли 80 польських і 8 українських кафедр. Від початку ХХ ст. однією з ключових вимог українців стало створення українського університету у Львові. Це викликало опір польських політиків, які непокоїлися, що український університет слугуватиме інструментом «українізації» Львова³⁷. Наприкінці 1912 р. уряд опрацював проект заснування українського університету в Галичині не пізніше 1916 р., однак він не був реалізований³⁸.

Формування новочасної української національної свідомості було тривалим процесом, що відбувався у взаємодії різних національно-політичних орієнтацій – полонофільської, русофільської, австрофільської. Ці орієнтації не були постійними, чимало діячів першої хвилі «національного відродження» змінювали або ж поєднували їх протягом життя. Першочерговим завданням ідеологів «національного відродження» в краї було відокремлення від польського політичного й інтелектуально-культурного простору, заперечення ідеї подвійної «польсько-руської» ідентичності. Це завдання на початку ХХ ст. було виконане.

Відмежування від польського світу лягло в основу як русофільських, так і українофільських концепцій. Проблема русофільської (москвофільської) орієнтації є однією з найскладніших в історії українського національного руху в Галичині. Ця течія користується дедалі більшою увагою українських і зарубіжних дослідників, які відмовляються від поширеного раніше трактування русофільства як вияву «зрадницької» позиції, натомість розглядають його як важливий етап у формуванні модерної національної свідомості³⁹.

У пошуках національної ідентичності галицькі українці звертали погляди до ширшого «руського», або ж «всеруського», світу, який протиставляли як колонізаційним і германізаційним тенденціям, так і назагал малопопулярній у Галичині концепції окремого «галицько-руського» народу. Соціальною базою русофільських настроїв у краї було консервативно налаштоване греко-католицьке духовенство, яке відмежовувалося таким чином від «народної» культури. Натомість народовський рух, що відіграв ключову роль в утвердженні української національної ідентичності, представляла світська інтелігенція, переважно студенти, вчителі, письменники юристи, дрібні чиновники. Русофільські настрої галицьких українців, за якими не завжди стояла антидержавна діяльність (чимало русофілів були лояльними до Австрії), використовувалися польськими політиками у Відні для доведення неблагонадійності українців. На початку ХХ ст. у русофільській течії виокремився москвофільський напрям із виразними політичними симпатіями до Росії. На відміну від попередників, які закликали всі українські сили в краї до єдності, москвофіли визначили своїм головним ворогом українофілів і були схильними до компромісів із польськими політиками на антиукраїнській платформі. Польські політики в окремих випадках підтримували галицьке русофільство, сподіваючись розколоти український рух⁴⁰.

Взаємодія та конкуренція староруського, народовського й русофільського напрямів привели до політичної реструктуризації українського національного руху та формування на зламі ХІХ–ХХ ст. політичних партій європейського взірця. Найвпливовішою стала утворена в 1899 р. Українська національно-демократична партія (УНДП). Поєднання у програмі УНДП демократичних принципів із потребами українського національного розвитку, інституціоналізація громадської сфери зумовили перетворення партії на масовий політичний рух⁴¹. За соціальним складом УНДП була «широкою коаліційною партією», «охоплювала цілий спектр відтінків: від близьких до соціалістів аж до греко-католицьких священників»⁴². До лідерів УНДП на початку ХХ ст. належали Юліан Романчук, Кость Левицький, Іван Франко (вийшов із партії в 1904 р.), Михайло Грушевський, Євген Олесницький, Володимир Охримович, Євген Петрушевич. Реалізувати програмні завдання (стратегічно – побудова самостійної та соборної Української держави, в Австрії – здобуття українцями якнайбільшого політичного впливу, утворення автономного коронного краю з етнічних українських земель) партія намагалася за рахунок поєднання якнайактивнішої парламентської діяльності з масовими виступами населення на її підтримку.

Засади політичної діяльності були викладені в 1902 р. на шпальтах органу УНДП газети «Діло» в серії статей під промовистою назвою «В народ!». УНДП пропонувала спрямувати сили на піднесення національної свідомості українського населення, стверджуючи, що «як будемо туманити себе поступом нашої літератури і такими “здобутками”, як рускі гімназії в спольщених містах <...>»,

як не підемо в народ <...>, то всі дотеперішні наші “здобутки” запалять над нашою землею сонце доперва тогди, коли роса очи вийсть, коли руска земля перемінить ся в Польщу з рускою меншістю»⁴³. Об'єктом постійної уваги партійного керівництва було створення місцевої мережі, під впливом якої діяло б широке коло просвітніх та економічних інституцій⁴⁴. Спрямовуючи зусилля на створення «народної організації» на місцях, партійне керівництво надавало перевагу тим методам роботи, які сприяли залученню народних мас. Організаційна мережа мала забезпечувати швидку мобілізацію населення на масові акції протесту й у такий спосіб розхитувати систему влади у провінції⁴⁵. Успіхи УНДП на місцях звужували можливості інших українських сил, яким бракувало кадрів місцевої інтелігенції та громадських активістів для розгортання власної мережі.

Різновидом українського консерватизму був християнсько-суспільний рух. Його ідея полягала в перетворенні українського суспільства в Галичині на національно свідому частину українського народу шляхом «органічної праці», передумови для якої забезпечило би польсько-українське порозуміння. Перші організаційні осередки християнсько-суспільного руху (Католицький русько-народний союз, товариство «Руська громада») були слабкими; прихильники течії об'єднувалися навколо особи лідера Олександра Барвінського та газети «Руслан», а в 1911 р. створили Християнсько-суспільний союз. Більшість його членів-засновників належали до української львівської інтелігенції. Структура ХСС ще не була партійною, на місцях діяв інститут довірених осіб. Соціальна база на провінції зводилася до священників старшого покоління. Попри окрему організацію, український християнсько-суспільний рух початку ХХ ст. можна вважати правим крилом національно-демократичної течії; об'єднанню сил перешкождали особисті конфлікти⁴⁶.

Ліве крило українського руху представляли Українська радикальна партія (УРП) та Українська соціал-демократична партія (УСДП). Радикальний рух у Галичині формувався під впливом діячів Наддніпрянщини, передусім М. Драгоманова. Певний період життя з радикалами був пов'язаний І. Франко. Формування радикальної течії стало потужним каталізатором модернізації галицького суспільства; його дослідники навіть висловлюють тезу, що трансформація руської релігійно-протонаціональної ідентичності в модерну національну русько-українську стала результатом радикальної політичної культури, побудованої на запозичених західноєвропейських зразках⁴⁷. Особливу роль відіграла група так званих молодих радикалів, у середовищі яких за посередництва марксистських ідей була обґрунтована теза про створення самостійної Української держави⁴⁸; у 1895 р. положення про самостійну Українську державу було включене до програми партії⁴⁹. На зламі ХІХ–ХХ ст. радикальна партія зазнала кілька розколів, серед причин яких була незгода частини її діячів з гострою критикою греко-католицького духовенства, однак зберегла самостійність. Її лідерами на початку ХХ ст. були: Лев Бачинський, Іван Макух, Кирило Трильовський, Микола Лагодинський. Низка сучасників і дослідників стверджувала, що напередодні Першої світової війни в українському русі в краї діяла двопартійна система, в якій провідну роль відігравала УНДП, а УРП виконувала роль опозиції⁵⁰. У обстоюванні національних інтересів українців перед зовнішніми чинниками ці партії діяли спільно⁵¹.

Утворена в 1899 р. УСДП поєднувала національні й марксистські ідеї, вважаючи стратегічною метою створення незалежної соборної Української соціалістичної держави. Партія дотримувалася легальних методів боротьби. УСДП входила до складу Соціал-демократичної робітничої партії Австрії і – разом із нею – до II Інтернаціоналу, підтримувала зв'язки з наддніпрянськими РУП і УСДРП. Організаційне становлення УСДП розтягнулося на кілька років через обмеженість соціальної бази, територіальну розпорошеність українського робітництва, діяльність польських соціалістів (ППСД), що контролювали профспілкові, культурно-освітні та інші організації. Між польською й українською соціал-демократією існував неофіційний розподіл сфер впливу: українці мали працювати серед сільськогосподарських робітників Східної Галичини й у містечках, а робітництво великих міст потрапляло під вплив польських соціалістів. До лідерів УСДП належали Семен Вітик, Микола і Лев Ганкевичі, Володимир Старосольський та ін. Загострення українсько-польських відносин відмежовувало УСДП від ППСД і зближувало її позиції з УНДП і УРП⁵².

Через незначний вплив на владу в українському національному русі популярною стала ідея «автономії народного життя», що передбачала використання можливостей конституційно-правового устрою для розвитку громадської активності. Спираючись на закони про загальні права громадян і про товариства, галицькі українці протягом кількох десятиліть конституційного устрою розвинули мережу національно-культурних, науково-освітніх та економічних товариств. Важливим явищем стала вільна преса, яка слугувала основним посередником між громадською активною інтелігенцією та населенням. У середовищі українських політиків утвердилася теза про Східну Галичину як український «П'ємонт», а ідея великої відповідальності краю перед усією Україною надавала національно-патріотичній роботі особливого сенсу. Зусиллями ідеологів національного руху у громадську думку ввійшло переконання, що кожен громадянин, а особливо з певним рівнем освіти, зобов'язаний служити народній справі.

На початку ХХ ст. розрив між реальною силою українського руху та мізерними політичними позиціями українців ставав дедалі очевиднішим, що породжувало радикалізацію політичних осередків. Першою успішною акцією став сільськогосподарський страйк 1902 р. Продемонструвавши загрозу поєднання соціальних і національних гасел, він підштовхнув польську національну спільноту в Східній Галичині до самоорганізації⁵³. Одночасно з модернізацією уявлень про національний рух українсько-польські відносини увійшли у стадію відкритого політичного конфлікту та змагання за національний вибір кожного мешканця Східної Галичини. З обох сторін лунали дедалі радикальніші вислови, виступи під національними гаслами неодноразово призводили до вуличних заворушень і людських жертв (найвідомішим, однак, не єдиним фактом стало вбивство 12 квітня 1908 р. українським студентом М.Січинським галицького намісника і польського аристократа А.Потоцького); міжнаціональна конфронтація стала помітною ознакою повсякденного життя⁵⁴.

На початку ХХ ст. у краї посилювалася присутність загальнопольських політичних сил, які вимагали підпорядкування територіальної специфіки спільним національним цілям. Однак жодній польській політичній силі в краї не вдалось абстрагуватися від українського питання. Український і польський національні

рухи тут розвивалися в тісній взаємозалежності. Попри те що поляки в краї фактично перебували в становищі панівної нації, польський національний рух мав чимало власних проблем, які належало розв'язати до відновлення польської державності. Було очевидним, що відтворити Річ Посполиту в кордонах 1772 р. не вдасться, однак лінія східного кордону та пов'язане з нею місце українців у польській політичній думці початку ХХ ст. залишалися нерозв'язаними питаннями. Розпад річпосполитського культурно-духовного простору, переосмислення понять «народ» і «вітчизна» супроводжувалися світоглядними труднощами. Якщо з боку українських політичних сил дедалі частіше лунали заклики подбати про «цивілізоване розлучення», то чимало польських політиків наполягали на особливому, «братерському» зв'язку між українським і польським народами.

Між політичними елітами обох народів – українською демократичною інтелігенцією, здебільшого селянського і священицького походження, й польською аристократією – існувала глибока соціальна прірва. У галицькому суспільстві значну роль відігравало польське аристократичне середовище, деякі представники якого походили з давніх польсько-українських магнатських родин. Польська шляхетсько-аристократична культура функціонувала паралельно з новою, демократичною, творячи окремий світ, який оберігав свою соціальну замкнутість. Значна частина польської землевласницької шляхти у Східній Галичині (так звані подоляки) так і не змогла визнати національний характер українського питання й вважали українсько-польські суперечності штучно спровокованими. Прагнення польських політиків будь-якою ціною втримати український рух в орбіті власної політичної культури давало зворотний ефект: українське питання посідало дедалі більше місця в ідеології польських політичних сил, ставало джерелом напруги. Найяскравішим прикладом цього є дискусії між східногалицькими та західногалицькими консерваторами (станьчиками). Останні, перебуваючи на певній віддалі від щоденного зіткнення з українцями, були більше схильними до міжнаціональних компромісів і політичних угод, проте водночас відкидали претензії українських політиків на самостійне управління Східною Галичиною. Відповідь на запитання, чи є українці окремим «політичним» народом, вони відкладали на майбутнє⁵⁵.

На початку ХХ ст. дедалі більші впливи в провінції здобували польські націонал-демократи. Ендеки привчали суспільство мислити категоріями модерної нації, розуміти природний характер міжнаціональних конфліктів усюди, де стикаються національні інтереси; вони обстоювали першорядність національних інтересів в ієрархії суспільних цінностей, наполягали на національній солідарності. Ендеки відіграли значну роль у перегляді польським політикумом ідеї про нерозривну єдність українського та польського народів. Водночас вони заперечували самостійність України, посилаючись, зокрема, на слабкість українського руху в Росії, вважали, що українське питання залишиться об'єктом польсько-російських відносин, критикували уявлення краківських консерваторів щодо українсько-польського порозуміння в краї як запоруки успішного розвитку провінції та проукраїнського руху як союзника Польщі у майбутньому. Шлях до припинення міжнаціональних конфліктів вони бачили у зміцненні польського чинника в Східній Галичині, яке б дозволяло діяти щодо інших із позиції сили⁵⁶.

Українсько-польські дискусії на початку ХХ ст. точилися навколо реформи виборчого законодавства. Завдяки рухові за демократизацію виборчого права у площину суспільного обговорення потрапило широке коло питань, пов'язаних із наданням кожному громадянину права голосу. Ці події прискорювали національну самоідентифікацію, змушуючи кожного робити чіткий національний вибір чи принаймні замислюватися над ним. Практичний вимір виборчої реформи для українців зафіксував слабкість українського руху порівняно з польським. За новим виборчим законом, до австрійського парламенту українці могли здобути 27 мандатів, що становило 25,5% делегації від краю; один український депутат представляв інтереси 114 тис. громадян, тоді як показник для поляків становив 53 тис.⁵⁷ Компромісний виборчий закон до Галицького сейму передбачав розмежування виборчих округів за національним принципом і гарантував українцям 61 мандат (27,2%). Такі показники не влаштовували українських політиків, однак усе ж зміцнювали їхні позиції. Особливо важливим було запровадження «національного кадастру», що свідчило про визнання права українців на розбудову власного національно-політичного простору.

За даними на 1900 р., у краї проживало 811 183 євреї. Єврейське населення було об'єднане у 262 релігійні громади, що мали 250 синагог і 376 шкіл⁵⁸. За часткою єврейського населення Галичина випереджувала всі інші провінції Габсбурзької монархії. У 1900 р. 66,2% євреїв Австрії проживали в Галичині. Єврейське населення мало високі показники демографічного приросту, особливо в 1860–1880-х роках. Зі зламу ХІХ–ХХ ст. євреї активно емігрували з Галичини на Захід: усього в 1881–1910 рр. з провінції виїхало 326 504 євреї, що становило понад 30% усієї еміграції з регіону⁵⁹. Водночас потрібно враховувати, що чимало євреїв прямували на Захід з Росії саме через Галичину, через прикордонне містечко Броди. При цьому частина їх залишалась у краї⁶⁰. У 1910 р. 61,6% єврейського населення у Східній Галичині проживали в містах і містечках, становлячи в деяких із них абсолютну більшість. Найбільшими були єврейські громади Львова, Коломиї, Бродів, Тернополя, Станіслава, Перемишля, Дрогобича, Стрия⁶¹. У низці професійних груп частка єврейського населення була дуже високою. Так, за даними на 1900 р., євреї становили майже 40% зайнятих у промисловості, 74% – у торгівлі, 27% – на громадській службі, 49,3% усієї галицької інтелігенції. Тенденцію до зростання мало зосередження в руках євреїв земельної власності, оренда сільськогосподарських угідь⁶².

Австрійська влада прагнула припинити практику сепарації євреїв від решти суспільства й перетворити їх на звичайних підданих. Зберігаючи за єврейськими громадами право на самоврядування, австрійські правителі поставили їх під контроль держави, запроваджуючи, зокрема, становище «крайового рабина» – номінального керівника всіх єврейських громад (кагалів)⁶³. Широкі можливості політичної емансипації відкрили перед євреями конституційні реформи: зрівняння громадянських прав поклато край помітним ще в цей період прагненням християнських громад обмежити громадську активність євреїв. Нове правове поле відкрило євреям доступ насамперед до міських і повітових рад⁶⁴. Здобуття рівноправності започаткувало складний період модернізації єврейської спільноти в краї, яка мусила навчитися жити «поза межами гетто», у ширших політичних і культурних контактах із зовнішнім світом⁶⁵. Модернізаційні процеси проходили

на тлі дискусій у єврейській громаді. У суперництві ортодоксів із реформаторами визначилася перевага реформаторів, але водночас їхніх рух супроводжувався асиміляційними процесами. Сформувалися два асиміляторські напрями, що орієнтувалися відповідно на «високу» німецьку (його прихильники стверджували, що євреї завдячують Габсбургам свободою та рівноправністю) і польську (євреї повинні бути вдячними полякам за заслуги перед ними в історії) культури. Полонізаційні процеси в єврейському середовищі посилювалися у другій половині XIX ст., однак перемога полонізації не була беззаперечною. Взаємодія євреїв із українським населенням не мала ознак класичної акультурації та може бути визначено як процес взаємопроникнення культур.

Взаємини у політичному трикутнику «українці – поляки – євреї» розвивалися непросто. Попри українсько-польські суперечності, поділ на християнське та іудейське населення залишався очевидним. Польські політики підтримували асиміляторський рух євреїв у бік поляків, який передбачав політичну лояльність і мовну асиміляцію зі збереженням релігійної окремішності. Однак із загостренням міжнаціональної конфронтації вони наголошували, що зміцнення політичних впливів євреїв не може відбуватися за рахунок добровільних поступок з польського боку. Частина польських політиків убачали в позиції єврейського населення причини затримки цивілізаційного розвитку краю, звинувачували євреїв у діяльності, ворожій польським національним інтересам, вимагали їхньої примусової асиміляції⁶⁶. Польсько-єврейські суперечності відкривали можливості для українсько-єврейських союзів, однак українські політики не були до них готовими. Декілька спроб українсько-єврейських угод здійснювалися під час виборчих кампаній. Щоразу вони завершувалися загостренням польсько-українських відносин. Дистанцію між українцями та євреями збільшувало використання нижчих верств єврейського населення для правопорушень на виборах. З боку українських політиків лунали гасла економічного бойкоту євреїв, твердження про те, що євреї повинні поводитись, як гості, визнаючи її господарями українців, і т. ін. Утім, попри стрімке втягнення єврейського населення до політичних процесів у Галичині, усе ж панівним у його середовищі залишалося переконання в першочерговості національно-культурного розвитку та невтручання в польсько-український конфлікт⁶⁷.

Німецьке населення становило четверту за чисельністю національну групу імперської провінції. Точне з'ясування кількості німців ускладнене через їхню належність до різних релігійних конфесій, а також тому, що переважну більшість німецькомовного населення становили євреї. На 1900 р. чисельність німецького населення у провінції становила 73 352 особи, з них понад 80% проживали у Східній Галичині⁶⁸. Можна виділити дві категорії німецького населення – селяни-колоністи й інтелігенція, здебільшого чиновники, учителі та професори, військові, що особливо інтенсивно скеровувалися в Галичину на зламі XVIII–XIX ст. Дослідники німецьких колоній відзначають їх позитивний вплив на господарства місцевих селян, які переймали агрокультури та методи господарювання, своєю чергою прилучаючи німецьких поселенців до місцевих звичаїв. Певну роль відігравали німці в торгівлі. Відносини між представниками різних національних груп на рівні селянства були доброзичливими і характеризувалися взаємним зацікавленням. Чимало німецьких чиновників виїхали з краю під час децентра-

лізаторських перетворень. У родинах, які залишилися, з часом зростала питома вага мішаних шлюбів, здебільшого з поляками, рідше – з українцями. «Уже друге і третє покоління в більшості чиновницьких родин повністю полонізувалося, – стверджував М.Поллак, – і тільки прізвища ще нагадували про їх чужоземне походження: Брюкнер, Естрайхер, Вітманн, Дітль, Льобль... «Тільки-но німець одружувався з полькою, – доносив тогочасний польський хроніст, – відразу був втрачений для влади, бо його краща половина невдовзі міцно тримала його в руках»⁶⁹. У політичній площині німецьке населення краю не було помітною групою. Значно більше галицьких німців турбували проблеми збереження власної культури, мови, а отже, й ідентичності у слов'янському оточенні, а зусилля суспільно активних представників німецької громади зосереджувалися на забезпеченні освітніх і культурних запитів співвітчизників⁷⁰.

Вірменське населення краю на кінець ХІХ ст. було майже повністю полонізованим. Перепис 1900 р. виявив у Східній Галичині 1496 вірмен-католиків і вірмен-православних⁷¹. Осередками проживання вірмен були Львів, Кути, околиці Коломиї, Снятина і Станіслава. У Львові діяв вірмено-католицький архієпископ, що підпорядковувався папі римському; на правах віриліста він мав представляти інтереси вірмен у Галицькому сеймі, а на практиці солідаризувався зі східногалицькими польськими консерваторами. Збереження вірменською церквою ролі самостійної конфесійної одиниці сприяло збереженню етнічної ідентичності вірмен; її ж підтримував постійний науковий інтерес до минулого вірмен у Галичині. Однак у Львові, де проживало близько 200 полонізованих вірмен, повноцінної вірменського етнічного середовища не існувало⁷².

Отже, після конституційних децентралізаторських перетворень у Галичині склалася така модель регулювання міжнаціональних відносин, яка забезпечувала польській національній спільноті визначальний вплив на розвиток краю та обмежувала втручання австрійського уряду, однак лише за умови внутрішньополітичної стабільності у провінції та дотримання принаймні видимих ознак законності. Збереженню такого стану сприяли: відмінності в соціальній структурі польської та української спільнот, завдяки яким перед вищими верствами польського суспільства були відкриті значно ширші можливості впливу на державну політику; дискусії навколо національної ідентичності в українському суспільстві, що перешкоджали консолідації навколо спільних національних цілей. Водночас поступальна демократизація суспільства й забезпечення широким верствам більшого впливу на владу, невідворотно сприяли зміцненню українського національного руху, що в перспективі мало привести й до зміни на його користь політичної системи. На початку ХХ ст. українські політики в провінції зосередили зусилля на формуванні масового національного руху, розраховуючи, що саме його тиск змушуватиме правлячі кола переглянути дотеперішню політику.

Прикметною ознакою політичного життя провінції став українсько-польський конфлікт, який на початку ХХ ст. визначав усі сфери аж до повсякденного життя. Суттєвість частки польського населення на етнічних українських землях, його впливовість в економіці, містах і культурі краю надавали час від часу українсько-польським суперечностям характеру жорсткого протистояння. Здобувши в рамках австрійської державності найсприятливіші умови для національного розвитку, галицькі поляки почали розцінювати поступ українців як замах на свої позиції. Спроби українсько-польського порозуміння інколи при-

водили до компромісів з окремих політичних чи національно-культурних питань, однак ґрунтовний діалог, у ході якого був би визнаний принцип національної рівноправності й окреслений шлях до розмежування інтересів, був надзвичайно важким. Інші національні спільноти краю не мали власних політичних орієнтирів, зосереджували своє національне життя навколо культурних прагнень, зазвичай приймали польську мову для спілкування в адміністративно-політичному та культурно-освітньому просторі в Галичині; в окремих випадках їхні представники ставали на бік однієї зі сторін конфлікту.

Національні відносини на Буковині

Буковина зацікавила Габсбургів після здобуття Галичини. Відвідавши її, Йосиф II, зачарований пейзажами краю, сказав, що його приєднання до Австрії «було б чимось дуже вартісним». Як історично-правові аргументи було використано перебування Буковини під владою Польського королівства. Буковина відійшла під владу Австрії 7 травня 1775 р. за Константинопольською конвенцією, а в 1849 р. набула статусу коронного краю. На час переходу до Австрії Буковина була малозаселеною і знищеною військовими подіями, а для австрійської влади спершу стала «локальним різновидом міні-Сибіру, куди відсиляли скомпрометованих урядників»⁷³. На національний склад провінції вплинула цілеспрямована політика австрійського уряду, який, прагнучи забезпечити швидкий демографічний розвиток, відкрив шляхи колонізаційним потокам. Після переходу під владу Габсбургів з Буковини виїхала частина румунського населення; натомість активізувалася німецька колонізація. Німецька культура швидко стала домінувати у багатокультурній суспільності Чернівців, які називали «малим Віднем».

Українці, які прибували в той час до Буковини, здебільшого були вихідцями з Галичини, селянами, які втікали від панського утиску з районів Снятина, Бережан, Коломиї, Тисмениці. Попри заборони, їхня кількість постійно зростала. Переселення українців користувалося не підтримкою, а лише мовчазною згодою австрійської влади, стихійно воно тривало протягом усього ХІХ ст. Українські переселенці переважно оселялися в районі між Прутом і Дністром. Польська міграція до Буковини розвивалася під час її перебування у складі Галиції і Лодомерії. Сюди переїжджали польські селяни, які шукали кращих умов, учасники підпільного руху, що рятувалися від переслідувань, польські чиновники. Протягом ХІХ ст. зростала кількість єврейського населення, що приймало німецьку культуру та займалося головно торгівлею. Австрійська влада вживала заходи для збільшення чисельності вірменського купецтва. Буковинські вірмени були колонізованими. До Буковини прибували також угорці та навіть російські старобрядці – липовани, яких приваблювала свобода віросповідання⁷⁴.

Специфіка Буковини полягала у відсутності домінантної національної культури, заробітчанській імміграції, створенні нових поселень за національно-професійними ознаками⁷⁵. За переписом 1900 р., на Буковині проживало 297 798 українців (41,16%), 229 018 румунів (31,65%), 96 150 євреїв (13,16%), 63 336 німців (8,67%), 26 857 поляків (3,71%). Провінція Буковина складалася з двох частин із різними етнічними більшостями. Українці переважали в північних повітах (Кіцманському, Вижницькому, Чернівецькому, Сторожинецькому); у південних повітах, зокрема Серетському і Сучавському, фіксувалася румунська

більшість. Лише 8,51% усього українського населення жили в містах. У Чернівцях найчисленнішою національною групою були євреї⁷⁶. Навіть у багатонаціональній Габсбурзькій монархії Буковина вирізнялася строкатим складом, взаємоперетином різних культур.

«Те, що Буковина своєрідно віддзеркалювала у зменшеній формі велику Австрію, – правда, – стверджував австрійський письменник із Чернівців Г.Дроздовський. – Велика кількість національностей, які проживали у цій привабливій місцевості, допускала таке порівняння: ми були розмаїттям у єдності й чудово лагодили між собою, і принагідні незначні суперечки про прикордонний камінь або й серйозніші суперечки, де колись проживали румуни, а де мешкали українці, мали радше науковий характер»⁷⁷. Чернівецький письменник і публіцист А.Кітнер так описував враження від помешкання шкільного товариша Г.Голдмана: «Коли, будучи тринадцятилітнім, я вперше переступив поріг тієї квартири, то здивовано побачив чотири погруддя, які урочисто бовваніли на кухоннім буфеті й при ближчому розглядуванні виявилися гіпсовими зліпками національних поетів чотирьох народностей, які населяли Буковину: німця Фрідріха Шиллера, українця Тараса Шевченка, поляка Адама Міцкевича та румуна Міхая Емінеску», а найбільше вразило його те, що «володарем цих гордовитих бюстів був аж ніяк не інтелектуал, а скромний господар»⁷⁸. Політичне життя Буковини теж нерідко трактувалось як взірець міжнародного порозуміння. Провінцію нагороджували такими епітетами, як «Європа в мініатюрі», «європейський мікрокосмос», «Швейцарія Сходу», «живий етнографічний музей» тощо.

Утім, в адміністрації й освіті простежувалися переваги окремих національних груп: органи політичного правління носили яскраво виражені ознаки німецького домінування; президентами краю, їхніми заступниками, чиновниками в адміністрації були переважно німці⁷⁹. Німецькою мовою викладали в Чернівецькому університеті, де, щоправда, діяла кафедра української мови та літератури. Помітне представництво в адміністративному апараті мали поляки⁸⁰. Маршалками Буковинського сейму, як правило, ставали румунські аристократи. Своєрідним прикладом співпраці стало утворення в 1903 р. у Буковинському сеймі міжнародного об'єднання – «Вільнодумний союз». Ініціаторами його заснування стали М.Василько, лідер румунських націонал-демократів Аурел Ончул і лідер єврейської сіоністської партії Бенно Штраухер; до них приєдналися й німецькі депутати. Його члени наголошували на потребі соціально-економічних реформ, розширенні політичних прав широких верств, реальному досягненні національної рівноправності. «Вільнодумний союз» здобув більшість на виборах до Буковинського сейму 1904 р. й ухвалив низку важливих соціальних законів. Однак уже в 1907 р. Буковинський сейм знову був поділений на національні фракції. Приблизне співвідношення політичних впливів національних груп було втілене у так званому буковинському порозумінні 1910 р. За новим виборчим законом, зберігалася куріальна система, але всередині курій місця розподілялися за національною квотою. На виборах 1911 р. румуни отримали 23 мандати, українці – 17, євреї – 10, німці – 7, поляки – 6.

На зламі XIX–XX ст. міжнародні стосунки, як і в інших австрійських провінціях, загострювалися. Українські й польські політики Буковини, відносини між якими досі склалися мирно, були втягнуті в міжнародне протистояння в Галичині. Міжнародна ситуація у Буковині потрапила в поле зору галиць-

ких поляків, які прагнули зміцнення своїх позицій у краю⁸¹ та непокоїлися через посилення там українського руху⁸². Основною лінією напруги в Буковині були українсько-румунські відносини. Українці та румуни одночасно претендували на роль автохтонного населення Буковини та національної більшості. Румунський національний рух від кінця ХІХ ст. складався з двох угруповань: консервативного (на чолі з Георгієм Васильком), яке проводило помірковану політику й було готовим частково визнати національні права українців, і народно-національної партії (Я.Флондор, Ж.Попович), що виступала проти національних прагнень українців і сподівалася на підтримку німецьких політиків у цьому питанні. Румунська історіографія почала трактувати українців як «некорінний» народ Буковини, розцінюючи українські політичні програми як замах на «законні» права румунів⁸³. Румунські історики та політики висунули теорію про «славізацію» чи «рутенізацію» Буковини під протекторатом австрійського уряду. Вони вимагали обмежити слов'янську імміграцію, не визнавати українську мову як одну з офіційно діючих, пропагували гасло «Буковина для румунів», тиснули на населення під час переписів, вимагаючи подавати як розмовну румунську мову, протидіяли створенню українських культурно-освітніх закладів тощо. Важливу роль у румунізаторських концепціях відіграла ієрархія Буковинської православної церкви, особливо за часів митрополита Сильвестра Мораря-Андрієвича, який доводив належність буковинських румунів і русинів до єдиного «волоського» народу та відмінність православних буковинських русинів від греко-католиків галичан. Церковна ієрархія підтримувала москвофільську течію і так званий автохтонний рух серед буковинських українців (його очолював І.Тимінський), що пов'язував усі проблеми Буковини із зовнішніми чинниками, виступаючи під гаслом «Буковина для буковинців».

Українське національне відродження в Буковині розпочалося хронологічно найпізніше з усіх українських земель у складі Австро-Угорщини, розвивалося під сильним впливом галицьких вірців, а водночас мало низку особливостей. Наявність кількох національних груп з власними сформованими політичними інтересами змушувала українських політиків Буковини радше лавірувати між ними, аніж йти на загострення якоїсь однієї лінії конфлікту. Сформована на початок ХХ ст. програма буковинських народовців була фактично ідентичною до галицької, однак акцентувала більше уваги на культурно-національних здобутках. Її теоретичним обґрунтуванням стала робота С.Смаль-Стоцького «Політика реальна» (1896), в якій наголошувалося на потребах використати всі можливості австрійського конституційного устрою, об'єднатися навколо «ідеї національної», а тоді вже висувати нові вимоги. Ця програма була близькою до політичних поглядів галицького діяча О.Барвінського, що лягла в основу політики «нової ери». Однак у Галичині її прихильники швидко були засуджені як «угодовці», а зосередження сил на «органічній праці» без зусиль, спрямованих на злам політичної системи, чимало галицьких політиків вважали недостатнім і навіть загрозливим для національної справи.

Партійна диференціація українського руху на Буковині відбувалася в останнє десятиліття напередодні Першої світової війни та не була остаточно усталена. У 1905–1906 рр. була організаційно оформлена «Національна рада русинів на Буковині», ідейно близька до УНДП у Галичині. У 1907 р. її ліве крило проголосило утворення Радикальної партії, тоді ж була створена Українська соціал-

демократична партія. Українські націонал-демократи Буковини були організаційно слабшими, ніж у Галичині, і періодично переживали розколи. У 1909–1912 рр. вони були реорганізовані в «Руську раду» під керівництвом С.Смаль-Стоцького, яка згодом знову розпалася на дві партії, розбіжності між якими носили не ідейний, а суб'єктивний характер. Також на Буковині активно створювалися різноманітні місцеві осередки культурно-національних, господарських і спортивних товариств, однак брак центрального партійного керівництва не сприяв формуванню місцевої мережі за єдиним планом. З огляду на партійні розколи українські депутати Буковинського сейму й австрійського парламенту, серед яких провідну роль відігравав Микола Василько, нерідко перебирали на себе функції, притаманні партійним лідерам. Попри організаційні проблеми, націонал-демократи відігравали провідну роль в українському національному русі на Буковині, як і в Галичині, користувалися найбільшою підтримкою українського населення, що виявлялося на виборах. У програмних вимогах буковинська націонал-демократія акцентувала увагу на здобутті української автономії у складі Габсбурзької монархії, вважаючи питання державності віддаленою перспективою

Українські політики Галичини та Буковини намагались узгоджувати свої дії на державному рівні; від початку ХХ ст. відбувалися періодичні з'їзди українських депутатів з Галичини і Буковини, що визначали стратегію й тактику української політики. На території Буковини неодноразово організовувалися масові акції на підтримку національних вимог галицьких українців, як-от заснування українського університету у Львові та ін. Щоправда, буковинці відзначалися більшою лояльністю й не поділяли курсу галицьких політиків на гостру критику австрійського уряду. Саме тому галицькі й українські депутати австрійського парламенту не змогли діяти в рамках єдиного клубу. Складнощі у взаєминах між українськими політиками Галичини та Буковини були того ж характеру, що й у контактах між Галичиною та Наддніпрянщиною: намагання політиків однієї частини України підпорядкувати зусилля інших завданням, які – з їхнього погляду – були загальнонаціональними. На Буковині такі конфлікти грали на руку «автохтонному» рухові, окремі вияви якого простежувалися в політичному житті аж до початку Першої світової війни. Москвофільський рух на Буковині, як і в Галичині, на початку ХХ ст. відійшов від намагань поєднати орієнтацію на Росію зі староруською ідентичністю, відповідно втрачав популярність серед населення і потребував підтримки зовнішніх чинників, яка епізодично надходила з російського (контакти з Росією підтримували брати Геровські) та румунського боку. О.Добржанський пояснює незначну популярність ліворадикальних і москвофільського рухів серед українців Буковини можливістю реалізуватися в легальній політиці та реально впливати на ухвали Буковинського сейму⁸⁴.

Становище українців у Закарпатті. Закарпаття (Підкарпатська Русь) потрапило під владу Габсбургів ще в 1526 р. у складі Угорського королівства. На зламі ХVІІІ–ХІХ ст. під впливом реформ «освіченого абсолютизму» в Закарпатті намітилися тенденції до національно-культурного «відродження», рушійною силою якого виступила греко-католицька церква. Зважаючи на незначні можливості самореалізації в Закарпатті, насамперед через його аграрний характер, низка його діячів зробила кар'єру в більших містах Габсбурзької монархії, а також Російської імперії, що сприяло поширенню в Закарпатті русофільських настро-

їв. У наукових дослідженнях закарпатських «будителів» обстоювалася теза про автохтонність руського населення Закарпаття, його зв'язок із Київською Руссю та пізнішим всеруським світом⁸⁵. Українські діячі Закарпаття відіграли чималу роль на початках «національного відродження» в Галичині.

У середині XIX ст. в Закарпатті на базі австро-славистських концепцій сформувалася програма перебудови Габсбурзької монархії на федералістських засадах і створення з українських земель коронного краю⁸⁶. Однак власне на Закарпатті після ліквідації в 1850 р. Ужгородського округу (був утворений австрійською владою внаслідок придушення угорської революції та розглядався українцями як «Руський округ») умови для українського національного руху різко погіршилися. Утвердження дуалізму відкрило перед угорською владою широкі можливості самостійної політики в національному питанні. Її вихідним пунктом стало перетворення середньовічної *natio Hungarica* на модерну угорську політичну націю вільних громадян. Національне питання в Угорщині регулював Закон про національності від 25 листопада 1868 р., в якому зазначалося, що всі громадяни Угорщини, незалежно від їхнього етнічного походження, творять «неподільну єдину малярську націю»⁸⁷. Національні меншини (виняток передбачено лише для хорватів) були позбавлені інтелектуальної еліти, мали відмовитися від власної ідентичності та протягом одного покоління влитися в угорську політичну націю. Радикалізація угорської політики в національному питанні була зумовлена побоюваннями щодо майбутнього угорської нації, якій нібито загрожувало поглинення слов'янськими народами⁸⁸.

За приблизними оцінками в Закарпатті у 1910 р. проживало 848 000 осіб, з яких 447 100 були українцями. Наслідком політики маляризації було поступове скорочення кількості осіб, які ідентифікували себе з неугорськими націями. Переписи 1900 і 1910 рр. засвідчили, що в Закарпатті русинською мовою розмовляли відповідно 43,4% і 42% населення, угорською – 28,8 і 31, румунською – 11,2 і 10,9, німецькою – 10,4 і 11, словацькою – 5,9% і 4,5%. Серед міського населення 60% розмовляли угорською мовою, 24% – русинською, 11% – німецькою⁸⁹. Закарпаття у складі Угорщини не мало визначених кордонів і власної офіційної назви; були визначені лише жупи-комітати (9), в яких проживали – за прийнятою в той час термінологією – «угорські рутени», чи «карпаторусини»⁹⁰. Вони становили відносно більшість у комітатах Берег, Угоча, Уж, Марамарош. У західній частині Закарпаття поряд із маляризацією відбувалася словакізація українців, якій сприяло запровадження латинської абетки⁹¹.

Угорський парламент ухвалював закони, які зміцнювали централізацію на території королівства, заперечували якісь особливі права інших національностей. У середині 1890-х років на хвилі протидії лібералізації суспільного життя в Угорщині сформувалися праві Національна партія на чолі з А.Аппоні та Католицька народна партія під керівництвом М.Зічі та М.Естергазі, які розвивали теоретичну базу угорського націоналізму, виступаючи за відновлення «колишньої величі» Угорщини. У 1914 р. до угорського парламенту на 413 місць було обрано всього 6 представників національних меншин⁹². У громадському житті утверджувалась атмосфера нетолерантності щодо всіх запідозрених у нелояльності до угорської політичної нації⁹³. На початку XX ст. угорська стала єдиною мовою викладання, останні початкові школи з українською мовою навчання були закриті⁹⁴. Крім впливу на державну освіту, угорська влада підтримувала діяльність серед інших

народів різноманітних угорських культурно-просвітніх товариств. На території Закарпаття не було жодного вищого навчального закладу, який би готував національну інтелігенцію, відповідно й історіографія не вийшла за межі накопичення фактів і не відіграла традиційно значущої ролі в конструюванні національної ідентичності⁹⁵. Процесів мадяризації та латинізації зазнавала греко-католицька церква. Отже, українці Закарпаття були фактично витіснені з політичного життя.

Увага громадськості до становища русинів Закарпаття була привернута завдяки зусиллям мукачівського греко-католицького єпископа Юлія Фіртака. Внаслідок його звернення до австрійського уряду в Закарпаття з так званою верховинською акцією був скерований угорський чиновник ірландського походження Едмунд Еган. Вивчивши економічне становище населення Карпат, він констатував, що руський хліборобський народ в Угорщині перебуває на межі виживання. У підготовленій для угорського уряду доповідній записці Е.Еган підкреслював «вину» держави та великих землевласників перед місцевим населенням, яке тисячоліттями обробляло тут землю, закликав негайно вжити заходи для його піднесення, зазначаючи при цьому як позитивний приклад для наслідування самоорганізацію українського селянства Галичини. Раптова смерть Е.Егана внаслідок замаху на нього (1901) закріпила за ним образ борця за національні права русинів Закарпаття; його похорон в Ужгороді, на який з'їхалися тисячі українців з усього краю, став однією з перших масових маніфестацій закарпатських русинів⁹⁶.

Серед інтелігенції українського походження було чимало прихильників мадяризації, які вважали за доцільне перетворити русинів Закарпаття на угорців – греко-католиків і заперечували їхню належність до будь-якої іншої національної спільноти. Існування руської/української національної ідентичності в цей час підтримували головню греко-католицькі релігійні громади. Поштовх до формування української ідентичності давали контакти з українськими діячами Галичини. Насамперед вони розвивались у площині діяльності Наукового товариства ім. Шевченка, вчені якого самі вивчали Закарпаття під кутом зору етнографії й історії та залучали до своєї роботи закарпатських дослідників (Ю.Жатковича, Г.Стрипського). Особлива роль тут належить українському етнографу, секретареві НТШ Володимирові Гнатюку, який після етнографічних експедицій до Закарпаття видав шість томів «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі», а також низку інших праць, в яких доводив етнічну спільність півавстрійських українців. У 1896 р. В.Гнатюк та І.Франко опублікували памфлет «І ми в Європі», де застуджували мадяризацію українців Закарпаття. Утім, галицькі діячі також гостро дорікали українській інтелігенції Закарпаття за занедбання справи національного відродження.

На зламі XIX–XX ст. однією з форм боротьби закарпатських українців за збереження власної національної ідентичності став перехід греко-католиків до православ'я, що відбувався під гаслами повернення «до своєї» віри. Рух був розпочатий емігрантами в США, в Закарпатті спирався на русофільські ідеї А.Добрянського та І.Раковського, користувався певною підтримкою російських політиків і проводився за активної участі онуків А.Добрянського – братів А. і Г.Геровських і Б.Будиловича. Частково під впливом діячів із Наддніпрянської України та Галичини у Закарпатті сформувалася група діячів, які виступали як проти русофільства, так і проти мадярофільства і пропонували повернутися до

«народної» основи. Серед них виділявся Августин Волошин⁹⁷, котрий, зокрема, активно протидіяв запровадженню латинського правопису. З 1903 р. він редагував єдиний русинський часопис Закарпаття «Наука». У рамках цього напрямку співіснували як українофільські настрої, так і теза про національну окремішність карпатських русинів; налагодження зв'язків із Галичиною поєднувалося зі скептицизмом щодо «українофільства». Незавершеність і слабка теоретична база модерного українського націотворення в Закарпатті заклали підстави для дискусій щодо національної ідентичності в регіоні, які тривають до сьогодні⁹⁸.

Національне питання в роки Першої світової війни

Перша світова війна, наближення якої від початку ХХ ст. у політичному просторі Європи відчували, боялися, а водночас очікували як слушний момент для розв'язання всіх назрілих питань, стала серйозним іспитом на зрілість національних рухів. Наприкінці ХІХ ст. ідеолог української концепції «органічної праці» О.Барвінський закликав зосередитися на внутрішньому зміцненні українського руху, щоб підготуватися до близьких геополітичних змін⁹⁹. Від початку ХХ ст. українські політики намагались організувати пропагандистські акції в європейських країнах¹⁰⁰, «щоби наша національна справа перестала вже бути домашньою справою Поляків і Росиян»¹⁰¹. Апелювання до Англії, Франції та Німеччини розглядалось як альтернатива проектам «слов'янської федерації», місця в якій українці для себе не бачили через гострі польсько-українські та російсько-українські суперечності. Провідні політики Галичини і Буковини бачили розв'язання українського питання у створенні самостійної Української держави, в якій були б об'єднані всі українські землі. Водночас, попри офіційну риторику, серед галицьких українців напередодні війни домінували песимістичні настрої щодо національної свідомості українців Наддніпрянщини, а отже, бажання відтягнути момент змін, маючи принаймні ілюзію захисту з боку австрійського уряду. «Газети приносять відомости, що цісар наш приходить до здоровля. Дай Боже, щоб еще пожив, щоби був спокій в державі, щоб не було війни якої, головно з Росиею», – записав у своєму щоденнику 2 травня 1914 р. український громадський діяч і педагог Т.Грушкевич¹⁰².

Позиція правлячих кіл Габсбурзької монархії щодо українського питання напередодні Першої світової війни була зумовлена кількома чинниками. По-перше, перспективи використати «українську карту» проти Росії, попри розуміння слабкості українського руху в Наддніпрянщині, завжди були для австрійського уряду заманливими. По-друге, обернено пропорційним до цих планів був страх переходу українців у війні на бік Росії, тому відстежування і протидія русофільським настроям незмінно посідали важливе місце в урядовій кореспонденції з Галичиною, що проходила під грифом «таємно». По-третє, ставлення Відня до українців значно опосередковувалося польським чинником, Відень зазнавав тиску з двох боків: від польських політиків, які наполягали на невтручанні в галицькі «домашні справи», і від німецького уряду, який, навпаки, виступав проти підтримки польського національного руху та цікавився українським питанням. На розвитку подій у Буковині позначалася позиція Румунії, яка претендувала на її територію і в 1916 р. вступила у війну на боці Антанти.

Одним із найскладніших моментів в австрійсько-українських відносинах було політичне рішення австрійського уряду в серпні 1914 р. про «превентивний

арешт політично підозрілих москвофілів», жертвами якого стало чимало українців Галичини та Буковини, незалежно від їхніх політичних уподобань. Запущений австрійською владою механізм репресій сумлінно втілювали в життя військова влада й органи адміністрації на місцях. У концентраційному таборі Талергоф поблизу м. Грац протягом 30 місяців його існування постійно перебувало 4-10 тис. ув'язнених, переважно українці з австрійських коронних країв. Масовий характер репресій супроводжувався зловживаннями щодо осіб із лояльними настроями. Активна позиція українських політиків змусила австрійський уряд відмовитися від ідеї про «українську зраду», однак приблизна оцінка жертв Талергофу сягає 2 тис. осіб. 7 травня 1917 р. після проголошеної імператором амністії табір був закритий, а заарештовані звільнені¹⁰³. Для москвофілів Талергоф став символом власного мучеництва «за святу Русь» і прикладом жертвовного протистояння слов'ян германському світові¹⁰⁴.

Воєнні дії, плацдармом яких насамперед стали українські регіони, зумовили численні жертви, руйнування, матеріальні втрати й переміщення населення. Уже перед першим наступом російської армії значна частина населення емігрувала в західному напрямку. Серед них були представники української та польської політичної еліти, землевласники, чимало євреїв, які передбачали поширення на себе політики Російської імперії. Згодом галичани і буковинці, які лояльно поставилися до російської окупації, рятуючись від переслідувань австрійською владою, вирушали за російським військом, що відступало, на схід, де на них очікувала доля біженців¹⁰⁵. Рух населення в різних напрямках обліковувався сотнями тисяч. Внаслідок окупації Галичини російською армією центром української політики став Відень. Чималі зусилля спрямовувалися на доведення до європейської громадськості інформації про розгром російською владою українського національного життя в Галичині.

Напередодні війни завдяки зміцненню українського національного руху та появі нового покоління політиків, які активно контактували з австрійськими високопосадовцями, сталися певні зміни в курсі офіційного Відня щодо українців. Після кількарічних дискусій австрійська влада погодилася на офіційне вживання термінів «українці» та «український» замість «русини», «руський», що символізувало визнання національної самоідентифікації півавстрійських українців та їхньої спільності з Наддніпрянською Україною. Вищі особи Австрійської держави, посилаючись також на позицію Німеччини, запевняли українських політиків у неминучості створення українського коронного краю, «щоби спір польсько-український в Австрії далі не існував»¹⁰⁶. Восени 1915 р. австрійський уряд довів до відома українських політиків німецько-австрійський план об'єднання Східної Галичини з завойованими в Росії волинськими землями та створення провінції з широкою автономією у складі Габсбурзької монархії, що стала б «атракційним осередком для цілої України». Спершу адміністрацію мали обійняти австрійські чиновники, згодом планувалося передати її українцям з одночасною гарантією прав національних меншин. Такої ж автономії мали набути польські землі¹⁰⁷.

Польські політики намагалися запобігти поділові Галичини. Австрійсько-німецька дипломатія вела подвійну гру, запевняючи українців і поляків у намірах розв'язати спірні питання на їхню користь. Кардинально ситуація для українців змінилася після проголошення 23 жовтня 1916 р. відновлення Польської держави. Відень мусив подбати про збереження Галичини у складі Австрії. Посаду міністра

для Галичини обійняв прихильник австро-польської орієнтації М. Бобжинський, який переконав уряд у неможливості поділу Галичини з огляду на її національно неоднорідне населення, «історичну традицію та вищу культуру» поляків. Під впливом цих аргументів 4 листопада 1916 р. Франц Йосиф I підписав маніфест, що передбачав суттєве розширення автономії неподільної Галичини¹⁰⁸. Польські політики розпочали роботу над проектом Конституції для Галичини, в якому українцям передбачалося надати статус національної меншини¹⁰⁹.

Окремий напрям спроб вирішення українського питання у Першій світовій війні був пов'язаний із проектами реорганізації Габсбурзької монархії «згори». Під тиском національних суперечностей австрійська політична еліта, що об'єднувалася навколо династії Габсбургів, обговорювала проекти перетворення держави на федерацію королівств («Австрія», «Угорщина», «Польща», «Чехія», «Федерація Об'єднаних Південних Слов'ян»), серед яких могло би знайти своє місце і «Велике князівство Україна». На чолі кожного з таких державних утворень мав стояти регент із династії Габсбургів. Виокремлення українців як народу, на правління яким не претендувала жодна власна династія, набувало для Габсбургів певного сенсу. Конкретні плани були пов'язані з сином архієпископа Карла Стефана (своєю чергою, обговорювався як претендент на польську корону) Вільгельмом Габсбургом, що увійшов в українську історію як Василь Вишиваний і називав українців не інакше, як «мій народ» і «моя країна»¹¹⁰.

З початком війни угорська влада посилила тиск на українське населення Закарпаття, намагаючись комплексом репресивних превентивних заходів запобігти москвофільським настроям. У 1916 р., коли російська армія зайняла значну частину Карпат, угорський уряд заборонив використання кирилиці, запровадивши натомість латинську абетку в поєднанні з угорською фонетикою. Українці, запідозрені в лояльності до російської влади й армії, зазнавали репресій. Офіційна пропаганда розвивала тезу про спільність інтересів русинів і угорців у повоєнному облаштуванні світу. Зв'язки українських діячів Закарпаття навіть із півавстрійськими регіонами були слабкими. Деяке поживлення українофільських настроїв було пов'язане з перебуванням на території Закарпаття Українських січових стрільців. Певний інтерес угорських політичних кіл до створення австро-німецьким блоком самостійної Української держави не передбачав входження до її складу Закарпаття¹¹¹.

Після краху сподівань на створення в Австрії окремого українського коронного краю, українські політики на останньому етапі війни вкрай гостро й критично характеризували австрійське правління. Однак у «розставанні» українців з Австрією надії на майбутнє все ж тісно перепліталися з почуттям тривоги. Взаємні емоції добре простежувались у словах, які останній австрійський намісник краю Карл Гуйн у жовтні 1918 р. сказав представникам Української Національної Ради: «Знаю, що маю приятелів у вас. І ви все мали приятеля в мені. Ваш нарід чесний, добрий і хоробрий. Ваші національні змагання оправдані. Та я мушу стояти на довіреному мені становищі до кінця, хоч би то була й пропаша позиція. Взагалі я думаю, що ми віджили своє. Новий світ настає, мій світ іде до гробу. <...> Перед Вами, здається, будуччина. Маєте державу в Києві. Та чи вона вдержиться?.. Боюся, що ні. Забагато маєте ворогів, а самі ще заслабо зорганізовані. Це щойно лиш починається заколот. Коли старі монархії впадуть, тяжкі

настануть часи. Ви часом могли нарікати на Австрію, але – вірте мені – це була мама для багатьох народів, з якими, Бог відає, що тепер буде...»¹¹².

Отже, на початку ХХ ст. внутрішня політика Габсбурзької монархії визначалася зростанням ролі національного питання, що супроводжувалося консолідацією етнічних груп навколо національних інтересів, утвердженням у громадській сфері гасел «національної боротьби» і «національного визволення». Загострення міжнаціональних суперечностей перешкоджало стабільному функціонуванню держави. Гарантована законодавством національна рівноправність не реалізувалася насамперед через обстоювання політично сильнішими національними групами раніше здобутих позицій. Не маючи можливості уникати розв'язання міжнаціональних суперечностей, австрійський уряд обрав шлях їхнього часткового, поетапного полагодження через конкретні компроміси, а одночасно намагався об'єднати державу навколо спільних великих проєктів, як-от економічні перетворення, реформа виборчого права та ін.

Австрійські коронні краї історично склалися, а почасти й були сконструйовані так (яскравий приклад – Галіція і Лодомерія), що на них проживало етнічно мішане населення. Етнічні українські землі входили до складу адміністративно-територіальних одиниць, владу в яких контролювали представники інших національних спільнот. Від провінційної влади уряд вимагав забезпечення спокою й нерідко закривав очі на загальновідомі правопорушення, задовольняючись благополучними звітами причетних до них місцевих чиновників. Український рух, безперечно, програвав польському, угорському, румунському, однак Відень ніколи не втрачав його з поля зору, керуючись як уявленнями про цивілізаційне покликання Австрії стати вітчизною для всіх своїх народів, так і розумінням потенціалу українського чинника як противаги у польсько-австрійських і російсько-австрійських відносинах. Присутність австрійського чинника в міжнаціональних відносинах відіграла роль стримуючого чинника, який не дозволяв цілком витіснити українців із площини політичного життя. Багатонаціональний характер австрійських провінцій зумовлював значні культурні взаємовпливи і взаємодію. На етапі модерного націотворення різні народи, живучи поряд, одночасно відігравали один для одного роль конкурента, суперника і взірця для наслідування.

Конституційний устрій Габсбурзької монархії об'єктивно створював сприятливе поле для розвитку українського національного руху, а конкурентне середовище нерідко змушувало його ідеологів прискорено вирішувати важливі питання. Можна стверджувати, що ідеологам українського національного руху напередодні Першої світової війни вдалось об'єднати українське суспільство під гаслом творення «автономії народного життя», яке передбачало максимально можливе використання конституційного поля для розвитку української спільноти в усіх напрямках. Зміцнення українського національного руху на початку ХХ ст. зумовлювалося кількома чинниками. Відбувся перелом у дискусіях навколо національної ідентичності на користь українського вибору. Інші орієнтації (концепції розвитку русинів у складі інших національних спільнот зі збереженням лише культурних відмінностей, ідеї існування окремого руського народу на певній замкнутій території, русофільство й ін.), відігравши певну роль у становленні модерної національної ідентичності, відходили на другий план. Ключову роль у формуванні новочасної української ідентичності відіграли контакти між різними частинами України. Важливе значення мало також формування української світської інтели-

генції, яка на зламі ХІХ–ХХ ст. перебрала основний тягар ведення національної роботи від духовенства. З її лав вийшло перше покоління професійних політиків, які реалізувалися на державному рівні, а також науковці та публіцисти, що надали завершеного й цілісного характеру народознавчим, історичним і філологічним дослідженням та політологічним конструкціям.

Посилення проукраїнських політичних сил стало помітним після утвердження на провідних позиціях в українському національному русі національно-демократичної течії, яка поєднала національну ідею з прагненням широких демократичних реформ, національні гасла – зі створенням місцевих осередків та організацією суспільства, легальну парламентську політику – з масовим народним рухом та акціями на її підтримку. Програми всіх українських політичних сил були орієнтовані на селянство як базу української нації та пов'язували майбутні успіхи з підвищенням його освітнього рівня та матеріального стану. Невідповідність між прогресом українського руху та його непоказними політичними позиціями породжувала радикалізацію окремих політичних сил, особливо помітну в Галичині, де поглиблювався українсько-польський конфлікт.

Демократизація виборчого законодавства дозволяла прогнозувати зміцнення політичних позицій українців. Однак представники інших народів не бажали набути статусу «національних меншин» навіть на етнічних українських землях, тож міжнародні конфлікти набували форми гострого суперництва за територію. Попри накопичення досвіду угодних контактів, усе ж напередодні Першої світової війни не було вироблено реалістичної програми розв'язання міжнародних суперечностей. Партійна диференціація українського руху, що була свідченням певної політичної зрілості, відбувалася на тлі все ще актуальних дискусій про національно-політичні орієнтації, вибір суперників і союзників нерідко конфронтував із поняттям національного інтересу, а надії на об'єднання всіх українських етнічних земель щоразу сильніше підважувались інформацією про слабкість українського національного життя у підросійській Україні. Політична діяльність у спільному правовому полі з іншими народами Центрально-Східної Європи, конституційно-парламентські практики, здобутки «органічної праці», перші спроби постановки українського питання перед урядами європейських країн дозволили українському національному рухові накопичити важливий політичний досвід, аби стати на шлях зміцнення і перших політичних перемог. Однак цей досвід виявився недостатнім для того, щоб ці перемоги закріпити й утримати.

ПОСИЛАННЯ ДО РОЗДІЛУ І

Українські землі в складі Російської та Австро-Угорської імперій (ХІХ ст.)

- 1 Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858). – М., 1976. – С.34–75.
- 2 Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье. История и судьбы традиционно-бытовой культуры. – М., 1988. – С.31.
- 3 Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – СПб., 1872. – Т.VII. – С.292.
- 4 Етнологічні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б.Беренштейн, Н.А.Зінкевич, В.Т.Зінич та ін. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – С.17.

- 5 Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С.373.
- 6 Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність... – С.19.
- 7 Поділля: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1994.; Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Пер. з фр. – К.: Критика, 1998.; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Пер. з фр. – К.: ІНТЕЛ, 1996.
- 8 Шабашова Ю. Етнографічне районування болгар Одещини та їх етнічні особливості // Іст. краєзнавство Одещини. – Одеса, 1994. – Вип.5. – С.36-41.
- 9 Пачев С.І. Переселення болгар до Приазов'я у 1861–1863 роках // Південна Україна XVIII–XIX ст. / Зап. наук.-досл. лабор. історії Південної України ЗДУ. – 1996. – №2.
- 10 Петрович Н. Принудительное переселение бобылецких крестьян: Архив истории труда в России. – Пг., 1923. – Кн.11-12. – С.149-155.; Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800–1825 гг. – М., 1970. – С.154-155.
- 11 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – Сост. Генерального Штаба капитан В.Павлович. – СПб., типография Департамента Генерального Штаба, 1862. – Там же. – С.267-268.
- 12 Там же. – С.267-268.
- 13 Там же. – С.280.
- 14 Демидов А.Н. Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году. – М.: Тип. А.Семена, 1853. – С.300-301.
- 15 Там же. – С.301.
- 16 Там же. – С.300-301.
- 17 Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність... – С.42.
- 18 Там само. – С.46.
- 19 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Черниговская губерния. – Сост. Генерального Штаба подполковник М.Домонтович, действительный член Императорского Русского Географического общества. – СПб., типография Ф.Персона, 1865. – С.545.
- 20 Пряхін Ю. Поселення архіпелазьких греків у Керч – Єнікале (кінець XVIII – середина XIX століття) // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип.І. – К., 1997. – С.108.
- 21 Див.: Арш Г.Л. Этеристское движение в России. – М., 1970.
- 22 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – Сост. Генерального Штаба капитан В.Павлович. – СПб., типография Департамента Генерального Штаба, 1865. – С.261, 262–263; Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. – М., 1955. – С.328; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 годах. – М., 1970. – С.118.
- 23 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Черниговская губерния. – Сост. Генерального Штаба подполковник М.Домонтович, действительный член Императорского Русского Географического общества. – СПб., типография Ф.Персона, 1865. – С.544.
- 24 Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1665 по 1905 год): В 2 т. – Т.2: XIX и начало XX века. – Х.: Типолитография «М.Зильберберг и сын», 1912. – С.953-954.
- 25 Німці Півдня України: Історія та сучасність / Шитюк М.М., Шкварець В.П., Козирева М.Е. та ін. – Миколаїв, 2009. – С.41-77.; Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / Київський національний лінгвістичний університет. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2004.
- 26 Цит. за: Никитин В.Н. Евреи земледельцы. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней. 1807–1887 г. – СПб., 1887. – С.17.
- 27 Никитин В.Н. Евреи земледельцы. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней. 1807–1887 г. – СПб., 1887; Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. – М.: Изд. Сабашниковых, 1928; Лернер О.М. Евреи в Новороссийском крае: Ист. очерки. – Одесса, 1901; Высочайше утвержденное 9 декабря 1804 г. Положение. О устройстве евреев. Печатается по

- изд.: Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – Т.28: 1804–1805. – СПб., 1830. – С.731-737; Улейников Л. (Л.Биншток) Еврейские земледельческие колонии Екатеринославской губернии в 1890 г. – СПб., 1891. – Приложение 8, колония Межиречь; Карагодин А. Еврейские колонии Александровского уезда Екатеринославской губернии во второй половине XIX в. // Еврейские поселения Юга Украины. Исследования, воспоминания, документы. – Х.; Запорожье: Еврейский мир, 1998.
- 28 Вейцблит И. Вегн алтн ун найем штетл. – М.; Х.; Минск: Централер фарлаг фар ди фелкер фун ФССР, 1932. – С.6.
- 29 Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т.XVI. – 28 июня 1762–1765 гг. – №11853, №11879, №11880.
- 30 ПСЗРИ. – Собрание I. – Т.XVI. – СПб., 1830. – С.312.
- 31 Регламентувалося «Інструкціями про внутрішній розпорядок і управління іноземними колоніями». Див.: Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876 г. / Под ред. О.В.Коноваловой. – Т.1: Аннотированная опись дел 1799–1818 гг. – Одесса, 1998. – С.28.
- 32 Німці Півдня України: Історія та сучасність / М.М.Шитюк, В.П.Шкварець, М.Е.Козирева та ін. – Миколаїв, 2009. – С.57.
- 33 Мурзакевич Н.Н. Описание городов и уездов Азовской губернии // ЗООИД. – 1853. – Т.3. – С.289-305; Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1853. – Ч.1-2; Його ж. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730–1823. – Одесса, 1838. – Ч.1-2; Кеппен П.И. Этнографическая карта Европейской России. – Б. м., 1851; Його ж. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. – СПб., 1861; Браун Ф.А. Мариупольские греки // Живая старина. – СПб., 1890. – Т.1. – Вып.2. – С.78-92; Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892; Як окремі жанр формується представництво так звана подорожня література. Найпоказовішими творами цього корпусу є: Путешествие в Малороссию, изданное П.Шаликовым. – М., 1803; Путешествие в Киев в 1817 году, соч. кн. Ивана Михайловича Долгорукого // Чтения в Обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – 1870. – Кн.2.; Поверхностные замечания по дороге от Москвы до Малороссии О. фон Гунна: В 3 ч. – М., 1806; тощо.
- 34 Формы национального движения... – С.280.
- 35 Там само. – С.285.
- 36 Георги И.Г. Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей. – Ч.1: О народах финского племени также известных по истории Российской под общим имени Руссов; Ч.4: О народах монгольских, об армянах, грузинах, индийцах, поляках и владычествующих россиянах с описанием всех именованных казаков, также история о малой России и купно о Курляндии и Литве. – СПб., 1799.
- 37 Див., прим.: Гавриил (Розанов). Историко-статистическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. – Одесса, 1848.; Гнедич Н.И. Простонародные песни нынешних греков с подлинником. – СПб., 1825.
- 38 Григорович В.И. Записка антиквара о поездке его на Калку и Калмиус, в Корсунскую землю и на южные побережья Днепра и Днестра. – Одесса, 1874; Клаус А. Наши колонии. – СПб., 1869; Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892; Серафимов С. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря. – Екатеринослав, 1901; Скальковский А.А. Географическая и этнографическая терминология Новороссийского края. – СПб., 1868; Його ж. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823 гг. – Ч.1. – Одесса, 1836.; Ч.2: Одесса, 1836.; Ястребов В.Н. Греки в Елисаветграде. 1754–1777 // Киев. старина. – 1884. – №8. – С.673-684; та ін.
- 39 Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С.355-357.
- 40 Цит. за: Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1864 гг. – СПб., 1904. – С.303.
- 41 Формы национального движения... – С.314.
- 42 Твори Пантелеймона Куліша. Том шестий. – Львів: Видане товариства «Просвіта», 1910. – С.578.
- 43 Бовау Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Пер. з фр. З.Борисюк. – К.: Інтел, 1996. – С.195, 383.

- 44 Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. – СПб., 1904; Пасманик Д. Экономическое положение евреев в России. – Одесса, 1905.
- 45 Цит. за: *Формы национального движения...* – С.712.
- 46 Старик В. Від Сараєва до Парижа... – С.23.
- 47 Див., зокрема: Бутович В. Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии. – К., 1916; Купчанко Г. Галичина и ее русские жители. – Відень, 1896.
- 48 Про цей історичний курйоз писав, зокрема, С.Смаль-Стоцький. Див.: Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. – Чернівці, 1897. – С.21.
- 49 Старик В. Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914–1921. – Ч.ІІ: Між націоналізмом і толерантністю. – Чернівці: Прут, 2009. – С.40.
- 50 Цит. в сучасному правописі: Зоря Галицка (Львів). – 1848. – 3 (15) травня.
- 51 Див.: Зоря Галицка. – 1848. – 11 (23) травня.
- 52 Старик В. Від Сараєва до Парижа... – С.73.
- 53 Там само. – С.50.
- 54 Рендюк Т.Г. Українці Румунії: національно-культурне життя та взаємовідносини з владою. – К., 2010. – С.12-16.
- 55 *Формы национального движения...* – С.131.
- 56 Там само. – С.132.
- 57 Монолатій І.С. Особливості міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні в Модерну добу: Монографія. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. – С.71.
- 58 Там само. – С.44.
- 59 Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. – Ч.1. – К., 1992. – С.76.
- 60 *Формы национального движения...* – С.137.
- 61 Погребинская И. Современный методологический подход к проблеме украинско-еврейских отношений (конец XIX – начало XX веков) // *Євреї в Україні: історія, культура, традиції* / Зб. наук.-публ. ст. – К., 1997. – С.217.
- 62 Штампфер Ш. Дифференциация по половому принципу и женское еврейское образование в Восточной Европе в XIX веке // *Еврейское образование*. – СПб., 2001. – Вып.2. – С.119, 144-145.
- 63 Монолатій І.С. Особливості міжетнічних взаємин... – С.55.
- 64 Крип'якевич І.П. Історичні проходи по Львові. – Л., 1991. – С.14-15.
- 65 *Формы национального движения...* – С.146.
- 66 Див.: Янишин Б.М. Інститут намісництва в Галичині у контексті політики австрійського уряду в українському питанні (1890-ті роки) // *Проблеми історії України XIX–XX ст.* – Вип.ХVII. – К., 2010. – С.151-165.
- 67 *Формы национального движения...* – С.31.
- 68 Там само. – С.175.
- 69 Там само.
- 70 Там само. – С.149.
- 71 Там само. – С.73.
- 72 Там само. – С.169.
- 73 Цит. за: Старик В. Від Сараєва до Парижа... – С.105.
- 74 Карбулицький І. Розвій народного шкільництва на Буковині. – Вашківці, 1905. – С.102-103.
- 75 Див.: Несторовській П. Бессарабські русини. – Варшава, 1905.
- 76 *Формы национального движения...* – С.156.
- 77 Там само. – С.158.
- 78 Буковински Вѣдомости (Чернівці). – 1895. – 8 (20) січня.
- 79 Франко І. Зміна системи // Франко І. Зібрання творів у 50 т. – Т.46. – Кн.2. – К.: Наук. думка, 1986. – С.309.
- 80 *Формы национального движения...* – С.ІІІ.

Російська «тюрма народів»

- 1 Див.: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – С.20.
- 2 Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: Довідник: У 2 ч. / Упоряд.: І.О.Кресіна (керівник), О.В.Кресін, В.П.Ляхощький, В.Ф.Панібудьласка. – К.: Вища шк., 1997. – Ч.1. – С.297.

- 3 Див.: Грицак Я.Г. Нарис історії України: формування модерної укр. нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 1996. – С.99.
- 4 Saunders D. Russia's Ukrainian Policy (1847–1905): A Demographic Approach // East European Quarterly. – 1995 – Vol.25, №2. – P.193.
- 5 Шаповал М. Засади української визвольної програми. – Прага: Б. в., 1927. – С.14.
- 6 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – С.244.
- 7 Див.: Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Перекл. з німецької Х.Назаркевич. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – С.306.
- 8 Чикаленко Є.Х. Спогади (1861–1907) / Передм. В.Шевчука. – К.: Темпора, 2003. – С.312-320.
- 9 Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: Довідник. – С.301.
- 10 Див.: Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – С.309.
- 11 Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київ. старовина. – 2001. – №5. – С.17-18.
- 12 Гуменюк А.О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) // Укр. іст. журн. – 1993. – №9. – С.82.
- 13 Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін. – К.: Консалтинг; Фенікс, 1993. – С.65.
- 14 Шаповал М. Засади української визвольної програми. – С.7.
- 15 Єфремов С. Хистка позиція. З приводу листа д. Міхновського // Єфремов С. Єврейська справа на Україні. – С.54.
- 16 Єфремов С. Українство і єврейська справа // Єфремов С. Єврейська справа на Україні. – С.50.
- 17 См.: Финасова И.С. За революцию и реформы. Программа и тактика Бунда в 1905–1907 и 1917 // Россия в XX веке: Реформы и революции: В 2 т. – М.: Наука, 2002. – Т.1. – С.229-240.
- 18 Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины. Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпаття в 1933–1945 годах. – Львов: Б.в., 1998. – С.45.
- 19 Гуменюк А.О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.). – С.83.
- 20 Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: Довідник. – С.543.
- 21 Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів: Світ, 1994. – С.48.
- 22 Назарук О. Про Вшехполяків, їх історію, теорію і тайну організацію. – Львів: Накладом П.Волосенки [Загальна Друк.], 1907. – С.3-5.
- 23 Холоневски А. Дух истории Польши // Польская и русская душа. – Варшава: Польский институт международных дел, 2003. – С.197.
- 24 Див.: Дорошенко В. Українство в Росії: Новіші часи. – Відень: Видання СВУ, 1917. – С.37.
- 25 Нарис програми Української партії соціалістичної // Молода Україна. – 1900. – Ч.9-10. – С.386.
- 26 Див.: Головченко В. Кримське питання у зовнішній політиці Центральної Ради й гетьманату Павла Скоропадського // Пам'ять століть. – 2008. – №4. – С.107.
- 27 Королев В.И. Бунт на коленях (Политические партии в Таврической губернии. 1905–1907 гг.). – Симферополь: Таврия, 1993. – С.43-44.
- 28 Пестель П. Русская правда // Избранные социально-политические и философские произведения декабристов: В 3 т. – Т.2. – М.: Госполитиздат, 1951. – С.87-88, 90-91.
- 29 КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970) / Пер. з 8-го рос. видання. – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1978. – Т.1. – С.62.
- 30 КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970). – С.375.
- 31 Див.: Христюк П. Нарис історії клясової боротьби та соціалізму. – Х.; К.: ДВУ, 1925. – Т.3. – С.126-127.
- 32 Завваги Д.В.Антоновича до спогадів О.Коваленка та Ю.Колларда // З минулого: Збірник. – Варшава: Б. в., 1939. – Т.2. – С.70.
- 33 Самостійна Україна: Промова // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія. – Львів: Світ, 1996. – С.134.

- 34 Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – Т.1. – С.189.
- 35 Див.: Гасло (Чернівці). – 1903. – Ч.4. – С.37.
- 36 Садовський В. Автономія України в соціал-демократичній пресі // Україна (Київ). – 1907. – Т.1, Ч.1. – С.256-257.
- 37 Вільна Україна (Санкт-Петербург). – 1906. – Ч.3. – С.109-110.
- 38 Меленевський М. До історії Української С.-Д. Спілки (з приводу брошури В.Дорошенка: «Революційна Українська Партія, нарис з історії укр. с.-д. партії») // Нова Громада (Відень). – 1923. – III-IV. – С.130-134.
- 39 Див.: Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002. – Т.1: На злам століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю.А.Левенець (кер.), Л.П.Нагорна, М.С.Кармазіна. – С.163.
- 40 Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали. – С.75-76.
- 41 Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): В 3 ч. – Ч.3. – Львів: Видавнича спілка «Діло», 1926. – С.3.
- 42 Там само. – С.7-8.
- 43 Від Української Демократичної Партії // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали. – С.81.
- 44 Платформа Української радикальної партії // Там само. – С.84.
- 45 Програма Української Демократично-Радикальної Партії // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали. – С.89.
- 46 Хлібороб (Лубни). – 1905. – №3. – С.2.
- 47 Див.: Дорошенко Д. Україна в 1906 р. // Україна (Київ). – 1907. – №2. – С.13.
- 48 Там само. – С.14.
- 49 См.: Западные окраины Российской империи. – М.: Новое лит. обозрение, 2006. – С.361.
- 50 Рада. – 1906. – №43. – С.3.
- 51 Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч.3. – Варшава: Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1934. – С.26.
- 52 Матушевський Ф. Українська громада в Другій державній Думі // Літ.-наук. вісн. – 1907. – Т.39. – С.82.
- 53 Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – С.278.
- 54 Черновський А. «Союз русского народа». По материалам Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1929. – С.242.
- 55 Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: Довідник. – С.380.
- 56 Див.: Любченко В.Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні // Укр. іст. журн. – 1996. – №2. – С.56-60.
- 57 Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: Довідник. – С.387.
- 58 Див.: «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – Ч.1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – С.196-197.
- 59 Струве П. На разные темы // Русская мысль. – 1911. – №1. – С.184-187.
- 60 Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч.3. – С.302.
- 61 Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. – Cambridge, Ma: Cambridge University Press, 1985. – P.177-178.

Національна політика царського і провінційних урядів

- 1 Гайндль В. Модернізація та теорії модернізації: приклад габсбурзької бюрократії // Україна модерна. – Львів, 1996. – Ч.1. – С.93.
- 2 Staatsgrundgesetz vom 21 December 1867 über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1867. – Wien, 1867. – S.394-396.
- 3 Springer R. [Renner K.] Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat. I. Das nationale Problem als Verfassungs- und Verwaltungsfrage. – Leipzig, 2002; Bauer O. Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie. – Wien, 1908.

- 4 Popovici A. Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich: politische Studien. – Wien, 1906.
- 5 Цольнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. Р.Дубасевич, Х.Назаркевич, А.Онишко, Н.Іваничук. – Львів, 2001. – С.423.
- 6 Łazuga W. «Rządy polskie» w Austrii: Gabinet Kazimierza hr. Badeniego. – Poznań, 1991. – S.153-176.
- 7 Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1897. XII Session. – Wien, 1897. – S.246-256 i ін.
- 8 Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im auftrag der Kommission für die Geschichte der Habsburgermonarchie herausgegeben von Helmut Rumpler und Peter Urbanitsch. – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000. – Band VII: Verfassung und Parlamentarismus. 1. Teilband: Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften. – S.I-XXXII, 1-1310; 2. Teilband: Die regionalen Repräsentativkörperschaften. – S.I-XXIV, 1311-2696.
- 9 Słowo monarsze // Czas (Kraków). – 1903. – №209. – 15 września.
- 10 Przyjazd cesarza do Galicyi // Czas. – 1903. – №202. – 5 września.
- 11 Pobyt cesarza a sprawa ruska // Czas. – 1903. – №209. – 15 września.
- 12 Cesarz w Galicyi // Czas. – 1903. – №209. – 15 września.
- 13 Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział I (na Wawelu). – Archiwum Potockich z Krzeszowic, 546. – K.294-295 (Лист Анджея Потоцького до матері Катажини Потоцької, Кжешовіце, 28 жовтня 1899 р.).
- 14 Głabiński S. Wspomnienia polityczne. – Pelpin, 1939. – S.65-66.
- 15 Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane przez Krajowe Biuro Statystyczne pod redakcją Prof. Dra Tadeusza Pilata. – T.XXIV, zes. I: Najważniejsze wyniki spisu ludności i spisu zwierząt domowych według stanu z d. 31 grudnia 1910 r. Podali Dr Stanisław Kasnica i Dr Marcin Nadobnik. – Lwów, 1911. – S.XVI; Bujak F. Galicya. Tom 1: Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo. – Lwów-Warszawa, 1908. – S.53-54.
- 16 Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych... – T.XXIV, zes. I. – S.XII.
- 17 Ibid. – S.XVI.
- 18 Ibid. – S.XIX.
- 19 Bujak F. Galicya. Tom 1... – S.64.
- 20 Макарчук С. Етнодемографічні процеси в Галичині у ХХ ст. // Галичина: етнічна історія. Тематичний збірник статей. – Львів, 2008. – С.133.
- 21 Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane przez Krajowe Biuro Statystyczne pod redakcją Prof. Dra Tadeusza Pilata. – T.XXI, zes. II: Rozsiedlenie ludności Galicyi według wyznania i języka. Opracował Dr Józef Buzek. – Lwów, 1909.
- 22 Дудяк О. Динаміка чисельності польського населення Східної Галичини в першій третині ХХ ст. (за матеріалами переписів 1910, 1921 і 1923 рр.) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. – Вип.35-36. – Львів, 2000. – С.291; Podraza A. Problem pogranczy w Europie środkowo-wschodniej (na przykładzie pogranicza polsko-ukraińskiego) // Podraza A. Europa. Galicja. Regiony. Pisma historyczne / Wyboru dokonał, opracował i wstępem opatrzył G.Nieć. – Kraków, 2006. – S.129-154.
- 23 Adres z 10. XII. 1866 r. // Grodziski S. Sejm Krajowy galicyjski 1861–1914. – Warszawa, 1993. – T.2: Źródła. – S.254-256.
- 24 Łoziński B. Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846–1859). – Lwów, 1901; Ostaszewski-Barański K. Agenor Gołuchowski i Rusini w roku 1859. – Lwów, 1910; Pijaj S. Między polskim patriotyzmem a Habsburskim lojalizmem. polacy wobec przemian ustrojowych monarchii habsburskiej (1866–1871). – Kraków, 2003. – S.67-72; Піяй С. Політика Агенора Голуховського щодо галицьких українців у 1866–1868 роках та її наслідки // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. – Львів, 2002. – Вип.37, Ч.1. – С.246-252.
- 25 Taborski R. Polacy w Wiedniu. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992. – S.101; Chłędowski K. Pamiętniki / Wyd. drugie uzupełnione; do druku przygotował, wstępem i przypisami opatrzył Antoni Knot. – Kraków, 1957. – T.II: Wiedeń (1881–1901).
- 26 Biblioteka Narodowa PAU i PAN w Krakowie. – Korespondencja Leona Crzanowskiego. – Rkps 7898 (лист Ф.Земляковського до Л.Хжановського, Відень, 21 травня 1875 р.).
- 27 Grodziski S. Sejm Krajowy galicyjski. – T.I. – Warszawa, 1993. – S.10.
- 28 Аркуша О. Українці у представницьких інституціях Габсбурзької монархії // Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення /

- НАН України. Ін-т історії України. – К., 2010. – Т.1. – С.203-240; Аркуша О. Українці у парламентських установах Австро-Угорщини // Там само. – Т.2. – С.265-285.
- 29 Аркуша О. Державна служба в українських регіонах Австрійської (Австро-Угорської) монархії // Історія державної служби в Україні: У 5 т. – Т.1. – К., 2009. – С.319-403.
- 30 Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДА України у Львові). – Ф.146 (Галицьке намісництво). – Оп.4. – Спр.5311. – Арк.49-54 (звернення товариства «Дністер» до Президії Галицького намісництва, Львів, 14 березня 1904 р.).
- 31 Там само. – Спр.5315. – Арк.64 (лист старости Рава-Руського повіту до Президії Галицького намісництва, Рава-Руська, 21 лютого 1906 р.) та ін.; Stenograficzne sprawozdania z trzeciej sesji ósmego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1907. – [Lwów, 1907]. – Т.1: Od 14 lutego do 19 marca 1907. – S.1065-1066; Відозва руського клубу соймового в справі язикового язика по громадах // Діло (Львів). – 1907. – Ч.43. – 8 марця; Тайний обіжник «Komitetu obrony narodowej» // Діло. – 1907. – Ч.171. – 13 серпня.
- 32 ЦДА України у Львові. – Ф.146. – Оп.4. – Спр.5311. – Арк.26 (звернення Греко-католицької митрополічної консисторії до Президії Галицького намісництва за підписом генерального вікарія о. Андрія Білецького, Львів, 13 лютого 1904 р.).
- 33 Moklak J. W walce o tożsamość Ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach Galicyjskiego sejmiku krajowego 1866–1892. – Kraków, 2004. – S.66-67.
- 34 Gimnazya ruskie // Słowo Polskie (Lwów). – 1904. – №535. – 14 listopada.
- 35 Bartel W.M. Galicyjska Rada Szkolna Krajowa – Czasy, instytucja, ludzie // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Prawnicze. – Kraków, 1980. Zesz. 86. – S.33-62.
- 36 Розширене автономії галицької ради шкільної // Діло. – 1907. – Ч.33. – 27 лютого.
- 37 Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Oddział Rękopisów, Teki Michała Bobrzyńskiego. – Sygn. 8088 III. – К. 49 zw. (лист С.Стажинського до М.Бобжинського, 21 червня 1902).
- 38 Finkel L., Starzyński S. Historia Uniwersytetu Lwowskiego. – Lwów, 1894; Michalewska K. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego w latach 1848–1914 // Studia Historyczne. – Kraków, 1984. – Zesz.1. – S.35-89; Благий В. Студентство Львівського університету в 1900–1914 роках: історико-соціологічний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2003; Мисак Н. Викладачі українці у Львівському університеті наприкінці XIX – на початку XX століття // Шляхами історії. Наук. зб. іст. факультету ЛНУ ім. І.Франка. На пошану професора Костянтина Кондратюка. – Львів, 2004. – С.207-224.
- 39 Аркуша О., Мудрий М. Русофілство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. – Вип.34. – Львів, 1999. – С.231-268; Wendland A.V. Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848–1915. – Wien, 2000.
- 40 ЦДА України у Львові. – Ф.146. – Оп.107. – Спр.5. – Арк.92-94 (чернетка списку кандидатів у депутати Галицького сейму 1908 р. з помітками А.Потоцького на користь русофілів); Wałot A. Galicyjska Rada Narodowa w latach 1907–1914. Z dziejów instytucji obywatelskiej. – Szczecin, 2000. – S.77.
- 41 Расевич В. Українська національно-демократична партія (1899–1918 рр.): Автореф. ... канд. іст. наук. – Львів, 1996. – С.11.
- 42 Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.1. – К., 1994. – С.438.
- 43 В народ! // Діло. – 1902. – Ч.101. – 7 (20) травня; Ч.102. – 8 (21) травня; Ч.108. – 9 (22) травня.
- 44 ЦДА України у Львові. – Ф.372 (Охримович Володимир). – Оп.1. – Спр.14. – Арк.8 (обіжник Народного комітету УНДП від 28 лютого 1903 р.).
- 45 Там само. – Спр.12. – Арк.5 (інструкція Народного комітету УНДП від 15 травня 1901 р.); Народна організація // Діло. – 1903. – Ч.20. – 25 січня (7 лютого).
- 46 Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку XX століття: політичне товариство «Руська громада» // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І.Франка. На пошану проф. К.Кондратюка. – Львів, 2004. – С.63-99; Мудрий М. Рукописні джерела до історії Християнсько-суспільного союзу в Галичині на початку // До джерел. Збірник наукових праць на пошану О.Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т.1. – К.; Львів, 2004. – С.421-440.

- 47 Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К., 2006. – С.435.
- 48 Бачинський Ю. Україна irredenta / Авт. передмови І.Бегей. – К., 2003.
- 49 Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. – Т.ССХХІ: Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С.71-110.
- 50 Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.1. – К., 1994. – С.438.
- 51 Tomczyk R. Galicyjska Rusko-Ukraińska Partia Radykalna w latach 1890–1914. – Szczecin, 2007.
- 52 Жерноклеєв О., Райківський І. Лідери західноукраїнської соціал-демократії. – К., 2004; Najdus W. Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska 1890–1919. – Warszawa, 1983; Daszyński I. Pamiętniki. T.1-2. – Warszawa, 1957; Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. – К., 2001.
- 53 Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаника, Відділ рукописів (далі – ЛННБ ім. В.Стефаника, Відділ рукописів). – Ф.59. – Спр.401-402 (Матеріали «акції В.Козловського під назвою»: «Akta organizacji narodowej z rozkazu Centralnego Komitetu w Latach 1903–1905»); Аркуша О. Українсько-польські відносини у Східній Галичині: Акція Влодзімежа Козловського 1902–1903 років // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. – Вип.37/1. – Львів, 2002. – С.268-314.
- 54 ЛННБ ім. В.Стефаника, Відділ рукописів. – Ф.41 (Грушкевич). – Спр.123. – Арк.42 і наст. (записні книжки Т.Грушкевича за 1903–1916 рр.).
- 55 Аркуша О. Польсько-українські дискусії про національний характер Східної Галичини на початку ХХ ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Вип.15: Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Львів, 2006–2007. – С.586-606.
- 56 Wątor A. Działalność Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego w zaborze austriackim do roku 1914. – Szczecin, 1993; Wątor A. Narodowa demokracja w Galicji do 1918 roku. – Szczecin, 2002; Wapiński R. Narodowa demokracja (1839–1939). – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980; Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930). Wobec Ukrainy i jej przeszłości. Studium archaizmu. – Gdańsk, 2006; Аркуша О. Польські націонал-демократи та українське питання в Галичині на початку ХХ століття // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. – Львів, 2005. – Вип.39-40. – С.149-202.
- 57 Binder H. Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik. – Wien: Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005. [Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie. Herausgegeben von der «Kommission für die Geschichte der Habsburgermonarchie» an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Band XXIX]; Buszko J. Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848–1918. – Warszawa, 1996.
- 58 Gaşowski T. Między gettem a światem. Dylematy ideowe żydów galicyjskich na przełomie XIX i XX wieku. – Kraków, 1996. – S.27.
- 59 Friedman F. Dzieje Żydów w Galicji (1772–1914) // Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna / Pod red. D-ra I.Schipera, D-ra A.Tartakowera, radcy A.Hafftki. – Warszawa, 1933. – Т.1. – S.377-378.
- 60 Качараба С. Етнодемографічний розвиток Галичини за умов австрійського панування // Галичина: етнічна історія... – С.126-127.
- 61 Friedman F. Dzieje Żydów w Galicji... – S.380.
- 62 Монолатій І. Євреї у Галичині в австрійський період (1772–1918) // Гебрейський Львів. Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 2008. – Ч.51. – С.158-159.
- 63 Gaşowski T. Między gettem a światem... – S.9-19.
- 64 Friedman F. Dzieje Żydów w Galicji... – S.391-392.
- 65 Gaşowski T. Między gettem a światem... – S.5-7.
- 66 Pollack M. Nach Galizien. Von Chassiden Huzulen, Polen und Ruthenien. Eine imaginäre Reise durch die verschwundene Welt Ostgaliziens und der Bukowina. – Wien; München, 1984; Gaşowski T. Między gettem a światem...; Śliż M. Galicyjscy żydzi na drodze do równouprawnienia 1848–1914. Aspekt prawny procesu emancypacji żydów w Galicji. – Kraków, 2006; Śliwa M. Obcy czy swoi. Z dyskusji nad kwestią żydowską w Galicji u schyłku XIX wieku // Galicyjskie dylematy. Zbiór rozpraw pod redakcją K.Karolczaka i H.W.Żalińskiego. – Kraków, 1994. S.18-29; Świat niepożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku. Praca zbiorowa pod redakcją

- K.Jasiewiczza. – Warszawa, 2004; Меламед В. Евреи во Львове: XIII – первая половина XX века. – Львов, 1994; Монолатій І. Євреї в імперії Габсбургів... – С.97-116.
- 67 ЛННБ ім. В.Стефаника, Відділ рукописів. – Ф.41 (Грушкевичі). – Спр.123. – Арк.379 і ін. (записні книжки Т.Грушкевича за 1903–1916 рр.).
- 68 Макарчук С. Етнодемографічні процеси в Галичині у XX ст. ... – С.135-136.
- 69 Pollack M. Po Galicji. O chasydach, Hucułach, Polakach i Rusinach. Imigracyjna podróż po Galicji Wschodniej i Bukowinie czyli wyprawa w świat, którego nie ma. – Wołowiec, 2007. – S.219.
- 70 Deutsche Geschichte im Osten Europas. Galizien, Bukowina, Moldau. Herausgegeben von Isabel Röskau-Rydel. – Berlin, 2002; Німецькі колонії в Галичині. Історія – архітектура – культура. – Львів, 1996; Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX століття. – К., Чернівці, 1999; Монолатій І. Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців у Галичині. – Коломия, 2002; Сіреджук П. Початкова освіта німців Східної Галичини // Київ. старовина. – К., 2004. – №5. – Вересень-жовтень. – С.76-83; Сіреджук П. З історії торгівлі німців Східної Галичини // Київ. старовина. – К., 2005. – №5. – Березень–квітень. – С.81-86.
- 71 Макарчук С. Етнодемографічні процеси в Галичині у XX ст. ... – С.136.
- 72 Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). – Львів, 2005. – С.161-162.
- 73 Grodziski S. W królestwie Galicji i Lodomerii. – Kraków, 1976. – S.24.
- 74 Bidermann H.I. Die Bukowina unter österreichischer Verwaltung, 1775–1875. – Lemberg, 1876; Буковина: Історичний нарис. – Чернівці, 1998; Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці, 1999; Bukowina po stronie dialogu / Pod redakcją K. Feleszki. – Sejny, 1999; Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці, 2000; Кайндль Р.Ф. Історія Чернівців. – Чернівці, 2003; Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego. – Kraków, 2004.
- 75 Особливості Буковинського пограниччя: історія культурного полілогу / Л.Антошкіна, О.Гадинко, Г.Красовська. – Донецьк, 2010. – С.22.
- 76 Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. ... – С.70-71.
- 77 Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця / Пер. з нім., передм. і прим. – П.Рихла. Чернівці, 2001. – С.28.
- 78 Рихло П., Любківський О. Літературне місто Чернівці. Автори, тексти, документи. – Чернівці, 2010. – С.12-13.
- 79 Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. ... – С.109.
- 80 Горук А. Національно-культурний рух поляків на Буковині (друга половина XIX ст. – 1914 р.). – Чернівці, 2005. – С.48-50.
- 81 Polskie sprawy na Bukowinie i ich znaczenie dla Galicyi. – Kraków, 1904.
- 82 ЛННБ ім. В.Стефаника, Відділ рукописів. – Ф.59 (Козловські). – Спр.363/1. – Арк.45-46 зв. (лист Е.Абрагамовича до В.Козловського, Стрий, 29 вересня 1905 р.) і ін.
- 83 Nistor I, dr. Der nationale Kampf in der Bukowina mit besonderer Berücksichtigung der Rumänen und Ruthenen. – București, 1918.
- 84 Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. ... – С.232-573.
- 85 Духнович А. Истинная история Карпато Россовъ, или Угорскихъ Русиновъ. – Монреал, 1981; Аристов Ф.Ф. Литературное развитие Подкарпатской (Угорской) Руси. – М., 1928.
- 86 [Добржанський А.]. Проект политической програмы для Руси австрийской. – Львовъ, 1871.
- 87 Закарпаття в етнополітичному вимірі / Голова редколегії Ю.Левенець, кер. авт. колективу М.Панчук. – К., 2008. – С.152-153.
- 88 Там само. – С.132.
- 89 Там само. – С.164.
- 90 Віднянський С.В. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України // Історія державної служби в Україні: У п'яти томах. – К., 2009. – Т.2. – С.36.
- 91 Закарпаття в етнополітичному вимірі ... – С.165.
- 92 Там само. – С.151.

- 93 Лисяк-Рудницький І. Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т.1. – С.462.
- 94 Нариси історії Закарпаття. – Т.1. – Ужгород, 1993; Поп І. Енциклопедія Подкарпатської Русі. – Ужгород, 2006.
- 95 Мазурок О. «... Історію угро-русів, якщо брати до уваги вимоги сучасної історіографії, досі не написано...»: до 155-річчя від дня народження Юрія Жатковича. – Ужгород, 2009. – С.46.
- 96 Еган Е. Економічне положення руських селян в Угорщині. – Львів, 1901.
- 97 Волошин А. Вибрані твори / Вступ. стаття О.В.Мишанича. – Ужгород, 2002.
- 98 «Карпаторусинство»: історія і сучасність. Доповіді на I Конгресі Міжнародної асоціації українців (Київ, 27 серпня – 3 вересня 1990 р.) та I Конгресі Республіканської асоціації українознавців (Київ, 20–23 грудня 1990 р.). – К., 1994; Поп І. Енциклопедія Подкарпатської Русі...; Магочій П.Р. Народ нивыдки. Ілюстрована історія карпаторусинів / На русиньскы текст потовмачив В.Падяк. – Ужгород, 2007.
- 99 ЛННБ України ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. – Ф.11 (Барвінські). – Спр.4482 («Проект організації народної роботи» О.Барвінського).
- 100 Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – С.63-65; Серета О. Англійські зв'язки львівських українців напередодні Першої світової війни // Львів: місто – суспільство – культура: Зб. наук. праць. – Львів, 1999. – С.431-452; Сирота Р. Роберт Вільям Сітон-Вотсон і зародження українофільського руху у Великобританії на початку ХХ століття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.9: Ювілейний збірник на пошану Ф.Стебля. – Львів, 2001. – С.506-528; Ukraina w Londynie // Czas. – 1914. – №231. – 17 czerwca; №233. – 18 czerwca.
- 101 Денисюк Л. Про міжнародну мову – Есперанто // Діло. – 1910. – Ч.31. – 10 н. ст. лютого (2 ст. ст. січня).
- 102 ЛННБ України ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. – Ф.41 (Грушкевичі). – Спр.123. – Арк.488 зв. (записні книжки Т.Грушкевича за 1903–1916 рр.).
- 103 Попик С.Д. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.; Чернівці, 1999. – С.85-99.
- 104 Талергофській альманахъ. Пропамятная книга австрийских жестокостей, изуверствъ и насилій надъ карпато-русскимъ народомъ во время Всемирной войны 1914–1917 гг. – Львовъ, 1924. – Вып.1 і наст.
- 105 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). – К., 2007. – С.50-51.
- 106 Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. З ілюстраціями на підставі споминів і документів. – Ч.1. – Львів, 1928. – С.448-454.
- 107 Там само. – С.451-453.
- 108 Łazuga W. Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna. – Warszawa, 1982. – S.190-197.
- 109 Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. – Rkps 4199. – 153 k. (Projekty konstytucji dla Galicji z lat 1916–1917).
- 110 Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – К., 2008; Snyder T. The Red Prince. The Sekret Lives of a Habsburg Archduke. – New York, 2008; Расевич В. Вільгельм фон Габсбург – спроба стати українським королем // Подорож до Європи. Галичина, Буковина і Відень на центральноевропейській культурній шахівниці / Упоряд. О.Гаврилів, Т.Гаврилів. – Львів, 2005. – С.210-221.
- 111 Закарпаття в етнополітичному вимірі... – С.173-204.
- 112 Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. / Передм. Я.Дашкевича. – Львів, 2003. – С.39.

II.

 СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА
«ВЕСНА НАРОДІВ»

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ: ПОШУКИ МІЖНАЦІОНАЛЬНОЇ ГАРМОНІЇ

За даними першого загальноросійського перепису, населення 1897 р., росіяни становили 43% населення Російської імперії, решта належала до неросійських народів, національних та етнічних груп. Усі вони тим чи іншим чином були обмежені в своїх національних правах.

Ця обставина ще з другої половини XIX ст. поєднала національні рухи із загальноросійським революційним рухом, а з початку XX ст. зробила національну проблему вибухонебезпечною. Коментуючи події першої Російської революції 1905–1907 рр., відомий французький географ Еліз Реклю писав, що поряд із класовим постає інше питання, яке глибоко хвилює народи Росії, що розмовляють різними мовами і мають різний рівень національного розвитку: «Те, що називають Росією, являє собою безкінечний простір, завойований царем і населений різними пригнобленими народами; нарешті, є величезна країна під назвою Україна, позбавлена права на власну мову і літературу. Фіни, племена туранського походження, башкири, татари, калмики... Шість мільйонів євреїв змушених жити в межах смуги осілості... Грузини, яким цар всерйоз обіцяв поважати їх незалежність; вірмени... Ряд пригноблених народів в глибинах Азії... Всі вони чекають свободи, яку принесе їм революція!»¹. Революція 1905–1907 рр. зазнала поразки, а національне питання, як і раніше, залишилось однією з найбільш важливих суспільно-політичних російських проблем.

Воно стало однією з причин падіння російського самодержавства у 1917 р. Російська імперія першою не витримала випробування світовою війною, яка велась, як відомо, під гаслами свободи народів. Згідно з «14 пунктами» президента США В.Вільсона, одним із принципів завершення війни мало стати самовизначення народів, тоді як у Росії з початком війни на національні прояви життя народів були накладені жорсткі заборони. Навіть коли в Петрограді розпочалася революція, в Києві місцева влада, яка почувала себе досить впевнено, заборонила публічну панахиду з нагоди роковин народження та смерті Тараса Шевченка. Вона пройшла приватно у вузькому колі київської інтелігенції.

Відречення Миколи II від влади, організація революційного Тимчасового уряду створювали сприятливі можливості для перетворення Росії на вільну демократичну країну та розв'язання національної проблеми. Вже в березні–квітні 1917 р. більшість народів, що населяли Росію, створили свої національні представницькі органи, які ухвалили перші декларативні документи. Більшість з них була пронизана настроями підтримки революції та Тимчасового уряду, до якого надсилали численні вітальні телеграми або направляли делегації з побажаннями та вимогами перетворення Росії на демократичну федеративну державу, створення нового адміністративного поділу, який би об'єднав поневолені царизмом народи в межах нових національно-адміністративних утворень і дозволив сформува-

місцеве самоврядування. Наприклад, Білоруський національний з'їзд, скликаний 25 березня у Мінську, з ентузіазмом вітав перемогу революції, обіцяв цілковиту підтримку центральній владі, а одночасно створив Білоруський національний комітет, який зобов'язав у контакті з Тимчасовим урядом «організувати управління Білорусією»². Грузинська національно-демократична партія, поширюючи та пропагуючи свою програму, виходила з таких принципів: відновлення політичної автономії Грузії як демократичної республіки; визначення її території за етнографічними ознаками; скликання Грузинських національних зборів для вироблення конституції автономії; юрисдикції Грузії підлягали всі справи за винятком спільного з Росією бюджету та зовнішньої політики³. За реорганізацію Росії у федеративну демократичну республіку висловилась Естонська радикально-демократична партія, Селянський союз Латвії. Націонал-демократична партія Латвії обстоювала федеративну республіку Росію, до складу якої увійде демократична республіка Латвія, яка об'єднає в одну неподільну територію Латвії Курляндію, Латгалію та Ліфляндію. Латвія повинна була здобути свою шкільну, судову та фінансову системи, а також національно-територіальне військо, пошту та телеграф⁴. Всеросійський мусульманський з'їзд визнав, «що формою державного влаштування Росії, яка відповідатиме інтересам мусульманських народностей, є демократична республіка на національно-територіально-федеративних основах»⁵. Перелік подібних фактів можна було б продовжити. Вони насамперед свідчили про виняткову гостроту національної проблеми та необхідність її термінового розв'язання революційною владою.

Видатний представник російської революційної демократії, один з керівників Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, міністр Тимчасового уряду І.Церетелі в своїх спогадах зазначив, що національне питання визначило долю Російської революції⁶. Чи не першу скрипку воно відіграло в Україні, де революція досить швидко набула ознак національно-визвольного руху. Численні документи свідчать, що українські організації й ініціативні групи з перших днів березня оголосили про свої наміри й розгорнули масову організаційну діяльність. Місцем їхньої дії виявилися не далекі глухі села, в яких не відчувалося конкуренції загальноросійських сил, а найбільші міста та промислові центри. Вже 2 березня (ст. ст.) відозвою «До українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів» заявив про себе Тимчасовий Український революційний комітет Петрограда⁷. Через десять днів комітет підготував масову 20-тисячну маніфестацію у центрі міста, яка своїм розмахом вразила російську революційну демократію. 30 (17) березня делегація представників українських організацій Петрограда відвідала голову Тимчасового уряду, якому вручила пам'ятну записку з розгорнутим планом вимог у національній сфері⁸. Через два дні згадані петроградські організації об'єдналися навколо створеної ними Української національної ради, яка згодом тісно співпрацювала з Українською Центральною Радою⁹.

Подібним чином діяли й українські угруповання Москви, спочатку вони підготували відозву «Наші вимоги (від українських організацій)»¹⁰, а у квітні розгорнули роботу по об'єднанню діяльності «українських організацій і партій у Москві»¹¹.

У перші тижні після падіння самодержавства легалізувалася діяльність українських угруповань Одеси, Харкова, Полтави, Чернігова. Українці Одеси на початку березня створили Керівничий комітет, який одразу ж направив свого

представника до щойно утвореної Центральної Ради¹². У Харкові українці 3 березня відзначили падіння самодержавства маніфестацією під жовто-блакитними прапорами, а вечором того ж дня обрали тимчасовий організаційний комітет для керівництва українським рухом. 8 березня цей комітет був реорганізований у постійний. Одним з найпомітніших успіхів у його діяльності стало налагодження видання тижневика «Рідне слово»¹³. У Полтаві 8 березня на урочистих зборах українців було обрано спеціальну інформаційну комісію – Український комітет, який мав інформувати громадськість про розвиток революційних подій. Крім того, організації українських партій створили спільну Раду поступових українських партій Полтави¹⁴.

Дещо пізніше, 18 березня, відбулася перша публічна українська акція в Чернігові. Це були збори, скликані міським відділенням Товариства українських поступовців (ТУП), але вже на цих зборах була продемонстрована готовність розгорнути широку і різнопланову діяльність, особливо в культурно-освітньому напрямку¹⁵. Не відставали від губернських центрів повітові. Сили української інтелігенції у повітах були невеликими, але було достатньо й активності кількох осіб, щоб національний рух виявив себе. Наприклад, у Конотопі українські збори 11 березня ініціювали створення Українського товариства на чолі зі спеціальною Радою. За тиждень було розроблено й затверджено його статус, надіслано вітальну телеграму Тимчасовому уряду, проведено панахиду по Т.Шевченку¹⁶. Шевченківські панахиди і масові маніфестації набрали великого поширення весною 1917 р. Як правило, вони збирали величезну кількість народу, проходили під жовто-блакитними прапорами, з портретами Шевченка, в супроводі оркестрів і хорового співу. Один із сучасників залишив у своєму щоденнику достатньо емоційний запис про таку подію в Кобеляках. Отже, маніфестанти урочисто пройшли центральною вулицею повітового центру, біля будинку земства відбувся короткий мітинг, на якому промову українською мовою виголосив голова земської управи, він же повітовий комісар, Бокий, над земством під звуки українського гімну був піднятий український прапор, підняття прапора відбулося практично над всіма помітними громадськими спорудами: міською думою, казначейством, управлінням військового начальника, навчальними закладами, лікарнею, народним будинком. Як пише автор: «Везде произносились горячие речи на рідній мові, было радостно на душе, чувствовалось что-то родное, близкое, дорогое...»¹⁷.

Джерела містять чимало інформації, яка свідчить про широку географію українського руху. Наприклад, на з'їзд ТУП, що відбувся 25–26 березня у Києві, поряд з делегатами від громад Катеринослава, Москви, Одеси, Петрограда, Полтави, Харкова, Чернігова, прибули делегати з Вінниці, Житомира, Кам'янця-Подільського, Єлисаветграда, Сум, Сосниці, Кременчука, Переяслава, Костянтинограда, Умані, Катеринодара, Гадяча, Лубен, Золотоноші та інших міст і містечок України. З моменту легалізації українського національно-визвольного руху географія його поширення стрімко вийшла за межі етнічних українських земель. Рух активно розгортався серед східної української діаспори, про що вже свідчили події, які відбувалися у Петрограді та Москві, він швидко сягнув Сибіру і Далекого Сходу, що вже казати про Кубань, густо населені українцями південні повіти Курської, Воронежської губерній і земель Облaсті війська Донського.

Аналізуючи територіальні особливості українського руху, насамперед варто зазначити його киевоцентричність. Київ одразу ж заявив себе безальтернативним

центром руху, його координатором і організатором. З усією очевидністю ця обставина виявилась у створенні та діяльності Української Центральної Ради. Проте перші тижні революції говорять швидше про стихійний вибухоподібний характер українського руху, ніж про його монолітність та організованість. Інваріантність форм руху на місцях, його багатопартійність також свідчать про стихійність процесу, який треба було консолідувати спільними завданнями й організаційно об'єднати. Вироблення загальнонаціональної програми та об'єднання різноманітних за формою осередків у консолідований рух становили його характерну особливість у перший місяць революції. На думку активного учасника подій української революції М.Ковалевського, першим кроком до значного поширення української національної ідеї було гасло «Вільної України». Воно мало багато варіантів і дуже часто зустрічалось у текстах вітальних телеграм від українських організацій Тимчасовому урядові чи Центральній Раді, на прапорах і транспарантах під час мітингів і демонстрацій. Своєю узагальнювальною формою гасло «Вільної України» й об'єднувало різні в соціальному плані українські сили, а «що більше, в ньому містились також сподівання сірої людини, тієї середньої людини, яка під тиском царського режиму не дійшла ще до рівня високої політичної свідомості, але відчувала інстинктом, що вільна Україна поставить його нарівні з іншими народами і дасть йому сповнення його мрій і надій. Це було гасло тієї середньої людини – “людини вулиці” (як це часто говорять тепер), яка становила переважаючу масу українського народу»¹⁸.

Перші документи, які засвідчили появу українських організацій, по-різному конкретизували національні домагання. У більшості з них висувалися вимоги запровадження навчання рідною мовою, розширення сфер її вжитку, заклики «до праці на українській ниві». Саме такою була перша декларація ТУП від 8 березня 1917 р. Вона закликала українців організовуватися, створювати український національний фонд, закладати українські школи, відновлювати «Прогресивні», підтримувати українську пресу, готуватися до Установчих зборів, на яких треба буде твердо й однодушно обстоювати «автономію рідного краю й вільний федеративний лад у державі»¹⁹. Відозва українських організацій Москви від 7 березня теж передбачала вирішення питання автономії України в межах Російської Федерації майбутніми Установчими зборами, а запровадження національних мов у школах, адміністративних і судових установах – рішеннями уряду²⁰.

Значно радикальнішою виглядала відозва петроградського Тимчасового українського революційного комітету від 2 березня. Комітет закликав українські культурні та політичні сили Петрограда «дати гасло боротьби за національну волю українського народу, а також зорганізувати під тим гаслом і повести до боротьби ще незорганізовані й розкидані українські демократичні маси». Комітет вважав, що «найповнішим висловом ідеї національного визволення є національно-державна самостійність, і лише створення власного суверенного державного організму може забезпечити якнайширший культурний розвиток українського народу». Таким є ідеал, до якого слід прагнути, а от практичне завдання, на думку комітету, описувалося гаслом перебудови Російської держави у федеративну, демократичну республіку з «якнайширошою національно-територіальною автономією України»²¹.

Отже, Тимчасовий український революційний комітет, який складався переважно зі студентської молоді, першим закликав не до чекання рішень російського

уряду й Установчих зборів, а до рішучих дій, спрямованих на реорганізацію Росії та здобуття нового автономного політично-державного статусу України. Саме так визначив завдання УЦР і М.Грушевський після повернення із заслання до Києва. Формуванню широких українських «постулатів і домагань» Грушевський присвятив серію статей у «Новій раді». Згодом ці статті, дещо відредаговані та доповнені, він видав у вигляді брошури «Вільна Україна. Статті з останніх днів». М.Грушевський неодноразово повертався до згаданої теми у своїх публіцистичних працях «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде». В статтях «Велика хвиля» і «Повороту немає» М. Грушевський висловлюється за надання українському рухові широкого політичного поступу, пише, що програма культурного самовизначення вже нікого в Україні не задовольнить: «Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв'язку – се та програма даного моменту, від котрої не може бути уступлення назад»²².

Отже, гасло «Вільної України» досить швидко й адекватно трансформувалось у гасло «національно-територіальної автономії України у складі федеративної демократичної Росії». Одночасно виявилось, що саме воно якнайкраще об'єднує всі українські політичні сили від найлівіших до найбільш правих. Українські есеїсти, есери, радикал-демократи і навіть народна партія в своїх резолюціях декларували необхідність боротьби за здійснення національно-територіальної автономії, тоді як досить далеко розходились у вирішенні інших проблем. В українській історіографії досі побутує думка про протистояння весною 1917 р. автономістів і самостійників. З цього факту робиться низка висновків щодо ймовірності альтернативного розвитку національно-визвольного руху. Проте документи швидше свідчать про спонтанність дій і неорганізованість самостійників, відсутність у них будь-якої конкретної ідеологічно виваженої програми, як і про відсутність реальних організацій і широкої соціальної бази. Навіть ЦК Української народної партії, оголосивши у березні 1917 р. про відновлення діяльності партії, зазначив, що однією з її практичних програмних засад є перетворення Російської держави на дружню спілку вільних народів, побудовану на федеративній основі²³.

У своїх спогадах О.Керенський писав, що перед Тимчасовим урядом з моменту його створення постало чотири найважливіші проблеми, серед яких і «підготувати шлях для перетворення Росії з крайньо централізованої держави на федеральну»²⁴. Однак уряд не поспішав з реформуванням державного ладу Росії, відносячи його повністю до компетенції Всеросійських Установчих зборів. І все ж під тиском обставин окремі кроки в цьому напрямі він змушений був робити, 7 березня 1917 р. відновив дію старої Конституції Фінляндії, пообіцяв у найкоротший термін скликати її сейм і передати йому проект нової форми правління Великим князівством. Фіни отримали урочисте підтвердження непорушного збереження внутрішньої самостійності, прав національної культури й мови.

17 березня була опублікована відозва Тимчасового уряду до поляків. Польська територія була окупована військами Німеччини й Австро-Угорщини, які виношували проект створення на польських землях незалежної від Росії держави і цим прагнули залучити поляків на свій бік. Саме ця обставина підштовхнула російський уряд до відповідних дій. У відозві 17 березня уряд визнав «за братським польським народом всю повноту права власною волею визначати долю свою», а також створення незалежної польської держави, що стане «надійною запорукою

міцного миру у майбутній оновленій Європі»²⁵. Уряд санкціонував створення польських національних військових підрозділів (легіонів) у складі російської армії, формування яких розгорнулося в Україні. 20 березня вийшла постанова Тимчасового уряду про відміну релігійних і національних обмежень.

Ці кроки попервах вселили іншим народам Росії надію на позитивне розв'язання урядом національного питання, але вона виявилась марною. Уряд оминав цю незручну для себе проблему. Він в більшості складався з кадетів, які дотримувалися принципу єдності та неподільності Росії. 9 березня за дорученням голови Тимчасового уряду Київ відвідав член Державної Думи Чихачов, який у Раді об'єднаних громадських організацій виголосив промову, центральне місце в якій посіла теза: «Тепер не час вести обговорення і суперечки навколо питання про влаштування політичного ладу Росії. Установчі збори, на яких прозвучить вільний голос всієї країни, вирішать майбутній лад Росії»²⁶. Звичайно, жодного слова про українські справи у промові депутата, відрядженого урядом, не знайшлося. Після відвідин представниками українського руху прем'єр-міністра Г.Львова у другій половині березня, прем'єр дав інтерв'ю журналістам, в якому заявив, що уряд доброзичливо ставиться до справи культурно-національного самовизначення народів Росії, але в питаннях федералізації країни і запровадження автономії не може взяти на себе відповідальності. Отже, українцям, на відміну від поляків і фінів, знову пропонувалося терпляче чекати закінчення війни і гадати, яким же буде рішення Установчих зборів.

Тим часом весна 1917 р. принесла безпрецедентне піднесення українського руху, рішення Всеукраїнського національного конгресу сприяли й зростанню авторитету Центральної Ради, й ідейно-організаційній єдності українського руху, який тісно згуртувався навколо гасла національно-територіальної автономії України. Це гасло домінувало на з'їздах інтелігенції, селянства, військових. 9 травня 1917 р. треті загальні збори УЦР вирішили направити у Петроград до Тимчасового уряду делегацію «в справі видання декларації з принциповим признанням прав українського народу на національно-територіальну автономію»²⁷.

Тимчасовий уряд передав декларацію УЦР на розгляд спеціальної юридичної наради. 30 травня керована відомим діячем кадетської партії Ф.Кокоскіним нарада після двогодинного обговорення українських вимог винесла вердикт про те, що Тимчасовий уряд не є правочинним вирішувати питання автономії, а виконання вимог УЦР було б не чим іншим, як передвирішенням питання перед Установчими зборами або підготовчим кроком до автономії України. І лише, здається, єдиний раз нарада назвала реальну причину, яка лякала її, і уряд. Ішлося про те, що введення посади крайового комісара України вимагало б визначення її кордонів, а це було абсолютно неприйнятним, бо виглядало як замах на принцип неподільності.

1 червня уряд інформував про свою односторонню відмову у вимогах Центральної Ради. Відповідь була досить казуїстичною та формальною. Тимчасовий уряд повідомляв, що, оскільки УЦР «не вибрана всенародним голосуванням, то уряд навряд чи може визнати її виразницею точної волі всього українського народу». Далі робився висновок, що «як з формального, так і тактичного боку питання про встановлення автономії України може вирішитись тільки Установчими зборами»²⁸. Уряд не вважав за можливе видання з цього приводу будь-якого позитивного акта.

На відмову уряду УЦР відповіла проголошенням 10 червня 1917 р. Універсалу з намірами самостійно запровадити автономію. Безумовно, і позиція уряду, і революційний за формою та змістом Універсал збурили величезний інтерес й різноманітні рефлексії в громадських і політичних колах Росії. Загальноросійська революційна демократія, її засоби масової інформації так чи інакше підтримали позицію Тимчасового уряду, засуджували проголошення Універсалу Центральної Ради. Національне питання стало каменем, об який спіткнулася Російська революція. Кожна з демократичних російських партій висувала свої причини, які, на їхню думку, не дозволяли Україні самовизначитися: це і стан війни, в якому перебувала Росія, і необхідність отримати рішення Установчих зборів, і побоювання затушувати національними проблемами класові. Кадетська «Речь», меншовицька «Рабочая газета», есерівське «Дело народа» відкрито критикували Універсал, звинувачували Центральну Раду за «ленінство у національному питанні»²⁹. Ухвалення Універсалу газета «Речь» кваліфікувала як ще одну ланку німецького плану розкладу Росії, а дії Центральної Ради — як відмову підкорятися Тимчасовому урядові. Кадетський орган вважав, що «вчинок українців є прямим злочином проти закону, який вимагає проти себе негайного застосування суворих законних покарань»³⁰.

Кадети відкрито підштовхували Тимчасовий уряд до застосування сили проти Центральної Ради. Особливу агресію до українських ініціатив виявили російські націоналісти, чорносотенці. В перші дні й тижні революції праві російські сили зникли з публічного простору. Але на момент Всеукраїнського національного конгресу газета «Киевлянин» оголосила про створення союзу «югороссов», який був покликаний організувати боротьбу з українським рухом. Після конгресу 11 квітня «Киевлянин» робить різкий випад проти українського руху: «Київ — мати міст руських. В тільки-но минулі дні ми були свідками найбільшої історичної підтасовки, яка була розіграна тут, у священних надрах цього міста. Ми говоримо, звичайно, про те, що робив і говорив тут “Український конгрес” від імені всього “українського народу”». Те, що автор статті В.Шульгін бере в лапки український народ, — це, не що інше, як войовничий вияв великодержавного шовінізму, який не бачив місця в Україні для українців. В.Шульгін був твердо переконаний, що «Это край русский, русский, русский!» і закликав: «Українським організаціям, українським домаганням повинні бути протипоставлені організації і домагання російські»³¹.

З іншого боку, ухвала Універсалу стала однією з кульмінацій Української революції, дала на певний час новий поштовх її розвитку. Непоступливість уряду зазнала осуду в українському середовищі, а радикальні дії Ради викликали бурю захоплення. Заклик Універсалу — «однині самі будемо творити наше життя»³² — знайшов ентузіастичну підтримку делегатів II Всеукраїнського військового з'їзду, які представляли близько 2 млн українців-військовослужбовців фронтових та тилкових частин армії. З'їзд у своїй резолюції висловив осуд Тимчасовому урядові, зазначив, що останній «цілковито не розуміє національних відносин на Україні», «загострює національні конфлікти на Україні, перешкоджає великій організаційній роботі українського народу». Зважаючи на це, з'їзд вимагав негайно приступити «до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу»³³. Обговорення Універсалу стало загальнонародною справою і перетворилося на своєрідний плебісцит українців, у ході якого визначилася недовіра до Тимчасо-

вого уряду і підтримка Центральної Ради. «Цей Універсал справив на українське суспільство надзвичайно глибоке враження, — згадував П.Христюк. — Майже по всіх містах, містечках, селах і хуторах України, на численних селянських, робітничих і загальнонаціональних з'їздах, на фронтах у військових частинах, — всюди урочисто було відчитано Універсал, з захопленням і радістю, як святу вістку про нове, прегарне життя, що малювалося в народній уяві. Народ радів, народ хвилювався, народ складав масову формальну присягу на вірність Центральній Раді, на вірність проголошеним нею ідеалам»³⁴.

Енергія, з якою вибухнув український рух, його сконсолідованість і одностайність у підтримці Універсалу змусили російську революційну демократію в Україні переглянути свої позиції та визнати відкриту боротьбу з УЦР безперспективною. Тим же шляхом пішов і Тимчасовий уряд. 15 червня відбулося його засідання, на якому було розглянуто ситуацію в Україні й вирішено видати спеціальне звернення до українського народу та направити до Києва повноважну делегацію для ведення переговорів з Центральною Радою. Звернення, підписане прем'єр-міністром, було опубліковане наступного дня. Тимчасовий уряд намагався довести, що він не ворог Україні, що вважає за свій обов'язок «прийти до згоди з громадсько-демократичними організаціями України щодо тих перехідних заходів, які в подальшому можуть і повинні бути схвалені, щоб забезпечити права українського народу у місцевому управлінні та самоуправлінні в школі та суді — заходів, які підготовляють перехід до того остаточного вільного ладу, який Україна повинна отримати з рук Всенародних Установчих Зборів». Але, зрештою, звернення закликала українців «не йти згубним шляхом роздрібнення сил вільної Росії»³⁵.

Наприкінці червня до Києва прибула урядова делегація в складі чотирьох міністрів. Досягнутий під час переговорів компромісний результат — визнання Генерального секретаріату вищим органом виконавчої влади в Україні — привів до певного пом'якшення політичної атмосфери. II Універсал Центральної Ради, який зафіксував наслідки переговорів, вітали не лише українці, а й росіяни, поляки, євреї. Громадські організації північних повітів Чернігівської губернії, які відзначалися поліетнічним складом населення, зібравшись на нараду 9 липня у Новозибкові, вирішили, що «північні повіти губернії (Новозибківський, Мглинський, Стародубський, Суразький та Новгород-Сіверський) не відділяються від південних, а залишаються на території автономної України з обов'язком забезпечення прав меншин»³⁶.

Однією з умов, які виставляли на переговорах у Києві міністри Тимчасового уряду, було поповнення Центральної Ради представниками революційної демократії національних меншин, що проживали в Україні. З української сторони на це не було заперечень, оскільки питання вже було принципово вирішене. Щоб зрозуміти, як це було зроблено, треба здійснити невеликий екскурс назад. Серед публіцистичних статей М.Грушевського в березні–квітні 1917 р., які увійшли до збірки «Вільна Україна», були статті, адресовані представникам національних меншин, яких Грушевський переконував у тому, що представники українського національно-визвольного руху «не на те цілими поколіннями боролися і страждали за права нашого народу, щоб з хвилею, коли його права будуть здобуті, поставити іншу мету — приборкування слабших народностей і панування над національними меншостями великої української землі»³⁷. Грушевський був упев-

нений, що права національних меншин у вільній Україні будуть забезпечені, що Україна ніколи не буде лише для українців, а «для всіх, хто живе на Україні, а живучи любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не оббирати, не експлуатувати для себе»³⁸. Ці статті були опубліковані напередодні Всеукраїнського національного конгресу, а в порядок денний його роботи було включено доповідь Ф. Матушевського «Права національних меншостей». Доповідач ознайомив учасників конгресу насамперед з наявною на той час практикою забезпечення прав національних меншин, а також показав можливі способи забезпечення таких прав у національно-територіальній автономії України. Матушевський застеріг, що не мав «на думці пропонувати зібранню проект статуту про права національних меншостей на Україні», а бажав показати, що «ми стоїмо на ґрунті признання повної гарантії, повного забезпечення прав національних меншостей на вільній Україні, хто б та меншість не була: чи московці, чи євреї, чи поляки, чи білоруси, чи татари. На іншому ґрунті ми не можемо і не повинні стояти»³⁹. Делегати конгресу були цілком солідарними з цими думками, в резолюціях конгресу тема національних меншин була чітко позначена. Передусім у них йшлося про те, щоб «в тих країнах Федеративної Російської Республіки, в яких український народ складає меншість людності, українському народові були забезпечені права меншості на таких же умовах, на яких на Україні забезпечуються права меншості неукраїнців». По-друге, Українській Центральній Раді доручалося виступити з ініціативою створення союзу тих народів Росії, які домагаються національно-територіальної автономії та федеративного устрою Росії. По-третє, Центральна Рада отримала завдання створити зі своїх членів і представників національних меншин комітет для вироблення статуту автономії України⁴⁰. Така позиція здобула підтримку національних меншин, на адресу конгресу надійшли привітання від грузинських, латиських, єврейських і польських організацій Києва, Чернігова, Білоруського національного комітету з Мінська⁴¹. Так, Рада об'єднаних єврейських організацій Києва гаряче вітала з'їзд братів-українців і зазначала, що революція «открыла перед населяющими Россию народностями широкую возможность устройства свободной национальной жизни. Естественно, что во главе этого могучего движения стала многострадальная Украина, национальный гений которой креп и развивался под молотом преследований и гонений. Мы, евреи, веками живущие с вами бок о бок, с радостью встречаем благовест о возрождении украинского народа»⁴².

Направляючи у Петроград до Тимчасового уряду в середині травня 1917 р. власну делегацію, Центральна Рада виступила з ініціативою створення для «успешного согласования государственных, общественных и национальных учреждений и организаций Украины, в интересах утверждения нового строя и устранения национальных обострений»⁴³ Крайової ради та запровадження посади крайового комісара. Як відомо, уряд проігнорував цю пропозицію. Цілком однозначно проблема національних меншин була продекларована в I Універсалі. Проголосивши, що «одніні самі будемо творити наше життя», Універсал приписував українцям у місцях спільного проживання з іншими національностями «негайно прийти до згоди і порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя»⁴⁴. 15 червня Центральна Рада створила Генеральний секретаріат, в складі якого було передбачено секретарство міжнаціональних справ. Така відкрита толерантна політика

зводила нанівець, робила безпідставними звинувачення Центральної Ради в крайньому націоналізмі та сепаратизмі, саме вона змусила неукраїнську демократію перейти від тактики жорсткого протистояння до спроб порозуміння. 19 червня відбулася «прогулянка по Дніпру» представників російських політичних організацій Києва та Центральної Ради, в ході якої було досягнуто домовленості про необхідність примирення та продовження конструктивного діалогу. За ініціативи представника Бунду М.Рафеса знову була відроджена ідея створення крайового територіального органу, але п'яті загальні збори УЦР, спираючись на величезну народну підтримку після проголошення I Універсалу, переформатували цю ідею в той спосіб, що фактично Центральна Рада вже стала найвищою крайовою владою українського народу, а тому лише вона може бути реорганізована у територіальний орган. Як доказ своєї доброї волі п'яті загальні збори 25 червня під час затвердження комісії з підготовки статуту автономії України відвели в ній 29 місць зі 100 для національних меншин (11 – росіянам, 8 – євреям, 2 – полякам, 2 – німцям, по одному – білорусам, болгарам, грекам, молдаванам, чехам, татарам), що було зроблено за принципом пропорційності меншин у складі населення України. Зрештою російська демократія згодилась увійти до складу УЦР, а пропозиція делегації Тимчасового уряду про поповнення складу Ради була практично формальною, невелику дискусію викликала лише норма поповнення. Вона залишилась у межах 30%. II Універсал Центральної Ради як і перший був досить прихильно оцінений громадськістю. Надія Суровцева згадувала в своїх спогадах про урочисті збори в приміщенні суду в Умані у липні 1917 р.: «Там були представники різних національностей і я проголосила промову про дух інтернаціональної приязні між усіма нашими народами. Мені відповідали представники євреїв, здається уманський рабин, древньоєврейською мовою та поляк Гадомський»⁴⁵. Очевидно, цей настрій був пов'язаний з тим, що і II Універсал не обійшов мовчанкою проблему нацменшин. У ньому повідомлялося про швидке поповнення УЦР «представниками інших народів, що живуть на Україні», через що вона стане «тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю». Поповнена Центральна Рада у згоді з національними меншинами України мала підготувати «проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного зібрання»⁴⁶.

11 липня відповідно до досягнутої в Києві угоди представники національних меншин уперше взяли участь у роботі Малої ради, де їм було надано 18 місць. Засідання було людним, його вів М.Грушевський, який привітав новозатверджених членів Малої ради не як гостей, а як товаришів-співробітників і висловив сподівання, що «спільна праця виведе Україну на шлях розцвіту і повної згоди»⁴⁷. З боку представників національних меншин теж пролунало чимало щирих привітань і побажань «підтримувати відроджений український народ в його змаганнях на користь всім нам любій Україні»⁴⁸.

Загалом у складі УЦР представники нацменшин отримали 202 повноважних мандати та 53 кандидатських, реально на час шостих загальних зборів (серпень) у Центральній Раді їх налічувалося 152⁴⁹. Саме стільки прізвищ представників нацменшин зафіксувала мандатна комісія УЦР, яка склала загальний список присутніх на засіданнях Великої Ради. 15 липня перші два представники нацменшин О.Зарубін і М.Рафес були включені до нового складу Генерального

секретаріату, який подавався на затвердження Тимчасового уряду. На тому ж засіданні генеральне секретарство міжнародних справ було реорганізоване у секретарство охорони прав національних меншостей, його очолив О.Шульгін, а його заступниками стали М.Зільберфарб і М.Міцкевич.

Представники національних меншин взяли активну участь у підготовці Статуту вишого управління Україною. Центральна Рада надавала особливого значення його підготовці, бо в ньому вперше конкретизувалось її бачення механізму автономії. Як зазначав М.Грушевський, УЦР намагалася «знайти той спільний ґрунт, який би об'єднав демократію України у спільних змаганнях забезпечення інтересів краю і його людної»⁵⁰.

Здавалося, що принаймні де-факто питання національно-територіальної автономії України вже вирішене. Але, як з'ясувалося згодом, це була оманлива поверхова візія.

Угода між Тимчасовим урядом і Центральною Радою мобілізувала антиукраїнські сили. На знак протесту проти київських домовленостей на початку липня Тимчасовий уряд залишили міністри-кадети, за ними у відставку пішов прем'єр-міністр Г.Львов. Уряд болоче переживав кризу та зміну персонального складу. Природу липневої міністерської кризи ініціатор київських переговорів І.Церетелі пояснював тим, що керівники кадетської партії перейшли на позиції великодержавного шовінізму та російського націоналізму. Висунувши гасло боротьби з автономістськими прагненнями народів Росії, «вони сподівалися пробудити націоналістичні інстинкти в російських (руських) народних масах і знайти серед цих останніх в царині національного питання більше співчуття, ніж у питаннях соціального законодавства чи аграрних законів, де їх класова позиція відштовхувала від них широкі трудящі верстви російського народу»⁵¹. Певним чином їм це вдалося.

26 липня у Києві відбулася збройна провокація донських козаків і кірасирського полку проти українського полку Б.Хмельницького. Під час виступу з Києва на фронт богданівці були обстріляні, 20 з них загинули. Інцидент з богданівцями показав, якою непростю виявилася справа української автономії. Практично не вирішувалася проблема українізації в армії, її гальмували не лише суперечливі накази вищого командування, а й неприхований опір військових комітетів, в яких домінували великороси.

У липні в російській пресі почалися інсинуації на тему таємних стосунків УЦР з урядами Австро-Угорщини та Німеччини. Як по команді активізувалася діяльність шовіністичних російських організацій, які демонстративно протестували проти «примусової українізації», доводили, що політика Центральної Ради ворожа Росії й не відповідає бажанням більшості місцевого населення. Показовою в цьому зв'язку була стаття В.Шульгіна «Против насильственной украинизации Южной Руси», опублікована «Киевлянином» 18 липня, а також видрукована окремою листівкою. Її автор звинувачував Тимчасовий уряд у тому, що він не мав права домовлятися з Центральною Радою, як і визнавати Південь Росії Україною, а його населення – українцями. Співзвучним статті В.Шульгіна виявився лист ради професорів Київського університету до Тимчасового уряду. Стара російська професура залякувала владу тим, що позиція керівників українського руху в Києві загрожує російським загальнодержавним інтересам. У неї не було сумніву, що «мова йде про досягнення чогось багато більшого, ніж об-

ласна автономія України; що керівники українського руху прагнуть до повного політичного відмежування і відчуження від решти Росії тих областей, які вони визнають українськими»⁵².

Університетських професорів підтримали їхні колеги з Політехнічного інституту. 6 серпня 1917 р. вчена рада КПП надіслала Тимчасовому урядові спеціальну записку, в якій застерігала, що «група осіб поставила собі за мету підняти у нашому краї політичний рух з метою відділити від країни частину території і створити Українську державу». Лист доводив, що цей рух не має нічого спільного з народними масами, не знаходить у них підтримки і є не чим іншим, «як спробою з боку групи осіб захопити багатий край і стати на чолі його управління». Угода 2 липня, на думку авторів листа, посилила позиції «групи», яка вже намагається здійснити організацію та захоплення влади через Генеральний секретаріат і Центральну Раду. Головне смислове навантаження «записки» міститься в заключних абзацах, які, власне, все й пояснювали: «Считаем необходимым отметить, что в случае удаchi упомянутого захвата, в особенности в пределах, намеченных Радой, отпадает от России край с богатейшей почвой, с каменноугольными копями, дающими в настоящее время до 3/4 всего добываемого каменного угля, с богатыми рудными месторождениями, залежами соли и другими природными богатствами, обеспечивающими пышный расцвет сельского хозяйства и промышленности. Край этот отличается наивысшей в России по своей интенсивности сельскохозяйственной культурой, интенсивными свеклосахарными плантациями, питающими развитую в крае сахарную промышленность, составляющую громадную долю всей сахарной промышленности страны. Он прилегает к Черному морю с прекрасными гаванями и, будучи потерянным, отрешит остальную страну от Черного моря. Потеря этого края вызовет глубочайшее потрясение в стране и может повлечь за собой самые роковые последствия для нашей Родины.

Ввиду всех вышеизложенных соображений, во имя спасения и на благо Родины, Совет Киевского политехнического института поднимает к Временному правительству свой предостерегающий голос о смертельной опасности для Родины, о необходимости твердой и определенной, неколеблющейся политики в целях сохранения целостности государства, избежания ужасов гражданской войны и доведения страны до Учредительного собрания»⁵³.

Це була відверта спроба тиску на уряд правих російських кіл, консолідуючим центром яких стала партія кадетів. Її члени довго не давали згоди на те, щоб увійти в новий, очолений О. Керенським склад уряду, а пішли туди, лише виставивши низку жорстких умов. Саме кадети стали ініціаторами зламу урядом досягнутих у Києві домовленостей.

Кадетська «Речь» 2 серпня в статті «Украинские затруднения» закликала уряд в українському питанні піти далі, розпустивши фінляндський сейм. Газета мотивувала це тим, що «політика національностей у багатьох випадках далеко виходить за межі того, що припустимо при збереженні єдності та неподільності Росії». Газета, не криючись, зазначала, що плани національного перевлаштування Росії розраховані на послаблення та поразку Росії у війні: «Сміливе “нехтування” принципу неподільності Росії об'єднує і безстрашних великоросійських, і українських соціалістів з німецькими “українських” справ майстрами». В іншому матеріалі газети «Речь» член ЦК партії кадетів, відомий правник, професор Петроградського університету, член юридичної наради при уряді Б. Нольде не

приховував свого негативного ставлення до українсько-російського компромісу. «Ні України, ні її Ради в російським праві до поїздки трьох міністрів не було, — писав він. — Кажуть, що їхнє фактичне існування уявляється дуже сумнівним, але на цьому не варто тепер наполягати. Угода, звершена трьома міністрами і подана у формі декларації Тимчасового уряду від 2 липня та Універсалу Ради від 3 липня, не тільки накинута Раді України, але й Україну Росії»⁵⁴. На погляд Нольде, Україна — це лише область російської державної території, тому для нього було неприпустимо, щоб влада тут належала Центральній Раді та її органів Генеральному секретаріатові, а за російським урядом залишалося лише «голе право» затвердження секретаріату.

У контексті цих подій 4 серпня Тимчасовий уряд замість того, щоб схвалити «Статут вищого управління України», видав «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду», якою обмежив дію повноважень Генерального секретаріату територією Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і частково Чернігівської губерній і до того ж скасував секретарства військових, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів. Урядова інструкція викликала довгу й болючу кризу Центральної Ради, яку розривали суперечності та сумніви під час спроби визначити своє ставлення до урядового рішення. Нарешті, Рада погодилася на інструкцію. Найповніше пояснення цієї позиції дав М.Грушевський у статті «Україна дійде свого»⁵⁵. Головні ідеї статті такі: УЦР добре розуміла, що від Тимчасового уряду, в якому гору взяли централістичади, ворожі до українського уряду, більшого за інструкцію сподіватися не варто. Тому частина Центральної Ради закликала до розриву з урядом і повернення до революційної роботи, проте інша частина вважала за потрібне використати ті реальні підстави, які «давала для утворення нового ладу на Україні навіть така “куца” автономія, яку давала інструкція уряду 4 серпня». М.Грушевський зазначив ще одну важливу деталь, на яку не можна було не зважати. А саме — безліч людності, яка не хотіла цілковитого розриву з урядом. Очевидно, йшлося про людей з російською чи малоросійською ідентичністю, для яких автономія дозволяла зберегти зв'язок з Росією. Це була велика і складна проблема. В містах таких людей було дуже багато, можливо, не всі вони активно брали участь у політичному житті, але їхні настрої справляли на політику суттєвий вплив. Члени Центральної Ради повинні були на це зважати.

С.Єфремов уважав, що захватний метод може дати швидкі результати, але чи будуть вони довготривалими? «...Не треба забувати, — писав він, — що національні меншості на Україні, елемент найбільш культурний, здебільшого зрусифікований, і мимоволі тягнутимуть до старого, підсилюючи тим наших чорносотенних ольстерців. Тут мало самого порозуміння з меншостями та забезпечення їхніх прав, тут треба ще утворити тісний зв'язок їхніх інтересів з автономним ладом на Україні, бо тільки тоді вони стануть громадянами землі української»⁵⁶.

Улітку Центральна Рада намагалася вирішити цю проблему, і після компромісу з урядом опонентів і відкритих ворогів української автономії поменшало. Загальною масою населення ідеї автономії України сприймалися восени набагато спокійніше, ніж весною. За це Центральна Рада заплатила досить високу ціну: морально пов'язала себе з урядом, який від початку осені 1917 р. почав стрімко втрачати владу і контроль за країною. З цього приводу С.Єфремов у цитованій вище статті «На повороті» не без гіркої іронії зазначав, що українці потрапили на

роль героя, який опинився біля фатального стовпа зі зловісним написом: «Підеш праворуч – втратиш коня, ліворуч – сам загинеш, прямо – коня втратиш і сам пропадеш»⁵⁷.

У широкому потоці радикалізації суспільних настроїв від початку осені 1917 р. не важко було почути українські голоси, які таврували Тимчасовий уряд за штучне розчленування України та перепони, які він чинив діяльності Генерального секретаріату, і зовсім зникли характерні для початку революції ентузіастичні голоси на його підтримку. На шпальтах «Нової Ради», «Народної волі», «Робітничої газети» друкувалося чимало документів, що засвідчують протести загальних зборів, з'їздів, які відбувалися на території етнічних українських земель, вирваних з-під юрисдикції Генерального секретаріату, проти антиукраїнської політики Тимчасового уряду.

У вересні 1917 р. Центральна Рада скликала й провела у Києві з'їзд «поневоленних народів» Росії, тобто тих, які прагнули до здобуття автономії та перетворення Росії на демократичну федеративну республіку. Ідея такого з'їзду була оприлюднена ще у квітні Всеукраїнським національним конгресом, кілька місяців забрала підготовка. На з'їзд прибуло 93 делегати, які представляли азербайджанців, білорусів, бурятів, донських козаків, грузинів, естонців, євреїв, молдаван, латишів, литовців, поляків, татар. Тимчасовий уряд представляв М.Славинський. З'їзд привернув до себе велику увагу, його хід висвітлювала преса, рішення оперативно поширювалися телеграфним агентством. Обговорювались різні моделі федерального устрою, а наприкінці було винесено низку резолюцій. Одна з них цілком однозначна: «Для рятунку держави від тої руїни, яка на неї чекає, конче треба зараз же перебудувати державу на зовсім нових підвалинах, які не лишили б жодної можливості централізації»⁵⁸. Майбутня Росія повинна була стати федеративною демократичною республікою. З'їзд обрав Раду народів, яка мала постійно перебувати у Києві, готувати матеріали для майбутньої конституції федеративної Росії та реалізовувати інші постанови з'їзду.

Згодом у своїх спогадах про 1917 р. М.Грушевський досить детально відтворив перебіг з'їзду та назвав його «золотим сном народів». «Були, розуміється, розходження: сіоністські, віленські (литовсько-білоруські) тощо; але вони якось відступали на другий план в тодішнім шуканні спільного ґрунту, порозуміння і одностайності»⁵⁹. Одразу після з'їзду народів, 9 вересня, відбулося важливе засідання Малої ради, на якому були присутні й окремі члени з'їзду народів. Обговорювалося питання участі в Демократичній нараді, яка мала відбутись у Петрограді за ініціативи Всеросійського Центрального виконавчого комітету рад і Тимчасового уряду і на яку згодом зібралося 1582 представники рад, профспілок, національних та інших громадських і партійних організацій. На засіданні УЦР ішлося про формування делегації та вироблення її наказу Демократичній нараді. Поряд із вимогою створення однорідного революційного уряду та передачі всіх земель у відання земельних комітетів, Центральна Рада голосувала за визнання за всіма націями права на нічим не обмежене самовизначення, скликання «для кожного краю, який того домагається, національно-крайових суверенних Установчих зборів»⁶⁰.

Більшовицький переворот у Петрограді перервав стосунки Центральної Ради та Тимчасового уряду, які все далі заходили у глухий кут. Уряду виявилось не під силу розв'язати неймовірно складні суспільно-політичні проблеми, в тому

числі й проблему міжнаціональних стосунків. На захоплення влади у Петрограді більшовиками Центральна Рада відповіла проголошенням Української Народної Республіки, яка як автономна одиниця мала б увійти до складу демократичної федеративної Російської республіки. Ухвала III Універсалу знаменувала відродження української державності у XX ст. В історії Центральної Ради це була помітна віха, якою розпочинався новий етап її діяльності – етап державно-національного будівництва. У відповідності до світоглядних і політичних переконань діячів Центральної Ради це мала бути демократична держава, сувереном якої виступав народ. Називаючи Україну народною республікою, Центральна Рада, як свідчив М.Ковалевський, бажала цим «підкреслити ідею українського народоправства і демократії»⁶¹. Із 47 членів Малої ради, які були присутні на засіданні, поіменно за Універсал висловилися 42 (усі українці та євреї), проти не було подано жодного голосу, утрималося п'ять осіб (меншовики, російські есери та представник Польського демократичного централу). Тогочасна преса донесла до нас вітальні промови представників національних меншин, які супроводжувалися застереженнями та сподіваннями, що «в новій державі добре житиметься всім народам»⁶². Дещо осібно прозвучала заява В.Рудницького, представника Польського демократичного централу. Він наголосив, що тішиться з того, що Україна прилучається до кола вільних народів, однак протестує проти того, що Універсал проголосив про перехід землі в розпорядження земельних комітетів. Такий курс земельної політики, на думку В.Рудницького, зруйнує добробут великої кількості поляків, змусить їх залишити рідні місця та не дасть можливості скористатися своїми правами під час виборів до Всеросійських і Всеукраїнських Установчих зборів. На знак протесту він оголосив про свій вихід з УЦР. У той же час член Польської партії соціалістичної (лівих) Левинський (Левітський) не тільки заявив, що згоден з Універсалом, а й звинуватив Рудницького у реакційності, а свою промову закінчив словами: «Так само і ми б зробили з польською шляхтою і поміщиками»⁶³.

У III Універсалі знайшла місце більшість демократичних принципів: націоналізація землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю за виробництвом, поширення місцевого самоврядування, забезпечення свобод слова, друку, віросповідання, зібрань, союзів, страйків, недоторканність особи та її помешкання, скасування смертної кари, проголошення амністії у політичних справах, а також рівність мов, забезпечення національно-персональної автономії для росіян, євреїв і поляків. Універсалом було призначено вибори до українських Установчих зборів на 27 грудня 1917 р., а днем їхнього відкриття названо 9 січня 1918 р.

У листопаді численними з'їздами, ухвалами рад, міських дум, сільських і волосних сходів Центральну Раду було визнано крайовою владою України. Можна сказати, що на початку листопада в Україні не було альтернативної Центральній Раді за авторитетом і політичною вагою сили. Завдяки її політичній діяльності Київ став перетворюватися на загальноукраїнський політичний центр, чого не було раніше. Навколо Києва і Центральної Ради об'єдналися не лише українські політичні сили, до нього почали тяжіти через реально діючі територіальні інтереси й обставини організації російських, єврейських і польських політичних партій та громадських організацій України.

З іншого боку, падіння Тимчасового уряду пришвидшило державну дезинтеграцію Росії, привело до утворення на її теренах регіональних урядів і проголошення незалежних та автономних державних утворень. У вересні 1917 р. у Литві почали свою роботу Національні збори, які проголосили незалежність. Незалежною стала Фінляндія, Польський національний комітет, очолюваний Р.Дмовським, вважав за свою кінцеву мету незалежність Польщі. У листопаді Білоруська рада у «Грамоті до білоруського народу» засудила дії більшовиків у Петрограді, підтримала Комітет порятунку батьківщини і революції, створений у Ставці верховного головнокомандувача. Тоді ж «Союз об'єднаних горців Кавказу» створив спочатку уряд Гірської республіки, а у грудні – Тимчасовий Терсько-Дагестанський уряд. 29 листопада в Уфі татарські національні збори проголосили створення Урало-Волзьких штатів. У грудні загальноказахський з'їзд проголосив на території Казахстану (тоді Киргизії) Алаську автономію, обрав партійно-урядовий центр «Алаш-орда». Надзвичайний загальносибірський обласний з'їзд у Томську ухвалив рішення про автономію Сибіру. Цей перелік можна доповнити Кримсько-татарським національним, Військовим Донським, Кубанським крайовим урядами. Норман Дейвіс вважав розпад Російської імперії не лише наслідком, а й однією з причин революції. «Російський цар утратив підтримку своїх неросійських підданих задовго до того, як більшовицька диктатура остаточно зміцнила їхнє бажання відокремитися від Росії»⁶⁴, – писав він.

Вибори до Всеросійських Установчих зборів в Україні показали значну перевагу українських політичних партій, які становили основу УЦР. За підрахунками Л.Протасова, з 131 мандата від українських губерній українські партії дістали 86 мандатів, тоді як більшовикам вдалося отримати лише 14⁶⁵.

Маючи чимало симпатиків, Центральна Рада своїми рішучими кроками натрапила на опір опонентів. Київський обласний комітет партії кадетів ухвалив вважати, що III Універсал «як за внутрішнім своїм змістом, так і за джерелом свого походження не може бути визнаний актом державного значення, який має обов'язкову силу»⁶⁶. Професор Київського університету Яснопольський видрукував у пресі «Відкритий лист до Ради», в якому ставив під сумнів її право на проголошення Української Народної Республіки. В Київській міській думі гласні кадети виступили з заявою про те, що III Універсал є узурпацією права Всеросійських установчих зборів, замахом на права українських Установчих зборів, випередженням соціальних реформ.

Праві російські політичні сили не проминали можливості звинуватити Раду у сепаратизмі, спробах розвалити Росію. Стурбованість правих викликали продекларовані в Універсалі соціально-економічні перетворення. Декларацію протесту проти скасування приватної власності на землю оголосили Союз земельних власників, Товариство цукрозаводчиків і Польська земельна рада.

Однак найпідступніший удар по УНР завдали найрадикальніші ліві – більшовики. Проголосивши 2 листопада «Декларацію прав народів Росії», в якій йшлося про суверенність народів, їхнє право на вільне самовизначення аж до утворення самостійних держав, ленінська Рада народних комісарів (РНК) не виявила ні найменшої позитивної реакції на проголошення УНР. Навіть більше, у грудні вона оголосила Центральній Раді війну і спрямувала в Україну свої війська. Генеральний секретаріат офіційно прокоментував поведінку Раднаркому так:

«Неможливо одночасно визнавати право на самовизначення “аж до відокремлення” і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу державі, яка самовизначилася»⁶⁷.

У відповідь у петроградських газетах з'явилося інтерв'ю Й.Сталіна, який у більшовицькому керівництві відповідав за національні справи. В цьому інтерв'ю Сталін переконував громадську думку, що між українським і російським народами нема жодного конфлікту, і цьому важко було щось заперечити, а є конфлікт між радами робітничих, селянських і солдатських депутатів і Генеральним секретаріатом. По суті, Сталін ставив новий ультиматум тепер уже не Центральній Раді, а українському народові, якому пропонувалося «закликати до порядку свій Генеральний секретаріат або переобрати його в інтересах мирного розв'язання небезпечного конфлікту». Сталін не приховував і навіть погрожував, що у разі, коли бажаних для більшовиків змін не відбудеться й усе залишиться на старих позиціях, то проллється кров братніх народів⁶⁸. Так і сталося. Не маючи достатньої військової сили для протистояння більшовицькій агресії, влада УНР намагалася поліпшити становище політичними заходами. 9 січня Мала рада ухвалила закон про національно-персональну автономію, якою національні меншини, насамперед великороси, поляки та євреї, набували «права на самостійне устроєння свого національного життя» шляхом утворення на території УНР Національних союзів, яким надавалися законодавчі й управлінські права в межах визначеної компетенції⁶⁹. Коментуючи ухвалу закону, його автор М.Зільберфарб назвав його «декларацією прав націй». Представник Об'єднаної єврейської соціал-демократичної робітничої партії М.Літваков зазначив, що закон «має особливу вагу в цей момент, коли Совіт народних комісарів веде зараз боротьбу з усіма націями Росії, то ми тут переводимо в життя братерство народів»⁷⁰. 11 січня Мала рада ухвалила IV Універсал, яким проголошувалася самостійність УНР.

У короткому виступі, що передувало читанню IV Універсалу, М.Грушевський назвав два мотиви ухваленого рішення: «Дати нашому правительству змогу довести справу миру до кінця і захистити від усяких замахів нашу країну»⁷¹. IV Універсал підтверджував, що «в самостійній Народній Українській Республіці всі нації користуватимуться правом національно-персональної автономії»⁷².

Додаткову напругу в житті суспільства наприкінці 1917 – початку 1918 рр. внесла стихійна демобілізація старої російської армії, окремі частини якої залишали фронт, перетворюючись на ватаги грабіжників, і руйнували все, що стояло на їхньому шляху до тилу. Від них страждали всі мирні жителі, зокрема, їхніми жертвами ставали власники маєтків, здебільшого поляки.

Страшною проблемою України, територія якої частково збігалася зі смугою осілости, ставали єврейські погроми. За доби Центральної Ради вони швидше були явищами супутніми загальним грабежам і розбоям, а вже 1919 р., від часів антигетьманського повстання та відновлення УНР за доби Директорії, значно поширилися. Історія погромів не є об'єктом нашої розповіді, вона вимагає спеціального нарративу⁷³. Проте ця тема надто болюча і для українців, і для євреїв, щоб оминати її мовчанкою. Очевидно, якась частина українців була і, можливо, є зараженою бацилами антисемітизму, але не варто цю хворобу переносити на всю націю, а ксенофобію робити її родовою ознакою. Тим більше не варто складати провини за вибух погромів винятково на одного з визначних українських

лідерів початку ХХ ст. С.Петлюру. До 1917 р. він переважно займався партійною публіцистикою, яка практично вся перевидана сьогодні, отже, доступна не лише історикам-фахівцям, а й будь-яким зацікавленим пересічним читачам. Годі було б у ній знайти якісь натяки на антисемітизм. У пізнішому часі, коли С.Петлюрі довелося стати на чолі армії УНР, а згодом і всієї держави, він не підписав жодного документа, який можна було б визнати за юдофобський. Історики протягом останнього двадцятиліття віднайшли в спецсховах колишніх радянських архівів і опублікували десятки документів, які свідчать про осуд Головою Директорії погромницьких дій, його однозначно жорстку позицію в їхньому припиненні та покаранні призвідців, а також надання допомоги постраждалим. Шукаючи формулу відповідальності С.Петлюри за погроми, варто звернути увагу на думку автора монографії «Молитва за уряд: українці та євреї під час революції, 1917–1920» (Гарвард, 1999) Г.Абрамсона, який вважає Петлюру «підзвітним, але не відповідальним» за тогочасні погроми євреїв. Його «підзвітність» полягає в тому, що керівник держави несе моральну відповідальність за все, що діється на його державній території, навіть якщо ці дії відбуваються без його відома й усупереч його волі. Проте він не є «відповідальним» у правовому сенсі, оскільки не санкціонував погромів і не толерував погромників⁷⁴. Тож можна говорити про моральну провину, але не юридичну, згадуючи виправдальний вирок паризького суду в справі вбивці Петлюри С.Шварцбарда.

Масштаб погромів був настільки значним, що приписуючи відповідальність за них одному С.Петлюрі, навряд чи вдасться щось зрозуміти в їхній природі. А саме це розуміння на сьогодні найголовніше, бо інакше цю проблему в історії українсько-єврейських стосунків неможливо переосмислити. Потрібно говорити про достатньо глибоке коріння антисемітизму і про його специфіку в Російській імперії. Варто звернути увагу на ту обставину, що єврейські погроми й гоніння дуже часто збігалися з війнами чи вибухами соціального невдоволення, яке спрямовувалося на євреїв. Отже, погроми 1917–1920 рр. треба розглядати передусім крізь призму Першої світової війни, яка виявилася провальною для Росії, і вибух революції, який знищив старий суспільний лад, але не зміг народити новий демократичний. Тож викладену вище історію пошуків Центральною Радою гармонії міжнаціональних відносин можна порівняти зі щойно засіяним полем, з якого не вдалося зібрати очікуваного врожаю.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (КВІТЕНЬ–ГРУДЕНЬ 1918 Р.)

29 квітня 1918 р. в результаті державного перевороту в Україні до влади прийшов генерал Павло Скоропадський, проголошений гетьманом. У виданих ним перших установчих документах «Грамоті до всього українського народу» та «Законах про тимчасовий державний устрій України» засади національної політики майже не були окреслені, хоч титул «гетьмана всієї України» свідчив про загальнонаціональний і соборницький характер нового державного правління. Грамота завершувалася закликом до «громадян і козаків – без

різниці національності і віросповідання – допомогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному великовідповідальному ділі»¹. Не містило вказівок на принципи національної політики і лаконічне зведення законів, яке фактично слугувало конституцією протягом усього нетривалого функціонування Української Держави.

Задекларована в цих актах консервативно-ліберальна ідеологія державного будівництва значною мірою ввїбрала в себе положення програми створеної П.Скоропадським навесні 1918 р. політичної організації «Українська народна громада». Саме з цього документа були перенесені до гетьманської грамоти такі фундаментальні положення, як примат права приватної власності, вільна купівля-продаж землі, свобода підприємництва, захист прав робітничого класу тощо².

Програма УНГ також містила досить чітко сформульовані принципи національної політики, які були заголовними у документі: «1. Громада ставить своїм завданням: створення твердих основ для досягнення самобутності, розквіту, єдності і самостійності відродженої України. 2. Розвиток ідеї національної єдності всіх українців. 3. У всіх державних установах діловодство повинно вестися українською мовою, як державною*. 4. Всі українські громадяни без різниці статі, віросповідання і національності рівні перед законом. *Примітка: З огляду на історичні обставини для приватних осіб поряд з українською допускається і російська, а в Південно-Західному краї і польська»³. Очевидно, укладачі не включили цей блок до гетьманської інавгураційної грамоти з міркувань близькості його змісту до засад національної політики Центральної Ради.

Відсутність чітко заявленої програми у сфері національних відносин, а також персональний склад Ради міністрів, сформованої в основному з кадетів, дали привід лідерам соціалістичних партій відразу звинуватити нову владу в неукраїнському, самодержавному, реакційному характері. З метою спростування цих закидів 10 травня за підписами всіх членів кабінету було опубліковано урядове повідомлення, в якому наголошувалося, що гетьман не бажає стати самодержавцем, а гетьманство – це здійснення ідеї незалежної і вільної України в історичній, національно-українській формі. Уряд запевняв, що рішуче запроваджуватиме в життя ідею дальшого й усебічного розвитку української національної культури, забезпечення прав української мови у школі, державних і громадських установах. Містилося в документі також визнання права й усіх національностей, що проживають в Україні, на шанобливе ставлення до їхньої культури та недопущення гніту і нетерпимості до будь-якої частини своїх громадян. Це була перша публічна декларація Ради міністрів з національного питання⁴.

П.Скоропадський скористався запрошенням на відкриття Українського клубу 19 травня й у короткій промові заявив, що українська політика повинна бути завжди демократичною та щиро народною, а він «прийняв гетьманство для того, щоб будувати вільну, незалежну, самостійну Україну й дати щастя українському народові»⁵.

Попри заяви Ради міністрів і гетьмана, опозиційні партії та організації, які об'єдналися в Український національно-державний союз, 21 травня опублікували меморандум з різкою критикою уряду. У ньому, зокрема, наголошувалося: «Кабінет міністрів не є українським ні за своїм складом, ні по своїй політичній орієнтації». Вказувалося, що в уряді немає членів українських політичних

партій, а до нього увійшли російські кадети, октябристи і взагалі представники неукраїнських груп, вороже налаштованих до українського руху та української державності⁶. Безперечно, такі оцінки були значною мірою передчасні, зроблені лише на підставі персонального складу Ради міністрів, яка була сформована з членів кадетської партії, хоча переважно й українців за походженням.

Якщо етнічна та партійна належність основної частини Ради міністрів була цілком визначеною, то проблема національної ідентифікації, глибинної свідомісної «українськості» була набагато складнішою. Гетьман П.Скоропадський, прем'єр Ф.Лизогуб, міністри М.Василенко, М.Чубинський, О.Рогоза, вищі чини гетьманської адміністрації В.Дашкевич-Горбацький, М.Ханенко й інші були вихідцями з козацько-старшинсько-гетьманських родів. Їхні предки в процесі тривалого входження в державні і громадські структури Російської імперії значно русифікувалися. Разом із тим саме це середовище продукувало певний прошарок людей з роздвоєною лояльністю, які вважали себе одночасно і малоросами (українцями), і великоросами (росіянами). З одного боку, вони здобули освіту і робили кар'єру на російській державній службі, з другого – зберігали українські сімейні та культурні традиції. Відречення царя від престолу, динамічний розвиток українського національного руху активізували у їхній дихотомній свідомості український компонент.

Потужний вплив на політику українського уряду загалом і в національному питанні зокрема справляла німецька сторона. За всіх розходжень щодо «східного курсу» між владними центрами у Берліні серед військових і дипломатів у Києві домінував прагматичний німецький інтерес. Останні намагалися, по-перше, підтримувати хоча б формальну незалежність України як гарантію постачання продовольства і сировини до Центральних країн, а по-друге, шляхом посилення національного змісту державної політики забезпечити гетьманат від переходу на бік Великої Росії. Для начальника штабу Оберкомандо генерала В.Гренера і посла А.Мумма одним з інструментів реалізації такого курсу був жорсткий контроль за формуванням складу Ради міністрів. Зокрема, під час урядової кризи у жовтні, спричиненої демаршем міністрів-кадетів, німці підтримали домагання опозиційних партій посилити уряд українськими діячами. Що ж до соборницьких устремлінь гетьманату, то у кримському і галицькому питаннях роль німців була стримувальною і деструктивною.

Державно-політична модель гетьманату не мала властивих УНР інституційних важелів реалізації національної політики. Представництво етнічних меншин у законодавчому органі унеможливлювалося відсутністю парламенту, а спеціальні структури виконавчої влади – національні міністерства – були ліквідовані. Такий підхід був продиктований політичною платформою нової влади у сфері національних відносин – «без різниці національностей». З цього погляду національна політика Центральної Ради оцінювалася як гіпертрофована. Закон про національно-персональну автономію був скасований, а міністерства великоруських, польських, єврейських справ ліквідовані. Хоча цей процес затягнувся аж до жовтня 1918 р.⁷

Загалом єврейське, польське, німецьке населення, особливо його власницькі прошарки, підтримало нову владу в Україні, вітаючи насамперед ліквідацію соціалізаторських експериментів Центральної Ради, відновлення права приватної власності, припинення силової українізації. До того ж ключові міністерства очо-

лювали представники національних меншин: торгівлі та промисловості – єврей С.Гутник; фінансів – поляк А.Ржепецький; праці – німець Ю.Вагнер. Прикметно, що в уряді був лише один росіянин – державний контролер Г.Афанасьєв.

Не маючи політичної трибуни на кшталт Центральної Ради, етнічні організації (Мачеж Польська, Польське товариство у справах середньої школи, Єврейська культурна ліга та ін.) зосередили свою діяльність на реалізації культурно-освітніх проектів – підтримці національних шкіл, дитсадків, клубів, театрів тощо. Хоча держава в особі міністерства освіти й взяла на себе утримання національних шкіл, видатки ці були не адекватні реальним потребам.

Ставлення до гетьманського режиму з боку неукраїнського населення значною мірою детермінувалося його політичним курсом, соціально-економічними реформами. Поляки не сприймали передбачене Брестськими угодами утворення у складі Австро-Угорщини коронного краю на землях Східної Галичини і Підляшшя. Польські землевласники Правобережної України, об'єднані навколо Ради землян, різко виступили проти земельної реформи, базованої на обмеженні поміщицьких латифундій⁸.

Каральні експедиції місцевої влади за підтримки німецьких і австрійських військ проти селян з метою відшкодування збитків поміщиків інспірували на Лівобережжі широкий повстанський рух, який нерідко супроводжувався проявами стихійного антисемітизму. Значного поширення це явище набуло у селах і містечках Тарашанського та Звенигородського повітів Київської губернії. У цьому контексті не випадковою була участь єврейських дружин восени 1918 р. у збройному поваленні гетьманської влади⁹.

В умовах окупації України німецькими й австрійськими військами активізувалася діяльність організацій німців-колоністів у Таврії та Криму. Насамперед вони ставили цілком прагматичні вимоги компенсації матеріально-фінансових втрат, завданих їм під час війни. Серед них також знайшла підтримку ідея заснування у Причорномор'ї державного утворення німців під юрисдикцією Райху. Завзятим лобістом цього проекту виступав колишній міністр колоній Р.Ліденквіст. З огляду на гостроту цього питання Рада міністрів Української Держави навіть заходила створювати окремий департамент у справах німців, але він так і не запрацював.

Знівелювавши етнічний складник національної політики, уряд надавав перевагу в державотворчому процесі єдиному українському громадянству. На відміну від закону Центральної Ради (березень 1918 р.), за яким громадянином УНР вважався кожний, «хто родився на території України і зв'язаний з нею постійним перебуттям»¹⁰, відповідний закон Української Держави (липень 1918 р.) до її громадян відносив всіх «російських підданих, що перебувають на Україні під час видання цього закону». Ті ж, хто не бажав отримати українське громадянство, мали у місячний термін повідомити про це органи місцевої адміністрації. Заборонялося також подвійне громадянство. Громадяни мали давати заприсяжне обіцяння «завжди бути вірним Українській Державі, не визнавати другої Батьківщини, ставити добро і розквіт Батьківщини вище своїх особистих інтересів»¹¹.

Уряд гетьманату вживав заходів щодо захисту інтересів українців за кордоном. Насамперед це стосувалося повернення полонених з Німеччини й Австро-Угорщини. З цією метою були створені військово-дипломатичні місії, задіяні організації Червоного Хреста, виділялися спеціальні кошти¹².

У ході мирних переговорів українська сторона не раз ставила питання про масові арешти і розстріли українських громадян на території РСФРР. Цими питаннями опікувалися генеральні консульства України в Петрограді та Москві. Але суттєво вплинути на ситуацію дипломатичним шляхом не вдалося. 16 вересня, коли переговорний процес зайшов у глухий кут, Рада міністрів з цього приводу звернулася до всіх держав світу з настійливим закликом домагатися припинення злочинів на території Росії, а також просила німецьку владу взяти під свій захист українських громадян¹³.

Водночас гетьман П.Скоропадський і уряд змирилися з введенням в Україні німецьких та австрійських військово-польових судів, які застосовували щодо українських громадян масові арешти, контрибуції, екзекуції, смертну кару, висилання за кордон тощо. Навіть більше, місцева влада активно користувалася військовою допомогою союзників у придушенні повстанського руху селянства. Тільки 12 листопада, вже після розпаду Австро-Угорської імперії та революції у Німеччині, Рада міністрів розглянула питання про вжиття заходів щодо повернення з Німеччини українських підданих, висланих туди окупаційною військовою владою. При цьому постанова була зовсім аморфною: «Просити міністра внутрішніх справ взяти пропозицію до відома»¹⁴.

Актуальною і водночас складною проблемою, яка дісталася гетьманату в спадок від УНР, була українізація всіх сфер державного і громадського життя. Хоча в установчих актах, виданих П.Скоропадським, положення про українську мову як державну й було відсутнє, ігнорувати це питання нова влада не могла. Адже від самого початку одним з головних приводів до звинувачень її у «неукраїнськості» з боку опозиції стало переважання російської мови у державних установах і навчальних закладах.

З огляду на це вже 7 травня Рада міністрів за поданням міністра юстиції М.Чубинського розглянула питання про мову в судочинстві. У постанові зазначалося: «Визнати, що державною мовою є українська, тому всі зносини установ між собою і по інституціях повинні вестися на цій мові». При Міністерстві юстиції створювалася спеціальна комісія з розробки правничої термінології українською мовою, вказувалося на необхідність перекладу законів з російської, а службовці судового відомства мали протягом чотирьох місяців вивчити державну мову. Водночас ухвала містила один пункт, який відбивав тогочасні реалії: «Надалі до видання законів на українській мові зберегти в діловодстві судів і судововленні мову російську, вільно допускаючи прийом паперів і звернень на мові українській»¹⁵.

Тимчасово виконуючий обов'язки міністра військових справ генерал О.Лінгау (німець за походженням), вступаючи на посаду 15 травня видав наказ, в якому зокрема зазначалося: «Все діловодство, всі офіційні відносини неухильно вести на державній мові». У всіх установах і частинах мали бути організовані курси українознавства з метою доведення у якнайшвидший час знання державної мови до належної висоти. Промовистим був заключний абзац наказу, за яким визнавалося за можливе перебування на службі «людей знання, досвіду й таланту, хоч би і не українського походження, при умовах безумовної їх вірності Самостійній Україні»¹⁶.

Міністерство внутрішніх справ спеціальним наказом від 26 липня зобов'язало співробітників пошти, телеграфу, радіотелеграфу і телефонних станцій під час ви-

конання службових обов'язків послуговуватися лише державною мовою. Ново-призначені працівники мали «володіти як в слові, так і в письмі, українською мовою»¹⁷.

Найбільш послідовно українізація впроваджувалась у міністерстві шляхів. Глава відомства Б.Бутенко вже у середині травня видав низку наказів з цього питання. В одному з них наголошувалося: «Наказую твердо пам'ятати, що в Українській Державі державна мова є українська». Міністр вимагав на всі папери українською мовою, які надходять до відомства, відповідати тією ж мовою. Зносини з вищими державними органами мали вестися українською. Внутрішнє діловодство могло тимчасово провадитися й російською. Наприкінці травня міністр іншим наказом розпорядився на кожній залізниці відкрити державним коштом курси української мови. А згодом при міністерстві заснували й комісію з фахової термінології¹⁸.

Аналогічна комісія також була утворена при департаменті законодавчих справ Державної канцелярії. На неї покладалося «розроблення української термінології в сфері державного права та редагування з боку правильності державної мови різних законопроектів і других актів»¹⁹. Формально її очолював директор департаменту, а фактично – постійний член комісії, універсальний філолог Агатангел Кримський.

Загалом впровадження державної мови в офіційних установах залишалося вразливою проблемою протягом усього нетривалого функціонування гетьманату. Українською вільно володіли тільки чотири міністри, державні установи постійно поновлювалися вихідцями з Росії, які здебільшого не бажали опанувати державну мову. Сам П.Скоропадський вважав, що українська мова має бути державною, але «нічого не мав проти того, що з часом обидві мови, тобто російська і українська, були рівноправні»²⁰.

Та все ж найбільш помітні й плідні результати Українською Державою були досягнуті у сфері національного освітньо-культурного будівництва. Політика міністерства освіти і мистецтва була виваженою та послідовною. Міністр М.Василенко – відомий учений, член ЦК партії кадетів – намагався раціонально поєднати українську та російську ідентичності. Особливо рельєфно це проявилось у підходах до українізації, ставленні до російської мови. Зокрема, він зазначав: «Ні про яку насильницьку українізацію не може бути й мови. Я за своїми переконаннями абсолютно далекий від насильницьких методів у сфері культури»²¹.

Вважаючи малоефективним адміністративний тиск у справі українізації освітньої галузі, М.Василенко намагався провести насамперед реформування початкової школи, де значна кількість учителів знали українську мову й уже були створені взірці відповідних підручників. Міністр видав спеціальний наказ, в якому наголошувалося: «Не можна допустити ні одного кутка без української школи, нижча початкова школа для українського народу має бути обов'язково»²².

Плануючи масове відкриття у 1918/19 навч. р. українських шкіл, уряд законом від 2 червня виділив міністерству освіти 2 млн 185 тис. крб. для організації літніх учительських курсів з українознавства²³. Один із таких випусків курсантів у повному складі (близько 200 осіб) запросив до себе на обід гетьман. Вітаючи вчителів, він між іншим заявив, що Україна 250 років була під гнітом Росії. Це викликало значне обурення у російських колах²⁴.

У зв'язку з тим, що чимало повітових старост не сприяли організації курсів українознавства, за наполяганням М.Василенка міністерство внутрішніх справ у середині червня надіслало до місцевих адміністрацій листа, вимагаючи «щоб повітові старости і влада прихильніше відносилися до курсів і не ставали на перешкоді їх організації»²⁵.

1 серпня Рада міністрів ухвалила закон про обов'язкове вивчення української мови і літератури, історії та географії України в усіх середніх школах (загально-освітніх, професійних, комерційних, учительських семінаріях та інститутах). Він набував чинності з 1918/19 навч. р.²⁶

З огляду на те, що викладацький склад і батьківські комітети гімназій і вищих шкіл виступали проти українізації, міністерство пішло шляхом утворення нових українських навчальних закладів. Зокрема, восени вже діяло близько 150 українських гімназій. З літа почалася організація українських державних університетів у Києві та Кам'янці-Подільському, а у жовтні відбулось їхнє урочисте відкриття. В установчих документах цих вузів зазначалося, що «викладовою мовою в університеті є мова українська, проте в окремих випадках на прохання факультетів та з дозволу міністра можливо читання лекцій і російською»²⁷.

У вересні 1918 р. Рада міністрів ухвалила закон про оголошення колишніх російських вищих шкіл на території гетьманату українськими державними вузами. Це університети св. Володимира у Києві, Харківський, Новоросійський (Одеса), а також технічні вузи – Катеринославський гірничий, Харківський технологічний і ветеринарний, Київський політехнічний інститут. Ніяких застережень щодо мови викладання документ не містив. Згодом був прийнятий закон про оголошення Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька українським державним вишем. При Харківському, Новоросійському університетах і Ніжинському інституті відкривалася низка кафедр українознавчого спрямування²⁸.

У цей же час уряд встановив 20 стипендій (5-7 тис. крб.) для професорів і викладачів вузів з українською мовою навчання. Протягом двох років стипендіати мали скласти іспит на науковий ступінь або підготувати дисертацію. За окремим законом усі бажаючі набули права подавати та захищати дисертації на здобуття наукових ступенів магістра і доктора українською мовою.

Оскільки міністерство освіти та мистецтва перебрало на себе значну частину функцій ліквідованих національних міністерств, то поряд з організацією українських освітніх закладів воно опікувалось і проблемами єврейських, польських і німецьких шкіл. Через міністерство фінансувалися літні курси для єврейських і польських учителів. Загалом наприкінці 1918 р. в Україні діяло близько 2,8 тис. єврейських початкових шкіл і 700 класів в українських або російських школах, функціонували технічні училища, учительські семінарії, працювали також 998 польських початкових і 39 середніх шкіл²⁹.

З належним розумінням гетьман і уряд поставилися до утворення Української академії наук. Завдяки державній підтримці зусилля міністра освіти М.Василенка, академіка В.Вернадського й інших науковців увінчалися успіхом. 14 листопада наказом гетьмана П.Скоропадського були затверджені перші дванадцять академіків. Президентом УАН став видатний учений В.Вернадський³⁰.

Важливу роль у розвитку національної культури і мистецтва відіграло утворення у складі міністерства освіти профільне Головне управління, яке функціонувало на правах відомства, маючи окремий бюджет. Його очолив відомий український

діяч, людина близька до гетьмана – Петро Дорошенко³¹. Уряд виділяв значні кошти на придбання для музеїв предметів національної старовини, охорону пам'яток історії і культури, підтримку театрів тощо. Саме за доби гетьманату було створено Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Державний історичний архів, Українську національну бібліотеку, театр драми і опери, хорову капелу, симфонічний оркестр та інші заклади культури. За ухвалами уряду під державну опіку було взято могилу Т.Шевченка у Каневі, офіційно відзначили ювілей композитора М.Лисенка, персональну пенсію отримала акторка М.Заньковецька.

П.Скоропадський проводив активну, хоч і не завжди успішну, політику збирання українських етнічних земель. Гетьманська влада була поширена на низку повітів Курської, Воронежської, Могилівської, Гродненської губерній. Виношувалися плани приєднання до гетьманату Кубані, мотивуючи це тим, що кубанські козаки є нащадками запорожців. Київ відвідали делегації крайового уряду, велися таємні переговори, Україна постачала кубанцям зброю і навіть спробувала відрядити своє військо на Азовське узбережжя. Проте за тогочасних геополітичних обставин ці плани були приречені на невдачу.

Послідовим і твердим був курс Української Держави на приєднання Криму. Німеччина тривалий час блокувала ці домагання і лише восени після візиту П.Скоропадського до Берліна дала згоду. Проведені у жовтні 1918 р. українсько-кримські переговори завершилися укладанням угоди про входження Криму до складу Української Держави на правах автономії. Однак реалізувати ці домовленості не дозволило ускладнення політичної ситуації.

Не були реалізовані й положення таємного додатка до Брестського мирного договору про утворення із західноукраїнських земель окремого коронного краю у складі Австро-Угорщини. Відень не тільки не ратифікував договір, а й в односторонньому порядку в липні 1918 р. денонсував таємний протокол. Українська сторона адекватно відреагувати не могла, оскільки ці дії були вчинені з відома МЗС Німеччини³².

Суттєво стримувала реалізацію засад національної політики та самостійницького курсу гетьманату присутність в Україні впливових представників російських правих політичних сил. Рятуючись від більшовицьких переслідувань, вони заповнили Київ, Харків, Одесу та інші міста. Тривалий час тут перебували О.Кривошеїн, В.Пурішкевич, Ф.Родічев, В.Меллер-Закомельський та ін. Істотний вплив на українських однопартійців справляв лідер кадетів П.Мілюков.

17 жовтня 1918 р. десять міністрів-кадетів, протестуючи проти поповнення Ради міністрів представниками українських політичних партій, виступили з декларацією щодо майбутнього України. У ній наголошувалося: «Самобутність і національна культура – мета велика, але вона не може бути досягнута руйнуванням Великої Росії та інших нових державних утворень». Фактично йшлося про федерування України з небільшовицькою Росією в тогочасній геополітичній ситуації, створеній завдяки перемогі Антанти у Першій світовій війні. Ця позиція членів уряду кадетів довела, що визнання самостійності України було для них ситуативним, вимушеним кроком на шляху «зміцнення державності на всій протяжності Російської імперії»³³.

Не міне й місяця, як уже сам П.Скоропадський під тиском несприятливої внутрішньо- і зовнішньополітичної ситуації видасть грамоту про новий

політичний курс України: «Йй першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення Великої Росії»³⁴. Відповідно до цих намірів гетьман сформував й Раду міністрів, до якої ввійшли лише діячі правих, проросійських, поглядів. Голова нового уряду кадет С.Гербель вбачав основне завдання кабінету в упертій і дружній роботі з відтворення Великої Росії.

Зміна політичного курсу надала додаткових аргументів опозиційним силам на чолі з Директорією в організації збройного повалення гетьманського правління. І все ж не національна політика, а соціально-економічні реформи, які набули реставраційного характеру й викликали широке невдоволення різних верств населення, призвели Українську Державу до краху. До того ж одіозність німецько-австрійської окупації екстраполювалася на українські владні інститути. 14 грудня 1918 р. П.Скоропадський зрікся гетьманства.

Отже, процеси національного державотворення з приходом до влади П.Скоропадського набули більш поміркованого, поступового, консервативного характеру. Акценти лідерів УНР на україноцентричності, революційності, соціалістичності змінилися гаслами і практикою відродження української історичної традиції, єдиного українського громадянства, толерантної українізації тощо. Національна політика гетьманату значною мірою була детермінована низкою чинників. По-перше, консервативно-ліберальною ідеологією державного будівництва. По-друге, роздвоєною лояльністю, національно-територіальним патріотизмом правлячої еліти. По-третє, прагматичним інтересом німецької сторони. По-четверте, тяжінням російської імперської спадщини. І нарешті, несприятливим для України фіналом Першої світової війни. І все ж напрацювання Української Держави в культурно-освітній сфері мали досить виразний національний характер і по праву можуть бути віднесені до найістотніших здобутків доби Української революції 1917–1921 рр.

УТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

На шляху до формування ідеї української радянської державності. Еволюція національних відносин у будь-якому державному утворенні значною мірою зумовлюється їхнім «стартовим» становищем, політикою попередньої влади та реакцією на неї населення. З огляду на обмежені хронологічні рамки дослідження (включно до серпня 1919 р.), звернемо увагу передусім на той аспект розвитку національних відносин, який зумовлювався діями владних органів або був викликаний реакцією суспільства на ці дії. Перед розглядом ситуації в радянській Україні 1919 р. потрібно відстежити, з одного боку, той образ більшовиків у масовій свідомості, що склався в попередній період, а з другого – притаманне більшовицьким керманічам бачення шляхів розв'язання «українського питання», яке від березня 1917 р. до грудня 1918 р. зазнало суттєвих змін.

Із поваленням самодержавства національне питання перетворилося на одне з ключових. Несподівано потужно заявив про себе український національно-визвольний рух. Як зазначав І.Лисяк-Рудницький, «в 1917 р., коли чари імперії

розвіялися, тисячі вчорашніх “малоросів” мало не за одну ніч перетворилися на національно-свідомих українських патріотів і потенційних “сепаратистів”»¹.

Немає підстав стверджувати, що у більшовицького керівництва був продуманий план дій у царині національних відносин. Але В.Ленін раніше від інших осягнув можливий потенціал національно-визвольного руху і зробив усе для того, щоб не лише уникнути лобового зіткнення з ним, а й залучити його прихильників на свій бік. Більшовицьке керівництво, незважаючи на свій всеохопний централізм, формально раніше за представників національно-визвольного руху визнало за Україною право на відокремлення. Й.Сталін в опублікованій 7 квітня (25 березня) 1917 р. статті в газеті «Правда» наголосив на потребі проголосити «політичну автономію (не федерацію) областей, які являють суцільну господарську територію з особливим побутом і національним складом населення, з “діловодством” та “викладанням” своєю рідною мовою»². Далі він визнав «право на самовизначення для тих націй, які з тих чи інших причин не можуть залишитися в рамках державного цілого»³. Отже, право націй на самовизначення, яке більшовицьке керівництво формально визнавало за усіма народами, у тому числі й українцями, ототожнювалося з правом на відокремлення від Росії, тобто зі здобуттям незалежності.

Подібні тези були виголошені Сталіним і Леніним і на VII Всеросійській конференції РСДРП(б), яка відбулася 7–12 травня (24–29 квітня) 1917 р. Заперечення визнання права націй на відокремлення Сталін прирівняв до відмови «від тактики використання з метою знищення імперіалізму всяких революційних рухів у надрах пригноблених національностей»⁴. Це було неприпустимо, тому він зазначив: «Ми повинні підтримувати усякий рух, спрямований проти імперіалізму»⁵.

Така позиція зустріла протидію значної частини партійців. Співдоповідач Сталіна з національного питання Г.Пятаков, який представляв на конференції київських більшовиків, виступив категорично проти того, щоб у партійній програмі залишалось «право націй на самовизначення». Він обґрунтував це так: «Соціал-демократи проголошують права, щоб так чи інакше їх здійснювати. Якщо ми кажемо, що здійснювати ці права шкідливо, то не зрозуміло заради чого це право проголошується»⁶. Інакше кажучи, Пятаков і його прихильники виступали за те, щоб демонструвати широкому загалові стратегічне (тобто таке, що не визначається *лише* тактичними міркуваннями, викликаними необхідністю захопити владу) бачення розвитку країни.

Свої погляди на національну політику Пятаков і його прихильники обґрунтовували суто економічними мотивами, наголошуючи на тому, що утворення національних держав суперечить логіці світового економічного розвитку. Зокрема, Пятаков зазначав: «Потрібно з усією рішучістю підкреслити, що сьогодні ми маємо епоху світового господарства, що втілилося у найтісніший і нерозривний зв'язок між усіма націями»⁷. Думка, що здійснення права на самовизначення на практиці суперечить більшовицьким планам на майбутнє, не заперечувалася на партійній конференції. Але часи, коли Ленін хизувався прямою («Чесність в політиці є результат сили, лицемірство – результат слабості», – писав він у 1911 р.⁸), минули. Чесність була невивіженою. Програмні засади РСДРП(б) були неприйнятні для більшості населення. Тому за наполяганням В.Леніна та Й.Сталіна конференція відхилила пропозиції Пятакова: боротьба з «відкритим забралом»

могла завадити більшовикам здобути владу. Напрямок практичних дій на місцях (на прикладі з Польщею) В.Ленін означив у відповіді Ф.Дзержинському: «Люди не хочуть розуміти, що для посилення інтернаціоналізму не потрібно повторювати одних і тих же слів, а потрібно в Росії наполягати на свободі відокремлення пригноблених націй, а в Польщі підкреслювати свободу об'єднання»⁹.

Київські більшовики відповідним чином й діяли: за можливості національного питання намагалися не торкатися, а за нагоди агітували за «свободу об'єднання». Від травня до листопада 1917 р., тобто до захоплення влади в Петрограді, РДСРП(б) була єдиною загальноросійською партією, керівництво якої не лише формально підтримувало прагнення України здобути автономію, а й постійно зазначало скромність українських вимог. На місцях і, зокрема, в Києві така позиція більшовицького центру сприймалася доволі критично. Так, Пятаков під час чергової загальноміської конференції більшовиків Києва, яка відбулася на початку липня 1917 р., цілком резонно зауважував: «Кажучи пригнобленим національностям: ви маєте право відокремитися, але ми вам не рекомендуємо, ми ставимо себе в дурне (мовою оригіналу – “дурацкое”. – *Авт.*) становище»¹⁰. Однак дисципліна в більшовицькій партії була на належному рівні, і тому загалом ухвалена в центрі лінія витримувалася.

Радянська Україна. Спроба перша. Після захоплення влади більшовицька пропаганда повсюди проголошувала, що з Центральною Радою більшовики борються не тому, що вона українська, а тому, що вона буржуазна. Для цього було створено радянську УНР, до керівних кіл якої більшовицький центр намагався ввести якомога більше діячів з «українськими» прізвищами або українським корінням. З Петрограда до України були відряджені такі знакові постаті, як Микола Скрипник, Юрій Коцюбинський, Віталій Примаков. У грудні 1917 р. вперше з'явилося поняття «український більшовик». Ним означали переважно тих лівих українських соціал-демократів, які беззастережно підтримали дії РНК радянської Росії. В свою чергу, така підтримка була зумовлена демонстративним визнанням з боку Раднаркому національних прав України. Зникло поняття «український більшовик» як щось відокремлене від РСДРП(б)/РКП(б) лише з утворенням КП(б)У влітку 1918 р. У резолюції I з'їзду КП(б)У зазначалося: «Беручи до уваги: 1) що українські ліві соціал-демократи вже давно порвали зв'язок з офіційною УСДРП, визнали себе комуністами і працюють спільно з комуністами, злившись в одну організацію, і що представники закордонного бюро лівих українських соціал-демократів брали участь в роботі Організаційного бюро по скликанню конференції; 2) що таким чином окремої від Комуністичної партії ЛУСД не існує, – I з'їзд партійних організацій комуністів (більшовиків) України постановляє визнати, що об'єднання з лівими незалежними українськими соціал-демократами відбулося»¹¹.

Незважаючи на декларативне визнання національно-державних прав українців, Раднарком не збирався надавати Україні реальну незалежність чи бодай управлінську автономію. Для розпалювання конфлікту з Українською Центральною Радою було використано її III Універсал від 20 (7) листопада 1917 р., в якому проголошувалося утворення УНР у складі федеративної Росії й водночас невизнання Центральною Радою ленінського Раднаркому як законної центральної загальноросійської влади. Спроба УЦР убезпечитися від збройного конфлікту з донськими козаками була більшовиками публічно витлумачена як вияв її «бур-

жуазності», що давало формальні підстави для боротьби на «соціальних», а не національних засадах.

Повною мірою реалізувати свої наміри більшовицькому центрові не поталанило: повалення Центральної Ради «зсередини» зірвалося, частини регулярної армії спрямувати проти УНР теж не вдалося. Однак головна мета таки була досягнута: завдяки проведеній розкладницькій роботі в армії, гаслами якої були вимоги негайного миру та демобілізації, українізовані частини регулярної армії наприкінці грудня 1917 – на початку січня 1918 р. у масі своїй не виступили в підтримку Центральної Ради і самодемобілізувалися. Ось як охарактеризував наслідки розкладницької роботи один із керівників більшовиків Києва у 1917 р. М.Майоров: «І коли розпочалася збройна боротьба більшовиків із Центральною радою, то на більшовицькому боці була робітничка класа, її збройна сила – червона армія та салдатські частини, що склалися переважно з росіян. У Центральної ж ради було “вільне козацтво” та українізовані частини старої армії, що, правда, в момент рішучої боротьби під кінець 1918 року (так у тексті, насправді 1917 р. – *Авт.*) майже цілком відмовилися підтримувати Центральну раду»¹².

«Розкладання» українських військових частин зовсім не означало їхнього переходу на бік більшовиків. Через короткий проміжок часу воно бумерангом вдарило по самих «розкладниках» – радянську владу в Україні нікому було боронити, солдати демобілізувалися. Та й червоногвардійські загони під проводом М.Муравйова, які здійснювали експансію на початку 1919 р., не демонстрували, м'яко кажучи, не лише «соціальної», а й національної лояльності. Відтак в Україні вони сприймалися як чужорідна сила. За свіжими слідами подій Є.Бош відверто визнавала: «Співчуття та симпатії були не на боці Радянських загонів. Майже всюди загони, що відступали (за контекстом – під тиском німецько-українських військ. – *Авт.*), обстрілювалися місцевими білогвардійцями, не зустрічаючи протидії з боку населення. Знаходячись на своїй “рідній” Україні, червоноармійці не були впевнені, що їх не зустрінуть в тилу вогнем»¹³.

В очах широких мас населення саме більшовики ставали призвідниками громадянської війни. Як визнавав пізніше Д.Гопнер, на початку 1918 р., «симпатії міських мас населення були зворотно пропорційними нашим успіхам»¹⁴ *. Тому з початком збройної експансії більшовицьких загонів «все більше і більше посилювався вплив дрібнобуржуазних партій з соціалістичними прапорами, які на той час об'єдналися»¹⁵. Врешті навесні 1918 р. більшовики були змушені залишити Україну. Хоча на допомогу Центральній Раді прийшла армія Німеччини, поразка більшовиків відбулася під національними гаслами. Для багатьох прихильників більшовизму це стало свідченням реакційності гасла про право націй на самовизначення. А з огляду на претензії на самостійне ухвалення владних рішень з боку Народного секретаріату (уряду радянської УНР)¹⁶ і спробу створення в Україні організаційно відокремленої від РКП(б) комуністичної партії (Таганрозька нарада, квітень 1918 р.), більшовицький центр вирішив обережніше ставитися до національних гасел.

* Давид Гопнер навесні 1919 р. був представником Наркомату закордонних справ РСФРР при уряді УСРР, вказана заувага була наведена в адресованій до РНК РСФРР доповідній записці від 9 квітня 1919 р.

Оскільки необхідність існування загальноукраїнської компартійної організації була усвідомлена в центрі, то Комуністична партія (більшовиків) України була створена як обласна організація РКП(б). У резолюції I з'їзду КП(б)У, який відбувся у Москві 5–12 липня 1918 р., підкреслювалося: «Рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуни»¹⁷. З тексту резолюції видно, що, як доречно зауважив С.Кульчицький, «зацьковані українські делегати з'їзду навіть пропустили в конституційній назві радянської Росії ключове слово – федеративна»¹⁸.

Керівництво РКП(б), під цілковитим контролем якого відбувався з'їзд, намагалося знищити саму думку про економічну та політичну самодостатність України. Хід з'їзду, обговорення питання про взаємини Росії та України, критичні оцінки діяльності й остаточний розпуск Народного секретаріату (в ухваленій I з'їздом резолюції наголошувалося, що «існування Народного секретаріату як центру радянської влади... є фікцією шкідливою»¹⁹) спонукають до висновку: компартійне керівництво на той час вирішило, що можна не продовжувати гру в право націй на самовизначення. Підтвердженням того, що саме так сприймалися рішення з'їзду, свідчать і слова з виступу Пятакова, позицію якого щодо національного питання ми з'ясували вище: «Якщо на квітневій конференції наш погляд не переміг, то віднині офіційний погляд безболісно здається до архіву»²⁰. Відтепер, як правило, у більшовицькому середовищі позитивне ставлення до української державності сприймалось як прояв реакційності.

Напередодні нового опанування Україною. В Україні протягом весни–осені 1918 р. ставлення широких мас і різних політичних сил до більшовиків змінилося на краще. Запрошення німців і пропоміщицька політика гетьмана П.Скоропадського врятували більшовизм на рівні концепції. Посилення в Україні симпатій до більшовиків, які були тією силою, що найбільш послідовно боролася з німецькими військами, спонукало В.Леніна заявити, що «завдяки німецькій окупації більшовизм на Україні став до певної міри національним рухом»²¹. Оскільки публічної відмови від гасла про право націй на самовизначення не відбулося, то ззовні виглядало так, що більшовики зберегли єдність національного і соціального, тоді як українські національні сили запрошенням німецьких військ, що мало наслідком встановлення пропоміщицького гетьманату, таку єдність порушили.

Зауважимо, що перший прихід радянської влади в Україну припав на час максимальних поступок більшовиків у всіх сферах, у тому числі й у національному питанні. На програмні (не декларативні) засади ленінського комунізму не лише широкі маси, а й навіть освічені діячі з числа їхніх опонентів уваги звертали недостатньо. Тому більшовики здобули симпатії частини суспільства, багато прихильників Української революції вбачали в них менше зло. Характерними є враження Є.Чикаленка. Навіть після згадування всіх жахів, що творили червоногвардійські війська під проводом М.Муравйова у Києві під час його захоплення у січні 1918 р., в червні цього ж року він писав у своєму щоденнику: «Тепер все це забулось і, грішним ділом, коли допечуть німці, часом думаєш, що, може, лучче було за большевиків, що може, яось пережили б ту хворобу і таки Україна була б, а тепер хто його знає, що ще буде?»²². З часом подібні настрої лише зміцнювалися. Вже у серпні 1918 р. Є.Чикаленко майже позбувається сумнівів

у доцільності лояльного ставлення до тогочасного Кремля: «Дякуючи большевицькому перевороту, повстала самостійна Україна; можливо, що зо смертю в Московщині совітського уряду загине й Українська Держава (за контекстом – це синонім терміна “українська державність”. – *Авт.*)»²³.

На час другого наступу більшовиків на Україну як внутрішньоросійська, так і українська та міжнародна ситуація відчутно змінилася. В Росії зміцнилася влада большевицької партії, керівництво якої вже цілковито опанувало державний апарат, ліквідувало навіть формальну двопартійність у владі, розпочало перехід до комуністичних методів управління економікою і, найголовніше, створило численну армію. Головним чинником міжнародного впливу стала поразка Німеччини та сподівання на швидку революцію у країнах Західної Європи, перш за все в тих із них, які виявилися переможеними у війні. Внаслідок цього більшовики перетворилися з «оборонців», якими, за висловом В.Леніна, вони були на початку 1918 р., на «нападників»: «світова революція» здавалася недалеким майбутнім, а стрімке втілення на практиці комунізму – своєчасним. Але найбільше на обрання нової лінії поведінки стосовно України вплинула оцінка большевицьким керівництвом внутрішньої української ситуації. Промовистою характеристикою сутності цих змін в уявленнях большевицького керівництва є слова В.Леніна з виступу на VIII з'їзді РКП(б) (березень 1919): «Україна відокремлена була від Росії винятковими умовами і національний рух не пустив там коріння глибоко. Наскільки він проявився, німці вибили його. Це факт, але факт винятковий»²⁴.

На II з'їзді КП(б)У, що відбувся у Москві 17–22 жовтня 1918 р., розглядалося завдання майбутнього опанування Україною. У рішеннях з'їзду було надано вкрай критичну оцінку невдалій спробі підняти повстання у серпні 1918 р. Відзначалася необхідність підпільної боротьби, загальним завданням якої називалося «об'єднання Радянської України з Радянською Росією», і водночас констатувалося: «В усій цій підготовчій роботі партія повинна, спираючись на сили пролетарської Росії, координувати і підпорядковувати свої дії ЦК РКП і тільки у згоді з ним вибрати момент загального виступу»²⁵. З резолюцій II з'їзду КП(б)У можна зробити висновок, що державну окремішність радянської України большевицькі керманічі вже й не думали відроджувати, а національне питання вважали «зжитим». Але ситуація в Україні розвивалася непередбачувано для Кремля та більшості керівників КП(б)У: в Україні розпочалося антигетьманське повстання, яке очолила новоутворена Директорія УНР. Як зауважував у написаній 15 грудня 1918 р. передмові до своєї книги «Революція на Україні» В.Шахрай, большевики в Україні «піднімали повстання тоді, коли воно закінчилося “пшиком”, незважаючи на запевнення, що чекати більше не можна ні хвилини (серпень); 2) повстання спалахнуло тоді, коли його менш за все очікували, підняте тими, кого давно вже проголосили політичними мерцями. Довелося заднім числом навестати втрачене»²⁶.

Оскільки маси пішли за тими, кого самі большевики вважали «політичними мерцями», тобто за українськими національними соціалістичними партіями під проводом Директорії УНР, то в Кремлі дещо розгубилися. Отримуючи різні відомості щодо ситуації в Україні, большевицький центр певний час вважав за доцільне утриматися від прямого втручання в українські справи. Щоб знівелювати національну складову повстання під проводом Директорії, Кремль погодився на пропозицію «лівих» у КП(б)У і наважився на те, щоб формально боротьбу за

панування над Україною очолив Тимчасовий Робітничо-селянський уряд України, який 28 листопада 1919 р. було створено з дозволу ЦК РКП(б). Очолив його Г.Пятаков. З огляду на вимушеність і позаплановість цього кроку, діяльність уряду, як визнав восени 1919 р. Х.Раковський, нерідко мала «характер випадковості та імпровізації», оскільки він «почав функціонувати, не маючи жодних визначених директив з боку ЦК РКП»²⁷. Отже, Кремль дещо несподівано для самого себе повертався до апробованого в Україні досвіду створення радянського уряду в національній оболонці. Причини такого «схильного» ставлення до національної форми стають зрозумілими після прочитання телеграми В.Леніна головнокомандуючому всіх збройних сил РСФРР Іоакимові Вацетісу від 29 листопада 1918 р.: «З просування наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів»²⁸.

Упевнившись у силі повстанського руху, більшовицьке керівництво охоче йшло на контакт з керівниками цих збройних угруповань. Зокрема, в датованій 6-м січня 1919 р. директиві І.Вацетіса з приводу складу та завдань Українського фронту окремим пунктом зазначалося: «На всій території України мають бути широко використані дії партизанських загонів та політична робота»²⁹. Успіху більшовиків сприяла і фактична некерованість повстанським рухом Директорією УНР, відсутність чітко визначених цілей і першочергових завдань її існування, розбрат серед її керівництва. Крім того, Директорія була спадкоємницею Центральної Ради, яка запросила Німеччину на допомогу. Ця обставина була однією з ключових у більшовицькій пропаганді, яка намагалася «самостійність» (так звучало російською мовою) ототожнити з «буржуазно-поміщицьким» впливом і намірами «імперіалістів» загарбати Україну.

Доба УСРР. Протягом січня—лютого 1919 р. більша частина України була опанована Червоною армією. Більшовиків в Україні нерідко зустрічали як визволителів. Характеризуючи успіхи своєї партії періоду січня—лютого 1919 р., член ЦК КП(б)У О.Іванов у березні 1919 р. образно висловився так: «Куди приходять червоноармієць із штиком, там селянин стає більшовиком»³⁰. Найвагомим чинником стрімкого опанування України стала та обставина, що політично активні низи сприймали більшовиків як носіїв тієї форми радянської влади, яка вміщалася в гасло «Вся влада місцевим радам!». У пам'яті залишалися значною мірою реалізоване в Росії гасло «Землю — селянам!» і прихильність Кремля до права націй на самовизначення в купі з лояльним ставленням до розвитку національних культур. Однак більшовицьке керівництво не мало наміру повторювати в Україні весь пройдений в Росії шлях становлення влади. Натомість воно спробувало механічно перенести наявні в Росії правила гри в Україну, а в деяких питаннях, насамперед земельному, і взагалі спробувало піти далі того, що зроблено в Росії. У промові на конференції залізничників 16 квітня 1919 р. Ленін зазначав: «Із **завоюванням України** і зміцненням Радянської влади на Дону наша сила міцнішає (виділено нами. — Авт.)»³¹. Тепер можна було замислитись і над поширенням своєї влади за межі колишньої Російської імперії.

У комплексі національних відносин у радянській Україні зразка 1919 р. слід виокремити дві складові. Оскільки все керівництво УСРР входило до складу централізованої комуністичної партії, а радянська Україна ще в березні 1918 р. була проголошена незалежною, хоча державного акта з формальним її визнанням з боку Кремля не існувало, то першою складовою слід визнати відносини між представниками компартійно-радянського керівництва УСРР і Кремлем. Другою є внутрішня політика ЦК КП(б)У в Україні, насамперед ті її вияви, які мали безпосередній вплив на міжетнічні взаємини. Йдеться про побудову радянської вертикалі влади, національно-культурну й аграрну (земельну) політику. В обох названих складових вагому роль відіграв зовнішній чинник, що в 1919 р. вбачався у близькій перспективі «світової революції».

Взаємини між УСРР і РСФФР. У формуванні цієї (першої) складової важливу роль відіграв новий підхід до вибору керівних кадрів для радянської України. Наситившись «грою в незалежність» (сталінський вислів початку квітня 1918 р.) у першій половині 1918 р., втративши в результаті таких дій Фінляндію, більшовицьке керівництво над усе остерігалось повторення подібної ситуації в Україні. Досвід існування Народного секретаріату, частина керівництва якого підпала під вплив Української революції і почала обстоювати українські інтереси й українську незалежність, змусив Кремль усвідомити ризики висунення на керівні посади в Україні проукраїнськи налаштованих більшовиків.

Критерії відбору керівників для радянської України були змінені. Знання української мови чи українських особливостей, яке в 1917 – на початку 1918 р. розглядали як засіб для здобуття більшовицького впливу на суспільство, тепер було швидше мінусом, аніж плюсом під час вибору того чи іншого кандидата. Цього разу в республіку намагалися спрямовувати лише перевірених і лояльних центру діячів. 2 січня 1919 р. у спеціальній директиві ЦК РКП(б) наголошувалося: «Ніхто із членів партії не може їхати на Україну для партійної або радянської роботи без дозволу ЦК»³². Зазначимо, що ці настанови стосувалися формально незалежної країни. Певні послаблення було зроблено для працівників другого ешелону, спрямовувати яких до України дозволялося губернським компартійним організаціям. Однак щодо більш авторитетних в Україні діячів існувало суворе застереження: «Жодні відрядження товаришів, які працювали раніше в Україні, місцевими організаціями, а також політвідділами армій в розпорядження ЦК РКП або КПУ поза вказаним порядком не припускаються»³³.

Метою кадрового контролю було бажання не допустити популяризації ідей незалежності радянської України та перетворення КП(б)У на організаційно самостійну структуру. Підтвердженням такої тези є, зокрема, і виключення Василя Шахрая та Сергія Мазлаха з лав Комуністичної партії та зроблена їм пропозиція виїхати за межі України після публікації спільної праці «До хвилі. Що діється на Україні і з Україною»³⁴. В агітаційно-пропагандистській роботі використання незалежницької риторики, на відміну від року попереднього та року наступного, вважалося небажаним. Побоювання небезпеки українського «радянського та комуністичного сепаратизму» змусило Кремль «перестрахуватися», що, у свою чергу, призвело до втрати «відчуття маси» у нових керманічів України.

Не вдаючись до детального аналізу поіменного складу нового уряду радянської України (час від часу особовий склад та обов'язки його членів змінювалися), зазначимо, що серед реально впливових нових урядовців не знайшлося місця

жодному, кого в той час (чи в майбутньому) можна було б віднести до проукраїнських діячів, тобто націонал-комуністів чи тим більше «націонал-ухильників».

Навіть повернення до України М.Скрипника, який у сформованому 29 січня уряді очолив «соціалістичну інспекцію і робітничий контроль»³⁵, не змінило ситуації. Якогось реального впливу на визначення урядової політики, особливо з огляду на його критичне ставлення до обох основних груп у КП(б)У («лівих» і «правих»), М.Скрипник не мав, а за результатами III з'їзду КП(б)У він не був обраний навіть кандидатом у члени ЦК³⁶. До того ж, згідно з директивами ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 р., роль Скрипника нівелювалася: наркомат державного контролю РСФРР поширював свою діяльність на всі установи УСРР³⁷.

24 січня уряд УСРР очолив Х.Раковський, який не мав коріння в Україні. Його бачення стосунків України з Кремлем було національно-нігілістичним, про що свідчив написаний ним власноруч проект постанови уряду. У цьому документі наголошувалося: *«Временное рабоче-крестьянское правительство Украины создано по постановлению ЦК РКП, является его органом и проводит все распоряжения и приказы ЦК РКП безусловно (мова і орфографія збережена. – Авт.)»*. Уживання «української назви» цього уряду обґрунтовувалося Раковським необхідністю *«сохранения в тайне того факта, что Временное правительство есть орган ЦК РКП»*³⁸.

Подібним було бачення і ролі та значення Червоної армії, якій на той час теж було надано «національної» форми. Про це Х.Раковський відверто писав наприкінці січня 1919 р. у зверненні до ЦК РКП(б): *«ВРКПУ (Временное рабоче-крестьянское правительство Украины. – Авт.)*, не будучи по суті самостійним, не створювало і не збирається створювати свого незалежного командування, назвавши Реввійськраду Групи Курського Напрямку “Реввійськрадою Укр. Рад. Армії” винятково для того, щоб можна було говорити про радянську армію України, а не про наступ російських військ, тобто продовжити ту політику, що була розпочата створенням ВКРПУ. Це перейменування зовсім не означало і не означає жодної зміни по суті, тим більше, що особистий склад цієї Реввійськрази призначений не нами, а центральними установами РСФРР і негласно він є тією ж самою Реввійськрадою Групи військ Курського Напрямку»³⁹. З огляду на вказані вище побоювання центру щодо українського радянського та комуністичного сепаратизму такі пояснення Х.Раковського були далеко не зайвими. Але вони не заспокоїли Кремль. Голова ВЦВК Яків Свердлов з острахом зауважував Артему в листі від 13 лютого 1919 р.: *«Дорогий Артем. Пишу це лише тобі. Часом жак бере від хвили самостійності, що котиться і з України, і з Латвії, і з Естляндії, і з Білорусії і т. ін. Не допускай цієї штуки. Пильнуй уважно»*⁴⁰.

Щоб нейтралізувати можливі вияви самостійності у найважливішій для Кремля сфері – економічній, – до України було відряджено безпосередньо підпорядковану Вищій раді народного господарства (ВРНГ) РСФРР комісію на чолі з А.Нікітіним, яка перебрала на себе керівництво Українською радою народного господарства (УРНГ)⁴¹. Однак з часом, незважаючи на безпосередню підпорядкованість Москві, рівень її централізаційних настроїв став здаватися більшовицькому центру недостатнім.

Зауважимо, що для Кремля терміни «комунізм» і «централізація» були дефініціями одного синонімічного ряду, а отже, протидія централізації розглядалась як вияв буржуазності. Однак в Україні така протидія була характерною навіть для

значної частини національно нігілістично налаштованих комуністів, особливо на місцях. Про це свідчать рядки з доповіді до Президії ВРНГ РСФРР відрядженого до України Власа Чубаря, написані ним 24 березня 1919 р: «Усі, з ким мені доводилося говорити на цю тему, стверджували, що практично запровадити в життя нашу програму “про взаємовідносини Радянських республік” в умовах розвитку Українського господарського життя неможливо на даний момент... При цьому думки деяких членів комісії ВРНГ схилилися до несвоечасності здійснення централізації в усіх галузях виробництва, вже організованих в Радянській Росії. Загалом мої спроби переконати їх в тому, що вони занадто високо оцінюють тенденції до “самостійності” (мовою оригіналу – «самостийности». – *Авт.*), не мали успіху, і деякі товариші просто заявили, що ми в Москві недооцінюємо становища і живимо себе ілюзіями, очікуючи в недалекому майбутньому об’єднання Українських підприємств і галузей виробництва з нашими»⁴².

Зазначимо, що це були враження від спілкування з головою УРНГ Е.Квірінгом, який свого часу виступав проти утворення КП(б)У, та членами вже згаданої комісії ВРНГ РСФРР на чолі з А.Нікітіним⁴³. Суть уже здійснених на той час господарських заходів Влас Чубар оцінив словами: «Робота РНГ не могла розвиватися інтенсивно і ознаменувалася поки що ефективними результатами в частині вивозу, де невтомно працював тов. Ландау»⁴⁴. Тобто про ефективність виробничих процесів навіть не йшлося. В найближчому майбутньому подібну практику вивозу ресурсів і цінностей (під гаслом «допомоги західноєвропейського пролетаріату Росії») у Кремлі збиралися застосувати й щодо інших країн. Навесні ж 1919 р. ресурсною базою «світової революції» була Україна.

Чимало непорозумінь між центром і Україною виникало в інших сферах взаємовідносин. Найконфліктнішими виявилися стосунки між військовими відомствами й у царині транспорту. З огляду на специфіку формування Червоної армії в Україні, насамперед влиття до її складу окремими організаційними одиницями наявних повстанських загонів, вона природно ставала більш автономною, накази центру не завжди виконувалися. Це вкрай дратувало Кремль, який, вбачаючи у таких діях свідомі вияви «самостийности» з боку українського керівництва, давав їм жорстко негативну оцінку. Втім, у відповідях українські керманічі теж слів не позичали. Так, приміром, очільник Українського фронту В.Антонов-Овсієнко, з іменем якого, за словами Х.Раковського, в Кремлі персоніфікували всі військові поразки більшовиків в Україні, після розформування Українського фронту так оцінив причини невдач: «Відповідальність за відносну слабкість Української армії лежить не на мені, а на ЦК РКП, який здійснює на Україні занадто прямолінійну та централістську політику»⁴⁵. Член політбюро ЦК КП(б)У Андрій Бубнов в газеті «Коммунист» від 29 травня 1919 р. опублікував статтю «О каких мандаринах идет речь» /по поводу статьи Троцкого “Мандарины партизанства”/, в якій критикував Л.Троцького.

Логічним наслідком протидії настановам центру стало те, що ні М.Подвойського (нарком військових справ УСРР), ні В.Антонова-Овсієнка, ні А.Жарка (нарком шляхів сполучення), ні А.Бубнова після цього до України не допускали. Звинувачувальні твердження про «самостийность» представників української партійно-державної номенклатури (і передусім призначених безпосередньо Кремлем діячів!) стали аксіомою для більшовицького центру і змусили замислитися над необхідністю ліквідації навіть формального державного статусу радянської

України, який сам по собі, можливо, через «магію посади», ставав невичерпним джерелом «самостийнических» настроїв. Першим кроком на шляху до цього стала угода про воєнно-політичний союз, яка була затверджена Всеросійським ЦВК 1 червня 1919 р. і за якою низка наркоматів мала об'єднатися. Однак влітку 1919 р. «злиті» українські наркомати так і не вдалося цілковито підпорядкувати російським. Як визнав у березні 1920 р. Х.Раковський, «остаточно питання залишалося відкритим в залежності від перебігу воєнних подій»⁴⁶. По суті, українські наркомати як організаційно окремі одиниці припинили свою діяльність лише після ліквідації у вересні 1919 р. українського Раднаркому.

Радянська вертикаль влади. Поряд із непорозуміннями у взаєминах між керівництвом УСРР і РСФРР не менше проблем виникало й у сфері внутрішньоукраїнських міжнаціональних відносин. Щоб їх краще зрозуміти, слід коротко охарактеризувати процес формування радянської вертикалі влади, одним із основних завдань якого була протидія національно-визвольному рухові. За часів радянського будівництва, тобто створення мережі рад з контрольованим складом депутатів і єдиним вищим органом влади, якому підпорядковані місцеві ради, в УСРР творчо використовувався російський досвід.

Владна вертикаль начебто передбачала виборність радянських органів з низу до верху. Однак, розуміючи, що в умовах вільного вибору рад усіх рівнів більшовики не здобудуть контролю над селом, на початку 1919 р. ЦК РКП(б) зініціював інший шлях легалізації своєї влади в Україні. До опанування села вибори низових рад відкладалися на майбутнє, а влада на місцях передавалася революційним комітетам і комітетам бідноти. Саме ці з'їзди делегували представників на волосні з'їзди рад, на яких, згідно з постановою, уряду УСРР від 19 лютого, й обиралися представники (по одному від волості) на Всеукраїнський з'їзд рад. По одному делегату від 10 тис. людності делегували міські ради, таким самим було представництво і «від фабрично-заводських та копальних селищ»⁴⁷. Зрозуміло, що вибори відбувалися за мажоритарною системою, про специфічний характер якої ще йтиметься. Зазначимо, що у законодавчих актах, як і загалом у більшовицькій пропаганді, не розрізнялися поняття «радянський» і «комуністичний». Приміром, в ухваленому в грудні 1918 р. декреті «Про організацію влади на місцях» зазначалося, що ревкоми створюються з «безумовних прихильників радянської влади». А там, де вже діяли «партійні організації комуністів», вони перебрали на себе організацію місцевого ревкому. Водночас Відділ (після реорганізації уряду – Наркомат) внутрішніх справ мав право як призначати потрібних людей у будь-які ревкоми, так і у будь-яку мить змінювати склад ревкому⁴⁸.

Ще одним заходом конструювання складу Всеукраїнського з'їзду рад стало запровадження постановою РНК УСРР від 19 лютого 1919 р. «Про вибори на III з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів» позбавлення виборчих прав представників «експлуататорських» класів, служителів церкви та колишніх поліціантів і жандармів⁴⁹. У березні вказаний у цій постанові перелік позбавлених виборчих прав осіб став частиною Конституції УСРР, а відтак повсякденною нормою виборчого процесу⁵⁰.

Варто пояснити, що являла собою мажоритарна система виборів делегатів та якою була атмосфера, в якій вони здійснювалися. Принцип її дії описав М.Полоз у датованому лютом 1919 р. зверненні до Й.Сталіна: «Вирішено створити “комуністичний” з'їзд рад, який, очевидно, повинен вотирувати злиття із

Росією. Надсилаються накази місцевим органам влади про те, що на з'їзд треба обирати тільки комуністів. З'їзди проводять в атмосфері військового терору. Вибори на з'їздах проводяться за мажоритарною системою, тобто штучним створенням більшості в декілька голосів значна меншість позбавляється всякого представництва, хоча ця меншість стоїть цілковито на радянській платформі»⁵¹. Для порівняння зазначимо, що в Росії до опанування більшовиками рад, тобто за умов існування реальної багатопартійності, вибори проводилися на пропорційній основі. У декреті Всеросійського ЦВК від 4 грудня (21 листопада) 1917 р., в якому тлумачилося право відклику депутатів із рад, зазначалося, що вибори мають відбуватися «на сурових основах пропорційної системи виборів»⁵². У радянській Україні на початку 1919 р. на відміну від РСФРР зберігалася реальна багатопартійність. Але від пропорційної системи, яка, згідно зі згаданим декретом, є «більш демократичною, ніж мажоритарна»⁵³, більшовики відмовилися, оскільки це могло б мати наслідком значне збільшення представництва інших партій на III Всеукраїнському з'їзді рад.

Фактична відсутність виборів у сільській місцевості, позбавлення значної частини населення виборчих прав і мажоритарний принцип делегування депутатів досягли своєї мети – члени КП(б)У становили абсолютну більшість делегатів III Всеукраїнського з'їзду рад, який відбувся 7–10 березня 1919 р. Із загальної кількості 1787 депутатів 1435 були комуністами. Другими за чисельністю стали українські соціалісти-революціонери (боротьбисти) – 150 депутатів⁵⁴. У січні–лютому 1919 р. вони стали на допомогу більшовикам у боротьбі з Директорією УНР і, здавалося б, небезпідставно могли розраховувати на лояльніше ставлення до себе. Тим більше, що саме їхня позиція сприяла переходу значної частини повстанців на бік Червоної армії. Боротьбисти, до назви партії яких у березні було додано «комуністи», мали три основних пункти різнобачень із КП(б)У, які, по суті, й віддзеркалювали основний зміст національних відносин у радянській Україні зразка 1919 р. Вони наполягали на українській мові як державній, вбачали майбутнє радянської України як дружньої і союзної з РСФРР, але рівноправної держави та намагалися не допустити відмови від розподілу поміщицької землі між селянами⁵⁵. Земельне питання в контексті протистояння між переважно українським селом і російсько-єврейським містом перетворювалось із соціальною на національну проблему. На початку 1919 р. фактично в жодному з цих питань керівництво КП(б)У поступок робити не збиралося, що й було зафіксовано на засіданні ЦК КП(б)У 20 лютого 1919 р.⁵⁶, а потім знайшло своє відображення під час роботи III Всеукраїнського з'їзду рад.

Щоправда, об'єднання з Росією було таки відкладене. Під час обговорення проекту Конституції УСРР на III Всеукраїнському з'їзді рад з'ясувалося, що в ньому немає пункту про входження України до складу Росії. Пролунало запитання: «Поясність, чи не може Україна увійти до Радянської Російської республіки на федеративних засадах, а якщо ні, то чому?». На думку наркома юстиції УСРР О.Хмельницького, відсутність такого пункту в Конституції була викликана суто формальними обставинами: «Якщо ми скажемо, що Україна становить частину Російської Радянської Федеративної Республіки, то запитуються, як же ми без хазяїна вирішили це питання?»⁵⁷. І далі вже у відповіді на інше запитання він впевнено зазначив, що Україна «буде становити частину Російської Радянської Республіки»⁵⁸.

Больові точки міжнаціональних взаємин. Напередодні III Всеукраїнського з'їзду рад М.Полоз наводив чимало прикладів того, що «агентами на місцях переслідуються усе українське», в тому числі й «зриваються та топчуться портрети Шевченка»⁵⁹. Найбезпосереднішим чином таке за формою національно-нігілістичне, а по суті, великодержавно-шовіністичне бачення більшовиків виявилось на III Всеукраїнському з'їзді рад. Зокрема, під час виголошення доповідей українською мовою неодноразово лунали вигуки щодо необхідності говорити російською. Лише завдяки президії з'їзду формально було дозволено промовляти українською, однак роздратовані викрики продовжувалися. Під час обговорення Конституції УСРР представник боротьбистів В.Еллан-Блакитний запропонував внести до Конституції положення про те, що влада «встановлює повну рівноправність усіх націй в Україні, відкидаючи всякі національні привілеї, усуваючи можливість національної ворожнечі і ставлячи завданням радянської влади сприяння трудящим недорозвинутих націй шляхом підняття національної культури до найліпшого їх розвитку, до рівня безпосередньої і свідомої їх участі в соціалістичному будівництві»⁶⁰. Йшлося насамперед про українську мову та культуру.

Пізніше подібні за змістом гасла стали символом політики коренізації. Але у березні 1919 р. тактика дій у національному питанні бачилася зовсім іншою. В переддень, як тоді вважалося, світової революції подібні загравання з національними почуттями видавалися зайвими. Тому нарком юстиції УСРР О.Хмельницький, який був доповідачем з конституційного питання, відхилив пропозицію В.Еллана-Блакитного. Його відмова цілковито відповідала баченню ситуації переважною більшістю членів ЦК КП(б)У: «Я думаю, що якщо ми будемо турбуватися про культуру кожної нації в окремоті, то це буде нездорова національна відрижка (мовою оригіналу — «отрыжка». — *Авт.*)»⁶¹. У спрямованих на підтримку української культури кроках більшовицькі керівники УСРР, відповідно до комуністичної доктрини, вбачали повернення до подоланої ними «стрибком» більшої частини капіталістичного етапу розвитку суспільних відносин. Відступати в той час, коли перемога здавалося близькою, не хотілося.

Узагальнено тогочасну позицію компартійного керівництва висловив Х.Раковський: «Ми покінчили з національними відмінностями, ми висунули на авансцену світової історії великі класові відмінності, розділ Європи на держави вже зникає в темряві минулого, тепер поділ проходить не за кордонами, він проходить за класами»⁶². Зауважимо, що членам ЦК КП(б)У були добре відомі перестороги Й.Сталіна, які він висловив у розмові з Х.Раковським щодо того «як би товариші з Харкова, що косо дивляться на Правобережну Україну, не зробили помилку». Тоді ж Сталін запропонував допустити обидві мови як державні в Україні»⁶³. Однак особливої уваги на ті перестороги компартійне керівництво УСРР не звернуло.

Якщо «нагорі» з ідейних мотивів лише відмовлялися ухвалювати рішення щодо сприяння розвитку української культури, то на місцях серед компартійної номенклатури було поширеним ставлення до українських мови та культури як буржуазних. Такому ставленню сприяла й та обставина, що насадження нової ідеології відбувалося за усталеним зразком і керували цим процесом переважно російськоцентричні діячі, які ототожнювали російську мову та культуру з революційною та пролетарською. Тому в 1919 р., як визнавав Я.Яковлев (Епштейн)

на VIII конференції РПК(б), «зустрічалось презирливе ставлення до української мови. Таких випадків кожен працівник України згадає чимало»⁶⁴.

Цьому сприяв і той факт, що з огляду на нестачу власних комуністичних сил і недовірливе ставлення до представників українських прорадянських партій, широко залучалися російські працівники, переважна більшість яких не знала мови та звичаїв місцевого населення. Не випадково останнє стало важливою об'єднавчою засадою повстанського руху. Підсумовуючи досвід 1919 р., Х.Раковський у написаних в листопаді «тезах з українського питання» зазначав: «Другою обставиною (після “збройної диктатури куркуля”, яку він назвав першою. — *Авт.*), що об'єднує селянство в одну спільну масу та заважає таким чином його розшаруванню, є національне питання»⁶⁵. Він визнав, що в результаті більшовицької політики в Україні значно посилівся рух за утворення незалежної від Кремля держави і назвав основні «ворожі» сили, які були рушієм цього руху: «На Україні цей рух опирається на українську інтелігенцію, особливо на Учительську спілку, яка має більше 20 000 членів, та на Український союз кооперативів, котрий є міцною організацією, що охопила своєю мережею всю Україну, особливо Правобережну»⁶⁶. Додамо, що відверто вороже ставлення до названих українських організацій було притаманне й найвищим компартійним посадовцям. Можливі вияви самоорганізації українського суспільства (кооперація, «просвіти», Всеукраїнська вчительська спілка тощо) лякали Кремль. Боротьба з ними вважалася одним з найважливіших завдань, а їхня ліквідація згодом стала необхідною передумовою успішної «радянзації» українців.

Підводячи підсумки, зауважимо, що постійна невідповідність обіцянок і реальних дій більшовиків збурила українське селянство і воно піднялося на повстання. У своїх намаганнях здобути ресурси для «світової революції», що могло б теоретично виправдати захоплення влади більшовиками у відсталій країні та практично забезпечити прискорення її індустріального розвитку, більшовики залишили поза увагою той факт, що, як слушно зауважували у своєму дописі до ЦК РКП(б) від 12 листопада 1919 р. П.Попов, А.Зорін і Ларик, «на Україні вирішальним моментом є настрої села»⁶⁷. Селянський повстанський рух був оцінений більшовиками як «зрада», хоча саме вони не здійснили обіцяного і саме внаслідок зміни їхньої політики відбувся переворот у масових настроях.

Періодична демонстрація своїх справжніх намірів, деякі з яких (земельний розподіл, фактична монопартійність, національно-культурний нігілізм) не зумовлювалися нагальними потребами і були радше невваженими виявами комуністичної революції, ледь не коштувала більшовикам влади. Поворот селянства на боротьбу з більшовизмом був зумовлений своєрідним «запамороченням від успіхів»: своє доволі стрімке й успішне повернення до України Кремль пов'язував насамперед із власним авторитетом, а не з популярністю форми радянської влади як народної, певною повагою до дій Народного секретаріату та негативним наслідками аграрної політики Павла Скоропадського.

Недооцінивши важливість національного питання, компартійні керманічі вирішили, що настав час для комуністичних перетворень. За це вони і поплатилися. Є.Чикаленко у травні 1920 р. зазначав, що гетьман П.Скоропадський «відвернув народ від українства», але, «на щастя, большевики потім знов направили народ до українства»⁶⁸. Схожу оцінку політиці більшовиків у 1919 р. в Україні дав і Х.Раковський, який у листопаді 1919 р. наголошував, що комуністичні заходи

привели до того, що «лозунг самостійної української держави (мовою оригіналу – «самостийной украинской державы». – *Авт.*) став знову популярним. Про його популярність можна судити по тому, що під його знаком пройшла уся боротьба проти нас на Україні. Зневажливе (мовою оригіналу – «небрежное». – *Авт.*) наше ставлення до національного питання, наша свідомо або несвідомо русифікаторська політика на Україні посилила цей рух»⁶⁹.

Очолювана А.Денікіним Добровольча армія виявилася мимовільним рятівником більшовизму в Україні. Адже білогвардійці не приховували свого негативного ставлення ні до ідеї зрівняльного розподілу землі, ні до розвитку української культури та української державності як таких. Після короткого нашестя денікінців як широкі маси, так і більшість представників українських політичних партій зрозуміли, що у порівнянні з білогвардійцями більшовики є меншим злом. Почалися пошуки компромісу з Кремлем.

На відміну від білогвардійців, більшовицькі керманічі усвідомили необхідність поновлення тактики національного та селянського лібералізму, яка була притаманною політиці Раднаркому щодо України наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. Втім, зроблені поступки були не наскільки вагомими і системними, щоб унеможливити відмову від них у майбутньому.

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Українці в Галичині напередодні Першої світової війни, незважаючи на утиски соціально-економічного, національно-політичного й культурного характеру, назагал ставилися до поляків, німців, євреїв, які проживали поруч із ними, досить толерантно. З вибухом світової війни утворені наддністрянцями і наддніпрянцями Головна Українська Рада (ГУР), Союз визволення України (СВУ), а згодом Загальна Українська Рада (ЗУР) у своїх політичних зверненнях проголосили громадянські, мовні та релігійні свободи для всіх національностей і віросповідань¹.

На початку війни здавалося, що давні польсько-українські суперечки і неприязнь зникли і безповоротно відійшли. Це були, за свідченням очевидців, зворушливі події, коли українці та поляки тисячами вливалися у військові лави і національні та визвольні гімни обох народів лунали у краю. У серпні 1914 р. 10-й полк піхоти австрійської армії («перемиські діти»), з піснею «Не пора!» відходячи з Перемишля на фронт, був засипаний квітами, фруктами й іншими дарунками мешканцями міста – українцями, євреями і поляками. 30-й полк піхоти («львівські діти») покидав Львів під спів гімнів «Ще не вмерла Україна», «Jeszcze Polska nie zginela». «Здавалося, – зазначав український громадсько-політичний діяч Л.Ганкевич, – що обидва ті народи відчули і зрозуміли вагу хвилі... – “Та боги були заздрісні”, а ще гірше їх малі представники – люди. Цей великий об’яв затривожив всіх вампірів і голосителів ненависті й одичилого шовінізму. І вони знову затрубіли до відвороту»².

Листопадові маніфести 1916 р. щодо проголошення незалежності Польщі й відокремлення Галичини для галичан, а особливо їхніх провідників були страшним ударом. За словами М.Грушевського, вони «з початку австро-російського

конфлікту взяли дуже лояльну орієнтацію сподіваючись своїм австрофільством знищити всякі старі польські наклепи і, перебігаючи поляків в австрійським патріотизмі, раз на завсігди вибитися з тої польської гегемонії, під котрою досі держало австрійське правительство своїх українців»³. Однак, навіть незважаючи на це, галичани зуміли показати свою витримку і ставлення до інших національностей. Вони були сповнені надії, що час воєнного напруження стане на їхньому боці і вони ще покажуть себе. І показали. Галичани разом з буковинцями, не відділяючись від наддніпрянців, утворили Західноукраїнську Народну Республіку.

Вже 1 листопада 1918 р. Українська Національна Рада (утворена у жовтні 1918 р.) оголосила звернення «До населення міста Львова!» та «Український народ!» в яких повідомлялося про взяття українцями влади. Це були важливі історичні документи, які стверджували про кінець панування на українських землях Габсбурзької монархії, перемогу збройного повстання й утвердження української державності.

У зверненні «До населення міста Львова!» наголошувалося на утворенні української держави на українських землях колишньої Австро-Угорської імперії. Найвищою владою проголошувалася Українська Національна Рада, що мала дбати про безпеку громадського порядку, життя і маєтку, а всьому населенню гарантувати забезпечення продовольством⁴.

Головною програмною заявою УНРади стала відозва «Український народ!», в якій зазначалося: «Доля Українського народу у твоїх руках...», допоки будуть усталені всі органи влади. Йшлося також про передачу австрійсько-польської адміністрації українцям, створення національних збройних сил, які мали обєрігати порядок у краю.

У відозві зроблено наголос на громадській рівноправності всього західноукраїнського населення без «ріжниць народности і віросповідання». Національним меншинам – полякам, євреям і німцям – пропонувалося скерувати своїх представників до УНРади⁵. І очевидно, це був ще один важливий пункт щодо скликання УНРадою на основі загального, рівного, безпосереднього й таємного виборчого права Установчих Зборів, які мали вирішити подальшу долю української держави. Закінчувалася відозва закликком до українського народу віддати всі свої сили для укріплення власної держави⁶.

УНРада, виходячи з ситуації, вже у перший день на своєму засіданні провела перші політичні наради зі своїми представниками і депутацією колишньої галицької адміністрації з метою «наладити відносини між українською більшістю і польською меншістю» і «неприйти до розливу крові, а це було би великим нещастям для краю». Заступник голови УНРади, відомий лідер галицької української соціал-демократії Л.Ганкевич, підбивши підсумок щодо перших політичних зустрічей між поляками й українцями, підкреслив, що «державна суверенність на цій території належить українському народові», а всі права національним меншинам повинні бути «як слід забезпечені»⁷. Це була принципова й демократична концепція, яка стала основою національної політики ЗУНР і в наступних переговорах з поляками.

Однак уже 1 листопада польські збройні частини розпочали наступ на українські військові сили, які оволоділи Львовом, що й стало початком довготривалої українсько-польської війни. Аналізуючи суть цієї події, «Діло» у редакційній статті

«Польський замах» наголосило на зверхності поляків щодо свого панування на українській землі за років Австрійської держави, які «не винесли ніякої науки», оскільки імперія завжди трималася на поневоленні інших народів. Тому заклик УНРади «стати однодушно на захист своїх прав» знайшов відгук серед українського народу, так само, як і впевненість урядовців у тому, що «польський замах потерпить поразку»⁸.

Опір українській владі з боку поляків був безпідставним. Зрозуміло, що населення Львова на той час у переважній більшості було польським. У місті проживало 206 тис. осіб, зокрема 105 тис. поляків, 57 тис. євреїв, і тільки 39 тис. українців⁹. Маючи чисельну перевагу і допомогу цивільного населення, навіть жінок і дітей, поляки вже під вечір 1 листопада почали активні дії проти українців.

Для вирішення питання про долю Східної Галичини 2 листопада до УНРади з'явилася польська делегація з пропозицією утворити спільну українсько-польську владу. Аргументи українців щодо державного кордону по Сяну, культурно-національної автономії поляків і євреїв у Галичині польські делегати відкинули, домагаючись включення до відроджуваної Польської держави Перемишля, Львова й інших міст.

У відповідь на такий хід поляків УНРада 5 листопада видала звернення до населення Галичини, в якому наголошувалося визнання за поляками на українській землі повної рівноправності та свободи. Водночас було задеклароване бажання з поляками за Сяном і «коло Варшави <...> жити в добрі й сусідській злагоді»¹⁰.

Не висвітлюючи перебіг усіх тогочасних подій, підкреслимо, що 9 листопада 1918 р. на засіданні УНРади було визначено назву української держави – Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР), до складу якої входила Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття, тобто українські землі колишньої Австро-Угорської імперії. Західноукраїнська держава охоплювала понад 75 тис. кв. км. території з 6,4 млн населення, з якого 71% становили українці, 14 – поляки, 13 – євреї, 2% – інші національності. У 1919 р. із захопленням Румунією Буковини, а Чехословаччиною Закарпаття фактично ЗУНР займала територію лише Східної Галичини (понад 55 тис. кв. км) з кількістю населення 5450 тис. осіб, серед них 74,4% – українці, 12,1 – поляки, 12,3 – євреї, 1,2% – інші національності¹¹.

Цього ж дня, 9 листопада, УНРадою було сформовано урядовий Державний секретаріат (згодом Рада державних секретарів). В ухваленому УНРадою 13 листопада 1918 р. Тимчасовому Основному Законі йшлося про національну політику ЗУНР. У роз'ясненні до Закону наголошувалося: «Всі громадяни без ріжниць мови, віри, стану, статті є рівні, вільні... Не може бути прав без обов'язків і обов'язків без прав... Не може бути просвічених і темних, привілей науки і просвіти мусить зникнути, вони повинні бути всім доступні... Не може бути багатих і нужденних, неробів і невільників праці, визискувачів і визискуваних... Народне багатство має бути добром цілого народу, щоб кожен своєю працею міг собі запевнити добробут»¹².

Надавши національним меншинам усі конституційні права, УНРада на засіданні 18 листопада 1918 р. пішла їм на зустріч і на пропозицію Державного секретаріату ухвалила утворити в уряді три державні секретарства: польське, єврейське і німецьке для «береження національних прав поляків, євреїв і німців

у нашій республіці»¹³. Західноукраїнські політики зазначали, що діяльність і формування цих державних секретарств залежали винятково від національних меншин. Однак наголошувалося, що заповнити ці державні секретарства своїми представниками вони зможуть, тільки визнавши існування Української Республіки і взявши участь у її розбудові.

Разом із тим УНРада з прикрістю зазначила збройну боротьбу поляків проти української влади і звернула особливу увагу державної влади на нагальність вжиття всіх заходів, щоб «польські бажання не могли перемінитися в дійсність»¹⁴. Стосовно іншої національної групи – євреїв – українська влада вважала, що вони мали всі підстави для якнайенергійнішого її зміцнення. Адже український народ єдиний, творячи свою державність у Наддніпрянщині та Галичині, визнав євреїв як націю. «І коли євреї, – писало “Діло”, – справді хочуть бути нацією, а не погорджуванним матеріалом для асиміляційних експериментів, то повинні всі сили свої обернути в користь тої держави, яка їх нацією признає. Одначе євреї цього не зробили, і ледве здобулися на нейтральність у стороні між поляками і українцями»¹⁵.

Ще 1 листопада на прохання єврейської делегації УНРада дозволила львівським євреям утворити власну міліцію для утримання порядку в їхніх кварталах міста й інституціях, розпорядилася видати їм потрібне озброєння, оскільки останні дотримувалися нейтральності й участі у боях українців з поляками не брали¹⁶. Відділи єврейської міліції, крім Львова, діяли також у Станіславові, Тарнополі, Гусятині, Щирцю та в інших галицьких містечках. В окремих станицях поряд з українцями у жандармерії служили поляки і німці¹⁷.

Українці наголошували, що вони без сторонньої допомоги утратять свою державність, а пасивність євреїв у цьому питанні слугуватиме не на користь здобуття не тільки юридичних, а й моральних прав. Послідовна позиція українців давала їм моральне право заявити: «Ми зі свого боку зробили все можливе. Творення сих настроїв залежить тепер винятково від євреїв». Зрозуміло, що німецька меншість з огляду на свою нечисленність не відігравала у краю такої ролі, як польська чи єврейська. Однак ЗУНР також визнав усі її права¹⁸. Отже, у своїй національній політиці уряд ЗУНР від самого початку виявив неупосліджене ставлення до національних меншин, бачив їх повноправними громадянами Республіки.

21 листопада 1918 р. українське військо під натиском значно переважаючих ворожих сил залишило Львів, усі українські державні органи й установи переїхали спочатку до Золочева, згодом – Тарнополя, а 3 січня 1919 р. – Станіславова. З приходом до міста польські війська жорстоко покарали євреїв за діяльність їхньої міліції, нейтральну позицію й співпрацю з урядовими установами ЗУНР. Польські солдати разом зі злочинними угрупованнями увірвалися до єврейської дільниці Львова, де ними були спричинені масові фізичні насильства, грабунки та руйнації житлово-торгових приміщень. За різними даними, було вбито 72 особи єврейської національності, понад 400 поранено, у 25 тис. мешканців зруйновано оселі. Антиєврейські акції відбулися 22–24 листопада 1918 р. і набули широкого міжнародного резонансу. Місцева влада була змушена надати матеріальні відшкодування єврейській громаді¹⁹. На думку деяких істориків, львівський погром став важливою ланкою у польсько-українському протистоянні за українсько-єврейську взаємодію²⁰.

3 січня 1919 р. у Станісловові відбулося чергове засідання УНРади, яка до цього зазнала деяких змін як кадрових, так і робочих комісій. Серед членів УНРади були винятково українці. Знехтувавши закликом української влади, національні меншини не надіслали своїх представників до парламенту й інших органів влади: поляки через свою непримиренність до української державності, вважаючи всю Галичину невід'ємною частиною Польщі; а німці та євреї – через невпевненість у кінцевому результаті кривавої боротьби між українцями та поляками, боячись помсти з боку останніх у разі їхньої перемоги²¹.

У Станіславові УНРада ухвалила низку законів, серед них закони «Про скликання Сейму Західноукраїнської Народної Республіки» (березень 1919 р.) і виборчий закон (квітень 1919 р.). Згідно з ними, однопалатний Сейм складався з послів, обраних на основі загального без різниці статі, рівного, прямого, таємного, пропорційного виборчого права. Загалом належало обрати 160 українців, 27 євреїв, 3 поляків і 6 німців. Територію держави було поділено на 12 виборчих округів, із них 5 польських і єврейських, 1 німецький²².

У такий спосіб УНРада намагалася знівелювати в Галичині гостроту міжнаціональних суперечок під час виборів до парламенту, як це спостерігалось за австрійських часів. Українці, маючи демографічні переваги в краї, утім, гарантували національним меншинам посольські місця в Сеймі пропорційно їхньої кількості. Зазначимо, що у жодній європейській державі не було такого толерантного ставлення й поваги до людей іншої національності та віросповідання.

Обраний Сейм мав бути скликаний за два тижні після проведення виборів у червні 1919 р. Проте, події, що розгорнулися в той час, не дозволили провести вибори.

Згідно з дозволом Державного секретаріату внутрішніх справ ЗУНР, у багатьох містах Східної Галичини – Станіславові, Стрию, Заліщиках, Яворові, Бережанах, Угневі, селах Підзамочок і Дуліби Бучацького повіту – в органах місцевої адміністрації було чимало поляків. З українцями намагалися співпрацювати також німецькі та чеські колоністи²³.

Згадаймо й такий факт. Незважаючи на дотримання нейтралітету єврейської громадськості, під час польсько-української війни (осінь 1918 – літо 1919 рр.) незначна частина представників етносу воювала на боці українців. Під час Чортківської офензиви (червень 1919 р.) до фронтової формації УГА входив добре зорганізований «Жидівський Пробоевий курінь I Корпусу» (1200 осіб), командиром якого став колишній комендант австрійського 15-го полку піхоти, поручник, а згодом начальник єврейської міліції Тернополя С.Ляйнберг. Курінь пройшов усі бойові дії у складі УГА, і тільки страшна пошесть тифу порідила його лави, тому командування галичан його розформувало, а решту стрільців призначило до інших частин²⁴.

Напружена зовнішньополітична ситуація не стала на заваді державотворчій діяльності ЗУНР. Слід виокремити дуже важливий закон УНРади від 15 лютого 1919 р. «Про державну мову», який закріпив статус державної мови за українською. Діловодство всіх державних інституцій влади, органів місцевої влади, державних підприємств мало бути переведене на українську мову. Важливим пунктом закону стало гарантування національним меншинам свободи вживати усно й письмово їхню рідну мову у стосунках з усіма урядовими інституціями. Національним меншинам гарантувалося право мати свої школи, бібліотеки, пе-

ріодичні видання, вільно користуватися рідними мовами у повсякденному житті. Рішення Державного секретаріату від 10 листопада щодо публікації чотирма мовами (українською, польською, єврейською і німецькою) всіх законів, урядових актів та інших нормативно-правових документів залишалися чинними²⁵.

Прийнятий після Акта злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. закон «Про право горожанства на Західній Області Української Народної Республіки» від 8 квітня 1919 р. надавав право бути громадянином УНР кожній особі, яка на день його проголошення належала до однієї з громад на теренах Республіки. Розтлумачувалися всі параграфи щодо громадянства чи його зміни, зокрема, зазначалося, що громадяни УНР є повноправними громадянами ЗО УНР²⁶.

Не вдаючись до висвітлення таких пекучих проблем, як земельна реформа, модернізація промислових підприємств, врегулювання продовольчого постачання, зазначимо, що поза увагою влади не залишилися питання культури і освіти, які належали до компетенції державного секретаріату освіти і віросповідання, очолюваного А.Артимовичем. Секретаріат поділявся на чотири відділи: спеціальних (професійних) шкіл, народного шкільництва, середніх шкіл і гімназій, віросповідних справ. Зрозуміло, що завдання вирішення всіх культурно-освітніх проблем передбачало демократизацію й українізацію шкільної справи. У кожній місцевості пропонувалося відкрити народні початкові школи.

Національні меншини (поляки, євреї, німці) мали право відкривати власні школи без спеціального дозволу тільки з обов'язковою реєстрацією у секретаріаті освіти. В усіх школах було скасоване обов'язкове викладання німецької мови, а в неукраїнських – із третього класу вводився як обов'язковий предмет українська мова. Польські школи почали перетворюватися на українські, і такі стихійні дії місцевих повітових комітетів, до речі, підтримував уряд ЗУНР. А вже до 1918 р. у краї працювало тільки п'ять українських гімназій, кілька приватних, не було жодної української реальної гімназії, вчительської семінарії, ремісничої або ж господарської школи. Проте, згідно з вказівками уряду ЗО УНР, усі національні меншини у місцях їхнього компактного проживання повинні були мати хоч би одну середню школу або гімназію, де б мали змогу навчати дітей рідною мовою.

Ініціативи уряду етнічні громади назагал зустріли з піднесенням: відкрилися єврейські гімназії у Станіславі, Тарнополі, Стрию та Коломиї, німецька – у Станіславі. Поляки не скористалися з наданих їм можливостей, оскільки викладачі їхніх гімназій і шкіл відмовилися скласти присягу на лояльність українській державі. За часів ЗУНР було відкрито близько 30 середніх шкіл, з них 20 гімназій, 3 реальні школи, 7 учительських чоловічих і жіночих семінарій. Проте бракувало викладацького складу різного рівня. Однак зазначимо, що українські школи відвідувало чимало єврейських дітей, які дуже погано володіли українською, тому з ними частково велися заняття польською, німецькою або ж єврейською мовами²⁷.

13 і 14 лютого 1919 р. УНРада ухвалила два важливих закони про одержавлення українських шкіл, українських приватних гімназій, жіночих учительських семінарій. Тепер школи різного рівня – громадські, середні, гімназії, реальні, рільничі перетворювалися на державні, а вчителі – на державних службовців. Українська мова ставала провідною мовою викладання і навчання. Однак на законодавчому рівні національним меншинам надавалося право створювати свої школи з навчанням рідною мовою. В неукраїнських школах обов'язковими

предметами були історія та географія України, українська мова, вчителі повинні були бути громадянами України й скласти своєрідну присягу на вірність державі й народові.

Як не дивно, у такий важкий час УНРада 7 квітня 1919 р. видала спеціальний закон «Про утворення Державного видавництва шкільних книжок», за яким усі школи були зобов'язані використовувати підручники тільки цього видавництва. Були й інші розпорядження уряду ЗУНР щодо завершення навчання студентами-фронтовиками, виділення субсидій театрам, бібліотекам тощо.

Виокремимо ще один припис Державного секретаріату внутрішніх справ, який стосувався національних меншин – «Розпорядження для урядників в державній адміністративній службі»²⁸. Згідно з цим розпорядженням, до служби в державних органах допускалися тільки громадяни УНР, які «бездоганно володіли українською мовою в слові і письмі і не переступили сорокового року життя». Канцелярські працівники повинні були «грамотно читати і писати, знати канцелярську маніпуляцію»²⁹.

Слід підкреслити активну участь у всіх соціально-економічних, політичних, культурно-освітніх процесах ЗУНР греко-католицького священства. 20 священників УГКЦ і три єпископи були членами УНРади, а чимало очолювали повітові національні ради, були капеланами УГА. Всі вони мали безпосереднє відношення до українського національного відродження в Галичині та розбудови української державності.

Ефективність законодавчих актів, що регулювали сферу міжнародних відносин у ЗУНР та українізацію її державного апарату, лишала бажати кращого. Окупація польською армією на початку липня 1919 р. території республіки звела нанівець можливості уряду керувати державним життям, впливати на поступ етнополітичних і етнокультурних процесів, розбудовувати країну на засадах національного миру, злагоди та партнерства. Однак політика уряду ЗУНР щодо надання національним меншинам, їхнім громадсько-політичним представництвам статусу повноправного чинника державотворення в усіх його аспектах визначала високий рівень демократичності західноукраїнського політичного режиму.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА КРЕМЛЯ ЩОДО УСРР (1919–1922)

Резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні»

Після поразки А.Денікіна у жовтні 1919 р. під Кромами в Москві почалися дебати з приводу того, в якій формі відновлювати УСРР – як самостійну радянську державу чи автономну республіку РСФРР? 14 листопада «Питання про ставлення до України» вперше розглянуло політбюро ЦК РКП(б). Четверо присутніх керівників партії (В.Ленін, Л.Троцький, Л.Каменєв і М.Крестинський) вирішили з огляду на важливість питання залучити до обговорення проблеми носіїв різних поглядів.

19 листопада Х.Раковський адресував В.Леніну «Тези з українського питання». В них йшлося про відтворення УСРР зі статусом незалежної держави, але за умови об'єднання в єдиному московському центрі управління обороною і «командними висотами» економіки на засадах декрету ВЦВК від 1 червня 1919 р.

Ще раніше (12 листопада) представники українського земляцтва при Московському губпарткомі (так звана «група П.Попова») звернулися до ЦК РКП(б) із запискою, в якій висловили своє бачення проблеми.

Пропозиції П.Попова і Х.Раковського збігалися в головних пунктах. По-перше, визнавалася наявність «українського питання» і необхідність його розв'язання. По-друге, вирішувати це питання передбачалося шляхом реставрації УСРР. Далі, однак, виникали принципові розбіжності. П.Попов і його однодумці бачили себе в лавах політичної сили, створеної шляхом злиття на рівноправних засадах КП(б)У і УКП(б). Вона повинна очолити визвольний рух селянських загонів, які вели партизанську війну в тилу денікінських військ. П.Попов і його однодумці визначилися й у головному питанні: яку державу мають будувати більшовики? «Стоячи принципово за найбільш тісне об'єднання усіх Радянських Республік, у першу чергу України і Росії, — говорилося в записці, — ми в той же час вважаємо, що шляхом до справді міцного єднання не є продовження і насильницьке підтримування старих відносин, створених ще самодержавною Російською імперією. Ми обов'язково повинні до кінця зламати стару імперію, старі зв'язки, й без того сильно надломлені подіями останніх двох років. На їхнє місце повинне бути поставлене щось нове, народжене революцією. Практично ми мислимо форми об'єднання, як федерацію, на засадах рівності всіх Радянських Республік. А поки що таких республік практично є тільки дві — як угоду двох революційних центрів»¹.

Колективний демарш супроводжувався чотирма знаменними фразами: «На завершення ми вважаємо за необхідне довести до відома ЦК РКП про той тяжкий стан, який склався в КПУ завдяки великим розходженням всередині партії з наведених питань. З того порівняно невеликого числа українських комуністів, які є тепер в Москві, дуже великий відсоток знаходить для себе неможливою роботу за директивами Орг. Бюро Ц.К.К.П.У. За цілком точними відомостями, які маємо, такі ж настрої спостерігались і в Києві, і в Полтаві, і в інших містах України. Бували випадки переходу окремих членів і цілих організацій до боротьбистів»².

Х.Раковський в «Тезах з українського питання» робив наголос на декреті ВЦВК від 1 червня 1919 р. про воєнно-політичний союз, який практично перетворював відновлювану УСРР у продовження РСФРР. Збройні сили обох республік об'єднувалися в одну Червону армію, яка мусила очистити Україну від білогвардійців. Керівник Червоної армії Л.Троцький мусив потурбуватися про те, щоб мобілізовані в Україні червоноармійці були направлені на службу до різних регіонів Росії, а в українських гарнізонах залишилися прийшли бійці. У Кремлі остерігались утворення зв'язку між армією та місцевим населенням.

Об'єднане засідання політбюро ЦК РКП(б) відбулося 20 листопада. На порядку денному стояло одне питання — про організацію влади в Україні. Були присутні четверо членів політбюро ЦК (за винятком Й.Сталіна), два кандидати (за винятком Г.Зінов'єва), з українського боку — керівники республіки Х.Раковський і Г.Петровський, керівник апарату ЦК КП(б)У Рафаїл (Р.Фарбман), П.Попов, Я.Дробніс та ін. В.Ленін вислухав всі думки, але відклав прийняття рішення на наступний день. Рішення мало прийматися у вузькому колі керівників партії.

У центрі уваги засідання, що відбулося 21 листопада, перебували дві взаємопов'язані проблеми: реставрація УСРР і угода з тією частиною партії українських есерів (УПСР), яка у березні 1919 р. перейшла на комуністичні по-

зиції, прийнявши нову назву: Українська комуністична партія (боротьбистів) – УКП(б). Стенограми цього історичного засідання не існує, але ми маємо уявлення про хід дебатів, тому що збереглася чернетка написаного Леніним документа з правками, які вносилися під час обговорення. Коротка резолюція політбюро ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» стала наріжною у справі трансформації колишньої Російської імперії в майбутній Радянський Союз. Оцінюючи резолюцію з висоти ХХІ ст., треба констатувати, що В.Леніну вдалося в епоху розкладу традиційних імперій подовжити на багато десятиліть існування централізованої імперії в радянській оболонці: спочатку як конгломерату формально незалежних держав, а потім – у вигляді федеративного союзу республік, наділених державними правами.

У ході обговорення «українського питання» Ленін перебрав ініціативу і запропонував схвалити документ, підготовлений ним на розвиток тез Х.Раковського. Уперше під назвою «Проект тез ЦК РКП(б) про політику на Україні» цей документ був опублікований в 1999 р.³

Враховуючи налаштованість центрального компартійно-радянського апарату на автономізацію України, Ленін припускав як варіант позбавлення її державного статусу та перетворення на російську автономію. Сам він не був певний, як показала дискусія з національного питання на VIII з'їзді РКП(б) у березні 1919 р., наскільки глибоко пустив корені визвольний рух у цьому регіоні. «Там навіть з мовою справа так стоїть: чи масовою є українська мова, чи ні?» – роздумував він тоді⁴. Проте Ленін чітко усвідомлював, що приниження національної гідності українців загрожуватиме недобрими для центру наслідками. А в центральному апараті сиділи люди, які могли вільно або невільно спровокувати такі наслідки. «Пошкребти котрогось комуніста – і знайдеш великоруського шовініста», – з прикрістю говорив вождь делегатам партійного з'їзду⁵.

Варіант злиття України з Росією в тезах Леніна не вийшов на перший план. Вождь був упевнений, що можна вибудувати державну конструкцію, яка задовольнить усі сторони. Цілком зрозуміло, що суть конструкції, здатної задовольнити протилежні за змістом вимоги, повинна була фундаментально відрізнятись від форми. Зрозуміло й те, що форма могла відповідати сподіванням національно свідомих українців, але суть конструкції мусила співвідноситись з будовою централізованої унітарної РКП(б).

Проект тез починався з рішучої заяви про необхідність поважати мову і традиції місцевого населення – українського народу: «Найбільш велика обережність щодо націоналістських традицій, найбільш суворе додержання рівності української мови і культури, зобов'язання вивчати українську мову для всіх посад[ових] осіб і т.д. і т.п.»⁶ Ця вимога була, на думку В.Леніна, неодмінною передумовою організації влади в її національній формі. Пізніше, після утворення СРСР, вона трансформувалася в офіційний курс, який затвердив партійний з'їзд, і дістала термінологічну визначеність у варіантах, що відбивали форму і суть національно-державного будівництва радянського типу. Термін «українізація», як і всі подібні йому залежно від етнічної території, стосувався форми, а термін «коренізація» був спільним для всіх етнічних територій і відбивав суть: укорінення радянської влади.

Другий пункт тез складався з двох абзаців. У першому лунав заклик до укладення тимчасового блоку з боротьбистами і до пропаганди цілковитого

злиття України з Росією. На полях проти цих слів Ленін вписав пояснювальне слово «серпанком». Повне злиття вимагалось пропагувати не в лоб, а обережно. Другий абзац складався з одного речення: «Поки що – самот[ійна] Укр[аїнська] Р[адянська] Р[еспубліка], в тісній федерації з РСФРР, на осн[ові] 1/VI. 1919». Це речення було закреслене, а на полях проти закресленого Ленін вписав такі слова: «самі укр[аїнські] роб[ітники] і с[еляни] вирішать свою долю»⁷.

Проект тез було доручено доробити комісії у складі Л.Каменєва, Л.Троцького і Х.Раковського. Комісія підготувала резолюцію політбюро ЦК «Про Радянську владу на Україні», яка складалася з семи пунктів, що характеризували основні риси майбутньої політики Кремля в Україні. Йшлося, зокрема, про форми державного союзу між Україною та Росією, політику в сфері культури, освіти і мови, характер і завдання радянського будівництва, аграрно-селянську політику. Декларувалось бажання більшовицького керівництва забезпечити вільний розвиток української мови та культури, сприяти досягненню вирішального впливу селянської бідноти в органах влади, здійснювати вилучення хлібних надлишків у строго обмеженому розмірі, розподілити землю між селянами на зрівняльних засадах, не допускати примусу в справі об'єднання селян у комуни й артілі⁸. Отже, Кремль відмовлявся від політики, яка спричинила падіння радянської влади в Україні влітку 1919 р.

Центр ваги резолюції містився в трьох перших пунктах: «В питанні про ставлення до трудового народу України, який визволяється від тимчасового загартання денікінськими бандами, ЦК РКП постановляє:

1. Неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР.

2. Вважаючи безперечною для всякого комуніста і для всякого свідомого робітника необхідність якнайтіснішого союзу для всіх Радянських республік в їх боротьбі з грізними силами всесвітнього імперіалізму, РКП стоїть на тій позиції, що визначення форм цього союзу буде остаточно вирішене самими українськими робітниками і трудящими селянами.

3. А в даний час відносини між УСРР і РСФРР визначаються федеративним зв'язком на ґрунті рішень ВЦВК від 1 червня 1919 р. і ЦВКУ (пізніше стала звичною інша аббревіатура: ВУЦВК. – *Авт.*) від 18 травня 1919 р.»⁹

Обраний VIII з'їздом РКП(б) Центральний комітет складався з 19 членів, у тому числі Х.Раковського, і 8 кандидатів, серед яких були два українських представники – Артем (Ф.Сергєєв) і А.Бубнов¹⁰. Пленум ЦК, який зібрався 29 листопада, затвердив резолюцію свого політбюро «Про Радянську владу на Україні» і «запропонував» Центральному комітету КП(б)У покласти керівництво українською партроботою на тимчасове бюро у складі Х.Раковського, Г.Петровського, Д.Мануїльського, В.Затонського і С.Косіора. Слід гадати, що ієрархія всередині тимчасового бюро ЦК КП(б)У визначалася порядком переліку прізвищ. Саме Раковському доручалося скласти циркулярний лист до партійних організацій України, який мав роз'яснити і конкретизувати положення резолюції «Про Радянську владу на Україні»¹¹. Фактично керівництво партії визнавало, що резолюція вже діє, тобто не вимагає затвердження конференцією, яка мала бути скликана за кілька днів. Утім, питання про радянську владу в Україні було «для міцності» поставлене на порядок денний другого дня конференції – 3 грудня.

Тим самим резолюції надавалася вага ухвали партійного форуму, обов'язкового для всіх структурних частин РКП(б), не виключаючи політбюро ЦК.

Х.Раковський мав статус фактичного керівника УСРР. Як в Росії, так і в Україні голова Раднаркому тоді керував обома гілками владної вертикалі – компартійною і радянською. Тож, обстоюючи в «тезах з українського питання» відновлення УСРР після денікінської окупації, він не випадково робив наголос на декреті ВЦВК від 1 червня 1919 р.: у ньому Україна розглядалася як самостійна національна республіка. Однак в обговоренні «українського питання» на політбюро ЦК 21 листопада Ленін так само не випадково закреслив згадку про декрет від 1 червня і замінив її цілком демагогічним реченням: «самі українські робітники і селяни вирішать свою долю». Нарешті, теж не випадково, в резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» остаточне рішення долі республіки покладалося на українських робітників і трудящих селян, тоді як згадка про декрет від 1 червня супроводжувалася ремаркою: «а в даний час». В.Ленін не заперечував визначений цим декретом самостійний статус України, але не бажав спалювати за собою мостів у визначенні майбутнього статусу. Він навіть перераховував їх у статті, написаній для журналу «Коммунистический Интернационал» 16 грудня 1919 р.: «Нас анітрохи не може здивувати – і не повинна лякати – навіть така перспектива, що українські робітники й селяни перепробують різні системи і протягом, скажімо, кількох років випробують на практиці і злиття з РСФРР, і відділення від неї в окрему самостійну УСРР, і різні форми їх тісного союзу, і т.д.»¹².

Нарешті, 29 грудня 1919 р. В.Ленін написав «Листа до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», який поширювався серед населення у величезній кількості примірників. Готуючи українців до IV Всеукраїнського з'їзду рад, на якому мали бути сформовані державні органи республіки, він вкотре повторив ключову фразу: «Само собою є очевидним і цілком загальновизнаним, що тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді рад можуть вирішити і вирішать питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою і в останньому разі, який саме федеративний зв'язок установити між цією республікою і Росією»¹³.

Серед варіантів майбутнього повсякчас виринала перспектива злиття. Мабуть, такий варіант був для Леніна оптимальним. Проте настирливо повторювана теза «злиття або незалежність» реальною дилемою не була. Вождь одночасно адресував її як українській громадськості, так і центральному партійному апаратові. Для українців не існувало дилеми, вони з ентузіазмом вітали запропоновану більшовиками незалежність. Керівники партії теж не бачили дилеми, тому що обстоювали злиття, не задумуючись над тим, наскільки реальною була б перспектива побудови держави-комуни при нерозв'язаному національному питанні. Висуваючи дилему, Ленін паралізував як опір своїх недосвідчених соратників, так і національно-визвольний рух. Він не збирався гарантувати реальну самостійність національних республік, але розумів, що формальна незалежність мусить бути забезпеченою.

Переслідуючи денікінські армії, в Україну йшла військова сила, яка цього разу не сприймалася населенням як окупаційна. На своїх багнетах вона несла резолюцію РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» і ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним». Неукраїнська за своїм

складом Червона армія перед фактичною окупацією України отримала розповсюджений у газетах наказ голови Реввійськради РСФРР Л.Троцького, в якому звучало гасло «Вільної Незалежної Радянської України». У наказі підкреслювалося: «Україна – це земля українських робітників і трудових селян, лише вони мають право хазяйнувати на Україні, правити нею та будувати в ній нове життя... Горе тому, хто озброєною рукою заподіє насилля трудівникам українського міста або села... Пам'ятайте твердо: ваше завдання – не підкорення України, а звільнення її»¹⁴. Більшовицьким керманічам вистачило розуму радикально змінити свою політику, показово демонструючи повагу до національних почуттів українського народу, його прагнення утвердити національну державність.

Резолюція РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» завела в оману навіть такого досвідченого політика, як Володимир Винниченко. «В цій резолюції, – писав він, перебуваючи в еміграції, – російські комуністи стали вже на ґрунт не тільки принципіального, але й реального, фактичного визнання ваги національного питання. Ця резолюція є вже не голе “самоозначення”, а втілення тяжкого досвіду в конкретні висновки. Тут уже чується плоть і кров живого переконання, а також бажання ті переконання здійснити реальними, конкретними, активними заходами»¹⁵.

Праві есери теж побачили у фразеології більшовиків тільки те, що вони бажали бачити. В лютому 1920 р. ЦК УПСР заявив, що припиняє боротьбу з радянською Росією, визнає повноваження Директорії та її голови С.Петлюри вичерпаними і вважає шкідливим паралельне існування УНР і УСРР. У заяві українських есерів зазначалися такі підстави для зміни позиції: «Комуністи, перейнявши політичну владу, декларували новий курс національно-соціальної політики на Україні»¹⁶.

Чому українські соціал-демократи й есери пропустили повз вуха той варіант майбутнього в більшовицьких деклараціях, який передбачав «повне злиття» України і Росії? Адже більшовики з цим не крилися. Тому, мабуть, що українські лідери були переконані: на таке ніколи не підуть українські робітники і селяни, якщо обиратимуть своє майбутнє. Три роки спілкування з ленінською партією не змогли переконати їх у здатності більшовиків формувати потрібне їм волевиявлення народу.

Існувала ще одна суто психологічна причина для оптимістичних настроїв: різкий контраст між аграрною і національною політикою Кремля та денікінського уряду в Україні. А.Денікін відновлював поміщицьке землеволодіння, тоді як резолюція РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» декларувала «повну ліквідацію відновлюваного Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним і малоземельним». А.Денікін обстоював «єдину і неділиму» Росію, тоді як резолюція РКП(б) зобов'язувала комуністів в Україні «на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою»¹⁷. Справді, короткочасне панування більшовиків у першій половині 1919 р. стало виглядати для українців в іншому світлі після випробувань денікінським режимом. Представник ЦК РКП(б) на V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.) Г.Зінов'єв в колі однодумців був одвертим: «Денікін настільки грубо відновлював панщину на Україні, настільки хапав навіть у багатого селянина, що коли його вигнали, настрої були таким, якого не було на початку революції. Ми були б дурнями, якби не використали цього»¹⁸.

Реставрація УСРР

У «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» В.Ленін повідомляв, що громадяни України мають обрати делегатів IV Всеукраїнського з'їзду рад, які цілком вільно визначатимуть державний статус радянської республіки. Та наскільки вільними могли бути вибори, здійснювані в країні, яку заповонила Червона армія? Українські громадяни мали досвід виборів до Установчих зборів, які були загальними, прямими, рівними і таємними. Програвши їх, більшовики не збиралися програвати далі. Запропонований ними сценарій виборів, від якого не можна було відмовитися, не мав нічого спільного з демократією.

По-перше, вибори на з'їзд не були загальними. Право голосу мали ті, хто, за думкою більшовиків, належали до трудящих класів. Решта були позбавлені голосу, тобто одержували статус неповноцінних громадян з досить промовистою назвою «позбавленців» («лишенцев»). По-друге, вибори не були прямими. Участь виборців у формуванні органів влади обмежувалася делегуванням своїх представників до місцевих рад. Останні послідовно обирали делегатів волосних, повітових, губернських і республіканського з'їзду рад. По-третє, вибори не були рівними. За Конституцією РСФРР 1918 р., представники міських рад мали п'ятикратну перевагу в ході формування обласних і Всеросійського з'їздів рад. За Конституцією УСРР 1919 р., порядок обрання делегатів Всеукраїнського з'їзду рад не фіксувався. Норми представництва встановлювалися виконавчим органом влади – ВУЦВК залежно від поточної політичної ситуації. По-четверте, вибори не були таємними. Кожний, хто не погоджувався з кандидатом, рекомендованим парткомом, ризикував позбавитися права голосу. Так зване радянське будівництво стало провідним напрямом діяльності комітетів РКП(б)–КП(б)У. Позбавлена демократії виборча система давала парткомам змогу визначати персональний склад радянських органів влади.

Щоб ця виборча система запрацювала, армійських гарнізонів було замало. Парткоми повинні були спочатку вибудувати свою радянську іпостась штучним чином, без втручання електорату до процесу її створення. Новостворювані органи управлінської влади дістали назву революційних комітетів. Кожний ревком з часом мав легітимізуватися за допомогою керованого виборчого процесу, тобто перетворитися на виконавчий комітет рад. Наділяючи ревкоми, а потім виконкоми повнотою управлінської влади, комітети РКП(б)–КП(б)У розв'язували одночасно два завдання: по-перше, перетворювали себе з підрозділів політичної партії на державні структури, наділені функціями диктатури, і, по-друге, створювали ілюзію народовладдя.

Реставрація УСРР розпочалася за день до затвердження пленумом ЦК РКП(б) резолюції «Про радянську владу на Україні». 2 грудня 1919 р. присутні в Москві члени ЦК КП(б)У А.Бубнов, В.Затонський, Я.Дробніс, С.Косіор і Р.Фарбман (Рафаїл), а також впливові діячі КП(б)У М.Богуславський, Г.Лапчинський, Д.Мануїльський та Я.Яковлев (Епштейн) зібралися, щоб розв'язати питання про утворення верховного органу революційної влади. Було рекомендовано створити Всеукраїнський революційний комітет у складі п'яти осіб: В.Затонського, Д.Мануїльського, Х.Раковського (голова), П.Серебрякова і К.Ворошилова (останній командував до падіння радянської влади в Україні Внутрішнім фронтом).

Г.Петровський, мав брати участь у роботі Всеукраєвкому як голова ВУЦВК, але не входив до нього.

Узгоджений з В.Леніним склад Всеукраєвкому постав 11 грудня на спільному засіданні членів Президії ВУЦВК і Раднаркому УСРР у Москві. Г.Петровський і Х.Раковський підписали постанову про ліквідацію органів влади, що вже втратили чинність, і утворення замість них надзвичайного органу — Всеукраєвкому. Кількість його членів не змінилася, але від складу, рекомендованого в колі українських діячів, що перебували в Москві, залишилися тільки двоє — В.Затонський і Д.Мануїльський. Через зайнятість справами на Південно-Західному фронті Х.Раковський не увійшов до Всеукраєвкому. Натомість як голова увійшов Г.Петровський. Повідомлялося, що мають увійти по одному представнику від боротьбистів і борбистів. Після завершення переговорів про взаємодію з цими партіями стали відомі конкретні імена тих, хто мусив бути членом Всеукраєвкому: Г.Гринько від боротьбистів і Є.Терлецький від борбистів. Усі члени Всеукраєвкому були вихідцями з України. Принцип утворення Всеукраєвкому (три більшовики, один боротьбист, один борбист) був поширений на формування губернських і повітових ревкомів¹⁹.

Переслідуючи денікінців, Червона армія увійшла 12 грудня в Харків, а 16 — в Київ. На відміну від двох попередніх радянських урядів, які обирали своєю резиденцією національний центр українського народу, Всеукраєвком осів у Харкові. На тривалий час — до 1934 р. — Харків став столицею УСРР. Розбудовою радянської вертикалі влади на периферії і підготовкою скликання IV Всеукраїнського з'їзду рад зайнялися очолювана Г.Петровським Президія ВУЦВК і Рада народних комісарів УСРР на чолі з Х.Раковським, які постали із саморозрусом Всеукраєвкому 16 лютого 1920 р.

Делегати Всеукраїнського з'їзду рад обиралися на з'їздах рад нижчого рівня. Однак більшовики тільки оволодівали територією за допомогою воєнної сили і не встигали розбудувати власні організаційні структури. Чинні ради створювалися не ними, а тому вони сприймали їх як чужорідний елемент в системі влади. За обставин, що склалися, головну роль у відродженні радянської республіки мали відіграти червоноармійці, які звільняли Україну від білогвардійських армій. 6 квітня Президія ВУЦВК ухвалила такі норми представництва на Всеукраїнський з'їзд рад: від міського населення, у тому числі фабрично-заводських селищ, — один делегат від 10 тис., від сільського — один від 50 тис. Подібна нерівність між робітниками та селянами відповідала нормам російської конституції. Від військових частин, в яких практично не було вихідців з України, кожна тисяча червоноармійців (у тому числі неповна) обирала одного депутата. До військових частин прирівнювалися установи і заклади армії та фронту, запасні й тиллові частини, частини місцевого гарнізону²⁰.

Внаслідок цього боротьбисти, що користуються величезним впливом серед селян, виявилися на Всеукраїнському з'їзді в меншості. 50-кратна перевага червоноармійців над селянами і 10-кратна — над «гегемоном революції» — робітничим класом дала потрібний результат. На з'їзд прибуло 811 делегатів з ухвальним голосом, з яких 214 становили червоноармійці. Половина делегатів виявилася призначеннями «центральної влади», тобто керівництва РКП(б) у Москві та КП(б)У в Харкові. Інша половина була обрана громадянами самої України (за винятком «позбавленців») на підставі охарактеризованих вище норм представ-

ництва. В результаті серед делегатів виявилось 710 більшовиків. Решта делегатів з вирішальним голосом (101) були безпартійними, укапістами чи борбистами.

Боротьбисти як партія вже не існували. У березні 1920 р. конференція УКП(б) більшістю голосів ухвалила самоліквідуватись і порекомендувала членам партії вступати до КП(б)У. За кілька місяців членами КП(б)У стали близько 4 тис. боротьбистів, з них 554 одержали відповідальні призначення в парткомках губернського і повітового рівнів, переважно на посади, пов'язані з діяльністю в сільській місцевості²¹. З великим задоволенням В.Ленін доповідав IX з'їзду РКП(б) 29 березня: «Ми цю партію перереєстрували і замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали, завдяки правильній лінії ЦК, чудово проведеній т. Раковським, те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих битв»²².

Одночасно з побудовою радянської вертикалі влади в Україні розбудовувалася основна владна структура – компартійна. Кремль погоджувався з перетинком радянської владної вертикалі кордонами між національними республіками і РСФРР тільки тому, що компартійна вертикаль з диктаторською владою не визнавала кордонів і поширювалася на всю Країну рад. Це означало, що національні комуністичні партії, які мусили створюватися в кордонах радянських республік, могли функціонувати тільки як обласні організації унітарної партії. У березні 1919 р. VIII з'їзд РКП(б) закріпив цю норму в таких виразах: «У теперішній час Україна, Латвія, Литва і Білорусія існують як особливі Радянські республіки. Так розв'язане в даний момент питання про форми державного існування. Проте це ажнік не означає, що РКП повинна, у свою чергу, організуватися на основі федерації самостійних комуністичних партій. VIII з'їзд РКП ухвалює: необхідне існування єдиної централізованої Комуністичної партії з єдиним ЦК, що керує всією роботою партії в усіх частинах РСФРР. Усі рішення РКП та її керівних установ безумовно обов'язкові для всіх частин партії, незалежно від національного її складу. Центральні Комітети українських, латиських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії і цілком підпорядковані ЦК РКП»²³.

Резолюція задовольняла не всіх більшовиків, які працювали в Україні. У листопаді 1919 р. в Гомелі відбулася нарада українських працівників партії, на якій головував Д.Мануїльський. Під час обговорення національної політики Кремля в Україні Г.Лапчинський висловився за утворення самостійної КП(б)У, організаційно підпорядкованої Комінтерну, а не ЦК РКП(б). Він висунув вимогу про створення в Червоній армії окремих частин з бійців, мобілізованих в Україні, з українським командним і комісарським складом²⁴.

Г.Лапчинський не створював опозиційної фракції всередині КП(б)У. Проте у нього виявилось чимало однодумців. На початку березня 1920 р. політбюро ЦК двічі розглядало його справу й виключило врешті-решт з партії. Та він встиг одержати мандат на IV конференцію КП(б)У, і делегатам довелося вислуховувати його аргументи. Своїх поглядів Лапчинський не приховував і апелював до Леніна: він обрав середню позицію федераліста та щиро зізнався, що не розуміє претензій, які висуваються до нього²⁵. Конференція залишила його в лавах партії, після чого за справу взявся ЦК РКП(б). У липні 1920 р. Г.Лапчинського виключили з партії.

На IV конференції Х.Раковський признався, що домовився з С.Косіором про недопущення в Україну ні Г.Лапчинського, ні П.Попова. Отож, центр, який він представляв, не пускав на самоплив справу формування персонального складу КП(б)У. Лінія керівників РКП(б) у цьому питанні чітко висвітлювалася після телеграфного звернення членів ЦК КП(б)У С.Косіора, В.Затонського і Я.Яковлева з пропозицією здійснити в Росії мобілізацію комуністів, здатних розмовляти українською, щоб задіяти їх в Україні. 28 лютого політбюро ЦК РКП(б) ухвалило таке: «Пропозицію в такій формі відхилити, але запропонувати секретаріату вжити всіх заходів до найбільш широкого спрямування туди працівників-українців»²⁶. Як це виглядало на практиці, можна бачити з приватного листа, опублікованого на початку 1920 р. в газеті харківських боротьбистів: «Сьогодні мені довелося почути в потязі цікаві відомості від товаришів, котрі повернулися з Росії, комуністів-більшовиків. Товариші повідомляють, що їм дуже важко було вирватись з Росії, щоб тут, вдома творити революцію. На кожному кроці ставилися перешкоди і гальмування. Це якраз тоді, коли надзвичайно широко ведеться відкомандирування й навіть призначення на Україну комуністів (більшовиків) цілком росіян, які й народилися в Росії і ніколи не жили на Україні»²⁷.

Член Реввійськради 13-ї армії Г.Пятаков і член Реввійськради 14-ї армії А.Бубнов, які входили до складу політбюро ЦК КП(б)У в 1919 р., 7 лютого звернулися до ЦК РКП(б) із заявою, в якій звинувачували керівників партії у руйнуванні комуністичного центру в Україні. Заслуговує на увагу початок цього документа: «У жовтні—грудні минулого року ЦК РКП фактично прийняв і на практиці реалізовував два основні положення:

1. Україна не повинна мати сильного комуністичного центру, ні радянського, ні партійного.

2. На Україну не слід пускати більш або менш самостійних комуністів, зв'язаних з революційним рухом на Україні і здатних проводити політичні директиви ЦК РКП, враховуючи всі складні обставини місця і часу»²⁸.

Справді, ЦК КП(б)У не мав видатних політичних постатей (члена ЦК РКП(б) Х.Раковського слід вважати в цей період ставлеником центру), не мав і розгалуженого апарату. В міру опанування території України військами Червоної армії апарат ЦК РКП(б) налагоджував зв'язки з губерніями безпосередньо, тобто оминаючи Харків. Це не проходило повз увагу губернських працівників. Працівник Полтавського губвиконкому П.Буценко зробив такий висновок: «Якщо політика ЦК РКП з національного питання не зміниться, то можна сказати: нам ще раз доведеться залишити Україну. Треба, щоб ЦК РКП визнав і дав можливість працювати ЦК КПУ!»²⁹.

Першою, однак, таку пересторогу висловила «людина центру» — Х.Раковський. 30 грудня він написав записку до ЦК РКП(б), в якій порушив питання про необхідність формалізувати відносини між Харковом і Москвою. Оцінюючи російсько-українські відносини, Раковський заперечив думку щодо достатності поступок у сфері мови та культури і наполягав на визнанні державних прав України. Аргументи українського керівника були взяті до уваги та поставлені на порядок денний засідання політбюро ЦК РКП(б) 13 січня 1920 р. як «пропозиція Раковського намітити лінію партії в питанні про державну владу на Україні і форми її взаємин з Росією». Однак політбюро ЦК не знайшло можливості розглянути питання по суті³⁰.

На наступне засідання політбюро ЦК 17–18 січня питання було сформульоване чіткіше: «Про форму державних взаємин між Росією та Україною»³¹. Врахувавши зауваження, Х.Раковський доопрацював свої тези і надіслав їх В.Леніну 31 січня. В них аргументувалася необхідність об'єднання тих або інших наркоматів і підкреслювалася провідна ідея: «Висування національного питання як основного у боротьбі проти Комуністичної партії незалежно від того, чи робиться це з боку справжніх буржуазних або з боку радянських і напівкомуністичних партій, є свідомою чи несвідомою спробою зірвати або ускладнити встановлення пролетарської диктатури»³². 21 лютого документ «Державні відносини Радянської України і Радянської Росії» був опублікований у харківській газеті «Коммунист» у вигляді тез ЦК КП(б)У, а 18 березня IV конференція КП(б)У ухвалила його без будь-яких змін³³.

Резолюція «Державні відносини Радянської України і Радянської Росії» була витримана в дусі рішень, схвалених VIII Всеросійською конференцією. Через це українська партконференція схвалила її без дискусій. Але делегати забалотували тези ЦК РКП(б) до IX з'їзду партії «Чергові завдання господарського будівництва», суть яких виклав у своїй доповіді Й.Сталін. З протестами проти мілітаризації промисловості виступили провідні діячі опозиційної ЦК РКП(б) групи «демократичного централізму» – голова Харківського губпарткому Т.Сапронов, голова Полтавського губпарткому Я.Дробніс, голова Харківського губвиконкому О.Іванов та ін. IV партконференція схвалила тези, подані децистами.

Протистояння делегатів, яким супроводжувалася робота партконференції, досягла апогею під час виборів нового складу ЦК КП(б)У. Коли стало зрозуміло, що рекомендований ЦК РКП(б) список на чолі з Х.Раковським не проходить, меншість покинула зал засідань. Це був перший і єдиний у 88-річній історії КПРС приклад, коли на рівні республіканської партійної організації не спрацював принцип «демократичного централізму». Неможливо заперечити національну забарвленість виступу проти диктату Кремля, який стався в Харкові й сколихнув усю правлячу партію. Але пояснювався цей виступ загальнопартійною ситуацією, що почала складатися від часів жовтневого перевороту. Немало протестувальників проти централізму, що панував у партії, оформилися у фракційну групу «демократичного централізму» (децистів). Вони не могли збагнути, що демократизм нездатний сполучатися з централізмом, а тому поняття «демократичний централізм» є оксюмором.

Конференція закінчила свою роботу 23 березня, а вже наступного дня політбюро ЦК РКП(б) розпустило обраний нею Центральний комітет і призначило тимчасове бюро ЦК КП(б)У на чолі з С.Косіором. На IX з'їзді РКП(б) група децистів – делегатів від КП(б)У опротестувала це рішення, але з'їзд їх не підтримав. Одразу після з'їзду ЦК РКП(б) відкликав з України багатьох децистів і прийняв рішення про перереєстрацію персонального складу КП(б)У. Від квітня до жовтня 1920 р. у розпорядження новопризначеного тимчасового ЦК КП(б)У з Росії прибуло 1042 відповідальних працівників. Новоприбулі разом із тими, хто зберігав вірність центру, ґрунтовно «прочистили» республіканську партійну організацію та відмовили у перереєстрації понад третині складу КП(б)У. До 1 листопада чисельність членів і кандидатів у Харківській міській організації скоротилася з 6489 до 3300, а в Катеринославській – з 840 до 440³⁴.

Формуючи наново компартійну вертикаль влади, Кремль приділяв першорядну увагу створенню в Україні чекістської мережі. В грудні 1919 р. при Всеукраїнському було утворено Управління надзвичайних комісій і особливих відділів. На чолі управління став заступник голови Московської губЧК В.Манцев, а представником ВЧК на Правобережній Україні – В.Балицький. Незабаром до Харкова, Києва, Одеси і Катеринослава прибула велика група відповідальних працівників відомства Ф.Дзержинського, яка почала розбудовувати губернські мережі. Сам Дзержинський приїхав у Харків 5 травня на посаду начальника тилу Південно-Західного фронту і перебував в Україні до липня. Під його керівництвом органи ВУЧК звернули особливу увагу на тих членів УКП(б) і УПЛСР (борбистів), які не побажали після самоліквідації своїх партій переходити до КП(б)У. Новостворена Українська комуністична партія (УКП), до складу якої ввійшло багато колишніх боротьбистів і членів УСДРП, одразу опинилася під контролем ВУЧК. Перереєстрація КП(б)У, яка здійснювалася в ситуації чекістського терору, теж дала свої результати. Листопадова 1920 р. V Всеукраїнська конференція слухняно затвердила узгоджені з центром резолюції. Тероризовані чисткою члени КП(б)У, яких Дзержинський у листі до В.Леніна назвав «недоносками»³⁵, з підозрою дивилися на своїх нових товаришів – колишніх боротьбистів. Під час перереєстрації більшість вихідців з УКП(б) була виключена з партії.

За 1920 р. органи державної безпеки затримали в Україні, як зазначалося в офіційному звіті, 44 750 осіб, із них 3 879 осіб було страчено³⁶. Оскільки репресії ЧК були оповиті мовчанням, покладатися на офіційні дані не варто. На жаль, вірогідніших даних не існує. Наявні в літературі експертні оцінки – від 400 до 500 тис. загиблих – теж не викликають довіри³⁷.

Договір 28 грудня 1920 р.

На відміну від Фінляндії або Польщі Україна, здавалося, була надто тісно інтегрована протягом попередніх століть до великоросійського імперського тіла. Навіть В.Ленін не знав, наскільки глибинним був національно-визвольний рух у цьому регіоні колишньої імперії. Сформульовану ним на 1920-й рік перспективу побудови українських радянських органів влади він схильний був визначити формулою «повного злиття», а не «цілковитої незалежності». Проте встановлення радянської влади в Україні все-таки відбулося, як зазначав І.Лисяк-Рудницький, під гаслами пролетарського інтернаціоналізму, а не російського націоналізму³⁸.

Будована більшовиками імперія мала інший характер, ніж попередня. Навіть якби був реалізований варіант «повного злиття», Україна залишалася б національним автономним утворенням в її межах, тільки без ознак державності. Саме до варіанта автономізації схилялися практично всі більшовицькі вожді в центрі. Маючи в Україні колосальну армію, вони вже не схильні були відтворювати попередню квазінезалежність, яка ускладнювала централізоване управління територією.

Виявилось, однак, що квазінезалежність по лінії радянських органів влади досі залишалася запитаною. По-перше, варто було рахуватися з народженим народною революцією національно-визвольним рухом. Без розв'язання національного питання було неможливо в багатонаціональній країні подолати опір суспільства комуністичним соціально-економічним перетворенням. Боротьбу на

два фронти в Кремлі вважали непотрібною, тим більше, що внутрішня структура радянської влади дозволяла надавати національним регіонам будь-який статус аж до цілковитої незалежності.

По-друге, керівництво націоналізованою економікою на засадах главкізму виявилось неефективним. Спроби управління з Москви кожним окремо взятим підприємством на периферії призводило до анархії і хаосу. Центр мусив віддати частину своїх прерогатив регіонам, у тому числі національним.

По-третє, існування квазінезалежних національних радянських республік полегшувало розв'язання деяких міжнародних проблем. Одного разу в Кремлі пішли навіть на створення регіональної, а не національної квазінезалежної держави. Далекосхідна Республіка зі статусом незалежної держави мусила відгородити радянську Росію від Японії.

Отже, у перші місяці 1920 р. керівники більшовиків у Москві й Харкові багато обговорювали державний статус України. Назва резолюції IV конференції КП(б)У «Державні відносини Радянської України і Радянської Росії» настановувала на думку про взаємовідносини двох рівноправних партнерів. Однак погляди московського істеблішменту на статус України не збігалися з тими, яких дотримувалися в Харкові. Йшлося передусім про повноваження наркоматів, які вважалися об'єднаними.

Наприкінці лютого 1920 р. Х.Раковський виступив зі статтею, в якій наголошував на необхідності об'єднання наркоматів. Але цей процес він уявляв собі так: «Повторюю – потрібно об'єднати, розуміючи під цим не те, що російські комісаріати приєднують до себе українські або навпаки, а що із назрілих до об'єднання українських та російських комісаріатів створюється щось нове, третє, федеральне, в якому представлені однаково інтереси як українського, так і російського пролетаріату»³⁹.

Для представників центру термін «українські інтереси» звучав дивно: які власні інтереси мав український робітничий клас? Якою могла бути окрема від російської федеральна структура, коли в Конституції РСФРР саме поняття «федерація» вживалося тільки в назвах країни та її центральних установ? Над питанням про права кожного суб'єкта федерації, які не могли б оспорюватися федеральним центром, ніхто з тих, хто перебував при владі, не задумувався. Федеральний центр здійснював диктатуру, тобто мав право втручатися у вирішення будь-якого питання на контрольованій ним території.

Партія більшовиків проголошувала себе організацією інтернаціоналістів, у будові якої ігнорувалися національно-територіальні відмінності на постімперських теренах. Економічний фундамент держави-комуні визначався формулою главкізму. Управління господарством будувалося, так само як партія, на засадах «демократичного централізму». Головні комітети (главки) об'єднували всі однорідні підприємства в межах Країни рад, а їхні керівники зверталися до керованих об'єктів в українських губерніях, ігноруючи харківський уряд. Позбавлені офіційних повноважень і відсторонені від друкарського верстата, завдяки якому продукувалися гроші, харківські керівні установи ставали нікому не потрібними.

Ігнорування України як держави найяскравіше виявлялось у військовому відомстві. Покликаючись на небезпеки воєнного часу, які могли збільшитися внаслідок подібного ігнорування, політбюро ЦК КП(б)У 10 травня 1920 р. поставило на порядок денний питання «Про пресу московську і місцеву з огляду

на друк ряду заміток і повідомлень про Україну, які можуть лише використати петлюрівці та поляки». Було вирішено звернутися до ЦК РКП(б), щоб вплинути на центральну пресу, і доручити Х.Раковському «дати вказівки місцевим політичним органам армійської преси рахуватися з фактом існування УСРР і відповідно з цим вести газетну роботу»⁴⁰.

В другій половині 1920 р. вади главкізму стали зрозумілими й у Москві, й у Харкові. У вересні Х.Раковський здійснив інспекційну поїздку губерніями України, після чого виступив з кількома публічними заявами. В одній з них він заявив: «На Україні зберігся весь промисловий апарат. Він очікує на незначний ремонт, а головне – на достатню кількість палива, сировини, грошових знаків, щоб запустити його на повну потужність. Потрібно наголосити, що під час поїздки ще раз виявилось, як важко відбиваються на промисловості ультрацентралістські тенденції»⁴¹.

Подібного висновку дійшов і Л.Троцький. У доповідній записці членам політбюро ЦК РКП(б) від 2 листопада про прерогативи і завдання Раднаркому УСРР він наголошував: «Лише зараз проходять на Україні внутрішні процеси, які ймовірно забезпечать незрівнянно більшу стійкість радянської влади. Разом з тим, новий етап в розвитку передбачає значно більшу самостійність урядових органів на Україні. Той режим, який існує нині, не може бути визнаний нормальним. В господарському сенсі Україна все ще являє собою анархію, прикриту бюрократичним централізмом Москви»⁴².

Ситуація поступово дозрівала. Коли Наркомзем РСФРР у черговий раз надіслав проект свого декрету до українських губземвідділів, оминаючи Харків, політбюро ЦК КП(б)У зробило цей буденний факт предметом спеціального обговорення і 18 грудня прийняло рішення такого змісту: «Доручити тт. Петровському і Раковському в Москві в'яснити це питання з ЦК РКП і встановити правилом, щоб жодний декрет РСФРР безпосередньо губерніям України надсилатися не повинен інакше, як через відповідні комісаріати України. Запропонувати Президії Всеукраїнського ЦВК розіслати на місця розпорядження усім губвиконкомам, що жодні декрети і розпорядження РСФРР, надіслані російськими наркомками безпосередньо в губернію, виконанню не підлягають»⁴³.

20 грудня Президія ВУЦВК виконала вказівку партійного органу. Рішучий тон і безапеляційність вказівок харківського субцентру влади не були сепаратистською дією. Бюрократичну сваволю і вади надцентралізації Харків і Москва намагалися подолати об'єднаними зусиллями.

Переходимо до міжнародних аспектів, пов'язаних з офіційним визнанням Кремлем незалежності і суверенності радянської України. Передусім слід визначити, яким був статус УСРР перед 28 грудня 1920 р. Аналіз першоджерел переконує в тому, що державні діячі у 1920 р. дотримувалися протилежних поглядів на проблему. Х.Раковський сидів у Харкові й бажав очолювати незалежну республіку. Те, що він входив до Центрального комітету РКП(б), який у 1919–1920 рр. регулярно скликався і розв'язував усі ключові питання, не мало жодного значення. Він справді був «людиною центру», але в Москві – одним з 19 цекістів, а в Харкові – першою особою в системі влади.

Навпаки, Й.Сталін ставився до надання декларативної самостійності національним радянським республікам в 1917–1919 рр. як до тимчасового явища. У 1920 р., як він вважав, ця практика вже втрачала актуальність. 10 жовтня 1920 р.

газета «Правда» опублікувала його статтю, в якій містилися такі знаменні рядки: «Радянська автономія не є щось застигле, раз і назавжди дане, вона допускає найрізноманітніші форми і ступені свого розвитку. Від вузької адміністративної автономії (німці Поволжя, чуваші, карели) вона переходить до більш широкої, політичної автономії (башкири, татари Поволжя, киргизи), від широкої, політичної автономії до ще більш розширеної її форми (Україна, Туркестан), нарешті, від українського типу автономії – до вищої форми автономії, до договірних відносин (Азербайджан)»⁴⁴.

У 1918–1920 рр. поняття «Республіка рад» існувало у трьох різних вимірах. Перші два були заявлені в Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, яку ухвалив 31 (18) січня 1918 р. III Всеросійський з'їзд рад (пункт 1, дві частини):

«1. Росія оголошується Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Вся влада в центрі і на місцях належить цим радам.

2. Радянська Російська республіка утворюється на основі вільного союзу вільних націй, як федерація радянських національних республік»⁴⁵.

У першій частині пункту I окреслювалися межі Російської імперії, що в цей час розпадалася. На думку вождів, ради, тобто партія більшовиків, яка в цей час їх активно перетравлювала, повинні були взяти владу на всій території колишньої імперії, зокрема, в Україні. За кілька тижнів до оприлюднення Декларації прав трудящого і експлуатованого народу В.Ленін, Л.Троцький і Й.Сталін звернулися з Маніфестом до українського народу, в якому звинувачували Центральну Раду у невизнанні рад і радянської влади в Україні. В другій частині пункту I вже фігурувала РСФРР, тобто держава, очолювана Раднаркомом під час оприлюднення Декларації. І нарешті, перед очима більшовицьких вождів незримо витала ще одна іпостась Республіки рад – з набагато ширшими кордонами, ніж царська імперія. Ст. 4 ухваленої в березні 1919 р. Конституції УСРР характеризувала її так: «Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою тверду рішучість увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки створяться умови для її виникнення»⁴⁶.

Повертаючись до рішень IV Всеукраїнського з'їзду рад, потрібно навести найголовніше з них: «УСРР є членом Всеросійської Соціалістичної Федеративної Республіки»⁴⁷. Слід гадати, що термін «Всеросійська Республіка» об'єднував територію всієї колишньої імперії, у тому числі вже й Україну. Безсумнівно, що уособленням цієї Країни рад була РСФРР. Тільки-но IV Всеукраїнський з'їзд рад сформував керівний радянський орган влади між з'їздами – ВУЦВК, Г.Петровський звернувся до ВЦВК з проханням включити до Всеросійського органу влади 30 членів Всеукраїнського виконавчого комітету.

Це звернення було задоволене одразу й означало тільки одне: початок перетворення УСРР на автономну республіку в складі РСФРР. Цілком імовірно, що Російська Федерація вже мислилася розширеною до кордонів колишньої імперії – з радянською Польщею та іншими втраченими під час революції регіонами. Однак поразка під Варшавою докорінно змінила ситуацію.

Х.Раковський не тільки очолював уряд УСРР, а й вважався наркомом зовнішніх справ. Наркомат цей був примарним, без апарату, і функціонував тільки для того, щоб час від часу робити декларативні заяви, пов'язані з паралельним існуванням УНР. Наприклад, у липні 1920 р. НКЗС УСРР звернувся з нотою про-

тесту до Фінляндії у зв'язку з визнанням останньою уряду УНР⁴⁸. Усе змінилося після того, як 12 жовтня в Ризі було укладене перемир'я між РСФФР та УСРР, з одного боку, і Польщею – з іншого. «Обидві сторони, що домовляються, – вказувалося у прелімінарних умовах миру, – відповідно до принципу самовизначення народів визнають незалежність України та Білорусії»⁴⁹. Та минули тиждень за тижнем після цієї гучної заяви, а становище обох радянських республік стосовно РСФФР залишалося невизначеним.

Тривогу забив керівник російського зовнішньополітичного відомства Г.Чичерін. У листі членам політбюро ЦК РКП(б) від 30 листопада він заявив, що визнання незалежності УСРР на міжнародній арені вимагає термінового визначення її державного статусу в рамках Країни рад. «В Ризькій угоді, – писав нарком зовнішніх справ, – ми визнали формулу незалежності України, а тим часом IV з'їзд Українських рад висловився за входження України до складу РСФФР. Це було до укладення Ризької угоди, котра зобов'язує нас визнати окремішність України». Чудово орієнтуючись в механізмі функціонування влади на всій території Країни рад, Чичерін додавав: «Фактично нинішні взаємовідносини можуть залишатися без змін, але їм потрібно надати форму союзу двох держав замість союзної держави»⁵⁰.

Звернення Г.Чичеріна дало поштовх перегляду «українського питання» на пленумі ЦК РКП(б). 7 грудня пленум ЦК взяв до розгляду питання у такому формулюванні: «Про врегулювання міжнародних і правових відносин між РСФФР та УСРР»⁵¹. Схваливши директиву про визнання УСРР незалежною і суверенною державою, пленум ЦК запропонував врегулювати міжнародні та правові аспекти, які впливали з неї, Президії ВЦВК і НКЗС РСФФР разом із відповідними органами УСРР.

13 грудня Х.Раковський доповів про прийняті рішення на політбюро ЦК КП(б)У. Черговий пленум ЦК РКП(б), що відбувся 24 грудня, розглянув питання, внесені до порядку денного VIII Всеросійського з'їзду рад. Комісія ВЦВК і ВУЦВК винесла на затвердження «Союзно-федеративний договір між РСФФР і УСРР». Пленум ЦК викинув слово «федеративний» з тексту договору і змінив його назву на таку: «Союзний робітничо-селянський договір між РСФФР і УСРР». Документ мусив пройти експертизу в РНК РСФФР, Президії ВЦВК і на з'їзді рад. Л.Каменєву доручалося роз'яснити стан справ на комуністичній фракції з'їзду рад, а Х.Раковському – виступити на з'їзді з повідомленням про цей пункт порядку денного і запропонувати ратифікувати Союзний договір⁵².

28 грудня відбулося офіційне підписання Союзного договору. З боку РСФФР його підписали В.Ленін і Г.Чичерін, з боку УСРР – Х.Раковський, який поєднував в своїй особі посади голови уряду та наркома зовнішніх справ. 29 грудня VIII Всеросійський з'їзд рад ратифікував договір. Ратифікація Союзного договору V Всеукраїнський з'їздом рад відбулась у березні 1921 р.

У преамбулі Союзного договору урочисто підтверджувалася «незалежність і суверенність кожної з договірних сторін». Ст. I проголошувала вступ обох сторін до воєнного і господарського союзу. У ст. II декларувалося, що «з самого факту колишньої належності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не впливає ніяких зобов'язань відносно кого б то не було». Ст. III проголошувала об'єднаними сім народних комісаріатів: військових і морських справ; Вищу раду народного господарства; зовнішньої торгівлі; фінансів; праці; шляхів; пошт

і телеграфу. В проекті комісії Л.Каменєва, Г.Чичеріна і Х.Раковського ст. IV мала такий вигляд: «Об'єднані народні комісаріати обох республік входять до складу Раднаркому РСФРР і мають у Раді народних комісарів УСРР своїх уповноважених...». Українська сторона відстояла вкрай важливе доповнення цього речення: «...яких затверджує і контролює Український ЦВК та З'їзд Рад»⁵³.

Дипломатична активність Х.Раковського

Існувала сфера, в якій централізований контроль керівників державної партії за квазінезалежними національними республіками мав відносний характер – дипломатична діяльність. У цій сфері Кремль не міг впливати на свою периферію з цілком зрозумілих причин: він не контролював зарубіжні країни. Доводилося покладатися на те, що керівники республік у відносинах з іншими державами дотримуватимуться загального курсу.

Навряд чи центральне керівництво серйозно сумнівалося в лояльності периферійних органів власної партії. Однак активність національних республік навіть у такій обмеженій сфері, як зовнішньополітична, загрожувала, нехай у перспективі, перетворенням формальної незалежності на справжню. Піддавати такій спокусі керівників національних республік В.Ленін не бажав, попри весь свій «національний лібералізм» (у чому, як відомо, його звинувачував нарком у справах національностей Й.Сталін), тому Москва оберігала «незалежні» республіки від контактів із закордонними дипломатами. Винятки припускалися, коли це було потрібно під кутом зору технології переговорного процесу. Але й у таких випадках усе обставлялося так, щоб дипломатичне відомство Російської Федерації зберігало стовідсотковий контроль за ходом переговорів. Восени 1922 р., коли західні держави запросили чорноморські країни, у тому числі радянські республіки, на переговори до Лозанни з приводу режиму проток, Ленін сформував з представників Росії, України та Грузії єдину делегацію на чолі з Г.Чичеріним і розробив для неї детальні інструкції.

На цьому тлі утворення у складі уряду УСРР наркомату закордонних справ і його активна робота в 1921–1922 рр. є своєрідним феноменом, який вимагає пояснення. Е.Карр з подивом зазначав, що Україна була єдиною національною республікою, яка широко користувалася дозволом проводити власну зовнішню політику – укладати договори з тими державами, які її визнавали⁵⁴. Пояснювати своє спостереження патріарх світової радянології не наважився. Є підстави вважати, що походження цього феномена здебільшого суб'єктивного характеру. На перший план тут висувається колоритна постать Раковського.

Природжений дипломат, Християн Раковський мав до того ж тривалі персональні контакти з сотнями європейських політиків, зокрема діячами першого ешелону. Ленін не випадково доручив йому у 1918 р. переговори з урядом УНР щодо укладення миру, що передбачалося Брестською угодою. Так само не випадково Раковського направили до України у 1919 р. Небезпідставно вважалося, що він здатний консолідувати місцевих більшовиків, які загрузли в особистих чварах, а також створити підконтрольний Москві партійно-радянський центр із ворогуючих між собою партій комуністичної орієнтації. Нарешті, не випадково «українця» Раковського включили у 1922 р. до складу російської делегації на переговорах у Генуї, де він відіграв ключову роль.

У тому, що УСРР дістала вихід на зовнішньополітичну арену, слід завдячувати не лише дипломатичним здібностям Раковського, а й відсутності у нього коренів у місцевому середовищі. Вважаючи цю постать у політичному істеблїшменті республіки своєю, центр міг не турбуватися про небезпеку пожавлення українського сепаратизму навіть у комуністичних шатах. 1 червня 1921 р. Чичерін телеграфував Раковському, якого завжди високо цінував: «Нам здається, що було б краще, якби УСРР частіше виступала самостійно, одна, виявляючи самостійність своєї зовнішньої політики, і тільки у найважливіших випадках ми могли б надавати дипломатичну допомогу»⁵⁵.

Ці слова не можна вважати пустою декларациєю. У даному разі потреби в деклараціях не існувало. Однак спроби української сторони реалізувати своє право на зносини із закордоном увесь час наштовхувалися на перепони в ланках партійно-радянського апарату. Надто багато відповідальних працівників у центрі вважало відверто ненормальним, коли периферійна влада виявляла бажання самостійно спілкуватися з країнами світу.

Юридичного права на зносини із зовнішнім світом український радянський уряд набув після підписання 28 грудня 1920 р. союзного договору між УСРР і РСФРР. Можна дивуватись оперативності Х.Раковського, який встиг уже 31 грудня підписати в Москві першу угоду про мирне співробітництво між УСРР і демократичною Грузією.

На початку січня 1921 р. при російському уряді була утворена дипломатична місія УСРР у складі Ю.Коцюбинського (голова), В.Ляха і В.Ауссема. Коцюбинський разом із спеціальним посланником українського уряду Ф.Коном провели в Москві успішні переговори з литовським урядом. 14 лютого було укладено договір з Литвою про встановлення дипломатичних відносин⁵⁶.

Тим часом у Ризі провадилися важливі радянсько-польські переговори про укладання мирного договору. Радянську сторону представляли Росія і Україна. Білорусія уповноважила представляти свої інтереси Росію. Делегація під керівництвом А.Йоффе була об'єднаною. Представники України Е.Квірінг і О.Шумський входили до її складу на правах рядових членів.

Квірінг надіслав з Риги на розгляд політбюро ЦК КП(б)У записку «Про дипломатичні представництва УСРР». Як будь-який інший документ принципового характеру, вона була подана до відома в копії ЦК РКП(б) і додатково наркомові закордонних справ Г.Чичеріну. Зазначивши, що Україна перебуває напередодні встановлення дипломатичних, консульських та інших відносин з Польщею і країнами Балтії, а у віддаленому майбутньому це питання постане стосовно інших держав, Квірінг запропонував визначитися з формою представництва. У центральних відомствах панувала майже одностайна думка: російський постпред повинен бути одночасно й представником інтересів національних радянських республік у цій державі. Подібна перспектива не влаштовувала навіть підкреслено лояльного щодо центру Квірінга, й цим була викликана поява записки. «Таке розв'язання питання, на мій погляд, — писав він, — не відповідає ні нашій політиці виявлення незалежності і суверенності УСРР, ні тому становищу, яке українське питання займає в міжнародній політиці»⁵⁷.

Він пропонував утворити посольство у Варшаві й самостійні консульства у Львові, Тарнополі, Станіславові. «Жодною мірою, — зауважував він, — ми не можемо залишатися байдужими до дальшої долі Галичини і захоплених у нас Волині

та Холмщини»⁵⁸. Крім Польщі, Квірінг пропонував заснувати представництва в інших країнах, де були етнічні українські землі або в яких зосереджувалася українська еміграція: Чехословаччині, Румунії, Австрії. Щодо всіх інших країн, то він не заперечував представництва інтересів УСРР російськими послами, а бажав тільки, щоб у відповідних посольствах працювали у ранзі радників або секретарів представники українського НКЗС.

Записка Квірінга була розглянута у Харкові надзвичайно оперативно – через тиждень після того, як була надіслана з Риги. ЦК КП(б)У вирішив питання позитивно і навіть потурбувався дати директиву про можливих голів українських представництв, хоч ще було невідомо (за винятком Польщі), коли встановляться дипломатичні відносини з відповідними країнами.

Мирний договір з Польщею було укладено 18 березня 1921 р. За попередньою домовленістю три сторони ратифікували його у середині квітня. На початку жовтня до Варшави поїхав український посол О.Шумський. У серпні 1921 р. Україна уклала мирний договір з Латвією, а в листопаді – з Естонією. Одночасно проводилися переговори про визнання Росії та України й укладання з ними торговельних угод Чехо-Словаччиною та Італією. 7 грудня представники РСФРР та УСРР у Відні досягли домовленості з урядом Австрії про встановлення дипломатичних відносин. Одночасно було визнано за доцільне злити в єдине представництво дипломатичну місію УСРР в Росії та повноважне представництво у справах народного господарства на чолі з М.Полозом.

У березні 1921 р. Росія підписала договір про дружбу і братерство з Туреччиною. Як відомо, Ленін надавав кемалістам істотну допомогу в модернізації країни в рамках цього договору. Ідучи второваним шляхом, Раковський наприкінці року направив до Туреччини делегацію під керівництвом М.Фрунзе. 2 січня 1922 р. вона уклала аналогічний російсько-турецькому договір про дружбу і братерство. Через півроку в Харкові почало працювати посольство Туреччини.

Дипломатичні зв'язки з іншими країнами були потрібні Раковському, щоб налагоджувати перш за все економічне співробітництво. Він утворив Наркомат зовнішньої торгівлі, від кінця 1921 р. було утворено експортний фонд у 60 млн руб. золотом. Натиснувши на центральні відомства, голова українського уряду домігся істотної самостійності в роботі НКЗТ. Результати дипломатичної активності УСРР у 1921 р. були досить вагомими, якщо взяти до уваги те, що вона починалася з нуля і відбувалася в умовах розрухи й голоду. Навпаки, у 1922 р. ініціативи уряду Раковського в галузі зовнішніх зносин рідко закінчувалися результативно через зростаючий опір центру. По-перше, посилилася тенденція центрального партійно-радянського апарату «автономізувати» незалежні республіки. По-друге, вплив Раковського у центральному керівництві послабився. Будучи вторинним, він завжди залежав від підтримки Леніна і Троцького. Та Ленін серйозно захворів, а Троцький опинився в політичній ізоляції.

Повпред РСФРР в Італії В.Воровський одночасно виконував функції повноважного представника УСРР, тому що відкрити в Римі власне представництво Україні не дозволили. На початку квітня 1922 р. український уряд змушений був ліквідувати свою дипломатичну місію в країнах Балтії. Функції представництва у Латвії та Естонії були передані місії РСФРР, і тільки тимчасово залишилося представництво у Литві. Те, що зосталося за межами протокольної постанови, у подробицях передає адресований Раковському лист повноважного представника

УСРР у країнах Балтії Є. Терлецького: «...Ще до мого в'їзду в Прибалтику попередлива рука тов. Ганецького (члена колегії НКЗС РСФРР. — *Авт.*) потурбувалася про “екстериторіальність” представництв, що він їм протегує. Посли дістали цілий ряд попереджувальних телеграм, приватних листів тощо на тему про те, що від українців треба позбавитися, їм нема чого робити, їх необхідно підпорядкувати собі і т.д. Пропонувалися практичні засоби — не давати помешкання і грошей, не надавати можливості надсилати своїм шифром телеграм через єдиний на Москву провід, не здійснювати безкоштовних послуг і таке інше. Мені соромно писати про це, але разом з тим обурливо бачити, куди спрямована увага у керівника прибалтійської політики, коли разом з тим є цілий ряд прорахунків, за заявами тих же повпредів, у важливих політичних запитах»⁵⁹.

Лист Є. Терлецького доповнюється доповідною запискою заступника повноважного представника УСРР у Москві Я. Чужина до політбюро ЦК КП(б)У. «Відносини з представництвом РСФРР, — писав він 25 березня 1922 р., — найбільш ненормальні. У першій же зустрічі з повпредом т. Давтяном виявилася його точка зору на представництво УСРР як на цілком непотрібну витівку, тому що не тільки Україні, але й Росії в Литві нема чого робити. Цей погляд на наше представництво визначив, по суті, ставлення до нас з боку представництва РСФРР. Незважаючи на те, що ми домовлялися працювати узгоджено, в контакт, весь час відчувалося поблажливо-недбале ставлення до нас. Виявилось, що представництво РСФРР не задовольняється тільки контактом у роботі, а домагається підпорядкування собі цілком, формально і по суті, українського представництва»⁶⁰.

Попри все це, українське представництво у Литві виявляло неабияку живучість. 5 квітня 1922 р. у Харкові було підписано, а 13 жовтня ратифіковано додатковий договір між Литовською демократичною республікою і УСРР⁶¹.

У травні 1922 р. в Берліні почалися переговори М. Литвинова з німецьким міністром закордонних справ про поширення дії Рапалльського договору на Україну і Закавказькі республіки. Російський представник хотів бачити в них звичайну формальність. До Берліна негайно було відряджено Чичеріна. Той дав різку відсіч представникові України. Представник України В. Ауссем поставив вимогу, щоб Німеччина заплатила 400 млн марок, які заборгувала Українській Державі П. Скоропадського. Німці заявили, що ця вимога не відповідає Рапалльському договору, який ліквідував взаємні фінансові претензії сторін. Однак гостріше, ніж німці, реагував М. Литвинов. Він телеграфував до Москви про вимогу українського представника, яку той поставив за вказівкою Х. Раковського. Одна з німецьких газет з цього приводу писала: «Представник України дістав категоричне попередження з боку Росії, згідно з яким ніщо не дає йому права укладати сепаратний договір з Німеччиною, а справжнім повноважним представником на цих переговорах є російський делегат (тобто М. Литвинов. — *Авт.*)»⁶².

Як голова уряду, Раковський був поставлений у незручне становище в питанні про обмін дипломатичними місіями з Туреччиною після укладення договору про дружбу і братерство. Минали місяць за місяцем, а центр не розв'язував питання про українську місію в турецькій столиці. На початку вересня 1922 р., коли в Харкові вже працювало турецьке посольство, ЦК КП(б)У спромігся на таке «революційне» рішення: «Визнати за необхідне мати в Туреччині українського повноважного представника із скороченим штатом. Доручити Яковлеву (заступник наркома закордонних справ і фактичний керівник наркомату, оскільки

наркомом був за сумісництвом Раковський. – Авт.) про подробиці домовитися з Москвою»⁶³. Після такого рішучого демаршу в Туреччині з'явилася українська місія. Одночасно, за берлінським протоколом, у листопаді 1922 р. дія Рапалльського договору поширилася на всі радянські республіки. Керівником берлінської місії став М.Левицький.

Проте це були досягнення «під завісу». 18 жовтня 1922 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про згортання апарату НКЗС». У зв'язку з утворенням Радянського Союзу В.Яковлеву доручалося розпочати переговори з НКЗС РСФРР щодо об'єднання наркоматів. Закордонні представництва України передбачалося тимчасово, на декілька місяців залишити. Раковський ще плекав надію змінити ситуацію.

23 березня 1923 р. ЦК КП(б)У після доповіді Раковського прийняв рішення просити політбюро ЦК РКП(б) переглянути питання про злиття наркоматів закордонних справ і висловився за перенесення союзного НКЗС із категорії злитих до категорії директивних наркоматів⁶⁴. Злитими називалися наркомати, що існували тільки в столиці Союзу. У директивних наркоматів місцевий апарат підпорядкувався Москві не безпосередньо, а через відповідний орган уряду союзної республіки, за яким залишилася назва наркомату. Пізніше директивні наркомати дістали назву відомств союзно-республіканського підпорядкування.

Центральне керівництво засудило цю ініціативу ЦК КП(б)У. На нараді в ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей, яка відбулася 9–12 червня 1923 р., Сталін напустився на Х.Раковського і М.Скрипника, звинувачуючи їх у тому, що замість побудови єдиної держави у формі федерації вони бажають творити конфедерацію держав. Якщо у нас є у складі Союзу НКЗС, НКЗТ й одночасно ці наркомати наявні у республіках, стверджував генсек, то зникає вигляд Союзу як єдиної держави перед зовнішнім світом⁶⁵.

У серпні 1923 р. консулати і дипломатичні служби України були злиті з апаратом союзного НКЗС. Апарат НКЗС УСРР остаточно перестав існувати 20 вересня 1923 р.⁶⁶

Утворення СРСР

Авторитетний на Заході дослідник радянського комунізму А.Безансон зробив спостереження, яке дає ключ до розуміння закономірностей трансформації Російської імперії в Радянський Союз. У статті, надрукованій в збірці «Концепт імперії» (Париж, 1980), він зазначив, що у Росії перед світовою війною 1914–1918 рр. були можливості вирішити свої соціально-економічні проблеми, але вона не мала жодних шансів справитися з національним питанням. Ліберальна і модернізаційна політика імперського режиму могла б закріпити за Росією статус великої держави. Проте неминучим її наслідком ставало відродження пригноблених націй, яке підірвало б імперію з середини. Тому не слід дивуватися обраним Ленінін специфічним формам побудови багатонаціональної держави: перед ним стояло завдання продовжити існування імперії, що розпалася, за можливості у попередніх кордонах, а якщо вдасться, то й у розширеному вигляді.

Після XX з'їзду КПРС, коли стали відомі документи В.Леніна, що стосувалися проблеми утворення СРСР, в істориків склалася певна схема. Вона раз

у раз відтворювалася під час урочисто відзначуваних ювілеїв і стала стереотипом мислення як для вчених, так і для громадськості. У цій схемі наявні факти розглядалися як вільний пошук радянськими республіками форм державного об'єднання. Зокрема, засуджувалася позиція Х.Раковського, який нібито пропагував об'єднання у формі конфедерації, а також позиція Й.Сталіна, який стояв за перетворення незалежних держав на автономні республіки Російської Федерації. Вказувалося на те, що Радянський Союз виник на основі плану, запропонованого В.Леніним: на рівних правах незалежні республіки об'єднувалися в єдину багатонаціональну державу.

Утворення СРСР висвітлювалося на основі багаторазово опублікованих фактів. Автентичність їх не підлягає сумніву. Та вони являли собою не більш як складові елементи ретельно розробленого сценарію. Сценарій передбачав зміст і послідовність подій, що мали відбутися, характер висловлювань політичних діячів, яким доручалося виконати заздалегідь намічену роль, форми і місця «народного волевиявлення», зміст конституції союзної держави тощо.

Після розпаду Радянського Союзу ця схема була відкинута. У нечисленних статтях зі спробами нового бачення проблеми наголошувалося на тому, що союз радянських республік був укладений з порушенням юридичних норм, а тому недійсний від початку. Один із нових історичних міфів звучить так: якби радянська Україна не увійшла у 1922 р. до складу СРСР, вона могла б зберегти суверенітет і уникнути страхітливих трагедій у своїй історії. Такі твердження ґрунтуються на тому ж таки сценарії утворення СРСР, який було розроблено в оргбюро ЦК РКП(б) під керівництвом Й.Сталіна.

Фактично у системі влади, яку створила державна партія, у 1922 р. не відбулося трансформацій. Змінилися тільки зовнішні форми побудови держави. Реальне включення України й інших національних республік до складу радянської Росії відбулося в ході громадянської війни. У республіках розбудовувалася система установ і органів воєнної та цивільної влади, яка нічим не відрізнялася від тієї, що існувала в Росії. Вони визнавалися незалежними, хоч їхні кордони позначалися тільки на географічних картах.

У середині 1919 р. РКП(б) провела через республіканські законодавчі органи постанови про централізоване управління обороною, народним господарством, фінансами, транспортом, працею, поштою і телеграфом. Відповідні управлінські структури в республіках, навіть якщо вони очолювалися наркоматами, юридично підпорядковувалися російським наркоматам. Як правило, фактичне підпорядкування передувало юридичному, тому що встановлювалося в міру розбудови управлінського апарату. На суперечність між суверенним статусом республік і прямим підпорядкуванням основних радянських установ російським наркоматам ніхто не звертав уваги.

Підпорядкування російським наркоматам дістало назву «воєнно-політичного союзу», яка опосередковано свідчила про те, що керівництво партії визнавало незручність фактичного включення національних республік до складу Росії без конституційного оформлення. Наявність воєнного стану слугувала певним виправданням. Після утворення «воєнно-політичного союзу» в ЦК РКП(б) стали зважувати питання щодо доцільності відмови національним республікам у суверенному статусі як такому, що суперечить дійсному стану. Л.Каменєв, Й.Сталін

і деякі інші керівники висловлювалися за те, щоб перетворити їх на автономні республіки. Проблема відпала, коли білогвардійські війська захопили Україну.

Після громадянської війни угоду про створення «воєнно-політичного союзу» треба було оновити. 9 грудня 1920 р. на пленумі ЦК РКП(б) були затверджені «Політичні директиви ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У». Президії ВЦВК і наркомату закордонних справ РСФРР разом з відповідними органами УСРР доручалося знайти нову формулу міждержавних відносин⁶⁷. Доручення було виконане в найкоротші строки. 28 грудня В.Ульянов-Ленін, Г.Чичерін і Х.Раковський підписали «союзний робітничо-селянський договір». За його зразком 16 січня 1921 р. було укладено союзний договір РСФРР з Білорусією, 4 березня – з Бухарою, 21 травня – з Грузією, а також ряд угод з Вірменією. Разом із попередніми угодами (союзний договір з Хорезмом від 13 вересня 1920 р. і договір про воєнно-економічний союз з Азербайджаном від 30 вересня 1920 р.) вони утворили цілісний договірний комплекс. Він пов'язував Росію з тими національними окраїнами колишньої імперії, в яких державній партії вдалося утвердити свою владу. Так виникла друга, після «воєнно-політичного союзу», форма існування формально незалежних радянських республік – «договірна федерація».

Зміна форми не вплинула на суть взаємовідносин між республіками. Реальне становище характеризувалося управлінням з центру всією периферією. Партія, профспілки, господарські та силові відомства були побудовані на однакових засадах «демократичного централізму».

Завершення громадянської війни дало привід керівникам партії знову поставити питання про ліквідацію декларативної самостійності УСРР та інших радянських республік. Вони вважали за необхідне «автономізувати» їх, тобто зрівняти за статусом з автономними республіками, що існували у складі Російської Федерації. Навпаки, деякі керівні діячі партії у республіках з незалежним статусом бажали для себе більшої свободи дій. Раковського хвилювало, зокрема, становище, коли центральні наркомати оминали республіканський рівень управління і напрямки пов'язувалися з підвідомчими підприємствами й установами в губерніях. Це ставило під сумнів доцільність харківського управлінського центру.

Обидві тенденції проявилися під час обговорення національного питання на X з'їзді РКП(б). З доповіддю виступив нарком у справах національностей Й.Сталін. Він заявив, зокрема, що живим утіленням тієї форми державного союзу, яка потрібна, є Російська Федерація⁶⁸. Головним опонентом Сталіна став В.Затонський. Він натякнув на те, що «деякі товариші» плутають необхідність встановлення дійсного централізму зі звичним уявленням про єдину і неподільну Росію. На його думку, треба було точніше визначити взаємовідносини між республіками, і не в тому плані, щоб збільшити або зменшити права окремих частин федерації, а для того, щоб усунути плутанину, яка псує добре налагоджену справу. «Нам необхідно, – заявляв він, – витравити з голів товаришів уявлення про радянську федерацію як федерацію неодмінно російську, тому що справа не в тому, що вона російська, а в тому, що вона радянська... Необхідно, щоб увійшло у свідомість широких партійних мас, що їм не треба додержуватися тієї примітивної російської лінії, якої додержується значна частина наших товаришів на шкоду радянській владі і на шкоду радянській федерації»⁶⁹.

В обговоренні доповіді Сталіна взяли участь лише три делегати з'їзду, хоча записалися на виступ 29. Незважаючи на протест з боку М.Скрипника, з'їзд при-

пинив дебати з цього питання, яке стояло останнім в порядку денному. Наступного дня частина делегатів повинна була виїхати на придушення кронштадтського повстання. Після обговорення доповіді була ухвалена резолюція про чергові завдання партії в національному питанні, яка не змінювала чинного непевного становища з побудовою союзу радянських республік. Але ідея з «автономізацією» національних республік не пройшла. Врешті-решт, доповідач у заключному слові на цьому й не наполягав.

У березні 1921 р., одразу після партійного з'їзду, Раднарком УСРР прийняв постанову про доцільність розробки загальнофедеративної конституції⁷⁰. До неї прислухались в ЦК РКП(б), і така комісія була створена. Представником УСРР у ній виявився М.Скрипник, а від РСФРР увійшли нарком юстиції Д.Курський і член Президії ВЦВК М.Владимирський. Доповіді членів комісії час від часу заслуховувались у вищих радянських і партійних органах обох республік. Однак розбіжність суджень щодо основних принципів конституційного оформлення «договірної федерації» не дозволяла комісії вийти на узгоджені судження.

У звіті ЦК КП(б)У, з яким 10 грудня 1921 р. Х.Раковський виступив на VI Всеукраїнській партконференції, давалася іронічно-негативна оцінка роботі конституційної комісії. Раковський зазначив, що питання про конституцію залишилося відкритим і тому знову постане. «Наші державні відносини визначаються час від часу, — провадив далі голова уряду. — Наша конституція буде створена на зразок англійської (натяк на те, що Великобританія обходилася без Основного закону. — *Авт.*). Звичайно, ми можемо розраховувати на те, що наша конституція не буде вироблятися 200-300 років»⁷¹.

Прагнення партійно-радянського центру УСРР конституційно визначити власне місце в системі влади було зрозумілим. Зазвичай центральні органи, користуючись правом безпосереднього управління на всій території «договірної федерації», нерідко безцеремонно ігнорували республіку. У принципових випадках керівництву України доводилося опротестовувати свавільні дії в ЦК РКП(б).

Найразючіший приклад цієї сваволі показала практика роботи комісії з електрифікації Росії та створеного на її основі Держплану РСФРР. У матеріалах Укрдержплану знаменитий план ГОЕЛРО характеризувався так: «План ГОЕЛРО рахувався тільки з півднем Росії, або, говорячи точніше, за винятком Дніпробуду цікавився тільки Донбасом. Інтереси інших частин України, особливо Правобережжя, в ньому не знайшли відображення, причому зовсім не відобразилося ставлення до України як до економічного і політичного організму»⁷². Один із провідних експертів ГОЕЛРО, а потім Держплану РСФРР, автор проекту Дніпрогесу професор І.Александров опрацював з групою співробітників схему нового економічного районування країни. Україну він поділив на два економічних райони — Південно-західний з центром у Києві та Південний з центром у Харкові. Обґрунтовуючи цей поділ на засіданні президії ВРНГ 24 жовтня 1921 р., він заявив: «Наша позиція під час створення автономних областей у теперішній час спирається на зовсім новий принцип доцільного поділу держави: на основі раціонально-економічній, а не на пережитках втрачених суверенних прав»⁷³. Президія ВРНГ схвалила схему і запропонувала Держплану після обговорення в усіх зацікавлених наркоматах подати її для законодавчого затвердження на Всеросійському з'їзді рад.

Дізнавшись про наміри ВРНГ поділити Україну на дві частини, Х.Раковський негайно звернувся до В.Леніна з протестом і заблокував проходження проекту Александрова у вищих законодавчих інстанціях. Ленін підтримав прагнення «українських товаришів» зберегти УСРР як єдиний район⁷⁴. Комісія з районування під головуванням М.Калініна опрацювала й у квітні 1922 р. затвердила на президії ВЦВК тези, в основу яких було покладено схему Александрова. Але в тезах підкреслювалося: «Залучення республік до утворення економічних областей повинне відбуватися на основі спеціальної угоди»⁷⁵.

Тим часом керівництво України офіційно внесло питання про схему Александрова до ЦК РКП(б) і домоглося такого рішення: «Взяти до відома, що ЦК КП(б)У вважає, що запропонований Держпланом РСФРР план районування фактично порушує союзний робітничо-селянський договір (від 28 грудня 1920 р. – *Авт.*), розбиваючи Україну на дві частини, самостійно підпорядковані московським центральним органам»⁷⁶. Те, що ЦК РКП(б) без виявлення свого ставлення («взяти до відома») процитував досить гостре заперечення «українських товаришів», подіяло на президію Держплану. За її дорученням Александров улітку 1922 р. здійснив поїздку до України і заявив у Харкові керівництву УСРР, що Держплан не наполягатиме на поділі республіки.

Хоча зносили керівників центральних відомств безпосередньо з губерніями і трестами України підривали значення органів влади у Харкові, байдужість їх теж погано позначалася на республіці. Коли російські наркомати вважали українські підприємства чужими, вони не виділяли асигнування, підтинаючи їх під корінь. Власних асигнувань у «незалежній» республіці не могло бути, тому що її позбавили прав на грошову емісію і бюджет.

У літературі відомий факт прийняття українськими металургами першого в історії радянських республік «соціалістичного зобов'язання». Під час зустрічі у Москві з В.Леніним 7 листопада 1921 р. директор тресту «Південсталь» І.Межлаук випросив державну дотацію для закупівлі сировини й матеріалів та виплати заробітної плати працівникам Макіївського, Петровського та Юзівського металургійних заводів. Ще у жовтні президія ВРНГ прийняла рішення про виділення трестові асигнувань, але гроші не виплачувалися. Голова російського Раднаркому одержав від Межлаука письмове зобов'язання, назване «комуністичним векселем»: поставити ВРНГ 10 млн пудів чавуну і катаного металу. Металурги виконали це зобов'язання і до кінця господарського року, тобто до вересня 1922 р. включно, виробили 10,4 млн пудів металу⁷⁷.

Незабаром після неузгодженого з його безпосереднім начальством у Харкові візиту Межлаука до Москви В.Чубар порушив питання про роботу УРНГ на політбюро ЦК КП(б)У. Доповідаючи про свої проблеми, голова УРНГ гірко скаржився на те, що з його підпорядкування вилучаються великі підприємства. Як приклад повного ігнорування УРНГ він навів факт надання Межлауку 25 млрд руб. Для всієї української промисловості на 1921/22 господарський рік центр асигнував тільки 40 млрд руб. З цієї доповіді ЦК КП(б)У прийняв безпомічне рішення: доручити Чубареві найближчим часом виїхати до Москви для з'ясування відносин з ВРНГ⁷⁸.

Під час існування «договірної федерації» центральні відомства не задовольнялися підпорядкуванням їм підприємств і установ України через харківський партійно-радянський центр. Кожне з них намагалося безпосередньо управляти

найважливішими підвідомчими об'єктами, використовуючи для цього фінансові важелі. Протести з боку харківського центру в такій ситуації були неминучими, але це не означає, що він обстоював суверенітет республіки, її державні права. Йшлося тільки про боротьбу за виживання. Будучи органічним елементом системи влади, партійно-радянське керівництво України шукало в ній своє місце.

У 1922 р. процес перепідпорядкування найважливіших об'єктів на території України російським наркоматам прискорився. Відповідно почастишали протести з боку ЦК КП(б)У. Архів політбюро ЦК КП(б)У засвідчує, що мало не на кожному засіданні розглядалися конфліктні ситуації, пов'язані з перепідпорядкуванням об'єктів або ущемленням прав республіканського управлінського апарату в іншій формі.

У політичному звіті ЦК КП(б)У VII Всеукраїнській партконференції (квітень 1923 р.) Х.Раковський не міг не торкнутися цього болючого питання. Цікавою є інтерпретація подій, яка містилася у звіті. Її доречно викласти прямим цитуванням: «В нашій роботі ми стикнулися з непевністю відносин між українськими органами і союзними органами. Та союзна угода, яку було складено наприкінці 1920 р., накресливала, звичайно, загальну лінію. Вона не могла передбачити всіх випадків і явищ, особливо щодо нової економічної політики. Багату практику за останні два роки, яку набуто на тлі н.е.п., не вміщено в надто схематичну угоду, і ми повинні були мало не по кожному випадку складати окремі угоди. Якщо ви візьмете постанови політбюро з минулого року, то побачите, яке величезне місце (я не перебільшу, сказавши: одну десяту всіх постанов політбюро) займали постанови, що торкаються різних суперечок та незгод між українськими господарськими, адміністративними та іншими органами й федеральними органами»⁷⁹.

Зауважимо принагідно, що центральні російські органи з місцеперебуванням у Москві стали вже називатися союзними, або федеративними (федеральними), на той час, коли Раковський виголошував свою доповідь. Звичайно, від зміни назви вони не переставали залишатися російськими органами влади. Конфліктні ситуації між російськими й українськими органами влади голова Раднаркому УСРР пов'язував зі схематичністю договору від 28 грудня 1920 р. Справді, договір мав тільки сім коротких статей. Текст договору про утворення СРСР був учетверо більшим. Та конфлікти виникали не через схематизм – вони були відгомонам реального процесу утворення СРСР, що розтягнувся на кілька років починаючи з 1920 р. Здійснене 30 грудня 1922 р. утворення СРСР за розробленим у ЦК РКП(б) сценарієм лише юридично оформляло перепідпорядкування підприємств і установ.

У 1921 р. в Донбасі відбувався конфлікт між партійною та господарською гілками влади, який зосередився перш за все навколо особи керівника Центрального правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП) Г.Пятакова. Партійно-радянське керівництво республіки стало на бік Донецького губкому партії та домоглось усунення Пятакова з посади. Оскільки знайти рівноцінну заміну не вдалося, в грудні 1921 р. головою ЦПКП було призначено керівника УРНГ В.Чубаря. Йому довелося, суміщаючи обидві посади, постійно переїжджати з Харкова до Бахмута, і навпаки. В.Леніну така комбінація не сподобалася. На його думку, Пятаков як адміністратор був поза конкуренцією. Однак проти заміни він не заперечував, бажаючи покінчити з управлінською кризою в Донбасі. Разом із тим вождь був незадоволений уже другою розправою з Пятаковим («українські

товариші» у 1919 р. скинули його з посади голови Раднаркому). Виступаючи з політичним звітом ЦК РКП(б) на XI з'їзді партії, він кинув з цього приводу кілька саркастичних фраз:

«Україна – незалежна республіка, це дуже добре, але в партійному відношенні вона іноді бере – як би це ввічливіше висловитися? – обхід, і нам як-небудь доведеться до них добратися, тому що там сидить народ хитрий, і ЦК – не скажу, що обманює, але якось трохи відсувається від нас»⁸⁰.

В обговоренні звіту ЦК на з'їзді виступив М.Скрипник. Він зосередив критичну частину виступу на зміновіхівцях – емігрантах, які закликали до співробітництва з радянською владою, сподіваючись на те, що остання здатна відродити колишню державну велич Росії. Вістря критики було спрямоване на погляди зміновіхівців у національному питанні. Тут емігранти віх не змінювали, підтримуючи гасло денікінців і врангелівців про єдину й неділиму Росію. Відчувалося, однак, що Скрипника глибоко хвилювали не статті в емігрантській пресі, а великодержавні тенденції в діяльності центральних російських відомств на території УСРР. Тому він зосередив увагу делегатів на ремарці вождя у справі Пятакова, з якої випливало, що Україна – це все-таки незалежна республіка. «Для мене має деяке показове значення, – говорив Скрипник, – мимохідь кинута заява тов. Леніна, що Україна, між іншим і на щастя, є самостійною державою. Товариші, це мимохідь кинуте зауваження розв'язує життєве питання»⁸¹.

Виступ М.Скрипника на партійному з'їзді переконливо свідчив, що партійно-радянське керівництво України усвідомлювало загрозу «автономізації», яка виходила з партійного центру, і пов'язувало усунення цієї загрози, по-перше, з особистою позицією В.Леніна у цьому питанні й, по-друге, зі встановленням нових гарантій незалежного статусу своєї республіки в рамках «договірної федерації». Саме тому за ініціативи Х.Раковського на політбюро ЦК КП(б)У 11 березня 1922 р. була ухвалена така резолюція:

«Залишаючись на позиціях тез Всеросійської конференції РКП в грудні 1919 р. з національного питання, ЦК КПУ вважає своєчасною необхідність конкретизації взаємовідносин РСФРР і УСРР в розумінні визначення і уточнення прав і обов'язків УСРР, для чого вважає за необхідне скласти спеціальну комісію з членів ЦК РКП і ЦК КПУ для остаточної і точної розробки взаємовідносин РСФРР і УСРР. Цю постанову доручити підтримати на найближчому пленумі ЦК РКП членам ЦК КПУ, які є одночасно членами ЦК РКП»⁸².

Незабаром в ЦК РКП(б) надійшла аналогічна пропозиція від партійно-радянського керівництва Білорусії, а в липні – від республік Закавказзя. Про розгляд окремої пропозиції ЦК КП(б)У на найближчому пленумі ЦК РКП(б) уже не йшлося. В радянській історіографії пропозиції України, Білорусії та республік Закавказзя оцінюються як висхідна точка, з якої розпочався безпосередній процес утворення єдиної союзної держави. Але вчитаямося в текст резолюції ЦК КП(б)У: йдеться лише про уточнення взаємовідносин двох незалежних держав. Пропозицій про ліквідацію режиму «договірної федерації» республіка не висувала.

Саме в Москві виникла ідея скористатися резолюціями керівництва національних компартій, аби покінчити з «договірною федерацією» і втягнути незалежні республіки в кордони Росії. У травні 1922 р. В.Ленін зазнав першої атаки смертельної хвороби і на кілька місяців утратив здатність впливати на події. За його відсутності в ЦК РКП(б) посилювалося значення затвердженого в квітні на

посаду генерального секретаря Й.Сталіна, позиція якого щодо «договірної федерації» була різко негативною.

У серпні 1922 р. було створено комісію оргбюро ЦК РКП(б) для підготовки проекту вдосконалення відносин між республіками. До неї увійшли члени ЦК РКП(б) В.Куйбишев (голова), Г.Орджонікідзе, Х.Раковський, Г.Сокольников, Й.Сталін, а також представники від національних республік. Україну репрезентував голова ВУЦВК Г.Петровський. Сталін усунув від роботи представників республік і фактично відсторонив від головування свого найближчого соратника по оргбюро ЦК Куйбишева. Він власноручно підготував проект рішення ЦК РКП(б) під назвою «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками». Ним передбачалося входження республік у Російську Федерацію на правах автономних утворень.

Розуміючи, що головна опозиція «автономізації» йде з України, генсек поспішив зблизитися з секретарем ЦК КП(б)У Д.Мануїльським. Як пізніше згадував Раковський, він пообіцяв честолюбному Мануїльському місце в ЦК РКП(б) і дуже швидко виконав цю обіцянку: той став членом ЦК на XII з'їзді партії. Сталіна Мануїльський цікавив не тільки як політична постать, а й як людина високого інтелекту, здатна підвести теоретичну основу під політичні рішення.

Сталін розіслав свій проект резолюції ЦК до національних республік ще в другій половині серпня. Через свої канали генсек прискорив обговорення проекту в національних республіках. Щоправда, він не зміг домогтися будь-якого рішення від України, тому що Раковський і Мануїльський займали полярно протилежні позиції. Під час зустрічей з Леніним в Горках Сталін жодного разу не порушив питання про роботу цієї комісії оргбюро. Він явно розраховував провести потрібне йому рішення про «автономізацію» незалежних республік через пленум ЦК РКП(б) до повернення Леніна.

Можливо, що про хід справи Леніна повідомив Раковський, який мав аудієнцію в Горках 25 серпня. Можливо й те, що Раковський узгодив свою тактику відвертого затягування роботи комісії оргбюро з Леніним, повернення якого до кремлівського кабінету очікувалося, залежно від вердикту лікарів, наприкінці вересня або на початку жовтня. В усякому разі, коли Куйбишев надіслав до Харкова телеграму з повідомленням про те, що засідання комісії оргбюро призначається на 23 вересня, Раковський і Петровський звернулися з проханням перенести його на 15 жовтня. Прохання було немотивованим, і його, звичайно, відхилили⁸³.

Існує недатована записка Леніна Сталіну з проханням доповісти, як вирішується в ЦК питання про взаємовідносини між радянськими республіками⁸⁴. У відповідь Сталін надіслав 22 вересня листа, в якому простежується його позиція щодо утворення союзної держави: «Ми прийшли до такого становища, коли існуючий порядок відносин між центром і окраїнами, тобто відсутність всякого порядку і повний хаос, стають нестерпними, створюють конфлікти, образи і роздратування, перетворюють на фікцію так зване єдине федеративне народне господарство, гальмують і паралізують всіляку господарську діяльність в загальноросійському масштабі. Одне з двох: або справжня незалежність і тоді – невтручання центру, свій НКЗС, свій Зовнішторг, свій Концесійний комітет, свої залізниці, причому питання загальні вирішуються в порядку переговорів рівного з рівним, за узгодженням, а постанови ВЦВК, РНК і РПО РСФРР не обов'язкові для незалежних республік, або справжнє об'єднання радянських республік в одне

господарське ціле з формальним поширенням влади РНК, РПО і ВЦВК РСФРР на РНК, ЦВК і економради незалежних республік, тобто заміна фіктивної незалежності справжньою внутрішньою автономією республік в розумінні мови, культури, юстиції, внаслідок, землеробства тощо...

За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цека РКП як обман і лицемірність з боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік»⁸⁵.

Прочитований документ коментарів не потребує. Він надто відверто показує не тільки особисту позицію Сталіна (щоправда, поділювану більшістю центрального партійно-радянського керівництва), а й загальну лінію державної партії в національному питанні від 1917 р. Тому цей лист, на відміну від ленинських документів у справі утворення СРСР, після XX з'їзду партії не публікувався і зміг побачити денне світло лише у 1989 р.

Наприкінці листа Сталін зробив побіжну ремарку про те, що більшість членів комісії оргбюро підтримує проект резолюції ЦК РКП(б) «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками». Щоб ослабити відому Леніну опозицію Раковського, Сталін додав до листа записку першого секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського від 4 вересня.

Комісія під головуванням В. Молотова (Куйбишев пішов у відпустку) 23 і 24 вересня розглянула проект резолюції ЦК РКП(б) і більшістю голосів прийняла його без істотних змін. Характерно, що пропозиція Г. Петровського (який все-таки на засідання з'явився, на відміну від Раковського) дозволити обговорення прийнятих рішень на бюро губкомів партії була відхилена п'ятьма голосами проти чотирьох – представників України, Грузії, Білорусії і Азербайджану. Генсек не бажав обговорення проекту навіть на рівні губкомів, не будучи впевненим у результатах, і розраховував на те, щоб використати авторитет ЦК РКП(б) для форсованого просування до мети.

За розпорядженням Леніна, помічник генсека 25 вересня передав у Горки проект комісії оргбюро, матеріали його обговорення в ЦК компартій республік і протоколи засідань комісії 23 і 24 вересня. Наступного дня вождь написав листа Л. Каменеву для передачі членам політбюро. Проект Сталіна відкидався. Замість включення незалежних республік до складу РСФРР на правах автономних утворень пропонувалося, щоб обидві федерації – Російська і Закавказька разом з Україною і Білорусією утворили новий союз. «Ми, – писав Ленін, – визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію». І далі: «Важливо, щоб ми не давали поживи «незалежним», не знищували їх незалежності, а створювали ще *новий поверх*, федерацію *рівноправних* республік»⁸⁶.

Отже, Ленін стояв за те, щоб, висловлюючись словами Сталіна, і далі продовжувати «гру в незалежність», «демонструвати лібералізм Москви в націо-

нальному питанні». Щоб не давати поживи «незалежним», під якими Ленін розумів, беручи це слово в лапки, не справжніх незалежників, а Раковського та інших товаришів по партії, він не бачив жертви у тому, що слово «Росія» зникало з назви держави. Справа була не в назві. Суть, тобто статус республіканських компартій як обласних організацій єдиної партії плюс підпорядкованість найважливіших республіканських наркоматів московському центру, залишалися недоторканими за всіх можливих змін у формі й назві.

Жовтневий пленум ЦК РКП(б) прийняв формулу, яку пропонував В.Ленін, і утворив конституційну комісію у складі Й.Сталіна (голова), М.Калініна, Л.Каменева, Г.Пятакова, Х.Раковського і Г.Чичеріна, а також представників від незалежних республік. Комісія висловила за утворення наркоматів трьох типів — злитих, об'єднаних і автономних. Злиті наркомати з «безроздільною владою» мали діяти на всій території нової федерації, не розрізняючи республіканських кордонів. Такий статус повинні були мати ДПУ, Держбанк і Верховний суд. Об'єднані наркомати відрізнялися від злитих тільки тим, що підпорядковані московській колегії республіканські підрозділи дістали назву наркоматів. Статус самостійних управлінських ланок у республіках зберігали шість наркоматів: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення.

Прагнучи переконати власних громадян і зовнішній світ у тому, що об'єднання незалежних республік в єдину багатонаціональну державу не означало втрати їхнього суверенітету, конституційна комісія визнала за потрібне зафіксувати у ст. 4 Основного закону таку норму: «За кожною з союзних республік зберігається право вільного виходу з Союзу». Пізніше ця сама норма була зафіксована в конституціях союзних республік.

Цікаво, як на цю голослівну, не підкріплену механізмом впровадження норму відгукнулися дві людини: вождь партії більшовиків і засновник Радянської держави В.Ленін і український соціал-демократ, автор славнозвісної брошури «Ukraine irredenta» Ю.Бачинський.

Ю.Бачинський писав: «Ся суверенність поодиноких радянських республік є виразно зазначена в Союзній конституції, а найякішим висловом сього є постановка 4-та сеї конституції, яка признає кожній республіці право на вільний вихід із сього Союзу»⁸⁷. Він побачив у Конституції СРСР гарантію прав людини і повернувся з еміграції в свою Україну, щоб згинуту у сталінській катівні.

Перебуваючи в напівпаралізованому стані, В.Ленін міг тільки спостерігати, як його ідея побудови союзу суверенних республік, від початку поставлена ним же на залізобетонний фундамент компартійної диктатури, одягалася його соратниками в конституційні шати. Його прогноз на майбутнє був невтішним: «Дуже природно, що “свобода виходу з союзу”, якою ми виправдуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських іногородців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ»⁸⁸.

Далі події розвивалися за сценарієм, ретельно опрацьованим у ЦК РКП(б). 10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд рад, який ухвалив декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР. Загальносоюзний з'їзд відкрився у Москві 23 грудня. У ньому взяли участь представники всіх республік, обрані делегатами всесоюзного з'їзду. 30 грудня відбувся I Всесоюзний з'їзд. Він затвердив Декларацію про утворення Союзу

РСР і Союзний договір. Було обрано склад ЦВК СРСР, у тому числі чотирьох голів ЦВК, від України – Г.Петровського.

Чужою ногою у цій бездоганно зіграній увертюрі став лист Леніна «До питання про національності або про “автономізацію”», написаний у день роботи I з'їзду рад СРСР. Таку «епохальну» з огляду авторів сценарію подію, як утворення СРСР, виведений хворобою з політичного життя вождь принизив до від'ємної величини. У перших рядках листа він висловив жаль, «що не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік»⁸⁹. Важливо зазначити не тільки вжитий епітет («горезвісне питання»), а й ототожнення «автономізації» незалежних республік з проголошенням СРСР. Хоча його власну ідею про двоповерхову федерацію партійне керівництво використало без вагань і суперечок, вождь усвідомлював, що вона має тільки декларативну вартість. У листі він запропонував розглянути можливість повернення на наступному з'їзді рад до проблеми утворення СРСР з тим, щоб залишити союз тільки для двох відомств – військового і дипломатичного, а в усіх інших сферах життя відновити самостійність республік. Ми не можемо не губитися у здогадках, чому за три місяці сталася така радикальна зміна позиції Леніна. Та це не має істотного значення. Напівпаралізований засновник державної партії втратив вплив на вищі ешелони влади. Його лист не побачив денного світла.

Ленін мав рацію, визнаючи за своєю ідеєю про входження радянських республік на рівних правах до новоутвореної держави тільки пропагандистське значення. Справа виглядала б інакше, якби поряд з російськими центральними відомствами постали організовані союзними республіками на паритетних засадах нові управлінські структури. Такого, однак, не сталося. У союзні органи, починаючи від очолюваного самим Леніним Раднаркому, були перейменовані органи російські. А це означало, що вони не тільки фактично (що спостерігалось завжди), а й юридично стали вищими порівняно з органами влади у республіках.

У січні 1923 р. ЦВК СРСР утворив конституційну комісію, яку очолив М.Калінін. Разом із ЦВК союзних республік вона почала працювати над розробкою фундаментальних положень державного устрою. Працюючи гласно, ця комісія була змушена тільки повторювати все те, що в принципі вже розв'язала конституційна комісія, призначена у жовтні 1922 р. пленумом ЦК РКП(б).

На порядок денний XII з'їзду РКП(б) у квітні 1923 р. востаннє за час існування партійних з'їздів було внесене національне питання. Дебати у відповідній секції, які проходили під головуванням Й.Сталіна, закінчилися цілковитою поразкою Х.Раковського і М.Бухаріна.

26 січня 1924 р. відкрився II з'їзд рад СРСР. Він затвердив першу Конституцію СРСР. Новий текст Конституції УСРР було затверджено у травні 1925 р. на IX Всеукраїнському з'їзді рад.

У Конституції СРСР термін «федерація» згадувався тільки в назвах Російської та Закавказької союзних республік не випадково. В країні існувала диктатура державної партії, замаскована під «диктатуру пролетаріату» в формі робітничо-селянської влади рад. Будь-яка диктатура несумісна з побудовою держави у вигляді федерації, бо останню утворює тільки поділ влади між центром та її суб'єктами. Диктатура ж вимагає ієрархічно побудованої системи влади з максимальною централізацією владних повноважень. На рівні адміністративно-

політичного устрою диктатурі відповідає тільки унітарна держава. Проте логіка гасел про демократичність радянської влади змушувала заперечувати унітарність держави і твердити про наявність «соціалістичної федерації».

Росії надавали федеративний вигляд національні республіки, області й округи, утворювані на територіях з неросійським населенням. Але ці «суб'єкти федерації» були безпомічні перед всемогутнім центром і не мали незалежних від нього повноважень. Росія залишалась унітарною державою. Не існувало справжніх федеративних засад і всередині «договірної федерації», тобто на всій території, контрольованій державною партією. Якщо по радянській лінії можна було говорити про поділ владних повноважень, тому що функціонували як підпорядковані центру, так і самостійні управлінські структури, то по партійній лінії, де зосереджувалася влада, вона була монолітною. Тим більше не існувало справжніх федеративних засад у новій двоповерховій конструкції під назвою «Радянський Союз».

Попри свою декларативність, Конституція Радянського Союзу відіграла ключову роль у майбутній долі «автономізованих» республік. Зафіксоване в ній право на вихід з Союзу для союзних республік являло собою нібито порожній звук. Та варто було державній партії зійти з історичної арени, як ця конституційна норма повернула собі первинний зміст.

ПОСИЛАННЯ ДО РОЗДІЛУ II

Українська революція: пошуки міжнаціональної гармонії

- 1 Цит. за: Чернов В. Великая русская революция. Воспоминания председателя Учредительного собрания. 1905–1920. – Пер. с англ. – М., 2007. – С.250.
- 2 Революция и национальный вопрос: Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке / Под ред. С.М.Диманштейна. – Т.3. – М., 1930. – С.267.
- 3 Там же. – С.391.
- 4 Там же. – С.233–234.
- 5 Там же. – С.294.
- 6 Церетели И.Г. Воспоминания о Февральской революции. – В 2 кн. – Кн.2. – Париж, 1963. – С.69.
- 7 Лотоцкий О. Сторінки минулого. – Ч.3. – Варшава, 1934. – С.327–328.
- 8 Там само. – С.340–343.
- 9 Там само.
- 10 Украинская жизнь. – М., 1917. – №1–2. – С.4–8.
- 11 Українське слово. – Одеса. – 1917. – Травень.
- 12 Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. – К., 1996–1997. – Т.1. – С.40.
- 13 Рідне слово. – Х. – 1917. – 1 квітня.
- 14 Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – 1917. – 22 березня.
- 15 Черниговская земская газета. – 1917. – 24 марта.
- 16 Там само. – 1917. – 14 квітня.
- 17 Дневник приказчика Матвея Титовича Бобошко. – Полтава, 2005. – С.69.
- 18 Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.278.
- 19 Нова рада. – 1917. – 25 березня.
- 20 Див.: Украинская жизнь. – 1917. – №1–2. – С.4–8.
- 21 Лотоцкий О. Назв. праця. – С.327–328.
- 22 Грушевський М. Повороту нема // Грушевський М. Твори у 50 томах. – Т.4, Кн.І. – Сер. суспільно-політичні твори. – Львів, 2007. – С.14.
- 23 Южный край. – 1917. – 23 марта.

- 24 Керенский А.Ф. Россия на историческом повороте: Мемуары. – М., 1996. – С.203.
- 25 Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса... – С.57.
- 26 Киевская мысль. – 1917. – 10 марта.
- 27 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали... – Т.1. – С.84.
- 28 Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003. – С.378.
- 29 Дело народа. – 1917. – 16 июня.
- 30 Речь. – 1917. – 14 июня.
- 31 Киевлянин. – 1917. – 11 апреля.
- 32 Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року... – С.104.
- 33 Там само. – С.387-388.
- 34 Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр.: В 4 т. – Нью-Йорк. – 1969. – Т.1. – С.74.
- 35 Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року... – С.443.
- 36 Черниговская земская газета. – 1917. – 18 июля.
- 37 Грушевський М. Народностям України // Грушевський М. Твори у 50 томах. – Т.4, Кн.І. – Серія суспільно-політичні твори. – С.18.
- 38 Грушевський М. Чи Україна тільки для українців? // Грушевський М. Твори у 50 томах. – Т.4, Кн.І. – Серія суспільно-політичні твори. – С.23.
- 39 Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року... – С.153.
- 40 Українська Центральна Рада: документи і матеріали... –Т.1. – С.58, 61.
- 41 Хміль І.В. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6–8 квітня 1917 р.). – К., 1994. – С.56-61.
- 42 Українська Центральна Рада: документи і матеріали... –Т.1. – С.61.
- 43 Там само. – С.86.
- 44 Там само. – С.104.
- 45 Суровцева Надія. Спогади. – К., 1996. – С.70.
- 46 Українська Центральна Рада: документи і матеріали... – Т.1. – С.164.
- 47 Там само. – С.175.
- 48 Там само.
- 49 Верстюк В.Ф. Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С.224-227.
- 50 Цит. за: Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада. – К., 1997. – С.175.
- 51 Церетели И.Г. Указ. соч. – Кн.2. – С.161.
- 52 Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року... – С.582.
- 53 ДАРФ. – Ф.1779. – Оп.2. – Спр.187. – Арк.82-83.
- 54 Речь. – 1917. – 7 июля.
- 55 Грушевський М. Україна дійде свого // Грушевський М. Твори у 50 томах. – Т.4, Кн.І. – С.58-59.
- 56 Нова Рада. – 1917. – 4–6 серпня.
- 57 Там само.
- 58 Українська Центральна Рада: документи і матеріали... – Т.1. – С.308.
- 59 Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – №11. – С.145.
- 60 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали... – Т.1. – С.284.
- 61 Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. –С.425.
- 62 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали... – Т.1. – С.397.
- 63 Там само. – С.398.
- 64 Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. – К., 2006. – С.943.
- 65 Протасов Л.Г. Люди Учредительного собрания: портрет в интерьере эпохи. – М., 2008. – С.115, 139.
- 66 Киевская мысль. – 1917. – 12 ноября.
- 67 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали... – Т.1. – С.512.
- 68 Сталин И.В. Сочинения. – Т.4. – С.6-14.
- 69 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали... – Т.2. – С.99-100.
- 70 Там само. – С.98-99.

- 71 Там само. – С.101.
 72 Там само. – С.104.
 73 Тут наведу тільки деякі дослідження, присвячені проблемі: Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. – К., 1993. – 48 с.; Документи судової помилки. Процес Шварцбарда. – Париж, 1958. – 152 с.; Ковальчик А.С. Пан Петлюра? – Б. м.: Акта, 2011. – 195 с.; Подольський А. Доба Директорії УНР (1918–1920 рр.) і єврейський чинник у підручниках історії України та Ізраїлю: до постановки проблеми // Історія в школі. – 1999. – №12. – С.8-15.; Косик В. Симон Петлюра / Пер. з фр. – Львів, 2000. – 88 с.; Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. – К., 1998. – 544 с.; Його ж. Симон Петлюра і єврейство. – К., 1999. – 123 с.; та ін.
 74 Цит.: Рябчук М. Спокута метафізичних провин / Ковальчик А.С. Пан Петлюра?.. – С.7.

Національна політика Української гетьманської держави (квітень–грудень 1918 р.)

- 1 Державний вістник. – 1918. – 16 травня.
 2 Там само.
 3 Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. – 2000. – №1. – С.208.
 4 Державний вістник. – 1918. – 16 травня.
 5 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С.213.
 6 Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2 (1918–1919). – К., 2004. – С.38-41.
 7 Державний вістник. – 1918. – 18 липня; ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.89, 231, 248 зв.
 8 Скоропадський П. Спогади. – С.286-287.
 9 Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л., 1930. – С.271- 273.
 10 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали... – Т.2. – К., 1997. – С.173.
 11 Державний вістник. – 1918. – 11 липня.
 12 ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.39.
 13 Там само. – Арк.251.
 14 Там само. – Спр.7. – Арк.41.
 15 Там само. – Спр.6. – Арк.7.
 16 Державний вістник. – 1918. – 22 травня.
 17 Там само. – 14 вересня.
 18 Там само. – 24 травня.
 19 Там само. – 22 червня.
 20 Скоропадський П. Спогади. – С.258.
 21 Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. – К., 1991. – С.140.
 22 Державний вістник. – 1918. – 6 вересня.
 23 Там само. – 9 червня.
 24 Скоропадський П. Спогади. – С.230-231.
 25 Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.236.
 26 Державний вістник. – 1918. – 8 серпня.
 27 Там само. – 29 серпня.
 28 Там само. – 24 вересня, 3 жовтня.
 29 Устименко В. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.). – К., 2010. – С.88.
 30 Державний вістник. – 1918. – 22 листопада.
 31 ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.54.
 32 Бойко О. Формування території Української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921 рр.). – К., 2007. – С.29-45.
 33 Голос Києва. – 1918. – 20 октября.
 34 Державний вістник. – 1918. – 15 листопада.

Утворення радянської України

- 1 Лисяк-Рудницький І. Четвертий універсал та його історичне значення // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т.2. – К., 1994. – С.6.
- 2 Сталін Й. Про скасування національних обмежень // Сталін Й.В. Твори. – Т.4: Листопад 1917–1920. – К., 1948. – С.21.
- 3 Там само.
- 4 Седьмая (апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков); Петроградская общегородская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года. Протоколы. – М., 1958. – С.227.
- 5 Там само.
- 6 Там само. – С.215.
- 7 Там само. – С.11.
- 8 Ленін В.І. Полемічні замітки // Повн. збір. тв. – Т.20. – С.199.
- 9 Седьмая (апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков); Петроградская общегородская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года. Протоколы. – М., 1958. – С.217.
- 10 Голос социал-демократа. – 1917. – №78. – 23 июля.; Цит. за: Кулик И.Ю. Киевская организация от февраля до октября 1917 г. // Летопись революции. – 1924. – №1 (6). – С.202.
- 11 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2 т. – Т.1. – К., 1976. – С.22.
- 12 Майоров М. З історії революційної боротьби на Україні. 1914–1919. – Х., 1928. – С.ІІ-ІІІ.
- 13 Бош Е. Национальное правительство и советская власть на Украине. – М., 1919. – С.35.
- 14 Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф.1235. – Оп.55. – Спр.18. – Арк.2.
- 15 Там само.
- 16 Див. більш детально: Єфіменко Г.Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). – К., 2008. – С.65-99.
- 17 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. – Т.1. – К., 1976. – С.20.
- 18 Кульчицький С.В. Народження радянського ладу (1917–1938) // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України. – К., 2004. – С.14.
- 19 Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5–12 июля 1918 года. Протоколы. – К., 1988. – С.104.
- 20 Там само. – С.128.
- 21 Ленін В.І. Повн. збір. тв. – Т.36. – С.479.
- 22 Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919): У 2 т. – К., 2004. – Т.2. – С.66.
- 23 Там само. – С.98.
- 24 Ленін В.І. Із заключного слова по доповіді про партійну програму 19 березня // В.І.Ленін про Україну. – Ч.ІІ: 1917–1922. – К., 1969. – С.232.
- 25 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2 т. – Т.1. – К., 1976. – С.35-36.
- 26 Скоровстанский В. Революция на Украине. – 2-е изд. – Саратов, 1919. – С.Х.
- 27 Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф.2. – Оп.1. – Спр.11782. – Арк.4.
- 28 Ленін В.І. Повн. збір. тв. – Т.37. – С.224.
- 29 Директива Главного командования о составе и задачах Украинского фронта // Директивы главного командования Красной армии (1917–1920): Сб. документов. – М., 1969. – С.209.
- 30 Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р.: Стенограма. – К., 2003. – С.77.
- 31 Ленін В.І. Промова на конференції залізничників Московського вузла. 16 квітня 1919 р. // В.І.Ленін про Україну. – Ч.ІІ: 1917–1922. – К., 1969. – С.252.
- 32 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.129. – Арк.1.
- 33 Там само. – Арк.2.
- 34 Там само. – Ф.39. – Оп.4. – Спр.128. – Арк.5.
- 35 ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.18.
- 36 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1976. – Т.1. – С.37.

- 37 Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР // 36. документів і матеріалів. – К., 1963. – С.109.
- 38 Цитовано за: Кульчицький С.В. Комунізм в Україні... – С.76.
- 39 ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.17.
- 40 ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.285. – Арк.2.
- 41 Більш детально про роботу комісії та її завдання див.: Єфіменко Г.Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). – К., 2008. – С.142-146.
- 42 Російський державний архів економіки (далі – РДАЕ). – Ф.3429. – Оп.1. – Спр.1066. – Арк.116.
- 43 ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.49 – Арк.9.
- 44 РДАЕ. – Ф.3429. – Оп.1. – Спр.1066. – Арк.116.
- 45 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.129. – Арк.18.
- 46 Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р.: Стенограма – К., 2003. – С.53.
- 47 Постанова про вибори на III з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів // Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Х., 1932. – С.39.
- 48 Декрет Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины «Об организации власти на местах» // СУ Украины. – 1919. – №1. – Ст.3.
- 49 Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад... – Х., 1932. – С.39.
- 50 Конституція УСРР. Ст.21 // Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад... – Х., 1932. – С.61.
- 51 Цитовано за: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.56.
- 52 Про право відклику депутатів (декрет ВЦВК) // Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. – К., 1937. – С.42.
- 53 Там само. – С.41.
- 54 Конституція УСРР. Ст.21 // Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад... – Х., 1932. – С.61.
- 55 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.7.
- 56 Там само. – Арк.8.
- 57 III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стенограф. звіт. – Х., 1932. – С.209.
- 58 Там само. – С.210.
- 59 Телеграма визначного діяча УПСР (лівих) М.Полоза заступнику наркома іноземних справ РСФРР Л.Карахану і Й.Сталіну про політику більшовиків в Україні. 14 лютого 1919 р. // Документи трагічної історії України (1917–1927). – К., 1999. – С.115.
- 60 III Всеукраїнський з'їзд рад: Стенограф. звіт / Передмова В.Затонського. – Х., 1932. – С.204.
- 61 Там само. – С.212.
- 62 Там само. – С.78.
- 63 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.8.
- 64 Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. – М., 1934. – С.84.
- 65 РДАСПІ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.11782. – Арк.3.
- 66 Там само. – Арк.16.
- 67 ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.15. – Арк.8.
- 68 Цитовано за: Верстюк В. Революція в оцінках Є.Чикаленка // Чикаленко Є.Х. Щоденник 1919–1920. – К.; Нью-Йорк, 2005. – С.29.
- 69 РДАСПІ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.11782. – Арк.14.

Особливості етнонаціонального життя Західноукраїнської Народної Республіки

- 1 Вістник Союзу визволення України (далі – Вістник). – Відень, 1914. – №1. – С.1.
- 2 Ганкевич Л. Поляки й українці // Вістник. – 1916. – №56. – С.603.
- 3 Грушевський М. Новий період в історії України від 1914 до 1919. – К., 1992. – С.13.
- 4 Вістник державних законів і розпорядків... – 1918. – Вип.3. – С.51-52.
- 5 Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. – Т.1. – Івано-Франківськ, 2001. – С.245.
- 6 Вістник державних законів і розпорядків... – 1918. – Вип.3. – С.29-30.

- 7 Карпенко О. Перші політичні контакти між українцями і поляками в час листопадової (1918 р.) національно-демократичної революції // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ, 1997. – С.17.
- 8 Діло. – 1918. – 1 листопада.
- 9 Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. – Львів, 2004. – С.147.
- 10 Діло. – 1918. – 1 листопада.
- 11 Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С.95.
- 12 Діло. – 1918. – 5 листопада.
- 13 Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. – Т.2. – Івано-Франківськ, 2001. – С.35.
- 14 Там само. – С.36.
- 15 Діло. – 1918. – 21 листопада.
- 16 Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. – Т.2. – Івано-Франківськ, 2001. – С.261.
- 17 Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С.90.
- 18 Діло. – 1918. – 21 листопада.
- 19 Павлишин О. Єврейське населення Східної Галичини у 1918–1919 рр.: соціальний аспект // Галичина. – 2006–2007. – №12-13. – С.111.
- 20 Гон М. Діяльність єврейських політичних партій Західної України в контексті українсько-єврейських взаємин. – К., 1998. – С.12.
- 21 Лозинський М. Галичина в 1918–1920 рр. – Відень, 1922. – С.62.
- 22 Тищик Б. Вказана праця. – С.184. – 185.
- 23 Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С.89.
- 24 Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях. Матеріали до історії. – Вінніпег, 1958. – С.257; Гон М. Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західно-українських землях у складі Польщі (1935–1939). – Рівне, 2005. – С.10-11.
- 25 Діло. – 1918. – 15 листопада.
- 26 Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. – Т.2. – Івано-Франківськ, 2001. – С.205.
- 27 Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. – С.18.
- 28 Вісник державних законів і розпорядків. – Вип.7. – С.46.
- 29 Там само. – С.46.

Національна політика Кремля щодо УСРР (1919–1922)

- 1 Заява вперше опублікована як додаток до монографії Г.Єфіменка «Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919)». – К., 2008. – С.195.
- 2 Там само.
- 3 Ленин В.И. Неизвестные документы 1891–1922. – М., 1999. – С.306-308.
- 4 Ленин В.И. Повн. збір. тв. – Т.38. – С.176.
- 5 Там само. – С.177.
- 6 Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922. – С.306.
- 7 Там само. – С.307.
- 8 В.І.Ленін про Україну. – Ч.ІІ: 1917–1922. – К., 1969. – С.359-361.
- 9 Там само. – С.359.
- 10 Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – М., 1959. – С.437-438.
- 11 РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.1.
- 12 Ленин В.И. Повн. збір. тв. – Т.40. – С.19.
- 13 Там само. – С.40.
- 14 Див.: Єфіменко Г. Визначення кордону між УСРР та РСФРР(1917–1920) // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип.20. – К., 2011. – С.155.
- 15 Винниченко В. Відродження нації. – К.; Відень, 1920 (репринт: К., 1990). – Ч.ІІІ. – С.486-487.
- 16 Див.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.39.
- 17 В.І.Ленін про Україну. – Ч.ІІ: 1917–1922. – С.359, 360.
- 18 Бюллетень V Всеукраинской конференции Коммунистической партии большевиков Украины. – №3. – Х., 1920. – С.21.

- 19 Верстюк В.Ф., Солдатенко В.Ф. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) // Політична історія України ХХ століття: У 6 т. – Т.2. – К., 2003. – С.419.
- 20 Постанова Президії ВУЦВК про порядок виборів і норму представництва на IV Всеукраїнському з'їзді Рад // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920): 36. документів і матеріалів. – К., 1957. – С.90.
- 21 Бюллетень VI Всеукраїнської конференції комуністическої партії (большевиків) України. 15 листопада 1921 г. – Х., 1921. – С.63.
- 22 Ленін В.І. Повн. збір. тв. – Т.40. – С.253-254.
- 23 Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2. – К., 1979. – С.72.
- 24 Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17–23 березня 1920 р.: Стенограма. – К., 2003. – С.36-37.
- 25 Там само. – С.175.
- 26 Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С.80-81.
- 27 Там само. – С.81.
- 28 Там само. – С.79-80.
- 29 Там само. – С.79.
- 30 Там само. – Ф.17. – Оп.3. – Спр.54. – Арк.1.
- 31 Політбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б). Повестки для засідань. 1919–1952: Каталог. – Т.1: 1919–1929. – М., 2000. – С.51.
- 32 РДАСПІ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.12 727. – Арк.1.
- 33 Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17–23 березня 1920 р.: Стенограма. – С.444-449.
- 34 Там само. – С.22.
- 35 Большевицское руководство. Переписка. – М., 1996. – С.137.
- 36 Отчет Центрального управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год – Х., 1921. – С.38.
- 37 Провінциальна ЧК: Сб. статей і матеріалів. – Х., 1994. – С.12.
- 38 Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.294.
- 39 Раковский Х. Государственные отношения России и Украины // Коммунист. – 1920. – 27 февраля.
- 40 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.12. – Арк.16.
- 41 Советское строительство на Украине (по докладом отделов губисполкомов). Итоги одной поездки. – Х., 1920. – С.54.
- 42 РДАСПІ. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.134. – Арк.98.
- 43 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.7. – Арк.124.
- 44 Сталін Й. Твори. – Т.4. – С.352.
- 45 Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. – С.55.
- 46 Там само. – С.114.
- 47 Про державне взаємовідношення між УСРР та РСФРР // 36. законів України. – Ст.245. – 1920.
- 48 Табачник Д.В. Україна на шляху у світ. Керівники зовнішньополітичних відомств України в 1917–1996 рр. – К., 1996. – С.215.
- 49 СУ РСФСР. – 1920. – Ст.516.
- 50 РДАСПІ. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.314. – Арк.67.
- 51 Повестки для пленарных заседаний Центрального комитета РКП(б), ВКП(б). Март 1919 – февраль 1941 // Путеводитель по фондам и коллекциям документов КПСС (25 октября (7 ноября) 1917 – август 1991 гг.). – Вып.4. – М., 2008. – С.371-372.
- 52 РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.2. – Спр.48. – Арк.1.
- 53 Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. – С.152-153.
- 54 Карр Э. История Советской России. – Кн.1. – М., 1990. – С.309.
- 55 Чирко В.А. Коммунистическая партия – организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. – М., 1967. – С.272.
- 56 Кульчицький С.В., Павлюк О.В., Кірсенко М.В. Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921–1939) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.439.

- 57 Україна-Польща 1920–1939 рр.: з історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали. – К., 2012. – С.78.
- 58 Там само. – С.80.
- 59 Нариси з історії дипломатії України. – С.443.
- 60 Там само. – С.444.
- 61 Стенографический отчет третьей сессии ВУЦИК VI созыва. 10–16 октября 1922 г. – Бюл. №3-4. – Х., 1922.
- 62 Конт Ф. Революция и дипломатия. Документальная повесть о Христиане Раковском. – М., 1991. – С.73.
- 63 Нариси з історії дипломатії України. – С.444.
- 64 Там само.
- 65 Четвертое совещание в ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей. 9–12 июня 1923 г.: Стенограф. отчет. – М., 1923. – С.227.
- 66 Десять лет советской дипломатии. – М., 1927. – С.15.
- 67 Бабій Б.М. Союз РСР і роль України в його утворенні. – К., 1972. – С.100.
- 68 Десятый съезд РКП(б): Стенограф. отчет. 8–16 марта 1921. – М., 1921. – С.101.
- 69 Там само. – С.111.
- 70 Чирко В.А. Коммунистическая партия – организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. – С.230.
- 71 Кульчицкий С.В. Форма і суть радянської державності / Політична історія України. XX століття. – Т.3. – К., 2003. – С.177.
- 72 Материалы Госплана Украины. – Х., 1926. – С.12.
- 73 Якубовская С.Н. Строительство союзного советского государства. – С.108, 109.
- 74 Ленинский сборник. – XXXVI. – М., 1960. – С.423.
- 75 Вопросы экономического районирования СССР. – М., 1957. – С.103.
- 76 Якубовская С.Н. Строительство союзного советского государства. – С.111, 112.
- 77 Гудзенко П.П., Кульчицкий С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу (1921–1937). – К., 1980. – С.51-52.
- 78 Кульчицкий С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С.281.
- 79 Вісті ВУЦВК. – 1923. – 7 квітня.
- 80 Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т.45. – С.99.
- 81 Одиннадцатый съезд РКП(б). 27 марта – 2 апреля 1922 г.: Стенограф. отчет. – М., 1922. – С.64.
- 82 Кульчицкий С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С.284.
- 83 Волковинський В.М., Кульчицкий С.В. Християн Раковський: політичний портрет. – К., 1990. – С.189-190.
- 84 Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т.45. – С.655.
- 85 Известия ЦК КПСС. – 1989. – №9. – С.198, 199.
- 86 Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т.45. – С.201, 202.
- 87 Бачинський Ю. Большевицька революція і українці. – Берлін, 1928. – С.90.
- 88 Ленін В.І. Останні листи і статті. – К., 1989. – С.17.
- 89 Там само. – С.339.

III.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1923–1938)

У 1923 р. відбулися дві ключові події, які зумовили як основний напрям, так і різкі повороти національної політики влади в наступні роки. *Першою* став поворот до політики коренізації, що був затверджений у квітні XII з'їздом РКП(б). Коренізація мала дві основні взаємопов'язані складові, зумовлені потребами модернізації країни і необхідністю посилення впливу влади на суспільство: широке залучення місцевих кадрів до управлінських структур та переведення на мову місцевого населення значної частини культурно-освітньої, адміністративної та агітаційно-пропагандистської роботи. Рішення партійного з'їзду пізніше були імplementовані радянськими органами. Але був ще один аспект, який став вагомим спонукуючим до коренізації. Автори узагальнюючої праці «“Українізація” 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки» означили його так: «Проголошення політики коренізації... мало сприяти зменшенню напруженості в стосунках між національними республіками й центром...»¹.

Важливим кроком у вирішенні суперечностей між республіками і центром стало утворення СРСР, що слід назвати *другою* ключовою подією 1923 р. В ухваленому 13 липня 1923 р. зверненні Президії ЦВК СРСР до усіх народів і урядів світу зазначалося: «6 липня Декларація і Договір, прийняті радянськими республіками, що вступили до складу Союзу, були затверджені і введені в дію Центральним Виконавчим Комітетом Союзу»². Саме з цього дня радянська Україна реально стала складовою частиною СРСР, а її державницький статус і номінальна рівноправність з Росією та іншими радянськими республіками перетворилися на вагомий чинник впливу на кремлівську національну політику.

Ще з кінця 1920 р. на перший план пропагандистська машина висунула не гасло централізації і прискорення світової революції, як це було в 1919 р., а тезу про те, що «Радянська влада для України спеціально щасливо співпадає з національними її інтересами. Україна, як державна одиниця, може перемогти лише як радянська республіка, тобто лише в союзі з іншими радянськими республіками, зокрема, з Радянською Росією»³. Інакше кажучи, протягом 1920 р. відбулася радикальна зміна парадигми. Ця зміна була вимушеною і віддаляла реалізацію стратегічного для комунізму завдання «злиття націй», але вона дала реальний результат. Запровадження політики коренізації та оформлення СРСР як союзу рівноправних республік цілковито вписувалися у цю нову парадигму.

Поступки в національному питанні, так само як і впровадження непу, були вимушеними і не означали відмови від намірів комуністичного будівництва. Комунізм владною верхівкою і надалі бачився і пропагувався як недалеко майбутнє. Звичайно, час, коли можна буде приступити до безпосереднього втілення комуністичних ідей в життя, точно не вказувався, але загальний настрій добре характеризувало сказане з цього приводу у квітні 1923 р. на VII Всеукраїнській

конференції КП(б)У напівжартівливим тоном Л.Троцьким: «Скільки – не знаю: якщо місяці, то їх буде, ймовірно, багато, якщо роки, то їх, ймовірно, не так багато (сміх)»⁴.

Від розв'язання національного питання та стану національних відносин багато в чому залежала доля запланованих перетворень. Перед владою стояло завдання створити для себе максимально привабливий вигляд, не зробивши при цьому таких поступок, які могли б загрожувати її міцності та успіху перетворень. Вміле регулювання національних відносин давало широке поле для маневру, а грубі помилки на ньому могли дорого коштувати. Тому національна політика в Україні перебувала під пильним контролем Кремля.

Поняття «національна політика», «національне питання», «національні відносини» в Україні склалися з трьох основних складових. Вони були чітко відображені у документах під час перевірок стану вирішення національного питання в Україні, здійснених Кремлем в 1927 та 1929 рр. Зокрема, у «звіті комісії, що обстежувала практику здійснення національної політики по УСРР» в 1929 р. було виділено три напрями: «1/ Взаємовідносини між УСРР та СРСР; 2/ Становище національних меншин; 3/ Питання українізації»⁵. Спочатку звернемося до першого з них.

Взаємовідносини між УСРР та Кремлем

До питання про формування засад СРСР. Поняття «взаємовідносини між УСРР та СРСР» обмежувалося проблемою управлінської автономії та можливістю виявлення господарської ініціативи керівництвом УСРР. На відміну від початку 1920 р., коли був взятий курс на «злиття» і керування українською економікою, навіть формально, здійснювалося через загальноросійські гавки, після укладення російсько-українського договору від 28 грудня 1920 р. за владними органами УСРР визнавалися певні права. Поряд із формальним визнанням незалежності радянської України це давало підстави для української сторони добиватися того, щоб проголошені права знаходили своє відображення на практиці.

Увага істориків у ході аналізу процесів формального створення СРСР навіть після здобуття Україною незалежності зосереджується насамперед на сталінському плані «автономізації» та пов'язаних з ним подіями. Недостатньо враховується та обставина, що увесь 1922 р., а не лише його друга половина, став періодом пошуків такої форми організації відносин, яка не суперечила б їх змісту. Однак напрацьований до серпня 1922 р. досвід у договірному оформленні взаємин УСРР та центру залишається малодослідженим.

Ідеться про причини утворення та роботу іншої комісії, українсько-російської, яку очолював М.Фрунзе. Про необхідність створення такої комісії керівництво радянської України заговорило ще на початку 1922 р., офіційне рішення про необхідність її створення політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 11 березня. На початку травня 1922 р. для вирішення цього питання до Москви було відряджено М.Фрунзе та Д.Мануїльського. 11 травня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) розглянуло питання «Про українські справи» та ухвалило «створити комісію в складі: Сталін (зазначено без ініціалів у джерелі. – *Авт.*), Л.Каменев, М.Фрунзе, М.Скрипник, Д.Мануїльський для врегулювання відносин між УСРР та РСФРР»⁶. При цьому окремим пунктом зазначалося, що «жодної зміни у ставленні РСФРР

до УСРР у розумінні ліквідації чи зменшення незалежності Української Республіки і взагалі в розумінні перегляду основних конституційних положень Української Республіки не сталося»⁷. Це й стало лейтмотивом роботи комісії.

Керівники УСРР були налаштовані оптимістично. Здавалося б, вони спробували зламати суворий централізм Кремля. Оптимізму додавав і той факт, що вони заручилися особистою підтримкою В.Леніна. Про це М.Фрунзе, ще перебуваючи в Москві, відразу повідомив політбюро ЦК КП(б)У: «Приватною угодою з Іллічем ухвалено рішення про офіційний виступ при найближчій зручній нагоді в дусі намічених рішень і для розсіювання несприятливої для України атмосфери»⁸.

Робота комісії, більшість членів та голова якої були представниками УСРР, справді допомогла принципово розв'язати низку проблемних питань у позитивному для України напрямку. Однак більшість узгоджень у двосторонньому порядку рішень так і не було втілено в життя. Цілком можливо, що ситуація склалася б по-іншому, якби не перший напад хвороби В.Леніна, який стався 25 травня 1922 р. Вождь не встиг публічно виступити з обіцяною підтримкою України. Й.Сталіну вдалося відтермінувати затвердження результатів роботи комісії: політбюро ЦК РКП(б) схвалило їх лише 10 серпня 1922 р., а вже наступного дня була створена комісія оргбюро ЦК РКП(б) на чолі з Й.Сталіним зі встановлення взаємовідносин між РСФРР та незалежними республіками, діяльність якої мала протилежний вектор спрямування.

Позиція українського керівництва та Й.Сталіна мала одну спільну рису: обидві сторони намагалися зблизити зміст і форму взаємовідносин. Суть плану Сталіна, загальновідомого під назвою «автономізації» незалежних республік, полягала передусім у приведенні формального статусу тогочасних «договірних республік» до наявних реалій. У ньому зближення форми і змісту вбачалося у зміні форми. Натомість українська сторона намагалася змінити зміст взаємовідносин і «підтягти» його до наявної «незалежницької» форми. В результаті вийшло «ні вашим ні нашим». Не аналізуючи цю проблему детально, зазначимо, що після часткового одужання В.Леніна за його наполяганням в роботі над питанням про взаємини з «незалежними» республіками постійно враховувалася необхідність *формального* збереження за республіками державного статусу і знову-таки *формального* надання їм однакових з Росією державних прав. Цим можна пояснити включення до Договору про створення СРСР права виходу кожної із союзних республік із його складу.

Попри поширену в історіографії та в сучасній історичній пам'яті дату 30 грудня 1922 р. як день утворення СРСР, у реаліях 1920-х років вона мало що означала. На той час офіційною датою заснування СРСР (до речі, державним святом) було 6 липня 1923 р.⁹ Звернемося до результатів роботи I Всесоюзного з'їзду рад, рішення якого нині вважаються початком існування СРСР. Й.Сталін на ньому був основним доповідачем з питання об'єднання республік. Наприкінці свого виступу він зачитав проект Декларації та Договору про утворення СРСР і закликав негайно ухвалити їх прийняття «з властивою комуністам одностайністю»¹⁰. Однак депутати Й.Сталіна не підтримали.

Натомість була затверджена постанова, запропонована представником УСРР М.Фрунзе, за якою Декларація і Союзний договір були ухвалені лише в основному та передавалися на обговорення до республік. Набути чинності названі

документи повинні були лише на наступній сесії ЦВК СРСР, що мала відбутися після внесення поправок, запропонованих республіками та узгодження всіх спірних питань¹¹. Таке рішення з'їзду цілковито узгоджувалося з резолюцією пленуму ЦК РКП(б) про союзне будівництво від 18 грудня 1922 р.¹² У виступі М.Фрунзе воно мотивувалося необхідністю, щоб створення СРСР було «дійсно актом, що встановлює безпомилково основи нових міцних взаємовідносин, які дають можливість кожній державі, що входить в Союз, проявити в інтересах спільної справи максимум енергії і самодіяльності»¹³. Що стосується української сторони, то вона сприйняла настанови про створення СРСР як керівництво до дії: проект Договору було піддано серйозному доопрацюванню. Його напрям визначався тим, що з Харкова СРСР бачився не покращеним варіантом Російської імперії, а дійсно новим державним утворенням, у якому гасла про рівноправність і взаємоповагу не будуть порожніми словами.

Оптимізму керівництву УСРР додала позиція В.Леніна, який ще 6 жовтня 1922 р. заявив про свої наміри оголосити «бій не на життя, а на смерть» великоросійському шовінізму¹⁴. У листі від 30 грудня 1922 р., який був частково оголошений на XII з'їзді РКП(б), В.Ленін жалкував, що не втрутився достатньо енергійно «в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік»¹⁵. Його ставлення до проблеми сприяло перегляду ухваленого на той час «в основному» проекту Договору про утворення СРСР. Цим і скористалися українські керманічі. Тим більше, що підстави для занепокоєння не лише не зникали, а виявлялися дедалі більш рельєфно.

Не можна сказати, що у ті часи, коли В.Ленін реально керував державою, українські інтереси враховувалися достатньою мірою. Але тоді усе списувалося на неналагодженість управління, самого вождя у великодержавництві звинувачувати не було підстав. Протоколи політбюро ЦК КП(б)У за 1921–1922 рр. переповнені протестами проти централізму Кремля. Вони стосувалися не лише питань розвитку промисловості і фінансування, а й управління в сфері транспорту, інформаційного забезпечення, торгівлі, партійного контролю, ДПУ, освіти тощо¹⁶. Створення СРСР, коли на чолі цих процесів формально мали постати не російські, а союзні органи влади, бачилося керівництвом УСРР як крок на шляху до поліпшення ситуації. Українська компартійна еліта на той час вже усвідомила необхідність здобути реальні управлінські важелі і це прагнення лише посилювалося в перші місяці 1923 р., коли ситуація з фінансуванням УСРР відчутно погіршилася¹⁷.

Крім того, у січні 1923 р. керівництву УСРР стало відомо, що в Кремлі збираються припинити роботу навіть тієї невеликої кількості металургійних підприємств, що на той час ще працювали в Україні. Тому 30 січня на засіданні РНК УСРР було ухвалене рішення «доручити т. Фрунзе (який тоді перебував у Москві. — *Авт.*) від імені РНК УСРР вказати відповідним установам РСФРР на абсолютну неприпустимість навіть постановки на обговорення без попереднього висновку Українського Уряду питання, яке може викликати цілу низку політичних ускладнень на Україні»¹⁸.

17 лютого 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про необхідність внесення до бюджетних правил майбутньої союзної конституції права для республік встановлювати додаткові надзагальносоюзні податки¹⁹. Через два дні

політбюро ЦК КП(б)У наголосило на необхідності «створення органу в системі верховного керівництва Союзу, який би гарантував рівноправність окремих членів Союзу»²⁰ (пізніше – Рада Національностей).

На пленумі ЦК РКП(б), що відбувся 21–24 лютого 1923 р., позицію української сторони боронив М.Фрунзе. Вже втретє на подібних зібраннях він виступав реальним і впливовим опонентом Й.Сталіну (до цього – у травні та грудні 1922 р.). У відповідності до рішенням політбюро ЦК КП(б)У, М.Фрунзе наполягав на потребі «підтвердити в категоричній формі необхідність відділення органів Управління Союзу Республік від існуючих органів РСФРР». Для цього він пропонував доручити політбюро ЦК РКП(б) терміново зайнятися конструюванням союзних органів. М.Фрунзе також наголосив на нагальній потребі перегляду союзного договору в тій його частині, що стосується фінансування. Йшлося про надання республікам права виявляти власну фінансову ініціативу, розширення їх повноважень в укладанні концесійних договорів. Для контролю та загального керівництва цими питаннями і виробленням проекту Конституції СРСР М.Фрунзе пропонував створити спеціальну комісію ЦК²¹.

Плани Й.Сталіна з прискорення централізаційних процесів зазнали на пленумі тимчасової поразки. Натомість ще раз було підтверджено, що до встановлення «нормальних союзних органів існуюча система взаємовідносин радянських органів залишається без змін»²². Незважаючи на те, що Й.Сталін був категоричним супротивником другої палати в системі вищих органів радянської влади, у резолюції пленуму її створення визначалося «як один з найбільш доцільних шляхів вирішення національного питання»²³. Серед членів політбюро ЦК РКП(б) головним захисником українських прав став Л.Троцький.

5 березня 1923 р. Л.Троцький мав телефонну розмову з В.Леніним, в якій вождь виявив глибоке занепокоєння діями Й.Сталіна у національному питанні. Наступного дня Троцький відіслав Сталіну зроблені у згоді з ленінськими настановами зауваження до сталінських тез з національного питання. У цих заувагах Л.Троцький підкреслював: «Джерела великодержавної неуваги до національних особливостей окраїн – не лише серед «кадрів старих партійних робітників російського походження в складі комуністичних організацій національних республік» (так було сказано в сталінському проекті тез. – *Авт.*), а і серед значної частини партійних працівників Московії... Великодержавність ... у радянських сановників знаходить своє «ділове» відображення, коли мова стосується тих чи інших потреб окраїн»²⁴ (підкреслення тут і далі в цитаті із зауважень Троцького до цих тез зроблені Й.Сталіним. – *Авт.*).

Далі у своїх пропозиціях Л.Троцький акцентував увагу на такому: «Потрібно також, на мій погляд, ясно і точно висловитися в тезах, що створення соціалістичних республік було безумовно сприйняте певною частиною центральної радянської бюрократії як початок ліквідації національних і автономних державних організацій та областей. Потрібно найбільш різко засудити таке розуміння, як імпералістично-антипролетарське, і закликати центральний комітет партії суворо спостерігати за тим, щоб під прапором об'єднання комісаріатів не робилося спроб ігнорувати національні або культурні інтереси національних республік. Можна б прямо відзначити, що створення об'єднаних комісаріатів є екзамен радянському апарату: якби цей досвід отримав на практиці великодержавницький напрям, то партія внесла б на найближчому З'їзді Рад пропозицію про роз'єднання

об'єднаних комісаріатів аж до належного перевиховання радянського апарату у душі справді пролетарської уваги до нужд та потреб малих та відсталих націй»²⁵. Зауваги Троцького, у разі реального їх врахування, могли кардинально змінити взаємовідносини республік з центром. По суті, вони були спрямовані проти сталінського бачення проблеми.

Той факт, що процитовані поправки були доволі м'яким відображенням ленінської позиції, став відомим Й.Сталіну. Незважаючи на те що В.Ленін радив Л.Троцькому не розповідати в індивідуальному порядку Й.Сталіну про свої зауваження («Сталін піде на гнилий компроміс та обмане»²⁶, – говорив В.Ленін), Л.Троцький не втримався. Хоч не прямо, а через Л.Каменєва Й.Сталіну стало все відомо. Сталося те, про що В.Ленін попереджав. Ззовні Й.Сталін показав себе старанним учнем. Усе підкреслене він врахував у своїй доповіді, а у листі-відповіді, якого він відправив усім членам політбюро ЦК (мовляв, дивіться – я виправився!), поправки Троцького були названі «незаперечними і такими, що цілковито співпадають з основним тоном цих тез»²⁷. Пізніше процитовані нами рядки лише з незначними редакційними змінами увійшли до п. 8. резолюції ЦК РКП(б) з національного питання за результатами XII з'їзду РКП(б)²⁸.

У Кремлі усвідомили, що негайне прискорення централізаційних процесів може викликати зворотну реакцію. Нехтування формальними ознаками суверенітету справді викликало незадоволення республік і, зокрема, України. 21 березня 1923 р. повноважне представництво УСРР в Москві передало від імені Раднаркому УСРР заяву до Президії ВЦВК, РНК РСФРР та політбюро ЦК РКП(б), у якій висловлювало гостре невдоволення діями московських наркоматів. Відзначимо, що це була офіційна позиція українського керівництва. У цьому протесті наголошувалося, що так як «до цього часу Союзний договір в дію не введений, то вживання в офіційних паперах, котрі виходять від органів РСФРР, терміна Союз Радянських Соціалістичних Республік або скорочено СРСР є неправильним і недоцільним»²⁹. Це був не перший такий протест. Уперше схожий запит було надіслано наприкінці січня 1923 р., у відповідь на статтю в газеті «Правда» від 24 січня під назвою «Союзный ВСНХ», у якій, зокрема, відзначалося, що «Союзна ВРНГ» буде одночасно виконувати функції ВРНГ РСФРР. Як зазначалося в «Бюлетені інформаційного відділу повноважного представництва УСРР в РСФРР», «ця замітка рішуче суперечить конституційним засадам прелімінарного Союзного Договору між Радянськими Республіками»³⁰. Практичної користі від такої поспішливості і справді не було. Адже й до виголошення рішення про намір створити державне утворення під назвою Союз Радянських Соціалістичних Республік країна без назви була достатньо централізованою, а отже, існував більш-менш налагоджений механізм ухвалення та реалізації рішень.

Керівництво УСРР не влаштувала проста заміна вивіски (тобто назви держави), що було природним для Кремля. Тенденції до збереження формального державного статусу та реального збільшення прав національних республік знайшли відображення в рішеннях XII з'їзду РКП(б) (17–25.04.1923). Зокрема, у п.10 резолюції з'їзду з національного питання наголошувалося на необхідності надати республікам «достатньо широкі фінансові, і, зокрема, бюджетні права, які забезпечують можливість виявлення їх власної державно-адміністративної, господарської та культурної ініціативи»³¹.

В Україні настанови XII з'їзду РКП(б) були сприйняті як керівництво до дії. 3 травня 1923 р. під головуванням Х.Раковського відбулося об'єднане засідання комісії Раднаркому УСРР з опрацювання конституції СРСР, взаємовідносин між наркоматами УСРР та СРСР*. Було вирішено «визнати за необхідне переглянути усі раніше опрацьовані положення, виходячи з тез, прийнятих Всеукраїнською партійною конференцією та XII з'їздом РКП(б)»³². Для цього створювалася об'єднана комісія у складі М.Фрунзе, М.Скрипника, М.Владимирського на чолі з Х.Раковським. Їй було доручено до 7 травня внести свої пропозиції. Наступного дня подібне рішення прийняло і політбюро ЦК КП(б)У³³.

Під час роботи цієї комісії ухвалювалися зовсім незвичні для слуху нашого сучасника пропозиції. Так, 7 травня серед інших було ухвалено рішення добиватися, щоб столиця Союзу не співпадала зі столицею республік³⁴. Щоправда, політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 11 травня 1923 р. цю вимогу не схвалило, але при цьому визнало «необхідність обумовити незбіг осіб та апаратів народних комісаріатів Союзу та Союзних республік»³⁵. Усі інші пропозиції комісії були затверджені. Зокрема, було ще раз сказано про «необхідність піддати серйозному перегляду всі основні положення в сенсі уточнення прав Союзу та розширення прав окремих республік» і наголошувалося на нагальній потребі встановити «порядок оголошення того чи іншого майна та ресурсів окремих республік загальносоюзним надбанням, передбачивши участь республік в управлінні ним»³⁶. Серед ініціатив варто назвати вимоги українського керівництва щодо того, щоб в республіках були наркоми, а не уповнаркоми по всіх категоріях наркоматів, незалежно від їх функцій та прав³⁷. Не знайшли заперечень на засіданні політбюро ЦК КП(б)У й ініціативи комісії з надання республікам права розмішувати державні позики та брати реальну участь в кредитній політиці³⁸. Особливо варто підкреслити, що українські урядовці вимагали, щоби до республіканського бюджету входив кошторис як необ'єднаних, так і директивних наркоматів³⁹.

Остаточна позиція української сторони була зафіксована на об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК та РНК УСРР 23 травня 1923 р. На ньому усі попередні ухвали були об'єднані в один документ – проект Конституції СРСР, що за формою був тотожним проекту Договору про утворення СРСР. Про серйозність підходу свідчили наміри українських урядовців добиватися того, щоб наркомати закордонних справ та зовнішньої торгівлі перейшли з категорії злитих до директивних. Окрім того, українське керівництво наполягало на тому, щоб наркомати праці, продовольства і робітничо-селянської інспекції були необ'єднаними. Серед вимог були також і надання Україні права ініціативи у залізничному будівництві та при формування тарифів на залізничні перевезення⁴⁰.

Перед поїздкою на Четверту нараду при ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей Х.Раковський надіслав до всіх господарських інституцій України телеграму, у якій просив надати «перелік непорозумінь і конфліктів /з коротким їх викладом/ між вашими установами і відповідними органами РСФРР. Майте на увазі, що до категорії конфліктів від-

* Повна назва така: «Об'єднана комісія Раднаркому по опрацюванню конституції СРСР, взаємовідносин між наркоматами УСРР та СРСР, структури і конституції Верховного суду та побудови бюджету».

носяться усі ті питання, які Ви перенесли в РНК, УЕР, ВУЦВК, ЦК КП(б)У і які виникли в результаті непорозумінь із центральними органами»⁴¹.

Надіслані відомості були узагальнені в окремому документі на 12 сторінках під назвою «Взаємовідносини з центральними установами в Москві і конфлікти на цьому ґрунті». В ньому було виокремлено три системні недоліки у взаєминах з Кремлем, які, по суті, охоплювали весь спектр взаємовідносин. Першим з них було названо «Порушення Конституції та втручання в компетенцію вищих органів окремих республік з боку центральних органів РСФРР». Другим було зазначено «Постанови та розпорядження центральних органів РСФРР в області економічного будівництва, котрі призводять, з одного боку, до дезорганізації економічної діяльності, а з іншого — до зриву господарської ініціативи господарчих органів УСРР». Третім і основним недоліком були названі «фінансові взаємовідносини». Проблема тут полягала у систематичному недофінансуванні України та у вирішенні за її рахунок потреб РСФРР. Це, як було зауважено у висновках згаданого документа, призвело до того, що «Український Уряд не в змозі гарантувати достатньо правильне та успішне розгортання роботи по відновленню народного господарства»⁴².

Незважаючи на вагомі аргументи, на Четвертій нараді більшість українських пропозицій було забалотовано. Й.Сталіну вдалося розколоти представників України і частина ухвалених в Харкові рішень обстоювалася не усіма членами української делегації. Роль «троянського коня» відіграв Д.Мануїльський, який досить несподівано «відкрив» «принципові розбіжності» між членами української делегації у питанні про створення СРСР. Спроби Х.Раковського наполягти на затверджених в Україні рішеннях, які, здавалося б, цілковито узгоджувалися з резолюціями XII з'їзду РКП(б), включно з підняттям питання про перегляд статусу деяких злитих комісаріатів (Наркомат закордонних справ і Наркомат зовнішньої торгівлі), були кваліфіковані Й.Сталіним як сепаратизм і конфедералізм і відкинуті учасниками наради, переважну більшість якої становили прихильники Сталіна. Зрозуміло, що сподіватися на підтримку Леніна вже не було підстав.

Найбільш активних опонентів Й.Сталін швидко нейтралізував. Х.Раковського в липні 1923 р. було вислано за межі України (повноважним представником (повпредом) до Англії), при цьому на питання про його незгоди з Й.Сталіним у поглядах на господарську самодостатність України було накладено табу. Слідом за Раковським навесні 1924 р. з України було відкликано М.Фрунзе, який в жовтні 1925 р. помер на операційному столі за загадкових обставин. Навіть М.Скрипнику, якого врешті-решт залишили Україні, дали зрозуміти, що можуть знайти місце за її межами. Так, приміром, у січні 1924 р. Кремль піднімав питання про призначення М.Скрипника прокурором Верховного Суду СРСР⁴³, а у квітні — послом до Чехословаччини⁴⁴.

Однак ліквідація особистісних «захисних редутив» не знищила саму ідею необхідності та правочинності обстоювання інтересів УСРР. Багато не лише керівних республіканських діячів, а й низових активістів сприйняли ідею СРСР як справді рівноправного і добровільного союзу народів. Рівність і сприяння національним республікам залишалися також офіційними гаслами радянської агітації та пропаганди.

Ці гасла мали практичну користь для Кремля. Серед іншого, вони сприяли активній співпраці з радянською владою української інтелігенції. Саме перша

половина 1923 р. стала, приміром, переломною у настроях українського вчительства, яке в основній своїй масі лише після запровадження політики коренізації перейшло на бік радянської влади. Зауважимо, що абсолютна більшість вчителів працювала на селі і їх значення добре розуміли в Кремлі. Пізніше Й.Сталін цілком слушно назвав сільське вчительство «командним складом з формування свідомості людей»⁴⁵, тому лояльність вчительства була дуже потрібною.

Разом з тим надавати реальні повноваження республікам у господарській сфері сталінське керівництво не збиралося. Така пропозиція всерйоз навіть не розглядалася. Адже невідповідність форми (агітаційних гасел, пропаганди, іноді – зовнішніх атрибутів) та змісту (реальних дій) була правилом комуністичної політики. Втім, щоб втримати під контролем Україну, їй певний час було дозволено виявляти ініціативу у національно-культурній сфері.

Історики початку ХХІ ст. можуть стверджувати, що з організацією Радянського Союзу нічого принципового у взаємовідносинах України з Кремлем не змінилося. Ззовні це так і виглядає. Однак не можна забувати про *спроби* українського компартійного керівництва, вхопившись за формальності, не стільки зберегти (зберігати було нічого), скільки підвищити фактичний статус і економічний суверенітет УСРР. Хоча спроба ця загалом виявилася невдалою, але вона мала свої наслідки.

Спроби України відстояти право на господарську ініціативу

Незважаючи на перемогу над Х.Раковським та іншими критично налаштованими «націоналами», Й.Сталін не міг зігнувати резолюцію ХІІ з'їзду РКП(б), у якій йшлося про потребу того, щоб у разі створення союзних економічних органів «були надані республікам досить широкі фінансові і, зокрема, бюджетні права, які забезпечують можливість виявлення їх власної державно-адміністративної, культурної та господарської ініціативи»⁴⁶. Ця теза знайшла своє підтвердження і в резолюції Четвертої наради ЦК РКП(б) у червні 1923 р., у якій, зокрема, зазначалося: «У межах наданої республікам частини, розміри якої повинні бути визначені окремо, слід було б розширити бюджетну самостійність останніх»⁴⁷.

Поглянемо, як ці настанови здійснювалися на практиці. Для цього порівняємо новий (перший після утворення СРСР) господарський рік, що на той час починався з 1 жовтня, з попереднім. Звернемося до ретельно звірених цифр з аналітично-довідкового видання Держплану УСРР, а саме до опублікованої у 1925 р. брошури «Материалы для определения роли Украины в общегосударственном бюджете в 1913, 1922–23, 1923–24 и 1924–25 гг.», зміст якої можна знайти також в архівних джерелах⁴⁸. Згідно з цим документом, підсумкові прибутки з території України в загальносоюзному бюджеті в 1922/23 господарському році становили 22,24%⁴⁹, а видатки – 17,25%⁵⁰. Зауважимо, що раніше співвідношення було ще гіршим. Бачимо негативне для України сальдо в 4,99%. Натомість уже 1923/24 р. ситуація для України змінилася на краще: прибутків було зібрано 21,7%, а видатків видано 18,95%⁵¹, тобто негативне сальдо зменшилося до 2,75%. Але у будь-якому разі цифра видатків була значно менша від тієї, потребу надання якої з огляду на більш значні руйнування просили українські керманічі – вони наполягали на 25%.

В Україні сподівались на зближення прибуткової та видаткової частки УСРР в єдиному загальносоюзному бюджеті в наступному році. Однак аналіз вже попередніх варіантів головного фінансового документа змусив членів політбюро ЦК КП(б)У «констатувати, що загальна сума асигнувань, призначених для потреб необ'єднаних наркоматів на 1924–25 р., недостатньо збільшена і не відповідає загальному зросту бюджету Союзу»⁵². Ці зауваження не допомогли, частка України у загальних видатках зменшилася з 18,95 до 18,4%, тоді як зібрали з України коштів на 0,3% більше (22% проти 21,7%)⁵³. Щодо необ'єднаних наркоматів, то зниження було більш суттєвим – з 20,3 до 17,4% від подібних загальносоюзних витрат.

Таке становище не могло задовольнити керівництво УСРР. Однак тут ще сподівалися, що з часом все владнається. Тим більше, що бюджет 1924/25 р. вперше в радянській історії був бездефіцитним, тобто сума видатків не перевищувала зібраних на терені СРСР прибутків, а заради «світлого бюджетного майбутнього» можна було й потерпіти рік-другий. Іншою важливою рисою цього господарського року стало проголошення принципу збалансованості в складанні республіканського бюджету, що був задекларований у затвердженому 29 жовтня 1924 р. законі «Про бюджетні права Союзу РСР та союзних республік, що входять до його складу».

Однак, як виявилось під час складання республіканського бюджету, Центр у цьому законі завчасно потурбувався про свою ключову роль. Навіть в УСРР, що була беззаперечним донором в СРСР, не могли скласти свого республіканського бюджету бездефіцитним, оскільки надані податкові надходження були недостатніми. На додаток до цього, як наголошував на засіданні політбюро ЦК КП(б)У заступник наркому фінансів М.Каттель, бюджет республіки, що проходив усі республіканські інстанції, у союзних органах зазнавав таких значних змін, що фактично не давав можливості Україні будувати свій республіканський кошторис в більш-менш закінченому варіанті⁵⁴. Це викликало незадоволення Харкова, тим більше, що такий розподіл коштів призводив до того, що в Україні видатки в перерахунку на одну особу значно відставали від загальносоюзних. Так, наприклад, у цьому ж 1924/25 р. такі видатки в СРСР становили 6 руб. 61 коп., а в Україні – 6 руб. 09 коп. Особливо відчутним було відставання у культурно-соціальних потребах – 2 руб. 60 коп. та 1 руб. 99 коп. відповідно⁵⁵. З цього можна зробити висновок, що непропорційно мала частка УСРР у витратах залишалася правилом. Мало того, у 1924/25 р. ситуація лише погіршилася.

Іншою проблемою були постійні спроби Кремля перебрати на себе якомога більше повноважень, не рахуючись з українським субцентром влади. У листі до Й.Сталіна, аналізуючи становище в 1924/25 р., голова РНК УСРР В.Чубар писав: «В роботі апаратів Союзних наркоматів завжди виявлялися тенденції якомога більше забрати в безпосереднє своє управління, урізуючи права та масштаб роботи союзних республік. Останнім часом ці тенденції виявилися особливо відчутно у цілому ряді галузей державної роботи, живлячи таким чином настрої серед відповідальних працівників наркоматів, що сприяють зростанню зневажливого ставлення до суті справи та ігнорування інтересів Союзних республік»⁵⁶. Для ілюстрації В.Чубар навів переконливі приклади такого «урізання» у промисловості, торгівлі, пошті, праці. Наводячи приклад вилучення з республіканських прибутків

відрахувань від промислового податку, голова РНК УСРР підкреслив: «Зменшення можливості маневрування республіканських органів беззаперечно»⁵⁷.

Однак В.Чубар у даному листі не лише бідкався, а й попереджав та пропонував: «При поглибленні вказаних мною вище тенденцій справа будівництва Союзу Радянських Соціалістичних Республік може сильно постраждати, оскільки загострення на цьому ґрунті можуть поглиблюватися у бік непотрібного тертя та витрати часу. Для попередження цього ми вважаємо корисним створити Спеціальну комісію при ЦК, котра б до осіннього Пленуму розглянула роботу найважливіших союзних наркоматів і напрацювала ряд заходів, що ліквідують наведені вище ненормальності і будуть сприяти більш правильному розподілу роботи між Союзними республіками та Союзними наркоматами»⁵⁸.

1925/26 р. став першим, коли у плануванні господарської діяльності почали враховувати завдання реконструкції промисловості. На часі стояло питання про шляхи індустріалізації. Для України воно було надзвичайно актуальним. Незважаючи на те що, за підрахунками статистиків, протягом 1923–26 рр. з території України приблизно на 50 тис. осіб щорічно більше виїжджало, аніж приїжджало⁵⁹, високі темпи приросту населення у республіці (2,3% в 1923–1926 рр.)⁶⁰ та значне аграрне перенаселення (за станом на 1927 р., за даними Наркомату земельних справ, в селах було 22,5% зайвих робочих рук⁶¹) призвели до того, що «зайвина населення в сільському господарстві» обраховувалася в розмірі 5 млн осіб⁶². Якщо додати до цього 250 тис. безробітних міських та 400 тис. утриманців і врахувати натуральний приріст, то наприкінці першої п'ятирічки передбачалося «зайвини населення близько 8,5 млн»⁶³.

Ці дані були відомі компартійному керівництву України і саме з них воно виходило у своїх пропозиціях щодо промислового будівництва в Україні. В травні 1925 р., на одному з перших засідань політбюро ЦК КП(б)У з участю Л.Кагановича, В.Чубар основною лінією на шляху розвитку народного господарства назвав «органічне поєднання розвитку сільського господарства України та вирішення проблеми дешевої енергії для промисловості»⁶⁴. Не викликала сумніву «необхідність для народного господарства України більш швидкого розвитку і зросту селянського господарства. Це є відправною точкою всього розвитку народного господарства України в цілому»⁶⁵. Оскільки гостро стояло питання надлишкової робочої сили, то тут же наголошувалося, що «особливо характерною і важливою групою Української промисловості є сільськогосподарська обробна промисловість: цукробурякова, винокурна, консервна м'ясна, мукомельна, маслоробна та олійна»⁶⁶.

Виконанню благих намірів республіканського керівництва заважав чинний порядок фінансування республік, за яким, відзначав В.Чубар, «союзні НКФ, Держплан, РПО та РНК вважають немовби своїм обов'язком змінити до невпізнання у хащах своїх канцелярій республіканські бюджети»⁶⁷. Іншою перепоною у господарському будівництві ставав той факт, що більш-менш реальний вплив республіканське керівництво мало лише на республіканський бюджет, а більшість видатків на промисловість здійснювалася за загальносоюзним кошторисом.

Розуміючи ту обставину, що 1925/26 р. був перехідним від відновлення до реконструкції промисловості, голова Держплану УСРР Г. Гринько зауважував: «Зріст усіх галузей народного господарства та величезне ускладнення підлягаючих бюджетному фінансуванню витрат робить надзвичайно актуальним питання про

перегляд бюджетних прав республіки для приведення їх у відповідність з більш складним економічним, державним та культурним будівництвом»⁶⁸. На часі стояло завдання більш дієвої участі українських економічних органів у розробці шляхів економічного поступу в межах усього СРСР та надання реальних важелів управління українською економікою.

У Кремлі під час планування індустріалізації основні капіталовкладення під різними приводами збиралися спрямувати за межі України. Українське керівництво не могло примиритися з тими планами, за якими «з 45 заводів, які збираються побудувати, лише три заводи будуть розміщені в Україні»⁶⁹. Натомість українські урядовці економічно обґрунтовували першочерговий промисловий розвиток УСРР з тим, щоб до 1929/30 р. частка української промисловості у загальносоюзній становила 38%⁷⁰. Г.Гринько у своїх «тезах на чергові теми економічного будівництва» обстоював пріоритети економічного розвитку України, заявивши про необхідність «зміцнення передових республік Союзу, а не лише відсталих». Він підкреслив: «В умовах нашого Радянського Союзу, де органічно співіснують усі народногосподарські ланки від напівкочового господарства до високорозвинутого державного капіталізму та зародків соціалізму, було б утопією та надзвичайно шкідливою помилкою зрівняння шаблів економічного розвитку шляхом штучного затримання передових»⁷¹.

Обґрунтовуючи перед Центром необхідність пріоритетного розвитку України, Г.Гринько писав: «В силу специфічних умов свого географічного положення (близькість європейських та близькосхідних ринків та наявність незамерзаючих портів), а також внаслідок специфічних рис своєї економіки (виробництво експортних товарів, видобуток найважливіших корисних копалин і концентроване розташування найголовніших галузей промисловості) *вкладення капіталів в українське народне господарство має призвести до найбільш стрімкого народногосподарського ефекту для всього СРСР*». Логічним був і висновок: «Не може бути зрівняльного підходу»⁷².

Подібна точка зору була поширеною серед керівництва України і воно її обстоювало перед Кремлем. У другій половині 1920-х років ЦК РКП(б) нерідко прислуховувався до позиції Харкова. І досить часто декларувало згоду. Однією з таких перемог стало рішення про будівництво Дніпрогесу. У березні 1927 р. Л.Каганович так охарактеризував це досягнення: «Ми їздили спеціально до Москви, ми ставили там завзято це питання. Я мушу зауважити особливу роль у відношенні Дніпрельстану тов. Чубаря, що він вивчав, поглиблював, розробляв це питання й ми досягли того, що Дніпрельстан будується»⁷³.

За слушним зауваженням С.Кульчицького, в умовах боротьби за владу Й.Сталін «був кращим другом національних республік. У боротьбі зі своїми супротивниками він відчував крайню потребу в підтримці найбільшої радянської республіки – УСРР та найбільш чисельної, після російської, республіканської партійної організації – КП(б)У»⁷⁴. Формально у Кремля не викликало заперечення ухвалене ЦК КП(б)У в червні 1926 р. рішення про те, що «партія буде вести дальшу роботу в справі зміцнення СРСР на базі існуючої Конституції при забезпеченні самодіяльності та розгортання державного будівництва УСРР»⁷⁵. Однак, коли справа доходила до практичних кроків в напрямку «забезпечення самодіяльності», то все поверталось на круги своя. Надавати реальну самостійність українському субцентру влади хоча б у чітко визначених межах Кремль не бажав.

Такий стан речей викликав гостре незадоволення в Харкові. Це відобразилося у роботі та рішеннях об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, що відбувся наприкінці лютого – на початку березня 1927 р. Питання бюджетних взаємовідносин та економічного розвитку народного господарства було на ньому основним. Бюджетна безправність вже так допекла керівника українського уряду, що у відповідь на чергове урізання фінансування України він відгукнувся доволі емоційно: «Коли ми захищали в союзних установах наш бюджет в таких умовах, звичайно виникла внутрішня думка – чи треба так гарно складати бюджет, коли в ньому буде все видно, щоб потім потрапити під механічне скорочення? Ми провадили державну лінію, ми себе обмежували, складаючи бюджет без запасу, і коли різали – різали наживо»⁷⁶.

Українські компартійні керівники дедалі більше усвідомлювали важливість бюджету. М.Скрипник на тому пленумі наголошував: «Бюджет не є питання окреме, його не можна порівняти з будь-яким законом, навіть кодексом. Це більше, ніж окремий закон. Бюджет – це вияв цілого життя держави, бюджет визначає життя всіх наркоматів, всіх галузей роботи, всіх наших округ на цілий рік»⁷⁷. Обурював українське керівництво і сам факт існування перманентного дефіциту республіканського бюджету, що начебто покривався за рахунок дотацій союзного кошторису. Цілком слушним було зауваження, що «ця дотація фактично не дотація, а частина республіканського бюджету»⁷⁸. Тим більше, що видатки умовного бюджету*, вирахованого Держпланом для території України, становили лише 94% зібраних в Україні прибутків⁷⁹. Водночас М.Скрипник зауважив, що українські інтереси треба більш наполегливо обстоювати у Москві, а то через те, що частина членів Бюджетної комісії ЦВК СРСР від України залишалися вдома, «більшість у 3-4 голоси провалюється питання, яке має для нас величезне значення»⁸⁰.

Невдоволення діями союзного центру знайшло відображення і в резолюції: «Визнаючи незадовільним існуючий закон про бюджетні права республік, вважати за необхідне подальше уточнення цього закону у напрямку забезпечення виконання директив XII з'їзду про бюджети національних республік»⁸¹. Інакше кажучи, українські компартійні та радянські діячі вкотре вимагали перейти від декларації рівноправності до її реального наповнення.

Втім, при складанні бюджету та планів виробництва на 1927/28 р. знову виникли ті самі проблеми. У доповідній записці до політбюро ЦК КП(б)У у вересні 1927 р. Нарком фінансів УСРР М.Полоз зазначав, що найбільші розходження українського та московського варіантів бюджету стосуються витрат на товарообіг і кооперацію. При цьому він підкреслював, що це негативно відіб'ється на заготівлях та переробці сільськогосподарської продукції⁸², а ця галузь мала для України величезне значення. Найменшими були і заплановані витрати республіканських бюджетів на одну особу – в УСРР вони становили 5,05 руб., тоді як в РСФРР – 5,6 руб., а в інших республіках значно більше. «Таким робом, – підкреслював М.Полоз, – Україна зростає як по всьому бюджету, так і зокрема в галузі соціально-культурних витрат менш за пересічний зріст усього союзу»⁸³. Таке відставання у видатках економічно передової республіки аж ніяк не додавало сим-

* До умовного бюджету на території України включалася не лише сума всіх прибутків та видатків на території УСРР, а й частка України у витратах центральних відомств.

патій до союзного керівництва. Розрив між словом та ділом бентежив українську компартійну еліту. Саме в такій обстановці була опублікована знаменита стаття М.Волобуєва із звинуваченнями Кремля в колоніальному визиску України.

Аналіз тогочасної ситуації дає підстави стверджувати, що в Харкові боротьбу проти «українського націоналізму» у вигляді «волобуєвщини» зніціювали для того, щоб домогтися кращого врахування центром українських економічних інтересів. На цю думку наводить не лише сам факт публікації одночасно зі статтею М.Волобуєва критики А.Річицького, а насамперед зміст критичної статті⁸⁴, у якій захищалися українські інтереси та підкреслювалося, що без СРСР Україні було б гірше. Аргументами А.Річицького були плани на покращення ситуації та виправлення тих недоліків у взаєминах України з центром, що справді мали місце.

Стаття М.Волобуєва справді містила чимало хиб. У ній автор виступав і піонером-теоретиком у розробці поняття колоніалізму, і критиком економічної політики центру стосовно України, і таким вченим, що пропонує реальні кроки на шляху подолання наявної нерівноправності, і ледь не теоретиком усього комуністичного руху, що по-своєму обґрунтовує помилковість неприйняття троцькістською опозицією гасла будівництва соціалізму в одній країні (теза «про соціалізм в одній країні» у нього заперечувалася апіорі, оскільки Волобуєв розглядав СРСР як союз держав і союз економік). Значна кількість тверджень були недостатньо продуманими і контраверсійними. Однак основну тезу М.Волобуєва, якою засуджувався постійний економічний визиск УСРР, а отже, нерівномірно великі дотації Україною потреб Союзу та інших республік, реально ніхто не заперечував. Приміром, на «дискусії» в Інституті марксизму основною формою критики Волобуєва стало навішування ідеологічних ярликів, у кращому разі – вишукування у статті стилістичних недоліків, а зовсім не обґрунтування помилковості аргументів щодо економічного визиску України. М.Скрипник визнав: «Тов. Річицький дав вбивчу аналізу, детально аналізував всі боки теорії Волобуєва. Наші дебати, на жаль, нічого нового до цього не додали»⁸⁵.

Можливо, ця дискусія повністю розчарувала б М.Скрипника, якби не виступ співробітника інституту Крикуна. Його зміст редакція «Більшовика України» подала так: «Тов. Крикун у своєму виступі заявив, що методологічна позиція тов. Річицького нічим не відрізняється від позиції Волобуєва. Тільки, мовляв, один доводить, що Україні кепсько, а другий, навпаки, що Україні добре. Обурюється проти розрахунків щодо стану України, мовляв, коли треба для СРСР, то можна й притиснути УСРР. Він обвинувачував т. Річицького, що той критикує Волобуєва з погляду інтересів УСРР, а не СРСР»⁸⁶. Ймовірно, саме боротьба з такими поглядами, як у Крикуна, і була метою публікації статті М.Волобуєва. Тому основну частину свого виступу М.Скрипник присвятив критиці таких думок. Суть його зводилася до того, що покращання економічного стану в радянській Україні саме в інтересах СРСР, а той, «хто стоїть на становищі протилежних інтересів України та СРСР, той прихильник або російського, або українського націоналізму»⁸⁷.

Подібні настанови Скрипник повторив у надрукованому в «Більшовику України» листі до Д.Лебеда. Формально причиною винесення цього листа на шпальти друкованого видання була названа пропозиція редакції «Більшовика України» написати замітки до статті Д.Лебеда «Внимание идеологическому фронту», що була надрукована у московському журналі «Большевик». Розкритикувавши натяк на те, що «ніби всяку постановку питання про рештки колишнього

колоніального становища України»⁸⁸ можна вважати за націоналізм, Скрипник фактично розгорнув критику Лебеда як такого, що не знищив ще у собі залишки російського шовініста. Він жорстко відмежував погляди М.Волобуєва від настроїв української компартійної еліти, але доволі діалектично водночас зауважив: «Українська Соціалістична Радянська Республіка, як суверенна держава в складі єдиної Республіки, Союзу Радянських Соціалістичних Республік, *і є і незалежна, і самостійна Україна* (виділення наше. — *Авт.*). Виступати проти цього — це значило б лише допомагати Волобуєвим». Щоб надати імпульсу боротьбі з нехтуванням українських прав як в економічному, так і в культурному житті, нарком освіти намагався ввести до лексики поняття «лебедівщина». Він пропонував Д.Лебедю: «Мій висновок з усього сказаного і неказаного: Вам, Дмитре Захаровичу, належить виконати ще невиконаний обов'язок одкрито і повною, по-більшовицькому, виступити з марксистським, лєнінським викриттям Вашої таки ж «теорії боротьби двох культур» на Україні і цим зробити Ваше *особисте зречення від цієї безчасної теорії засобом виховання пролетарської маси* (виділення наше. — *Авт.*)»⁸⁹. Такого виступу Лебеда, однак, не відбулося. М.Скрипнику не вдалося повною мірою застосувати «подвійну бухгалтерію» в національному питанні у зворотному порядку. Прізвиськ для символів-антиподів «хвильовизму», «шумськизму» та «волобуєвщини» не знайшлося.

Вже згадувалося про те, що у 1929 р. комісія ЦК ВКП(б) перевіряла здійснення національної політики в УСРР. У її висновках відзначалася потреба підвищення ролі планових органів республік, необхідність «наблизити республіканські органи до керівництва усіма підприємствами, що працюють на території республіки» та досягти «забезпечення фінансової бази господарства республік»⁹⁰. Втім, це були лише побажання членів комісії. Реально в умовах розпочатого в 1929 р. нового комуністичного штурму сподіватися на можливість посилення господарської ініціативи республік було марною справою. Основа індустріалізації — важка промисловість — була виведена з під контролю українського уряду. Кінцевим акордом стало ухвалене «відповідно до постанов ЦК ВКП(б), президії ЦВК СРСР та РНК СРСР» рішення політбюро ЦК КП(б)У від 19 січня 1932 р. «Про перетворення ВРНГ УСРР на Наркомат легкої промисловості УСРР»⁹¹. Головний колись центр економічного життя в Україні ліквідувався навіть формально.

Говорити про «відносини» між Кремлем і республіканським субцентром влади більше не доводилося, оскільки останній втратив функції суб'єкта таких відносин. Однак, незважаючи на це, не варто говорити про цілковиту неефективність спроб українського керівництва відігравати важливу роль в господарському управлінні Україною. Не аналізуючи тут справді вагомні здобутки українізації у роки першої п'ятирічки, зазначимо лише, що капіталовкладення в українську промисловість у цей час відчутно збільшилися. Причому не лише в абсолютному, а й у відсотковому перерахунку. Так, якщо в 1928 р. вони становили 18,6% від загальносоюзних, то в роки першої п'ятирічки — 20,6%. Щоправда, потім розпочався зворотний процес — у роки другої п'ятирічки частка капіталовкладень в Україну становила — 18,5%, за три з половиною роки третьої — 14,9%⁹².

Основи завдання та ідеологічний супровід політики коренізації/українізації

Після закінчення воєнного протистояння перед більшовицьким керівництвом в неочікуваному раніше ракурсі постало завдання економічного відновлення та модернізації країни. Головна складність полягала в об'єктивній зумовленості практичного курсу на будівництво соціалізму в одній країні. Інакше кажучи, Кремль був змушений шукати такі шляхи модернізації країни, які б давали змогу обійтися без технічного і матеріального донорства Заходу, розрахунки на яке були важливою складовою попередньої політики. При цьому необхідно було і надалі поширювати комуністичну ідеологію, яка й обґрунтовувала владу більшовиків. Завдання ускладнювалося недостатньо лояльним ставленням населення.

У комуністичній доктрині компартійні керівники, як і та частина суспільства, що сприйняла комуністичну ідеологію, вбачали науково обґрунтовану теорію прискореного розвитку. В агітації та пропаганді комунізм подавався як вище досягнення західноєвропейської думки, підкреслювалося, що його впровадження зможе подолати вади капіталізму. У період захоплення та усталення влади втілити в життя свої програмні засади більшовицьке керівництво не мало змоги, хоча спроба зробити це була здійснена. Однак часу воно не гаяло: широко пропагувалися ідеї майбутнього індустріального суспільства в їх більшовицькому трактуванні. Неідеологічна складова в обґрунтуванні потреби комунізму була універсальною і характерною для всіх прихильників індустріалізму. Американський вчений Елвін Тоффлер, аналізуючи закономірності й особливості переходу від аграрного («Перша Хвиля») до індустріального («Друга Хвиля») суспільства, так визначив притаманну пропагандистам індустріалізму систему поглядів: «У цивілізації Другої Хвилі три ключові концепції – війна з природою, важливість еволюції та принцип прогресу – надали агентам індустріалізму ті аргументи, якими вони пояснювали й виправдовували його перед світом»⁹³.

Названі три концепції найбільш безпосереднім чином використовувалися Кремлем. Згодом більшовицьким вождям вдалося настільки міцно пов'язати у свідомості мас комуністичну ідею із перемогою індустріалізму та науковим прогресом, що до цього часу поширеним виправданням комунізму є щось на кшталт «Сталін прийняв країну із сохою, а залишив із атомною бомбою». Ототожненню комунізму і прогресу сприяло й те, що прямо на очах відбувалися різкі зміни в повсякденності, які безпосереднім чином впливали на формування картини світу в уявленнях народних мас.

Майбутній комуністичний лад розглядався як неминучий результат тривалої еволюції людства. Але прискоренню прогресу мали посприяти комуністичні (робітничі) партії. В картині майбутнього, якою її подавали більшовицькі керівники масам, чітко відображалася та сукупність правил, яку пізніше Е.Тоффлер назвав кодексом цивілізації Другої Хвилі. За твердженням вченого, цей кодекс «складався із шістьох взаємопов'язаних принципів, які програмували життя мільйонів»: стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максималізація, централізація⁹⁴.

Цей кодекс цілковито вписувався в марксизм в його комуністичній оболонці. Майбутня реалізація цих принципів подавалася, іноді навіть в гіперболізованому

вигляді, як один з головних запроєктованих результатів побудови комуністичного суспільства. «Правильна» і стрімка індустріалізація/модернізація пропагувалася як синонімічне і органічно властиве комунізму явище. Поширенню такого бачення сприяли успіхи індустріалізму в Європі. Досвід передових країн Заходу свідчив, що науково-технічні досягнення, вкупі із запровадженням вказаних принципів індустріалізму в організацію виробництва та збуту, дозволяли в рази підвищити продуктивність праці. Це, як здавалося багатьом, давало підстави вважати, що утопію («щасливі всі») можна побудувати. Але для якнайшвидшого будівництва нового суспільства вказані принципи індустріалізму потрібно перенести на гуманітарну сферу, національні відносини, регулювання поведінки людей та формування їх мислення. Завдяки впровадженню комунізму здавалося можливим подолати «стрибком» ті етапи економічного та суспільного розвитку, на які в Західній Європі пішли десятиліття, а то й століття.

Однак самою лише пропагандою обійтися було неможливо. Для втілення принципів індустріалізму компартійній владі потрібно було взяти під контроль національно-культурне життя та відповідним чином видозмінити психологію мас. Найбільш дієвим засобом у виконанні цієї мети і стала запроваджена в 1923 р. політика коренізації. Головний її зміст полягав у сприянні вивченню і пропаганді комуністичних ідей рідною для народних мас мовою (в Україні – насамперед українською). Лев Троцький у виступі на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У так пояснював делегатам необхідність цієї політики: «Коли ми не зуміємо підійти до селянства, вивчити селянина, його психологію, то ми можемо штовхнути його в другу петлюрівщину. А друга петлюрівщина була б в цей новий період, коли все є плановим, теж “плановою” (у книзі Л.Троцького, яка була опублікована в Москві, говорилося так: “А друга петлюрівщина була б більш органічною, глибокою та небезпечною”⁹⁵. – *Авт.*)... Український селянин кожне незадоволення помножуватиме на національний чинник і це доведе до петлюрівщини, тобто до контрреволюційного руху проти радянської диктатури»⁹⁶. Завдяки запровадженню політики українізації компартійній владі вдалося майже безболісно ліквідувати органічну (то були форми самоорганізації) для українського суспільства мережу «просвіт», унеможливити розвиток української кооперації, взяти під пильний контроль вчителів тощо.

Ззовні політика коренізації/українізації мала певні ознаки (і багатьма так сприймалася) сприяння розвитку пригнічених раніше культур. До такого її розуміння була близькою і позиція частини керівництва УСРР. М.Скрипник на одному із засідань політбюро ЦК дав їй таке визначення, яке потім повторив на червневому 1926 р. пленумі ЦК КП(б)У: «Українізація – це є більш-менш діяльність партії та радянської влади, що нею керуються, щоб до цього часу, до Жовтневої революції пригнічений і поневолений український народ, працюючі маси організувати в робітничо-селянську державність і цим самим виводити з минулого стану пригнічення і розвивати культуру, підносити її і рухатися далі шляхом соціалістичного будівництва»⁹⁷. Однак не лише у Кремлі, а й серед переважної частини більшовицької номенклатури в Україні завдання політики коренізації обмежувалися намірами активного використання мов неросійських народів (в Україні – насамперед української) у комуністичному будівництві та широкого залучення до цього процесу місцевих кадрів. Враховуючи стратегічну мету комунізму в національному питанні – єдина мова, єдина культура, все

централізовано, уніфіковано і стандартизовано, від якої жодним чином не відмовлялися, можна зробити висновок, що, за задумом компартійної верхівки, політика коренізації в УСРР мала сприяти поширенню українською мовою ідеї про необхідність знищення національних та мовних відмінностей. Така політика згодом цілком логічно призвела до поширення ідеї про необхідність «наближення» української мови до російської з метою їх подальшого «злиття».

Л.Троцький визнавав у 1923 р., що «було б легше будувати соціалізм, якби не було ... різноманітності мов національних культур»⁹⁸. Однак у Кремлі добре розуміли, що прямолінійна пропаганда ідеї «злиття націй» призведе до зворотного результату. Тому головною небезпекою в національному питанні був задекларований великодержавний шовінізм, але не як такий взагалі, а як живлюще джерело для «місцевого націоналізму». У резолюції XII з'їзду РКП(б) про великодержавний шовінізм говорилося так: «Цей ухил шкідливий не тільки тому, що він, гальмуючи справу формування комуністичних кадрів з місцевих людей, які знають національну мову, створює небезпеку відриву партії від пролетарських мас національних республік, а й насамперед тому, що він живить і вирощує змальований вище ухил до націоналізму (до націоналізму місцевого. — *Авт.*), утруднюючи боротьбу з ним»⁹⁹.

Національно-культурна (по суті — «мовна») складова політики коренізації/українізації займала належне і, можливо, головне місце у радянській модернізації суспільства. Загравання більшовицьких керманічів з лояльною до радянської влади українською інтелігенцією зумовлювалося не стільки впливом останньої на українське селянство, скільки нагальною потребою використати цю найосвіченішу верству українського суспільства для стрімкого й якісного підвищення культурно-освітнього рівня народних мас. Політикою коренізації влада вбивала двох зайців: підвищувала свій авторитет серед місцевого населення й прискореними темпами створювала передумови для переходу до індустріального суспільства. Причому, на наш погляд, будь-який переможець громадянських та національно-визвольних воєн, що вирували на території колишньої Російської імперії і, зокрема, в Україні у 1917–1920-х роках, повинен був би здійснювати подібну національно-культурну політику, інакше будь-які сподівання стрімко підвищити економічний потенціал країни були б марні.

Однак політика коренізації, насамперед її мовна частина, потребувала теоретичного обґрунтування. Адже для adeptів комунізму було засадничим бачення комуністичного/соціалістичного суспільства як наступної за капіталізмом ланки суспільного розвитку. Відповідно вони не бажали сприяти поширенню тенденції щодо «пробудження національного життя і національних рухів»¹⁰⁰, яка, за В.Леніним, була характерна для початкового етапу капіталізму, адже увесь капіталістичний етап загалом вважався подоланим революційним «стрибком». У згаданій шойно праці, написаній наприкінці 1913 р., Ленін відверто зазначав: «Лишається та всесвітньо-історична тенденція капіталізму до ломки національних відмінностей, до *асимілювання* націй, яка з кожним десятиріччям проявляється все могутніше, яка становить один з найбільших рушіїв, що перетворюють капіталізм в соціалізм»¹⁰¹. Тож політика коренізації/українізації в очах значної частини комуністів могла виглядати гальмом соціалістичного будівництва. Щоб такого не трапилося, варто було якось її обґрунтувати теоретично.

В Україні потреба в такому обґрунтуванні стала більш нагальною після приїзду Л.Кагановича та посилення українізаційних процесів. Українська мова ставала «головнішою», а щодо росіян дедалі частіше почали вживати термін «національна меншість». Звичайно, це викликало незадоволення тієї освіченої і досить впливової верстви українського суспільства, яка української мови не знала і знати не бажала. Частина їх, серед яких було чимало відряджених у різні роки з Росії до України представників компартійно-радянської номенклатури, обґрунтовувала свої погляди завданням побудови комунізму. В Україні тією чи іншою мірою відсіч таким настроям давали, але далеко не для усіх українські компартійні керманічі були авторитетом, та й не обмежувалося це питання Україною. За теоретичне обґрунтування заходів із сприяння розвитку національних мов у всесоюзному масштабі був змушений взятися Сталін.

Як засвідчує аналіз сталінського архівного фонду, одним із побудників до такої праці став лист з Харкова за підписом Є.Тарана. Спираючись на цитати з дореволюційних праць В.Леніна, дописувач наполягав на тому, що «національні відмінності, в даному випадку відмінності мов, стають вже зараз завадою соціалістичного будівництва. Чим далі, тим ця завада, природно, буде відчуватися гостріше (підкреслено тут і далі Й.Сталіним. – Авт.)»¹⁰². Далі Є.Таран зазначав: «Соціалістична революція вперше розв'язала можливості будівництва і розвитку національних культур і цим виконала завдання буржуазно-демократичної революції. Але ця «весна» національних культур, аж ніяк не буде продовжуватися вічно (напроти написано рукою Й.Сталіна: «Ось де собака закопана». – Авт.). На сцені вже з'явилися – і чим далі, тим більше будуть з'являтися – суто соціалістичні тенденції, котрі готують неминучий занепад національних культур, і перетворення елементів національних культур в елементи єдиної – за змістом і за формою, – загальнолюдської інтернаціональної культури»¹⁰³.

Зауваживши, що на шляху до соціалізму немає потреби зупинятися на «капіталістичних станціях», Є.Таран наголосив: «Відсталі національні культури зовсім не зобов'язані пророблювати увесь шлях розвитку, який вже проробили при капіталізмі високо розвинуті національні культури. Оскільки соціалістична революція розвиває тенденції, що ведуть до асиміляції національних відмінностей, ці тенденції будуть переборювати національні елементи культури, не очікуючи, доки перші дозріють та наздоженуть у своєму розвитку ті національні культури, які їх обігнали». Й.Сталін напроти цих рядків написав: «справжня мета російської культури»¹⁰⁴.

Взагалі цей лист був написаний до журналу «Революция и культура». 23 серпня 1928 р. його передрук був відісланий редколегією журналу Й.Сталіну. У супровідному листі за підписом Сапожнікова зазначалося: «Стаття спрямована проти наших основних положень з питання про національну культуру. Друкувати статтю Тарана має сенс лише у тому випадку, якщо Ви погодитеся написати належну відповідь цьому Тарану»¹⁰⁵. Перш ніж дати відповідь, Й.Сталін поцікавився особою Є.Тарана. З опозиціонером-троцькістом він вести полеміку не бажав. Натомість зазначив: «Якщо ж цей Таран партієць (а не опозиціонер), я згоден відповісти йому в друці. При цьому потрібно мати на увазі, що відповідь буде великою, оскільки питання чималою мірою нове, доволі складне і серйозне, і його потрібно висвітлити більш чи менш детально»¹⁰⁶.

Виявилося, що автор «партієць», за яким, як вказано у довідці з місця роботи, «жодної опозиційної роботи не спостерігалось». Справжнє його ім'я Дубровін Ілля, 1903 року народження, член КП(б)У з 1926 р., з 1927 р. працював інструктором ЦК ЛКСМУ. Цікава деталь – на «відповідальній роботі» від перебував з 1920 р., спочатку – член бюро Саратовського губкому ЛКСМ, потім – редактор В'ятської комсомольської газети, в 1921–1922 рр. – член Закавказького крайкому ЛКСМ. Інакше кажучи, цього І.Дубровіна було відряджено до України з Росії, і своє небажання вивчати українську мову він намагався обґрунтувати «ідейно», щоб не долік перетворити на перевагу.

Як писав у листі до Й.Сталіна від 9 вересня 1928 р. Сапожников, «відповіді на його статтю, мені здається, потрібно саме тому, що, по-перше, Таран наводить ті заперечення проти висунутих Вами деяких положень про національну культуру, що найчастіше зустрічаються, а по-друге, робить теоретично і по лінії практичних висновків – грубі помилки»¹⁰⁷. Поширення таких настроїв і введення їх в правило було небезпечним для Кремля, оскільки на практиці могло посилити відцентрові тенденції.

Й.Сталін і раніше постійно цей момент враховував і намагався бути дуже обережним у мовному питанні. Так, наприклад, восени 1924 р. він засудив (і на поліг на скасування) рішення президії ВЦВК, згідно з яким усі документи, які надсилалися до Москви, мали бути складені російською мовою або ж повинні були супроводжуватися російським перекладом. Генсек зазначив, що таке рішення «суперечить лінії партії в національному питанні», тому варто було б «встановити повну свободу “надходження паперів” та заяв на будь-якій мові будь-якої національності і без будь-якого обмеження». А для покращення роботи Сталін пропонував «організувати при Президії ВЦВК чи його секретаріаті спеціальний корпус перекладачів з усіх мов усіх національностей РСФРР»¹⁰⁸.

Разом із критикою асиміляційних намірів щодо національних мов компартійній верхівці потрібно було продемонструвати свою вірність комунізму, серед кінцевих цілей якого було і таке бажане «злиття націй». Вихід було знайдено. Обклавшись літературою з національного питання (в адресованій І.Товстусі записці генсек РКП(б) попросив надіслати йому в Сочі, де він в той час відпочивав, ряд праць, серед яких твори В.Леніна, Й.Сталіна, К.Каутського, А.Ікрамова, С.Шаумяна тощо), Й.Сталін написав тезову відповідь Є.Тарану (І.Дубровіну). Основний напрям відповіді відобразився у таких словах: «Суть національного питання при диктатурі пролетаріату полягає в соціалістичному перетворенні, в залученні до соц[іалістичного] будівництва і до соціалізму, до соц[іалістичного] господарства і культури раніше відсталих націй, які нині звільняються. А якою мовою можна долучити ці нації до господарського та культурного будівництва? Можливо, російською? Ні! Рідною! Але для цього потрібно розвивати культурно ці народи (загальна освіта) рідною мовою. Це і є соціалістична за змістом і національна за формою культура»¹⁰⁹. Відзначимо, що і в цьому випадку, і в усіх інших поняття «розвивати культурно» різні народи або «національна культура» доби соціалізму Й.Сталіним ототожнювалася із поняттям дозволу та сприяння вести культурно-освітню роботу рідною мовою.

При цьому Сталін усіяко підкреслював, що погляди тих, хто, спираючись на В.Леніна, виступає за асиміляцію, насправді не мають нічого спільного з ленінським баченням проблеми: «Вислів Ілліча: злиття націй», «повна єдність» не

адекватний формулі «знищення національних відмінностей», відмирання націй, «знищення мовних відмінностей», поява однієї спільної для усіх мови» і т. ін. В протилежному випадку речення Ілліча про «злиття робітників різних націй в боротьбі з царизмом при одночасній вимозі права на відокремлення і створення самостійн[ої] буржуазно-нац[іональної] держави (при владі капіталу) означало б, що робітники різних націй мають відмовитися від рідної мови, засвоївши лише одну яку-небудь спільну мову, — що абсурдно. А це зміщення понять і становить основну помилку Тарана»¹¹⁰. Висловлені у цій відповіді Й.Сталіна Є.Тарану думки у більш літературно опрацьованій формі знайшли своє відображення в праці «Національне питання і лєнінізм», що й стала засадничою у посиленні політики коренізації на місцях і насамперед в Україні в 1929–1932 рр.

Щоб не давати зайвих підстав для розвитку відцентрових тенденцій, компартійна верхівка оголосила, що «злиття націй» — це не одномоментний акт. Навпаки, в перший період комуністичного будівництва, за словами Й.Сталіна, «партія підтримує і буде підтримувати розвиток і розквіт національних культур народів нашої країни, вона буде заохочувати справу зміцнення наших нових, соціалістичних націй»¹¹¹. У листі до В.Касаткіна, написаному в лютому 1929 р., Й.Сталін так визначив завдання партії в національній політиці: «Розквіт культур (і мов) в період диктатури пролетаріату з метою підготовки умов для відмирання та злиття їх в одну національну культуру (і відповідно й одну спільну мову) в період перемоги соціалізму в усьому світі»¹¹². Відповідаючи комуністам, які не розуміли тактики «сприяння» розвитку національних культур і вважали, що вона шкодить кінцевій меті, Й.Сталін у своїй праці «Національне питання і лєнінізм», написаній у березні 1929 р., назвав три етапи процесу «злиття націй».

На першому етапі раніше гноблені нації мали посилено розвивати свою мову та культуру. На другому етапі повинна була виникнути необхідність поряд зі своєю національною мати одну загальну міжнаціональну мову. І лише на третьому етапі (вже після «перемоги соціалізму» у світовому масштабі) національні мови та відмінності почнуть відмирати, поступаючись місцем загальній для всіх світовій мові¹¹³. Щоправда, об'єктивні ознаки, за якими можна було визначити закінчення першого етапу і потребу переходу до другого, визначені не були. Ця періодизація була ще раз обґрунтована у заключному слові Й.Сталіна з політичної доповіді ЦК на XVI з'їзді ВКП(б)¹¹⁴.

Отже, згідно з сталінською теорією, «злиття націй» і відповідно «злиття мов» визнавалося за можливе лише у світовому масштабі. Тому у публічному дискурсі того часу основою для майбутньої єдиної мови вбачалася латинська абетка. Першим кроком на цьому шляху вважалося створення спільного для усіх народів СРСР уніфікованого* на латинській основі алфавіту. В перші роки другого комуністичного штурму різко пожвавилася практична діяльність у цій царині.

Протягом 1923–1935 рр. (переважна більшість — 1929–1932 рр.) під керівництвом Всесоюзного центрального комітету нового алфавіту (ВЦКНА) на латинській основі було створено писемність для 31 народу, що не мав її до цього часу,

* Уніфікований новий латинський алфавіт — така абетка, в якій літери, що мали подібне у різних мовах звучання, писалися скрізь однаково. Нову літеру можна було запровадити лише для визначення того звуку, який в жодній з існуючих абеток ще не був позначений. Основний принцип такого алфавіту — кожна літера мала передавати один звук. Така форма алфавіту допомагала зробити зрозумілою для читання будь-яку абетку без спеціального її вивчення.

на латинську абетку було переведено 23 мови з арабською основою та 7 з інших мов¹¹⁵. Вибір латинської абетки для створення нових алфавітів один з керівників мовознавства в СРСР професор М.Яковлев наголошував: «При обговоренні питання латинізації східні національності свідомо обрали латинську абетку як таку, що не має у своїй історії якого-небудь присмаку русифікаторської політики та насильницької місіонерської діяльності»¹¹⁶.

Перехід на латиницю торкнувся і мов на кириличній основі. У 1929–1932 рр. абхази, ойроти, хакаси, комі-зиряни та комі-перм'яки змінили свою російську абетку на латинську. Подібні зміни відбувалися і на території України – 29 січня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У погодилося з пропозицією Молдавського обкому КП(б)У про переведення молдавської абетки на латиницю¹¹⁷. Набагато раніше це зробили якути й осетини (відповідно у 1920 та 1923 рр.). Крім того, калмики та балкарці, що спочатку з інших абеток перейшли на російську, теж запровадили у себе латинський алфавіт¹¹⁸. Обґрунтовуючи потребу запровадження латиниці для новостворюваних абеток народів Півночі, оточених з усіх боків російським населенням, П.Смідович, член ВЦКНА та голова відповідного комітету Півночі, відзначав: «Росіяни не довго утримаються на своєму алфавіті, то ж і не потрібно давати північним народам російську абетку, краще відразу навчити їх латиниці»¹¹⁹. За станом на 1935 р. 58 національностей загальною кількістю 20 млн осіб застосовували латиницю у своєму письмі¹²⁰. Однак до латинізації російської писемності справа не дійшла.

Практика другого комуністичного штурму виявила, що найбільший спротив компартійній політиці на селі чинили саме «націонали», особливо українці. Серед російських же селян колективізація мала найменший спротив. У Кремлі зробили певні висновки. Поступово владні керманічі перестали називати російську мову мовою гноблення, питання про латинізацію відпало само собою. Компартійне керівництво зрозуміло – необхідно підтримувати тих, хто найбільш підтримує його. До того ж росіяни були основним державотворчим етносом СРСР і подальші експерименти з ними могли призвести і їх до спротиву радянській владі. Тому з 1933 р. практичні підходи до національного питання були змінені.

У процитованих сталінських працях зразка 1929 р. наявна одна обмовка, яка чітко виявила справжнє бачення державного статусу національних республік і, зокрема, України. Відповідаючи на пропозицію включити до переліку ознак нації наявність державності, Й.Сталін категорично не погодився, оскільки тоді б «всі гноблені нації, позбавлені самостійної державності, довелося б виключити з розряду націй... Більше того. При Вашій схемі довелося б доводити, що... українці представляли націю при старому гетьмані, потім, в епоху царизму, вони перестали бути нацією, потім, після Жовтневої революції, вони, відокремившись тимчасово від РСФРР, знову стали нацією, і, нарешті, після об'єднання Української Радянської Республіки з іншими Радянськими Республіками в єдину союзну державу українці знову перестали бути нацією»¹²¹. Вказуючи на цей приклад, секретар ЦК КП Узбекистану А.Ікрамов у листі до Сталіна від 9 квітня 1929 р. зауважив: «Цим самим може скластися враження, що Ви немовби заперечуєте факт існування України як держави і немовби ставите знак рівності між державним становищем України при царизмі, «коли вони перестали бути нацією», і зараз, коли в результаті об'єднання з іншими союзними республіками «знову перестали

бути нацією». Така постановка питання може бути витлумачена як заперечення Вами факту державної оформленості України»¹²².

І справді, якщо звернутися до тієї риторики, якою обумовлювалася необхідність входження України до СРСР, а також подальшу пропагандистську роботу, то тема збереження української державності і навіть незалежності займала там важливе місце. Це знайшло відбиття й в Основному Законі. Так, у Конституції УСРР 1919 р. в редакції 1925 р. (зміни вніс ІХ Всеукраїнський з'їзд рад) зазначалося (ст. 6): «Українська Соціалістична Радянська Республіка входить до складу Союзу РСР як незалежна договірна Республіка... Входячи до складу Союзу РСР, УСРР разом з тим залишає собі право вільного виходу з Союзу РСР»¹²³.

Майже незмінним залишилися положення про державність України і в Конституції УСРР 1929 р. Зокрема, в ст. 1 наголошувалося: «Українська республіка є соціалістична держава робітників та селян», а в ст. 3 зазначалося таке: «Українська соціалістична радянська республіка входить до складу Союзу радянських соціалістичних республік як суверенна держава і зберігає за собою право вільного виходу з Союзу»¹²⁴.

Мало того, навіть вже після датованого 1933 р. повороту в національній політиці, про який мова ще піде далі, теза про незалежність радянської України не зникла з публічного дискурсу. Голова РНК УСРР П.Любченко навіть в 1937 р., під час обговорення проекту нової Конституції радянської України, публічно позиціонував себе як керівника незалежної держави, який вдячний за допомогу в завоюванні цієї незалежності «великому російському народу», а творцями цієї незалежності називав Леніна та Сталіна¹²⁵. Таке бачення, як видно з обмовки Й.Сталіна, прямо суперечило поглядам Кремля.

Російський дослідник В.Красильщиков ту модель модернізації, яка складалася в СРСР, називає імперською, основний принцип якої – оновлення заради збереження імперії¹²⁶. Цей принцип безпосередньо відбивався в більшовицькій теорії національного питання, де відзначалася потреба будівництва «національної формою та соціалістичної змістом» культури. Врахування особливостей національного менталітету інших, хоча б основних («титільних») народів СРСР (а не лише російського), гіпотетично могло б створити таку модель модерного суспільства, яке б пододало проблему саморозвитку за відсутності мобілізуючого чинника зовнішньої небезпеки. Але це зробило б реальною небезпеку зростання національної самосвідомості та більш стрімкого розпаду СРСР, що жодною мірою не могло задовольнити модераторів комуністичного будівництва.

Через багатонаціональність реальні потреби модернізації в СРСР нерідко суперечили комуністично-імперській ідеології. Після остаточного провалу сподівань на світову революцію в 1929–1932 рр. комунізм в СРСР почав перероджуватися з «інтернаціонального» (всесвітня республіка рад) на російський (націонал-більшовизм). Звернення до національних почуттів могло принести дивіденди набагато швидше, ніж пропаганда «пролетарської єдності», міф про яку потрібно було ще довго популяризувати. Тому методи здійснення більшовицької політики були скориговані й основою для зміни курсу стало розуміння того, що саме російський народ є державотворчим в СРСР. Було вирішено максимально можливо (але з певними пересторогами, щоб не викликати значних відцентрових тенденцій в неросійських регіонах) використати російські національні цінності. Саме посткризові роки американський дослідник Д.Бранденбергер називає по-

чатком практики сталінського націонал-більшовизму. Однак він цілком слушно зауважує: «Російська національна система образів була обрана завдяки її мобілізаційному потенціалу, а не тому, що вона дарувала особливу політичну самосвідомість російської нації»¹²⁷.

Звичайно, найбільш органічним (хоча, можливо, й далеко не оптимальним) такий курс був для росіян. З огляду на те, що модерна нація формується саме в добу переходу до індустріального суспільства, незаперечним видається загальний висновок Д.Бранденбергера про те, що нинішня російська національна свідомість, усі її головні риси були сформовані розпочатим у 1930-ті роки сталінським націонал-більшовицьким курсом. Насамперед це стосується культів Олександра Невського, Олександра Суворова та Петра I, активне формування яких розпочалося ще до війни з Німеччиною. В Україні внаслідок неорганічності більшості названих культів, узгоджених із усім суспільством цінностей не було сформовано. Разом з наявною практикою заміни християнської релігійної свідомості комуністичною та ігноруванням характерних для українців цінностей економічного відтворення це зумовило стагнацію українського націєтворення, але не спричинило – і не могло спричинити з огляду на короткий історичний період, – появу анонсованої Кремлем нової спільноти людей, яка була б здатна до саморозвитку.

Особливості національної політики після 1933 р.

Наріжним каменем планованого комуністичного суспільства був економічний централізм, який передбачав також цілковиту економічну залежність від держави кожного громадянина. Це могло статися тільки після ліквідації приватної власності в усіх її формах, включаючи дрібну, рішучий наступ на яку відновився в умовах нового комуністичного штурму (1929–1932).

Більшовицьке керівництво добре засвоїло негативний досвід насадження комунізму в Україні в 1919 р.: щоб послабити спротив населення «великому перелому», політика українізації була посилена. За слушним зауваженням Т.Мартіна, в Кремлі вирішили, що «націоналізм буде обеззброєний завдяки забезпеченню національних форм»¹²⁸. Українським націонал-комуністам було надано своєрідний карт-бланш у здійсненні культурно-освітньої політики. Однак колективізація та пов'язаний з нею занепад села спричинили посилення антирадянських настроїв. Інакше бути й не могло, адже влада у ході комуністичного штурму не лише кардинально змінювала уклад життя мільйонів людей, а й позбавляла багатомільйонне селянство будь-яких економічних стимулів до праці. В Україні антирадянські настрої, незважаючи на їх значне послаблення внаслідок політики коренізації, неминуче оберталися на симпатії до головного конкурента більшовиків – українського національно-визвольного руху. Це було небезпечно для цілісності СРСР. Сталіну довелося шукати виходу зі скрутного становища. Інакше, як писав він у серпні 1932 р. у листі до Кагановича, «Україну ми можемо втратити»¹²⁹.

Для Сталіна завжди був аксіомою тісний взаємозв'язок національної політики із селянським питанням. Він виходив із положення, згідно з яким «основу національного питання, його внутрішню суть все ж становить питання селянське. Саме цим і пояснюється, що селянство являє основну армію національного руху»¹³⁰. Генсек ВКП(б) апіорі не був українофобом, але він був непереверше-

ним майстром превентивних репресій. Він вмів, як це відзначив на пленумі ЦК ВКП(б) у березні 1937 р., визначити «основу ланку у ланцюгу нашої роботи» і, зосередивши усі зусилля на ній, витягнути «увесь ланцюг і йти вперед»¹³¹. Навесні 1932 р. з'ясувалося, що такою «слабкою ланкою» була Україна. Вивчивши доповідну записку керівництва «Союзспирту» про збройні напади голодного населення на комори заводів тресту, Сталін наприкінці квітня 1932 р. писав у листі до Косіора: «Схоже на те, що в деяких пунктах УСРР радянська влада перестала існувати»¹³². І хоча у знекровленому українському селі на той час існував лише пасивний спротив, генсек побоювався, що згодом масове незадоволення соціально-економічними діями влади може вилитися у селянський виступ проти більшовицького центру. Ще більш реальною була інша небезпека – Україна могла перетворитися на центр антисталінського руху в усьому СРСР. Адже сталінську модель побудови соціалізму вважали нереальною дедалі більше комуністів. Щоб цього не допустити, у 1932–1933 рр. превентивним репресіям було піддано весь український народ.

Голодомор 1932–1933 рр. суттєво підірвав внутрішні сили українського селянства, воно стало нездатним до активного спротиву. Щоб попередити можливість поновлення спротиву в майбутньому, керівництву ВКП(б) вкрай потрібно було знайти і публічно покарати винних у провалі сільськогосподарської кампанії в Україні у 1931–1933 рр. Просто «виправити ситуацію» з політичної точки зору було недоцільно. У такому разі довелося б визнавати свої помилки, а це б могло негативно відобразитися на іміджі вождя.

Для спрямування народного невдоволення й історичної пам'яті про цю трагічну сторінку в історії України в протилежне від антимосковських настроїв річище потрібно було знайти певну ворожу силу, що якимось чином заварила успішному і «правильному» здійсненню колективізації та хлібозаготівель і різко погіршила матеріальне становище селян. Сталінське керівництво ухвалило, можливо, найбільш оптимальне для себе рішення: *поєднавши завдання уніфікації духовного життя в СРСР з поясненням причин провалу хлібозаготівельної кампанії в Україні, воно здійснює різкий поворот у національній політиці. У постанові ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. наголошувалося, що саме неправильний підхід до українізації, що «здійснювалася механічно, без врахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів» стало однією з основних причин незадовільного проведення хлібозаготівель, бо, мовляв, це «полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та іншим створення своїх контрреволюційних осередків та організацій»¹³³.*

Відтепер потрібно було знайти (чи вигадати) конкретних винуватців. Вони були визначені не відразу. Спочатку в Кремлі вагалися, кого визнати винним. Зокрема, є свідчення про те, що «крайніми» Сталін намагався зробити колишніх боротьбистів – А.Хвилю та П.Любченка. Недарма Любченко у листі до Сталіна, написаному на початку 1933 р., згадував, що вождь на засіданні ЦК ВКП(б) 14 грудня 1932 р. (мабуть таки 10 грудня 1932 р., оскільки постанова ЦК ВКП(б) від 14 грудня ухвалювалася опитом, тобто спеціально на засідання члени політбюро ЦК РКП(б) не збиралися¹³⁴) не зовсім справедливо облаяв його за неправильне здійснення національної політики¹³⁵. В пошуках винуватців у зриві хлібозаготівельної кампанії вписувалася й запланована ще влітку 1932 р. заміна С.Косіора.

11 січня 1933 р. Сталін у промові «Про роботу на селі» на пленумі ЦК ВКП(б) заявив, що «не в селянах треба шукати причину утруднень в хлібозаготівлях, а в нас самих, в наших власних рядах. Бо **ми** стоїмо при владі, **ми** маємо в своєму розпорядженні засоби держави, **ми** покликані керувати колгоспами і **ми** повинні нести всю повноту відповідальності за роботу на селі»¹³⁶. Інакше кажучи, наголошувалося на тому, що винних потрібно шукати серед керівництва тих регіонів, де ці «утруднення» були. Перш за все це стосувалося України. Про економічну безглуздість відсутності матеріальної зацікавленості селян у результатах праці, властивої новому комуністичному штурму, на пленумі ЦК РКП(б) зовсім не йшлося.

24 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, в якій йшлося про незадовільний стан в українській партійній організації, заміну трьох секретарів обкомів і призначення П.Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У¹³⁷. Щоб нові акценти політики Кремля швидше довести до широких мас партійців, 5–7 лютого 1933 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, скликання якого спочатку планувалося на 20 лютого¹³⁸. Як згадував Я.Блудов, перший ректор відновленого в березні 1933 р. Харківського державного університету, «коли на пленумі мова зайшла про стан справ на ідеологічному фронті, то Постишев сказав приблизно таке: «Якщо за радянською лінією керівництво знаходиться в міцних, надійних більшовицьких руках (а, як відомо, ідеологічною ділянкою фронту по радянській лінії керував М.Скрипник), то цього не можна сказати про керівництво ідеологічним фронтом за партійною лінією. А, як відомо, тоді секретарем ЦК КП(б)У з ідеології та редактором органу ЦК КП(б)У газети “Комуніст” був П.Любченко, а завкультпропом (завідуючим культурою та пропагандою. – *Авт.*) – А.Хвиля, обидва колишні боротьбисти»¹³⁹.

Підтвердженням критичного ставлення до ідеологічної та кадрової роботи в ЦК КП(б)У є також рішення політбюро ЦК КП(б)У від 10 лютого 1933 р. про звільнення (за пропозицією Косіора та Постишева) А.Хвилі з посади завідуючого відділу культури та пропаганди (із запрошенням М.Попова)¹⁴⁰. Близький до краху був і П.Любченко, про що свідчать наступні рядки з його листа до Сталіна: «І коли в обстановці виправлення допущених помилок ставиться питання про зняття мене з Секретаріату ЦК – про що я лише нещодавно взнав, ставиться питання про мене як головного винуватця, мені здається, що це неправильно і несправедливо»¹⁴¹. Однак до звільнення справа ще не дійшла. За спогадами Я.Блудова, відразу після пленуму Любченко поїхав до Москви, де й був прийнятий Сталіним та Кагановичем¹⁴². І хоча зустріч Любченка зі Сталіним не була документально зафіксована, зокрема, його прізвища немає серед тих, хто побував у першій половині 1933 р. у приймальні Сталіна¹⁴³, про те, що аргументи Любченка були з прихильністю вислухані, свідчать подальші події. Колишній боротьбист 16 лютого 1933 р. у передовій статті газети «Комуніст» вмістив матеріал з гострою критикою попереднього курсу в національно-культурному будівництві, у якому говорилося і про засилля «петлюрівських елементів» у різних галузях цього будівництва. І хоча у рішенні політбюро ЦК КП(б)У від 23 лютого визнавалася неправильною жорстка критика керівників національно-культурного будівництва та пропонувалося обкомам не вживати ніяких практичних заходів¹⁴⁴, жодного покарання щодо Любченка застосовано не було. Це свідчить про підтримку таких його кроків Кремлем.

По-іншому повів себе в ситуації «виправлення допущених помилок» М.Скрипник. За спогадами Е.Нольського, надісланого політбюро ЦК КП(б)У 8 лютого 1933 р. на Сталінський металургійний завод «для посилення партійної роботи»¹⁴⁵, після приходу Постишева Скрипник висловлювався в ЦК ВКП(б) проти звільнення Косіора та масового зняття за «саботаж хлібозаготівель» секретарів районних комітетів партії¹⁴⁶. Більше того, він збирався дати рішучу відсіч Постишеву, а в його особі і Кремлю загалом, на лютневому пленумі ЦК КП(б)У, але все-таки цього не зробив, за відомостями, які наводить В.Васильєв, — через вмовляння своєї дружини¹⁴⁷.

На нараді керівників народної освіти 14 лютого 1933 р. М.Скрипник, прийнявши тезу ЦК ВКП(б) про недоліки українізації, наголосив на тому, що «петлюризація» проводилася на Кубані і погодився з її припиненням. Пояснив він це тим, що на Кубані «по “українізованих” установах засіли вороги радвллади — петлюрівці, вигнані з України, відчуваючи натиск більшовицької українізації тут»¹⁴⁸. Зауважуючи на схожих явищах в Україні, Скрипник підкреслив, що вони справді мали місце і, як приклад, визнав наявність 9% росіян, які навчалися українською мовою¹⁴⁹. Сам факт визнання того, що лише 9% росіян навчалися нерідною мовою, немовби заперечував усі звинувачення — адже такий відсоток щодо некорінних національностей в інших республіках був значно вищим.

12 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У доручило комісії у складі Косіора, Постишева, Чубаря, Скрипника, Любченка в дводенний строк розробити проект постанови про підсумки українізації та подати її на затвердження¹⁵⁰ *. Однак доручення не було своєчасно виконане. Причиною цього стали різні погляди на проблему членів комісії, передусім Скрипника та Любченка. Остаточо розставити акценти у цьому питанні політбюро ЦК КП(б)У було вирішено вже після повернення відряджених до Москви рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 14 лютого 1933 р. Постишева, Косіора (14 лютого), та Чубаря (15 лютого) (усі — члени комісії)¹⁵¹. 15 лютого Косіор та Постишев, а 16 та 18 лютого разом з ними ще й Чубар мали багатогодинні аудієнції в приймальні Й.Сталіна у присутності В.Молотова, Л.Кагановича та Г.Ягоди. Винесення резолюції на деякий час відклали, оскільки М.Скрипник ще мав вагомий вплив на ситуацію, на багатьох ключових посадах ще не було критичної більшості його супротивників. Водночас, готуючи наступ на «буржуазних націоналістів», 18 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У погодилося з призначенням В.Балицького на голову ДПУ УСРР¹⁵².

Вирішальні для української парторганізації кадрові зміни відбулися на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 23 лютого 1933 р., на якому М.Скрипник був відсутній. Цього дня він перебував у Москві та мав сорокахвилинну аудієнцію зі Й.Сталіним та Л.Кагановичем¹⁵³. Саме в цей день завершився остаточний розподіл ролей у Харкові. Тим впливовим членам ЦК КП(б)У, які стали на бік П.Постишева, прощалися їх минулі «гріхи». Так, наприклад, А.Хвиля, який, здавалося б, потрапив у немилість, був призначений заступником наркому освіти УСРР, а П.Любченко не тільки залишився членом ЦК КП(б)У, а й був призначений першим заступником голови РНК УСРР.

Колишні боротьбисти гарно віддячили за своє спасіння — саме їх напрацювання стали основою для розгортання звинувачень проти М.Скрипника. Оскільки

* Двома тижнями пізніше до складу комісії ввійшли також М.Попов та В.Затонський.

вживання терміна «*націонал-більшовизм*» було чи не єдиним раніше доведеним, до речі, з ініціативи Любченка, недоліком М.Скрипника, то саме з цього й розпочалося його цькування. У зданому до друку у березні 1933 р. номері «Більшовика України» було надруковано статтю П.Любченка «Про націонал-більшовизм», в якій автора цього терміна було піддано суворій критиці.

Вагомий вплив на подальший перебіг подій мали й інші кадрові зміни, що відбулися 23 лютого. Так, В.Затонського призначили наркомом освіти та ввели до складу політбюро ЦК КП(б)У. Членом ЦК КП(б)У, оргбюро та кандидатом у члени політбюро було призначено М.Попова. Одночасно, згідно з поданою заявою М.Скрипник був звільнений з посади наркома освіти УСРР. Разом з ним було звільнено і його першого заступника О.Карпека, який безпосередньо керував процесами українізації в республіці. На наступному засіданні політбюро було звільнено й двох інших заступників М.Скрипника¹⁵⁴.

Незважаючи на те що М.Скрипник залишився членом політбюро і навіть формально отримав підвищення в радянській ієрархії (став головою Держплану УСРР і заступником голови РНК УСРР), надалі вістря критики було спрямовано саме проти нього. Спочатку це стосувалося ухвалених ним рішень і теоретичних напрацювань, а потім і його особисто. Чи була в 1933 р. у М.Скрипника можливість уникнути такого цькування? Можливо, так. Адже, за спогадами Е.Нольського, написаними в 1960-х роках, «Сталін і Каганович намітили замінити партійне керівництво України, поставити Постишева замість Косіора та звалити на нього провину за голод 1932 р. Скрипник був проти цього. Тоді його вирішили відкликати у Москву і цим вбити ще одного зайця – попередити виступ Скрипника проти створення загальносоюзної прокуратури. Скрипник вважав це порушенням ленінської національної політики»¹⁵⁵. Відмова Скрипника очолити всесоюзну прокуратуру та категорична незгода з планом її створення не зупинила процесу – 20 червня 1933 р. прокуратура СРСР була організована¹⁵⁶ і першим її головою став І.Акулов, який до того очолював Донецький обком КП(б)У. Однак демонстрація нелояльності сталінським планам прискорила та посилила цькування колишнього наркому освіти командою П.Постишева.

Сам П.Постишев став формально другим секретарем ЦК КП(б)У, а фактично його керівником, оскільки залишався секретарем ЦК ВКП(б). Головним завданням діяльності П.Постишева стала остаточна розправа з «українським духом», із тими ознаками автономії національно-культурного життя, що заважали подальшій уніфікації та централізації і таким чином становили справді реальну небезпеку сталінському режиму. Недарма одним із перших рішень політбюро ЦК КП(б)У після опанування П.Постишевим ситуації в ЦК КП(б)У була березнева 1933 р. постанова «Про підручники»¹⁵⁷, що стала першим кроком у дальшій уніфікації українських навчальних програм і підручників із російськими.

У Кремлі придумали план, що сприяв перемозі П.Постишева у боротьбі з М.Скрипником. Крім реальних змін економічних засад існування українського села (постановою ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. до того необмежені хлібозаготівлі було скасовано і встановлено фіксований податок, тобто відновлено матеріальну зацікавленість селян у результатах своєї праці), із приїздом П.Постишева було формально оголошено про припинення хлібозаготівель, а частина заготовленого раніше хліба поверталася до України. За словами Е.Нольського, «слідом за його приїздом почали повертати буквально вчора відправлені хлібні ешелони з

зерном»¹⁵⁸. Постишев як представник ЦК ВКП(б) оголошувався «рятівником» українського села. Провину за всі негаразди на селі поклали на «націоналістів» та «націонал-ухильників».

Сталін особисто керував нищенням «українського націоналізму». Крім згаданих постанов ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. та 24 січня 1933 р., а також вирішення кадрових питань, генсек ЦК ВКП(б) пильно стежив за ідеологічним оформленням тиску на «український націоналізм». Згадуване вище рішення керівництва українських комуністів про необхідність ухвалити рішення про підсумки українізації вилитося у проект-постанову політбюро ЦК КП(б)У від 3 березня 1933 р., який 4 березня 1933 р. був надісланий Сталіну¹⁵⁹. Після його перегляду генсек залишився невдоволений. «Не підходить» — такою була написана від руки на машинописному варіанті резолюції оцінка запропонованого документа¹⁶⁰. Чимало правок Сталін вніс до дещо переробленого варіанта постанови, напрям яких він визначив на окремому аркуші: «1) Більшовицька укр-ція 2) петлюрівці 3) шпана як вогнище петлюрівських елементів 4) Ми боролися та підірвали основи великоруського шовінізму для встановлення нац. рівності. Але з огляду на те, що боротьба ця велася нерідко націоналіст. елементами не завжди по-більшовицьки, не завжди в ім'я інтернаціоналізму і нерідко націоналізм великоруський замінявся націоналізмом українсько-галицьким і замість нац. рівності виходила нерівність, шовінізм український та українізм (так в тексті, можливо, це слово має значення, близьке до поняття “національний зміст української культури”; підкреслення зроблені Сталіним. — *Авт.*), не інтернаціоналізм, а націоналізм»¹⁶¹.

Ці зауваження Сталіна стали тим стрижнем, навколо якого формувався новий курс національної політики в Україні. З метою «викриття» «скрипниківщини» Кремль ініціював критику попереднього курсу у різних напрямках. Так, щодо загальної теорії національного питання критиком Скрипника виступив О.Шліхтер¹⁶², його поглядів на історію України та КП(б)У — М.Попов¹⁶³, у мовознавстві — А.Хвиля¹⁶⁴, з питань освіти — В.Затонський¹⁶⁵ тощо¹⁶⁶. Серед найбільших «гріхів» М.Скрипника називалася «теорія мішаної говірки», згідно з якою діти етнічних українців, що говорили суржиком, мали розпочинати своє навчання здебільшого українською мовою, а етнічні росіяни — російською. Інкримінували М.Скрипнику як злочин і запровадження науково обґрунтованого загальноукраїнського правопису української мови, при формуванні якого враховувалися мовні особливості як радянської, так і Західної України. Ще одним пунктом звинувачень стала теза М.Скрипника про два коріння КП(б)У, якою він намагався примирити вихідців з українських партій з «корінними» більшовиками і цим самим позбавитися внутрішньої ворожнечі в КП(б)У.

Якщо відкинути ідеологічні нашарування, то можна зробити висновок, що всі звинувачення проти М.Скрипника зводилися до критики його дій, спрямованих на формування та органічний розвиток української нації, на створення національного змісту української культури. Характерним прикладом, який засвідчує рівень теоретичного обґрунтування антискрипниківської акції, є нещадна критика «націоналістичних збочень» М.Скрипника академіком (!) ВУАН, а за сумісництвом і кандидатом в члени політбюро ЦК КП(б)У О.Шліхтером на відкритих партзборах ВУАМЛІН (Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів): «На чому має базуватися сучасна українська музика? Ви думаєте, на героїчному будіванні соціалізму? На героїчній боротьбі пролетаріату

й колгоспників з класовим ворогом? На могутньому ентузіазмі робітників та колгоспників? Тов. Скрипник іншої думки: “Жодний народ, жодна культура не може розвиватися, не спираючись на своє історичне минуле. Українська музика ґрунтується на старій музичній творчості українського народу, на нашій пісні, на нашій думі”¹⁶⁷. Така позиція М.Скрипника справді не відповідала принципам національної політики ЦК ВКП(б) і не узгоджувалася з метою коренізації. Більшовицьке керівництво, на відміну від лінії М.Скрипника, намагалося з допомогою цієї політики ліквідувати історичні традиції українського народу, згадки про його історичне минуле, змінити менталітет українського народу, пристосовавши його до своїх власних потреб.

Після пленуму ЦК КП(б)У, що відбувся у червні 1933 р., П.Постишев, за сприяння інших членів політбюро, всіляко намагався схилити М.Скрипника до визнання принциповості зроблених ним помилок. Проте зробити цього повною мірою не вдалося. Хоча М.Скрипник і погоджувався, що у його роботі було чимало недоліків, проте принципів своїх не зрадив. Чотири рази у резолюціях політбюро ЦК КП(б)У звучала пропозиція колишньому наркомові освіти написати покайного листа¹⁶⁸. Та всі документи, які він подавав на розгляд керівництва КП(б)У, не задовольняли П.Постишева. Потрібного «зінання» йому отримати не вдалося.

3 липня 1933 р., отримавши третього листа М.Скрипника та ще не ознайомившись з ним, члени політбюро ЦК КП(б)У ухвалили рішення про проведення 7 липня 1933 р. широкого збору харківського активу. На цьому зібранні мав виступити М.Попов з доповіддю на тему: «Про націоналістичні ухили в лавах української організації та про завдання боротьби з ними». Очікувався також виступ М.Скрипника з покайням, лист-статтю якого до того часу сподівалися вже опублікувати¹⁶⁹. Оскільки наступного дня з’ясувалося, що нове «зінання» не задовольнило Постишева, то 5 липня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення останній раз запропонувати М.Скрипнику усе-таки написати листа. При цьому було зазначено, що в основі такого послання «мають бути положення, висунуті тов. Постишевим»¹⁷⁰. Водночас наголошувалося, що зібрання харківського активу відбудеться у будь-якому разі¹⁷¹.

Після того як на засіданні політбюро ЦК вранці 7 липня 1933 р. його члени в черговий раз звернулися до М.Скрипника, вимагаючи покайння, він покінчив життя самогубством. Після пострілу в себе нарком помирав на руках Косіора і останні слова М.Скрипника були звернені саме до нього. У них він прохав пробачення за цю останню – справжню – свою помилку¹⁷².

М.Скрипник був популярним і шанованим політиком в українському суспільстві і його смерть викликала чимало запитань. На виступі у Дніпропетровську у липні 1933 р. Чубарю поставили запитання: «Ходять розмови серед робітників, що Скрипник загубив себе як протест проти того, до чого довели Україну. Чи дійсно це так?». Відповідь Чубаря була надзвичайно «змістовна»: «Хіба у комуніста може виникнути таке питання?»¹⁷³.

Наприкінці літа – на початку осені 1933 р. владні структури збиралися підбити певні підсумки боротьби з «українським націоналізмом». Однак зробити це в запланований термін не вдалося. Спочатку проведення об’єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому мало б розглядатися питання про національну політику партії, було заплановано на 25 вересня¹⁷⁴. Потім, через неготовність, його

перенесли на 10 жовтня¹⁷⁵. Скликали ж цей пленум, як відомо, аж 18–22 листопада 1933 р.

Головною причиною подібного переносу стало слабке усвідомлення суті необхідних змін у партійному керівництві України. Та й сам формальний керівник КП(б)У С.Косіор перебував у підвищеному стані. Вище вже йшлося про наміри Сталіна усунути Косіора від керівництва в КП(б)У. Вони не лишилися таємницею. Тому після смерті М.Скрипника члени політбюро ЦК КП(б)У саме на Косіора почали покладати провину за «перегини» українізації. На одному з засідань розширеного харківського активу на нього почали чинити такий же тиск, як свого часу це робилося стосовно М.Скрипника.

У відповідь на це Й.Сталін надіслав листа до політбюро ЦК КП(б)У, в якому підкреслив: «Зовсім неправильно є спроба інших членів Політбюро ЦК КП(б) зняти з себе відповідальність за помилки, котрих припускалось політбюро в цілому... Звільнення т. Косіора може тлумачитися як незгода з національною політикою ВКП(б), а в кращому випадку всередині партії може розглядатися як відхід у найскладніший час, коли потрібна серйозна розгорнута ідейно-політична боротьба з націоналістичними та шовіністичними елементами»¹⁷⁶. Стало зрозуміло: у сценарії відбулися зміни.

Знищуючи усі можливі паростки «окремшності» України, влада водночас намагалася продемонструвати незмінність привабливого для різних націй і народностей курсу на сприяння розвитку націй. Щоб довести, що в Україні нічого кардинально не змінилося, генсек ЦК ВКП(б) вирішив зробити С.Косіора, цього чи не найближчого до М.Скрипника члена українського компартійного керівництва, основним доповідачем з питань національної політики на пленумі ЦК КП(б)У. Але діями С.Косіора він вирішив керувати особисто. Аналіз поправок Й.Сталіна до тез С.Косіора з національного питання та до його тексту повної доповіді на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У дозволяє простежити за напрямом сталінських думок.

Боротьба з «націонал-ухильництвом» у лавах КП(б)У активно велась і до листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У. Однак українські компартійні керманічі не забували, що, згідно з офіційними настановами, основною небезпекою у національному питанні вважався великодержавний шовінізм. Тому теза С.Косіора про боротьбу з «націоналістичними ухилами» була сформована таким чином: «Великодержавний російський шовінізм є і надалі основною небезпекою в масштабі всього Радянського Союзу та всієї ВКП(б). Однак це жодною мірою не суперечить тому, що в деяких республіках СРСР, зокрема, в Україні, ми мали останнім часом на ґрунті відчайдушного спротиву куркуля нашому переможному соціалістичному наступу значний зріст місцевого націоналізму, що вимагає від партії посилення боротьби з ним»¹⁷⁷. Перекресливши виділений в нашому тексті курсивом текст, Сталін власноруч вставив слова, що визначили суть національної політики Кремля не лише на найближче майбутнє, а й до кінця існування СРСР. Усе речення після поправок Сталіна виглядало так: «Однак це ніякою мірою не суперечить тому, що в деяких республіках СРСР, особливо в Україні, в даний момент головну небезпеку представляє український націоналізм, що змикається з імперіалістичними інтервентами»¹⁷⁸. Різниця між двома варіантами кардинальна: активної боротьби з усім національно-українським Сталіну здалося замало. Життєво важливо було

показати, що нищення національної «окремшності» України є на даному етапі основним завдання комуністів в Україні.

Великодержавний шовінізм взагалі було не прийнято в СРСР називати буржуазним. Такі епітети ще з ленінських часів вживалися лише стосовно «націоналізму» місцевого. Сталін на полях косіорівських тез написав: *«Потрібно сказати, що: 1) Позиція Скрипника є відображенням незадоволення режимом диктатури пролетаріату тих класів, що відмирають, 2) позиція Скрипника означає заклик відійти від СРСР, де будується соціалізм, та обернутися до Галичини, де поміщики та капіталісти гноблять український народ»*¹⁷⁹. Таким чином генсек РКП(б) інкримінував колишньому наркомові освіти УСРР найтяжчі для комуніста гріхи – сприяння «ворожим» класам.

У збереженні та розвитку в УСРР національного змісту української культури вагому роль відігравали галицькі українці. Чимала їх кількість емігрувала до радянської України до 1933 р. Вони не були прихильниками культурної уніфікації та «злиття» України та Росії. В самій Східній Галичині українські сили некоммуністичного спрямування чимало уваги приділяли висвітленню Голодомору 1932–1933 рр. Тому галицькі українці – як емігранти, так і ті, що залишилися на теренах Польщі, – стали ворогом для Кремля. Однак Косіор у своїх тезах про них зовсім не згадав. Це не могло задовольнити головного можновладця країни. На полях він написав: *«Про галичан, із яких одні тягнуть до німецьких поміщиків, а інші – до польських! Закидати грязюкою всі антикоммуністичні партії українців, включаючи с.д. та с.р., як зрадників українського народу (підкреслення наше. – Авт.)»*¹⁸⁰. Ця започаткована особисто Сталіним «традиція» продовжувалася й у наступні часи.

На відміну від ситуації з українцями за межами УСРР, на офіційну відмову від політики українізації на терені УСРР Сталін не наважився. Тому ще однією визначальною правкою Сталіна косіорівських тез стало відокремлення так званої петлюрівської (тобто проукраїнської) українізації від *більшовицької*, здійсненню якої, начебто, раніше заважав Шумський, а в 1931–1932 рр. – Скрипник. З одного боку, це стало своєрідним маскуванням зміни курсу в національній політиці, а з іншого – варто все-таки визнати, що скрипниківська українізація справді виходила за межі проголошеної в 1923 р. політики коренізації. Адже метою коренізації було «укорінення» більшовицької влади в українському суспільстві, а не розвиток української культури. Тому для такого «роз'єднання українізацій» були певні підстави.

Усі сталінські правки стали частиною доповіді Косіора. Оскільки посилення кадрової та мовної українізації у 1931–1932 рр. збіглося в часі з кардинальним зламом соціально-економічних засад існування українського народу, то Сталін вміло використав цю обставину в агітаційно-масовій роботі. У тогочасній пропаганді часто повторювалася теза про те, що «надісланні на Україну тодішнього секретаря ЦК ВКП(б) тов. Постишева, бойова мобілізація більшовиків України, розгром націоналістичної контрреволюції привели до того, що ще в 1933 р. пролив у сільському господарстві України було ліквідований»¹⁸¹.

Для того щоб переконати українців у тому, що винними за Голодомор є «українські націоналісти», кремлівські керманічі навіть улаштували відкриті судові процеси над націонал-комуністами. Так, наприклад, колишнього члена Української комуністичної партії (УКП) А.Річицького, який на час Великого

голоду був членом ЦК КП(б)У і ретельно виконував накази центру, було звинувачено в «українському націоналізмі» (справа Української військової організації). 27 березня 1934 р. його було публічно засуджено до смертної кари за нелюдське поводження з селянами у с. Арбузинка на Одещині під час хлібозаготівель 1932–1933 рр. Сталін безпосередньо стежив за ходом цієї судової вистави: заступник голови ОДПУ УСРР З.Кашнельсон доповідав про її хід генсеку ВКП(б) особисто і пропонував поширити таку практику¹⁸². Щоб суто пропагандистський характер цієї справи був зрозумілий, слід зазначити: у грудневому 1932 р. інформаційному звіті ЦК КП(б)У ці дії Річицького (реквізиція у 20 селян-колгоспників садиб із землею) віталися як такі, що дали «зрушення у хлібозаготівлях»¹⁸³.

Річицький, розуміючи цілковиту безглуздість висунутих проти нього звинувачень, що полягали у покаранні за добре виконану роботу, не наважився звинуватити у катастрофі на селі компартійний центр. У листі до ВУЦВК, написаному вже після оголошення смертного вироку судом, він, підкреслюючи свою невинність, наголосив: «В переможному поступі соціалізму і розгортанні рішучого і остаточного бою труда з капіталом за перемогу комуністичного суспільства в цілому інтереси особистої справедливості повинні поступитися перед інтересами вищої справедливості класу»¹⁸⁴. Роком раніше подібною була аргументація і в Скрипника, який, за спогадами Е.Нольського, добре розуміючи замовлений характер та необґрунтованість звинувачень у націоналізмі, у відповідь на питання, чому він не бореться за правду, рішуче заявив: «Не можна! В цьому вся суть. Це нанесе великої шкоди партії. Не всю правду можна сказати зараз партії та народу. Це може призвести до розколу, до катастрофи. Це озброїть ворогів і багатьох відштовхне від нас»¹⁸⁵. Тобто єдність партії та утримання нею влади, класова позиція виявились для Скрипника важливішими за все. Перефразовуючи Річицького, можна сказати, що інтереси класу були для нього вище від інтересів нації.

Для термінового виправлення ситуації в економіці та корекції культурного будівництва в Україні Кремлю у 1933 р. була потрібна велика кількість відданих виконавців. Та швидко знайти їх серед місцевого населення було неможливо. Тому після приїзду П.Постишева на головні ролі висувають саме тих людей, які прибули разом з ним, а також тих, хто пройшов ретельну перевірку. На керівну районну роботу у 1933 р. (з січня по жовтень включно) компартійна верхівка направила 1340 осіб, замінила при цьому 237 голів РПК, 249 голів РВК, 158 голів районних контрольних комісій¹⁸⁶. І це у той час, коли в Україні після укрупнення районів існувало тільки 367 районних комітетів партії¹⁸⁷. Оскільки особливо пильна увага борців з українським націоналізмом приділялася культурно-освітній сфері, то Постишев з гордістю заявив: «Ми дали культурному фронту за минулі 10 місяців загалом не менше 1200 перевірених комуністів на керівну роботу»¹⁸⁸.

Не довіряючи низовому партійному та радянському апарату, ЦК ВКП(б) ще на січневого 1933 р. пленумі вирішив «з метою політичного зміцнення МТС і радгоспів, підвищення політичної ролі і впливу МТС і радгоспів на селі» організувати в усіх машинно-тракторних станціях і радгоспах політвідділи¹⁸⁹. Їх завдання полягало у забезпеченні політичного контролю в усіх областях життя і праці як самих МТС, так і колгоспів, які вони обслуговували. Керівники політвідділів не підпорядковувалися тому райпарткому, на території якого знаходилися. Вони були підлеглі безпосередньо політичному сектору обласного земельного управління і

призначалися чи зміщувалися з посади ЦК ВКП(б) за рекомендацією ЦК республіканських компартій. Керівники політвідділів МТС повинні були стежити за станом справ у РПК, оскільки вони автоматично входили до складу керівництва¹⁹⁰. Протягом січня – жовтня 1933 р. було створено політвідділи 643 МТС та у 203 радгоспах, на роботу до яких було надіслано понад 3 тис. керівних працівників¹⁹¹. Після того як Кремлю вдалося опанувати ситуацію на селі, у листопаді 1934 р. було ухвалене рішення про ліквідацію політвідділів.

Наскільки для ЦК ВКП(б) було важливо взяти під цілковитий контроль село свідчить й те, що з кінця січня до 15 жовтня 1933 р. у колгоспи УСРР було послано з міських та районних центрів, за неповними даними, 15 929 комуністів, причому 95% їх використовувалося на посадах секретарів партосередків та парторгів колгоспів і бригад¹⁹². Оскільки нові керівники приїжджали переважно з Росії, або з великих промислових міст України, то навіть про розуміння ними української мови, не кажучи вже про вільне володіння нею чи шанування української культури, досить часто говорити не доводилося. Поширеною була ситуація, коли абсолютна більшість комуністів в партосередках були українці, але оскільки надісланий їм парторг не знав української мови, то уся робота велася російською.

Процеси розстановки нових кадрів йшли паралельно з усуненням тих, хто не вписувався у нову схему. Так, протягом травня-грудня 1933 р. у результаті партійної чистки у чотирьох областях УСРР з 267 907 комуністів, що пройшли чистку, відсів становив 84 653 особи¹⁹³. 48,1% виключених з партії припадало на тих, хто вступив до лав КП(б)У у 1931–1932 рр.¹⁹⁴ Всього ж, незважаючи на приїзд численної армії комуністів з-за меж УСРР, партійна організація республіки протягом 1933 р. скоротилася на 109 556 осіб¹⁹⁵.

При масовій зміні кадрів компартійна верхівка пам'ятала, що без підтримки хоча б частини населення обійтися неможливо. Тому влада поставила за мету довести, що розгром націоналістів зовсім не є розгромом українізації¹⁹⁶. Мало того, саме «українських націоналістів» компартійне керівництво тепер почало звинувачувати у зриві українізації. Їм, як говорив П.Постишев у жовтні 1934 р. у доповіді на пленумі Київського обкому КП(б)У, «вигідно зобразити цей розгром як відмову від українізації, як розгром української культури»¹⁹⁷.

Партійна верхівка розуміла, що відвертий російський шовінізм може призвести до результатів, прямо протилежних запланованим. Тому потрібно було, хоча б формально, продовжувати українізацію і висувати українські кадри на керівну партійну та радянську роботу.

Резолюція листопадового 1933 р. пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У зазначала, що «пленум вважає за потрібне провести добір і висування кращих колгоспних працівників українців, і партійних, і позапартійних, на радянську роботу в республіканському, обласному і районному масштабі». Наголошувалося на потребі «посилити готування більшовицьких українських кадрів партійних працівників», для чого в Харкові утворювалися курси марксизму-ленінізму при ЦК КП(б)У на 150 осіб з півторарічним строком навчання¹⁹⁸. При прийомі на ці курси компартійна верхівка стежила за тим, щоб переважну більшість слухачів становили українці. Так, у першому наборі цих курсів українці становили 61%, а в другому – 73,6%¹⁹⁹.

Про кадрову українізацію управління керівництво КП(б)У не забувало й надалі. Протягом 1935 р. воно розгорнуло активну діяльність у цьому напрямі. 26 лютого 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про висунення українських кадрів», у якій пропонувалося «відділу керівних парторганів разом з обкомами подати в Секретаріат не менш 120-150 українців для висунення на пости секретарів РПК (районних партійних комітетів. — *Авт.*) і 120 чоловік на висунення голів РВК (районних виконавчих комітетів. — *Авт.*)». Крім того, говорилося про необхідність відбору з українських голів РПК та РВК кандидатів на обласну та центральну партійну й радянську роботу. Українські кадри для цієї мети пропонувалося також знайти у складі слухачів ВКСГШ (Вища комуністична сільськогосподарська школа), університеті ім. Артема. Не менше 300 українців з числа «найбільш грамотної, політично перевіреної і спроможної молоді (так у тексті. — *Авт.*)» планувалося знайти у вузах УСРР. Подібні дії наказувалося зробити і ЦК ЛКСМУ²⁰⁰.

5 липня 1935 р. була ухвалена постанова ЦК КП(б)У, за якою представники різних наркоматів найближчим часом мали запропонувати свої плани стосовно збільшення відсотка українців у їхньому керівництві. Так, наприклад, 10 липня комісії з висунення українських кадрів у системі Наркомату юстиції доручалося знайти українців на посаду помічника генерального прокурора, прокурорів Наркомату юстиції, обласних прокурорів та їх заступників²⁰¹. Подібні постанови у цей час видаються для наркоматів охорони здоров'я²⁰², комунального господарства, зв'язку, місцевої промисловості²⁰³ тощо. Оскільки швидко керівників-українців знайти не вдалося, 28 вересня 1935 р. оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення продовжити роботу комісії²⁰⁴. 5 жовтня на засіданні оргбюро визнали незадовільним стан українізації навіть у системі комісаріату освіти²⁰⁵.

Навесні 1936 р. партійне керівництво України почало підбивати підсумки висунення українських кадрів. 8 березня 1936 р. ЦК КП(б)У визнав задовільним стан з висунення українців в центральному апараті Наркомату охорони здоров'я і наголосив на необхідності продовжувати цю справу в областях²⁰⁶. Аналогічна оцінка висловлювалася 15 березня з приводу висунення українців на керівні посади у системі Наркомату юстиції. Було зазначено при цьому, що надалі юридичні факультети потрібно «уккомплектувати переважно українцями (75-85%)»²⁰⁷. А от стан справ у Наркоматі освіти залишав бажати кращого²⁰⁸.

Наприкінці січня 1936 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, на якому обговорювалося питання про підсумки перевірки партійних документів у 1935 р. Була ухвалена постанова «Про необхідність посилення роботи у справі висунення українських кадрів», в якій говорилося: «Розгром націоналістів, які гальмували виховання і просування дійсно радянських українських кадрів, дав можливість останнім часом значно підвищити кількість і питому вагу більшовицьких українських кадрів на партійній, господарській, культурній радянській роботі та всіх інших ділянках будівництва соціалізму»²⁰⁹.

Незважаючи на бадьорі слова стосовно покращання ситуації у кадровій політиці, цифри вказували на інше. У Харківській області на початок січня 1936 р. серед перших секретарів райпарткомів був лише 31% українців, тоді як у 1933 — 59%, у 1934 — 46%, у 1935 — 44,5%. Схожа ситуація сталася й у Дніпропетровській області. Якщо на початок 1933 р. 55% перших секретарів райпарткомів були українцями, то у 1936 — 34%, серед голів райвиконкомів у 1933 р.

було 66% українців, а у 1936 р. – 53%²¹⁰. І це при тому, що українське етнічне походження було однією з переваг при сходженні по кар'єрним сходинкам. Настільки, що майбутній генеральний секретар ЦК КПРС Л.Брежнев записав себе в «українці» і таким залишався в 1940-ві роки²¹¹.

Щоправда, офіційно декларувались інші думки. На січневому 1936 р. пленумі ЦК КП(б)У, присвяченому підсумкам перевірки партійних документів, П.Постишев заявив: «Ми завжди говорили, що тільки розгромивши націоналістів, можна по-справжньому відкрити дорогу справжнім українським кадрам. Так воно і вийшло. Ми маємо в цій справі за останні пару років немалі успіхи. На 1 січня 1934 р. українців – секретарів райкомів було 179 чоловік, на 1 січня 1936 р. секретарів райкомів і заступників секретарів райкомів – 431 чоловік. Голів райвиконкомів і сільрад було в 1933 році 250 чол., тепер – 332 чол.»²¹².

Але реальна ситуація була іншою. По-перше, кількість українців – секретарів райпарткомів він назвав за станом на 1 січня 1934 р., тобто вже після того, як основна фаза боротьби з «націоналістичним ухилом» залишилася у минулому. По-друге, у відомостях за 1936 р. він називає не лише перших секретарів райпарткомів, а й їх заступників, тобто справжня кількість майже вдвічі менша. По-третє, і це, мабуть, головне, Постишев «забув» згадати про організацію на початку 1935 р. нових районів²¹³. Адже після розукрупнення за станом на 15 грудня 1935 р. було 519 районів, тоді як у 1933 р. їх було 367²¹⁴. Відповідно на 1 січня 1934 р. українці становили 48,7%, а у 1936 – приблизно 42% цієї номенклатури. Якщо ж згадати, що наприкінці першого кварталу 1932 р. секретарів РПК – українців було 57% і тодішнім керівництвом КП(б)У це вважалося явно недостатньою часткою²¹⁵, то про успіхи у справі висування українських кадрів після розгрому М.Скрипника говорити не доводилося.

За результатами перепису 1939 р., загальна кількість «керівників партійних організацій, державних, кооперативних та громадських установ та підприємств» становила 312 848 осіб, з яких 59,6% становили українці. Разом із тим серед республіканської ланки із 8888 осіб лише 3744 (42,1%) були українцями, а серед районної та міської ланки відповідно з 27 629 було 18 742 (67,8%) українців. Більшим був відсоток українців серед голів та заступників голів сільрад: з 11 737 осіб – 10 401 (88,6%)²¹⁶.

Якщо про кадрову українізацію керівники КП(б)У не забували навіть у 1933–1934 рр., тобто в період найбільш жорсткої боротьби з українським націоналізмом, то питання про мовну українізацію знову постало на порядку денному лише в 1935 р. 29 серпня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалив резолюцію «Про українізацію в областях», у якій зазначалося, що «обкоми Донецький, Дніпропетровський і Одеський займаються справою українізації недостатньо». Політбюро ЦК КП(б)У доручило голові відділу пропаганди й агітації З.Ашраф'яну організувати спеціальне обстеження цих областей. У цьому документі зазначалося: «Під час обслідування перевірити радянський апарат: якою мовою ведеться листування, якою мовою провадяться засідання. Також звернути увагу на міськради, школи, профспілки, партосвіту і всі культурні установи, а також комсомольську і піонерську роботу, роботу партійних апаратів обкомів, райкомів, міськкомів. Наслідки обслідування доповісти на ПБ»²¹⁷. Перевірку була здійснено і названі обласні партійні організації були піддані суворій критиці.

Проаналізувавши доповідні записки з трьох областей, представники відділу агітації і пропаганди зробили висновок: «Незважаючи на спеціальні вказівки ЦК, обкоми партії недооцінили політичного розуміння цих вказівок, не взяли ще як слід за їх реалізацію, не зробили ще належного перелому в кадрах наших партійних і радянських робітників... Все пронизано духом іронії і скептицизму в питанні про українську культуру, про українську громадськість... Окремі міськкоми, парткоми партії, керівники окремих підприємств не тільки не зрозуміли до цього часу *гігантського розмаху і нечуваного розвороту української радянської культури і державності (особливо після розгрома націоналістів і націонал-ухильництва Скрипника)*, але і не зробили для себе політичних висновків щодо практичного оволодіння цим рухом (курсив наш. — Авт.)»²¹⁸.

Апогею нова хвиля «українізаційної» риторики сягнула на початку 1937 р. Саме недоліки в національному питанні стали основою звинувачень проти Постишева та зняття його з керівних посад в Україні. Л.Каганович, не маючи реального компромату на нього, приїхав на початку січня 1937 р. знімати Постишева з посади другого секретаря КП(б)У та секретаря Київського обкому ЦК КП(б)У, використавши для критики національне питання. На пленумі Київського обкому КП(б)У 5 січня 1937 р. Каганович заявив, що саме у царині національної політики вимагається «особливо чутливий, особливо товариський, особливо пильний і особливо уважний і правильний підхід». «Не можна вважати, — проголошував Каганович, — що національне питання зняте, знімається з черги. Я б сказав — національне питання на новій стадії, на новому ступені, наповнилося новим, багатим змістом». А далі лексикон і взагалі начебто із лав широкого націонал-комуніста зразка Шумського чи Хвильового: «Але хіба можна заперечувати, що поряд із гордістю українця за свій Донбас, за свій Дніпрогес, за свої заводи у Києві, Харкові, Дніпропетровську та ін., — зросла і гордість за свою Україну. Це не шовіністична, не націоналістична гордість, а гордість за свою мову, за свою країну»²¹⁹.

Далі Каганович виголосив, що «мирний націоналіст у душі — він може в запряжці працювати». Він підкреслив, що навіть якщо такий «націоналіст» не повністю схвалює заходи радянської влади, «*хай навіть душок націоналістичний у тебе залишиться, нам від цього шкоди не буде*»²²⁰. Втім, переоцінювати ці слова найближчого помічника Сталіна не варто. Адже у своїх словах Каганович лише закликав дозволити розмовляти українською мовою, наголошуючи на тому, що це зовсім не український шовінізм. А ставити «питання по-українськи» зовсім не означало враховувати інтереси України як певного державного чи національного утворення. Це лише означало поставити питання українською мовою²²¹.

Слова Кагановича про недоліки у вирішенні національного питання були підтримані в залі. Письменник І.Микитенко, про якого у винятково позитивному ракурсі згадав у своїй доповіді Каганович, закидаючи колишньому очільнику ВУАМЛІНУ О.Дзенісу (заарештованому на той час як троцькісту) завезення великої кількості літературних критиків з Росії, наголосив: «Чому раптом, маючи перед собою український народ, шукати в інших місцях»? А далі він наголосив: «Лазар Мойсейович у своїй прекрасній доповіді говорив нам про національну гордість. Я слухав це місце з глибоким хвилюванням. Я вважаю, що це одне з центральних місць доповіді, яке ми мусимо засвоїти назавжди. Яка у мене була національна гордість, коли я не мав ні своєї мови, ні своєї культури, все було

заборонено, коли я сам, для того, щоб вважатися людиною, мусив засвоювати мову російську, а своєї цурався (виділено нами. — Авт.). Яка у мене могла бути національна гордість, коли мій народ ходив у ярмі, і я сам був запряжений у те ярмо». Каганович, побачивши ентузіазм Микитенка, все ж таки не забув нагадати, що «наша сучасна національна гордість, вона є наслідок нашої соціальної пролетарської гордості»²²², тобто про те, що справжньої національної гордості у дореволюційному суспільстві бути не могло.

Подібні настанови знайшли відображення і в роботі пленуму ЦК КП(б)У, який відбувся 31 січня – 2 лютого 1937 р. Під час його роботи неодноразові критичні зауваження лунали в бік Постишева, Попова, Косіора, що вони, мовляв, допустили на відповідальні ідеологічні посади троцькістів, які заважали правильному здійсненню національної політики. Та й сам Постишев серед своїх помилок особливо відзначив незадовільне керівництво будівництвом української культури. Він, зокрема, сказав: «Я взяв тягар не по плечу. Я кажу про своє керівництво, про свою участь у керівництві української радянської культури. На мій сором, я погано знаю історію українського народу – раз, я погано знаю його культуру – два, я до цього часу не оволодів, як це вимагається від керівників, мовою українського народу – три. А ці якості – вони необхідні для кожного з нас»²²³.

У резолюції пленуму від 3 лютого 1937 р. про помилки у здійсненні національної політики і, зокрема, у кадровому питанні (засилля «троцькістів») говорилося так: «Навіть якби ці люди не виявилися ворогами, їм в будь-якому разі не можна було доручати керівну роботу на культурно-ідеологічному фронті, оскільки вони нічого не розуміли в питаннях української культури та зовсім не відповідали тим вимогам, що мають ставитися до керівних працівників ідеологічного і культурного фронту на Україні. В цьому виявилася з боку Політбюро ЦК КП(б)У недооцінка національного питання на Україні, що є значною політичною помилкою»²²⁴. Українізаційна риторика широко використовувалася до середини 1937 р., коли Кремль зініціював нову кампанію боротьби з українським націоналізмом, жертвами якої стали Любченко, Хвиля, Затонський, Микитенко та ін.

Підсумуємо результати розв'язання «українського» питання після 1933 р. П.Постишев, С.Косіор та інші представники партійного керівництва України протягом 1933–1937 рр. неодноразово нагадували про особливості «класової боротьби» в Україні. Перша особливість, за словами П.Постишева, полягала у тому, що «на Україні класовий ворог веде свою боротьбу проти соціалістичного будівництва під націоналістичним прапором»²²⁵. Тобто всі, хто був не задоволений існуючим станом України і намагався встановити справжню, а не декларативну рівність, автоматично могли потрапити під це звинувачення у прихильності до «класового ворога». Сюди ж потрапляли й ті, хто був не задоволений політикою Кремля у сільському господарстві.

Інша особливість «класової боротьби» визначалася так: «На Україні найбільше осіло уламків різних контрреволюційних організацій і партій»²²⁶. Зрозуміло, що з членами цих організацій потрібно було нещадно боротися. Перш за все це стосувалося вихідців з боротьбистів, укапістів, бундівців. Постишев визнавав, що прорив 1931–1932 рр. «був не тільки проривом в сільському господарстві, не тільки в здійсненні національної політики, а це також був прорив у розумінні особливого засмічення рядів КП(б)У в ці роки. 1931–1932 рр. були роками осо-

бливого засмічення рядів КП(б)У антирадянськими, націоналістичними, шпигунськими, диверсантськими ворожими елементами»²²⁷.

Аналіз подій 1933 та наступних років дозволяє зробити висновок, що основною метою прибуття Постишева в Україну не було виправлення важкого становища у сільському господарстві: цього при зміненій економічній політиці на селі та наявності тих матеріальних і людських ресурсів, які використав П.Постишев у 1933 р., місцеві керівники могли добитися й без нього. Головним завданням була корекція курсу національної політики та очищення лав комуністичної партії від національно-свідомих елементів, а також від тих, хто іноді наважувався мати свою власну думку на розвиток тих чи інших подій.

Таким чином, однією з основних причин успішної діяльності комуністичної партії в Україні стало визнання її керівниками українського націєтворення як об'єктивного факту і важливої ознаки індустріального суспільства. Це спричинило формальне визнання української державності та певне сприяння національно-культурному розвитку українців, що було необхідною передумовою виконання модернізаційних завдань. Однак таке сприяння було вимушеним і зовсім не означало позитивного ставлення до розвитку національної самосвідомості українців, що, здавалося б, мала постати неминучим наслідком визнання національних прав українського народу.

Два обличчя політики коренізації в УСРР (1923–1938 рр.)

Поразка національно-визвольних змагань і утвердження радянської влади в Україні започаткували новий етап у модерній історії етнічних меншин. Еміграція найбільш політично активної та освіченої частини етнічних громад спричинила негативні наслідки. На 1921 р. відбувся перерозподіл нацменлюдності між містом і селом на користь останнього. За практично незмінної частки українського сільського населення, питома вага селян у середовищі росіян зросла, порівняно з 1917 р., з 18 до 46%, євреїв – з 2,5 до 33,8%, поляків – з 51 до 74%. На 1924 р. селянами були 95% німецької, польської, болгарської громад, 85% – польської, 7% – єврейської²²⁸. Стався повний злам попередньої моделі функціонування суспільства і міжнаціонального розподілу праці як його складової.

Найчисельнішою етнічною меншиною України були росіяни – 2 677 166 осіб на 1926 р.²²⁹ В їхньому складі переважала міська людність Слобідської та Південної України. Вони становили до 40% робітничого класу великих міст Південної України. Частка росіян у пролетаріаті УСРР змінювалася таким чином: 30,5% – у 1926 р., 24,4% – 1929 р., 23,9% – 1931 р., 25,2% – у 1934 р.²³⁰ 46% росіян мешкали в селі. Це була не тільки найбільш диференційована в соціальному відношенні громада, а й доволі політично активна. 1918 р. українська КП, що налічувала 5 тис. членів, переважно складалася з етнічних росіян, євреїв, поляків та українців. 1925 р. в ній перебувало вже 75 тис. осіб, проте етнічний склад залишався попереднім. На час оприлюднення «теорії боротьби двох культур» Д.Лебеда етнічні росіяни становили 53,6% загальної кількості членів більшовицької партії в Україні²³¹.

Компактні поселення росіян були доволі багатолюдними в прикордонних районах Конотопської, Харківської, Луганської округ, а також у нижньому Подніпров'ї. Потерпаючи від малоземелля, російське селянство мало складні

суперечливі взаємини з більшовицькою владою, які обумовлювалися мірою гостроти земельного питання та неврегульованістю поземельних відносин. Російське селянство колишньої Слобожанщини за своїми соціально-економічними характеристиками мало відрізнялося від українського й у 1926 р. становило 5,1% в 33 з 40 округ республіки. Специфічні національні вимоги громада почала генерувати під впливом українізації.

Євреї за чисельністю були другою етнічною меншиною радянської України (їхня чисельність у 1926 р. сягала 1 574 391 особи²³²). Задовго до революції 1917 р. вони здійснювали активні пошуки в галузі усвідомлення й презентації власних національних інтересів і становили від чверті до третини організаційного прошарку всіх революційних партій. Значного поширення в громаді набули соціалістичні ідеї. Єврейська громада протягом непу в значних обсягах постачала кадри як для більшовицької, так і для низки опозиційних їй партій. Євсекції, створені 1918 р., починаючи з 1921 р. стали складовою Агітпропу ВКП(б) і були центром офіційної активності євреїв. Незважаючи на вагоме представництво євреїв у лавах більшовицької партії та комсомолу, в першій половині 20-х років значно більшим політичним впливом користувалися численні сіоністські партії та організації.

Сіоністський рух як такий складався з великої кількості організацій та партій, від поміркованих до ліворадикальних. На початок 20-х років розгалужена мережа сіоністських організацій не на жарт турбувала радянські спецструктури і в межах колишньої Російської імперії виглядала таким чином: Алгемайн-сіоністи (ліберальне крило сіоністського руху); «Мізрахі» (організація релігійного характеру); «Цейрей-Ціон» (соціалістична організація сіоністського робочого руху); «Поалей-Ціон» (з 1923 р. ЄКРП) (близька до меншовиків сіоністська соціалістична партія); «Гашомер-Гацоїр» (юнацька організація); «Геголуц» (опікувалася соціально-економічною підготовкою єврейської колонізації Палестини); «Тарбут» (культурна та просвітницька організація з розвитку освіти на івриті) тощо. Вони виступали проти більшовицької диктатури, яка ототожнювала себе з радянською владою, та євсекцій, що, на їхню думку, узурпували право висловлювати інтереси єврейства в СРСР.

У першій половині 20-х років сіоністи, незважаючи на переслідування уряду, виростили у значну політичну силу – фактично всесоюзну організацію в підпіллі. Так, «Геголуц» розпався на ліве і праве крила, обидва з яких мали ЦК у Москві, республіканські осередки в Гомелі та Києві, а також підпорядковані їм окружні організації. Організаційна структура практично не відрізнялася від ВКП(б) та ЛКСМ, вони скликали конференції й з'їзди, мали ЦК, мережу осередків окружного та районного рівня.

Протягом 1917–1923 рр. у соціально-економічному й етнокультурному становищі єврейської людності відбулися колосальні зрушення. Руйнівного удару громаді завдали єврейські погроми, що зняли значні маси населення з обжитих місць і започаткували перманентні міграції євреїв по теренах України. Питома вага єврейства в населенні Києва 1917 р. порівняно з 1897 р. збільшилася з 13 до 18,6%. У 1920 р. вона вже сягала 31,9% на тлі зниження представництва росіян і поляків серед городян²³³.

Завершення бойових дій та утвердження радянської влади викликали зворотний процес: розпочалася рееміграція євреїв зруйнованих голодуючих міст. Повер-

нення біженців і намагання останніх отримати відшкодування майнових збитків часів єврейських погромів переросло в сталу конфронтацію. Вона загострювалася тим, що колишня смуга осілости була регіоном аграрного перенаселення, критичного селянського малоземелля, що стали основою зростання антисемітських настроїв. У цілому на початку 20-х років умови життя містечкового єврейства залишалися одними з найгірших серед етнічних громад України – люмпенізовані шари становили щонайменше 60% єврейської людності України²³⁴. Проблема виживання єврейської меншини на початку 20-х років ускладнювалася катастрофічним зменшенням єврейського сільськогосподарського населення, знищенням під час погромів низки найзаможніших єврейських землеробських колоній. За переписом 1926 р., в 21 з 40 округ УСРР налічувалося 98 тис. селян-євреїв²³⁵.

Загострення проблем фізичного та етнокультурного виживання генерувало в громаді (особливо серед молоді) протестні настрої. Водночас правдою є й те, що на початковому етапі радянського будівництва для радикальної частини єврейського суспільства внаслідок обмеженості соціальної бази радянської влади та нестачі кваліфікованих кадрів склалися найбільш сприятливі умови для відповідної соціальної реалізації за рахунок участі в державному житті. До цього, зокрема, спонукало й входження більшості єврейських комуністичних фракцій до складу КПУ на початку 1921 р.

Поляки протягом XVIII–XIX ст. у межах України були третьою за чисельністю й другою за впливовістю етнічною меншиною. В 1926 р. їх налічувалося 476 435²³⁶. Національно-визвольні змагання за відродження Польщі в кордонах 1772 р. становили основний зміст революційно-демократичного руху польської меншини у Російській імперії. Протягом 1917–1921 рр. гасло відтворення Речі Посполитої стало причиною непримиренних польсько-українських, згодом – польсько-радянських суперечностей та запеклої озброєної боротьби, які наклали негативний відбиток на характер міжнаціональних взаємин по обидві сторони державного кордону. Польська меншина на теренах УСРР змінила свій статус однієї з найбільш привілейованих у державі (до революції поляки становили 29% службовців у збройних силах, судових установах, поліції, адміністрації²³⁷) на практично повністю селянську. За переписом 1926 р., селяни-поляки – мешканці 14 з 40 округ України – налічували 360 тис.²³⁸ Більшість поляків проживала на Поділлі, Волині та Поліссі. На півдні вони були розпорошені і власних однорідних за складом людності населених пунктів не мали. Лише в Одесі була невелика польська громада. Прикметною рисою польського селянства в західних округах УСРР була дрібнонадільність. Питома вага поляків у складі республіканського пролетаріату протягом 1926–1931 рр. стабільно трималася в межах 1,9-1,8%, зменшившись до 0,8% у 1934 р.²³⁹

Становище польської меншини в межах УСРР значною мірою обумовлювалося польсько-радянською конфронтацією. Укладення Ризького договору завершило болючий етап міждержавних змагань за західноукраїнські землі, але водночас розпочало тривалу смугу міждержавних інтриг і дипломатичної боротьби за симпатії прикордонного населення, з одного боку, та упередженого ставлення до представників етнічної меншини, з другого. Суттєвий вплив на формування політики щодо польської громади справляла позиція Польбюро РКП(Б), що складалося з видатних революціонерів епохи, які мали власне бачення завдань революційного руху в «колісці революції», в Польщі та світі загалом. Тривала

боротьба польських комуністів за особливий статус Польбюро у складі більшовицької партії («маленький Польський ЦК в Росії»²⁴⁰) була вміло нівельована, однак не забута і лише підсилювала дратівливість польського питання.

На початку 20-х років місцями концентрації німецького населення (393 924 особи в 1926 р.²⁴¹) були Олександрійська, Мелітопольська і Бердянська округи Катеринославської губернії, Херсонська, Миколаївська та Одеська — Одеської губернії. Німецьке населення в цих округах переважало за чисельністю інші етнічні громади. За переписом 1926 р., селянами були 340 тис. німців²⁴².

Колись квітучі німецькі сільськогосподарські колонії були відкинута в своєму господарському та культурному розвитку на багато десятиріч назад. Втім, об'єктивно на початковому етапі радянського будівництва громада перебувала у значно сприятливіших умовах, аніж решта етнічних складових республіки. Німці не лише користувалися значними земельними ділянками, а й мали вагомую міжнародну підтримку. Напередодні підписання мирного договору в Брест-Литовському (березень 1918 р.) німецька сторона домогалася надання німецьким колоністам статусу емігрантів і встановлення над ними німецького протекторату. Компромісне рішення передбачало визнання колоністів громадянами Росії, але наділених правом рееміграції до Німеччини та переведення туди всіх своїх капіталів. Німеччина прискіпливо відстежувала становище колоністів аж до середини 30-х років і, використовуючи дипломатичні та економічні важелі впливу, брала активну участь в обстоюванні інтересів фольксдойче. Ця обставина, з одного боку, виступала гальмівним чинником безвідповідального защемлення прав спільноти в радянській державі, з другого — повсякчас генерувала напруженість у відносинах громади з місцевими органами влади. Працівники земельних і податкових органів, радянських та партійних організацій розглядали німецькі колонії як осередки «куркульського засилля». Закріпленню за колоністами тавра «контрреволюціонерів» сприяла участь у декількох антирадянських повстаннях протягом 1919–1921 рр., австрійських і білогвардійських військових формуваннях. Внаслідок негативного ставлення місцевих і центральних органів влади до спроб німецьких колоністів самотужки відродити господарства, незацікавленості влади в їхньому відродженні, войовничої атеїстичної пропаганди німці виявляли значний потяг до еміграції. У 1922–1924 рр. демографічні втрати через від'їзд з УСРР становили щонайменше 8 тис. працездатних осіб. Емігрували переважно меноніти, на 1924 р. з країни виїхала 1/7 частина менонітської громади²⁴³. Лише штучне стримування еміграції зашкодило їхньому масовому від'їзду з країни.

Німці на початку 20-х років займали досить активну громадську позицію, а її лідери пильно слідкували за розвитком етнонаціональної політики більшовиків. За фактичної заборони існування національних політичних партій виразником колективної свідомості німецької громади стали сільськогосподарські кооперативи, зокрема, «Союз голландських вихідців на Україні» (СГВ) та сільськогосподарська кооперативна спілка «Колоніст». Статут «Союзу південно-російських колоністів і громадян германської раси» був зареєстрований 26 січня 1921 р. у Таганрозі, а вже 9 лютого відбулися перші загальні збори організації. Статут кооперативу, який став матрицею для організаційного оформлення низки національних кооперативів, базувався на принципах інтегральної кооперації. Основною метою союзу був захист німецьких колоній від свавілля продзагонів, а приклад його іс-

нування виявився таким заразливим, що німецькі колоністи повсюдно в Україні почали об'єднуватися.

З другої половини 1923 р. офіційно розпочала діяти німецька кооперативна спілка «Колоніст», створена внаслідок об'єднання декількох національних товариств взаємодопомоги німців Катеринославщини. На початок 1924 р. спілка мала 12 відділень, 5264 члени, що становило 70% господарств німців-колоністів регіону. Прояви екстремізму місцевих органів виконавчої влади, постійне порушення законності та прав колоністів спонукали керівництво спілки поряд із вирішенням проблем господарського життя колоній чимдалі більше займатися правозахисною діяльністю. Захист населення від утисків радянської адміністрації, власне, становив головне завдання організації. Матеріали та скарги (більше 250), зібрані спілкою, склали початковий фонд німецької секції Центральної комісії у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВКу, і змусили центральне радянське та партійне керівництво впритул зайнятися вивченням «німецького питання» на Україні. Основу діяльності радянських функціонерів в німецькому середовищі становила дискредитація і ліквідація осередків національного єднання. «Колоніст» був підведений до необхідності саморозпуску в липні 1924 р. Замість нього були утворені 24 низові кооперативні товариства, що увійшли до складу загальної кооперативної системи УСРР.

Економічна криза початку 20-х років, голод 1921–1922 рр., міжнародні зв'язки СГВ і сподівання отримати за його сприяння мільйонні закордонні кредити забезпечили менонітському об'єднанню, попри те, що уряд вважав його антирадянською організацією, можливість існування. Об'єднавча праця Союзу була доволі активною – за нетривалий час свого існування він скликав сім всеукраїнських з'їздів, останній – 25–28 лютого 1925 р. в колонії Григор'ївка Ізюмської округи Харківської губернії. Практична робота СГВ і його центрального Правління свідчила про політизацію пацифістської менонітської громади, яка набула всесоюзного розмаху. В січні 1925 р. відбувся I Всесоюзний з'їзд менонітських общин у Москві.

Наприкінці літа – восени 1925 р. український уряд та ЦК КП(б)У організували проти СГВ потужну економічну та громадську кампанію, яка мала на меті знищення організації. Реорганізація СГВ відбулася в 1926 р. Менонітська громада вважала реорганізацію СГВ прийнятним компромісом на шляху збереження общини в радянській Україні²⁴⁴. Найбільш активні й непримиренні опоненти реорганізації емігрували до Канади. Ті ж, що лишилися, прагли віднайти відповідні точки опори для подальшого існування спільноти в нових політичних обставинах. Менонітська спільнота виявилася дезорганізованою перед обличчям масованого натиску більшовизму, який вже на кінець 20-х років досяг визначних успіхів у дезінтеграції менонітської єдності.

Болгари на початку 20-х років суцільними масивами проживали на півдні України в сільських місцевостях Одеської й Катеринославської губерній. У 1926 р. чисельність громади сягнула 92 078 осіб²⁴⁵. До революції напрямок їхнього господарського розвитку визначали високі (до 60 дес. на господарство) норми землекористування, які дозволяли розвивати високотоварні городництво і садівництво. Болгарські села менше за сусідні єврейські чи німецькі постраждали в роки світової та громадянської воєн. Болгарська меншина була селянською за своїм складом, селянами були 85 тис. болгар²⁴⁶. Останні в роки революційних

потрясінь та громадянської війни зберігали нейтралітет, спорадично виступаючи на боці різних політичних сил.

Переважна більшість осіб грецького походження становила Маріупольську грецьку громаду, що компактно мешкала в Юзівській (Сталінській) та Маріупольській округах. На момент здійснення районування 1923 р., за відомостями українського уряду, грецьке населення республіки загалом становило 92 560 осіб, в 1926 р. воно сягнуло 104 666 осіб²⁴⁷.

На першому етапі радянського будівництва Маріупольська громада, певне під впливом сусіднього німецького населення, стала на шлях етнічної консолідації. Спроба оформлення національної організації грецького населення Маріупольщини в грудні 1921 р. наслідувала виразні соціально-економічні й політичні цілі. З одного боку, вона була продовженням процесу формування національної свідомості, призупиненого наприкінці 1917 р., з другого – повинна була забезпечити захист національних інтересів грецького, заможного, порівняно з українським і російським, селянства в умовах воєнного комунізму. 12 грудня 1921 р. до Маріупольського повітового виконкому була подана заява основоположників спілки з проханням її реєстрації. А вже 26 грудня секція національних меншин НКВС відхилила її. Підосною упередженого ставлення новозатвердженої радянської влади до грецьких колоністів була масова участь останніх у повстанській армії Н.Махна, яка на той час вже кваліфікувалася як бандформування, та решті загонів місцевих селянських ватажків. Земельна реформа докорінно змінила життя грецьких колоністів внаслідок суттєвого зменшення обсягів землекористування. Через земельне питання загострилися міжетнічні суперечності в багатонаціональному Приазов'ї. Це мало негативні для громади наслідки, оскільки початок 20-х років став часом не лише господарського, а й культурного занепаду грецького села.

Незначною, попри територіальну близькість республік, була чисельність білорусів в УСРР, загалом 75 842 на 1926 р.²⁴⁸ На півдні їхню більшість (13 тис.) становили нащадки військових поселенців і поміщицьких селян, вивезених сюди наприкінці XVIII ст. Білоруські села були розкидані по Миколаївщині в межиріччі Інгульця та Інгулу. У культурному відношенні їхнє населення практично не відрізнялося від слов'янського селянства, що їх оточувало.

Більшість чеського населення*²⁴⁹ України проживала на Волині, частково Поділлі. Чехи Житомирщини налічували трохи більше 4 тис. осіб, з них 3847 компактними масами мешкали в селах. Незначні етнічні анклавні вкраплювалися в Херсонській та Катеринославській губерніях. 88% чеської громади становило селянство, за більшовицькими мірками – переважно заможне та середняцьке. За напрямками господарського розвитку чеське село мало багато спільних рис із німецьким. До революції чеські села вирізнялися значними нормами землекористування в общинній формі. Основою зміцнення господарства була система майорату. Збереження цілісності земельного наділу дозволяло інтенсифікувати виробництво. Напередодні революції в чеських колоніях почали використовувати мінеральні добрива, широко застосовувалася сільськогосподарська техніка. Разом з тим чеські господарства переважно мали трудовий характер, тут набагато рідше від німецьких застосовувалася наймана праця.

* Під час Всеосоюзного перепису були віднесені до однієї групи зі словаками й разом обраховані в 16 091 особу.

Революційні зміни в Україні чеське населення зустріло насторожено. Реквізиції й розкуркулювання періоду воєнного комунізму призвели до різкого скорочення земельних наділів, автоматично погіршивши матеріальне становище громади. Деградацію чеських господарств прискорив занепад хмелярства²⁵⁰. Це відштовхнуло основну масу чехів від радянської влади, надовго визначивши його політичну пасивність. Величезну проблему в нечисельній громаді становила відсутність національної школи як такої.

Гагаузи компактно мешкали на півдні Бессарабії та в Приазов'ї, де їхня чисельність не перевищувала 1 тис. осіб. Вирішальну роль у збереженні специфіки побутового та господарського життя гагаузів відіграли законсервовані елементи сільської общини з особливим станом великої патріархальної сім'ї. На початковому етапі радянського будівництва норми землекористування в гагаузькому селі були приведені у відповідність до середніх показників по регіону. Відносна етнокультурна відсталість громади не дозволяла їй адекватно реагувати на дії влади, висловлюючи власні прагнення.

Татарське населення розташовувалося головню в Донбасі та Приазов'ї. Це були переважно поволзькі татари, які працювали на копальнях та промислових підприємствах Південного промислового району. Матеріальний стан татарських мігрантів на початку 20-х років був нужденним внаслідок економічної кризи та безробіття. Живучи в невеликих робітничих селищах і пролетарських районах міст, татари зберігали замкнений спосіб життя, через мовні та культурні, зокрема конфесійні, відмінності, практично не спілкувалися з сусіднім до них населенням. Міжнаціональні шлюби в середовищі татарської меншини були рідкісним явищем. На початок 20-х років вона практично повністю була неписьменною як національною, так і двома найпоширенішими в УСРР мовами. Разом з сезонними робітниками татарська діаспора налічувала близько 12,5 тис. осіб. і була практично не інтегрована в суспільно-політичне життя республіки. На 1926 р. меншина зросла до 22 281 особи, з яких рідною мовою назвали татарську 19 793²⁵¹.

Більшість литовців потрапила на терени України в першій половині XIX ст. після придушення повстання 1830 р. Мешкали вони в містах Київської, Одеської, Катеринославської та Донецької губерній. Їхня чисельність, за даними різних джерел, не перевищувала 10 тис. осіб²⁵². Специфічною рисою литовської громади УСРР була її рухливість. Естонці становили мізерну частку населення УСРР, проживаючи в Одесі та Одеській губернії. Загалом представники згаданих етносів у 1926 р. становили від 0,2 у Донецькій та Одеській до 0,01% у Чернігівській окрузі, фактично не впливаючи на перебіг етнонаціональних процесів²⁵³.

Латиші активно заявили про себе під час громадянської війни. Більша частина громади складалася з бійців латиської дивізії, які після її розформування залишилися жити в Києві, Харкові, Катеринославі, Олександрівську, Миколаєві, Одесі, Кривому Розі, Каховці, Мелітополі. Вони були висококваліфікованими промисловими робітниками, за політичними переконаннями – рушійною силою більшовицької влади в Україні, що брала участь не лише у воєнних діях на боці Червоної армії, а й у продзагонах, безпосередньо здійснюючи продрозкладку. Внаслідок цього відносини латишів та місцевого населення набули ознак неприхованої конфронтації. Радикалізм латиських комуністів вкупі з їхніми виразними політичними амбіціями стали підосновою охолодження їхніх стосунків з більшовиками, а згодом – еміграції на батьківщину. Незначна частина латишів,

отримавши землю, оселилася на лівобережжі Дніпра, поблизу Каховки, Чаплинки і Херсона.

В абсолютних показниках протягом 1917–1921 рр. в Україні суттєво збільшилася чисельність вихідців з Кавказу: вірмен (10 631 особа на 1926 р.)²⁵⁴, грузинів, ассірійців. Зростання відбувалося за рахунок біженців, що рятувалися від геноциду, здійснюваного турками. Адаптація біженців відбувалася складно і погіршувалася внаслідок неспроможності держави покращити умови їхнього існування. Це була люмпенізована маса міських мешканців, що виживала за рахунок випадкових заробітків та кустарного виробництва, залишаючись фактично в умовах етнокультурної ізоляції. Решта етнічних складових УСРР в абсолютних показниках не становили скільки-небудь значної маси, дисперсно розчинялися в космополітичних містах і неспроможні були впливати на внутрішньополітичний курс більшовиків загалом і національну політику зокрема. Навіть китайські та корейські²⁵⁵ червоноармійці, використані для затвердження радянської влади, в повоєнні часи залишилися сам-на-сам з такими проблемами мирного життя, як безробіття, відсутність житла, мовний бар'єр. Демобілізовані місяцями мешкали на казарменому положенні в залізничних вагонах, позбавлені жодних засобів до існування. У заявах до ЦК вони благали одного – скоріше відправити їх на революційні fronti²⁵⁶.

Отже, на початок політики коренізації етнополітична ситуація в Україні була надзвичайно складною щодо державного регулювання. Складність обумовлювалася не стільки вагомністю представництва меншин в етнічній структурі країни, скільки строкатістю соціально-економічних та етнокультурних ознак громад. Останні, зокрема, суттєво відрізнялися за адресою еміграції (західно- і східно-європейські, азійські, з союзних республік) і відповідно причинами еміграції (в цьому сенсі окреме місце посідали політемігранти). За мовними ознаками меншини становили декілька груп, найчисленнішими серед яких були представники індоєвропейської, слов'янської і тюркської сімей. Водночас, попри нечисленність і дисперсність, держава не могла ігнорувати наявність представників китайської, корейської сімей, а також низки народів, які не мали власної літературної мови.

Суттєві відмінності існували в галузі соціального структурування. Окремі групи становили колишні колоністи, містечкові євреї, декласовані (цигани). Епоха воєнного комунізму вибила з-під них економічний ґрунт, знищила традиційну систему господарювання й усталені етнічні форми зайнятості. Суттєво коливалися демографічні характеристики. За ступенем урбанізації перше місце серед меншин посідали нечисленні дисперсні етнічні громади (вірмени, грузини, литовці, естонці, корейці, китайці тощо) і євреї. Найбільш збалансованою була соціальна структура росіян, які майже порівну склалися з селян і городян. Інші численні етнічні громади були селянськими. Серед меншин, власна історія яких нерозривно була пов'язана з історією України, можна було назвати окремі групи старожитнього польського, білоруського, російського селянства. Колишніх іноземних колоністів, які на той час мешкали в Україні від 200 до 70-ти років, пов'язували з новою батьківщиною заплутані відносини, які перейшли в нову фазу після здійснення більшовицької аграрної революції. Значну суспільну проблему становила натуралізація новоприбулих представників етнічних меншин, як біженців, так і політемігрантів.

Названі типологічні особливості етнічних громад у сукупності з докорінною переорієнтацією виробничого і суспільно-політичного життя на постімперському просторі створювали такий «коктейль» етносоціальних та етнонаціональних проблем, який був винятковим явищем тогочасної світової історії. Багатонаціональна УСРР була державним утворенням зі значними проблемами адміністративного характеру, не врегульованою системою центрального й місцевого управління, що негативно позначалося на здатності уряду керувати міжнаціональними взаєминами. Етнічні меншини становили близько п'ятої частини її населення, додавали самобутності й специфічного колориту суспільному й культурному життю. За рівнем етнічного представництва та характером міжетнічних відносин територію УСРР на початку 20-х років умовно можна розділити на чотири регіони.

Північна й Центральна Україна була переважно моноетнічною. Українці становили більшість населення регіону. Поселення етнічних меншин (російської, єврейської, польської та ін.) мали тут дисперсний характер, як правило, розмішувалися в поселеннях міського типу.

Східна Україна характеризувалася високою питомою вагою російського населення (як міського, так і сільського). Демографічні тенденції в регіоні розвивалися в напрямі постійного збільшення частки російського населення та наближення регіону за основними демографічними показниками до біетнічності. Зближення абсолютних показників чисельності українського і російського населення визначало постійну конкуренцію між культурами двох народів на рівні міжетнічного спілкування і суспільного життя. Даний фактор у 20-ті роки набув стратегічного значення, оскільки столицею УСРР – адміністративним і культурним центром країни – був Харків.

Західна Україна історично сформувалася як регіон значної концентрації етнічних меншин, як компактних, так і дисперсних. Компактними масами тут мешкали поляки, німці та чехи, серед яких переважало сільське населення. Високою була питома вага єврейства, сконцентрованого в містечках і невеликих містах. Західна Україна була регіоном традиційно значної щільності єврейського населення, адже саме тут свого часу проходила «смуга осілости».

Південна Україна була найбільш строкатим у національному відношенні регіоном УСРР. Її національно-територіальна структура мала складний, мозаїчний характер. Регіон характеризувався складними й суперечливими міжетнічними процесами не лише на селі, а й у містах, які вже до революції набули космополітичного характеру. У найбільш і найменш чисельних громадах (росіяни, євреї, вірмени, вихідці з Прибалтики, Кавказу та Поволжя) переважало міське населення. Російська меншина Південної України в своїй більшості складалася з робітників, всі інші – з ремісників, кустарів і торговців. Економічна криза першої половини 20-х років, промисловий занепад, безробіття та голод знекровили життя багатонаціонального південного міста, населення якого практично було позбавлене засобів до існування. Протягом першої половини 20-х років регіони компактного мешкання колишніх іноземних колоністів перетворилися на осередки погано маскованої конфліктності, свого роду «гарячі точки», що погано піддавалися заходам державного керування.

Саме в таких обставинах у 1923 р. після запеклих партійних дискусій і боротьби ВКП(б) проголосила загальнодержавний курс коренізації, який згодом в УСРР набув форми українізації та коренізації стосовно етнічних меншин. По-

ворот курсу національної політики викликав до життя нові організаційні форми її запровадження. На той час вже було зрозумілим, що створений за зразком Наркомнацу Відділ національних меншин при НКВС УСРР (1921–1923 рр.) не відповідає вимогам часу. Він являв собою таке саме штучне утворення, яким був і його прототип*²⁵⁷, задуманий для здійснення більшовицької агітації та пропаганди в середовищі неросійських народів. Відсутність адміністративних повноважень перетворила його на п'яте колесо в більшовицькій державній машині. Красномовні зауваження стосовно Відділу нацмен НКВС УСРР лишив секретар ЦБ євсекції при ЦК РКП(б) А.Мережин: «...Україна створила у себе покруча у вигляді відділу по нацсправах при Наркомвнусправ, що є саме покручем, оскільки прилаштувати радянське будівництво [до] потреб нацменшин доводиться менше в царині адміністративній, а більше в царині господарській...»²⁵⁸ До осені 1923 р. робота як Наркомнацу РСФРР, так і Відділу нацмен НКВС України звелася нанівець.

Переважна частина нацменпрацівників центрального та місцевого рівнів воліла цілковитого згорання її як окремого напрямку роботи. Визнаючи неспроможність дієво впливати на становище, завідувач Відділу національних меншин Наркомнацу Скачко вітав ліквідацію наркомату і сподівався, що «нові органи, на які буде покладене продовження започаткованої Відділом Нацменроботи... повинні розчинитися в масі нацменшин...»²⁵⁹. Мова, власне, найменшою мірою йшла про інтеграцію нацменроботи до загальної радянської роботи, перетворення її на органічну складову діяльності радянських установ усіх рівнів.

Коренізація була вимушеною тактичною поступкою на шляху досягнення стратегічної мети – побудови соціалізму в радянській державі та збереження влади в руках більшовицького проводу. На шостому році радянської влади, майже зневірившись в ідеї перманентної революції, більшовики повернулись обличчям до села. Необхідність налагодити взаємини з 9/10 населення країни, поставити їхній виробничий потенціал на користь диктатурі пролетаріату викликала до життя неп і політику коренізації як адміністративне супроводження непу. Кремлівські керманічі розуміли, що соціальні та національні прагнення селянства ідуть, так би мовити, «одним пакетом», і ігнорування цієї особливості політичного моменту становить реальну загрозу владі. Виступаючи на VII Всеукраїнській партконференції в квітні 1923 р., Л.Троцький повчав місцевих делегатів: «Коли ми цього (малося на увазі задоволення національних прагнень українського селянства. – *Авт.*) не зробимо, то селянство буде помножувати все своє незадоволення на національний фактор і поставить нам таку одмітку, що загрожуватиме скасуванням радянського режиму»²⁶⁰. Назагал загострення національного питання безпосередньо пов'язувалося партійними теоретиками з небезпекою капіталістичної реставрації. І вони мали рацію в тому сенсі, що втрата політичної монополії для більшовиків дорівнювала втраті влади.

Саме тому протягом 1920–1923 рр. ВЧК та її наступник НКВС знищили всі організовані прояви антирадянського руху в межах УСРР**. Проте до фактичного

* Вважаючи структуру такою, що «нічого не робить і гальмує роботу», очільник Наркомнацу Й.Сталін протягом двох років боровся за його ліквідацію.

** Ударні сили були спрямовані проти сіоністських організацій та партій. У січні 1922 р. в Харкові були арештовані учасники 3-ї конференції «Геголуцу», що привело до розколу в організації. «Ліви» вважали за можливе співробітничати з владою і були готові готувати кадри

опанування суспільно-політичною свідомістю етнічних громад було ще далеко. Обстеження стану етнічних меншин у 1924–1925 рр. з'ясували, що процес радянської націоналізації в місцях їхнього компактного розселення тупцювався на місці. На грудень 1924 р. на весь Донбас (опорний пункт радянської влади в УСРР) існувало три німецькі осередки ЛКСМУ та два змішані. В менонітських селах партосередків та комсомольських організацій не було. На болгарське населення Мелітопольщини, що сягало 52 тис. осіб, припадало 5 партійних осередків з 22 членами²⁶¹.

Міське населення виявилось податливішим до більшовицької пропаганди. Найвищий показник політичної активності демонструвало єврейство, що 1925 р. становило 11,8% членів КП(б)У²⁶². Значною була частка євреїв, поляків, греків, німців серед членів профспілок, особливо невиробничих. Проте деяка радянська активність міської частини населення етнічних меншин внаслідок її відносної нечисленності якісного впливу на загальну картину не справляла. Величезна більшість етнічних меншин УСРР – селянство та містечкові євреї – залишалася поза впливом радянських суспільних організацій. Зрозуміло, що вакууму в сфері виявлення громадської активності в повному розумінні цього слова бути не могло. В умовах монопартійної політичної системи етнічні меншини тривалий час намагалися віднайти вихід своїм політичним і громадським амбіціям, об'єднуючись навколо господарських проблем. Німці мали три сільськогосподарські союзи, євреї – Союзи допомоги голодуючим. Ставлення органів влади до них було вимушено стриманим, чи, скоріше, приховано ворожим. Решта етнічних громад не отримала дозволу на організацію принаймні подібних організацій, хоча час від часу вони зверталися до НКВС, ВУЦВК та РНК з такими проханнями. Серед «мертвонароджених» організацій етнічних меншин слід згадати Союз південноросійських еллінів і громадян грецької раси Маріупольського повіту, Всеукраїнське об'єднання караїмських національних спілок, Спілку біженців і уродженців з Бессарабії «Геть руки румунських загарбників від Бессарабії», Комітет допомоги Вірменії²⁶³ тощо.

Вирішення національного питання в нових політичних обставинах покладалося на новостворені союзні органи: Раду Національностей ЦВК СРСР та національні представництва при ВЦВК, що перебували під безпосереднім наглядом та керівництвом ЦК РКП(б)/ВКП(б). Рада Національностей ЦВК СРСР (1923–1936) переобиралася щорічно з представників національно-територіальних утворень

винятково для комун (кібуців). «Праві» закликали до переходу на нелегальне становище та збереження позапартійного, національного характеру руху. В серпні 1923 р. «лівий» «Геголуц» отримав дозвіл на діяльність в РСФРР, водночас був заборонений в Україні та Білорусії. Починаючи з 1923 р. серед мотивів переслідування «Геголуцу» переважають міркування про неприпустимість прецеденту як такого. Активним переслідувачем «Геголуцу» був Е.Квірінг. Розгром спілки розпочався з одеського осередку в березні 1923 р., у травні арешти знищили київський, харківський і кримські осередки, у вересні – білоцерківський. У липні 1924 р. були заарештовані й вислані до Сибіру та Палестини рештки організації в містах і містечках Правобережжя. До початку 1925 р. організація була розгромлена, її майно роздали колгоспам республіки. Незважаючи на спроби єврейства зберегти організацію, більшовицький уряд в особі головного бюро евсекції при ЦК КП(б)У в жовтні 1925 р. проголосив «Геголуц» легалізованим прикриттям сіонізму і категорично заперечив можливість відновлення його діяльності. Переслідування в Україні та політичний тиск зробили свою справу: наприкінці 1925 р. в обох фракціях «Геголуцу» в СРСР нараховувалося 14 тис. осіб. Легально діяльність організації була припинена в січні 1928 р. відповідною постановою НКВС СРСР.

СРСР, тобто союзних і автономних республік (областей). У міжсесійний період функції Ради виконувала Президія Ради Національностей, яка разом з Радою Союзу становила єдину Президію ЦВК СРСР, що відповідно до Конституції СРСР 1924 р. була вищим законодавчим, виконавчим та розпорядчим органом влади між сесіями ЦВК СРСР. Робота в середовищі національних меншин своєю чергою була передана у відання союзних ЦВКів. 9 квітня 1924 р. РНК РСФФР і Президія ВЦВК ухвалили рішення про утворення відділу національностей при Президії ВЦВК (ВН ВЦВК), завданням якого було «керівництво роботою по здійсненню національної політики на місцях»²⁶⁴ та координування діяльності представників автономних республік та областей, а також етнодисперсних груп. В Росії відділ національностей задумувався як центр розробки методичних директив та координування діяльності наркоматів РСФФР, які за родом своєї діяльності працювали з національними меншинами. Внаслідок обмеженості кадрових та матеріальних ресурсів установи ефективність її діяльності була непоказною. На кінець 1926 р. її штат обмежувався чотирма інструкторами, які курували 22 млн (!) неросійського населення РСФФР. Закономірно діяльність установи звелася до розробки теоретичних статей, методичних рекомендацій та проведення всеросійських зустрічей та нарад уповноважених (за 1924–1930 рр. їх відбулося 8).

Відповідні процеси в Україні набули непрогнозованого розмаху і мали яскраву специфіку. 1 серпня 1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». Невеликий за обсягом документ започаткував новий етап в історії міжнаціональних взаємин у республіці, визначив новаторський характер здійснюваних протягом 1924–1933 рр. реформ, відомих під назвою «політика коренізації». Постанова з часом конкретизувалася й уточнювалася відповідно до нових суспільних обставин. Цій меті були підпорядковані постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою» (листопад 1925 р.), постанова РНК УСРР «Про задоволення культурних потреб населення національних районів» (грудень 1926 р.)²⁶⁵.

Списавши відставання культурної революції в республіці від темпів революційних перетворень у економічній і соціальній сферах на складнощі боротьби з контрреволюцією та голодом, уряд УСРР визнав, що нова постановка мовного, і відповідно національного, питання є життєво важливою для подальшого існування держави як цілісного суспільно-політичного організму і відповідає меті досягнення суспільного миру, у тогочасному формулюванні «потребі зміцнення тісної спілки робітників і селян»²⁶⁶. Принциповим було визнання інертності попереднього курсу національної політики в УСРР: «Формальна рівність, що визнавалася до цього часу між двома найбільш поширеними на Україні мовами – українською та російською – недостатня. Внаслідок відносно слабого розвитку української школи й української культури взагалі, внаслідок відсутності потрібних підручників для навчання, відсутності підготовленого до певної міри персоналу – життя, як ми бачимо на досвіді, приводить до фактичної переваги російської мови. Щоб усунути таку нерівність, робітничо-селянський уряд вживає низки практичних заходів, які, додержуючи рівноправність мов всіх національностей, що є на території України, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне числу та питомій вазі українського народу на території УСРР»²⁶⁷.

Окреслені постановою пріоритети майбутньої національної, культурної, кадрової політики для свого часу були нечуваними, більше того, вони були винятковими у світовому масштабі. Екстраординарність етнокультурної ситуації в УСРР визначалася не лише тим, що етнос, який віками зводився до другорядного, дістав можливість поширити свої етнічні ознаки на всі сфери державного життя й посісти відповідне до питомої ваги населення місце в державних установах (що саме по собі було значним кроком уперед в етногенезі українства). Екстраординарність ситуації була й у тім, що в обставинах відносної культурної відсталості країни, нерівності розвитку культурних сил етнічних складових, республіка проголошувалася державою, в якій багатомовність мала стати звичайною нормою повсякденного суспільного й державного життя. Російська й українська отримали статус найпоширеніших мов України. Мови національних меншин діставали змогу рівноцінного функціонування на рівні губернських та окружних органів влади, освітніх і культурних установ.

У постанові послідовно затверджувалися чотири основні лінії майбутньої національної політики. 1. За українським народом, незважаючи на те, що переважну його частину становило відстале, на погляд більшовиків, селянство, визнавалося прерогативне право на відповідне представництво в державному і культурному житті УСРР. 2. Російська мова зберігала позиції однієї з найбільш поширених мов в УСРР і отримувала статус мови міжнаціонального спілкування в СРСР. 3. Етнічні меншини вперше в історії поліетнічних держав діставали можливість певної реалізації власних етнічних прагнень на рівні державних органів влади місцевого, окружного і губернського масштабу в місцях компактного проживання. 4. Принцип обов'язкового використання держслужбовцями, крім української чи російської, ще й мови переважної більшості місцевого населення обумовлював необхідність коренізації радянського апарату всіх рівнів, виправлення диспропорції представництва росіян та євреїв у державних структурах за рахунок зростання частки українців і представників етнічних меншин.

19 березня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про відділ нацмен при НКВС», згідно з якою було ухвалено «замість відділу нацмену НКВС утворити при ВУЦВКу комісію нацмену»²⁶⁸. 20 квітня 1924 р. «Вісті ВУЦВК» повідомили про створення при ВУЦВК тимчасової комісії національних меншин у складі Совцова (голова), І.Гафтеля, Ойлевича, І.Сударського. Як зазначалося, правовий статус комісія мала отримати після проведення 1 серпня 1924 р. Всеукраїнського з'їзду національних меншин та її обрання на ньому²⁶⁹. Заяви в пресі не цілком відповідали дійсності. З архіву Комісії з'ясовуємо, що скликання з'їзду планувалося на 20 серпня 1924 р. Передбачалося, що в ньому візьмуть участь близько 125 представників, обраних за модусом: 1 представник від 1 тис. населення²⁷⁰. Протягом літа 1924 р. питання про скликання з'їзду підіймалося декілька разів і врешті було відкинуте як недоречне. На кінець літа позиція ЦКНМ, а в її особі ВУЦВК та КП(б)У, стосовно участі національних громад у визначенні засад національної політики та органах етнополітичного регулювання цілковито усталилася. Не йшлося, власне, про допущення останніх до процесів державотворення як рівноправних партнерів. Ішлося про використання політичного потенціалу гасел національного відродження з метою зміцнення більшовицької влади. Отож, на зміну ідеї чергового «З'їзду народів» прийшла ідея створення

адміністративної структури, сформованої з комуністів-призначенців певного національного походження.

В результаті відповідно до постанови президії ВУЦВК 29 квітня 1924 р. при ВУЦВК розпочала роботу постійна комісія у справах національних меншин²⁷¹, яка існувала як суто державна інституція, що не потребувала відповідної легітимації з боку етнічних громад. За час свого існування Комісія здійснила неодноразові комплексні обстеження становища етнічних громад, сприяла створенню національних адміністративно-територіальних одиниць, національних навчальних закладів, організувала курси перепідготовки управлінських кадрів, скликала міжвідомчі наради, провела дві Всеукраїнські наради по роботі серед національних меншин (у січні 1927 р. та листопаді 1930 р.)²⁷². Утворення інституції в складі вищого органу виконавчої влади свідчило про підвищення суспільної значущості національного питання в новому курсі внутрішньої політики радянської влади. Воно, з одного боку, незрівнянно підвищило статус і авторитетність комісії в партійних і службових колах, з другого, позбавило інституцію певного шлейфу негативних асоціацій і згадок, пов'язаних із діяльністю НКВС. Провідним напрямом діяльності українського радянського уряду стосовно етнічних меншин стало створення національних адміністративно-територіальних одиниць, у межах яких більшовики планували організувати прискорене соціально-економічне та культурне «дозрівання» етнічних громад. Впливовим чинником розробки проєктів адміністративно-територіального структурування УСРР за національною ознакою стала активність самих етнічних громад. Підготовка до організації національних сільських і селищних рад та районів була здійснена в 1924–1925 рр. Центральною комісією у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК. Рекомендації ЦКНМ здійснювалися відповідно до постанови РНК УСРР «Про виділення національних районів та рад» від 29 серпня 1924 р. Проєкти районування в місцях розселення етнічних меншин спиралися на норми, затверджені постановою четвертої сесії ВУЦВК VIII скликання (15–19 лютого 1925 р.). Згідно з рішеннями форуму, мінімальна кількість мешканців відповідної національності мала становити не менше 10 тис. осіб для національного району і не менше 500 осіб для національної сільради.

На 1 квітня 1925 р. в УСРР вже було оформлено 98 німецьких, 26 грецьких, 25 болгарських, 19 єврейських, 15 польських, 5 чеських, 1 білоруська сільради²⁷³. Пік активності уряду зі створення національних рад і районів припав на 1924–1928 рр. На 1929 р. в Україні існували сім німецьких, чотири болгарські, три грецькі, два єврейські, дев'ять російських і польський райони. На думку Б.Чирка, формування системи національного районування завершилося в основному на початку 30-х років. 1931 р. в УСРР існували 1084 національні сільради: 379 російських, 252 німецькі, 164 польські, 115 єврейських, 80 молдавських, 46 болгарських, 30 грецьких, 12 чеських, 3 албанські, 2 білоруські, 1 шведська, а також 67 селищних національних рад (56 єврейських, 9 російських, 2 німецькі)²⁷⁴. Кожна десята сільрада в Україні була національною. Протягом 1930–1932 рр. чисельність російських районів зменшилася до восьми, болгарських до двох, грецьких до 1, натомість був утворений 3-й єврейський район²⁷⁵. Загалом за роки коренізації було створено 32 національні райони і Тельманівський район змішаного типу, понад 1100 сільрад, 65 селищних рад.

IX Всеукраїнський з'їзд рад (3–10 травня 1925 р.) схвалив роботу зі створення національних рад і районів, вніс зміни до Конституції УСРР, які законодавчо закріпили статус АМСРР (створеної 12 жовтня 1924 р.), а також затвердив Конституцію АМСРР. Друга сесія ЦВК СРСР II скликання заслухала доповідь українського уряду і в резолюції (25 квітня 1926 р.) назвала виділення національних районів і рад досягненням у забезпеченні прав національних меншин²⁷⁶. Пленум ЦК КП(б)У (3–8 червня 1927 р.) назвав створення національних рад серйозним досягненням влади в галузі здійснення національної політики. Згодом Конституція УСРР 1929 р. єдина з Вищих Законів радянської України не лише проголосила принцип рівноправності громадян незалежно від національного походження, а й закріпила можливість створення національними меншинами адміністративно-територіальних одиниць.

Слід зазначити, що оформлення кожного національного району попри вагому агітаційно-пропагандистську складову, було справою важкою, потребувало концентрації зусиль низки профільних наркоматів і виконавчих структур. Опрацювання проектів адміністративно-територіальних змін в низці випадків приводило центральні органи влади до усвідомлення інертності, нерідко й ворожості місцевих органів влади до ідеї національної територіальної автономії як такої. Декілька років знадобилося на нормалізацію взаємин окружних виконкомів з німецькими колоністами. З ускладненнями відбувалося виділення єврейських районів. Так, 25 червня 1926 р. та 27 жовтня 1926 р. ЦКНМ розглядала проекти створення єврейського району в Херсонській окрузі. Обидва рази рішення відкладалося²⁷⁷. Нарада секретарів ЦК КП(б)У 15 лютого 1927 р. заслухала питання «Про єврейські райони» і доручила фракції ВУЦВКу обговорити можливість створення єврейського району. Організаційно-правове оформлення першого в СРСР єврейського району відбулося 5 березня 1927 р.²⁷⁸ Значні тертя супроводжували обговорення проектів створення грецьких районів. Врешті замість шести пропонуваного був реалізований компромісний варіант, розрахований на три адміністративно-територіальні одиниці.

Практично автоматично відбулося тільки виокремлення в 1927 р. дев'яти російських районів: Путивльського (Глухівської округи), Кам'янського (Запорізької), Петровського, Сорокинського, Станично-Луганського (Луганської), Терпінянського (Мелітопольської), Олексіївського, Старовірівського та Чугуївського (Харківської округи). Як національний російський в урядових публікаціях 1927 – початку 1928 рр. фігурував також Будьонівський (Ново-Миколаївський) район Маріупольської округи, однак офіційного затвердження його не відбулося²⁷⁹. У 1931 р. росіяни мали 372 сільські ради та дев'ять селищних: Щербинівську, Артемівську, Північну, Добрянську, Путивльську, Радульську, Сорокинську, Ізваринську та Краснодарську²⁸⁰.

На 1928 р. адміністративно-територіальна структура в місцях компактного мешкання етнічних громад в загальних рисах оформилася. Головним досягненням програми стала стабілізація взаємин етнічних громад з органами виконавчої влади, створення однорідних у національному відношенні адміністративних одиниць, що дало змогу коренізувати місцевий управлінський апарат та значно полегшило коренізацію освітянської справи. В 1927 р. поляки в складі національних районів становили 68,9% населення, євреї – 79,7%, німці – 75,9%, болгари – 73,5%, росіяни – 71,6%. У національних селищних радах євреї становили 76,9%, а

росіяни – 84,1%²⁸¹. IV сесія ВУЦВК X скликання (1928 р.) назвала національне районування найкращою формою втілення національної політики радянської влади, що повністю сприяє забезпеченню культурних і господарських потреб національних меншин і втягненню останніх в радянське будівництво²⁸².

Політика коренізації в СРСР запроваджувалася в особливому правовому полі без визначення дефініцій «національна меншина», «корінний народ», «титильна нація» та ґрунтувалася на запереченні надання якійсь мові статусу державної. Ця принципова позиція більшовицького проводу справляла визначальний вплив на решту складових національної політики. В урядових постановках, що супроводжували національне адміністративно-територіальне будівництво поняття «адміністративно-територіальна одиниця з переважаючою [етнічною] людністю» та «національна адміністративно-територіальна одиниця» використовувалися як синонімічні. Важливо усвідомлювати, що національні ради і райони радянська влада розглядала лише як знаряддя запровадження на місцях відповідної мовної політики: то були адміністративно-територіальні одиниці з діловодством національними мовами, а не територіальні автономії певного етносу.

Протягом міжвоєнного періоду поняття «національна меншина»* тлумачилося поза його політичною складовою, лише як група осіб певної етнічної належності, а основою формування радянської етнополітики були інтереси діючої влади. Найдратівливішою проблемою останньої залишалася відсутність суттєвої підтримки більшовицької доктрини в широкому загалі етнічних громад. Величезних зусиль владі коштувало «конструювання» потрібного складу національних адміністративно-територіальних одиниць. Власне, декларована владою зростаюча з року в рік підтримка виборця досягалася за рахунок широкоюсяжного обмеження виборчих прав та політичної монополії більшовиків. Проблему зрощування соціальної бази влади мали вирішувати проекти соціально-економічної реконструкції, індивідуально розроблені для кожної етнічної громади, розбудова освітніх і культурних установ, що працювали національними мовами.

За пропозицією ЦКНМ норма учнів шкільної групи для нечисленних і розпорошених етнічних груп була знижена вдвічі (з 40 до 20). Це значно полегшило створення шкіл нацменшин. У 1925 р. в Україні було закладено підвалини національної школи для молдаван, у 1926 р. відбулося переведення перших 15 груп на новогрецьку мову викладання. Зростала мережа німецьких, єврейських і польських шкіл. За даними ЦКНМ, на 1 травня 1924 р. існувало 629 шкіл для німецьких, 499 – для єврейських, 267 – для польських, 43 – для болгарських, 26 – для татарських, 19 – для чеських дітей, 3 – для вірменських, 1 – для грецьких. У 1926/27 навч. р. шкільна мережа для етнічних меншин складалася з 354 польських шкіл (з них 20 семирічок), 620 німецьких (40 семирічок), 369 єврейських (130 семирічок), 74 болгарських (6 семирічок), 16 чеських, 20 татарських, 2 асирійських, 7 вірменських, 17 молдавських, 15 грецьких, 1 шведської²⁸³.

Втім, якими б значущими не видавалися наведені цифри, слід нагадати, що школи нацменшин щороку потребували тисячі вчителів. За відсутності спеціальних навчальних закладів у 1924–1925 рр. кадри готували шляхом перепідготовки

* Й. Сталін називав національні меншини «плинними національними групами», вкрапленими в інонаціональні компактні більшості. – Див.: Сталин И.В. Об очередных задачах партии в национальном вопросе // Соч. – Т.5. – М.: ОГИЗ, 1947. – С.26.

на короткотермінових курсах, зокрема, Вищих педагогічних курсах ім. Ф.Кона у Харкові, Центральних курсах перепідготовки польських вчителів у Києві, курсах перепідготовки грецьких вчителів у Маріуполі тощо. Певне пом'якшення дефіциту викладачів національних шкіл було пов'язане з коренізацією спеціальної та вищої освіти. 1924 р. були створені польський педагогічний технікум у Києві та болгарський у Преславі, 1925 р. – німецьке відділення при Одеському ІНО, 1926 р. – Маріупольський грецький педтехнікум, які поклали початок мережі навчальних установ для підготовки вчительства національних меншин. Згодом педагогічні школи та інститути, а далі – й спеціальні виші створили й для решти етнічних громад. В 1926/27 навч. р. в Україні діяли 4 єврейські, 1 польський, 2 німецькі, 1 болгарський, 1 грецький, 2 російські педтехнікуми; 2 єврейські, 2 польські, 5 німецьких, 1 болгарська, 2 грецькі сільськогосподарські школи; 15 єврейських, 1 польська, 1 німецька технічні професійні школи; єврейський сільськогосподарський технікум, німецька медична школа й інші установи, а наприкінці 20-х років – уже 20 єврейських індустриальних технікумів, по 2 польських і німецьких, 3 російські сільськогосподарські технікуми, 5 єврейських, по 4 польських і болгарських, 6 німецьких, по одному греко-еллінському та греко-татарському. На декількох мовах викладання велося в трьох сільськогосподарських технікумах²⁸⁴.

Велика робота була проведена щодо ліквідації неписьменності серед національних меншин і створення мережі політико-освітніх установ, хоча вона переважно відбувалася на основі української та російської мов. У червні 1926 р. було створено Всеукраїнську філію видавництва народів СРСР, що взяла на себе видання літератури мовами етнічних груп УСРР. У 1927 р. на Україні передплатники мали змогу передплачувати 56 журналів і 55 газет російською, 3 журнали і 5 газет єврейською, 3 журнали і 2 газети німецькою, 2 журнали і 1 газету польською, газету молдавською й болгарською мовами. У 1932 р. з 30 республіканських газет 5 видавалися єврейською мовою, по 3 – російською, німецькою та польською, 1 – болгарською, 1 – татарською. З 382 регіональних газет 9 були російськими, 7 – німецькими, 6 – молдавськими, 4 – єврейськими, 3 – болгарськими, 2 – польськими, 2 – грецькими²⁸⁵.

Задля наукового дослідження культурної спадщини та етнокультурних процесів в громадах була створена низка наукових установ та підрозділів, які до 1934 р. доволі плідно працювали в цьому напрямі. Серед них: Всеукраїнська наукова Асоціація сходознавства (ВУНАС), Етнографічна комісія ВУАН, Кабінет вивчення національних меншостей, Кабінет радянського села ВУАН, Інститут єврейської культури ВУАН, Інститут польської культури ВУАН, кафедри національного питання та єврейської культури при ВУАН, Одеська комісія краєзнавства при ВУАН, Молдавський науково-краєзнавчий комітет, грецький відділ при Маріупольському музеї краєзнавства, етнографічний відділ Волинського науководослідного державного музею, Мелітопольський окружний музей краєзнавства, Етнографічний музей, Центральна польська бібліотека, Кам'янець-Подільський ІНО, німецький відділ Одеського ІНО, Преславський болгарський педагогічний технікум та ін.²⁸⁶

Отже, уряд України до кінця 20-х років досягнув відчутних результатів у галузі культурної роботи в середовищі меншин. У 1928/29 навч. р. у таких нацменшин, як євреї, греки, німці, росіяни, поляки, охоплення дітей початковою

освітою сягало майже 100%. Болгарські діти були залучені до школи на 87,3, молдавські – 70,3%. Найкращими були показники в національних районах. Згідно з відомостями спеціального обстеження 78 національних сільрад (1930/31 навч. рік), рідною мовою навчалися 96,5% росіян, 93% євреїв, 84,6% поляків, 95,6% болгар, 49,6% греків²⁸⁷. Відсоток охоплення дітей меншин початковим навчанням пересічно сягав 95,2%. Отже, в національних районах уже на початку 30-х років реальністю була загальна початкова освіта. Уряд України поставив завдання вже в 1931 р. повністю ліквідувати неписьменність з української та російської мов у середовищі етнічних меншин.

За даними Відділу національних меншин ВУЦВК, що був утворений на базі ЦКНМ у 1934 р., на теренах України діяло 1166 російських (556 923 учні), 432 єврейські (73 412), 571 німецька (63 670), 238 польських (32 829), 165 молдавських (32 121), 45 болгарських (12 174), 21 грецька (5406), 18 чеських (1192), 8 татарських (808), 6 вірменських (1 049 учнів) шкіл²⁸⁸. У період між 1932/33 та 1933/34 навч. рр. відчутно змінилася кількість так званих мішаних шкіл. Із 169 до 387 зросла кількість українсько-російських шкіл, з 5 до 11 українсько-єврейських. Водночас з 46 до 30 зменшилася чисельність українсько-німецьких шкіл, з 64 до 44 – українсько-польських. З 1933/1934 навч. р. зросла кількість національних груп у школах 2-го концентру: у польських до 96,4%, єврейських – 27,6%, німецьких – 50,7%. Згідно з урядовими планами, почалося створення десятирічок для євреїв, поляків і німців. У 1934 р. в Україні національними вважалися 17 сільсько-господарських технікумів, 12 відділів при загальних технікумах, 27 підтехнікумів і 10 педінститутів чи секторів, де загалом навчалася 11 836 студентів²⁸⁹.

Певні позитивні зрушення мали місце у видавничій справі мовами етнічних меншин. 1934 р. в Україні виходило 9 центральних і більш як 40 обласних і районних газет національними мовами. Тоді ж було видано 1459 книжок російською, 63 болгарською, 17 грецькою, 147 єврейською, 118 молдавською, 60 польською, 82 німецькою, 5 татарською, 4 чеською мовами²⁹⁰. До 1937 р. випуск літератури мовами етнічних меншин планомірно збільшувався.

За надзвичайно складних умов продовжувала свою роботу мережа культурних і наукових установ, що обслуговували нацменшини, серед них Інститут єврейської пролетарської культури, Інститут польської пролетарської культури, Етнографічна комісія при ВУАН, Грецький відділ при Маріупольському музеї краєзнавства, Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства та ін. Національну культуру популяризували 12 єврейських, 9 російських, німецький, болгарський, польський і грецький театри²⁹¹, які гастролювали теренами республіки. Поступальне кількісне зростання мережі шкіл, хат-читалень, клубів, театрів тощо давало більшовикам підстави заявляти про успішне здійснення культурної революції в середовищі етнічних меншин. Промови про те, що культурна революція вступає в свою завершальну стадію, лунали з трибун усіх рівнів. Не менш голосно лунала критика з-за кордону. Закордонні німці, поляки, євреї, греки, наче не помічаючи культурних успіхів радянської влади, волали про те, що остання нищить етнічне життя братів по крові. Логіка їхніх розмірковувань була простою: нема різниці, якою мовою дітей навчають атеїзму і комунізму, водночас відбираючи майно, землю і саме життя в їхніх батьків, силоміць заганяючи до колгоспів.

Суцільна колективізація стала часом руйнації традиційного селянського світу в усіх його етнічних варіантах і водночас відліковою точкою згорання політики

коренізації. Комунізація кінця 1929–1930 рр. спричинила справжній ментальний шок у нацменселянства. Радикально відреагували на неї німці та меноніти, які стали на шлях масової еміграції з СРСР. З охоплених колективізацією Росії та України колоністи рушили до Москви, де домагалися безперешкодного виїзду за кордон. Декілька тисяч біженців (завчасно розпродавши майно) сконцентрувалися у Підмосков'ї. Протягом 1930 р. узгоджувальна радянсько-німецька комісія з питань еміграції та становища колоній намагалася послабити гостроту цього дратівливого питання. Предметом обговорення стали також становище національних шкіл, релігії, податків, продовольчого забезпечення. Колоністи на місцях масово відмовлялися від сівби, очікуючи на літаки, що вивезли б їх на історичну батьківщину. Такими само масовими, згідно з аналітичними матеріалами НКВС, настрої на користь виходу з радянського громадянства були в середовищі поляків та чехів. Доволі скоро діяльність узгоджувальної комісії зійшла нанівець, оскільки ані Німеччина, ані Канада були неспроможними прийняти величезну кількість мігрантів. Розуміючи безвихідь німецьких колоністів, радянський уряд почав жорсткіше ставитися до потенційних емігрантів: для них фактично лишилося два шляхи – до колгоспу чи у заслання. Інтернаціоналістська риторика влади вигадливо сполучалася зі зростанням ксенофобських настроїв у середовищі управлінців усіх рівнів.

Зваживши на поширення опорних настроїв у середовищі поляків та їхні антиколективізаційні виступи, Політбюро ЦК ВКП(б) 5 березня 1930 р. ухвалило секретну постанову «Про польські селища в прикордонних областях», яка суттєво розширила коло осіб, що мали зазнавати репресій у контексті здійснення колективізації. До них віднесли «шляхетські родини (незалежно від їх матеріального становища), перебування яких біля кордону органами ОДПУ і місцевими партійними органами буде визнане небезпечним...»²⁹² Додаткова квота для прикордонної смуги УСРР вилилася у виселення 15 тис. одинаків «особливого призначення», якими переважно були поляки. Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 11 березня 1930 р. накреслила повний обсяг завдань республіканського проводу: недопущення виступів антирадянського характеру у прикордонні; «посилення» прикордонних парторганізацій досвідченими партійними працівниками з інших округ; кількісне та якісне посилення оперативного складу та військових груп ОДПУ за рахунок резервів; арешт і вислання «польсько-куркульських контрреволюційних та шпигунських елементів» «організовано і без галасу»²⁹³.

В контексті загальносоюзних тенденцій змінювалася й діяльність республіканських органів етнополітичного регулювання, зокрема, ЦКНМ. Принципово новим явищем у діяльності нацменорганів стала відмова від принципу етнічної спеціалізації. З 1930 р. хронічна нестача нацменкадрів в Україні перетворилася на не вирішувану проблему, яка, зважаючи на латентні чистки та репресії в середовищі управлінців та активу низки національних районів, вже в першій половині 30-х років набула універсального характеру. В цей час не був виконаний жоден набір на курси секретарів національних сільрад, місця фактично ігнорували неодноразові звернення ЦКНМ²⁹⁴. Професіоналізм і компетентність нацменпрацівників катастрофічно падали. Їхня відсутність з лихвою компенсувалася жорстким адмініструванням, всевладдям партійних і спецорганів. В епоху колективізації вперше руба постало питання згоргання нацменроботи як такої. Радикальні кола

партійного проводу вважали, що колективізація є економічною базою комунізму і найближчими роками національні особливості стануть надбанням часу.

Найбільш дискутованим у партійних кулуарах стало питання про доцільність існування національних адміністративно-територіальних одиниць. Виступаючи на II Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, М.Скрипник зауважив, що український досвід не має аналогів у межах СРСР. Це насправді було так. Правдою було й те, що досвід цей створив безліч юридичних, соціально-культурних прецедентів, проблем та курйозів*. Місцеві управлінці не приховували свого роздратування труднощами, які спричиняла в їхньому житті коренізація, й активно дебатували можливість хоча б часткового згортання цієї незручної й витратної політики. Не менш активно в культурних колах обговорювалася проблема безперспективності намагань більшовиків побудувати національні пролетарські культури ізольовано від закордонних культурних центрів. Відзначені настрої реалізувалися в ліквідації в 1930 р. нацсекцій ВКП(б). Надшвидкими темпами відбувалося розмивання низового нацменaparату. Лише критичне загострення ситуації в селі, помножене на національний фактор, змусило партійний провід переглянути свою архіреволюційну позицію.

Спільною проблемою виконкомів після запровадження адміністративної реформи 1930 р. стала катастрофічна нестача кадрів, яка рік за роком віддаляла національні райони від попередніх досягнень політики коренізації, тим більше, що кадрова політика часів суцільної колективізації привела до так званих національних РВКів масу випадкових людей. Спільною хобою виконавчих органів всіх рівнів стала непристосованість апаратів для обслуговування нацменгромад. Водночас це був не просто черговий рік в історії країни – розпочалася нова епоха в житті нацменсела. Штурмівщина, силовий тиск, примусова комунізація нацменівських селищ, здійснювані відповідно до плану створення в національних районах «суцільної комуни», спричинили глибоку кризу. Стихійні виступи селянства відбувалися повсюдно. 12 березня 1930 р. в с. Широке (Хортицький район) 600 селян зійшлися на мітинг на захист розкуркулених, який відбувся під гаслом ліквідації ТСОЗів²⁹⁵. Значного розмаху набули селянські виступи в місцях розселення польської меншини. В селі Козлові Шаргородського району після несправедливого обкладення в п'ятикратному розмірі селянина-середняка жінки стали на захист скривдженої родини, вимагаючи від ревізійної комісії припинення безчинств. Селянський сход села Вишнепіль Бердичівської округи вимагав припинити насильницьку колективізацію і фактично засудив бандитські методи її запровадження²⁹⁶. Виступи під гаслом «Геть колективізацію і радянську владу» відбулися в Тульчинській, Кам'янець-Подільській, Могилів-Подільській та інших округах, більшість із них було приборкано силою.

Темпи колективізації в національних районах перевищували середньоукраїнські. В єврейському Калініндорфському районі на початку весни 1930 р. було колективізовано 83,3% господарств, у німецьких Молочанському й Спартаківсько-

* За приклад може слугувати наведений самим М.Скрипником випадок. Отримавши, як нарком освіти листа китайською мовою, він змушений був відправити його до Москви на переклад, отримавши переклад – написати відповідь, і знову відправляти відповідь для перекладу до Білокам'яної. Зрештою, все – для того, аби дотриматися закону про рівноправність мов. – Див.: Всеукраїнское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27-30 ноября 1930 г. 2-е. Стенограф. отчет и постановления. – М.; Х.; Минск, 1931. – С.81.

му – 73%, болгарському Благоевському – 51%²⁹⁷. Надшвидкі темпи колективізації пояснювалися тією обставиною, що переважна більшість національних районів розміщувалася в Степу. Відставання польського національного району заступник голови ЦКНМ А.Глинський пояснював розповсюдженням у місцях мешкання поляків «...суцільної хутірської системи й величезної “мозаїчності” ґрунтів»²⁹⁸, що технічно ускладнювало усупільнення господарств і земельних ділянок. На 1 листопада 1930 р. було колективізовано лише 10% площ Мархлевського району. Та не тільки поляки пасли задніх у переведенні сільського господарства на соціалістичні рейки – вражали відомості про стан колективізації в російських районах.

Долаючи протидію селянства, тиск і репресії робили свою справу, – кількість соціалістичних колективних господарств зростала неймовірно швидкими темпами. За даними інформаційної групи Укрколгоспцентру в Україні (станом на грудень 1931 р.), в місцях компактного проживання національних меншин було 2322 колгоспи, які об'єднували 171 455 господарств (з яких: 898 російських колгоспів (78 450 господарств); 629 німецьких (40 215); 325 єврейських (19 338); 225 польських (10 145); 107 молдавських (10 033); 81 болгарський (7 523); 38 грецьких (4 375); 15 чеських (1 212); 2 циганських (48); 1 вірменський (35) та 1 шведський (85))²⁹⁹. З них понад півтори тисячі були розташовані в національних районах. На 10 травня 1931 р. у болгарських районах було 210 колективних господарств, у грецьких – 147, в єврейських – 236, у російських – 695, у німецьких – 390, у польському – 49³⁰⁰.

За даними оргсектора Наркомату землеробства УСРР, рівень колективізації в національних районах був дещо вищим, ніж у середньому по республіці. Якщо в цілому по Україні на 20 березня 1931 р. було колективізовано 54,7% господарств та 58,8% орної землі, то в національних районах відповідно 58,8% і 68,3%³⁰¹. Уже через два місяці (на 10 травня 1931 р.) середній рівень колективізації в національних районах досяг 71,7% господарств і 77,9% ріллі (по єврейських районах – відповідно 95,0% і 94,6%, болгарських – 78,5% і 77,7%, грецьких – 74,2% і 76,8%, німецьких – 71,7% і 77,9%). Винятком був Пулинський німецький район, стан колективізації в якому дорівнював 27,6% по господарствах та 50,9% по землі³⁰². В російських національних районах шабель колективізації (на 20 березня 1931 р.) був нижчим, ніж у середньому по республіці – 49,4% господарств та 55,8% орної землі³⁰³. У травні ці показники стали вищими за середньоукраїнські – 63,6% та 70,0%, проте по окремих районах рівень колективізації суттєво коливався. Так, в Олексіївському (російському) районі на 10 травня 1931 р. було колективізовано 90,4% та 93,6% орної землі, а в Путивльському – лише 31,2%³⁰⁴. До осені 1931 р. колективний сектор об'єднав майже всі господарства грецьких селищ (скажімо, в Сартанському районі було усупільнено 98% господарств)³⁰⁵. У Молочанському (німецькому) районі рівень колективізації сягнув 95% уже в квітні 1931 р.³⁰⁶

На середину 30-х років національні райони етнічних меншин стали районами суцільної колективізації. В Спартаківському, Калініндорфському й Високопольському районах було усупільнено 100% господарств, у Зельцському, Карл-Лібкнехтівському, Ново-Златопольському – 99,2%, Сталіндорфському – 99,8, Молочанському – 98,7, Люксембурзькому – 95,7, В.Янисольському – 95,5, Коларівському – 97,8, Вільшанському – 96, Благоевському – 94%. Лише два національні райони – Пулинський і Мархлевський ганебно відставали. В них було

колективізовано 61,3 та 69% господарств відповідно³⁰⁷. Суцільна колективізація селянства етнічних меншин України завершилася.

Взимку 1932 р. в такому саме авральному порядку відбувається нарощування активності ВУЦВК в особі ЦКНМ з інспектування стану нацменроботи на місцях. Фронтальні ревізії з'ясували катастрофічне становище в національних адміністративно-територіальних утвореннях, яке неспроможні були камуфлювати жодні заяви про нечутвані досягнення національної політики. 27 лютим 1932 р. датована доповідна записка до Секретаріату ВУЦВК про стан запровадження закону про рівноправність мов серед національних меншин. Висновки з чотирьох сторінок документа секретаріат зробив цілком відповідні поточному моменту: «1. За порушення положення ВУЦВК та РНК УСРР про забезпечення рівноправності мов від 6.07.1927 р., що виявилось в тому, що не було вжито жодних заходів щодо переведення роботи сільрад на мову відповідної національності, притягти до судової відповідальності, організувавши показовий суд, голів національних сільрад: польської – Городнявської сільради, Шепетівського району Зайончковську та греко-татарської Староігнатівської сільради Старо-Каранського району – Тотая.

<...>

3. За невжиття належних заходів щодо втілення закону про рівноправність мов головам національних сільрад: греко-татарської Старо-Каранської Старо-Каранського району Шмуклеру та молдавської Ново-Ігнатівської того ж району Худобинко – оголосити сувору догану.

4. За невжиття відповідних заходів щодо переведення всієї роботи національних сільрад на рідну мову (масова робота, діловодство), до підготовки національних радянських кадрів для цього – президіям райвиконкомів Ємільчанського, Шепетівського та Старо-Каранського районів – оголосити догану»³⁰⁸.

Втім, жодні партійні чи адміністративні стягнення з місцевої ланки управління були неспроможні змінити становище на краще, оскільки країна перебувала в стані перманентної адміністративно-територіальної реформи, а місцеві виконавчі органи – кадрової чехарди. Суцільна колективізація та індустріалізація стали політичною платформою унітаризації адміністративної структури. До осені 1930 р. на Україні діяли 503 адміністративні одиниці (з них 484 сільські райони), що керувалися безпосередньо з центру. Пряме підпорядкування районів центру обумовлювалося прагненням локалізувати регіони на час здійснення суцільної колективізації, зробивши неможливим у такий спосіб об'єднання селянського антирадянського руху під орудою регіональних центрів влади. Водночас ідея безпосереднього керування з центру більш як півтисячею адміністративних одиниць досить швидко дискредитувала себе організаційно. В контексті здійснення адміністративно-територіальної реформи 1930 р. з карти України зникли німецький Хортицький район, російський Петропавлівський (приєднаний до Станично-Луганського району), болгарський Ботіївський (приєднаний до Коларівського району), тоді ж змінилися межі грецьких Мангуського та Сартанського, російських Терпінянського, Велико-Писарівського, Старовірівського та Чугуївського районів.

У лютому 1932 р. український уряд дістав згоду Кремля на створення п'яти областей, які за площею значно перевищували дореволюційні губернії. В Україні з'явилися Київська, Харківська, Дніпропетровська, Одеська та Вінницька області.

Це був початок переформатування адміністративно-територіальної карти відповідно до нових політичних і соціально-економічних умов. Перманентні зміни безпосередньо позначалися на адміністративно-територіальному підпорядкуванні, кількості національних районів та їхній території. Внаслідок змін 1932 р. Карл-Лібкнехтівський, Фрідріх-Енгельсівський, Спартаківський німецькі райони увійшли до складу Одеської області; Високопільський, Люксембурзький, Молочанський були віднесені до Дніпропетровської, Пулинський увійшов до Київської області. В контексті адміністративно-територіальних реформ 1934–1935 рр. на теренах Сталінської (Донецької області) внаслідок розукрупнення однойменної адміністративно-територіальної одиниці з'явилися грецький Старо-Караньський район і Тельманівський (Остгеймський) українсько-німецький район, а на початку 1935 р. – останній з німецьких – Ротфронтівський (Вальдгеймський) район. У вересні 1937 р. внаслідок чергового розукрупнення Фріц-Геккертівський (Високопільський) район перейшов до складу Миколаївської області. В січні 1939 р. до складу утвореної Запорізької області були передані Молочанський, Ротфронтівський і Люксембурзький німецькі та Коларівський болгарський райони. Безперервні зміни величини районів, приєднання та від'єднання сілрад та населених пунктів загалом відігравали дезорганізуючу роль у житті національних адміністративно-територіальних одиниць.

Тоді як національне село, здавалося, доживало останні дні, в Україні розпочався новий етап в історії коренізації. Відряджений Кремлем до республіки П.Постишев не тільки «боровся» з голодом, а й рятував народ України від попередніх «перекручень» національної політики. Про механіку антискрипниківської кампанії, яка докорінним чином змінила обличчя політики коренізації в Україні, та відповідальних за її здійснення установ, можна скласти уявлення, ознайомившись з запискою В.Затонського до М.Попова (4.04.1933)³⁰⁹.

Чистка вищих шаблів українських управлінців сполучалася з відпрацюванням новітніх технологій упокорення національних громад. 16–31 березня 1933 р. ОДПУ провело зачистку західних кордонів, протягом якої загалом були арештовані 18 802 особи, справи яких були підведені під діяльність шпигунських резидентур: 54 польських, 5 латиських, 4 румунських, фінської та естонської. Невдовзі Г.Ягода повідомив Й.Сталіну про розгром «контрреволюційної організації німців колоністів» Зельцького району та «великої повстанської організації німців» Карл-Лібкнехтівського району, остання, як зазначалося, керувалася з сусідньої Румунії³¹⁰. Зауваження про існування осередків організацій у стратегічно важливих регіонах республіки (Одеса, Донбас) мурували підвалини майбутніх широкоюсяжних репресій за національною ознакою. Підозрілість республіканських чекістів зростала мірою того, як посилювалася іноземна допомога голодуючому селянству, а відомості про жахіття голодомору в колишніх німецьких колоніях набували широкого розголосу за кордоном.

Додаткового імпульсу нагнітання шпигуноманії надала польсько-німецька декларація про ненапад (26 січня 1934 р.). 5 березня 1934 р. датована доповідна записка В.Балицького Й.Сталіну, в якій заст. ОДПУ при РНК СРСР змалював ознаки формування «п'ятої колонії» в Україні: «...Точно встановлено, що німецькі консульства в Харкові, Києві та Одесі безпосередньо керують роботою: 1. По підготовці організації *Націонал соціалістичної партії України*, яка об'єднувала б фашистські елементи всіх національностей та організації молоді в так званій “Союз

бойових молодих німців”. 2. По пропаганді пангерманських фашистських ідей серед німецького населення та організації по типу гітлерівських штурмових загонів, повстанських осередків. 3. По насадженню в нашій оборонній промисловості диверсійних та шпигунських груп»³¹¹. У відповідь розгорталася діяльність ОДПУ в місцях компактного розселення німців: на початок березня 1934 р. в УРСР було «ліквідовано» 81 «повстанський осередок, створені по типу гітлерівських штурмових загонів». Окремим напрямком діяльності українських чекістів стало відпрацювання каналів поширення так званої фашистської допомоги. 25 липня 1934 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про німецьку кампанію голоду». Шифрована телеграма ЦК ВКП(б) від 5 листопада 1934 р. розв'язала руки місцевим органам партії та НКВС. В контексті отриманих настанов навесні 1935 р. розгорнулися репресії в Пулинському районі, що пізніше перекинулися на німецькі навчальні заклади (зокрема, Хортицький німецький машинобудівельний технікум) і німецькі райони Південної України. Надалі маховик репресій за національною ознакою лише нарощував свої оберти.

Аби відвернути увагу від страшних наслідків голоду та докорінної зміни попереднього радянсько-партійного керівництва, Кремль переніс столицю республіки з Харкова до Києва. У ході структурних і кадрових змін, що супроводжували цей захід, були ліквідовані різні установи та їхні підрозділи, в тому числі й ЦКНМ. Не пізніше осені 1934 р. вона була реорганізована у Відділ національних меншин при ВУЦВК (з 1935 р. – при ЦВК УРСР). Змінилася не лише назва установи, а й зміст її роботи та суспільно-політичні обставини, в яких вона відбувалася.

В жовтні 1936 р. Воєнний трибунал Київського військового округу приговорив до розстрілу сімох організаторів так званого Національного союзу німців України, зокрема, колишніх секретарів ЦБ німсекції при ЦК КП(б)У Л.Гохштегера, І.Гебхарта, співробітника ЦКНМ Гафтеля та завідувача німсекції НКП УСРР Патака. Матеріали слідства задовго до згорання політики коренізації проголосили національні райони, навчальні та культурні заклади, врешті, й ліквідацію СГВ наслідком широкомасштабного націоналістичного заколоту. Віртуальна картина всесоюзного контрреволюційного руху вражала: НКВС доводив зв'язки тільки-но розкритого підпілля із «Всесоюзним центром фашистської організації» в Москві, «Польською організацією військовою», безпосередньо пов'язав останні з канцелярнями Розенберга та Геббельса. В контексті операції були репресовані десятки партійних і радянських працівників, співробітників реакції газети «Дас нойе дорф», викладачів Одеського німецького педінституту³¹².

Середина 30-х років стала часом протиприродного поєднання апаратної коренізації, політичних репресій і депортацій етнічних громад. Переважна більшість німецьких і польських районів були організаційно й кадрово розгромлені внаслідок репресій 1933–1935 рр. у середовищі колгоспного керівництва, районних адміністрацій, культосвітніх працівників, духовенства. Постанови ЦК КП(б)У «Про німецькі райони» (грудень 1934 р.), «Про Мархлевський та Пулинський райони» (серпень 1935 р.) вимурували загальнодержавну шовіністичну кампанію так званої боротьби з націоналізмом і фашизмом. 20 грудня 1934 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про переселення з прикордонних районів», а в січні 1935 р. з України депортували 9 470 господарств (близько 40 тис. осіб). Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення польських та німецьких господарств з прикордонної смуги» (листопад 1935 р.) ініціювала виселення з Київської та Він-

ницької областей ще 6-7 тис. господарств³¹³. Після здійснення названих заходів Пулинський і Мархлевський райони у демографічному плані втратили ознаки національних.

23 листопада 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило постанову Вінницького обкому КП(б)У про реорганізацію 18 польських сільрад в українські. 20 грудня 1934 р. була підтримана пропозиція Київського обкому про реорганізацію 7 польських сільрад в українські. В 1935 р. вже 40 сільрад ліквідували «як штучно насажені, населення яких переважно говорить українською мовою»³¹⁴. 12 польських сільрад Вінницької області, які являли з себе залишки національного району, стосувалася постанова політбюро ЦК КП(б)У від 20 серпня 1935 р., яка наказувала «у зв'язку з масовою засміченістю польськими націоналістами керівницького складу національних польських сільрад (у першу чергу складу голів і секретарів сільрад) <...> Київському та Вінницькому обкомам спільно з органами НКВС провести чистку як колишніх, так й існуючих польських сільрад від націоналістів та інших антирадянських елементів»³¹⁵.

Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 17 серпня 1935 р. ухвалила розформувати Мархлевський і Пулинський райони. 3 жовтня партійна ухвала була дубльована постановою президії ЦВК УСРР «Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області». Згідно з нею, польський і німецький райони були розформовані «в зв'язку з економічною слабкістю..., незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезсумжністю»³¹⁶.

Завершення історії національних адміністративно-територіальних одиниць пов'язане з постановами Одеського обкому КП(б)У «Про реорганізацію національних районів Одеської області в райони звичайного типу» (5 лютого 1938 р.); політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради» (16 лютого 1938 р.). З прийняттям Конституції УРСР 1937 р. національні сільради і райони втратили правові гарантії свого існування. В ній, на відміну від Конституції УСРР 1929 р., не оговорювалася можливість утворення адміністративно-територіальних одиниць національних меншин на рівні районів і сільрад. 5 березня 1939 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про ліквідацію та перетворення штучно створених національних районів і сільрад України». 7 квітня 1939 р. протокольна постанова ЦК КП(б)У затвердила порядок розподілу сільрад ліквідованих районів по інших адміністративно-територіальних одиницях. Окрема доля чекала на російські райони. В другій половині 30-х років росіян перестали згадувати в переліку національних меншин. Російські національні райони не ліквідовувалися в установленому законодавством порядку. Формально не ліквідовувалися також єврейські національні райони. Однак після Другої світової війни як національні вони не відроджувалися.

Жахливу сторінку міжвоєнної історії етнічних меншин в Україні створюють так звані національні справи епохи Великого терору. Червневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. надав органам НКВС надзвичайні повноваження і фактично запустив механізм масових репресій. Попри те, що Великий Терор кінця 30-х років обрушився на радянський народ незбагненною катастрофою величезної руйнівної сили, не можна сказати, що ментально останній був не готовий до такого розвитку подій. Гучні «костюмовані» судові процеси з велелюдними переліками засуджених міцно увійшли до типового набору інформаційних орієнтирів пере-

січного обивателя*. «Бригади добровільних помічників прокуратури» та сексотів наводили жах на робітників. Народ давно призвичаївся до думки про імовірність репресій, як індивідуальних, так і масових. Статті під заголовками «Враги народа приговорены к расстрелу», «Приговор суда – приговор народа» – об'єктивно діагностували хворобливий стан масової свідомості, в якому, за незначними винятками, перебували всі: від школярів до сивочолих старців. В Україні не залишилося жодного національного району чи більш-менш помітного етнічного анклаву, який би оминули наперед визначені і кількісно і якісно, національні за формою превентивні удари каральних органів.

Відповідно до записки Й.Сталіна до протоколу засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 20 липня 1937 р. (п 51/324) на теренах СРСР розпочалася «німецька операція»**. Частина заарештованих мала бути висланою за кордон, про хід арештів та кількість заарештованих щоденно мали надсилати зведення до ЦК. Нарком НКВС в оперативному наказі 25 липня 1937 р. телеграфом розіслав управлінням вказівки щодо упередження шпигунської та диверсійної роботи Генерального штабу Німеччини та гестапо на теренах СРСР. На арешт усіх німецьких громадян, які мешкали в країні, відводилося п'ять діб починаючи з 29 липня. Матеріали слідств мали відправлятися на розгляд Воєнної колегії Верховного суду чи Особливої наради при НКВС.

Завданням другої широкомасштабної операції, розбитої на операції по окремих національних напрямках, була анонсована ліквідація «шпигунсько-диверсійної бази» країн капіталістичного оточення. Колишні іноземні колонії та інші етнічні анклавні, безпосередньо чи опосередковано пов'язані з закордонням, перетворилися на першочерговий об'єкт репресій. Найпошлідовніше розроблюваними, і від того найкривавішими в масштабах СРСР стали три лінії: польська, харбінська (харбіно-японська) та німецька. В ніч проти 30 липня 1937 р. розпочалися арешти німецьких підданих, внаслідок яких, згідно з висновками Єжова, були розкриті 19 шпигунсько-диверсійних груп на низці великих промислових підприємств. 15 серпня почалася польська операція (наказ № 00485), далі – операція, спрямована проти дружин та дітей ворогів народу (наказ № 00486), 20 вересня – харбінців (наказ № 00593)³¹⁷.

Активна самодіяльність працівників НКВС на місцях сприяла створенню віртуальної картини тотального контрреволюційно-диверсійного шпигунського заклоту етнічних громад. У загальних рисах вона підсумована в оглядовій довідці по справах 1936 р.: «Практика показала, що всі ці форми ворожої роботи в дійсності не відокремлені одна від одної. А навпаки, перетинаються найтіснішим чином. Більшість ліквідованих німецьких диверсійних резидентур та організацій займалися паралельно організацією терористичної роботи, всі проводили розвідувальну роботу, а в районах, де є скільки-небудь значні групи німецького населення, водночас готували повстанські кадри. Німецькі терористи, диверсанти,

* Ще в 1921 р. інструкція ЦК КП(б)У «Постановка показових судових процесів» назвала їх «однією з найбільш популярних форм і методів агітації». – Див.: Коммунист. – 1921. – 14 июля.

** «Всіх німців на наших військових, напіввійськових та хімічних заводах, на електростанціях та будівництвах, в усіх областях – всіх арештувати». – Див.: Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> – С.21.

шпигуни й організатори масової фашистської роботи виступають майже всюди в одній особі»³¹⁸.

Під приціл спеціальних операцій першими підпали стратегічно важливі регіони, де етнічні громади розміщувалися компактними групами, – Україна (Донбас, Краматорськ, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Житомир, Одеса, Харків), Москва та Ленінград, Західно-Сибірський край з дотичними районами Казахстану, Саратовська область, Азово-Чорноморський край та Крим. Не важко помітити, що ленінська теорія збройного повстання послужила ідеологічною матрицею для розробки чекістами широкомасштабної превентивної операції на постімперських просторах. Як показало майбутнє, у Києві, Харкові, Москві та Ленінграді «було встановлене» існування великих терористичних шпигунських та диверсійних організацій, у решті міст і містечок формувалися антирадянські та повстанські справи регіонального рівня. Принцип демократичного централізму виявився в своїй найодіознішій ганебній інтерпретації. Власне, сфабриковані справи не мали нічого спільного з реальним життям, у такий спосіб влада тоталітарного зразка реалізувала власні стереотипи мислення та утаємничені моделі знищення уявного ворога. «Розконспіровані» осередки антирадянського спрямування з «призначеними» республіканськими центрами, міськими (селищними) філіями, колгоспними, фабричними, заводськими та управлінськими осередками були нічим іншим, як матеріалізованою матрицею, власне, кремлівської диверсійної роботи за кордоном.

Технологія фабрикування «національних справ» відчеканювалася на українських поляках. Яким чином це відбувалося, можна прослідкувати на прикладі радянської Вінниччини. Тотальні зачистки решток Вінницької полонії відбувалися відповідно до «Оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485» (11 серпня 1937 р., підписаний генеральним комісаром держбезпеки М. Єжовим) та долученого до нього закритого листа «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженьську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.)³¹⁹.

Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки протягом 20 серпня – 20 листопада 1937 р. здійснити операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій «ПОВ». Арешту підлягали: «а) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ <...>; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політобмінані з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найактивніша частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів»³²⁰. Ліміт, доведений репресивно-чекістському апарату Вінницької області, за наказом № 00447, попервах передбачав ув'язнення й покарання 4 тис. осіб, із них за першою категорією – 1 тис., за другою – 3 тис. осіб. На догоду центру вінницькі енкаведисти збільшили ліміти до 6300 осіб (за категоріями відповідно – 2200 і 4100 осіб). Станом на 7 листопада 1937 р. за ґрати потрапило 5502 особи (загалом обласна «трійка» засудила 4633 особи, з яких згідно з позасудовим рішенням розстріляли 1592 особи). За національністю заарештовані розподілялися так: українці – 3965 осіб (72%), поляки – 517 (9,4%), росіяни – 51 особа (0,9%), решта – євреї, німці, чехи, китайці, угорці³²¹.

Оскільки переважна більшість представників інтелектуальної еліти нацменшин була фізично знищена, депортована чи опинилася в ГУЛАГу в попередні роки, об'єктом Великого терору 1937–1938 рр. стали пересічні обивателі: колгоспники, робітники, службовці, які у «вмілих руках» слідчих зізнавалися у найфантастичніших злочинах. Для прикладу можна навести «виявлений» органами НКВС у Погребищенському районі Вінницької області у листопаді 1937 р. осередок «ПОВ» з дев'яти сільських мешканців. «Відрив України від СРСР і приєднання її до фашистської Польщі» – за таким звинуваченням дев'ятеро напівписьменних «сепаратистів» на підставі оперативного наказу № 00485 були страчені через місяць після арешту – 15 грудня 1937 р.³²²

Протягом першої половини березня – травня наступного 1938 р. «трійка» Управління НКВС по Вінницькій області розглянула «справи» обласної комендатури «ПОВ», 5 міжрайонних комендатур, 11 райкомендатур, 103 «боївки». За матеріалами надуманих справ станом на 11 травня 1938 р. заарештували 877 осіб³²³. Оскільки величезна частка автентичних поляків була депортована з Поділля протягом 1935–1936 рр., і це не давало можливості «розгулятися» місцевим енкаведистам, до лав «польських контрреволюціонерів» з легкістю записували подільських українців. Тільки В.Й.Жезицьким було опрацьовано 485 групових «справ» сфальшованих чекістами Поділля протягом Великого Терору, кожна з яких була подібна до іншої, як копія до матриці³²⁴. Загалом протягом 1937–1938 рр. в Україні органами НКВС по «польській лінії» було заарештовано 56 516 осіб (з них 44 467 поляків), 39 644 особи (70%) засуджено до різних термінів ув'язнення або ж розстріляно³²⁵.

Польська операція стала своєрідним дороговказом для всіх наступних «національних» справ. Зважаючи на масовий характер репресій, у практику був запроваджений принципово новий характер осудження – «альбомний». Слідчі НКВС розповсюдили методику формування справ «польської операції» на всі інші національні лінії. У вересні 1937 р. на Україні самостійно розпочалася румунська операція. Спеціальні директиви пізніше були сформульовані до латиської, грецької та афганської операцій. Розробка національних ліній здійснювалася професійно і набула синтетичного характеру: припинилася видача віз на перебування іноземців на теренах СРСР, натомість заохочувався їхній виїзд за кордон; іноземні дипломатичні представництва ізолювалися та поступово згортали свою діяльність у СРСР; пильний нагляд був встановлений не тільки за дипломатами, а й за радянськими громадянами, які спілкувалися з ними, або працювали в іноземних представництвах як обслуга, причому останні вносилися до списків неблагонадійних й арештовувалися в першу чергу. В результаті на середину листопада 1937 р. з семи німецьких консульств залишилося тільки два (в Києві та Новосибірську), а до травня 1938 р. – жодного. Те ж відбувалося з іншими представництвами. Процес формування закритого суспільства вступив до завершальної стадії. Те, що для закордоння виглядало, як зведення неподоланного ідеологічно-адміністративного муру, для радянського суспільства перетворилося на спланований руйнівний погром етнічних меншин.

Німецька операція розпочалася у вересні з України, звідти стрімко перекинувшись до Москви та Ленінграду і далі – на радянський Схід. Телеграма Єжова (3 листопада 1937 р.) до наркомів внутрішніх справ союзних республік та начальників УНКВС визначила терміни проведення національних операцій:

до 10 грудня 1937 р. ставилося завдання завершити всі арешти, всі слідства й розглянути всі слідчі справи (!). Таких «стаханівських» темпів роботи радянські чекісти ще не знали. Зважаючи на кількість арештованих по всіх «лініях» не доводиться дивуватися кричущим порушенням процедур і калькуванню показів підозрюваних.

Протягом 1937–1938 рр. левова частина заарештованих німецьких підданих після слідства висилалася до Німеччини. Радянських громадян німецького походження чекала страшна доля: смерть чи заслання. Не можна не погодитися з думкою Н.Охотіна та А.Рогінського, що «національні операції, в тому числі й німецька, були орієнтовані в першу чергу на чистку у сферах державного життя, безпосередньо пов'язаних з обороноспроможністю країни, — у військових і воєнізованих структурах (армія, НКВС і т. ін.), в оборонній, машинобудівній, вугільній, нафтодобувній, хімічній промисловості, чорній та кольоровій металургії, на транспорті, в енергетиці та деяких інших галузях»³²⁶. Центральними фігурантами польської та латиської операцій спочатку стали можновладні чекісти і тільки згодом — широкий загал власне етнічних поляків і латишів.

Розпорядження № 233 (1 лютого 1938 р.), телеграфно розіслане Єжовим на виконання прийнятого напередодні рішення політбюро, пролонгувало строк уже розгорнутих національних операцій до 15 квітня 1938 р. Водночас ініціювалися нові «аналогічні» операції — фінська, естонська, румунська, китайська, болгарська, македонська. Катастрофічна нестача «підхожих» для виконання кремлівських рознарядок кандидатур спонукала чекістів до поголовних арештів вихідців з етнічних громад, на яких хоч якимсь чином можна було «навісити» справи стосовно шпигунської, диверсійної та антирадянської діяльності відповідно до перерахованих категорій. У телеграмі Єжова заднім числом санкціонувалися фактично вже давно розроблювані «лінії» та визначалися репресовані категорії населення.

З весни 1938 р. «національні лінії» стають основним напрямом масових репресій. З серпня 1938 р. оформляти справи в «альбомному порядку» було заборонено. На той час центральний апарат НКВС СРСР був завалений нерозглянутими справами на 126 тис. осіб. Відповідно до постанови політбюро від 15 вересня 1938 р. (та спеціального наказу НКВС № 00606) терміном на 2 місяці спеціально для їхнього розгляду були створені «особливі трійки». З цього часу хвиля терору потроху вщухає, набираючи більш поміркованих форм: розстрільні вироки в процентному відношенні суттєво зменшуються, низка арештантів виходять на волю за «відсутністю складу злочину». 17 листопада 1938 р. всі «масові операції» згортаються відповідно до рішення політбюро від 16 листопада 1938 р. та постанови РНК СРСР й ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. Загалом по всіх національних лініях засудили 335 513 осіб, з них 73,66% розстріляли (!)³²⁷

«Калькуляція» терору в цілком лояльних до влади грецьких селах вражає, як і вражає співвідношення розстріляних та засуджених до ув'язнення. В згаданому Володарському районі до розстрілу приречені 174 греки, ув'язнення — 2 (!), Велико-Янисольському — 679 та 45 (!), Волноваському — 175 та 16 (!), Маріупольському — 899 та 21 (!), Старо-Бешевському — 623 та 31 (!), Старо-Каранському — 460 та 19 (!), Старо-Керменчицькому — 246 та 11 (!) відповідно, на решті території УРСР разом з іноземними підданими 3470 греків розстріляні, 158 засуджені до різних строків ув'язнення³²⁸.

«Безумовно, масові репресії 1937–1938 рр. були не лише безпрецедентно масштабними, але й безпрецедентно жорстокими. Проте в них була своя логіка, своя структура і свої правила, які, незважаючи на множинні порушення, забезпечували доволі високий рівень керованості репресивним процесом»³²⁹. Додамо лишень, що вони забезпечували також високий рівень керованості процесами соціально-економічного розвитку та відтворення суспільства в жорстко визначених тоталітарних рамках. Суспільство в режимі стисненої пружини здійснило модернізаційний ривок, власне, саме завдяки езуїтським методам оптимізації державного керування. Втрати часу та ресурсів внаслідок можливих дискусій навколо спрямування державного курсу були зведені нанівець, однак майбутнє показало, що штучне пришвидшення природних процесів «ментального дозрівання» суспільства методами терору та банального «промивання мозків» усе ж приречене на поразку. Ефект реставрації множинності пластів суспільного мислення й формування алгоритмів прийнятного майбутнього лише пролонгувався, матеріалізувавшись в епоху «перебудови».

Великий терор з його «національними» справами, немотивованими смертними вироками став логічним етапом становлення сталінської моделі державного управління. Політтехнологи «батька народів» уміло маніпулювали свідомістю етнічних громад, балансує між ідеологемами «ворожого оточення» та внутрішньої, зокрема й націоналістичної, загрози капіталістичної реставрації. Переселяючи за межі республіки цілі етнічні громади, знищуючи сотні тисяч радянських громадян, Кремль твердив, що бореться не з народами, а з ворогами радянської влади. Попри абсурдність і цинізм «національних» операцій їхній зміст залишався невідомим широкому загалу – розлога 58 стаття і ремарка «без права листування» камуфлювали репресії за національною ознакою.

Масові репресії добре прислужилися як суспільно-політична технологія унормування бурхливих суспільних процесів, зменшення управлінських ризиків. Фатальну роль у міжвоєнній історії низки етнічних громад відіграла й обставина, що ВКП(б) та її іноземні «близнюки» зі складу Комінтерну, наприкінці 30-х років становили єдине політичне ціле й були спрямовані на вирішення зовнішньополітичної стратегії Кремля. Політичні чистки в середовищі іноземних політемігрантів і керівництві КІ носили не випадковий чи персональний характер. Наближалася Друга світова війна. Кремль готувався до неї з не меншою затятістю, ніж Берлін. У межах майбутнього плацдарму воєнних дій різними методами формувалося потужне комуністичне підпілля, яке мало в ході чергової світової війни втілити ідею світової революції. Тоталітарний режим, нехтуючи колосальними жертвами, крокував до реалізації своєї стратегічної мети – перетворення партії та її закордонних філій на згуртовану бойову організацію.

Масові репресії стали вирішальним фактором політичної деморалізації етнічних меншин. Рівень їхньої активності протягом 20-х – 30-х років був низьким. Більшовицький уряд уміло деполітизував етнічні громади, призупинив зростання національних рухів на початку 30-х років і тим самим загальмував процес визрівання внутрішніх природних процесів формування української політичної нації. Тим самим була унеможливлена фактична суверенізація України.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ІІ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

Відступ Галицької армії за Збруч у липні 1919 р. започаткував двадцятирічне польське панування на західноукраїнських землях. До 1923 р. ще тривала напружена боротьба як у краї, так і на міжнародній арені, довкола правового статусу Східної Галичини. Адже, за Ризьким мирним договором 1921 р., державна належність Галичини залишалася невизначеною з погляду міжнародного права. У червні 1919 р. Найвища рада Паризької мирної конференції санкціонувала Польщі лише тимчасову окупацію краю. Розв'язання східногалицької проблеми узалежнювалося від держав Антанти, що після перемоги у Першій світовій війні на свій смак переключували політичну мапу Європи.

Правлячі кола Польщі за всяку ціну прагнули ствердити «польськість» анексованих земель, усуваючи будь-які ознаки їхньої українськості й уперто іменуючи Східну Галичину «Східною Малопольщею». Було скасовано Галицький крайовий сейм, ліквідовано органи самоврядування. З керівних адміністративних посад були еліміновані українці, євреї, німці. З державних інституцій звільнялися усі службовці, які відмовилися присягати на вірність відродженій Польській державі. Зрозуміло, до що цієї категорії потрапили майже всі урядовці-українці, оскільки вони не визнавали права ІІ Речі Посполитої на Східну Галичину. Своєю чергою, українці масово саботували розпорядження польської адміністрації, а галицькі політичні партії продовжували визнавати екзильний уряд Є.Петрушевича, який вимагав від переможної Антанти визнання незалежності ЗУНР.

Польський уряд докладав максимум зусиль, аби закріпити анексію Галичини й шляхом міжнародного визнання цієї окупації, й торованим шляхом політики доконаних фактів. З цією метою 1921 р. було здійснено перепис населення, а в листопаді 1922 р. – парламентські вибори у Польській державі, включаючи й окуповані західноукраїнські території. Переважна більшість українців бойкотувала ці урядові акції. У виборах до сейму взяло участь лише 38,2% виборців Східної Галичини, до сенату – 35,3%. (Для порівняння – в етнічно польських воєводствах голосувало 68-87% виборців). Зіставлення цих даних з етнічним складом мешканців краю (понад 60% українців) свідчить, що переважна більшість українців бойкотувала вибори.

Галичину охопив саботажницький рух, низку терористичних актів здійснила підпільна Українська військова організація (УВО), створена 1920 р., діяли численні партизанські загони, скеровувані з території більшовицької України. До 1923 р. у Відні існував екзильний уряд ЗУНР на чолі з Є.Петрушевичем, який визнавали і якому підпорядковувалися українські політичні партії Східної Галичини. Диктатор у вигнанні неодноразово надсилав великим державам ноти протесту проти польської окупації та проекти відновлення західноукраїнської державності. Однак західним демократіям, насамперед Франції, потрібний був потужний заслін від більшовицької неоімперської Росії та переможеної Німеччини. Ним могла стати відроджена Польща, але аж ніяк не ЗУНР.

Попри потужний спротив українців окупаційній адміністрації, 14 березня 1923 р. Рада амбасадорів країн Антанти визнала Східну Галичину частиною ІІ Речі Посполитої. У свою чергу, польський уряд зобов'язувався забезпечити національним меншинам усі права та можливості вільного розвитку й надати Галичині автономію, але цих обіцянок так ніколи і не виконав.

Українські землі у складі II Речі Посполитої – Східна Галичина, Волинь, Холмщина, Підляшшя й частина Полісся – становили приблизно третину її території. За всепольським переписом 1931 р., на цих землях проживало 8,9 млн осіб, в тому числі українців, за різними оцінками, налічувалося від 4,4 до 5,5 млн осіб (49,4–61,8%), поляків – близько 2 млн (22,5%), євреїв – 0,9 млн (10,1%). Українці становили майже 70% мешканців Станіславівського, близько 50% Тарнопільського, майже 70% Волинського, близько 40% Львівського воєводств, у південних повітах Поліського воєводства перевищували показник у 80% мешканців. Українці переважно залюднювали сільську місцевість, натомість їхня частка у міському населенні назагал не перевищувала 35%. Найбільша українська громада була у Львові – 50 тис. на 312 тис. львів'ян 1931 р. (16%), хоча місто назагал було польським анклавом посеред українського «моря». Українці становили 16–19% населення усєї Польщі. Точніші підрахунки утруднювала та обставина, що частина населення ще не мала виразної національної ідентичності. Так, наприклад, майже 700 тис. мешканців Полісся вважали себе зазвичай «тутейшими»/«тутешніми» (і все ж з великою вірогідністю їх можна зарахувати до українців)¹ *.

Політичні партії Польщі (за винятком нелегальної компартії) були одностайні у прагненні назавжди приєднати Західну Україну і Західну Білорусь, однак способи виконання цієї стратегічної мети пропонували різні. Національні демократи (ендеки), ідеологом яких був Роман Дмовський (1864–1939), обстоювали «інкорпораційну» програму, що передбачала створення мононаціональної Польської держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. Прихильники маршала Юзефа Пілсудського дотримувалися «федералістичної» концепції – створення федерації Польщі, України та Білорусії шляхом відокремлення двох республік від СРСР, при цьому західноукраїнські терени мали назавжди залишитися у складі II Речі Посполитої. Соціалісти – Леон Василевський (1870–1936), Тадеуш Голувко (1889–1931) – демонстрували більше розуміння «українського питання», хоча й для них Галичина й Волинь уявлялися невід'ємними частинами відродженої Польщі.

Протягом 1923–1926 рр. в урядових коаліціях домінували ендеки, котрі реалізовували свою «інкорпораційну» програму. Перш за все урядовці прагнули зміцнити польський «стан посідання» у Західній Україні. Попри те що Галичина була одним із найбільш перенаселених аграрних регіонів Центрально-Східної Європи, сюди, а також на Волинь спрямовувалися десятки тисяч польських військових і цивільних колоністів («осадників»), які діставали кращі землі й користувалися фінансовими субсидіями уряду. Метою «осадництва» було насамперед зміцнення польськості у прикордонних районах. Максимальна площа «осади» сягала 45 га, пересічно ж вона становила 18 га. До 1935 р. було створено близько 7,9 тис. військових «осад» загальною площею 143 тис. га, близько половини колоністів осіли на Волині. Полякам надавалася перевага й під час здійснення аграрної реформи. Польська політика колонізації українських теренів спричиняла ненависть селян до колоністів, яка часом виливалася у криваві сутички.

* Докладний аналіз результатів першого загальнопольського перепису населення 30 вересня 1921 р., що його здійснив в «українському сегменті» такий відомий фахівець, як Л.Василевський, подавав у кінцевому підсумку чисельність українців II Речі Посполитої поміж 4 552 035 й 4 686 000 осіб (відповідно за мовою та віровизнанням). – Див.: Wasilewski L. Istotna liczba Ukraińców w Polsce // Sprawy narodowościowe. – 1927. – №3. – Maj–czerwiec. – S.227–236.

У міжвоєнному двадцятилітті Західна Україна залишалася відсталою аграрною окраїною Польської держави. Уряд поділив територію країни навпіл: Польщу «А» (корінні польські землі) і Польщу «Б» (так звані східні креси – Західна Україна й Західна Білорусь). На розвиток Польщі «А» спрямовувалася переважна частина капіталовкладень, тут зосереджувалися основні галузі промисловості, тоді як упосліджена Польща «Б» слугувала ринком збуту продукції польської та іноземної промисловості й джерелом сировини.

Водночас варто враховувати особливості історичного розвитку цих регіонів. Західна й Центральна Польща ще протягом ХІХ ст. були краще промислово розвинуті. Крім того, Силезія мала чималі поклади кам'яного вугілля, що спричинило стрімкий розвиток вуглевидобувної промисловості, появу копалень й сталеплавильних заводів. Натомість східні польські терени залишалися переважно аграрними. Такий стан справ й регіональну економічну спеціалізацію усапдувала відроджена Польська держава. Її керівництво прагнуло змінити народногосподарські диспропорції й асиметричність розвитку регіонів держави. На півдні, між Віслою й Сяном, проектувалася розбудова Центральної Промислової Округи з охопленням насамперед Прикарпаття. Докладалися зусилля щодо покращання розвитку Бориславсько-Дрогобицького нафтового регіону, був опрацьований план меліорації Волині й Полісся, що зрештою сприяло розвитку українських кооперативів. Без державного толерування вони не могли б так динамічно розвиватися. Йшлося про те, що коли українці стануть заможнішими, то не будуть виступати проти Польської держави, не будуть підтримувати ОУН².

Звичайно, далеко не завжди так вважали й діяли польські політики й особливо чиновники на східному прикордонні, але принаймні такими були державні намагання. Звичайно, існували серйозні побоювання щодо українців, бо вони становили більшість населення у південно-східних воеводствах й на Волині – задля цього, зокрема, підтримувалося на цих територіях польське осадництво. Але однозначно не можна стверджувати, що влада ІІ Речі Посполитої намагалася перетворити східне й південно-східне прикордоння держави на колонію й занедбані терени. Це вже потім так стверджувала радянська, а пізніше повторювала за нею й польська комуністична історіографія. Звичайно Польщі не вдалося здійснити у цьому регіоні кардинальних змін, оскільки міжвоєнна польська державність існувала, власне, лише 18 років. Відроджена Польща була молодою й порівняно відсталою у господарському й культурному сенсі країною.

Українці зазнавали дискримінації у сфері освіти й мовних прав. Урядове зобов'язання організувати окремий Український університет так ніколи й не було здійснене³. Натомість поляки охоче брали на викладацьку й наукову роботу українських науковців з Наддніпрянської України – емігрантів І.Фещенка-Чопівського, І.Огієнка, О.Лотоцького й багатьох інших, а також й декого з галичан – Б.Лепкого, С.Томашівського, І.Зелінського та ін.⁴ У липні 1924 р. міністр релігійних визнань і публічної освіти Станіслав Грабський ініціював ухвалення сеймом закону, згідно з яким більшість українських шкіл були перетворені на «утраквістичні», тобто двомовні – з виразною перевагою польської мови.

Після військового перевороту маршала Ю.Пілсудського у травні 1926 р. з'явилися сподівання на лібералізацію національної політики ІІ Речі Посполитої. Пілсудчики обстоювали доктрину польського «прометеїзму», згідно з якою історичною місією Польщі проголошувалася допомога у звільненні уярмлених

більшовицькою Росією народів, насамперед українського та білоруського, й об'єднання їх з Польщею на федеративних засадах у спільній боротьбі з російською імперською загрозою⁵. Західну Україну пілсудчики, як і ендеки, вважали одвічною польською землею. Але на противагу ендецькій політиці національної асиміляції вони натомість запропонували програму державної асиміляції українців, щоби за умови збереження власної національності у меншин вироблялося свідоме почуття належності до польської державності. На думку ідеологів «прометеїзму», поступки уряду мали так з'єднати західноукраїнські землі з Польщею, щоб навіть у разі створення незалежної України над Дніпром це б не викликало зміни східних кордонів II Речі Посполитої. У перспективі йшлося про переорієнтацію українського національно-визвольного руху з антипольського на антирадянський напрям і забезпечення Польщі надійного тилу у ймовірній війні з СРСР⁶.

Ідейний лідер «санації» й фактичний диктатор Польщі Ю.Пілсудський після 1926 р. зосередився на керівництві військом та питаннях зовнішньої політики, залишивши широке поле діяльності у сфері національних відносин для своїх однодумців і соратників.

Першим прем'єр-міністром «санаційної» Польщі став Казимир Бартель (1882–1941) – один з найближчих соратників Ю.Пілсудського. У той час «прометеїзм» дістав підтримку з боку державного апарату, у національних внутрішніх справах офіційне визнання здобула програма державної асиміляції. Конкретні напрями втілення її у життя оголосив міністр внутрішніх справ генерал К.Млодзяновський на засіданні Ради міністрів 18 серпня 1926 р. Доповідач наголосив, що розв'язання національних проблем слід шукати в ефективності управління на місцевому рівні, а не у ревізії політичного устрою держави. Саме тому протягом 1926–1935 рр. на сеймові засідання не виносилися спеціальні дискусії на цю тему, натомість ініціатива перейшла до місцевих адміністрацій.

Творчо запозичивши в ендеків ідею диференційованого підходу до меншин у різних районах держави, пілсудчики заклали її у підвалини регіональної політики, що здійснювалася з урахуванням принципів індивідуалізації, регіоналізації та селективності. Перший з них полягав у застосуванні індивідуальної політики щодо кожної меншини. Засади регіоналізму зобов'язували урядовців вдаватися до різних методів національної політики в окремих історико-етнічних областях Західної України. Селективність визначалася розвитком міжнародної ситуації, рівнем лояльності певної меншини щодо II Речі Посполитої, її національною свідомістю, чисельністю, розміщенням та соціальною структурою. Важливим елементом політики регіоналізму став Сокальський кордон – ідеологічний штучно створений владою бар'єр між Галичиною й Волинню та Холмщиною (колишній австро-російський кордон), покликаний відсепарувати й притлумлювати впливи «націоналістичної» Східної Галичини з її розвиненим українським суспільно-політичним, економічним, етноконфесійним і культурно-освітнім життям на значно спокійнішу (до часу) Волинь.

Окресливши стратегічний напрям на державну асиміляцію національних меншин (насамперед українців), табір «санації», проте, не спромігся виробити шляхів й методів її реалізації. Виняток становили програми окремих посадовців, зокрема П'йотра Дуніна-Борковського (1890–1949), який 25 липня 1927 р. був призначений на посаду львівського воєводи⁷, та затвердженого 9 липня 1928 р. волинським воєводою Генріка Юзевського (1892–1981), колишнього товариша

міністра внутрішніх справ УНР в уряді І.Мазепа. Їхні призначення асоціювалися насамперед з реалізацією засад регіоналізму у форматі ширшої політики державної асиміляції українців. Зокрема, П.Дунін-Борковський – консерватор, який був тісно пов'язаний з табором «санації», пропонував власні концепції вирішення української проблеми на шпальтах часопису пілсудчиків «Droga», обстоював надання українцям культурної автономії. «Мінімальна програма» львівського воєводи передбачала усунення об'єктивних причин незадоволення українців в економічній сфері, а також налагодження контактів з їхньою політико-господарською елітою задля подолання сепаратистських тенденцій й вироблення спільної платформи для вирішення нагальних проблем. Відомо, що 4 вересня 1927 р. відбулися його розмови з представниками українських легальних політичних угруповань у Польщі. Однак короткотермінове перебування на посаді львівського воєводи (до квітня 1928 р., коли всупереч власному бажанню одержав призначення на посаду познанського воєводи), унеможливило реалізацію його задумів⁸.

Набагато продуктивнішим виявилось призначення Г.Юзевського, активна діяльність якого щодо державної асиміляції українців Волині набула рис виразного політичного експерименту, що тривав (з невеликою перервою) до 1938 р. Перетворення Волині на анклав «польсько-української співпраці» санкціонував особисто Ю.Пілсудський. Конкретні напрями його реалізації Г.Юзевський представив на конференції «кресових воєвод» у Луцьку 2–3 грудня 1929 р. як «Волинську програму». У загальних рисах погляди волинського воєводи збігалися з концепцією державної асиміляції. Реалізація «Волинського експерименту» передбачала комплекс заходів у галузі освіти, самоврядування, адміністрації, громадського життя й кооперації. Плани воєводи не мали на меті формування чи сприяння формуванню української національної свідомості. Йшлося натомість про забезпечення державних інтересів ІІ Речі Посполитої й насамперед якнайшвидше інтегрування Волині з Польщею. Для цього вважалося за доцільне відокремити Волинське воєводство від впливів українського націоналізму з Галичини й комуністичної агітації з СРСР⁹.

За час з 15 травня 1926 р. по 17 березня 1930 р., коли уряди ІІ Речі Посполитої п'ять разів очолював представник ліберального крила «санації» К.Бартель, були сформульовані засади національної політики, однак не конкретизовані шляхи її реалізації (за винятком волинського експерименту). У той час українське питання вирішувалося переважно на рівні воєводської адміністрації. Головування К.Бартеля в уряді було на короткий час перервано, коли представника групи «полковників» – К.Світальського призначено прем'єром (14 квітня – 7 грудня 1929 р.).

У період від 29 березня 1930 р. (формування першого кабінету на чолі з В.Славеком) до 12 травня 1935 р. (смерть Ю.Пілсудського) група «полковників» формально й фактично відігравала вирішальну роль у таборі «санації». Незмінний лідер цієї групи й довірена особа Ю.Пілсудського – Валерій Славек (1879–1939) – був палким прихильником політики «прометеїзму».

Однак сподівання на кардинальні зміни у ставленні польських урядів до українського питання виявилися марними. Розходження у польському правлячому таборі, непослідовність й нерішучість авторів «прометеїстської» концепції, опір польських націоналістів у східних воєводствах звели нанівець політику поступок українцям. Економічна криза 1929–1933 рр., яка найболючіше вдарила

по дискримінованому українському населенню, ще більше загострила польсько-український конфлікт.

Події 1930 р. виявили цілковиту неспроможність польської правлячої еліти вирішити українське питання. Свідченням цього була непослідовність у діях урядів – від спроб політичного розв'язання проблеми до репресивних заходів.

Улітку 1930 р. ворожнеча поміж українськими селянами та польськими колоністами сягнула критичної межі. Східною Галичиною прокотилася хвиля підпалів майна польських осадників. Було зареєстровано майже 200 актів «саботажу». Польська адміністрація й преса оголосили головним організатором підпалів УВО, яка невдовзі й сама взяла на себе відповідальність за них. Версія про «саботажну акцію УВО» усталилася в історичній літературі, проте, за свідченням колишнього активіста українського підпілля З.Книша та інших джерел, насправді підпали ініціювали на власний розсуд кілька членів УВО, які діяли без санкції керівництва, а далі селянський рух поширювався стихійно. Крайова команда УВО спершу намагалася стримати «саботажі», та невдовзі – для збільшення власної популярності серед радикально налаштованої молоді – вирішила взяти на себе відповідальність за них.

Під приводом боротьби з «українськими терористами» уряд здійснив жорстокі погроми мирного населення. У середині вересня підрозділи польської поліції та кавалерії вдерлися до галицьких сіл, здійснивши жорстоку «пацифікацію» («умиротворення») майже 500 населених пунктів. Сумнозвісна «пацифікація» українського населення Галичини, кульмінація якої припала на 21 вересня – 16 жовтня 1930 р., стала типовим прикладом відходу пілсудчиків від принципів «прометеїстської» концепції¹⁰. Саме у цей період (25 серпня – 4 грудня 1930 р.) уряд Польщі очолював сам Ю.Пілсудський. Він як противник будь-якого сепаратизму віддав наказ на здійснення репресивно-каральних акцій щодо цивільного населення Галичини. Під приводом боротьби із саботажницькими виступами УВО – ОУН військо й поліція нищили українські культурно-освітні заклади, масово застосовувалися тілесні покарання різками чи батогами, внаслідок чого загинуло, за українськими джерелами – семеро, за польськими – двоє осіб. До кінця 1930 р. було ув'язнено 970 осіб, з яких 432 постали перед судом (після судового розгляду було звільнено 330 осіб)¹¹.

«Пацифікація» водночас була використана для залякування політичних опонентів: у ніч з 9 на 10 вересня 1930 р. у Брестській фортеці були ув'язнені лідери опозиції, в тому числі й п'ятеро українських послів до сейму.

Застосування владою принципу колективної відповідальності вкотре загострило польсько-українські відносини у Галичині, що їхнє налагодження стало одним з першочергових завдань другого уряду В.Славека (4 грудня 1930 р. – 26 травня 1931 р.). Змінити негативне ставлення українців до Польської держави вирішили шляхом порозуміння з найвпливовішою галицькою партією – УНДО. Тим самим ще раз виявилася непослідовність влади у розв'язанні внутрішньополітичних питань, оскільки порушувалося раніше взяте власне ж зобов'язання – не укладати жодних угод із партійними лідерами нацменшин. Уже на початку 1931 р. відбулося кілька таємних зустрічей польських урядовців з впливовими українськими політиками, зокрема з М.Галушинським, який виконував обов'язки голови Української Парламентської Репрезентації (УПР). Розмови, які з польського боку

проводили голова Безпартійного Блоку Співпраці з Урядом (ББСУ) Т.Голувко й депутат сейму Я.Єнджеєвич, завершилися безрезультатно.

Убивство у Трускавці 29 серпня 1931 р. членами ОУН одного з головних ідеологів політики «прометеїзму» й найактивнішого прибічника угоди між УНДО та національним урядом (й ширше та вочевидь — найголовніше — польсько-українського порозуміння) Т.Голувка припинило розмови про польсько-українську «нормалізацію» й ще більше загостило національне протистояння у Галичині. Справжніх убивць Т.Голувка знайдено не було. Теракт приписували бойовикам ОУН В.Біласу і Д.Данилишину. За новітніми даними (Ю.Киричук), замах учинив Р.Шухевич¹². ОУН нібито закидала польському політику «духовне роззброєння» українського суспільства й поширення угодовських настроїв. Існують й інші версії, наприклад: убивство — справа рук «якоїсь польської шовіністичної кліки», що його «вирежисеровано» за допомогою агентури польської поліції в ОУН (І.Кедрин)¹³. Вірогіднішою, на наш погляд, є точка зору В.Бончковського, що вбивство Т.Голувка здійснила «советська агентура» в ОУН¹⁴, подібно до того, як та ж сама зацікавлена сторона (тобто більшовицька Росія) усунула С.Петлюру.

Водночас політика «прометеїзму» вже на початку 1930-х років наразилася на опір окремих елементів апарату влади. За умов певної стабілізації внутрішньополітичної ситуації в СРСР «прометеїстська» ідея втрачала сенс. Частина табору санації еволюціонувала у бік ендецьких методів вирішення українського питання. Значний вплив на цей процес справили погляди націонал-демократів, зокрема Є.Гертиха (1903—1992) та його праця «Щодо програми кресової політики» (1932). У концепції головного ідеолога молодшої генерації ендеків своє продовження знайшла програма винародовлення української меншини. У його трактуванні українське населення було «згрупованим в русинських племенах відгалуженням польського народу», що його при збереженні певних культурно-мовних особливостей слід «повернути до польськості»¹⁵. Українців у ІІ Речі Посполитій ендецький ідеолог поділяв на окремі етнічні групи — гуцулів, лемків, бойків, поліщуків та ін., не вважаючи їх частинами великого народу, спроможного до самостійного державного існування.

Зростання привабливості ендецької ідеології спричинила низка чинників: по-перше, радикалізація настроїв у польському суспільстві внаслідок світової економічної кризи 1929—1933 р.; по-друге, упевненість у тому, що політика державної асиміляції не врегулювала національних відносин у державі; по-третє, за умов зовнішньої загрози з боку Німеччини й СРСР ендецька мобілізаційна ідеологія була значно сприйнятнішою для польського суспільства східного прикордоння на противагу теоріям пілсудчиків, розрахованим на далеку перспективу¹⁶.

Поляризація позицій правлячого табору щодо українського питання найшвидше проявилася у верхівці польських збройних сил. Поряд з діяльністю ІІ відділу Генштабу ІІ Речі Посполитої, пов'язаного з «прометеївським» рухом, командувачі військових округів ініціювали програму, що виходила з необхідності перетворення непольського населення на лояльних громадян репресивними заходами. Відтак широкого розмаху набули так звані гуцульський і лемківський регіоналізми. В обох випадках застосовувалася тактика відокремлення цих етнічних груп населення й протиставлення їх українському національному організмові.

Діяльність війська у царині національної політики значно активізувалася за урядування А.Пристора (27 травня 1931 р. — 9 травня 1933 р.) та Я.Єнджеєвича

(10 травня 1933 р. – 13 травня 1934 р.). Обов'язки міністра внутрішніх справ у цих урядах виконував Б.Перацький, який обстоював рівність прав усіх громадян II Речі Посполитої, але вважав за потрібне придушувати у зародку будь-які відцентрові тенденції. За урядування Б.Перацького відбулося значне пожвавлення у національній політиці Польщі. Важливою подією стало утворення Національного Комітету при Президії Ради міністрів, покликаною визначати єдину тактику урядових структур у національній політиці й координувати зусилля державних органів щодо «посилення розвитку польського національного елементу» на поліетнічній території й «державну асиміляцію національних меншин». Попри прагнення уряду розробити комплексну програму вирішення українського питання, все виразнішими ставали колонізаційні наміри щодо українців Галичини. Певні українські кола пов'язували це з діяльністю міністра внутрішніх справ, що, ймовірно, й спричинило убивство Б.Перацького членами ОУН 15 червня 1934 р. Відповіддю влади стало утворення концентраційного табору у Березі Картузькій, що його активно використовували й для боротьби з українським національно-визвольним рухом (як націоналістичним, так і комуністичним).

Складна політична ситуація, в якій опинилися українці наприкінці 1934 – на початку 1935 рр., змусила їхній політичний провід шукати компроміси з польською адміністрацією. Від імені УНДО й УПР 5 лютого 1935 р. у сеймі виступив Д.Левицький, який запропонував урядові умови польсько-українського порозуміння «на базі спільної антисоветської платформи й надання територіальної автономії для українців у Польщі». Українська ініціатива нормалізації стосунків була рішуче відкинута польською стороною. Тогочасний прем'єр-міністр Л.Козловський (15 травня 1934 р. – 28 березня 1935 р.), не певний міцності власних позицій у верхніх ешелонах влади, не наважився на урегулювання української проблеми.

Ситуація кардинально змінилася, коли В.Славек утретє очолив уряд (29 березня – 12 жовтня 1935 р.). Цього разу він вирішив здійснити нереалізовані 1931 р. плани щодо використання українського національно-визвольного руху в інтересах II Речі Посполитої або принаймні його нейтралізації. Ситуація була вигідною й для проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом, який у зв'язку з набуттям чинності новим виборчим законом опинився перед загрозою бойкоту парламентських виборів з боку опозиційних партій. Обравши союзниками представників впливового УНДО, уряд розраховував на численні голоси українських виборців.

У травні–червні 1935 р. на кількох неформальних зустрічах представників УНДО з польськими урядовцями було укладено угоду, що відома в історіографії під назвою «нормалізації» польсько-українських відносин. Українські політики пішли на угоду з огляду на хвилю репресій та Голодомор в УРСР 1932–1933 рр., які гостро поставили перед ними проблему збереження національного середовища у Польщі. За домовленістю українцям обіцяли збереження національної освіти, фінансову підтримку для культурних, кооперативних і громадських організацій, розширення сфери вживання української мови у судах й адміністрації Східної Галичини, створення Українського університету, звільнення політ'язнів, а також гарантовані місця у майбутньому парламенті й місцевих урядах. У свою чергу, українці погоджувалися визнати Польську державу та взяти участь у виборах. Укладення угоди «нормалізації» поділило українське суспільство: частина пішла за

УНДО, підтримавши порозуміння з владою, інша залишилася на непримиренних позиціях щодо держави (ОУН). У виборах, які відбулися 8 вересня 1935 р., взяли участь 50% українських виборців. Українці дістали 13 сеймових та 4 сенаторських мандати, а лідер УНДО В. Мудрий обійняв посаду віце-маршалка сейму. Пілсудчики натомість отримали слухняний парламент¹⁷.

Смерть «вождя нації» й фактичного керівника держави Ю.Пілсудського активізувала боротьбу всередині табору «санації». Змагалися три угруповання, що об'єднувалися навколо прем'єр-міністра В.Славека, президента Польщі І.Мосціцького та новопризначеного генерального інспектора Збройних Сил Е.Ридз-Смігли. В.Славак обстоював правову модель держави, опертої на норми «квітневої» 1935 р. Конституції. Його опоненти виступали за консервацію «вождівського» правління, започаткованого Ю.Пілсудським.

Зрештою переміг генеральний інспектор, наділений значними повноваженнями. Одержавши підтримку «силових» структур, Е.Ридз-Смігли зміцнював свої політичні позиції. Його група поступово перетворювалася на домінуючу в еліті «санаційної» влади. Поклавши в основу ендецькі концепції вирішення української проблеми, частина правлячого табору, очолювана Е.Ридз-Смігли та міністром військових справ Т.Каспжицьким, ініціювала так звану політику зміцнення польськості у південно-східних окраїнах держави. Стратегія й тактика цієї широкомасштабної акції війська, воєводських адміністрацій та місцевих польських організацій була опрацьована на таємній конференції у Любліні 31 січня 1935 р. Під прикриттям потреби зміцнення обороноздатності держави командувачі прикордонних округів фактично висловилися за зміну етнічної структури західноукраїнських земель на користь польського елемента.

Після демісії В.Славека (12 жовтня 1935 р.) надії на реальне втілення нормалізаційної політики стали примарними, хоча польський уряд й надалі декларував обіцянки щодо виконання українських вимог. Однак уже в січні 1936 р. на засіданні Національного комітету Президії Ради міністрів були оприлюднені «Тези з національної політики», що у них відобразилася боротьба між двома концепціями у правлячому таборі — державної й національної асиміляції. Уряд підтвердив застосування принципів регіональної політики, що засвідчило заперечення владою існування цілісного українського національного організму. Передбачалося створення за допомогою методів державної асиміляції ідейного полонофільського руху українців Галичини й Волині. Натомість щодо українського населення Холмщини, Полісся, Підляшшя й Лемківщини рекомендувалося застосовувати політику національної асиміляції. Інструментом полонізації мала стати православна церква. Прийняття урядом М.Косцялковського (13 жовтня 1935 р. — 15 травня 1936 р.) компромісного рішення щодо державно-національної асиміляції українців засвідчувало хисткість його позицій у державі й поступове перетворення на інструмент політики «зміцнення польськості», започаткованої військовими¹⁸.

Внаслідок чергового компромісу між І.Мосціцьким та Е.Ридз-Смігли 15 травня 1936 р. сформовано новий уряд на чолі з генералом Ф.Славой-Складковським (15 травня 1936 р. — 30 вересня 1939 р.), який проголосив, що «визнаватиме потреби нормалізаційної політики стосовно українців». Натомість справжні заходи польської адміністрації, яка лише прикривалася гаслами порозуміння, полягали у протилежному: 1) намаганнях фрагментаризувати українську етнічну територію

у II Речі Посполитій шляхом поширення гуцульського та лемківського регіоналізмів й актуалізації Сокальського кордону; 2) вишукуванні серед українців нащадків нібито польських шляхтичів (близько 1 млн осіб) й здійсненні заходів щодо їхньої колонізації; 3) колонізації західноукраїнських земель польськими осадниками, чергова хвиля якої здійнялася влітку 1936 р. з виділення урядом 13 275 га земельних угідь; 4) боротьбі з православ'ям як чинником, що утримував почуття національної ідентичності українців. Першим кроком у цьому напрямі стала ліквідація на Холмщині 127 культових споруд, зокрема 91 православної церкви. За таких умов не могло йти мови не лише про «нормалізацію», угода про яку була відкликана 1938 р., а й про політичний експеримент Г.Юзевського на Волині, який завершився провалом.

Вищезгадані тенденції, що запанували у національній політиці Польщі з ініціативи військової верхівки, знайшли формальне закріплення в урядовій програмі «зміцнення польськості» західноукраїнських земель, що її юридично затвердила постанова Президії Ради міністрів Польщі 18 березня 1939 р.¹⁹

Отже, попри те, що «прометеїзм» був домінуючою, якщо не єдиною концепцією східної політики «санацийних» урядів, він так і не знайшов практичної реалізації. Влада II Речі Посполитої, незалежно від декларацій про потребу державної асиміляції, інтенсивно працювала у напрямі національної асиміляції українців. Напередодні Другої світової війни пошуки шляхів розв'язання українського питання завершилися поверненням до старих ендецьких теорій мононаціональної Польської держави. Пріоритетне значення надавалося політиці зміцнення польського елемента у Західній Україні, яка 1939 р. стала польською офіційною доктриною.

Процес формування національної свідомості у поляків та українців у XIX – на початку XX ст. ставив обидва народи перед konieczністю визначити взаємні реляції щодо політичного й суспільного життя. Розвиток національних aspirацій цих етносів в умовах тогочасної Галичини нерідко відбувався у протилежних напрямках. Попри неодноразові спроби, порозуміння все ж не було досягнуто²⁰. З тяжким багажем антагоністичних інтересів обидві суспільності увійшли у період міжвоєнного двадцятиліття. Ситуація навіть загострилася внаслідок польсько-української війни 1918–1919 рр., яка надала переважно пасивним до того часу суспільним колам політичної активності.

Поразка ЗУНР призвела до того, що українська громада, всупереч власному бажанню, була змушена жити у Польській державі. Уряди II Речі Посполитої не спромоглися конструктивно розв'язати українське питання, найчастіше сягаючи лише півзаходів і далеко не завжди послідовно впроваджуючи їх у життя. Особливо вразливими польсько-українські стосунки були на початку 1920-х років. Видатний український публіцист, діяч УНДО Іван Кедрин-Рудницький (1896–1995) слушно окреслив суть польсько-українських взаємин у Східній Галичині 1919–1923 рр. як «період взаємної негачії». Практично українська сторона маніфестувала це бойкотом загального перепису населення 1921 р., виборів до сейму 1922 р., неприйняттям закону про самоврядування від 26 вересня 1922 р., а також низкою терористичних акцій щодо польських інституцій, польських політиків та українських діячів, налаштованих угодовницьки до Польської держави. Поодинокі спроби порозуміння за тих часів, що їх ініціювали окремі політики чи суспільні діячі з двох таборів, зазнавали фіаско.

Нові виклики перед обома суспільностями висунуло рішення Ради амбасадорів Антанти 1923 р., яке де-юре передало Польщі територію колишньої Східної Галичини, перекресливши тим самим сподівання українців на міжнародну підтримку й відродження у тій або іншій формі західноукраїнської державності. Чимало українських політиків і громадських діячів почало усвідомлювати, враховуючи вочевидь й австрійський досвід, що у такій ситуації слід, спираючись на польську політичну й правову систему, прагнути забезпечити оптимальні за даних обставин умови для розвитку своєї нації. З польської сторони їхніми партнерами стали, насамперед, середовища пілсудчиків і консерваторів. Щоправда, останні не мали великого впливу на кола, які ухвалювали рішення у II Речі Посполитій²¹.

Здається, певну можливість нормалізації польсько-українських стосунків після 1923 р. мало забезпечити здійснення постанови від 26 вересня 1922 р. «Про засади загального самоврядування воєводств, особливо воєводства Львівського, Тарнопільського й Станіславівського». Цей юридичний акт, що налічував 26 статей, передбачав створення у згаданих воєводствах окремих, двопалатних (польських і українських) воєводських самоврядних сеймиків з доволі широкими повноваженнями. Крім того, постанова гарантувала урядникам-українцям участь у самоврядній та державній адміністрації, рівноправність українській мові й греко-католицькій вірі, а також відкриття державного Українського університету. Однак постанову так і не було впроваджено у життя до самого кінця II Речі Посполитої, крім того, міжнаціональні стосунки загострив закон від 31 липня 1924 р. про двомовне шкільництво.

За цих несприятливих обставин діалог ставав украй важким. Однак — все ж таки потрібним і можливим. Серед табору пілсудчиків найрадикальнішу українофільську позицію репрезентували Л.Василевський і Т.Голувко. До травневого замаху 1926 р. вони популяризували свої погляди на шпальтах місячника «Droga» (1922–1937). Пізніше їхньою трибуною, як і для інших політиків цього табору, були варшавські часописи «Nowy Kurier Polski» (1926–1929 рр.; з 1927 р. — під назвою «Ерока») та «Głos Prawdy» (1921–1929). Проте вони не подавали довшої програми, яка б розв'язувала українське питання у Польщі. До їхніх найтиповіших постулатів належали: перегляд мовних законів 1924 р., впровадження українського шкільництва, створення у Львові державного Українського університету, а згодом — й перенесення з Чехо-Словаччини на Волинь Української сільськогосподарської академії. Також йшлося про потребу приймати українців на державну службу нарівні з поляками.

Найвизначнішу роль у польсько-українському зближенні відіграв заснований 1932 р. ілюстрований місячник (згодом тижневик) «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (1932–1938), редагований Владзімежом Бончковським (1905–2000)²². За пізнішою оцінкою самого ж редактора, «Biuletyn Polsko-Ukraiński» «постав з крові Голувки» й виразного усвідомлення, що головним ворогом польської й української незалежності є «імперіалізм Москви — советської Росії»²³. Аналіз змісту цього часопису засвідчує, що його редактор та ближче коло співробітників видання вирішили, насамперед, впливати на польську публічну опінію, аби переконати її у тому, що українці спроможні бути рівнорядними партнерами у суспільно-політичному житті, а їхній культурний доробок вартий уваги польських освічених верств. Часопис давав можливість пропагувати українську справу й представникам вітчизняної інтелектуальної та політичної еліти й в аутентичній формі — тобто як вони самі

того забажають. На шпальтах видання виступали люди різних професій і різних політичних поглядів, що не завжди збігалися з інтересами Польської держави. Друкувалися навіть статті деяких оунівців, підписані псевдонімами²⁴.

З відомих у міжвоєнний період особистостей з українського політико-культурного середовища на сторінках «Бюлетеня» виступали С.Баран, О.-І.Бочковський, П.Ковжун, М.Кордуба, А.Крижанівський, В.Кубійович, Б.Лепкий, Р.Смаль-Стоцький, С.Хруцький, П.Шандрук та ін.

У поляків діяльними дописувачами «Бюлетеня» були, крім головного редактора В.Бончковського, Л.Василевський, Станіслав Лось, брати Олександр і Адольф Бохенські, Ю.Лободовський, Костянтин Симонолевич (молодший), Станіслав і Ян Папроцькі. Саме вони переважно пропагували на сторінках часопису політичну програму, яка заклала основи для перебудови польсько-українських стосунків у дусі конструктивної співпраці. Програма спиралася насамперед на тезу, що слід відкинути намагання національної асиміляції українців. Польська держава натомість має повернути до себе цю суспільність, усуваючи зі своєї політики будь-які елементи, здатні викликати вороже ставлення до Польщі. Конкретно вони домагалися, зокрема, щоби на урядовому рівні було покладено край негачії термінів «українець», «український», щоби на публічних спорудах воеводств з компактним українським населенням були двомовні написи, щоби на теренах Східної Галичини й Волині не існувало обмежень щодо української мови, зі шкільних підручників було вилучено зміст, який ображав національні почуття українців, а зі шкільної програми – книжки, котрі принижували українство чи заперечували мужність українських вояків, які боролися за волю вітчизни, й, нарешті, домагалися вільного використання української національної символіки й офіційного дозволу на виконання патріотичних пісень. Щодо політичних питань, пропонувалося запровадити у місцевому самоврядуванні національні курії з однаковою кількістю мандатів для представників обох націй, а також окремі національні виборчі курії.

У центрі уваги перебували й економічні та освітні проблеми. Пропонувалося спрямувати значні бюджетні кошти на розвиток міст й економіки східного пограниччя, опіку над українськими господарськими організаціями (особливо кооперативними), а також налагодження співпраці між ними та їхніми польськими аналогами шляхом утворення особливих паритетних синдикатів. В освіті передбачалося усунути двомовність у школах, повернути українським гімназіям, що стали державними, статус приватних, відкрити у Львові Український університет тощо²⁵.

Поглядів, аналогічних спрямуванню «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego», дотримувались і деякі інші видання цього ж табору – кварталник «Wschod» (1930–1939)*, місячник «Problemy Europy Wschodniej» (січень–вересень 1939 р.), двотижневик «Myśl Polska» (1936–1939). У ширшому загальнопольському й міжнародному контексті польсько-українські проблеми порушував редагований Є.Гедройцем двотижневик «Bunt Młodych» (1929–1937), у березні 1937 р. перетворений на тижневик «Polityka» (1937–1939)²⁶.

* Перший номер часопису підписав редактор Є.Гедройц, наступне й усі подальші числа редагував В.Бончковський. Познайомив цих молодих польських політиків українець Євген Маланюк.

Науковцями та зацікавленою громадськістю II Речі Посполитої доволі активно провадилися етнічні й етнополітичні дослідження становища польської людності, а також вивчалися національна політика й національне питання у Советському Союзі та в УРСР зокрема. Чільною установою, яка займалася цими проблемами, був *Інститут дослідження національних справ* (Instytut Badań Spraw Narodowościowych) – товариство, створене у грудні 1921 р. у Варшаві з метою вивчення становища національних меншин та визначення шляхів розв'язання національних проблем у II Речі Посполитій. Ініціаторами створення інституту були, зокрема, відомі польські політики й науковці Ш.Ашкеназі, В.Вакар, М.Гандельсман, Т.Голувко, Л.Кживіцкі, С.Стемповський та ін. У 1922–1923 рр. діяльність інституту обмежувалася влаштуванням дискусійних вечорів, згодом завмерла.

Відновив роботу Інститут дослідження національних справ (ІДНС) у грудні 1925 р., значно активізувавшись після травневого перевороту 1926 р. Ю.Пілсудського. Відтоді зосереджувався на таких напрямках діяльності: 1) наукова праця – дослідження в галузі статистики, економіки, права, історії та ін., збирання матеріалів й публікації з проблем національних меншин; 2) діяльність видавнича (часописи, книжки); 3) популяризація народознавства (доповіді й конференції); 4) надання наукових стипендій; 5) контакти з урядовими установами й громадськими організаціями, крайовими та закордонними, що займалися національними проблемами²⁷.

До 1939 р. ІДНС надрукував 12 річників двомісячника «*Sprawy Narodowościowe*» (1927–1939) й понад 70 книжок і брошур. Найважливішим дослідницьким здобутком ІДНС у галузі соетології й народознавства став великий трактат М.Ковалевського «*Національна політика у Советській Україні: Нарис еволюції стосунків у 1917–1937 рр.*» (1938)²⁸.

У рамках ІДНС відбувалися публічні лекції українських науковців: С.Томашівського – «Десять літ українського питання в Польщі» (12 квітня 1929 р.); М.Кордуби – «Польсько-українські стосунки у X–XIII ст.». (15 грудня 1933 р.); та їхніх польських колег. Так, на запрошення ІДНС 14 травня 1937 р. з публічною лекцією «Еволюція національної політики Советського Союзу» виступив відомий польський аналітик й коментатор подій в СРСР, московський кореспондент (1932–1935) *Polskiej Agencji Telegraficznej* (РАТ) і «*Gazety Polskiej*» Я.-О.Берсон.

1931 р. в ІДНС був започаткований постійно діючий Семінар з національних проблем (*Seminarium Narodowościowe*), що його слухачами були студенти варшавських вузів, а серед викладачів і українські професори – М.Ковалевський («Засади советської національної політики»), Б.Лепкий («Нарис історії української літератури»), Б.Ржепецький («Економічне підгрунття українського питання») та ін.

Головами ІДНС були: С.Тугутт (1926–1931), Л.Василевський (1931–1936), Л.Коланковський (1936–1939); директором – Т.Голувко (1926–1927); генеральним секретарем – С.Папроцький (1926–1939). У 1932 р. ІДНС налічував 48 дійсних членів, серед яких були й українські учені: І.Огієнко, Б.Ржепецький, Р.Смаль-Стоцький.

ІДНС співпрацював з іншими польськими та українськими інституціями й виданнями аналогічного спрямування: Інститутом дослідження новітньої історії Польщі ім. Ю.Пілсудського (*Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniom Najnowszej Historii Polski*), Східним інститутом (*Instytut Wschodni*), Українським

науковим інститутом у Варшаві, «Biuletynem Polsko-Ukraińskim» та ін. Спільно з ними, зокрема, 20 лютого 1937 р. у Варшаві відбулося урочисте засідання пам'яті покійного голови ІДНС Л.Василевського.

ІДНС формально зберігав становище незалежної громадської інституції, однак його діяльність дискретно фінансувалася різними урядовими органами II Речі Посполитої, зацікавленими у реалізації політичної програми прометеїзму, а генеральний секретар інституту, С.Папроцький, був одночасно працівником Президії Ради міністрів²⁹.

За підтримки пілсудчиків у II Речі Посполитій постала єдина державна українська наукова інституція – 1930 р. заходами екзильного уряду УНР при Міністерстві релігійних визнань й публічної освіти засновано у Варшаві *Український науковий інститут*. Метою його проголошувалося дослідження культури, історії й економічного життя українського народу, а також підготовка науково-педагогічних кадрів для майбутнього Українського університету. Зрозуміло, що Інститут не міг проминути й польсько-української тематики, тому 1933 р. при ньому було створено Комісію для дослідів над польсько-українськими питаннями. Вона мала секції, що репрезентували окремі наукові галузі. Дослідницька й видавнича діяльність Комісії, семінари й лекції у її рамках сприяли збільшенню й поширенню знань про зв'язки між двома народами протягом віків, а також заохочували польських студентів до вивчення української проблематики, допомагали долати закорінені стереотипи³⁰.

Український науковий інститут проіснував майже дев'ять років, видав понад 70 томів різних публікацій, в тому числі 54 томи «Праць»³¹ (це була наукова продукція більша, ніж праці будь-якої іншої наукової установи в Західній Україні чи в еміграції), але за браком інших конструктивних починань Польської держави він не міг радикально вплинути на зміну свідомості польської та української суспільності.

Спроби активізувати польсько-український діалог здійснювали й польські консерватори на чолі з Яном Бобжинським (1882–1951). Власне бачення польсько-українських стосунків вони пропагували, зокрема, на шпальтах місячника «Nasza Przyszłość», що видавався від квітня 1930 р. Розв'язання української проблеми вони вбачали в утворенні Української держави над Дніпром, тоді як вирішення аналогічної проблеми у Польщі не йшло у них далі надання українцям культурної автономії. Однак й така гіпотетична поступка ставала залежною від офіційної декларації українського політикуму про визнання належності колишньої Східної Галичини до II Речі Посполитої й зобов'язання лояльної співпраці на користь єдиної Польської держави. Так, наприклад, оцінюючи «пацифікацію» 1930 р., Я.Бобжинський наголошував: «З димів... підпалених скирд і фольварків ніколи не з'являється в Польській державі українські університети й інші справедливі поступки, завжди будуть лише лави польських уланів, багнети поліції й кулемети»³².

Я.Бобжинський вважав, що не поляки, які живуть у власній державі, повинні надавати українцям різноманітні пільги й поступки, а навпаки – останні мають ревізувати власну політику й громадську думку, відмовитися від нереальних у даній політичній ситуації цілей. В ім'я політичного реалізму Я.Бобжинський закликав українських політиків до припинення антипольської агітації, розриву зв'язків ОУН з Берліном, визнання геополітичних змін за результатами Першої світової війни. Бобжинський наголошував: «У жодного поляка не виникне сьо-

годні думка домагатися німецького Вроцлава, хоча за часів Пястів це була корінна польська провінція... Так само мають це збагнути й українці, усвідомити, що Львів і значною мірою давня Червона Русь уже шість віків, попри змішане населення, є інтегральною складовою частиною польських земель і невід'ємним здобутком польської державності й культури»³³.

За польським публіцистом, «зразкова поведінка» українців мала бути винагороджена створенням сприятливих умов для їхнього суспільно-культурного розвитку, що започаткувало б майбутню Велику Україну.

Погляди, котрі репрезентував вищезгаданий польський публіцист, вочевидь не мали шансів зустріти зрозуміння головних українських політичних сил. Вони, хоча й далеко не всі, знайшли певний відгук лише в українському консервативному середовищі, переважно в Українській народній обнові (назва до 1932 р. – Українська католицька народна партія), створеній за ініціативи станіславівського єпископа УГКЦ Григорія Хомишина (1867–1947)³⁴. Переконаний український патріот, владика після рішення Ради амбасадорів Антанти 1923 р. виступав за налагодження конструктивного діалогу з польськими урядовими колами, оскільки вважав, що й за цих, не завжди сприятливих умов, слід працювати задля поліпшення життя народу. Станіславівський ієрарх був рішучим противником радикальних націоналістичних поглядів як таких, що суперечать Євангелію. Свої політичні переконання щодо потреби «нормалізації» взаємин із Польською державою та автономії українських земель у її складі єп. Г.Хомишин висловив у брошурі «Problemy ukraińskie» (1930). Обстоюючи лояльність щодо ІІ Речі Посполитої, владика водночас застерігав її керманічів від надуживань влади стосовно людності, котра всупереч власній волі опинилась у Польській державі. Пресовий орган Української народної обновы «Нова зоря» за редактуванням О.Назарука доволі гостро критикував ОУН і закликав шукати можливих і прийнятних компромісів із Польською державою.

У подібному ж напрямі, хоча й гнучкіше, діяв створений за підтримки митрополита Андрея Шептицького Український католицький союз, що видавав тижневик «Мета». Особисто митрополит у свої проповідях, пастирських листах й відозвах гостро реагував на будь-які терористичні виступи ОУН, закликав рятувати від впливу націоналістичного екстремізму молодь, намагався схилити українську політичну еліту до порозуміння з польською владою. Митрополит особисто спілкувався й листувався з тими польськими політиками, зокрема з графом Станіславом Лосем (1890–1974), які були конструктивно налаштовані до української проблеми³⁵. УГКЦ залишалася однією з найвпливовіших вітчизняних інституцій, що прагнули налагодити нормальні стосунки між польською та українською громадсько-політичними елітами. Організація Католицької акції, створення церковних братств і пов'язаних з греко-католицькою церквою молодіжних й культурно-освітніх організацій стали важливим внеском у справу виховання народу. УГКЦ мала вплив і на політику УНДО, а отже – безпосереднє відношення до угоди 1935 р. На жаль, ця угода не принесла українській стороні сподіваного ефекту, а загострення в останні передвоєнні роки міжнародної ситуації призвело до того, що у Польській державі замість порозуміння гору взяла сумнозвісна програма «зміцнення польськості на пограниччі».

Варто підкреслити, що загалом протягом 1930-х років у польському католицькому середовищі стався певний позитивний поворот стосовно української

проблеми. Це яскраво виявилось, зокрема, у публіцистиці чільного співробітника редакції «Przeglądu Powszechnego» у Кракові єзуїта о. Едварда Косибовича (1895–1944), який гостро критикував позицію польських урядових кіл і польських націоналістів в українському питанні. В одній з публікацій він наголошував, що «українську проблему не розв'яже почуття, годоване ненавистю». Тому він дуже критично оцінював пацифікацію 1930 р., обстоював надання українському населенню культурної автономії, гарантій власного шкільництва, відкриття Українського університету, вільний доступ українців до посад й виконання публічних функцій. Він обурювався тим, що народові відмовлялося у самоназві, а процес кристалізації національної свідомості трактувався як підбурювання мирного сільського люду духовенством та інтелігенцією³⁶.

У подібному ж дусі витримані статті на шпальтах часопису отців-палотинів «Rodzina Polska». У 1933 р. вони навіть присвятили польсько-українським зв'язкам окреме число видання. В одному з матеріалів спецвипуску Я. Чарнецький слушно зауважив, що більшість поляків не усвідомлюють процесу культурної емансипації в Україні й «постійно перебувають під чаруючим впливом романтичної України»³⁷.

На особливу увагу заслуговують спроби польсько-української співпраці інтелектуальних еліт обох народів протягом міжвоєнного двадцятиріччя. Чимало науковців, письменників, митців не лише спостерігали двосторонні взаємовпливи, а й здійснювали ініціативні практичні кроки у цьому напрямі. З польського боку до числа виразних прихильників співпраці належали, крім вищезгаданих Л.Василевського, Т.Голувка, В.Бончковського, С.Лося: Тадеуш Голлендер, Юзеф Лободовський³⁸, Костянтин Симонолевич, Анджей-Казимеж Яворський, Станіслав Стемповський, Олександр Бохенський, Єжи Погоновський, Марцелій Гандельсман, Ярослав Івашкевич, Олександр Баумгартен, Ольгерд Гурка³⁹, Всеслав Кунстман, Вітольд Дорошевський, Станіслав Слонський, Віктор Якубовський, Владислав Татаркевич, Станіслав Вінценз тощо. Серед українців – Богдан Лепкий, Сидір Твердохліб, Улас Самчук, Євген Маланюк, Роман Смаль-Стоцький, Олександр Лотоцький, Павло Зайцев, Іван Огієнко, Мирон Кордуба, Михайло Рудницький, Антін Рудницький, Іван Кедрин-Рудницький, Степан Томашівський та ін.

Символічною постаттю польсько-українського зближення міжвоєнної доби був Б.Лепкий – український письменник і вчений, викладач (з 1926 р.) і професор (з 1932 р.) української літератури Ягеллонського університету у Кракові, сенатор II Речі Посполитої (з 1938 р.). У надзвичайно напруженій ситуації у період «пацифікації» Б.Лепкий докладав відчайдушних зусиль, аби розрядити атмосферу, пропагуючи приклади близьких зв'язків українців і поляків на терені історії та культури. Він інтенсифікував власні дослідження у літературознавстві, впровадив до навчальної програми такі теми, як «Вплив польського романтизму на українську літературу», «Український пейзаж у польській поезії», «Польська поезія в українських перекладах», «Українська поезія в польських перекладах», «Тарас Шевченко в польських перекладах» та ін. Усвідомлення того, що обидві суспільності надто мало знають про культуру одна одної, надихає його на видання польською мовою «Нарису української літератури» (1930), який раніше вийшов українською. Поважний вплив на своїх польських колег й ширше польське середовище справляли й інші українці, які викладали у вищій школі II Речі

Посполитої. Одним із них був знаний український історик професор Мирон Кордуба (1876–1947) – професор історії України Варшавського університету ім. Ю.Пілуцького (1929–1939).

Українці у Польщі мали можливість легальної опозиції до влади й завдяки цьому насамперед їхнє становище вигідно відрізнялося від ситуації земляків в СРСР/УРСР. Проте, попри протести Української парламентської репрезентації у Варшаві й дії окремих українських послів і сенаторів, політика національних утисків українців тривала аж до краху II Речі Посполитої.

Підсумовуючи, можна зробити такий висновок: у міжвоєнний період шанси на тривке польсько-українське порозуміння залишалися невикористаними з вини як польської, навіть передусім польської, так частково й української сторони. Зближенню не завжди сприяли й численні ініціативи, що виникали у середовищі інтелектуалів, діячів культури й духовенства – надто відчутно домінувала у суспільному житті політика. Маніпулюючи часто примітивними, але легкими для сприйняття гаслами, політики впливали на дії й настрої обох суспільств пограниччя⁴⁰.

З польського боку у період II Речі Посполитої порозумінню заважали як брак цілісної програми розв'язання українського питання у Польській державі, так і значний вплив націоналістичних угруповань на польську адміністрацію та військо. Останні за будь-якої ситуації намагалися бити на сполох з приводу так званої загрози для польського стану посідання й навіть для стабільності відродженої держави. З українського боку конструктивний діалог унеможлилювала або суттєво притлумлювала також пропаганда націоналістичних сил. Ті проголошували, що немає потреби розмовляти з поляками, а будь-які спроби порозуміння – це «національна зрада». Створювалися фальшиві міфи про можливість поліпшити своє становище з міжнародною допомогою.

Історія довела помилковість крайніх націоналістичних позицій з обох боків. Національний екстремізм зумовлював подальше загострення стосунків, що вибухнуло, зокрема, Волинською трагедією 1943 р. й згодом коштувало обом народам численних жертв внаслідок силового придушення національного розвитку українців і поляків, що тривало десятки років.

Разом з тим саме у міжвоєнному часі з'явилися паростки конструктивної польсько-української співпраці й перші спроби більш-менш тривалого діалогу двох національних еліт, що не зійшли нанівець чи були «марними», як іноді здавалося сучасникам (І.Кедрин), а вже у наступні десятиліття принесли результати, закладаючи підвалини сучасного польсько-українського діалогу, зокрема на шпальтах еміграційної паризької «Культури» в 1950-х – 1980-х роках, редактованої Є.Гедройцем, тим самим, що півтора роки учасав до семінару з української історії професора М.Кордуби...

II Річ Посполита була багатонаціональною державою. Значний відсоток її громадян становили представники національних меншин. Так, загальнопольський перепис 1931 р. зафіксував, поряд з українцями, значну кількість єврейського населення – 3 млн 133 тис. осіб (10% людності держави), поважне число білорусів – 1 млн 966 тис. (6%), а також німців – 784 тис. (2%)⁴¹.

Польське законодавство передбачало рівність усіх громадян незалежно від віросповідання, національності чи мови; відповідні положення були зафіксовані у конституціях від 17 березня 1921 р. й 23 квітня 1935 р. Однак це не означа-

ло автоматичного скасування дискримінації, яка залишилася у спадщину від держав, котрі здійснили поділи Польщі, оскільки конституція 1921 р. зберігала чинність приписів, що їй суперечили, до часу заміни їх новими законами. Так, колишнє російське законодавство містило фіксацію привілеїв для православ'я й низку дискримінаційних норм стосовно євреїв (заборона щодо окремих ділянок господарської діяльності, виконання публічних функцій, вищі покарання для деяких злочинів), австрійське же законодавство не дозволяло послуговуватися у публічному житті єврейською мовою (івритом або ідишем). Частина цих норм була скасована у процесі заміни колишнього законодавства новим польським. Іврит та ідиш були дозволені у громадських зібраннях Галичини ухвалою Ради міністрів від 15 липня 1925 р. Щодо скасування решти обмежень тривали дебати, оскільки остаточне вирішення питання відкладалося до укладення конкордату й врегулювання спірних питань щодо Католицької церкви. Лише 13 березня 1931 р. сейм ухвалив закон, який скасовував будь-які привілеї чи обмеження, пов'язані з походженням, національністю, мовою, расою або релігією, що залишалися від законодавства держав-загарбниць⁴². Становище окремих національних меншин відрізнялося одне від одного, диференційованим було й ставлення до них держави.

Білоруси лише перед 1918 р. почали формувати власні інтелектуальне середовище й національні організації. Несприятливі умови господарського життя мали результатом те, що білоруська громада була найбіднішою серед усіх національних меншин II Речі Посполитої. Білоруські інституції поставали з великими труднощами – бракувало осіб з відповідною освітою і економічною підосною. Як і українці, білоруси не могли розраховувати на суттєву допомогу з-за кордону, оскільки сусідні радянські республіки (УРСР і БРСР) надавали підтримку винятково ліворадикальним колам.

Німці у західних воєводствах Польщі перебували у порівняно найкращій ситуації, що значною мірою було наслідком їхнього привілейованого становища перед 1918 р. Вони зберігали позиції заможних рільників, поміщиків й власників сільськогосподарських підприємств. У Познанському воєводстві німцям належало 35% великої земельної власності, у Поморському воєводстві – 60%. Польська влада прагнула послабити позиції меншини (зокрема, використовуючи закон про земельну реформу для зменшення площі німецьких фільварків), однак таку політику обмежували юридична рівність громадян, а також дипломатичні демарші Німеччини. Міцним підґрунтям впливовості німецьких націоналістичних організацій у Польщі стала мережа кооперативів (переважно рільничих), культурних, освітніх, спортивних товариств, а також політичних організацій, фінансово підтримуваних III Райхом. Німецькі приватні школи назагал почувалися краще фінансово, аніж державні школи, німецькі організації традиційно підтримували учнів з незаможних родин та їхніх батьків, часто безробітних⁴³.

У 1930-х роках крайні праві польські угруповання вимагали обмеження прав національних меншин, що стосувалося насамперед євреїв. Автори деяких законопроектів брали за взірець «нюнберзькі закони» III Райху, однак до обговорення у сеймі цих законопроектів справа не дійшла. Натомість було впроваджено деякі приписи, що стосувалися формально усіх громадян, але по суті були спрямовані проти євреїв. Найважливішим був закон від 20 березня 1936 р.,

який обмежував розміри ритуального забою, що здійснювався згідно з приписами юдаїзму та ісламу.

У 1920-х – 1930-х роках деякі крайньо праві сили у польському політикумі висували антисемітські гасла. Так, боївки польських націоналістів (назагал з національно-радикального угруповання «Фаланга»), укомплектовані переважно студентами, вимагали створення в аудиторіях вищих навчальних закладів так званого лавового гетто, тобто особливих лав для студентів-євреїв. Подібні хуліганські ексцеси не завжди діставали належну відсіч від університетської влади. Одначе застосування насильства щодо євреїв не набуло масового характеру й рішуче придушувалося урядом (наприклад, під час подій у Львові у червні 1929 р.)⁴⁴. Зрештою, і значна частина ректорів вищих навчальних закладів чинила спротив антисемітським вихваткам й домаганням екстремістськи налаштованих студентських корпорацій з табору націонал-демократів (ендеків). Так, наприклад, 11 січня 1938 р. польські видання надрукували відкритий лист ректора Університету Яна Казимира у Львові професора Станіслава Кульчинського⁴⁵, який 7 січня відмовився від ректорської посади, протестуючи проти «лавового гетто» й шантажу одного з політичних об'єднань. Його демарш був схвально зустрінутий широкими колами польських інтелектуалів. Солідаризувалися з професором С.Кульчинським і всі ректори усіх польських вищих навчальних закладів, які адресували своєму львівському колезі лист зі словами підтримки⁴⁶.

Втім, на противагу іншим державам, насамперед нацистській Німеччині, у Польщі 1930-х роках не було впроваджено законодавства, яке зазіхало б на конституційні права єврейської меншини. Антисемітські акції ендеків підтримувала частина римо-католицького духовенства, одначе рішуче засуджувала костельна ієрархія. Примас Польщі, кардинал А.Хльонд офіційно стверджував у пастирському листі, що антисемітизм незгідний з католицькою етикою і є наслідком зразків, чужих польському національному характеру⁴⁷.

Національні конфлікти були типовим явищем у всіх європейських державах, які постали після завершення Першої світової війни й мали у своєму складі значний відсоток національних меншин. У багатонаціональній ІІ Речі Посполитій поляки й національні меншини жили у більшій або меншій ізоляції один від одного, а політика польських урядів не сприяла ліквідації цієї ізоляції. Товариські стосунки, змішані подружжя, добросусідська співпраця не були частим явищем. Польські громадяни непольської національності назагал дотримувалися законів й виконували громадянські обов'язки. Важко, одначе, припустити, що протягом недовгого міжвоєнного двадцятиріччя існування ІІ Речі Посполитої вони спромоглися виховати у собі почуття, що Польща є їхньою власною державою, чи принаймні ставитися до неї з більшою прив'язаністю, аніж до колишніх держав – учасниць поділів Польщі.

Національну політику ІІ Речі Посполитої щодо українців слід оцінювати дуже критично. Було припущено численних помилок. Принижувалась українська національна гідність й утворювалась прірва поміж обома народами. З іншого боку, слід наголосити, що Польська держава була правовою у своїх засадах, її устрій гарантував усім громадянам рівні права щодо створення товариств, партій, преси, господарських організацій. Українська людність мала умови для культивування своїх традицій і культури, її існуванню нічого не загрозувало, її внутрішня самоорганізація політично та економічно зміцнювалась.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ПРАГИ У ПІДКАРПАТСЬКІЙ РУСІ

Перша світова війна, яка відкрила нову епоху в історії людства – її новітню історію, призвела до кардинальних геополітичних змін на Європейському континенті, особливо в її центрально-східній частині. Вона також значно прискорила процеси національної самоідентифікації пригноблених у Габсбурзькій монархії слов'янських народів. Після розпаду Австро-Угорщини, поразки і значного послаблення Німеччини, міжнародної ізоляції Росії новим, все більш значущим, суб'єктом міжнародних відносин у міжвоєнний період ставали молоді держави Центральної та Південно-Східної Європи, що виникли на уламках імперій.

Серед них й була проголошена 28 жовтня 1918 р. Чехословацька республіка (ЧСР), засновники й провідники якої за активної підтримки країн Антанти чи не найкращим чином скористалися наслідками Великої війни. Завдяки організації широкої чехо-словацької національно-визвольної акції під час війни та плідним дипломатичним зусиллям в ході підготовки й проведення Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. їм вдалося не тільки зберегти в цілісності територію історичної Чехії (Богемії та Моравії) зі змішаним чеським і німецьким населенням, а й приєднати до новоутвореної держави на сході територію історичної Угорщини зі словацьким (Словаччина), русинсько-українським (Закарпаття) населенням, а також значну частину власне угорських земель і добитися в цілому сприятливого для неї вирішення Тешинського питання на північних кордонах (28 липня 1920 р. за рішенням Ради послів країн Антанти Тешинська область була поділена між Чехословаччиною і Польщею). Незадовільними лишилися лише претензії ЧСР на так званий Бургенландський коридор (ряд земель Австрії та Угорщини), володіння якими повинно було б забезпечити спільний кордон з Королівством сербів, хорватів і словенців та вільний вихід до Адріатичного моря. Загальна площа новоутвореної Чехословацької республіки, визначена мирними договорами 1919–1920 рр., становила 140 493 кв. км. У ній проживали, згідно з переписом населення 15 лютого 1921 р., 13 374 364 громадянина, в тому числі: 8 760 937 чехів і словаків (65,31%)*, 3 123 568 німців (23,36%), 745 431 угорець (5,57%), 461 840 русинів-українців (3,45%), 180 855 євреїв (1,35%), 75 853 поляки (0,57%), 13 974 румуни (1,01%), 8446 циган (0,6%), 2108 південних слов'ян (0,2%), 1343 представники інших етносів (0,1%) і 238 808 іноземних громадян¹. Тобто, Чехословацька республіка, що виникла завдяки принципу національного самовизначення і була проголошена державою чехів й словаків, насправді являла собою багатонаціональне утворення, понад третину населення якого становили національні меншини. В центрі Європи постала нова багатонаціональна держава, що успадкувала чимало вад Австро-Угорщини, засади її утворення були досить суперечливими і відіграли врешті, незважаючи на активну й в цілому досить ліберальну національну політику властей, негативну роль в історії міжвоєнної Чехословаччини, що незабаром засвідчили мюнхенська трагедія у вересні 1938 р. і повний крах Чехословацької республіки у березні 1939 р.

* Чехи (6,8 млн осіб) і словаки (близько 2 млн осіб) статистично враховувалися разом, що відповідало так званій ідеї «чехословакізму» – офіційній доктрині єдиної чехословацької нації і єдиної мови.

До складу Чехословаччини увійшли четверта частина населення, близько п'ятої частини території Австро-Угорщини і майже 70% усієї промисловості колишньої монархії. Остання протягом двох-трьох повоєнних років була повністю відновлена і мала значний експортний потенціал. Чехословацька республіка була розвиненою індустріально-аграрною державою (вона посідала 15 місце в світі за величиною національного прибутку на душу населення), в якій понад 40% самодіяльного населення було зайняте в промисловості, торгівлі й на транспорті, а 37% – у сільському господарстві. Слід зазначити, що економічний потенціал різних частин республіки був далеко не однаковим: питома вага зайнятих в промисловості у Словаччині була в 2 рази, а в Закарпатті – більш ніж у 4 рази нижчою, ніж в Чехії².

Державотворчою основою Чехословацької республіки була проголошена ідея «єдиної чехословацької нації», що штучно об'єднувала два споріднених, але різних народи – чехів і словаків. Політичний зміст концепції «чехословацької нації» було сформульовано провідником чехо-словацького національно-визвольного руху в роки Першої світової війни, першим президентом ЧСР, Томашем Гаррігом Масариком і його вірним послідовником, першим і довгорічним міністром закордонних справ, а згодом – другим президентом республіки Едвардом Бенешем, які прагнули в такий спосіб посилити «державотворчу націю» (не в останню чергу через побоювання німецького сепаратизму) та збудувати, як наголошував Т.Г.Масарик у своєму першому зверненні до Національних зборів (22 грудня 1918 р.), «зразкову демократичну державу, завданням якої буде дбати про інтереси всього вільного самоврядного населення»³. Політичний союз чехів і словаків відбивала офіційна назва і юридична термінологія нової держави: «Чехословацька республіка», «чехословацька нація», «чехословацька мова». Згодом Е.Бенеш таким чином охарактеризував сутність тогочасної ситуації: «Юридично і політично все наше політичне життя, конституція і все законодавство проводилося з самого початку так, що політично [словаки] утворюють з чехами повну єдність і що не є національною меншиною, так само як, наприклад, не є нею шотландці або уельські в Англії. Так на справу дивляться і словаки. У державі становлять тільки близько 16% населення, але політично і державно є частиною 67% більшості зі всіма далекосяжними наслідками цього факту»⁴.

Попри свою принципову помилковість, «чехословакізм» все ж відіграв певну позитивну роль на етапі створення незалежної держави чехів і словаків, що, безперечно, відіграло прогресивну роль в історії обох споріднених народів. До того ж, як наприклад зазначає відомий чеський історик Я.Рихлік, з чеського боку в дійсності переважало переконання в єдності чехів і словаків як двох гілок «єдиної чехословацької нації», а словацька сторона вбачала у цій ідеї конструкцію, що переслідувала певні цілі, і сподівалася відмовитися від цієї доктрини, коли останні будуть реалізовані⁵.

Втім, завдяки політичному досвіду, суттєвим економічним позиціям, кількісному складу (чехи переважали словаків у більш ніж у три рази) та іншим чинникам представники чеської нації зайняли провідні позиції в Чехословацькій республіці. Словаки офіційно вважалися частиною державотворчої «чехословацької нації», але опинилися в ролі «молодшого» брата. Це, а також неточне, переважно прагматичне формулювання концепції політичної «чехословацької нації», що уможливило її розуміння як етнічну перспективу об'єднання чехів і словаків,

викликало незадоволення більшості словацьких політиків, які, погодившись на створення незалежної держави разом з чехами, обумовлювали це правом словаків на національне самовизначення. Вони поділилися на прихильників концепції «чехословацької нації», що передбачала збереження унітарного державного устрою ЧСР, та прибічників самобутності словацької нації, що у державно-правовій сфері мало бути закріплено наданням Словаччині політичної автономії. Незабаром нерівноправне становище словаків в республіці спричинило появу словацького автономістського руху, а питання Словаччини з адміністративного, економічного й культурного напрямків діяльності чехословацького уряду перетворилося на одну з найбільших внутрішньополітичних проблем домюнхенської Чехословащини.

Громадяни ЧСР, які не належали до чеської або словацької націй, а вони в країні становили понад 34% населення, офіційно вважалися представниками національних меншин. Політичні діячі більшості національних меншин, зокрема німецької, угорської та польської, не погоджувалися з включенням територій їх компактного проживання до складу Чехословащини, були незадоволені незвичним для них державним статусом національної меншини, певним обмеженням своїх позицій у сфері економіки тощо⁶. Протягом усього міжвоєнного періоду вони висували претензії до празької влади, вважаючи, що їхні права порушуються або задовольняються недостатньою мірою. Вони апелювали до міжнародних організацій, зокрема до Ліги Націй, з проханням вплинути на політику «Граду». Становище німецької, угорської та польської меншин неодноразово були предметом двосторонніх переговорів Чехословащини із сусідами. Адже меншини в ЧСР в основному були частиною етносу сусідніх держав, і політичний розвиток у цих країнах та їхні відносини з Чехословащиною здійснювали на них великий вплив. Лише одна меншина – русини-українці Закарпаття, провідники якої в кінцевому рахунку через несприятливі для об'єднання з Україною міжнародні обставини виявили бажання приєднати край до складу ЧСР на правах автономії, стали її державотворчим елементом. Однак, навіть у їх випадку, зволікання чехословацького уряду з наданням автономії краю призвело на напруженості відносин закарпатських політичних лідерів з чеською елітою. Все вищезазначене у комплексі призвело до загострення в Чехословащині проблеми національних меншин.

Отже, утворення Чехословацької республіки, як багатонаціональної держави, повністю задовольнило представників лише однієї нації – чеської, що домінувала в політичному, економічному й культурному житті держави, її розвиток забезпечували всі напрямки внутрішньої політики празької влади. Актуалізація національного питання, обумовлювалася низкою чинників, зокрема, суперечливими умовами приєднання до складу ЧСР територій проживання національних меншин (переважно їх силовим включенням), переходом впливової Словацької людової (народної) партії на автономістські позиції у 1919–1921 рр., політикою «негативізму», а згодом – «активізму» щодо співробітництва з чехословацькою владою судетсько-німецьких лідерів і посиленням сепаратистських тенденцій серед судетських німців, розвитком автономістського руху серед русинів-українців Закарпаття та іредентистських настроїв серед угорців. Все це вимагало від державних структур ЧСР особливої уваги до зазначених проблем під час урегулювання питань соціально-економічного становища й національно-культурного розвитку словаків і меншин.

Зважаючи на зазначене вище, головним завданням національної політики Чехословацької республіки було залучення меншин до лояльної співпраці в розбудові демократичної держави. Це стало пріоритетним напрямом діяльності чехословацької влади із самого початку утворення республіки. Вже в одному з своїх перших інтерв'ю на посаді президента ЧСР 30 січня 1919 р. Т.Г.Масарик відзначив: «Ми будемо керувати інакше, ніж керували вони (німецькі політики в Австрії – авт.), і розділом на краї, який хочемо здійснити», меншини «будуть мати повну гарантію, що будуть економічно і культурно розвиватися»⁷. Цим чехословацький президент ще раз підтвердив своє розуміння одного із засобів врегулювання національного питання – надання національним меншинам широкого самоврядування. Разом з тим, він неодноразово наголошував на пріоритетності демократичного принципу над національним. Так, у листі від 21 січня 1919 р. до Е.Бенеша на Паризьку мирну конференцію президент ЧСР підкреслював: «Визнаємо національний принцип: однак не є найвищим, національність також має керуватися планом морально-політичним: демократичність всередині і назовні»⁸. Виходячи з гуманістичних принципів свого світогляду, у своєму зверненні до парламенту з нагоди першої річниці проголошення ЧСР (28 жовтня 1919 р.) Т.Г.Масарик розвинув своє бачення демократичної концепції національної політики. Зазначивши, що необхідно позбавитися старих національних суперечок, які шкодили Австро-Угорщині і які в підсумку прискорили її ганебне падіння, він підкреслив: «Справжня національна політика не буде шовіністичною. Наша національна політика лояльно визнає національні права й мови інших народів нашої республіки. Державу створили ми, тому цілком природно, що вона матиме свій властивий характер; це лежить у суті речей й у самому розумінні самостійної держави. В нашій республіці не буде жодної насильницької денационалізації. В усякому випадку метою нашої політики мусить бути встановлення національної терпимості, і не лише терпимості: в нашій республіці національні меншини зможуть плекати свою національність цілком вільно»⁹. Зокрема, чеська влада підтримувала принцип пропорційної виборчої системи. 31 січня 1919 р. був прийнятий закон, що врегульовував виборчі правила до самоврядувань в ЧСР. У цьому нормативному акті узаконювалося загальне, рівне і пряме виборче право на основі пропорційного представництва національних меншин. Вже перші вибори до місцевих самоврядувань у чеських землях, що були проведені 15 червня 1919 р. (у Словаччині та інших землях вони були проведені пізніше), стали свідченням демократичності політики ЧСР щодо національних меншин. В них взяли участь представники меншин, а перемога німецьких соціал-демократів (42,1% голосів в областях з німецьким населенням) і встановлення ними контролю над місцевим самоврядуванням продемонструвала фактичне визнання чеськими німцями Чехословацької республіки. Крім того, 70 представницьких мандатів отримали громадяни ЧСР єврейської національності¹⁰. 3 квітня 1919 р. був прийнятий закон про національну школу, згідно з яким національна початкова школа могла бути відкрита у населеному пункті, де налічувалося до 40 дітей представників меншин. 22 липня 1919 р. чехословацький парламент ухвалив закон про громадські бібліотеки, відповідно до якого національні меншини могли відкрити бібліотеки у місцях свого проживання, навіть там, де вони становили близько 10% населення¹¹.

Права національних меншин гарантувалися Сен-Жерменським договором США, Англії, Франції, Італії та Японії з Чехословаччиною від 10 вересня 1919 р., яким визначалися основи правового статусу меншин у складі ЧСР під протекцією новоствореної Ліги Націй. Чехословаччина зобов'язувалася «надати всім своїм громадянам повну і справжню охорону їх життя і їх свобод без огляду на їх національність, державне громадянство, мову, расу або їх вірування»¹².

Основоположні елементи демократичної політичної системи молодшої держави, зокрема її національної політики, отримали юридичне оформлення в Конституції Чехословацької республіки, схваленій тимчасовими Національними зборами під назвою «Конституційна Грамота» 29 лютого 1920 р. Преамбула конституції починалася словами: «Ми, чехословацька нація...», що означало політичну націю – сукупність осіб певної державної належності, які забезпечувались винятково широкими правами й свободами, узаконеними в п'ятій главі. Остання, шоста глава, конституції була спеціально присвячена охороні національних, релігійних і расових меншин. У ній гарантувались права й рівноправність усіх народів республіки та задоволення національно-культурних потреб національних меншин, що розглядалися як важлива передумова розбудови демократичної правової багатонаціональної держави¹³.

Одночасно з Конституцією Чехословацької республіки як її складова був прийнятий закон «Про принципи мовного права», яким «державною, офіційною мовою республіки» визначалася «чехословацька мова». Разом з тим законом пояснювалось: «Щодо мови державної, офіційної, то органи на територіях республіки, які до 28 жовтня 1918 р. належали королівським або землям, представленим в імперській раді, або королівству Пруському, як правило, використовують чеську мову, а в Словаччині – зазвичай словацьку». Щодо національних меншин, то в округах, де не менше 20% населення становили громадяни, які користувалися іншою мовою, державним органам, установам і судам наказувалось послугуватися мовою національної меншини. Передбачалося також навчання рідною мовою в школах, створених для представників національних меншин¹⁴. Загалом, конституція закріплювала загальнодемократичну концепцію національної політики ЧСР, вона підпорядковувалася, за слушним висловом Е.Бенеша, «простому послідовному здійсненню режиму свободи й демократії, які мали і могли бути єдиною справедливою гарантією національної рівності»¹⁵. У ній встановлювалися особисті права представників меншин і містилися елементи національно-культурної автономії стосовно всіх національних спільнот, а щодо Закарпаття (Підкарпатської Русі) – територіальної автономії. Втім, далеко не всі положення Конституції ЧСР, визнаної фахівцями однією з найдемократичніших у післявоєнній Центральній Європі, на практиці виконувалися і це стосувалося у першу чергу положень про національні меншини в республіці.

Першочерговою серед національних проблем була політика Праги щодо Словаччини та словацького народу. Добровільно погодившись на створення єдиної держави чехів і словаків, словацький народ вітав проголошення незалежної Чехословацької республіки, адже завдяки цьому він визволявся від вікового національного й соціального гніту та насильницької мадяризації і отримував можливість для культурно-політичного, соціально-економічного розвитку та національного самовизначення в умовах демократичної держави. Вже 10 грудня 1918 р. був виданий закон про надзвичайні перехідні заходи в Словаччині: скасовувалися

угорські закони, підтверджувалося створення «Міністерства з повною владою для управління Словаччиною», якому підлягали місцеві органи влади, дозволялося засновувати різні національні товариства й політичні партії, впроваджувалася як офіційна словацька мова («одна із форм чехословацької мови») тощо. На підтримку словацької мови був спрямований закон від 13 березня 1919 р., згідно з яким «Збірка законів і розпоряджень ЧСР» почала виходити також словацькою і німецькою мовами¹⁶.

Важкі завдання перед новою державою постали у сфері економіки, адже Словаччина була слабо індустріалізованим, аграрним краєм: її частка у промисловому потенціалі ЧСР становила менше 10%¹⁷. Чеські політики визнавали необхідність значних фінансових видатків на розвиток економіки Словаччини. Загалом, новій державі необхідно було об'єднати в одне економічне ціле всі частини ЧСР, ліквідувати залежність Словаччини від колишньої метрополії (Угорщини), зв'язати схід і захід країни новими шляхами сполучення, закріпити провідні позиції чеських і словацьких підприємців в економіці. Фактично нормативні акти ЧСР спрямувалися на реалізацію в сфері економіки всіх зазначених завдань. Вагомим інтеграційним кроком стали фінансова та аграрна реформи 1919 р., закон від 23 травня 1919 р. про фінансування розбудови шляхів сполучення у Словаччині та ін. Однак, окремої програми адаптації Словаччини і чеських земель у сфері економіки не було підготовлено¹⁸. Економічна політика щодо Словаччини здійснювалася у контексті загальнодержавних заходів.

У рамках бурхливого розвитку культурних процесів у республіці, створювалися умови для становлення національних культур. Зокрема, в Братиславі у 1919 р. замість колишнього угорського університету був відкритий Словацький університет ім. Я.А.Коменського і засновано Католицький богословський факультет, в Кошице – вища технічна школа, а завдяки розвитку системи народної освіти (лише у 1919 р. у регіоні було засновано 400 словацьких народних шкіл і понад 30 середніх) кількість неписьменних в Словаччині зменшилася за міжвоєнні роки з 30 до 7%. Але незабаром чесько-словацькі відносини почали загострюватися, насамперед через впровадження державницької ідеології «чехословакізму», яка після утворення ЧСР перетворилася на засіб підкорення Словаччини Прагою, та посилення останньою політики централізму й дискримінації словаків, ігнорування самобутності словацької нації, особливостей і потреб національно-культурного й господарського розвитку Словаччини. Провідниками централізму були не лише чеські державні діячі, а й чимало словацьких політиків, наприклад, один із лідерів аграрної партії М.Годжа (перший словак – голова уряду ЧСР у 1935–1938 рр.), або один із лідерів соціал-демократичної партії І.Дерер (кілька разів був міністром в чехословацькому уряді) та ін. Безкомпромісним «чехословакістом» був і В.Шробар, міністр першого уряду ЧСР, який очолив Міністерство з повною владою для управління Словаччиною, яке мало репрезентувати деяку самостійність краю. Втім останнє мало досить обмежені повноваження, його головним завданням, на думку більшості істориків, було «ліквідувати усі перешкоди на шляху адміністративного входження словацьких земель до складу унітарної, централізованої держави, а також їх підпорядкування празькій владі»¹⁹. Незабаром воно було ліквідоване і в результаті адміністративної реформи 1927 р. було створено Крайовий уряд у Братиславі, який, однак, не був національним виборним органом, а лише адміністративною одиницею: нижчою ланкою управління

стали невеликі округи, яких було визначено 79, і якими керували призначені й контрольовані празьким урядом службовці.

Кадрова проблема була однією з найскладніших у Словаччині, адже, наприклад, у 1918 р. із 30 тис. державних службовців регіону тільки 200 були словаками. Під час утвердження влади ЧСР у Словаччині з неї виїхало близько 20 тис. угорських службовців. Оскільки власних словацьких спеціалістів не вистачало, на державні посади в регіоні призначалися службовці чеської національності. Тож, якщо у 1910 р. у Словаччині було загалом близько 7,5 тис. осіб чеської національності, то в 1921 р. їхня кількість збільшилася майже в десять разів²⁰. Незадоволення словацьких політиків також викликало непропорційне представництво словаків у чехословацькому парламенті. Вагомою підосновою напруженості відносин між чеськими і словацькими політиками стали також такі чинники: відсутність державно-правових форм регулювання відносин між чехами і словаками (право територіальної автономії та запровадження самоврядування населених пунктів, що передбачала Пітсбурзька угода від 31 травня 1918 р. між чеськими і словацькими політиками в США), економічні негаразди, некоректне ставлення чеських службовців і вчителів до релігійних почуттів словаків, нечітке формулювання концепції політичної «чехословацької нації» тощо.

На розв'язання усіх цих проблем були спрямовані програми словацьких політичних партій, виникнення і початок діяльності яких припадає на 1919 р. Боротьбу проти «чехословакізму» та централізму від самого початку утворення ЧСР вели Словацька людова (народна) та Словацька національна партії. Вони домагалися рівноправності чехів і словаків, зокрема того, щоб Словаччина в республіці становила окрему самоврядну адміністративну одиницю, мала свої автономні сойм та уряд тощо. Особливу активність в цьому напрямку виявляла Словацька людова партія на чолі з найвідомішим словацьким політиком міжвоєнного часу католицьким священиком А.Глінкою. У листі до В.Шробара він писав: «Ми не хочемо централізму, ми бажаємо і будемо боротися за створення Словаччини»²¹. Глінка виступав також проти того, щоб посади вчителів в Словаччині займали чехи, проти чеського релігійного радикалізму. Очолювана ним партія намагалася вирішити «словацьке питання» конституційним шляхом: протягом 1922–1938 рр. підготувала й подала на розгляд до парламенту три законопроекти про автономію Словаччини у складі ЧСР, однак жоден із них не був підтриманий необхідною більшістю депутатів Національних зборів²². У 1935 р., напередодні виборів до парламенту, Словацька людова партія спільно з іншими національними партіями створила «автономістичний блок», який здобув понад 30% усіх голосів виборців. Втім політичний курс людової партії на вирішення «словацького питання» конституційним шляхом не мав успіху, оскільки влада не бажала відступати від офіційної ідеології «чехословакізму» та державного централізму й унітаризму. До того ж, словацьким національним автономістським партіям протистояли республіканські централістські партії. Боротьба між ними, а також вимоги інших національних партій щодо рівноправності національних меншин у чехословацькому суспільстві, що зростали в період передвиборних кампаній, були головною прикметою політичного життя в міжвоєнній Чехословаччині.

В цілому досить ліберальною й поступливою була політика чехословацької влади щодо інших національних меншин, передовсім до німців та угорців. В районах компактного проживання, де вони становили понад 20% населення,

німці та угорці мали право користуватися рідною мовою в державних установах, засновувати національні школи, господарські й культурні товариства та політичні партії тощо. У 1926–1935 рр. представники німецької меншини розгорнули так званий рух «активізму» щодо празької влади з метою привернути її увагу до своїх проблем. Лідери судетсько-німецьких аграрної та християнсько-соціальної партій Ф.Спіна і Р.Маїр-Гартінг були навіть включені до складу чехословацького уряду, очоливши відповідно міністерство юстиції та міністерство громадських робіт, що не мало прецедентів в новоутворених державах Центрально-Східної Європи. На початку 1937 р. уряд ЧСР прийняв рішення про подальші заходи щодо покращення економічного й соціального становища населення в прикордонних з Німеччиною районах і більш широкого залучення німців до управління державою. Забезпечувалися культурно-освітні права німецької меншини, яка наприкінці 1930-х років мала 5293 навчальних заклади (в тому числі університет і 2 технічні інститути, консерваторію), 249 газет, 17 театрів²³. У Словаччині, своєю чергою, де мешкало понад 600 тис. угорців (21,5% всього населення), у 1925 р. із 3 850 народних і горожанських шкіл угорськими були 774 (20%), а у 1938 р. видавалося 65 угорських газет й часописів²⁴. Втім в Об'єднаній угорській партії на чолі з графом Й.Естергазі, яку підтримувала більшість угорської меншини, з 1936 р. переважали антидемократичні й античехословацькі настрої і тенденції, що розпалювалися напередодні Другої світової війни з боку гортистської Угорщини.

Ще більш радикальні античехословацькі настрої панували в середовищі судетських німців, сепаратистський рух яких посилювався під час світової економічної кризи 1929–1933 рр., що боляче вдарила по індустріальних центрах Судетської області, орієнтованих на експорт, та під впливом нацистської пропаганди (у 1934 р. А. Гітлер висловив намір включити Австрію і Чехію до складу Німеччини). Після заборони урядом ЧСР радикальних німецьких партій за їх демонстративні антидержавні дії в дусі націонал-соціалізму, створюється Судетсько-німецький патріотичний фронт, що у 1934 р. перетворюється в Судетсько-німецьку партію на чолі з К.Генлейном, який вважав себе покликаним виконати особливу «судетсько-німецьку місію – звільнити судетських німців з-під чужої влади чехів»²⁵. Рішуче критикуючи чехословацький уряд за непослідовну політику в національному питанні, спрямовану насамперед на економічне послаблення німецької буржуазії і земельної аристократії, на витіснення їх з органів влади і громадських організацій, генлейнівці заручилися підтримкою абсолютної більшості понад 3 млн німців ЧСР, і на парламентських виборах 1935 р. їхня партія під лозунгами прав і свобод для чехословацьких німців отримала 66% голосів судетських німців і 44 мандати в Палаті депутатів ЧСР. Негативні наслідки зазначених процесів у політичному житті держави були очевидними. Боязнь німецького та угорського іредентизму змушувала Прагу ігнорувати словацькі вимоги, заперечувати справедливі польські претензії і вимоги русинів-українців Закарпаття щодо надання гарантованої міжнародними зобов'язаннями та основним законом республіки автономії. Це, в контексті активізації чеських та словацьких фашистів, поставило парламентську демократичну систему і чехословацьку державність загалом перед серйозною загрозою й випробуванням. Міжнародні суперечності й національна ворожнеча, що загострилися в ЧСР у середині 1930-х років, були не стільки наслідком помилок й непослідовності національної політики влади, скільки результатом активізації в республіці антидемократичних й авторитарно-

фашистських сил, що отримували дієву підтримку з боку Німеччини і Угорщини, та загострення міжнародних відносин в Європі.

Не менш складною була політична ситуація в Закарпатті, яке в результаті тривалої дипломатичної боротьби згідно з Версальським мирним договором держав Антанти з Німеччиною від 28 червня 1919 р. (ст. 81) і Сен-Жерменським мирним договором держав Антанти з Австрією від 10 вересня 1919 р. (ст. 53), в умовах фактичної окупації краю чеськими і румунськими військами було офіційно включено до складу Чехословаччини як автономна одиниця²⁶. Договір про захист національних меншин між головними союзниками, державами, що об'єдналися, і Чехословаччиною, підписаний 10 вересня 1919 р. в Сен-Жермені ан Ле, у ст. 10-13 теж визначав правове становище «території русинів на південь від Карпат» як автономної одиниці в складі Чехословацької республіки з наданням їм щонайширшого самоврядування, сумісного з єдністю держави чехів і словаків. Угодою гарантувалося створення окремого сойму з юрисдикцією в питаннях мови, освіти, релігії і місцевого управління, призначення урядовців по можливості з числа місцевих мешканців і справедливе представництво населення краю в парламенті республіки. Губернатор території русинів мав призначатися президентом ЧСР і нести відповідальність перед соймом²⁷. Нарешті, вимушену відмову Угорщини від Закарпаття закріпив Трианонський мирний договір 4 червня 1920 р., ст. 48 якого засвідчувала: «Мадярщина визнає, як то уже були вирішили Держави Союзні і Об'єднані, повну незалежність Чехословацької держави, до неї же буде включено і автономну територію південно-карпатських русинів»²⁸. Водночас приєднання Закарпаття до ЧСР, що сталося внаслідок збігу ряду обставин, насамперед міжнародних, розглядалося учасниками Паризької мирної конференції як необхідна умова для створення Малої Антанти – оборонного союзу Румунії, Чехословаччини і Югославії проти територіальних претензій Угорщини, адже в результаті Чехословацька республіка отримувала спільний кордон з Румунією.

Разом із тим слід відзначити, що на той час через відсутність об'єктивних можливостей воз'єднання Закарпаття з Україною, за що висловлювалися учасники Всенародного конгресу угорських русинів у Хусті в січні 1919 р., рішення паризьких миротворців було, мабуть, єдино реальним і найбільш оптимальним варіантом розв'язання питання про державно-правове визначення цього українського краю, позаяк воно клало кінець багатовіковій політиці мадяризації місцевого населення та відкривало нові можливості для соціально-економічного й національно-культурного розвитку цього, одного з найбільш відсталих на початку ХХ ст. регіонів Європи, у складі демократичної Чехословацької республіки, державотворчу основу якої становили слов'янські народи. Як слушно відзначив відомий дослідник історії Закарпаття І.Поп, це була «територія із багатонаціональним, соціально слабо структурованим, політично нерозвиненим і національно недоконституційованим суспільством, якому треба було пройти антипатріархальну революцію, зробити господарство закарпатського селянина товарним, втягнути його в систему економічного самозахисту від докапіталістичних форм фінансового визиску, лихварства, що поставили наприкінці ХІХ ст. закарпатське село на коліна»²⁹.

Такі обставини визначили характер етнополітичного розвитку Закарпаття протягом міжвоєнного періоду. Але визначальним фактором, звичайно, була політика Чехословаччини щодо приєднаного краю і українського питання в цілому.

Керівники Чехословацької республіки з самого початку приєднання Закарпаття до новоутвореної держави розглядали цю проблему як внутрішньополітичну, будучи переконаними (точніше – переконуючи себе, закарпатців і міжнародне співтовариство) в тому, що «доля Підкарпатської Русі вирішена остаточно... Чехословацьчина, згідно з рішенням мирної конференції, одного разу ставши володарем цієї області, від землі цієї ніколи не відмовиться...»³⁰. У той же час, добре усвідомлюючи етнічну належність корінного населення Закарпаття – русинів до українського народу, їхні історичні поривання з'єднатися з кровними братами по той бік Карпат і зростаючи з початку ХХ ст. проукраїнську національно-політичну орієнтацію населення краю, чехословацькі провідники були свідомі того, що, як визнавав у своїх споминах Т.Масарик, прилучення Підкарпатської Русі до ЧСР значно актуалізує питання про ставлення Чехословацьчини до України й українського народу взагалі, активізує українську орієнтацію в її зовнішньополітичній діяльності³¹.

Серед ключових проблем, пов'язаних із входженням Закарпаття до складу ЧСР, було визначення його адміністративно-територіальних меж та обсягу обіцяної автономії, створення автономних органів управління. Ситуація ускладнювалася тим, що за рішеннями Паризької мирної конференції від історичного Закарпаття у складі Чехословацьчини відділялася Пряшівщина, що адміністративно включалася до складу Словаччини*, а частина південнокарпатської землі – 14 українських сіл Мармарошини – приєднувалася до Королівства Румунія, яке проводило політику насильницької румунізації меншин. Невизначеність меж «території русинів на південь від Карпат» суперечила умовам Сен-Жерменського мирного договору, викликала протести з боку закарпатських діячів і стала одним з приводів для зволікання з виконанням Прагою взятих на себе зобов'язань щодо надання краю автономії. Але для цього були й більш вагомні причини.

Самий процес визначення головних напрямів, пріоритетів, форм, методів і навіть мети та ідейних засад чехословацької політики щодо Закарпаття був дуже складним й суперечливим. Ці питання неодноразово обговорювалися й гостро дискутувалися і в уряді, і в парламенті, і в керівництві різних партій, і в оточенні президента ЧСР, який був в цілому досить добре обізнаний з історією та проблемами Закарпаття і щиро зацікавлений в їх розв'язанні. Про це свідчить, зокрема, промова Т.Г.Масарика в Ужгородському жупанаті під час його відвідин Закарпаття у серпні 1921 р. «Задовго ще до війни я уважно стежив за вашими справами, – говорив президент Чехословацьчини, – ... своє знання вашої країни використовував перед постановою республіки в інтересах Підкарпатської Русі та її люду. Люд Підкарпатської Русі був дуже довго політично і суспільно утискуваний, а духовно просто закріпачений. Через це сталося так, що між людом і так званою інтелігенцією постала глибока прірва. Ваша інтелігенція має тепер спеціальне і тяжке завдання. Інтелігенція без духовного зв'язку з людом, без національного коріння легко розпадається на численні, що ворогують між собою, партії і фракції, з яких кожна має мету, зовсім не зрозумілу для люду. Цьому мусимо запобігти. Культурне і господарське піднесення руського люду є через це таким нагальним завданням. Відчувається потреба інтенсивної праці шкільної, вихов-

* Близько 150 тис. русинів-українців, що мешкали тут, в результаті цілеспрямованої державної політики словацьких урядовців активно асимілювалися.

ної, гігієнічної і народногосподарської. Політична автономія Підкарпатської Русі забезпечена мировою угодою і конституцією. Я бажаю, щоб найширші верстви якнайшвидше змогли брати участь в адміністрації. Уряд ні на хвилину не буде цьому заважати. Але автономія цілої країни не повинна бути пануванням одного напрямку. Я апелюю до руської інтелігенції, щоб вона енергійно взялася за своє тяжке і почесне завдання для добра люду. Будьте ж усі переконані, що я широко зацікавлений у добробуті Підкарпатської Русі та її люду»³².

Першим нормативним актом, який визначав правовий статус органів державного управління на території Закарпаття, був «Генеральний статут про організацію адміністрації Підкарпатської Русі, приєднаної Паризькою мирною конференцією до Чехословацької республіки», виданий урядом ЧСР і набувший чинності 18 листопада 1919 р. Він запроваджував офіційну назву території «русинів на південь від Карпат» – «Підкарпатська Русь», дозволяв вживати і назву «Русинсько». У зазначеному документі повторювалися статті Сен-Жерменського договору про статус меншин, які стосувалися Закарпаття. Втім, до того часу, поки не буде скликаний сойм, чехословацьким урядом призначався адміністратор краю (ним став чех Я.Брейха) та створював тимчасовий дорадчий орган «Руська Автономна Директорія» в складі п'яти осіб на чолі з Г.Жатковичем (громадянином США, одним із керівників Американської ради угорських русинів, рішення якої щодо приєднання Закарпаття до Чехословаччини за результатами плебісциту серед карпаторусинської еміграції в США було важливим аргументом для вирішення долі краю на Паризькій мирній конференції). Фактично влада перебувала в руках адміністратора краю, який очолював так зване Цивільне управління, та військового командувача окупаційної армії генерала Еннокка, який проголосив поширення військової диктатури на всю територію Закарпаття, яка тривала до 1922 р. Втім, вона не стала перешкодою на шляху створення в краї цивільних структур влади: вже у вересні 1919 р. було започатковано розбудову системи державного управління в Підкарпатській Русі. Зокрема, при Цивільному управлінні краю було створено ряд відділів (рефератів): політичний, шкільний, охорони здоров'я, судовий, поліції, публічних робіт, пошт і телеграфів, господарський, фінансовий, сільськогосподарський та соціальної опіки, які опікувалися розгортанням діяльності у різних сферах соціально-економічного й культурного життя Закарпаття³³.

Державно-правові форми національної політики щодо русинів-українців Закарпаття були закріплені в Конституції ЧСР. Зокрема, в третьому параграфі Конституційної хартії були сформульовані правові норми, що регулювали структуру державного устрою Чехословацької республіки й місце Закарпаття в ньому. Чехословаччина, за конституцією, була централізованою (унітарною) державою, невід'ємною частиною якої є «самоврядна територія Підкарпатської Русі, яка буде мати найширшу автономію, сумісну з єдністю Чехословацької республіки». До автономних прав краю належали: сойм, який обирає свою президію і здійснює законодавчу владу у справах мови, освіти, релігії та місцевого управління, а також у всіх тих, які можуть бути передані в його відання законами ЧСР. Підкарпатська Русь мала бути представлена у парламенті ЧСР належною кількістю депутатів (послів й сенаторів) відповідно до чинних виборчих законів. Головою краю мав бути губернатор, призначений президентом ЧСР за пропозицією уря-

ду, який водночас був відповідальним перед сеймом. Службовці краю мали, за можливістю, обиратися з представників місцевого населення³⁴.

За Конституцією ЧСР Закарпаття, по-перше, одержало де-юре автономні права, передбачені Сен-Жерменським мирним договором. По-друге, конституційне законодавство створило досить досконалий механізм гарантування вільного розвитку релігійних і національних меншин. До останніх у Підкарпатській Русі належали не тільки русини-українці (62,7% всього населення), а й угорці (17,03%), євреї (13,35%), німці (1,74%), румуни (0,9%) та представники інших національностей³⁵. По-третє, і найголовніше, поширення на Закарпаття дії конституційного законодавства ЧСР принесло на цю українську землю демократичний політичний режим з усіма його правовими інститутами. Права і свободи громадянина, багатопартійність і плюралізм, парламентаризм і принцип поділу влади – усе це, раніше невідоме місцевому населенню, увійшло в життя краю в перші роки після приєднання до Чехословаччини і поклато початок політизації та соціальної структуризації закарпатського суспільства, становленню в ньому елементів й інститутів громадянського суспільства.

На підставі Конституції ЧСР 26 квітня 1920 р. уряд видав розпорядження «Про зміну Генерального статуту Підкарпатської Русі», яким ліквідовувалася Директорія, юридично закріплювався інститут Цивільного управління, а замість посади адміністратора вводилися посади губернатора та віце-губернатора. 5 травня 1920 р. президентом Чехословацької республіки тимчасовим губернатором Підкарпатської Русі було призначено Г.Жатковича, а віце-губернатором – чеського урядника П.Еренфельда. Якщо між губернатором і віце-губернатором виникали розходження, то їх розв'язання покладалося на празький уряд. В цілому, за винятком посад губернатора (ним призначався представник місцевого населення) і віце-губернатора (ним ставав чеський урядовець, якому підпорядковувалися всі відділи (реферати) Цивільного управління і практично належала вся повнота влади в краї), структура і повноваження державної адміністрації в Закарпатті майже не відрізнялися від таких в інших регіонах республіки, що загалом регулювалися законом «Про організацію жупних і окружних урядів ЧСР» від 29 лютого 1920 р.

Процес удосконалення системи державного управління в Чехословаччині з метою її уніфікації на території всієї республіки тривав й надалі. У 1925 р. в ЧСР розпочалася адміністративна реформа, яка завершилася прийняттям 14 липня 1927 р. Закону ЧСР «Про організацію політичного управління», згідно з яким держава складалася з чотирьох земель: Чехії, Моравії-Сілезії, Словаччини і Підкарпатської Русі. Скасовувалися жупи, утворювалися нові округи, а на чолі земель стояли земські президенти. Створювалися представницькі органи – земські заступництва (збори). У Підкарпатській Русі вони склалися з 12 обраних і 6 призначених членів. Після адміністративної реформи «Земля Підкарпаторуська» (нова офіційна назва Закарпаття) стала звичайною, четвертою провінцією ЧСР, що складалася з 13 округів, а ті – зі 130 нотаріальних районів³⁶. На активні протести проти централізаторської політики влади в Закарпатті місцевих політичних діячів, страйки робітників краю празький уряд не звертав уваги.

Отже, замість конституційно узаконеного самоврядування, в Закарпатті на практиці в 20-х роках почалося запровадження централізованої адміністративної системи управління. Насамперед, були обмежені права губернатора та

законодавчого органу – Сойму: губернатор не призначався чи обирався Соймом, а іменувався президентом ЧСР за поданням уряду. Вся виконавча влада належала віце-губернатору, посаду якого обіймала особа чеської національності, яка практично була довіреною людиною президента і уряду республіки. Мабуть, ця суперечність, невизначеність юридичного й політичного статусу Закарпаття була однією з причин подачі Г.Жатковичем в березні 1921 р. прохання про відставку з посади губернатора (незабаром він повернувся до США), що викликало хвилю протестів серед громадськості краю. Протягом двох наступних років управління краєм залишалося в руках віце-губернатора Еренфельда, а в серпні 1923 р. на посаду губернатора Підкарпатської Русі було призначено амбітного закарпатського діяча А.Бескида – голову русофільської Центральної народної ради і Руської народної партії Пряшівщини. Тоді ж новим віце-губернатором був призначений лідер чеської Аграрної партії на Підкарпатській Русі А.Розсипал, який зосередив у своїх руках всю повноту влади і став активним провідником празької політики в краї.

Не додержувалося й конституційне положення про комплектування державної служби в краї переважно місцевими фахівцями: роздутий адміністративно-управлінський апарат Підкарпатської Русі (20 тис. чиновників) на 70–80% складався із чеських урядників, хоча чехи становили в середині 1930-х років всього 4,5% населення Закарпаття. У 1922 р., наприклад, три із чотирьох жупанатів краю (Ужгородський, Мукачівський і Берегівський) очолювали особи чеської національності, серед 19 окружних начальників було лише 3 русини, правління жупанатського уряду в Мукачеві у 1927 р. складалося з 23 чехів, 7 русинів і 4 угорців, у Президії Цивільного управління в Ужгороді працювало 12 чехів і 2 русини. За деякими узагальнюючими даними, у 1927 р. із 2262 державних службовців Підкарпатської Русі був всього 301 русин, а у 1935 р. нотарями (нотаріусами) та їхніми помічниками в краї працювали 163 чехи, 42 русини, 29 угорців, 11 українських емігрантів та 2 російських³⁷. На це були, як слушно відзначають фахівці з історії Закарпаття, як об'єктивні причини – відсутність місцевих управлінців й освічених кадрів, зокрема достатньої кількості гуманітарної й технічної інтелігенції, так і суб'єктивні – бажання центральної влади чим скоріше інтегрувати Підкарпатську Русь у чехословацьке суспільство, здійснити її капіталістичну модернізацію³⁸.

Певним проявом дискримінації населення Закарпаття в політико-правовому сенсі була відсутність його представників в Національних зборах ЧСР, утворених на основі конституції в квітні 1920 р. Лише в березні 1924 р. закарпатці вперше взяли участь у виборах до парламенту республіки, коли обрали 9 послів (депутатів) і 4 сенаторів, хоча відповідно до законодавства і зважаючи на чисельність населення краю, мали обирати відповідно 13 і 6 представників³⁹. Мали місце й інші порушення конституційних прав закарпатців. Наприклад, під час проведення перепису населення в грудні 1930 р. чехословацькими урядовцями здійснювався тиск на закарпатців при визначенні ними своєї національності (відмова записувати їх «українцями» і заохочування до визначення своєї національності як «русин») ⁴⁰. Спостерігалось також насильне запровадження чеської мови у державних установах, школах краю, спроби втручання в релігійне життя, зокрема підтримка празькою владою православної церкви (що привело у 1924 р. до розколу православних вірян на дві групи – одну під юрисдикцією празького архієпископа, іншу – сербської церкви), тоді як традиційно народною в Закарпатті

була греко-католицька церква, яка мала понад 250 парафій (понад 400 тис. вірників), 6 монастирів, 2 учительські семінарії, десятки шкіл, соціально-культурних закладів тощо.

Отже, незважаючи на те, що автономний статус Підкарпатської Русі був закріплений у Конституції ЧСР, чехословацький уряд постійно зволював із виконанням своїх зобов'язань й обіцянок. Заслугує на увагу аргументація Чехословаччиною своєї політики в Закарпатті у Лізі Націй, спеціальна рада якої контролювала виконання чехословацьким урядом обов'язків щодо Підкарпатської Русі і взагалі його політику щодо національних меншин в республіці. На численні скарги щодо небажання Чехословаччини вводити в Закарпатті автономію, з якими до Ліги Націй зверталися в 1920–30-х роках і колишні керівники ЗУНР та УНР, і представники Угорщини та закарпатської еміграції у США, і народівці з Пряшівщини та інші політичні сили краю (найбільшу активність в цьому плані виявляли місцеві партії – «Автономный земледельческий союз» на чолі з І.Куртяком і А.Бродієм, «Русская национально-автономная партия» на чолі з С.Фенциком та Українська народно-християнська партія на чолі з А.Волошиним), Міністерство закордонних справ ЧСР доводило, що в краї «народ ще не дозрів» для автономного правління, що відсутні необхідні для цього кадри з місцевого населення, яке у своїй масі ще політично незріле, що цьому заважають складна й нестабільна політична ситуація та гострота проблем й невизначеність національно-культурного розвитку в Закарпатті, а також зазіхання на цей край з боку сусідніх держав тощо. Це відзначає й сучасний чеський дослідник П.Пешка, який стверджує, що ігнорування Прагою конституційних положень мало не правовий характер, а пояснювалось складністю мовних, релігійних та економічних відносин в краї, соціальною нестабільністю, низьким культурним рівнем населення, нестачею власної інтелігенції і сильними позиціями лівих екстремістів⁴¹. Мабуть не випадково, вивчивши це питання, Рада Ліги Націй визнала політику й позицію уряду ЧСР щодо Закарпаття в цілому виправданою й цілком задовільною, а у прийнятих нею міжнародних документах та рекомендаціях з питань становища національних меншин були навіть використані пропозиції та досвід Чехословацької республіки⁴². Втім, головна причина зволікання Чехословаччини в наданні автономії Закарпаттю всупереч міжнародним й конституційним зобов'язанням полягала в тому, що як багатонаціональна держава вона боялася створення прецеденту для інших національних груп, вбачала в цьому загрозу національно-державним інтересам й цілісності республіки.

Реальний процес запровадження автономних прав Підкарпатської Русі почався лише в червні 1937 р. з відновлення посади губернатора краю і розширенням його повноважень (перший етап), призначенням 11 жовтня 1938 р. першого автономного уряду і внесенням 22 листопада 1938 р. доповнення до Конституції ЧСР у формі «Конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі», в якому зазначалось, що «Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехословацької республіки. Остаточну назву автономної території південно-карпатських русинів установить закон Союму Підкарпатської Русі». Завершило реалізацію автономних прав краю в рамках правового поля ЧСР формування законодавчого органу автономії – Союму Карпатської України (ця назва краю за наполяганням українофільських сил стала вживатися з 30 грудня 1938 р.), вибори до якого відбулися 12 лютого 1939 р. Автономний статус Підкарпатської Русі –

Карпатської України в складі ЧСР протримався не цілих пів року – до 14 березня 1939 р., коли внаслідок відомих міжнародних подій прем'єр-міністр А. Волошин виголосив незалежність Карпатської України, підтверджену наступного дня Соїмом, але через кілька днів ліквідовану внаслідок угорської окупації краю за згодою Німеччини. Отже, практично до останніх днів існування Чехословацької республіки* не були реалізовані автономні права Закарпаття.

У той же час, добре усвідомлюючи сукупну вагу політичної, адміністративної, господарської і культурної проблем Закарпаття, керівники ЧСР вбачали своїм головним завданням поступову інтеграцію приєднаного краю до державно-політичної й соціально-економічної системи республіки. Врахування його історично-національних особливостей стало підсумком значних досягнень на цьому шляху. Чехословацький уряд проводив активну і в цілому ефективну господарську політику в Закарпатті, причому у розвиток краю він вкладав, як правило, більше коштів, ніж вилучав із нього: з 1919 по 1933 рр., наприклад, з державних фондів на це було виділено близько 1,6 млрд крон. До позитивних наслідків господарської політики в краї слід віднести і проведення аграрної реформи (завдяки якій тисячі селянських родин отримали землю, а врожайність зросла на 50%), будівництво гідроелектростанцій, хімічних й лісопильних заводів, комунікаційних, адміністративно-господарських та культурних об'єктів, розбудову банківської справи та кредитної кооперації тощо. Небаченого розмаху набрало будівництво адміністративного центру краю – м. Ужгорода: з 1920 по 1936 рр. кількість будівель у місті збільшилась майже втричі, а населення – в півтора рази (з 20,5 до 35 тис. осіб). За якихсь 15 років Ужгород перетворився на сучасне європейське місто зі своїм архітектурним обличчям, справжній адміністративно-політичний, культурно-освітній і торговельно-економічний центр краю. На його розбудову і впорядкування було витрачено понад 180 млн крон, з них тільки 30 млн із міського бюджету, решту – 150 млн крон виділила держава⁴³.

Але найбільш вражаючими в Закарпатті за часи його входження до складу ЧСР були зміни в суспільно-політичному й національно-культурному житті. Привнесення в цей край конституційної системи демократичної держави поклало початок політизації та соціальної структуризації закарпатського суспільства, затвердження культури парламентаризму, становлення таких елементів громадянського суспільства як багатопартійність, права людини, плюралізм тощо. Про це свідчила активна участь закарпатців у виборах до обох палат чехословацького парламенту у 1924, 1925, 1929, 1935 рр., до окружних органів та земського заступництва у 1928 і 1935 рр., до місцевих органів влади у 1923, 1926, 1931, 1935 рр. і, нарешті, до Соїму Карпатської України у 1939 р.⁴⁴ Представники різних політичних поглядів й національностей мали можливість висловлювати свою позицію у парламенті, пресі, на мітингах, захищати свої права в суді, причому рідною мовою. Зокрема, депутати Національних зборів ЧСР від Закарпаття (посли і сенатори) активно використовували конституційне право на інтерпеляції – форму депутатського звернення (запиту) до чехословацького уряду або окремих чиновників.

У 1919 р. розпочався процес формування політичних партій на Закарпатті: вже у 1921 р. їх діяло 18, у 1922 р. – 22, а на початку 1930-х років їх кількість зросла

* 14 березня 1939 р. свою незалежність під протекторатом Німеччини проголосила Словаччина, а наступного дня Чехія і Моравія були окуповані військами III Райху.

до 30. Вони були або дочірніми філіями загальнодержавних чеських партій, або самостійними партіями, що захищали інтереси населення Закарпаття, окремих його верств, соціальних груп й національностей, сприяли зростанню політичної свідомості та культури багатонаціонального народу краю⁴⁵. Важливу роль в цьому відігравали численні періодичні видання, зокрема офіційні друковані органи політичних партій: якщо до приєднання Закарпаття до ЧСР в краї друкувалася лише одна газета – «Наука» (редактор А.Волошин), то вже у 1920-х роках тут виходило близько 60 газет і журналів, причому мовами багатьох національностей, що проживали в краї. В 1932 р. в Підкарпатській Русі видавалося 118 газет, у тому числі 70 виходило російською, руською (на місцевому діалекті) та українською мовами, 31 – угорською, 10 чеською, 2 – івритом, 5 газет були змішаними. Загалом у 1919–1938 рр. в краї налічувалося понад 180 періодичних видань, з них 126 виходило українською, російською мовами та місцевими діалектами, 51 – мовами національних меншин: 34 угорською, 13 чеською, 4 іншими мовами, 6 видань були змішаними⁴⁶.

Разом з тим, на змісті преси, характері її спрямованості негативно відбивалася цензура і практика заборони тих чи інших видань, що свідчило про обмеженість чехословацької демократії. Згідно з законом про пресу від 30 травня 1924 р., редактор газети міг бути притягнутий до відповідальності та засуджений до штрафу або навіть тюремного ув'язнення за «протизаконні публікації», тобто такі, що не збігалися з офіційною політикою. Було також заборонено на території Закарпаття поширювати українську періодичну пресу УСРР, не дозволялося вживати назви «Закарпатська Україна», «український», «українець». Прийнятий у 1923 р. закон ЧСР «Про охорону республіки» (параграф 14) розцінював порушення цих вимог як підбурювання проти цілісності держави. Найчастіше звинувачувалися в цьому комуністи Закарпаття (Крайовий комітет Компартії Чехословаччини), які через свої офіційні друковані органи – «Карпатська Правда», «Робоча газета» (угорськомовне видання) та «Календар Карпатської Правди» з 1926 р. здійснювали «політику інтенсивної українізації Підкарпаття», пропагували «єдність мови Підкарпатської Русі з Україною», поширювали думки про те, що «на Підкарпатській Русі ані русинів, ані руснаків немає, а є тільки українці» і що «нібито Підкарпатська Русь є частиною Великої радянської України, яка простягається від Дніпра до Татр»⁴⁷.

Наявність в Закарпатті великої кількості партій та періодичних видань свідчила, з одного боку, про значну поляризацію суспільства у міжвоєнні роки, а з іншого – була виявом певною мірою його демократичності. Завдяки цьому в Закарпатті з'явилася значна кількість власних досвідчених політиків, кваліфікованих журналістів, публіцистів й видавців, відомих і за межами краю поетів, прозаїків, педагогів, науковців та інших представників нової закарпатської інтелігенції (А.Волошин, В.Бірчак, О.Борканюк, Ю.Боршош-Кум'ятський, А.Бродій, М. та Ю.Брашайки, В.Гаджега, А.Гагатко, Й.Гаті, В.Гренджа-Донський, Д.Зомборі, Й.Камінський, А.Карабелеш, С.Клочурак, І.Куртяк, О.Маркуш, І.Мондок, І.Невицька, І.Панькевич, В.Пачовський, М.Підгірянка, Є.Пуза, Ф.Потушняк, Є.Сабов, С.Сабол, Г.Стрипський, П.Сова, А.Штафан, І.Цурканович, С.Фенцик та ін.). Бурхливий розвиток в краї дістали історичне краєзнавство та інші галузі науки, театральне, хорове, музичне, образотворче мистецтво. Закарпатська школа живопису завдяки видатним майстрам пензля Й.Бокшаю, А.Ерделі, З.Шолтесу,

Е.Грабовському, Ф.Манайлу, А.Коцки, Е.Контратовичу тощо досягла в міжвоєнні роки європейського рівня та визнання. Завдяки появі нової закарпатської інтелігенції та її творчій праці виник відомий феномен особливого місця Закарпаття в чехословацькій культурі.

Не буде великим перебільшенням твердження, що протягом 1920–30-х років у Закарпатті відбулася справжня демократична культурна революція. Її найбільш вагомим унаочненням стали, насамперед, досягнення у розвитку народної освіти. Успадкована від Угорщини шкільна мережа краю не забезпечувала загального навчання закарпатців. За прийнятим у 1907 р. освітнім законом А.Аппоні, викладання всіх предметів, за винятком релігії, у всіх школах краю повинно було проводитися угорською мовою, тобто здійснювалася мадяризація русинів-українців. У 1918 р. в Закарпатті діяли 634 початкові школи, 9 горожанських, 3 середні, 1 промислова, переважна більшість з яких були угорськими. Завдяки впровадженню нової шкільної системи в ЧСР у 1919–1923 рр., проведенню на рубежі 1920–30-х років шкільної реформи та викликаному нею бурхливому зростанню мережі народних, середніх та спеціальних навчальних закладів* кількість неписьменних серед населення Закарпаття зменшилася за міжвоєнні роки з 67 до 27,4%⁴⁸. Початкова школа стала базою для розвитку системи неповної середньої освіти, яка називалася горожанськими школами. За двадцять років чехословацької влади на Закарпатті було відкрито 21 горожанську школу з руською (українською) і 23 – з чеською мовами навчання, які відвідувало понад 11 тис. юнаків і дівчат. Відбулися також позитивні зміни й зрушення у середній освіті, яку репрезентували гімназії, учительські та духовна семінарії, технічні училища. Щоправда, непропорційно велика кількість навчальних закладів з чеською мовою викладання свідчила про «тиху чехізацію» народної освіти в Закарпатті. Наприклад, для 450 тис. русинів-українців краю влада утримувала лише 4 гімназії, а для близько 35 тис. чехів і словаків – цілих 5⁴⁹.

Отже, відбувалося національно-культурне відродження закарпатських русинів-українців, яке, зокрема, вимушена була визнати навіть угорська влада після повернення на Закарпаття у 1939 р. Так, в одному із звітів уряду Угорщини про «настрої серед карпаторусинського народу» депутат угорського королівського парламенту після відвідування Закарпаття у 1943 р. писав, що «загальний рівень освіченості і культури русинської народності значно вищий, ніж про це гадають в Угорщині, що за часи чеської ери вони зробили величезний стрибок угору, і це не можна заперечувати, <...> що культурне життя русинів було дуже жвавим, а політична свобода, за свідченнями самих русинів, була повною, оскільки політичне життя спиралось на засади досконалої демократії»⁵⁰.

Одним із проявів культурного відродження Підкарпатської Русі в рамках Чехословацької республіки стало виникнення і активна діяльність різних громадських організацій, товариств й спілок. Вже на січень 1926 р. урядовою статистикою було зареєстровано в краї 158 громадських організацій з різноманітними напрямками діяльності: культурно-освітніх, професійних, творчих, національних, господарських, кредитних тощо. Серед них особливе місце в націо-

* На початок 1938 р. в краї було 809 народних шкіл, у тому числі 469 з українською мовою викладання, 182 – чеською, 123 – угорською, 24 – німецькою і т.д., в яких майже 2,5 тис. вчителів навчали понад 150 тис. учнів – близько 80% закарпатських дітей.

нально-культурному відродженні й громадському житті закарпатських русинів-українців посили створені на початку 1920-х років за ініціативи і активної участі представників духовенства, насамперед уніатського, культурно-освітні товариства «Просвіта» та «Общество им. А.Духновича», які відігравали важливу роль у поширенні культури, освіти, історичних й економічних знань, відродженні духовності закарпатців. Організаційна структура української громадської організації Товариство «Просвіта» на 1937 р. включала, крім центрального органу в Ужгороді, 13 філій і 234 читальні, 135 театральних гуртків, 94 хори, 44 спортивно-молодіжні організації, 12 духових оркестрів. Протягом 1920–1937 рр. товариство видало 150 книг загальним накладом 450 тис. примірників⁵¹.

Найбільш масові й впливові в Закарпатті громадські організації, як і місцеві політичні партії, дотримувалися різної національно-культурної орієнтації (одні обстоювали українську ідею і належність закарпатських русинів до українського народу, інші – русофільську або так звану автохтонну «карпаторусинську») та вели гостру боротьбу між собою і за вплив на маси, особливо щодо національної належності закарпатців, і з мовного питання, вкрай заплутаного внаслідок шовіністичної політики угорських правителів.

Особливо гострим було протистояння в так званому «мовному питанні». Тому необхідність визначитися в національно-культурній політиці, передовсім у мовному питанні, була серед важливих завдань уряду ЧСР на Підкарпатській Русі. Визначальний вплив на формування принципових засад державної політики мали погляди на національне питання взагалі й українське зокрема президента ЧСР Т.Г.Масарика, який як вчений і політик був переконаний, що «ідея гуманності виявляється в наш час як ідея національна», що «сучасний гуманізм визнає право слабших й менших», а «захист слабших націй – є завданням нового часу» і «нема природного права панування нації над нацією, нема природного права не дати націям розвиватися на свій спосіб»⁵².

Виходячи з цих демократичних засад, офіційна Прага не розробляла спеціальної й чіткої державної національно-культурної програми для Закарпаття, точніше, намагалася прямо не втручатися у цей складний, але природний для кожного народу процес, проведення ж політики в цій галузі віддавала у відання місцевих органів влади. Зокрема, конституційний закон «Про принципи мовного права в Чехословацькій республіці» не встановлював мови врядування в Підкарпатській Русі і залишив остаточне рішення цього питання на розгляд Сейму краю. У «Генеральному статуті про організацію та адміністрацію Підкарпатської Русі» стверджувалося, що «у всіх школах народна мова буде мовою навчання, як офіційною мовою взагалі»⁵³. У зв'язку з цим постало питання тлумачення «народної мови». На прохання місцевих урядовців з метою сприяння скорішому розв'язанню цього питання чехословацький уряд пішов на не зовсім звичайний крок – скликав у грудні 1919 р. в Міністерстві шкільництва й народної освіти ЧСР нараду за участі відомих вчених-мовознавців Чеської академії наук і мистецтв (професорів Полівки, Бідло, Махала, Славіка та ін.) і після обговорення (сам факт якого викликав здивування науковців) прийняв спеціальне розпорядження міністерства стосовно літературної мови на Закарпатті. Насамперед у ньому цілком слушно наголошувалося: «Вирішувати про літературну мову будь-якого народу чи племені належить передовсім його приналежним. Тому чеські фахівці можуть висловлюватися про літературну мову Карпатської Русі лише з застере-

женням, що їхньому голосу не будуть надавати більшого значення, ніж волі його населення. Творити штучно нову слов'янську літературну мову для населення Карпатської Русі було б не лише важко, але з погляду наукового цілком хибно і з нашого погляду та слов'янської політики небажано». Далі робився головний висновок: «Тому що місцеве русинське нарiччя в Карпатській Русі, про яке говорить Статут, є, безумовно, нарiччя малоруське, слід визнати літературною мовою місцевого населення літературну мову малоруську, яку уживають його найближчі сусіди й одноплеми́нці, тобто галицьку українську мову... Визнання літературної української мови мовою навчання в Карпатській Русі полегшить значно організацію і діяльність шкіл, бо можна буде використати книги, а також вчителів з Галичини. Побоювання, що тим підтримувалася б на Підкарпатській Русі українська іредента, не є виправдане. Скоріше пожвавилася б вона штучним відокремленням населення цього краю від народного пня, якого є природною частиною». Водночас в заключному пункті рекомендацій стверджувалося: щоб русини не втрачали свідомості того, що вони «як українці належать до великого російського народу», у середніх школах необхідно вивчати російську мову, поряд з чеською і словацькою⁵⁴.

Це розпорядження Міністерства шкільництва й народної освіти ЧСР, а точніше – висновок чеських учених про український характер мови населення Підкарпатської Русі і його належність до малоруського (українського) народу мало позитивне значення для культурного розвитку краю, сприяло запровадженню української мови з етимологічним правописом у викладання в початкових школах, стимулювало культурно-просвітницьку діяльність ще нечисленних прихильників українофільської національно-культурної орієнтації. Не в останню чергу завдяки йому перші часописи в Закарпатті – «Русин», «Наш рідний край», «Пчілка» почали виходити українською мовою, а в травні 1920 р. було засновано товариство «Просвіта», що розгорнуло активну діяльність⁵⁵. Однак, нечітке розуміння чеськими урядовцями й науковцями етнонаціонального статусу русинів, як і українців, що полягало у сприйнятті їх як частини росіян, лише загострювало в краї «мовну боротьбу».

В міжвоєнний період в Закарпатті набула подальшого поширення русофільська політично-культурна течія, початки становлення якої сягають середини ХІХ ст. Найпотужнішою русофільською культурно-просвітньою організацією стало засноване з метою культурного розвитку, морального й патріотичного виховання «русского народа» Закарпаття у березні 1923 р. «Общество им. А.Духновича», активними членами якого були чимало відомих в ЧСР російських емігрантів. Воно брало активну участь у літературному та науковому житті краю, видавало значну кількість російськомовної літератури, запроваджувало в школах російськомовні підручники, проводило щорічні літературні конкурси, відкривало пам'ятники визначним національним та російським діячам культури.

В такій складній, суперечливій етнокультурній ситуації офіційна Прага принципово не втручалася (у всякому разі відкрито) у розвиток національно-культурних процесів у Закарпатті. Більше того, вона і президент ЧСР особисто визнавали право на існування і підтримували в однаковій мірі (в тому числі й матеріально) діяльність і української «Просвіти» (наприклад, Т.Масарик з особистих фондів виділив у 1921 р. 150 тис. чехословацьких крон на заснування українського театру, в 1924 р. – 100 тис. крон на будівництво Народного дому

«Просвіти» в Ужгороді⁵⁶), і русофільського товариства ім. Духновича, нібито свідомо спонукавши їх до змагання за авторитет та вплив на маси населення. Це швидко зрозуміли керівники обох культурно-освітніх товариств, своєю активною й плідною діяльністю намагаючись заручитися більшою підтримкою Праги саме своїх організацій і довести правильність власних позицій. Цікаві зауваження з цього приводу керівників «Общества им. А.Духновича» Й.Камінського і С.Фенцика знаходимо в ювілейному виданні часопису «Карпатській світ», присвяченому 80-літтю Т.Г.Масарика, де особливо наголошується на зацікавленому, але виваженому й толерантному ставленні президента Чехословаччини до діяльності обох національно-культурних товариств і його принциповому неутручанні у їх суперечки з мовного питання⁵⁷.

Інша річ – позиція з приводу мовного питання місцевих органів влади Підкарпатської Русі, окремих урядовців, які дійсно втручалися й певним чином впливали на розвиток національно-культурних процесів у краї. Зокрема, на початку 1920-х років під час урядування прихильників українського напряму культурного розвитку – адміністратора Я.Брейха, віце-губернатора П.Еренфельд, начальника шкільного відділу (реферату) – головного шкільного інспектора Й.Пешек та ін. культурний розвиток українців досяг значних успіхів. Натомість наприкінці 1920-х – початку 30-х років губернатор Підкарпатської Русі А.Бескид та віце-губернатор А.Розсипал однозначно підтримали русофільський напрям, загравали з карпаторусинським, а український напрям вважали іредентистським, протидержавним і часом навіть переслідували його прибічників. Коли 11 жовтня 1938 р. був затверджений перший автономний уряд Підкарпатської Русі в складі переважно представників русофільських політичних партій на чолі з А.Бродієм, у вирашному становищі опинилися «Общество им. А.Духновича» та інші анти-українські організації, проте призначення 26 жовтня 1938 р. прем'єр-міністром другого автономного уряду А.Волошина привело до зміцнення українського напряму в суспільно-політичному житті краю. Українська громада Закарпаття була живим політичним організмом, що перебував у стадії становлення. Якщо, згідно з результатами парламентських виборів, у 1924 р. український напрям мав в краї 12,4% прихильників, а русофільський – 62%, то вже через десять років їх співвідношення змінилося на користь українського – 36,6% проти 35,2% (інші 28,2% закарпатців підтримували карпаторусинські автономістські партії)⁵⁸.

І все ж в умовах чехословацької демократії дістали майже рівні права, можливості й підтримку всі культурно-просвітницькі, національні і, до певної міри, політичні напрями, що слід визнати в цілому за позитивний факт. З національно-культурного і політичного різноманіття в суспільному житті закарпатців врешті-решт повинна була стати домінуючою якась одна тенденція, яка найбільше відповідала етнонаціональним, культурно-політичним і соціально-економічним умовам розвитку краю і його корінного населення. І воно так і сталося.

За роки перебування у складі Чехословацької республіки (1919–1939 рр.), насамперед завдяки трьом важливим факторам – більшій політичній свободі, значним державним інвестиціям на розбудову краю, зокрема культурну, а також активній діяльності в Закарпатті українських емігрантів, які в міжвоєнні роки підтримувалися Прагою⁵⁹, значна частина корінного населення Підкарпатської Русі – Карпатської України пройшла шляхом самоусвідомлення від самоназви «угорські рутени (русини)» до «карпатських (закарпатських) українців», від при-

йняття резолюції Всенародного конгресу угорських русинів у Хусті 21 січня 1919 р. про з'єднання краю з Україною і прохання, «щоб нова держава при виконанні цієї злуки узглядила окремішне положення угорських русинів», до розбудови автономної Карпато-української держави в складі федеративної ЧСР наприкінці 1938 – початку 1939 рр. і проголошення 15 березня 1939 р. незалежності Карпатської України як «найменшої вітки українських земель».

Найповніше й найпереконливіше українська національна свідомість на Закарпатті була зманіфестована у 1937 р. під час підготовки та проведення Всепросвітянського з'їзду в Ужгороді. Понад двадцять політичних партій (у тому числі впливова комуністична), союзів, товариств, редакцій періодичних видань виступили з «Маніфестом до українського народу Підкарпаття», в якому було здекларовано українську національну ідентичність населення Закарпаття і сформульовано його культурно-національні вимоги. Водночас, цей важливий документ спростовує звинувачення українського руху в Закарпатті часів Чехословацької республіки в його нібито іредентистському, протидержавному характері. У ньому чітко й недвозначно було проголошено: «Ми добровільно прилучилися до Чехословацької республіки, ми є вірними громадянами нашої демократичної держави, – але в мовних і культурних справах ми були й будемо частиною великого 50-мільйонного українського народу і цієї нашої народної та культурної єдності ніколи нізащо не зречемося...»⁶⁰.

Саме в цьому, поряд з піднесенням загальнокультурного й життєвого рівня населення Закарпаття і засвоєння ним принципів демократизму, полягає головне значення його перебування в складі Чехословацької республіки у 1919–1939 рр. і в цілому позитивна роль її ліберально-демократичної національної політики в краї в історії закарпатських русинів-українців та всього українського народу. Тому нічого, крім подиву, не викликають звинувачення сьогоднішніх прибічників русинства в Закарпатті на адресу урядів Першої Чехословацької республіки та її президентів Т.Г.Масарика та Е.Бенеша в тому, що серед їхніх помилок у політиці щодо національного питання в краї у міжвоєнний період головною було те, що вони «ототожнювали закарпатських русинів з малоросами-українцями», підтримували діяльність російських і особливо українських емігрантів в Закарпатті, прийняли низку інших помилкових рішень, що відкрило «простір для української національної ідеї в краї» та «зміцнення українського національного руху», яке «суперечило чехословацьким державним інтересам» і мало «негативний вплив на розвиток русинів як окремої національності і консолідацію республіки». Навряд чи відповідає історичній реальності й протилежне твердження окремих дослідників історії Закарпаття міжвоєнного доби, які акцентують увагу на використанні чехословацькими владними колами протидержавного руху різних національно-культурних напрямів в краї з метою відриву закарпатських русинів-українців від їх східних братів-українців та їх поступової чехізації через підтримку русинства на Підкарпатській Русі, тобто діяльність за відомим принципом «розділяй та володарюй»⁶¹.

Разом з тим не можна заперечувати, що розбіжності місцевих політиків та інтелігенції в поглядах на національну належність закарпатців, національно-культурна й політично-класова ворожнеча у краї були великою перешкодою успішній боротьбі за їх права і полегшували правлячим колам ЧСР тривалий час утримувати масовий, дійсно всенародний рух за автономію Закарпаття, в

безпечних для Праги межах. До кінця чехословацького правління так і не було розв'язане національне й тісно пов'язане з ним мовне питання, населення краю залишалося розділене на осіб, що вважали себе українцями, росіянами або русинами. Знадобився час, у тому числі й період угорської окупації краю у 1939–1944 рр., аби закарпатці збагнули, що ані Угорщина, ані Чехословаччина, якою б демократичною вона не була, ніколи не нададуть Закарпаттю можливостей для повноцінного національно-культурного відродження, скільки б вони цього не декларували, і що національний розвиток русинів-українців краю можливий лише в кордонах власної, соборної Української держави.

СТАРЕ КОРОЛІВСТВО, БУКОВИНА ТА БЕССАРАБІЯ – ШЛЯХ У НІКУДИ. 1918–1940 РР.

Румунія вийшла з Першої світової війни зі значними територіальними надбаннями, оговореними на момент її входження до Антанти в 1916 р. Повоєнна геополітична конфігурація усталювалася протягом декількох років. Долю українських земель унормувала низка міждержавних угод: Версальський мирний договір між країнами Антанти та Німеччиною (28 червня 1919 р.); Сен-Жерменський мирний договір між Антантою та Австрією (10 вересня 1919 р.), згідно з яким Австрія відмовилася від Буковини на користь Румунії; Севрський мирний договір між Антантою та Туреччиною (10 серпня 1920 р.), що усталив польсько-румунський кордон; Тріанонський мирний договір між Антантою та Угорщиною (4 червня 1920 р.), що закріпив міждержавні кордони Центральної Європи після розвалу Австро-Угорської імперії; і нарешті, Паризький протокол між Румунією та країнами Антанти (28 жовтня 1920 р.), за яким Великобританія, Франція та Італія зобов'язалися визнати права Румунського королівства на Бессарабію. У такий спосіб переможці Першої світової війни компенсували територіальні втрати Румунії відповідно до Бухарестського миру. Стратегічна мета вершителів великої європейської політики полягала у створенні на Дністрі буферної зони, яка б блокувала просунення більшовизму до Західної Європи. Тогочасне дипломатичне листування засвідчує, що Європа відвела Румунії роль «прикордонної варті <...> проти большевизму» і, зважаючи на це, закрила очі і на анексію українських земель і на тотальне порушення прав людини в королівстві.

Румунські війська зайняли Кишинів 25 січня 1918 р. і швидко окупували всю Бессарабію. Остання була приєднана до Румунії як область з широкою автономією та значними правами самоуправління, однак рішення Сфатул-Церій 27 березня 1918 р. про запрошення румунських військ визначило подальшу непривабливу долю Бессарабії в складі королівства. Румунський парламент урочисто проголосив про приєднання Бессарабії, Буковини та Трансільванії 29 грудня 1919 р. В 1920 р. Верховна рада Ліги Націй підтвердила права королівства на окуповані території, однак це був тільки початок складного процесу інтеграції інкорпорованих територій, тим більше, що відбувалася вона на тлі запеклих дипломатичних воєн, післявоєнної розрухи та стану облоги. «Бессарабське питання» залишалося найбільш проблемною складовою внутрішнього та зовнішньополітичного курсу румунської держави.

Не менше вигадливістю знадобилося Румунії, аби спромогтися прилучити до коронних земель охоплену революційним піднесенням Буковину. Скориставшись з повноважень, наданих маніфестом Карла I від 16 жовтня 1918 р., п'ять національних спільнот Буковини (українська, польська, румунська, німецька та єврейська) створили Національні Ради, наділені правом утворення нових (національних) державних органів. 3 листопада 1918 р. більш як десятитисячне Буковинське віче ухвалило рішення про приєднання краю до незалежної української держави. Втім згорання діяльності Буковинської делегації Української Національної Ради наприкінці листопада 1918 р. позбавило українську громаду важелів політичного впливу стосовно реалізації прийнятих рішень. Відмовившись від попередніх домовленостей між Українською та Румунською (депутатською) Національними Радами про спільне перебирання державної влади на Буковині (6 листопада 1918 р.), Румунська Національна Рада, зважаючи на окупацію Чернівців регулярними румунськими частинами, запровадила стан облоги в заселеній українцями Північній Буковині. 11 (24) листопада 1918 р. вся повнота влади в Буковині перейшла до Румунської Національної Ради, яка наступного дня поклала адміністративне управління краю на крайовий уряд, що складався з 14 державних секретарів. Склад і діяльність останнього визначив закон від 12 (25) листопада 1918 р. Загальне керівництво краєм виконували два міністри-делегати, один з яких представляв Буковину в уряді у Бухаресті. Крайовий уряд встановив також систему добору управлінських кадрів, яких мав подавати міністр-делегат¹.

15 (28) листопада 1918 р. об'єднавчий конгрес Румунської Національної Ради поголосив рішення про безумовне «приєднання Буковини в її старих кордонах по Черемош, Колачин і Дністер до Королівства Румунії»². Підтримка з боку Німецької Народної Ради та Польської Національної Ради³, які сподівалися на забезпечення свободи слова та совісті, а також нейтралітет Єврейської Національної Ради дали румунам можливість говорити про всенародну підтримку акту інкорпорації. Подальші зміни умов, на яких сталося «добровільне» входження Буковини до складу Румунії, відбувалися за тим же сценарієм, що й у Бессарабії. У квітні 1920 р. посаду міністра-делегата ліквідували, замість неї запровадили посаду голови регіональної комісії з уніфікації. Державних секретарів замінили на генеральних директорів. Міністром, а потім президентом регіональної комісії Буковини за квотою ліберальної партії став І. Ністор (відвертий ворог українства, автор сумнозвісної теорії колонізації), пізніше, від націонал-цараністської – Т. Савчук-Савяну.

Північна Буковина нормативно була передана Румунії згідно зі ст. 59 Сен-Жерменської мирної угоди від 10 вересня 1919 р., березневої та серпневої угод 1920 р. Приватна угода Великих Князівств, укладена 9 вересня 1919 р. в Парижі, була покликана захистити права національних меншин на інкорпорованих територіях. Згідно з нею, Румунія була зобов'язана створити умови для використання іншомовними громадянами права вільно користуватися рідною мовою усно, письмово і перед судом⁴. Принагідно слід зазначити, що переможці Першої світової війни, віддавши Румунії ласий шмат європейської території, водночас виставили жорсткі умови щодо дотримання прав національних меншин. На Берлінському Конгресі (за сприяння Бісмарка) питання визнання незалежності Румунії де-факто було поставлене в пряму залежність від забезпечення в країні ві-

ротерпимості та політичної рівноправності етнічних меншин, передовсім євреїв*. Це не завадило Румунії вже через кілька місяців, скориставшись зі складності і непевності міжнародної ситуації, розпочати масований наступ на права меншин. Після приєднання край поділили на п'ять префектур (раніше існували одинадцять округів), при цьому колишні суто українські округи об'єднали з румунськими так, щоби забезпечити в новостворених одиницях більшість етнічним румунам. Переформатування адміністративно-територіальної структури звело нанівець формально виголошену адміністративну автономію префектур. Починаючи з 1 січня 1920 р. румунська мова набула статусу офіційної в Буковині, що було встановлено ст. 126 Конституційного закону. Для буковинських етнічних спільнот це був болючий крок назад від усталених принад західноєвропейської цивілізації. Зважаючи на ситуацію, національні ради українців, німців і євреїв бойкотували вибори до румунського парламенту в листопаді 1919 р.**⁵.

За рахунок приєднаних територій королівство зросло більше, ніж удвічі. Суттєво примножилося населення. Це врешті докорінним чином змінило етно-політичну ситуацію в державі, перетворивши її з моноетнічної на поліетнічну. Згідно з офіційними відомостями 1920–1921 рр., у Бессарабії проживало 2 344 800, у Буковині – 800 300 осіб⁶. Якщо в Старому Королівстві питома вага румунів сягала 89,3%, то в новій країні – тільки 57,8%; 7,9% людності Великої Румунії становили молдавани, 8,7% – маляри, 6,8% – євреї, 6,8% – німці, 6,6% – росіяни***, 6,2% – інші⁷. У жодній з приєднаних територій, за винятком Трансильванії, румуни чисельно не домінували. Саме ця обставина обумовила суперечливість внутрішньополітичного курсу Бухареста та викликала глибокі деструктивні процеси в суспільно-політичному житті країни. У Бессарабії румуни в значній чисельності з'явилися тільки після окупації. Це були поліцейські, офіцери, чиновники, солдати й колоністи, які отримали землю, відібрану у місцевого селянства. Етнічну більшість Північної Буковини становили українці: 66% населення, румунів налічувалося тільки 6%. Принципове нехтування національними інтересами більш як 40% мешканців країни поставило керівництво Румунії на шлях фальсифікацій і приховування реальної демографічної ситуації. Провівши у повоєнну епоху два переписи населення (в 1919 та 1930 рр.), Румунія не опублікувала результати жодного з них стосовно національного складу населення.

Визначення витоків агресивності національної політики Румунії залишається справою доволі непростю. Сучасний румунський історик Ш.Пуріч свого часу намагався виправдати її зовнішніми та внутрішніми політичними фактора-

* Конституція 1919 р. зрівняла євреїв у громадянських правах, однак справа не пішла далі натуралізації 900 євреїв – учасників російсько-турецької війни та визнання громадянських прав верхів єврейської фінансової буржуазії. Становище пересічного єврея навіть погіршилося. Зокрема, євреям було заборонено оселятися в сільській місцевості (за винятком, коли вони були орендарями); вони не мали права орендувати більше 1 тис. га землі, вступати на державну, муніципальну та громадську службу, займати посади офіцерів, адвокатів, біржових маклерів, бути власниками аптек, членами цехових організацій.

** Тактика бойкоту лишалася притаманною українському рухові протягом багатьох років. До бойкоту виборів та боротьби за приєднання до української Східної Галичини буковинців неодноразово закликала Буковинська делегація Української Національної Ради у вигнанні.

*** Російське населення концентрувалося в Бессарабії та Буковині і було нащадками етнорелігійних громад старообрядців, біглопоповців і липован. У соціальному складі громад домінували ремісники, підрядчики, прикажчики та заможні селяни.

ми. Він зазначав, що Румунія «...оточена державами, невдоволеними наслідками війни і тим, що частина їх колишніх підданих потрапила під владу румунської адміністрації, – могла стати сильною державою лише у разі створення міцного румунського суспільства шляхом стирання регіональних особливостей і придушення або мінімізації нерумунських національних ідентичностей»⁸. Обрання асиміляції провідним напрямом національної політики перетворило Бухарест на заручника необґрунтованих месіанських амбіцій. Внутрішня політика в інкорпорованих територіях набула вигляду безперервного непослідовного балансування між неприхованим цинічним нехтуванням потреб і почуттів величезної частки населення країни та бажанням оформити їх у цілком привабливу ідеологічну обгортку – мету створення єдиної румунської нації. Теоретичним підґрунтям державної політики румунізації стала концепція історика (буковинського румуна за походженням) Йона Ністора. У своїх працях він доводив, що «тільки румуни є автохтонами в Буковині; тільки румуни розвивали цю країну і надавали їй винятково румунського характеру». Українці ж емігрували сюди набагато пізніше і денационалізували автохтонне населення; більшість сучасних українців у Буковині «румунського походження, тільки вони розучилися говорити рідною румунською мовою»⁹. Взвзявши на озброєння ці псевдонаукові сентенції, Велика Румунія проголосила повернення «зденационалізованих румунів у лоно материнської культури» завданням номер один для національної політики.

Безумовно, найскладнішими були перші роки румунської окупації. Слід зазначити, що становище українців та решти меншин на анексованих територіях у 1918–1920 рр. можна охарактеризувати як катастрофічне. Окупація супроводжувалася єврейськими погромами, на які Єврейська Національна Рада відреагувала зверненнями до президента США В.Вільсона та Ліги Націй. Протягом перших місяців окупації, коли статус зайнятих румунськими військами територій ще не був визначений, окупаційна адміністрація доволі часто загравала з місцевим населенням, намагаючись створити ілюзію органічного входження Буковини та Бессарабії до складу Регату. В офіційних виступах, зокрема, міністра фінансів О.Іонко, лунали запевнення, що звільнень службовців не буде, націоналізація діловодства відбуватиметься поступово, що службовці визначатимуться з підданством самостійно, але прийняття румунського підданства є передумовою отримання привілеїв румунського громадянина¹⁰.

Ще до середини квітня в бессарабських газетах розміщували оголошення про конкурси на заміщення посад державних службовців¹¹, однак уже в другій половині квітня окупанти різко змінили риторику своїх взаємин з бессарабцями взагалі і службовцями зокрема. 21 квітня 1918 р. преса провінції роздрукувала умови прийому службовців на бессарабську залізницю, які стали універсальними: складання присяги за регламентом Румунського королівства, зобов'язання протягом року вивчити румунську мову, згода з регламентом оплати праці, обіцянка прийняти румунське підданство й відмова від усякого іншого¹².

Окупанти стали виявляти неповагу до місцевого населення і демонструвати свою зверхність, зазіхаючи на прикордонну Одещину і сподіваючись відхопити наступний ласий шмат українських земель*. Становище українських громадян,

* Про зухвалу поведінку румунів йшлося в доповідній записці Міністра внутрішніх справ УНР від 8 липня 1918 р., в якій повідомлялося, що румуни арештували призначеного виконуючим

які не змогли вчасно евакуюватися з Румунії, було відчайдушним. Гетьманський уряд зі свого боку не міг зробити нічого для його полегшення, кошти для грошової допомоги співвітчизникам, які перераховувалися дипломатичній місії в Бухаресті, внаслідок галопуючої інфляції суттєвого впливу на ситуацію не справляли.

Незважаючи на невизначеність, відсутність підтримки з боку української держави і неясність її подальших перспектив, суттєва частка колишніх російських службовців свідомо відмовилася від кар'єри румунського чиновника. Так, зокрема вчинив кишинівський учитель І.Стрепетов, який вважав за краще стати чоботарем, аніж скласти присягу. В 1918 р. вимушено залишили службу в Бессарабському повітовому земстві 267 службовців, 28 викладачів Кишинівської жіночої гімназії. Поліція Аккермана в липні 1919 р. доклдала про відмову присягнути 64 російських, 40 болгарських, 15 молдавських, 7 єврейських і гагаузького вчителя. Останніх не зупинила навіть загроза адміністративного виселення за межі Бессарабії чи переміщення до спецтаборів. Вересневі буковинські газети повідомляли про звільнення більше двохсот українських вчителів, які намагалися відстрочити присягу (останню вимагали в письмовій формі) під приводом того, що розгляд українського питання в Лізі Націй не скінчився¹³.

Особливих утисків зазнавали залізничники. Зважаючи на стратегічне значення залізничного сполучення, румунські окупанти не гребували силовим тиском. У свідченнях, вмішених свого часу в радянських виданнях, ішлося про те, що румуни розстріляли частину службовців ст. Окниця, сім'ї залізничників позбавляли води, аби змусити решту присягнути. Разом із присягою від них вимагали підписки, що вони служитимуть щонайменше десять років¹⁴.

Утім, окупанти прагнули не лише перевести все громадське життя на румунську мову, а й змінити його докорінно, поширивши в провінціях засади румунського способу життя з притаманними йому ментальністю, звичаями, офіційними і навіть релігійними святами. Досить скоро штучний процес румунської колонізації окраїн перетворився на вакханалію румунських заброд. Затверджувалася система, яка не залишала пересічному мешканцю вибору: всім службовцям відводився цілком нереальний (півторамісячний) термін для того, аби навчитися говорити і писати румунською, в іншому разі вони не могли претендувати на посаду. Під загрозою звільнення та депортації вчителів примушували відвідувати курси румунської мови. 1 серпня 1918 р. випускників курсів в Оргієві змусили скласти присягу на вірність румунському королю, яка відбулася в приміщенні церкви. Румунські офіцери ходили поміж рядами учителів, які присягали, й слідкували за тим, аби ті підіймали в знак присяги руку.

Місцеві службовці, хоча й не мали ще визначеного статусу, відповідали перед окупаційною адміністрацією особисто і зобов'язані були доводити до населення накази окупаційної адміністрації, забезпечувати читання наказів священниками у церквах та синагогах¹⁵. Жорсткий контроль був запроваджений в навчальних закладах. Наказом начальника румунського гарнізону м. Секуряни адміністрація шкіл була зобов'язана організувати щоденне виконання румунського гімну¹⁶. Спеціальні інструктори Міністерства освіти та місцеві жандарми пильно слідкували

обов'язки Аккерманського повітового старости Черепанова Костянтина Вікторовича та його помічника Заблоцького, та примусово вислали їх з Аккермана, вважаючи останній румунською територією. – Див.: ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.І. – Спр.65. – Арк.28.

за тим, щоб жодна з мов, крім румунської, не звучала в школі. Румунська мова директивно була запроваджена в усіх установах, чиновництво могло залишитися на посадах тільки після екзамену з румунської мови, історії та географії. Під прес румунізації потрапили всі соціальні шари провінції: дрібна буржуазія та селянство потерпали від податкового тягара та всевладдя сигуранци, місцева інтелігенція та чиновництво внаслідок безробіття були приречені на фізичне вимирання.

Аби зміцнити румунську присутність, у провінціях створювалися виняткові умови для румунського чиновництва та вчителства, що стимулювали їхнє переселення до провінцій. Закон про охорону національної праці та розпорядження Міністерства освіти про так звані культурні зони передбачав для вихідців з «Regatu», які зобов'язалися пропрацювати в провінції щонайменше десять років, отримання низки матеріальних вигод¹⁷. Королівство наводило провінції чиновництвом, поліцейськими, префектами, які були етнічними румунами і дивилися, за влучним висловом сучасника, «...на всіх аборигенів, як на «іноземців», під рубрику яких підводилися не лише неблагонадійні в тому чи іншому відношенні елементи, але й купці, ремісники, власники промислових підприємств і банківських контор. Останніх румунська адміністрація особливо охоче готова [була] вважати «іноземцями» <...> оскільки після висилки їх за терени країни, їхні промислові заклади та банківські контори націоналізуються, тобто по-простому стають здобиччю невеликої фінансової кліки, органом якої є «Банк Романеско» г. Братіану»¹⁸. Голодна чиновницька армія дивилася на провінції як на воєнний трофей і в умовах воєнного часу діяла, наче мародери.

Румунська адміністрація не крилася у висловленні своїх великодержавницьких амбіцій. Вже в липні 1918 р. комісар Бессарабії Войтяну видав наказ, відповідно до якого всі вивіски, назви вулиць та установ, інформаційні листки й оголошення мали бути написані румунською, і лише у виняткових випадках допускалося дублювання іншими мовами. За невиконання наказу передбачалося покарання у вигляді штрафу до 3 тис. руб., або позбавлення волі до трьох місяців¹⁹.

Намагаючись нівелювати українську присутність у провінціях, 21 липня 1919 р. румунський уряд ухвалив спеціальний декрет, який започаткував кампанію перейменування українських населених пунктів відповідно до теорії про їхнє румунське походження («населеним пунктам присвоюються їхні давні історичні назви»²⁰). Нова влада намагалася витіснити з ужитку вже усталений на той час етніонім «українці», повернувшись до віджилого терміна «рутяни», під яким розуміли українців, рутянів і гуцулів. Окремою етнічною групою були проголошені «резеші» (нащадки дрібної буковинської шляхти). Не менш нав'язливо українцям, перш за все тим, хто претендував на управлінські посади та працював у навчальних закладах, пропонувалося змінити свої прізвища на румунські відповідники.

Офіційний Бухарест заздалегідь потурбувався про політичне обеззброєння етнічних меншин. Стан облоги, що тривав понад десять років, вкрай обмежував їхнє суспільно-політичне життя. Це найбільшою мірою стосувалося українців, які після еміграції та переслідувань діячів Української Народної Ради стали на шлях послідовного бойкоту румунського парламенту. Ознайомившись з методами владарювання румунської адміністрації, політичні сили національних громад солідарно бойкотували вибори до румунського парламенту восени 1919 р., розмістивши мотивацію своєї позиції в пресі. Організований політичний демарш

національних меншин прискорив реакцію Бухареста. В грудні 1919 р. Національні Ради були визнані такими, що не існують, а політична боротьба стосовно подальшої долі етнічних меншин перенеслася до паризьких кулуарів. Натомість Бухарест започаткував уніфікацію політичного життя провінцій: на останні поширили дію румунських політичних партій, створивши їхні місцеві аналоги. Однією з них була заснована міністром І.Ністором Партія об'єднаних демократів, яка 1924 р. увійшла до складу ліберальної партії. На початок 30-х років усі румунські політичні сили мали свої осередки в Буковині та Бессарабії, що створювало ілюзію активної участі провінцій у політичному житті королівства. Створена у вересні 1921 р. у Чернівцях Українська народна партія, що ставила собі за мету захист прав українців парламентськими методами, сприймалася за часів облоги як партія зрадників.

Як тільки безпосередня небезпека революції послабла, міжнародна ситуація стабілізувалась і стало зрозуміло, що колишні держави – власники інкорпорованих територій не в змозі претендувати на свої землі, політичні кола Румунії перейшли до відвертої політичної реакції. Поваливши уряд аверискіанців, такісти взяли за анулювання в конституційному порядку місцевої автономії приєднаних областей, перегляд виборчої системи та збільшення розмірів викупу за експропрійовані поміщицькі землі.

Новий режим тримався, власне, на військових і жандармських багнетах. Введення стану облоги мало на меті упередити щонайменші вияви непокори місцевого населення, виконання умов облоги (комендантська година, заборона зупинятися на вулиці групами понад три особи, перебувати в кімнатах готелів більше як двом особам тощо) цілковито покладалося на жандармів. Всі кишинівські установи зобов'язувалися завчасно попереджати коменданта міста про збори. Жандарм мав бути присутнім навіть на релігійних службах.

Не відрізнялися на краше методи володарювання жандармерії у Буковині. Роль жандармів і сигуранці в запровадженні нового ладу вичерпно охарактеризував свого часу Г.Піддубний: «Арешти посипалися на голови українського населення, що, очевидно, являло собою найбільшу небезпеку для влади. Ці арешти набрали широкого розмаху по всій Буковині і відбувалися всюди... Потримавши кілька тижнів, а декого – місяців, людей випускали з тюрми, але тільки на те, щоб знову запроторити до в'язниці нові партії. Це стало ніби системою правування краєм, щоб кожного протримати в тюрмі кілька місяців і залякати та приборкати всякий опір і вгамувати дух протесту та бунту»²¹. Вища виконавча влада не бачила іншого способу утримання приєднаних територій, крім силового варіанта; вона в особливий спосіб плекала і виховувала поліцейські кадри, здатні бузувірськими методами викоринювати найменші прояви етнічної самосвідомості меншин і забезпечувати територіальну цілісність держави.

На кінець 1922 р. уніфікація адміністративно-територіальної структури в цілому була завершена. 1922 р. позначив початок прискореної румунізації інкорпорованих територій: була введена жорстка цензура засобів масової інформації, місцева адміністрація повсюди замінювалася на румунську, прояви інакомислення вистежувала та переслідувала сигуранца. Внаслідок нововведень центр сконцентрував у своїх руках усю повноту контролю над провінційними органами влади.

14 червня 1924 р. був проголошений закон про адміністративну уніфікацію, який набув чинності 1 січня 1926 р. У 1936 р. він був суттєво доповнений. Безпосереднім наслідком адміністративної реформи стала не лише подальша централізація державного управління, а й ускладнення представництва не румунів у центральних органах влади, зокрема парламенті. Якщо вибори 1919, 1920 і 1922 рр. у Старому Королівстві та Бессарабії проводилися на пропорційній основі: 1 депутат від 30 тис. громадян, то в Буковині діяла система абсолютної більшості. Внаслідок її дії, скажімо, в 1919 р. Буковина була представлена 26 депутатами з загальної кількості 568. Скорочення виборчих округів автоматично привело до скорочення місць буковинців у парламенті – з 1926 р. квота Буковини сягала 17-18 депутатів і 6 сенаторів.

Конституція 1923 р. була скалькована з бельгійської і з юридичної точки зору була однією з найбільш демократичних у Європі. Однак Румунія не була правовою державою і конституційні засади в ній залишалися формальністю. До того ж у самій конституції були закладені підвалини зловживань у сфері міжнаціональних взаємин. Ст. 3 проголошувала, що територія королівства не може колонізуватися народностями чужої раси; ст. 18 закріпила право володіти сільською нерухомістю тільки за етнічними та натуралізованими румунами. Останній принцип широко застосовувався під час запровадження аграрної реформи, внаслідок якої селяни етнічних меншин втратили свої маєтки²².

Не менше рогаток на шляху реалізації прав меншин було вибудовано у виборчій системі. Виборчими правами наділялися тільки румунські піддані, що мали постійну осілість. У березні 1926 р. набув чинності новий виборчий закон, запозичений з політичної практики фашистської Італії. Ліквідувавши пропорційну систему парламентського представництва, націонал-ліберали забезпечили партії, що збирала на виборах 40% голосів, більшість у парламенті. Адміністративне свавілля в провінціях фактично унеможливлювало обстоювання прав етнічних меншин у румунському парламенті. Певні дискримінаційні засади діяли й на регіональному рівні: внаслідок цього в 1931 р. один депутат в Яссах обирався від 7 тис. виборців, а в Бельцях – майже від 15 тис.²³

Окупувавши нові території, Румунія постала перед низкою управлінських проблем, викликаних тією обставиною, що законодавча база Старої Румунії була орієнтована на мононаціональну державу. В обставинах перманентних організованих та стихійних виступів і повстань, за очевидного мовного бар'єра і за досить високої етнічної свідомості українців інкорпорованих територій румунська влада бачила хиткість своїх позицій і не вигадала нічого кращого, аніж запровадити надзвичайний стан. Потреба у створенні спеціальних підрозділів для нагляду за населенням окупованих територій була усвідомлена офіційним Бухарестом доволі скоро, тим більше, що секретні звідомлення військових змальовували приєднані території, особливо Бессарабію, не інакше, як «осередок більшовизму».

У грудні 1918 р. було прийняте рішення, узаконене королівським декретом від 29 січня 1919 р., про створення в Буковині Центральної служби державної безпеки (siguranța), яку очолив Генеральний субінспекторат у Чернівцях. У Північній Буковині діяли три підвідділи служби. В Бессарабії аналогічна структура була створена відповідно до наказу міністра внутрішніх справ Г.Мирзеску (1.03.1919). Головним завданням служби було дотримання правопорядку та загальної державної безпеки. Серед напрямів роботи сигуранци були стеження за порушеннями

кордонів, запобігання більшовицької та української агітації. До повноважень структури входили переслідування пропагандистів, переміщення службовців-українців у внутрішні райони королівства, дотримання цензури. Зрозуміло, що найбільше роботи для неї надавали Бессарабія та Буковина, які безпосередньо межували з СРСР. Урядовий вісник «Моніторул офісіел» цитував характеристику колишнього директора крайового департаменту внутрішніх справ: «Сигуранца в Бессарабії — це не лише справжній терор, але й справжня інквізиція»²⁴. Структура відіграла вирішальну роль у придушенні будь-якого вільнодумства в країні, чутко реагуючи на всі прояви активності національних меншин. Нею було придушене в крові Хотинське повстання, стихійний виступ буковинців 113-го румунського піхотного полку 17 листопада 1919 р. (покарано 149 осіб), антирумунське повстання в Татарбунарах тощо.

Ліга Націй була добре інформованою про методи діяльності структури, однак не робила нічого для захисту прав людини в королівстві. Тільки окремі представники західноєвропейської інтелектуальної та творчої еліти відреагували на жахіття придушення татарбунарського повстання та засудили роль, відіграну сигуранцою. Цілком слушно Анрі Барбюс вважав місце сигуранци в адміністративній машині Румунського королівства винятковим: «Румунська сигуранца (охранка) має мільйонні суми й газети, у неї повсюди свої очі та вуха, віддані особи й наймані агенти. Охранка — це держава в державі»²⁵. Додамо, що роль, яку відігравала таємна політична поліція в румунській державі, красномовно віддзеркалювала дійсний рівень реалізації демократичних норм, закріплених в її конституції.

Економічною підосною румунізації стала румунська колонізація. Багато-національне населення сільськогосподарських провінцій, якими, власне, були Північна Буковина та Бессарабія, стало заручником аграрної реформи, в результаті якої буковинське селянство отримало близько 8 тис. га землі, інша, значно більша частка (майже 49 тис. га) аграрних багатств провінцій була розподілена між румунськими колоністами, демобілізованими унтер-офіцерами, надстроковиками, представниками румунського чиновництва. Державна фінансова допомога румунської колонізації вкупі з політикою румунізації заклали підґрунтя вибухонебезпечної ситуації, живили ненависть у місцевого населення до всього румунського і спричинили низку заворушень на цьому ґрунті, зводячи нанівець управлінську ефективність державної машини.

Управлінський колапс у Бессарабії на межі 20-х — 30-х років був очевидним не лише для мешканців провінції, а й для іноземних місій. Австрійське посольство в Бухаресті, аналізуючи діяльність бессарабської ланки управління, в березні 1930 р. писало таке: «Через зміцнення режиму в Бессарабії, шляхом укрупнення жандармських гарнізонів і зміцнення кордону, арештом большевицьких агентів у Бессарабії можна досягти позитивних результатів і в адміністративній площині. Наявні негаразди серед населення можна усунути шляхом зменшення економічної скрути і налагодження відповідного управління, що можливо зробити лише через збільшення фінансової допомоги та наявність кваліфікованих службовців, однак ці передумови майже нереальні»²⁶. На жаль, песимістичні висновки австрійського дипломата Лукеса справдилися. Відсутність відповідальних управлінців разом із пихатістю румунів по відношенню до тубільців зробили свою

справу – румунський режим у провінції тримався на терорі, який рік від року набирав огидніших форм.

Не менш гостро національне питання стояло в Буковині. Починаючи з 1922 р. румунізація послідовно розгорталася по всіх напрямках суспільно-політичного життя. Розпорядження від 17 травня 1922 р. заборонило використання української мови в суді. Згодом не тільки суди та адміністрація, а й громадські установи були зобов'язані перейти на румунську в своїх стосунках з людністю. Логічним продовженням став Закон про уніфікацію адміністрації (14 червня 1924 р.), який зазначав, що мерії (примарії) можуть використовувати нерумунські мови в стосунках з партіями тільки в разі, коли останні окремо визнані Верховною адміністративною радою (департамент Міністерства внутрішніх справ). Навесні 1927 р. міністр внутрішніх справ видав указ, який регламентував, що всі вивіски, дорожні покажчики, оголошення, реклама тощо в будь-яких приміщеннях і громадських місцях не могли друкуватися українською, якщо не мали над собою румунського відповідника. Адміністрація Чернівців рясніла написами: «Ворбіц нумай романешті» («Говорити тільки по-румунському») ²⁷. Все це дало згодом Є.Петрушевичу підстави у петиції до президента Ліги Націй зазначити, що Румунія не виконала своїх зобов'язань щодо українського населення інкорпорованих територій.

Десятилітній стан облоги (1918 – 20.11.1928) наклав гнітючий відбиток на життя провінцій, оскільки унеможлилював будь-яку громадську діяльність внаслідок заборони зібрань. Доходило до того, що в прикордонній смузі не тільки будь-які збори, а й пересічна хліборобська праця залежали від бажання прикордонників отримувати власні вигоди, користуючись з обмежень стану облоги ²⁸. Без прикрас становище було оцінене Д.Квітковським: «Тоді взагалі не було ніякого закону. Був воєнний стан і повна сваволя не тільки румунської жандармерії і таємної поліції, але й кожного румунського зайди, бо ті зайди вважали себе тут абсолютними панами, а українці були для них в ролі паріїв. На звичайний танець у селі, весілля чи навіть коляду для дітей треба було спеціального дозволу влади» ²⁹. Політичне та економічне зміцнення режиму стало підґрунтям наступу на етнічні меншини в сфері етнокультурного життя.

Вже в 1920 р. у Північній Буковині були закриті 84 українські школи. Не менш цинічно розвивався наступ на шкільництво решти етнічних громад. У 1923 р. польська державна реальна гімназія та учительська семінарія в Чернівцях, отримані польською громадою як плата за підтримку на румунському об'єднавчому конгресі (листопад 1918 р.), були румунізовані як і решта навчальних закладів Буковини. 26 липня 1924 р. закон про шкільництво унормував негласне урядове розпорядження (1922 р.) про заборону викладання української мови в Північній Буковині. Протягом 1925–1927 рр. українське шкільництво було ліквідоване, вчителів-українців переважно замінили на румунів. Державна доктрина Румунського королівства заперечувала права українців на національну освіту, проголосивши їх українізованими румунами. З метою повернення останніх у лоно «рідної» культури їх зобов'язали віддавати своїх дітей до шкіл із румунською мовою викладання. Ще раніше, зважаючи на політичну вагу установи, декретом-законом від 23 вересня 1919 р. король Румунії Фердинанд I проголосив румунізацію Чернівецького університету. Ректором університету цілком прогнозовано став І.Ністор. У 1933/34 навч. р. частка українських студентів в

Чернівецькому університеті скоротилася до 4,8%, а в 1938/1939 – до 2,9% (для порівняння румуни становили тоді ж 83,4%). Наслідки цілеспрямованого руйнування української ідентичності не заставили на себе чекати: дисплазія масової свідомості виявлялася в етнічній маргіналізації. Якщо, згідно з переписом 1926 р., у с. Зарожани Хотинського повіту проживало 2346 українців та 23 румуни, то в переписі 1943 р. румунами назвалися 2040 мешканців села, а українцями – 32³⁰. В окреслених обставинах гасло відродження національної школи стало основою громадського життя українства Буковини та Бессарабії. Відразу після скасування стану облоги, на народних вічах, що відбулися 20 грудня 1928 – 3 січня 1929 рр., українці зібрали понад 10 тис. підписів на підтримку рідної мови. Результатом акції було ухвалення міністерського розпорядження від 31 грудня 1929 р. про запровадження для українців 8 годин рідної мови на тиждень у початковій школі, 6 – у середній. Утім, поступки Бухареста виявилися тимчасовими. Закон уже в 1933 р. був скасований ліберальним урядом. Учителі-активісти втратили свою роботу за «вороже становище супроти держави і румунського народу», насильницька румунізація української школи відновилася.

Не в кращому становищі опинилися інші етнічні громади. Навіть поляки, які послідовно підтримували румунів, як свого стратегічного партнера у протистоянні більшовицькій навалі, наприкінці 20-х років постали перед проблемою етнічного розчинення. Польське гімнастичне товариство «Сокіл» писало до Міністерства у справах релігії та громадської освіти: «Польське суспільство у Румунії відчуває себе хворим душевно і тілесно, що є результатом минулої тривалої Світової війни і бездіяльності на ниві національної роботи у післявоєнний період. Дійшло, нарешті, “БОГУ ДЯКУВАТИ”, до переконання, що ідучи й далі хибним шляхом, воно невдовзі стане над прірвою цілковитого позбавлення національної свідомості»³¹. Підстави для таких невтішних висновків були: на 1928 р. не лишилося жодної з 33 польських державних шкіл, що діяли до інкорпорації Буковини. На всю польську громаду видавалися два польські тижневики «Голос правди» та «Чернівецька газета польська». Лише за потужної підтримки II Речі Посполитої полонія тримала натиск румунізації. 1928 р. за сприяння польського консульства було створене «Товариство друзів Польщі», продовжували свою роботу створені в дорумунську добу «Товариство братньої допомоги і читальня польська» (1869 р. заснування), «Польська шкільна матиця в Румунії», товариство польських студентів «Огніско», «Союз польських вчителів Буковини», «Товариство польських жінок» та ін. Специфічні польські інтереси обстоювали політичні об'єднання «Коло польське у Великій Румунії» (1926 р.), «Польська Національна рада у Великій Румунії» та «Національне об'єднання поляків у Румунії» (1928 р.), «Комітет порозуміння» (1930 р.), «Національний союз поляків» (1931 р.). З 1932 р. на роль провідної польської організації претендував створений на з'їзді голів польських організацій «Союз польських товариств у Румунії». Після радикального повороту національної політики ліберального уряду в 1933 р.* польська громада ставила перед собою помірковані завдання: «Провести до румунського Парламенту хоча б одного польського депутата»³².

* Зокрема розпочалося усунення «чужих» з залізниці, освітніх закладів, пошти й телеграфу, промислових підприємств та приватних організацій (по відсотковій квоті).

Дещо стриманішим був наступ Бухареста на німецьку громаду. Протягом 1919–1920 рр. на державному кошті перебували ще 64 школи з німецькою мовою викладання. В 1925 р. залишилося 25 шкіл. В 1929–1933 р. розпочався процес відродження німецького шкільництва. Прихід Гітлера до влади та сплеск пангерманських настроїв надали небаченого імпульсу кристалізації свідомості німецької меншини в Румунії. «Рух оновлення» охопив головним чином молодь, яка все активніше виступала як на Буковині, так і в Бессарабії. Наслідком цього стали кадрові зміни в німецьких організаціях, зокрема в бессарабській «Народній раді». Остання організувала масові маніфестації (10 листопада 1935 р. – у Сараті, 17 листопада – у Тарутіно). 17 листопада 1935 р. відбулося засідання обласної ради (за участі близько 150 делегатів з 99 громад), яка закликала активістів скористатися з наданого новим префектом права проводити зібрання для пропаганди націонал-соціалістичної ідеології³³. В 1935 р. німці мали державну гімназію в Чернівцях, приватну гімназію в Радівцях, загальноосвітню державну школу, приватну загальну школу євангельської громади у Чернівцях та Іцканах, 19 державних шкіл з німецькою мовою викладання та 34 з німецькою мовою як предметом. Існували також приватні школи та садки³⁴.

Суттєві проблеми позначали культурне життя німців Бессарабії: 1935 р. їхніх дітей наставляли 215 учителів-румунів і 155 німців, 57 громад взагалі не мали вчителів-німців. Наслідки румунізації активісти німецького руху підсумовували так: «Із втратою школи втрачаємо національну ідентичність, з втратою національності – релігійне визнання»³⁵. Втім, попри загальне незадоволення, становище німців було кращим за решту громад: у середині 30-х років німецькомовна преса посідала перше місце в Буковині за кількістю передплатників (близько 60%). Вона була представлена широким політичним спектром видань: націонал-соціалістичними «Volkswille» й «Tagespost», націонал-католицькою «Volkswacht», ліберально-демократичною «Czernowitzer Allgemeine Zeitung», яка, маючи значне коло єврейських читачів, намагалася представляти інтереси всіх етнічних груп провінції.

Мірою зміцнення націонал-соціалістичної ідеології погіршувалося становище євреїв. Єврейська преса в 1935 р. була представлена німецькомовними «Morgenblatt», «Tag» й «Ostjüdische Zeitung», остання з яких була органом місцевих сіоністів.

Подальші перспективи етнічних меншин у Румунії стали оцінюватися зі зростаючим песимізмом, оскільки офіційний Бухарест робив усе можливе, аби не допустити політичного оформлення національних рухів. 18 листопада 1927 р. відбувся перший конгрес Української національної партії (УНП). Політична програма партії, що претендувала на роль послідовниці колишньої «Руської Правди» та виразниці української політичної думки в Румунії, що зводилася до легальної парламентської боротьби за українську культурну автономію в рамках румунської держави на основі міжнародних домовленостей про права меншин у Румунії. Головною метою партії було здобуття представництва українців у парламенті. Посли УНП виступали в парламенті на позаблокових засадах, однак особливості виборчого законодавства примушували її під час виборів блокуватися з румунським партіями. Незмінним президентом партії був професор мистецтва Володимир Залозецький, секретарем – видавець і редактор Юрій Сербинюк.

Керівники партії В.Залозецький, Д.Маєр-Михальський, Ю.Сербинюк та Л.Когут неодноразово обиралися до румунського парламенту і сенату. Втім, досвід парламентської діяльності приводив їх до невтішних висновків. В.Залозецький, зокрема, мав намір припинити політичну діяльність, оскільки «...незважаючи на абсолютну лояльність до Румунської держави, ці [державні] органи не дають партії працювати, лідерам і навіть депутатам Парламенту забороняють виголошувати промови на зборах, учителів позбавляють роботи, усувають зі шкіл українську мову і прирікають її на смерть, оскільки старше покоління вчителів умирає, а нових (з огляду на відсутність семінарій), не буде»³⁶. В 1937 р. партія заборонила скликати щорічні конгреси, на виборах вона не мала жодного депутата. 6 січня 1938 р. відбувся останній конгрес УНП. Спроби Ю.Сербинюка об'єднати розрізнені сили у вигнанні успіху не мали. Зведення нанівець діяльності цієї політичної сили стало логічним наслідком стратегії знеособлення національних рухів, яка з успіхом запроваджувалася в Румунії у міжвоєнну добу. Надалі думки українців притягують інші політичні сили. Обстоювання прав селян, поліпшення життя українського села, захист прав українців на рідну мову, школу і культуру – такі завдання ставила Українська селянська партія («Буковинські хлібороби»), що видавала газету «Хліборобська правда».

Зневірившись у спроможності партій ліберального напрямку вирішити українське питання в Румунії, молодь відходить від проводу УНП та пристає до гасел українських націоналістів, що лунають з Галичини. Заклики дати відсіч «ляській окупації Галичини» та жидівському засиллю лунають зі шпальт часопису «Самостійність», який румунська влада не безпідставно вважає таким, що підриває державну безпеку Румунського королівства. В 1933 р. радикально налаштована молодь бере участь у антиєврейських виступах. Стрімке зростання кола прихильників ОУН у середовищі буковинських українців з острахом фіксують усі аналітичні матеріали другої половини 30-х років, врешті виразний крен румунського політикуму в напрямі ідей націонал-соціалізму викликав симетрично радикальні відповіді з боку етнічних меншин.

Зважаючи на небезпеку радикалізації української громади, румунські партії робили спроби залучити активних громадян до кола своїх шанувальників. Саме тому Ліберальна партія видавала українською «Голос Буковини», а націонал-цараністи – «Правду». Під час парламентських виборів 1933 р. 25% голосів виборців Буковини одержали кузисти, які експлуатували гасла єврейського засилля в управлінні та банківській системі. Та це були сурогатні політичні гасла, неспроможні надовго прив'язати українського виборця до румунських партій. В обставинах стану облоги, що діяв десятиліттями, та фактичної політичної і громадянської напівправності українська громада генерувала власні вимоги.

Боротьба за українську школу перетворилася на гасло всенародного українського руху, реалізованого мирними методами на всіх рівнях – від місцевих органів самоврядування та румунського сенату до Ліги Націй. У середині 20-х років понад 40 тис. батьків-буковинців підписалися під петицією з вимогою відродження української школи. Власним коштом українські громади намагалися зберегти писемність, створюючи «курси неграмотних», «вакаційні курси» тощо. Та попри зусилля українських селян та інтелігенції гнітючий вплив румунізації давав свої плоди: з 405 вчителів, які наприкінці 1913 р. назвалися рутенами, в 1929 р. укра-

інцями записалися лише 92, рутенами 214, румунами 96, поляками 3*³⁷. Процеси денационалізації набирали обертів. З кожним новим роком поглиблення кризи українській інтелігенції ставало все тяжче опиратися тиску румунізації. Нужденне становище, цілковита залежність від румунської адміністрації штовхала її на шлях колабораціонізму. Ситуація вичерпно описана М.Максимовим у фейлетоні «Нехай на винних упаде суд!»: «І що ж мені робити? Дають посаду, а за те жадають від мене, зречися свого народу, підписатися їм, що я не українець, що мої діди не були українцями, що їх і мене зукраїнізовано. Так, цього їм треба. А мені? Мені треба хліба. Не видержу далі. Отце четвертий рік розбиваюсь за кавалком хліба, шукаю його і не можу знайти...»³⁸. Незважаючи на складність цього вибору, більшість українців не йшла на співпрацю з румунською адміністрацією, внаслідок чого її склад майже цілковито заповнювався етнічними румунами, а це збільшувало і без того глибоку прірву між населенням провінцій та їхньою адміністрацією.

Провінційні чиновники своєю чергою перебували під неусипним наглядом вищого начальства, яке опікувалося ходом румунізації. Про методи урядування свідчить штатна записка, підписана префектом округу та шефом жандармів, від 24 серпня 1926 р., адресована меріям і поліцейським постам: «...Нам стало відомо, що в деякі села приїзять особи, можливо, румунські громадяни, а може, іноземного походження, які спонукають мирне і законслухняне населення підписувати петиції, які вимагають проводити навчання в школах іноземною мовою (малася на увазі українська. – *Авт.*) і підбурюють таким чином людей проти держави й суспільного порядку... У випадку, якщо Ви дозволите їм збирати підписи або сприятимете й допомагатимете їм у цій діяльності, Ви будете звільнені з посади або будете переслідувані законом з наступною поразкою в правах»³⁹.

Намагаючись зберегти власні посади, чиновництво йшло на будь-які зловживання, якщо ті «спускалися» згори. Прагнучи нейтралізувати гостроту національного питання, румунська адміністрація не гребувала відвертими фальсифікаціями і підтасовуванням фактів. Оскільки право заповнювати рубрику «етнічне походження» в статистичних бюлетенях мали винятково нотарі й секретарі сільських рад, дійсна чисельність українців у Північній Буковині постійно занижувалася.

У 1929 р. уряд Ю.Маніу (Націонал-цараністська партія) провів у життя новий адміністративний закон. Під прикриттям реформи уряд у найкоротший термін переглянув склад центральних і місцевих органів влади і посадив на керівні посади власних ставлеників. Втім, нововведення не прижилося – повернення до країни Кароля позначилося поглибленням політичної реакції. Хоча спроба встановлення режиму особистої диктатури не вдалася, 1931 р. став часом скасування низки демократичних заходів попередніх років. Сформований у квітні 1931 р. уряд Н.Йорги–К.Аджетояну не випадково дістав назву уряду «твердої руки». Декрет від 15 липня 1931 р. наново переформатував адміністративно-територіальну систему королівства.

На початку 1932 р. стало зрозумілим, що Румунія глибше занурюється в соціально-економічну та фінансову кризи. Чимдалі очевиднішим ставало також

* Слід мати на увазі відмінності, що на той час склалися в розумінні терміна «рутени». До 1917 р. етнонім «українці» в австрійських урядових документах не використовувався.

сповзання політичного проводу Румунії до методів політичного терору. Після жорстокого придушення виступів у Бухаресті Ю.Маніу фактично відмовився від норм демократичного суспільства, заявивши: «Треба врятувати країну, переступивши через всі закони, через усі порядки, через усі конституції. Нехай буде диктатура, але країну треба спасти»⁴⁰. На розвиток позиції уряду в лютому 1933 г. у промислових центрах країни був запроваджений стан облоги. Вбивство І.Дуки 29 грудня 1934 р. спровокувало чергову парламентську й урядову кризу, яка скінчилася приходом до влади націонал-лібералів.

Створюючи видимість прогресивних змін у внутрішній політиці, начебто переслідуючи колишніх урядників-казнокрадів з числа цараністів, скорочуючи витрати на утримання чиновництва і підвищивши вимоги до професійних та особистих чеснот урядовців, націонал-ліберали водночас перетворили румунський націоналізм на визначальний чинник кадрової політики. В спеціальному циркулярі Міністерства освіти Румунії від 16 липня 1934 р. (№ 13.689-34) директорів середніх шкіл змусили повідомити підлеглих вчителів про те, що вживання будь-якої мови, крім румунської, в школі і на вулиці каратиметься відставкою. (Дослівно: «Якщо це здається пану складним або пан соромиться розмовляти державною мовою, то він може відмовитися від посади»⁴¹.) Вчительство зобов'язали брати активну участь у всіх національних румунських святах («не достатньо лише записатися до списку присутніх і недостатньо пояснювати свою відсутність»), в іншому разі загрожував штраф в еквіваленті 5 лекційних годин і публічне попередження. Наступним кроком лібералів стало вичищення українського вчительства з навчальних закладів провінцій у контексті запровадження політики обмеження участі національних меншин у державних установах. Не випадково стрімко зросло безробіття в середовищі освітян: не мали застосування своїм силам майже 12 тис. народних учителів, 8 тис. професорів середніх шкіл, 34 тис. випускників вишів. Разом із 546 акторами, 3 тис. лікарями, 1,5 тис. адвокатів, 4,5 тис. аптекарів вони становили майже стотисячну армію безробітних-інтелігентів⁴². Така велика група «запасних гравців» створювала державній машині небачений запас для маневру в політичній площині, дозволяючи маніпулювати освітянською верствою, а через неї — і всім народом.

Прихід до влади групи «молодих лібералів» значно зміцнив позиції короля Кароля ІІ, пов'язаного з останніми тісними бізнесовими інтересами. Уряд Тарареску протримався у влади до кінця 1937 р. Під приводом пошуку політичних замовників вбивства І.Дуки уряд лібералів подовжив термін дії стану облоги та цензури, запроваджених після лютневих подій 1933 р. В грудні 1934 р. «Залізна гвардія», формально заборонена в 1933 р., була перетворена на легальну політичну партію «Все для держави». На початку 1935 р. внаслідок злиття «Ліги національно-християнського захисту» (очолюваної А.Кузою) й національно-аграрної партії О.Гоги розпочалася політична кар'єра Націонал-християнської партії. Восени 1935 р. в парламенті був створений Націоналістичний блок: переможна хода фашизму в політичному житті офіційного Бухареста розпочалася. Зміцнення позицій націоналістів мало наслідком подальше обмеження прав етнічних меншин.

Румунізація мала негативні наслідки для української громади. Її наслідки підсумувала оунівська «Самостійність» у невеличкій статті «Нація без мозку»: «Інтелігенція, це мозок кожного народу. Без своєї свідомої інтелігенції, нарід виглядає як без очей. Це зрозуміли наші вороги»⁴³.

Слід визнати, що висновки українських націоналістів мали сенс: румуни вочевидь робили ставку на ліквідацію етнічних меншин через знищення їхньої культурної спадщини і позбавлення можливості отримувати сучасну освіту рідною мовою. Розуміючи величезне значення вчителя в справі культурного розвитку українського села й міста, румунський уряд зробив усе для того, щоб обеззброїти вчителство морально і матеріально. Взимку 1935 р. Буковиною прокотилася хвиля протестів учителів, які були поставлені у безвихідь інспекційною перевіркою⁴⁴. Бухарестські інспектори з'ясували, що переважна більшість учителів передпенсійного віку була неспроможна здати іспит з румунської мови. Усунені з посад за незнання румунської мови 42 учителі початкових і 7 середніх шкіл створили комітет для захисту прав вчителства, але справа щасливого завершення не мала⁴⁵. Незважаючи на протести вчителів та українців, офіційний Бухарест продовжував політику нищення української школи. 14 лютого 1935 р. в Бухаресті при Міністерстві освіти відбулася конференція шкільних інспекторів Буковини й Бессарабії, яка ухвалила здійснити інспекційну поїздку школами провінцій і реорганізувати місцеві школи, спираючись на результати ревізії⁴⁶. Наприкінці 30-х років Міністерство внутрішніх справ неодноразово видавало обіжники для префектів та поліцейських інспекторів, де зобов'язувало їх викривати учасників політичних партій, що мали підбурливу політичну програму. Щодо вчителів наголошувалося, що наслідком їхньої участі у таких партіях стане втрата роботи⁴⁷. На початку серпня 1937 р. Міністерство освіти видало розпорядження про те, що господарями класів у середніх школах могли бути лише етнічні румуни⁴⁸.

Подальша кристалізація ідей націонал-соціалізму та їхнє затвердження на позиціях державної ідеології не залишило жодним іншим етнічно-орієнтованим ідеям місця в суспільному і культурному житті країни. Державні структури виявляли і жорстоко переслідували найменші прояви інакомислення. 19 квітня 1937 р. в Чернівцях воєнний суд заслухав справу шістьох українських студентів про порушення публічного ладу та образу нації. Студенти, які нібито свистіли під час виконання державного гімну на Шевченківському концерті (25.03.1937 р.), дістали покарання від 5 років до 6 місяців позбавлення волі, 5 років позбавлення громадянських прав і від 10 до 20 тис. левів штрафу⁴⁹. Показові процеси розлого висвітлювалися пресою, в такий спосіб у середовищі українства плекалася атмосфера тотального страху.

Перебуваючи на передньому плані ідеологічних воєн офіційного Бухареста в умовах хронічних безгрошів'я та безробіття, вчителство, особливо в містах, вимушено румунізувалося. Влучні спостереження за процесом цієї, почасти штучної, мімікрії висловлені в споминах Ю.Горбашевського про чернівецьку бурсу ім. Федьковича: «Директор – це професор Вітенку, колишній Вітенко. Він зрумунізував прізвище, щоби залишитися директором... Латинську мову викладає професор Карп, колишній Карп'юк. Релігію викладає священник Костя, колишній Костюк... Фізику навчає професор Вольський, мабуть поляк, славний тим, що важко говорить румунською мовою, думає своєю мовою і перекладає дослівно румунською. Поляків та німців ще не викурили, тільки українці були присилувані писатися румунами або міняти прізвища»⁵⁰. Наслідки румунізації культурно-освітньої сфери для українства провінцій були руйнівними. В середині 30-х років 600 тис. українців Бессарабії не мали жодного періодичного видання

українською мовою. Водночас росіян налічувалося близько 50 тис., але російською мовою видавалися 7 газет і декілька часописів⁵¹.

Після закінчення повноважень уряду Тетереску в грудні 1937 р. відбулися чергові парламентські вибори, в яких взяли участь 13 партій та 50 політичних угруповань. Прийшовши в грудні 1937 р. до влади, Націонал-християнська партія прагла докорінним чином змінити усталені принципи державного будівництва та управління. Ставка уряду О.Гоги робилася на гасла очищення Румунії від етнічних меншин. Настрої на користь етнічного розчинення меншин набували чимдалі небезпечної популярності не лише в правому політичному крилі румунського парламенту, а й у регіонах.

Восени 1937 р. королівство, як і його безпосередні сусіди, розпочало запровадження багаторічної програми «скріплення кордонів» на заході, яка безпосередньо позначилася на щоденному існуванні населення низки прикордонних територій. Гасло «В сьогоднішніх обставинах сила значить мир, а слабкість означає війну»⁵² стало підосною і виправданням низки антидемократичних нововведень. Під приводом упередження більшовицьких загроз і забезпечення громадського спокою в країні ужорсточувалися заходи внутрішньої безпеки, відтерміновувалася дія демократичних законів і норм. Були розпущені громадські й повітові ради й призначені вибори до нових рад, керівників яких планували вибрати на невизначений термін. Вістря нового адміністративного закону спрямовувалося проти представників меншин, які «не корилися уряду та державним інтересам». У другій половині 1937 р. подовжили дію закону про стан облоги, політичні справи були віднесені до компетенції воєнних трибуналів. У жовтні 1937 р. на 30 днів було відстрочене скликання парламентських засідань, на невизначений термін були відкладені громадські й повітові вибори в Чернівецькому й Сторожинецькому повітах.

2 січня 1938 р. прем'єр О.Гога виступив по радіо з програмною промовою, в якій зазначив, що, керуючись націоналістичними положеннями кузистської партії, уряд налаштований вирішити національне питання шляхом витіснення національних меншин (перш за все євреїв) з усіх сфер господарського та державного життя. Першими офіційними актами уряду стали постанови про вигнання представників національних меншин з державного апарату та введення обмежень для єврейського капіталу. На початку січня 1938 р. уряд ухвалив постанову про перевірку громадянства нацменшин, що оселилися в Румунії після 1918 р., й зобов'язав роботодавців скласти списки робітників та службовців нерумунського походження⁵³. За найменш прискіпливими підрахунками заходи з перевірки громадянства тільки на Буковині загрожували виселенням близько 40 тис. осіб.

Усього за 44 дні уряд Гоги–Кузи повністю дискредитував себе в очах громадськості, створивши тим самим сприятливі умови для встановлення в країні керівництва «твердої руки». 10 лютого 1938 р. король відправив уряд Гоги–Кузи у відставку і сформував уряд на чолі з патріархом М.Крістею, який беззастережно підкорявся монархові. Парламент розпустили «до особливого розпорядження», в країні був запроваджений стан облоги. Декрет короля надавав необмежені повноваження військовим властям. Повітові префекти були повсюдно замінені на начальників гарнізонів і військових комендантів. За будь-яке порушення розпоряджень військових властей загрожувало позбавлення волі. Додаткові роз'яснення

до декрету встановили юрисдикцію військових, фактично ліквідувавши громадянське судочинство⁵⁴.

Наступним шляхом в напрямі тоталітаризації державного життя королівства стало прийняття нової конституції, яка наділяла Кароля II повнотою законодавчої, виконавчої і судової влади і водночас звільняла від будь-якої відповідальності. Цілковито була задоволена й великодержавницька пиха румунських цивілізаторів – «Всім народностям нашої держави, що знаходилися від соток років на злучених землях Романії, запевниться рівноправність перед законами»⁵⁵. Отож, українці інкорпорованих територій потрапляли у непевне становище і повинні були довести свої права в Румунії. В Конституції були закріплені виняткові права румунів. Зокрема, ст. 27 зазначала, що натуралізовані румуни, на відміну від етнічних румунів, не мали права на придбання та утримання власності в сільських місцевостях; ст. 67 зазначала, що міністром може бути тільки румун у третьому поколінні. Завершити формування політичної системи для обраних за етнічною ознакою мав червневий 1938 р. закон про перевірку громадянства. Згідно з терміновим розпорядженням королівського резидента на Буковині Г.Алексяну, з 1 грудня 1938 р. в громадських місцях були розміщені оголошення з вимогою говорити тільки румунською⁵⁶.

В лютому 1938 р. на Буковину та Хотинський повіт поширили стан облоги, префектами повітів стали командири військових частин. Так, Чернівецький повіт очолив командир 8-го егерського полку Г.Теодореску⁵⁷. Наприкінці лютого 1938 р. вся влада в Буковині та Хотинському повіті перейшла до командира (коменданта) 8-ї дивізії генерала Дімітріва, який запровадив стан облоги⁵⁸.

В контексті адміністративно-територіальної реформи відбулося розчленування території Бессарабії: у серпні 1938 р. був створений так званий Дністровський край, його склали Кишинівський, Бендерський та Аккерманський повіти. Ізмаїльський та Кагульський повіти передали Нижнє-Дунайському краю з центром у Галацах, Бельський і Сорокинський повіти – Прутському краю з центром у Яссах, Хотинський повіт – Сучавському краю. Внаслідок реформування адміністративно-територіальної структури Бессарабії 49,7% території й 54,6% населення провінції перейшло у підпорядкування крайових центрів історичних коронних територій. Усталені господарські зв'язки між сільсько-господарськими територіями й морськими портами були зруйновані, економіці краю завдали нищівного удару, проте королівський уряд не зважав на вимушені економічні втрати, оскільки мета адміністративних змін визначалася політичними міркуваннями: треба було знищити підоснову зростання регіоналізму і врешті на справі інкорпорувати приєднану, але так і не підкорену бунтівну провінцію. Адміністративна реформа 1938 р. завершила 22-річні намагання румунського політичного проводу інтегрувати українські землі, вона не тільки ліквідувала рештки адміністративно-територіальної окремішності українських земель, а й стала основою тоталітаризації суспільно-політичного життя країни. Окреслена система управління та адміністративного поділу зберігалася в українських землях королівської Румунії до червня 1940 р.

Тій же меті були підпорядковані й заходи з подальшої румунізації Бессарабії, ужорсточення цензури та мовної практики. Державні службовці були зобов'язані письмово присягнути на вірність королю і новій конституції, суспільні зібрання мали закінчуватися виконанням румунського гімну. На керівні посади призначали

осіб, які мали статус позапартійних. Декретом від 16 лютого 1938 р. «державним службовцям, церковнослужбовцям всіх віросповідань, викладачам середніх та вищих навчальних закладів і взагалі всім, хто отримує в будь-якій формі заробітну платню від держави, повіту чи громади»⁵⁹ заборонили займатися політичною пропагандою, брати участь у політичних партіях, маніфестаціях політичного характеру; їх зобов'язали вийти з усіх політичних організацій і протягом 15 днів письмово повідомити про своє перебування в будь-яких політичних партіях. Декрет змушував всі перелічені категорії службовців у семиденний термін заявити про відмову від політичної діяльності під загрозою звільнення.

Встановлення королівської диктатури стало зоряним часом для жандармських чинів усіх рангів, найбільше ж лютувала сільська. Взимку 1938 р., як згадував Ю.Горбашевський, селянам стало не вільно колядувати рідною мовою, жандарми склали «чорні списки» тих, що виступали за українську мову і передплачували тижневик «Час», звільнили зі служби багатьох учителів⁶⁰. Наприкінці 30-х років превентивні удари по інакодумцях стали основним методом роботи поліції. В 1939 р. в Чернівецькому та Хотинському повітах регулярно проводилися арешти, преса розлого повідомляла про успіхи жандармерії в боротьбі з більшовицькою загрозою. В ході однієї з таких операцій на Чернівеччині викрили керівний склад крайової організації КПП та заарештували 297 осіб, підозрюваних у більшовицькій пропаганді. Перечитуючи повідомлення чернівецьких газет, не важко помітити, що протягом 1937–1940 рр. під приводом боротьби з більшовицькою загрозою жандарми здійснили тотальну чистку шкіл національних меншин, адже більшість заарештованих були вчителями – євреями, українцями та росіянами.

Під час докорінних змін державного та адміністративного устрою країни відбулися несподівані зміни на вищих щаблях влади. 1 травня 1938 р. при уряді був створений «Генеральний комісаріат для національних меншин», який відповідав перед міністерською президією за діяльність і розвиток меншин у Румунії. Пізніше посаду генерального комісара підвищили до рівня міністра для меншин (у 1939–1940 рр. ним був С.Драгомір). Урешті українська громада, яка вже не сподівалася, що з її думкою в Румунії рахуватимуться, дістала можливість офіційно висловлювати свої прагнення в уряді. Оскільки комісаріат насправді втілював намагання королівського уряду вивести справу національних меншин з-під юрисдикції і контролю Ліги Націй і надати їй вигляду внутрішньої справи держави, а тлом для формальної акції було розгортання антисемітської та антименшинної кампаній, провід Української національної партії (УНП) пішов на перемови з урядом заради врегулювання становища українців у королівстві. З січня 1939 р. представники Буковини і Бессарабії В.Залозецький, Л.Когут та І.Гаврилюк розпочали переговори з Міністерством національних меншин про надання громаді прав, отриманих угорцями та німцями. Йшлося про формування напіввійськових загонів у місцях компактного проживання. Перемови між українським представництвом і міністерством тривали майже рік і завершилися 21 квітня 1940 р. Міністр виступив з пропозицією ввести українську меншину до єдиної політичної партії під назвою «Фронт національного відродження». Крім того, румунський уряд визнав «мінімальну програму співпраці з українською меншиною»⁶¹. Українці одержали дозвіл на часткове впровадження української мови в школах та Чернівецькому університеті, а також введення якісно нової посади в реєстрі державних службовців – інспектора для контролю за навчанням

українською мовою, який мав бути українцем за походженням. Це дало підстави міністру національних меншин С. Драгоміру звітувати в парламенті про те, що українцям надані права, які забезпечать їхній розвиток. Діставши часткові запізнілі поступки, буковинці в черговий раз дякуватимуть королеві і заявлятимуть про свою відданість короні у пресі⁶². Втім, перелічені нововведення виявилися запізнілими – до втрати Румунією українських земель залишалося трохи більше трьох місяців.

* * *

Захопивши сусідні території, Стара Румунія прагла перетворитися на Велику Румунію і відігравати провідну роль у європейській політиці. Принцип націоналізму був закріплений конституційно: Основний Закон Румунського королівства в ст. 3 стверджував, що територія Румунії не може бути колонізована народностями чужої раси⁶³. Водночас амбіції націоналістично налаштованих політиків не збігалися з реальними економічними та культурними ресурсами держави, яка вийшла з Першої світової війни вкрай виснаженою і виявилася неспроможною на цивілізаційний ривок. Поставивши на ідею насильницької румунізації, королівство підписало собі смертний вирок.

Архаїзм політичної системи, власне, й був причиною хронічного кризового стану державного та суспільно-політичного життя країни. Нескінченне балансування урядів між інтересами великих землевласників і промислово-фінансових груп у країні, де селянство було позбавлене доступу до засобів виробництва і капіталу, перетворило країну на заручницю політичних чвар, які не давали можливості перебудувати життя країни за західноєвропейськими взірцями. Румунське суспільство в міжвоєнну добу не спромоглося подолати відстань між феодальним та капіталістичним світами. Колоніальний стиль управління регіонами зводив ефективність державного управління нанівець. Прихід наприкінці 30-х років до влади націоналістів був зумовлений роками тупцювання Румунії в сінях економічно й політично прогресуючої Європи. Наприкінці 30-х років суспільство охопила ідея, що лише крайнє праві можуть здійснити модернізаційний скачок і перетворити народ «хитрунів, смиренників і скептиків» на сучасну європейську націю. Націонал-соціалізм розглядався як альтернатива цивілізаційній кризі, що охопила передвоєнну Європу і що не відпускала Румунію весь міжвоєнний період. Націонал-соціалістська філософія створення етнічно однорідної румунської держави стала логічним фіналом невдалих спроб румунізувати населення окупованих територій.

Страх перед розвитком сепаратизму інкорпорованих територій, безумовно, лежав у підоснові внутрішньої політики королівства протягом міжвоєнного періоду, втім, румунський націоналізм мав давні історичні корені. Зверхність і месіанство стосовно оточуючих етнічних громад, безпідставні сподівання асимілювати культурно і підкорити ідеологічно новоприєдані громади, причому зробити це в найкоротші строки, заклали непереборні суперечності у будову національної політики держави, які в часі лише загострювалися. Здійснюючи румунську сільськогосподарську колонізацію, уніфікуючи суспільно-політичне та культурне життя королівства, державний провід намагався змінити співвідношення етнічних груп в Буковині та Бессарабії на користь титульного етносу. Послідовна румунізація адміністративного апарату й освітньої справи заклала

разуючі диспропорції в сфері етнічного представництва в основоположних галузях суспільно-політичного життя, які мали вирішальний вплив на формування клімату міжнаціональних взаємин. Привілеї прийдешніх румунів, значні земельні ділянки, набуті коштом українського селянства, зверхність і пихатість до тубільців, некомпетентність і лиходійство створили нездоланну прірву між представниками влади та населенням провінцій. І все ж вирішальну роль у формуванні внутрішньої хворої системи управління провінціями, яка була малоефективною і трималася на методах силового примусу, відіграли величезні диспропорції в структурі перерозподілу економічних багатств Румунії. Те, що розкіш офіційного Бухареста вибудовувалася за рахунок визискування провінцій, при цьому населення останніх було позбавлене можливості мати дійсне представництво в румунському парламенті, обіймати впливові державні посади, врешті, набувати освіти рідною мовою і спілкуватися нею в повсякденному суспільному житті, провело глибокий вододіл у суспільстві як по лінії «румун – українець» (німець, росіянин, єврей тощо), так і по лінії «урядовець – місцевий мешканець».

Ставлення населення українських земель до Румунії та її владарювання було вичерпно охарактеризовано авторами виданої в еміграції монументальної праці «Буковина, її минуле і сучасне» (Париж та ін., 1956): «Румунський період не залишив за собою ані тривких монументів, ані добрих спогадів серед населення Буковини. Для українців це був період національного насилля, змагання з нерівним і брутальним ворогом, який ставив собі за мету усіма можливими засобами зненаціалізувати або екстермінувати український автохтонний елемент. Тільки вітальність українського народу і висока національна свідомість дали йому змогу стійко перетримати румунську окупацію»⁶⁴.

Внаслідок надзвичайно жорсткої і послідовної політики денационалізації українське питання набуло надзвичайної гостроти. Аналітичні матеріали польських дипломатичних установ у 1933 р. зафіксували вибухонебезпечне напруження в сфері міжетнічних взаємин і зазначали, що саме воно гальмує процес фактичного об'єднання провінцій зі Старою Румунією. Для польських дипломатів було очевидним, що «...процес фактичного злиття Буковини з Румунією залежить передусім від розв'язання проблеми національних меншин, яка особливо стосовно українців вимагає застосування обережних і витончених методів, що мають полягати у здобутті прихильності національних меншин як у культурно-освітньому, так і економічному житті. Нинішня діяльність, що певною мірою спирається на підриг матеріального благополуччя цієї меншини, за умов фактичного позбавлення її національних прав, не може витворити природного процесу її тяжіння до пануючого народу»⁶⁵. Однак офіційний Бухарест не зважав на такі «дрібниці».

Відсутність відчуття органічної єдності з румунською нацією, перспективна орієнтованість на втілення ідеї соборної України дестабілізували політичне середовище провінцій і становили потенційну загрозу цілісності Великої Румунії. Механізм цього руйнівного фактора міг бути приведений у дію будь-якої миті міжнародним воєнним конфліктом. Подібні «міни сповільненої дії», власне, існували в усіх суміжних країнах, оскільки їхні кордони склалися шляхом сепаратних і кулуарних договорів, без врахування етнічних ареалів та ментальних особливостей народів. Утім, не всі держави ставилися до цієї проблеми з таким недалевидним нігілізмом, як Румунія.

ПОСИЛАННЯ ДО РОЗДІЛУ III

Національні відносини в радянській Україні (1923–1938)

- 1 Историчні передумови політики українізації // «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки: Колективна монографія. – К., 2003. – С.44.
- 2 Образование СССР: Сб. документов 1917–1924 / Под ред. Э.Б.Генкиной. – М., 1949. – С.399.
- 3 Раковский Х.Г. Пять лет украинской Советской власти. – Х., 1923. – С.15.
- 4 Бюллетень VII Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. – Х., 1923. – С.14.
- 5 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2031. – Арк.3.
- 6 ЦК РКП(б) –ВКП(б) и национальный вопрос. – Кн.1. – 1918–1933 гг. – М., 2005. – С.68-69.
- 7 Там само. – С.69.
- 8 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.982. – Арк.111.
- 9 Детально про це див.: Єфіменко Г. 6 липня як «червоний день» календаря: Причини появи сталінського міфу про дату створення СРСР та потреба його деконструкції // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.16, Ч.1. – К., 2007. – С.134-153.
- 10 Сталін Й.В. Твори. – Т.5. – К., 1948. – С.158.
- 11 Съезды Советов Союза Советских Социалистических республик: Сб. документов 1932–1937. – Т.III. – М., 1962. – С.17.
- 12 Протокол пленума див.: На пути к «социалистическому унитаризму»: Из новых документов 1922 г. по истории образования СССР / Публ. подгот. В.А.Горин и др. // Отечественная история. – 1992. – №4. – С.106.
- 13 Промова делегата від Радянської України М.Фрунзе на I Всесоюзному з'їзді Рад в питанні про об'єднання радянських республік в єдину союзну державу // Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: 36. документів і матеріалів. – 1963. – С.305.
- 14 Ленін В.І. Записка Л.Б.Каменеву про боротьбу з великодержавним шовінізмом // Повн. збір. тв. – Т.45. – К., 1974. – С.203-204.
- 15 Ленін В.І. До питання про національності або про «автономізацію» // Там само. – С.339.
- 16 Див. протоколи засідань політбюро ЦК КП(б)У. – ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.13, 29, 30.
- 17 Більш детально див.: Єфіменко Г. 6 липня як «червоний день» календаря... – С.139-141.
- 18 ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.942. – Арк.7.
- 19 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.40. – Арк.23.
- 20 Там само.
- 21 РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.2. – Спр.94. – Арк.3. Див про це: Ненароков А.П. Семьдесят лет назад: Национальный вопрос на XII съезде РКП(б) // Отечественная история. – М., 1993. – №6. – С.116; Якубовская С.И. Строительство Союзного Советского Социалистического государства. 1922–1925 гг. – М., 1960. – С.195.
- 22 РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.2. – Спр.93. – Арк.1; Див також: Ненароков А.П. Семьдесят лет назад... – С.116.
- 23 РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.2. – Спр.88. – Арк.1.
- 24 Там само. – Ф.558. – Оп.11. – Спр.816. – Арк.68.
- 25 Там само. – Арк.69.
- 26 Цит. за: Ненароков А.П. Семьдесят лет назад... – С.117.
- 27 РДАСПІ. – Ф.558. – Оп.11. – Спр.816. – Арк.71.
- 28 РКП(б). Съезд 12-й. Москва. 1923: Стенограф. отчет. – М., 1968. – С.695.
- 29 ЦДАВО України. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.101. – Арк.150.
- 30 Там само. – Спр.153. – Арк.141.
- 31 Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР // 36. док. і матеріалів. – К., 1963. – С.341.
- 32 ЦДАВО України. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.361. – Арк.2.
- 33 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.40. – Арк.50.
- 34 ЦДАВО України. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.361. – Арк.3.
- 35 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.40. – Арк.50.

- 36 Там само. – Оп.20. – Спр.985. – Арк.16.
37 Там само.
38 ЦДАВО України. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.361. – Арк.4.
39 Там само.
40 Там само. – Спр.161. – Арк.3-10; Спр.361. – Арк.5-7.
41 Там само. – Ф.30. – Оп.1. – Спр.829. – Арк.28.
42 Там само. – Арк.6, 28.
43 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.48. – Арк.7.
44 Там само. – Арк.62 зв.
45 РДАСП. – Ф.558. – Оп.11. – Спр.1122. – Арк.17.
46 Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: Довідник: У 2 ч. / Упоряд.: І.О.Кресіна, В.Ф.Панібудьласка. – К., 1997. – Ч.2. – С.30.
47 Там само. – С.35.
48 ЦДАВО України. – Ф.337. – Оп.1. – Спр.1881. – Арк.92-106.
49 Матеріали для определения роли Украины в общегосударственном бюджете в 1913, 1922–23, 1923–24 и 1924–25 гг. – Х., 1924. – С.65.
50 Там само. – С.69.
51 Там само. – С.71, 75.
52 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.48. – Арк.25.
53 ЦДАВО України. – Ф.337. – Оп.1. – Спр.1881. – Арк.103, 105.
54 Там само.
55 Там само. – Ф.4402. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.22.
56 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2031. – Арк.1.
57 Там само.
58 Там само. – Арк.3-4.
59 Мышкис В.С. Баланс народного хозяйства Украины // Хозяйство Украины. – 1928. – №1. – С.50.
60 Там само. – С.51.
61 Попов Ф. Проблемы аграрной перенаселенности та шляхи розвитку народного господарства УСРР // Большевик Украины. – 1928. – №21-22. – С.65.
62 Там само. – С.67.
63 Там само.
64 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.67. – Арк.184.
65 Там само.
66 Там само.
67 Доброгаев В. Финансовые взаимоотношения Союза и Союзных республик // Хозяйство Украины. – 1926. – №5-6. – С.47.
68 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2031. – Арк.8.
69 Там само. – Оп.6. – Спр.87. – Арк.21.
70 Там само.
71 Там само. – Оп.20. – Спр.2031. – Арк.39.
72 Там само. – Арк.42.
73 Каганович Л. Питання нацполітики на Україні (уривок з доповіді т. Кагановича на березневому пленумі ЦК КП(б)У 1927 р. // Будівництво Радянської України: Збірник. – Вип.1: За ленінську національну політику. – Х., Б. р. – С.123.
74 Кульчицкий С. Курс – українізація // Родина. – 1999. – №8. – С.110.
75 Про підсумки українізації: Тези червеневого пленуму ЦК КП(б)У 1926 року // Будівництво Радянської України... – С.65.
76 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.253. – Арк.53.
77 Там само. – Арк.62.
78 Там само.
79 Там само. – Спр.250. – Арк.46.
80 Там само. – Спр.253. – Арк.63.
81 Там само. – Спр.250. – Арк.7.
82 Там само. – Оп.6. – Спр.146. – Арк.204.
83 Там само. – Арк.205.
84 Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (відп. Волобуєву) // Большевик Украины. – 1928. – №2, 3.

- 85 Скрипник М. З приводу економічної платформи націоналізму // Більшовик України. – 1928. – №6. – С.44.
- 86 Там само. – С.47.
- 87 Там само. – С.49.
- 88 Скрипник М. Лист до Д.Лебеда // Більшовик України. – 1928. – №9-10. – С.10.
- 89 Там само – С.15.
- 91 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2531. – Арк.7.
- 90 Там само. – Оп.6. – Спр.235. – Арк.19.
- 92 Воробьев Ю.Ф. Выравнивание уровней экономического развития союзных республик. – М., 1965. – С.59.
- 93 Тоффлер Е. Третья волна / Пер. з англ. А.Євса. – К., 2000. – С.95.
- 94 Там само. – С.49-60.
- 95 Троцкий Л. Задачи XII съезда РКП. – М.: Красная новь, 1923. – С.39.
- 96 Троцкий Л. Про національне питання. З промови на VII Всеукраїнській партійній конференції в Харкові // Національна політика Радянської влади: Зб. з передмовою Х.Раковського. – Х.: Гарт, 1923. – С.10.
- 97 Скрипник М. Промова на червневому пленумі ЦК КП(б)У 1926 р. // Будівництво Радянської України... – С.32.
- 98 Троцкий Л. Мысли о партии // Троцкий Л. Задачи XII съезда РКП. – М.: Красная новь, 1923. – С.68.
- 99 Національні процеси в Україні... – Ч.2. – С.31.
- 100 Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання / Повн. збір. тв. – Т.24. – К., 1972. – С.121.
- 101 Там само. – С.122.
- 102 РДАСПІ. – Ф.558. – Оп.11. – Спр.803. – Арк.10.
- 103 Там само. – Арк.17.
- 104 Там само.
- 105 Там само. – Арк.1.
- 106 Там само. – Арк.25.
- 107 Там само. – Арк.29.
- 108 ДАРФ. – Ф.3316. – Оп.64. – Спр.43. – Арк.1-2.
- 109 РДАСПІ. – Ф.558. – Оп.11. – Спр.803. – Арк.33.
- 110 Там само. – Арк.36.
- 111 Сталін Й.В. Твори. – Т.11. – С.352.
- 112 Письмо И.В.Сталина В.Я.Касаткину о теоретических аспектах национального вопроса // ЦК РКП(б) и национальный вопрос. – Кн.1: 1918–1933. – М., 2005. – С.614.
- 113 Сталін Й.В. Твори. – Т.11. – С.346-347.
- 114 Сталін Й.В. Твори. – Т.13. – С.7.
- 115 ДАРФ. – Ф.3316. – Оп.64. – Спр.1645. – Арк.42-45.
- 116 Тезисы проф. Яковлева Н.Ф. «О необходимости латинизации русского алфавита», принятые в начале работ подкомиссии по латинизации русского алфавита при Главнауке // Культура и письменность Востока. – 1930. – Кн.VI. – С.209.
- 117 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.235. – Арк.46.
- 118 ДАРФ. – Ф.3316. – Оп.64. – Спр.1645. – Арк.43.
- 119 Там само. – Арк.57.
- 120 Там само. – Арк.44.
- 121 Письмо И.В.Сталина В.Я.Касаткину ... – С.612.
- 122 РДАСПІ. – Ф.558. – Оп.11. – Спр.737. – Арк.86.
- 123 Про зміну Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки // Історія Радянської Конституції в декретах і постановах уряду (1917–1936). – К., 1937. – С.259.
- 124 Конституція (Основний Закон) Української Соціалістичної Радянської Республіки, затверджена 15 травня 1929 р. XI Всеукраїнським з'їздом рад // Історія Радянської Конституції... – С.279.
- 125 Любченко П.П. Про проект конституції УРСР // Більшовик України. – 1937. – №1. – С.74.
- 126 Красильщиков В.А. Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. – М., 1998. – С.22, 28, 52.
- 127 Бранденбергер Д.Л. Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956 гг.). – СПб., 2009. – С.305.

- 128 Martin T. The affirmative action empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–29. – Ithaca; London: Cornell University Press, 2001. – P.8.
- 129 Сталин и Каганович. Переписка, 1931–1936 гг. – М., 2001. – С.274.
- 130 Сталін Й.В. До національного питання в Югославії. Промова в югославській комісії ВККІ 30 березня 1925 р. // Сталін Й.В. – Твори. – Т.7. – К., 1948. – С.73–74.
- 131 Сталін Й.В. Про хиби партійної роботи і заходи по ліквідації троцькістських та інших дворушників. Доповідь і заключне слово на пленумі ВКП(б) 3–5 березня 1937 р. – К., 1954. – С.17.
- 132 РДАСПІ. – Ф.558. – Оп.11. – Спр.754. – Арк.121.
- 133 Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області // Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.293.
- 134 Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б). Повестки дня заседаний. 1919–1952: Каталог. – Т.ІІ: 1930–1939. – М., 2001. – С.382.
- 135 РДАСПІ. – Ф.81. – Оп.3. – Спр.130. – Арк.76.
- 136 Сталін Й.В. Про роботу на селі. Промова 11 січня 1933 р. // Сталін Й.В. Твори. – Т.13. – К., 1951. – С.232.
- 137 РДАСПІ. – Ф.17. – Оп.3. – Спр.914. – Арк.13.
- 138 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.331. – Арк.16.
- 139 Там само. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.98. – Арк.9.
- 140 Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.292. – Арк.191.
- 141 РДАСПІ. – Ф.81. – Оп.3. – Спр.130. – Арк.84.
- 142 ЦДАГО України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.98. – Арк.9.
- 143 На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И.В.Сталиным (1924–1953 гг.): Справочник. – М., 2008. – С.84–104.
- 144 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.282. – Арк.191–193.
- 145 Там само. – Спр.331. – Арк.40.
- 146 Там само. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.971. – Арк.17.
- 147 Васильев В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932–1933 рр. // Командири великого голоду... – С.51, 79.
- 148 Скрипник М.О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. – Х., 1933. – С.5.
- 149 Там само. – С.14.
- 150 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.281. – Арк.168.
- 151 Там само. – Спр.331. – Арк.76.
- 152 Там само. – Арк.194.
- 153 На приеме у Сталина... – С.89.
- 154 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.282. – Арк.13.
- 155 Там само. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.971. – Арк.17.
- 156 Собрание законов СССР. – 1933. – №40. – Ст.239.
- 157 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.282. – Арк.66.
- 158 Там само. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.970. – Арк.30.
- 159 РДАСПІ. – Ф.558. – Оп.11. – Спр.132. – Арк.104.
- 160 Там само. – Арк.113.
- 161 Там само. – Арк.119–120.
- 162 Шліхтер О.Г. За більшовицьку непримиренність в теорії // Більшовик України. – 1933. – №5–6. – Березень–квітень. – С.30–46.
- 163 Попов М.М. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними // Попов М.М. За Радянську Україну – невід'ємну частину СРСР. – Х., 1935. – С.22–42.
- 164 Хвиля А. Викоренити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // Більшовик України. – 1933. – №7–8. – Травень–червень. – С.42–57.
- 165 Затонський В.П. З питань національної політики // Більшовик України. – 1933. – №9–10. – С.107–118.
- 166 Більш докладно про це див у кн.: Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938). – К., 2001. – 303 с. Режим доступу: <http://histans.com/LiberUA/966-02-2002-2/966-02-2002-2.pdf>

- 167 Шліхтер О.Г. Чергові завдання культурного фронту // Більшовик України. – 1933. – №7-8. – С.64.
- 168 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.283. – Арк.111, 124; Спр.284. – Арк.24, 30.
- 169 Там само. – Спр.334. – Арк.49.
- 170 Там само. – Спр.311. – Арк.137.
- 171 Там само.
- 172 ЦДАГО України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.98. – Арк.13.
- 173 ЦДАВО України. – Ф.4402. – Оп.1. – Спр.216. – Арк.64.
- 174 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.285. – Арк.49.
- 175 Там само. – Арк.64.
- 176 РДАСП. – Ф.81. – Оп.3. – Спр.131. – Арк.127.
- 177 Там само. – Ф.558. – Оп.2. – Спр.98. – Арк.12
- 178 Там само.
- 179 Там само. – Арк.7.
- 180 Там само. – Арк.5.
- 181 Попов М.М. Два світи // Більшовик України. – 1935. – №8. – С.41.
- 182 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6431. – Арк.46.
- 183 Там само. – Спр.5249. – Арк.53-54.
- 184 Там само. – Спр.6431. – Арк.31.
- 185 Там само. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.971. – Арк.5.
- 186 Итоги 1933 сельскохозяйственного года и очередные задачи КП(б)У // Правда. – 1933. – 24 ноября.
- 187 Бабко Ю.В. Партійне будівництво на Україні. – Львів, 1971. – С.15.
- 188 Постышев П.П. Радянська Україна – непохитний форпост великого СРСР // Червоний шлях. 1933. – №8-9. – С.252.
- 189 КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., 1971. – Т.5. – С.81.
- 190 Там само. – С.87.
- 191 Итоги 1933 сельскохозяйственного года и очередные задачи КП(б)У // Правда. – 1933. – 24 ноября.
- 192 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6199. – Арк.68.
- 193 XII з'їзд КП(б)У: Стенограф. звіт – Х., 1934. – С.238.
- 194 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6199. – Арк.58.
- 195 XII з'їзд КП(б)У: Стенограф. звіт – Х., 1934. – С.299.
- 196 Постышев П.П. Усилить повседневное внимание к вопросам украинизации. Из доклада на объединенном пленуме Киевского обкома КП(б)У и облисполкома 17 октября 1934 г. // Постышев П.П. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. – К., 1935. – С.103.
- 197 Там само.
- 198 Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. С.В.Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р. // Червоний шлях. – 1933. – №8-9. – С.268-269.
- 199 Вище класову пильність // Більшовик України. – 1935. – №7. – С.11.
- 200 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.373. – Арк.95.
- 201 Там само. – Оп.7. – Спр.384. – Арк.94, 82.
- 202 Там само. – Арк.83-84.
- 203 Там само. – Арк.93.
- 204 Там само. – Спр.385. – Арк.19.
- 205 Там само. – Арк.84.
- 206 Там само. – Спр.421. – Арк.165.
- 207 Там само. – Спр.422. – Арк.39.
- 208 Там само. – Арк.58.
- 209 Компартія України в резолюціях та рішеннях. – Т.1. – К., 1976. – С.847.
- 210 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.425. – Арк.153-154.
- 211 Там само. – Оп.46. – Спр.4788. – Арк.20.
- 212 Більшовик України. – 1936. – №3. – С.26.
- 213 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.373. – Арк.40.

- 214 Довідник адмінтерподілу УСРР за станом на 15 грудня 1935 р. – К., 1936. – С.6.
215 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5789. – Арк.33.
216 Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги. – М., 1992. – С.193.
217 ЦДАГО України. – Оп.6. – Спр.375. – Арк.182.
218 Там само.
219 РДАСПІ. – Ф.81. – Оп.3. – Спр.222. – Арк.47-48.
220 Там само. – Арк.50.
221 Там само. – Арк.49.
222 Там само. – Арк.107.
223 Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С.206.
224 РДАСПІ. – Ф.81. – Оп.3. – Спр.224. – Арк.92.
225 Постишев П. Підсумки перевірки партійних документів // Більшовик України. – 1936. – №3. – С.10.
226 Там само.
227 Там само. – С.20.
228 Шаповал М. Засади української національної програми. – Прага, 1927. – С.14, 16; ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.117.
229 Всесоюзний перепис людности 1926 року. – Т.ХІ: Українська Соціалістична радянська республіка. Підсумки по республіці. Полісся. – Відділ І: Національність, рідна мова, вік, письменність. – М.: ЦСУ СРСР, 1929. – С.8-9.
230 Народне господарство УСРР: Стат. довідник / За ред. О.М.Асаткіна. – К.: Держвидав «Народне господарство та облік», 1935. – С.386.
231 Lavinenko J. Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy toward Ukraine; An annotated Bibliography, 1917–1953. – New York: Reserch program on the USSR, 1954. – P.36.
232 Всесоюзний перепис людности 1926 року. – Т.ХІ. – С.8-9.
233 Шаповал М. Засади української національної програми. – Прага, 1927. – С.14, 15.
234 Мац Д. Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження) // Вісті ВУЦВК. – 1932. – 12 серпня.
235 Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Іст.-економ. дослідження. – Х.: Основа, 1997. – С.86.
236 Всесоюзний перепис людности 1926 року. – Т.ХІ. – С.8-9.
237 Шаповал М. Засади української визвольної програми. – Прага, 1927. – С.7.
238 Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. – С.85.
239 Народне господарство УСРР: Стат. довідник / За ред. О.М.Асаткіна. – К.: Держвидав «Народне господарство та облік», 1935. – С.386.
240 Дёнингхаус В. В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938 гг.). – М., 2011. – С.324.
241 Всесоюзний перепис людности 1926 року. – Т.ХІ. – С.8-9.
242 Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. – С.85.
243 Чирко Б.В. Національні меншини... – С.36.; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.402. – Арк.25.
244 Докладніше див.: Осташева Н.В. Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 – початок 30-х рр. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1996.; Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років XX ст.). – К., 2004.
245 Всесоюзний перепис людности 1926 року. – Т.ХІ. – С.8-9.
246 Калініченко В.В. Селянське господарство України... – С.86.
247 Всесоюзний перепис людности 1926 року. – Т.ХІ. – С.8-9.
248 Там само.
249 Там само.
250 Див.: ІР НБУ, Ф.Х. УАН – ВУАН (1918–1934 рр.), 1063. Рихлик Є. (Антонович). Чеські колонії на Житомирщині: Стаття. – 15.09.1925 р. – Арк.16.
251 Всесоюзний перепис людности 1926 року. – Т.ХІ. – С.8-9.
252 ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.650. – Арк.22.
253 Народне господарство УСРР: Стат. довідник / За ред. О.М.Асаткіна. – К.: Держвидав «Народне господарство та облік», 1935. – С.382.
254 Див.: Всесоюзний перепис людности 1926 року. – Т.ХІ. – С.10-11.

- 255 За неповними даними агітпропу ЦК КП(б)У в 1922 р. в Україні проживало близько 21 тис. китайців та 4 тис. корейців, переважну частину їх становили робітники – колишні червоноармійці. Див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1520. – Арк.6-7.
- 256 Там само. – Арк.3, 9.
- 257 Див.: Национальный вопрос на перекрестке мнений. 20-е годы: Документы и материалы. – М., 1992. – С.208-209.
- 258 Стаття секретаря Центрального бюро Еврейской секции при ЦК РКП(б) А.Н.Мережина «О тезисах т. Сталина (к 12-му партсъезду)» // Национальный вопрос на перекрестке мнений... – С.139.
- 259 Цит. за: Дённингхаус В. В тени «Большого Брата». – С.99.
- 260 Національна політика радянської влади: Зб. з передмовою Х.Г. Раковського. – Х., 1923. – С.11.
- 261 ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.84.
- 262 Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: Довідник: У 2 ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна, В.Ф.Панібудьласка. – К., 1997. – Ч.2. – С.50.
- 263 ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.3. – Спр.153. – Арк.4-7.
- 264 Дённингхаус В. В тени «Большого Брата». – С.147.
- 265 Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. документів і матеріалів / Упоряд М.І.Панчук, І.Л.Гошуляк, С.С.Діброва та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – С.126-127, 170-171.
- 266 Там само. – С.106.
- 267 Там само.
- 268 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.48. – Арк.50 зв.
- 269 Вісти ВУЦВК. – 1924. – 20 квітня; Коммунист. – 1924. – 23 апреля.
- 270 Вісти ВУЦВК. – 1924. – 20 квітня; Коммунист. – 1924. – 23 апреля; ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.70.
- 271 Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). – К., 1995. – С.179.
- 272 Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8–11 января 1927 г. – Х., 1927; Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27-30 ноября 1930 г. 2-е. Стенограф. отчет и постановления. – М.; Х.; Минск, 1931.
- 273 Проблема районирования на Украине / Под ред. А.И.Буценко. – Х.: ЦАТК при ВУЦИКе, 1926. – С.35.
- 274 Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). – К., 1995. – С.47.
- 275 Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. – Х., 1927, – С.34.; Чирко Б.В. Національні меншини... – С.47.
- 276 Итоги работы среди национальных меньшинств ... – С.92.
- 277 ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.15. – Арк.275; Спр.21. – Арк.238.; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.36. – Арк.62.
- 278 Сапов І. Єврейський національно-територіальний район // Більшовик України. – 1928. – №4. – С.89-102.
- 279 Див.: Ялі С. Російські ради на Україні й завдання до поживлення їхньої роботи // Радянська Україна. – 1927. – №9. – С.62-67.
- 280 Національні меншини в Україні. 20–30-ті роки ХХ ст. ... – С.15, 36.
- 281 Итоги работы среди национальных меньшинств... – С.21, 23-24.
- 282 ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.4. – Спр.10. – Арк.35.
- 283 Там само. – Ф.2. – Оп.3. – Спр.982. – Арк.16.
- 284 Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1998. – С.134.
- 285 Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. – Х., 1927, – С.27.; Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине. – Х., 1931. – С.69.; «Преса України» // Вісті. – 1932. – 5 травня.
- 286 ІР НБУВ, Ф.Х., УАН – ВУАН (1918–1934 рр.). – Арк.1-2; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.119. – Арк.15; ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.9184. – Арк.18; Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8–11 января 1927 г. – Х., 1927. – С.14-18.
- 287 Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27-30 ноября 1930 г. 2-е. Стенограф. отчет и постановления. – М.; Х.; Минск, 1931. – С.65-66.

- 288 Мац Д. На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. – 1935. – №6. – С.60.
- 289 Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр. – С.142.
- 290 Народне господарство УСРР: Стат. довідник / За ред. О.М.Асаткіна. – К.: Держвидав «Народне господарство та облік», 1935. – С.575.
- 291 Там само. – С.571.
- 292 Цит. за: Денningхаус В. В тени «Большого Брата». – С.519.
- 293 Там само. – С.521.
- 294 ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.489. – Арк.2.
- 295 Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. XX ст.): Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Київ. у-т ім. Шевченка. – К., 1999. – Арк.121.
- 296 Епштейн С. По еврейских колониях: Подорожні нотатки голови 1-ї полтавської робітничої делегації для ознайомлення з єврейськими переселенськими колоніями: 3 10 фото-знітками в тексті / Пер. з рос. М.Х.Зімбалецький. – Полтава: Райспілка, 1929. – С.41.
- 297 Братское сотрудничество народов СССР. 1922–1936 гг.: Сб. документов и материалов. – М., 1964. – С.52.
- 298 Там само.
- 299 ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.485. – Арк.2.
- 300 Там само. – Арк.23.
- 301 Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Х., 1929. – С.310.
- 302 ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.485. – Арк.23.
- 303 Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Х., 1929. – С.311.
- 304 ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.485. – Арк.23.
- 305 Гитлянский А. Ленинская национальная политика в действии // Революция и национальности. – 1931. – №9. – С.41.
- 306 Осташева Н.В. Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 – початок 30-х рр. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1996. – Арк.116.
- 307 Мац Д. На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. – 1935. – №6 (64). – С.57.
- 308 ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.591. – Арк.59.
- 309 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6213. – Арк.8.
- 310 Денningхаус В. В тени «Большого Брата». – С.546.
- 311 Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936. – М., 2003. – С.819.
- 312 Докладніше див.: Марочко В.І., Хіллiг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К.: Наук. світ, 2003.; Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. – М.: Готика, 1998.
- 313 Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. // Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ. – К., 1994. – С.64.
- 314 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.341. – Арк.144, 192.; Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. XX ст. – С.48.
- 315 Там само.
- 316 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.384. – Арк.4.
- 317 «Большой террор»: 1937–1938. Краткая хроника // www.memo.ru/history/.../hronika1936.../xronika.html
- 318 Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> – С.25.
- 319 Текст наказу та закритого листа див.: 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997. – №1/2 (4/5). – С.15-44.
- 320 Цит. за: 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997. – №1/2 (4/5). – С.16.
- 321 Див.: «Лабораторія»: Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–38 років на Вінниччині / Публ. О.Лошицького // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – №1/2 (6/7). –

- С.194, 196.; Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінниччині, 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. – Вінниця, 2006. – Кн.1. – С.52.
- 322 Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінниччині, 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. – Вінниця, 2006. – Кн.1. – С.54.
- 323 Див.: «Лабораторія»: Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–38 років на Вінниччині / Публ. О.Лошицького // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – №1/2 (6/7). – С.194, 196.
- 324 Жезицький В.Й. Політичні репресії на Поділлі в 20-х – 30-х роках: загальні тенденції і регіональні особливості: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 – Історія України / Ін-т історії України НАН України. – К., 1997. – С.143.
- 325 Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1995. – №1/2 (2/3). – С.146; див. також: Pietrow N. Polska operacja NKWD // Karta: Niezależne pismo historyczne (Warszawa). – 1993. – №11. – S.24-43. Загальна ж кількість заарештованих в Україні у цей час дорівнювала 267 579 осіб.
- 326 Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> – С.37.
- 327 Там само. – С.45.
- 328 Нікольський В.М., Бут О.М., Добров П.В., Шевченко В.О. Книга пам'яті греків України. Наукове видання. – Донецьк, 2005. – С.224-226.
- 329 Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> – С.46.

Національне питання в II Речі Посполитій

- 1 Див., напр.: Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku / Piotr Eberhardt. – Warszawa: Biblioteka «Obozu», 1994. – S.107-109; Mędrzecki W. Ukraińcy // Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1999. – S.471.
- 2 Про господарський розвиток східних територій II Речі Посполитої докладніше див.: Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej / J.Żarnowski. – Warszawa, 1973. – S.372-386; Drozdowski M.-M. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej / M.-M. Drozdowski // Polska Odrodzona 1918–1939: Państwo – społeczeństwo – kultura / Pod red. J.Tomickego. – Warszawa, 1988. – S.376-426; Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R.Torzecki. – Kraków, 1989. – S.272-285.
- 3 Див., напр.: Pisuliński J. Rozmowy na temat powstania uniwersytetu ukraińskiego w 1924 r. / J. Pisuliński // Biuletyn ukrainoznawczy / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu. – Przemyśl, 2003. – Nr. 7. – S.58-66.
- 4 Див. докладніше: Stępień S. Ukraińskie życie naukowe w Drugiej Rzeczypospolitej / S.Stępień // Polska – Ukraina – Osadczuk: Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Bohdanowi Osadczukowi w 85. rocznicę urodzin / Kolegium polskich i ukraińskich uniwersytetów; Pod red. B. Berdychowskiej i O.Hnatiuk. – Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – S.181-212.
- 5 Див., напр.: Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1971. – ss. 327; Bączkowski W. Prometeizm na tle epoki: Wybrane fragmenty z historii ruchu // Niepodległość: Czasopismo poświęcone najnowszemu dziejom Polski / In-t J.Piłsudskiego. – Nowy Jork – Londyn, 1984. – Т. XVII. – S.28-54; Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 pp.) / В.Л.Комар. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. – 360 с.; та ін.
- 6 Комар В.Л. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 pp.) // Укр. іст. журн. – 2001. – №5. – С.121.
- 7 Докладніше про постать П.Дуніна-Борковського та його контакти з українцями див.: Mazur G. Wojewoda Piotr Dunin-Borkowski (1890–1949) // Zeszyty Historyczne (Paryż). – 2006. – Z.155. – S.164-187.
- 8 Комар В.Л. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 pp.) // Укр. іст. журн. – 2001. – №5. – С.122.
- 9 Докладніше див.: Kęsik J. Zaufany Komendanta: Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981 / Jan Kęsik. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – 216 s.; Snyder T. Tajna wojna: Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę / Timothy Snyder. – Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2008. – 340, [4] s.
- 10 Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 pp.). – С.270.

- 11 Mazur G. Problem pacyfikacji Małopolski Wschodniej w 1930 r. // *Zeszyty historyczne*. – 2001. – Z.135. – S.3-394; Potocki R. Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939 / Robert Potocki. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2003. – S.69-95.
- 12 Киричук Ю.А. Терор і тероризм у Західній Україні // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX –XX ст.: Іст. нариси / Ін-т історії України НАН України. – К., 2002. – С.562-563.
- 13 Кедрин І. Життя – події – люди: Спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1976. – С.230.
- 14 Bączkowski W. Sprawa ukraińska // *Kultura* (Paryż). – 1952. – №7/8 (57/58). – S.68.
- 15 Giertych J. O program polityki kresowej. – Warszawa, 1932. – S.118.
- 16 Комар В.Л. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.). – С.124.
- 17 Зашкільняк Л. Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – М.; Львів, 2002. – С.481-482.
- 18 Комар В.Л. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.). – С.126.
- 19 Там само.
- 20 Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – Львів, 2000. – 247 с.; Rublow O. Między konfrontacją a tolerancją. Galicyjscy Ukraińcy i galicyjscy Polacy podczas pierwszej wojny światowej oraz ukraińskiej niepodległościowej rewolucji // *Biuletyn ukrainoznawczy / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu*. – Przemyśl, 2003. – nr.9. – S.52-57; та ін.
- 21 Стемпень С. Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу // Польсько-українські студії / Республіканська асоц. українознавців; Півд.-сх. наук. ін-т у Перемишлі; Ін-т суспіл. наук АН України; Ін-т історії України АН України; Редкол.: Я.Ісаєвич (голова) та ін. – К., 1993. – Т.1: Україна – Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29–31 трав. 1992 р. – С.211-212.
- 22 Див. докладніше: Bączkowski W. Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich: *Biuletyn Polsko-Ukraiński // Niepodległość: Rocznik*. – Nowy York; Londyn. – Т.ХІХ (1986). – S.116-129; т.ХХІ (1988). – S.4-31; т.ХХІV (1991). – S.133-148; Kloczkowski J. Jak rozwiązać spór polsko-ukraiński? Publicystyka Włodzimierza Bączkowskiego z lat trzydziestych // *Narody i historia / Pod red. A.Rzeczogockiego*. – Kraków, 2000. – S.207-238; Kloczkowski J., Kowal P. O Włodzimierzu Bączkowskim // Bączkowski W. O wschodnich problemach Polski: Wybór pism. – Kraków, 2000. – S.7-28; Рубльов О.С. Бончковський Володимир // *Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.* – К., 2003. – Т.1. – С.339; та ін.
- 23 Bączkowski W. Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich: *Biuletyn Polsko-Ukraiński // Niepodległość: Rocznik*. – Т.ХІХ. – S.119.
- 24 Стемпень С. Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу. – С.213.
- 25 Там само. – С.214.
- 26 Bączkowski W. Sprawa ukraińska // *Kultura*. – 1952. – Nr.7/8 (57/58). – S.66.
- 27 Dziesięciolecie działalności Instytutu Badań Spraw Narodowościowych 1922–1932. Warszawa, 1932. – S.45.
- 28 Kowalewski M. Polityka narodowościowa na Ukrainie Sowieckiej: Zarys ewolucji stosunków w latach 1917–1937. – Warszawa, 1938. – 193 s.; Kornat M. Sowietologia i studia wschodnioznawcze w Polsce międzywojennej // *Zeszyty Historyczne*. – Z.140. – 2002. – S.39-101; Kornat M. Polska szkoła sowietologiczna, 1930–1939. – Kraków, 2003. – 623 s.
- 29 Рубльов О.С. Інститут досліджень національних справ // *Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.* – К., 2005. – Т.3. – С.485-486.
- 30 Див., напр.: Bulletin de la Commission pour l'étude des problemes polono-ukrainiens. – Varsovie, 1935–1938. – №1-5; Wasilewski L. Kwestja ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe / *Укр. наук. ін-т. Праці. Т.ХХVІІІ. Сер. праць Комісії для дослідів над польсь.-укр. питаннями, кн.1.* – Warszawa, 1934. – Ss.146; Kuczyński S.-M. Ziemie Czernihowsko-Siewierskie pod rządami Litwy / *Укр. наук. ін-т. Праці. Т. ХХХІІІ. Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zesz.2.* – Warszawa, 1936. – S.412; Handelsman M. Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojna krymską / *Укр. наук. ін-т. Праці. Т.ХХХV. Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zesz. 3.* – Warszawa, 1937. – S.164.
- 31 Див.: Український науковий інститут за п'ять літ його існування. 13. ІІІ. 1930 – 13. ІІІ. 1935. – Варшава, 1935. – 24 с.; Каталог видань Українського наукового інституту в Варшаві. 1930–1938 / *Katalog wydawnictw Ukraińskiego Instytutu Naukowego w Warszawie. 1930–1938.* – Warszawa, 1938. – 42 с.
- 32 Цит. за: Стемпень С. Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу. – С.215.
- 33 Цит. за: Там само. – С.215-216.

- 34 Див., напр.: Мельничук П., о. Владика Григорій Хомишин: патріот – місіонар – мученик. – Рим; Філадельфія, 1979 (перевид. в Україні – Львів, 1997. – 416 с.).
- 35 Див., напр.: Зашкільняк Л.О. Українсько-польське порозуміння 1935 р.: За матеріалами архіву Я.С.Лося // Проблеми слов'язнознавства: Міжвід. наук. зб. / Львів. держ. ун-т ім. Івана Франка, Ін-т славістики. – Львів, 1996. – Вип. 48. – С.62-72; Trojanowska M. Materiały do tzw. kwestii ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej w spuściznie Jana Stanisława Łosia // Biuletyn ukrainoznawczy / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu. – Przemyśl, 1999. – nr.5. – S.113-126; Kusz P. Jan Stanisław Łoś wobec kwestii ukraińskiej (1918–1939): Analiza myśli społeczno-politycznej / Paulina Kusz. – Lublin: Wydawnictwo «Werset», 2010. – 160 s.
- 36 Степень С. Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу. – С.217.
- 37 Czarniecki J. Ukraina i Polska // Rodzina Polska. – 1933. – №8. – S.226-227, 232-233.
- 38 Див., напр.: Народ безсмертний: Юзеф Лободовський про українців і поляків: Матеріали, спомини й інтерв'ю Б.Трухан; Передм. С.Степня / Пер. з пол. – Перемишль; Львів, 1999. – 120 с.
- 39 Див.: Рубльов О.С. Гурка Ольгерд // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К., 2004. – Т.2. – С.257.
- 40 Степень С. Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу. – С.221.
- 41 Tomaszewski J. Mniejszości narodowe // Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1999. – S.235.
- 42 Ibid.
- 43 Ibid. – S.236.
- 44 Mazur G. Życie cie polityczne polskiego Lwowa 1918–1939. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2007. – S.219-222.
- 45 Про нього докладніше див.: Mazur G. Stanisław Kulczyński (1895–1975) // Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego. – 1990. – Z.1. – S.72-93. Текст відкритого листа див.: Nauka, społeczeństwo, polityka: Wybór pism i przemówień prof. Stanisława Kulczyńskiego. – Warszawa, 1975. – S.14-16.
- 46 Mazur G. życie polityczne polskiego Lwowa 1918–1939. – S.255.
- 47 Dziurok A. Od niepodległości do niepodległości: Historia Polski 1918–1989 / Adam Dziurok, Marek Gałżowski, Łukasz Kamiński, Filip Musiał. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2010. – S.52.

Національна політика Праги у Підкарпатській Русі

- 1 Statistická příručka republiky ceskoslovenske. II. – Praha, 1925. – S.365.
- 2 Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории: В 2 кн. – Кн.1. – М., 2005. – С.117, 135.
- 3 Masaryk T.G. Cesta demokracie I. Projevu – clanky – rozhovory. 1918-1920. – Praha, 2003. – S.33.
- 4 Benes E. Nemecko a Ceskoslovensko. – Praha, 2005. – S.120-121.
- 5 Rychlik J. Cesi a Slovaci ve 20. Století. Cesko-slovenske vztahy 1914–1945. – Bratislava, 1997. – S.54-55.
- 6 Див.: Кравчук О.М. Національна політика Чехословацької республіки. 1918–1929 рр. – Вінниця, 2007. – С.49- 68.
- 7 Masaryk T.G. Cesta demokracie I. Projevu – clanky – rozhovory. 1918–1920. – S.83.
- 8 Vzájemna neoficiální korespondence T.G.Masaryka s Eduardem Benesem z doby parizských mírových jednání (říjen 1918 – prosinec 1919). K vydání připravil Z.Solle. – Praha, 1994. – Cast druha. – S.156-157.
- 9 Масарик Т.Г. Добірні думки. З нагоди 75 літ життя. 1850–1925. – Прага, 1925. – С.437-438.
- 10 Кравчук О.М. Вказ. праця. – С.61.
- 11 Там само. – С.59, 62.
- 12 Zbirka zaronu a narizeni statu Ceskoslovenska. – Praha, 1921. – S.2201-2215.
- 13 Ustava Republiky Ceskoslovenske. – Praha, 1932.
- 14 Див.: Кузьмин М.Н. Школа и образование в Чехословакии (конец XVIII – 30 гг. XX ст.). – М., 1971. – С.201.
- 15 Benes E. Nemecko a Ceskoslovensko. – S.190.
- 16 Zbirka zaronu a narizeni statu Ceskoslovenska. – Praha, 1919. – S.179.
- 17 Кравчук О.М. Вказ. праця. – С.42.

- 18 Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve Stredni Evrope. – Praha, 1999. – Sv.1. – S.279–288.
- 19 Див.: Matousek S. Vznik a vyvoj statu Cechu a Slovaku. – Praha, 1980. – S.143.
- 20 Див.: Кравчук О.М. Вказ. праця. – С.40.
- 21 Цит. за: Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории. – С.165.
- 22 Шніцер І.О. Історія словацького автономістського руху 1918–1938 рр. – Ужгород, 2008. – С.145.
- 23 Sladek M. Nemci v Cehach. Nemecka mensina v ceskych zemich a Ceskoslovensku: 1848–1946. – Praha, 2002. – S.99.
- 24 Кравчук О.М. Вказ. праця. – С.106.
- 25 Див.: Кравчук О. Судетські німці в історії Чехії // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С.163.
- 26 Див.: Адамчук І. Боротьба за державно-територіальний статус Північної Буковини, Акерманського, Ізмайльського і Хотинського повітів Бессарабії, острова Зміїного та Закарпатської України у 1917–1947 рр. Іст.-прав. дослідження: Монографія. – К., 2007. – С.85–116.
- 27 Zbirka zagonu a narizeni statu Ceskoslovenska. – Praha, 1921. – S.2201–2215.
- 28 Цит. за: Болдижар М.М. Край мій рідний: Наук.-попул. нариси з історії Закарпаття між двома світовими війнами. – Ужгород, 1998. – С.42.
- 29 Поп І. Від безвісті до державності // Карпатський край. – 1991. – 10 вересня.
- 30 Бенеш Э. Речь о Подкарпатурской проблеме. – Ужгород, 1934. – С.26–27.
- 31 Див.: Масарик Т.Г. Світова революція за війни й у війні 1914–1918: Спомини. – Львів, 1930. – Ч.ІІ. – С.444.
- 32 Цит. за: Бочковский О.І. Т.Г.Масарик: національна проблема та українське питання. (Спроба характеристики та інтерпретації). – Подебради, 1930. – С.194–195.
- 33 Див.: Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура (Україномовний варіант українсько-угорського видання). – Ужгород, 2010. – С.56.
- 34 Див.: Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках: Матеріали наук. конф. (3–4 жовтня 1996 року). – Ужгород, 1997. – С.12–13; Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1995. – Т.ІІ (1918–1945). – С.117–118.
- 35 Statisticka priručka republiky ceskoslovenske. ІІ. – S.365.
- 36 Лемак В.В. Закарпаття у державно-правовій системі Чехословацької республіки (1919–1939 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – С.18–19.
- 37 Див.: Вегеш М.М., Віднянський С.В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939). – К.; Ужгород, 1998. – С.63; Бель В. Політико-правове становище Закарпаття у складі Чехословацької республіки (1919 – березень 1939 рр.) // Carpatica – Карпатика. – Ужгород. – 2000. – Вип.7. – С.136; Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках... – С.27–29; Закарпаття в етнополітичному вимірі. –К., 2008. – С.263–264.
- 38 Нариси історії Закарпаття... – С.123.
- 39 Див.: Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. – Т.5: Українці за межами УРСР (1918–1940). – К., 2003. – С.654–656.
- 40 Див.: Тернистий шлях до України: Зб. архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр.». – Ужгород, 2007. – С.127–129.
- 41 Peska P. K ustavnimu postaveni Podkarpatske Rusi // Stredni Evropa a Podkarpatska Rus. – Praha, 1997. – S.70.
- 42 Вегеш М.М., Віднянський С.В. Вказ. праця. – С.64–65.
- 43 Див.: История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. – К., 1982. – С.100. Худанич В. Міжвоєнний період в історії Закарпаття // Українські Карпати. – Ужгород, 1993. – С.143; Історія Ужгорода: Іст. нарис. – Ужгород, 1993. – С.106–117; Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. – Ужгород, 2005–2006.
- 44 Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура (Україномовний варіант українсько-угорського видання). – С.80.
- 45 Див.: Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). – Ужгород, 2006.
- 46 Див.: Закарпаття в етнополітичному вимірі. – С.264–265.
- 47 Див.: Там само. – С.265–266; Тернистий шлях до України: Зб. архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр.». – С.122–127.

- 48 Див.: Палінчак М. Державно-церковні відносини на Закарпатті та в Східній Словаччині в 20 – середині 30-х років ХХ століття. – Ужгород, 1996. – С.61.
- 49 Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура... – С.127-128.
- 50 Вегеш М.М., Віднянський С.В. Вказ. праця. – С.67.
- 51 Див.: Закарпаття в етнополітичному вимірі... – С.239; Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура... – С.90.
- 52 Добірні думки Т.Г.Масарика. – Прага, 1925. – С.394-395.
- 53 Кравчук О.М. Вказ. праця. – С.66.
- 54 Цит. за: 3 історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті роки ХХ ст.): Документи і матеріали. – К., 1999. – С.96-97.
- 55 Див.: Федака П. Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі – України (1920–1939). – Ужгород, 1991.
- 56 Ворон А., Заклинський Б. Президент Тома Масарик и наш народ // Т.Масарик. 1850. III. 1925. Видання товариства «Просвіта». – Ужгород, 1925. – С.34.
- 57 Див.: Карпатській светъ. – 1930. – №1-2. – С.772-780.
- 58 Див.: Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч.1. – Прага, 1942.
- 59 Пачовський В. Срібна земля. Тисячоліття Карпатської України. – Львів, 1938. – С.68.
- 60 Цит. за: Мишанич О. Від підкарпатських русинів до закарпатських українців: Іст.-літ. нарис. – Ужгород, 1991. – С.31.
- 61 Див.: Карпатський край. – 1996. – №5-7. – С.10-11; Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура... – С.183.

Старе Королівство, Буковина та Бессарабія – шлях у нікуди. 1918–1940 рр.

- 1 Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток: Матеріали і документи. – Чернівці, 2005. – С.83.
- 2 Старик В.П. Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914–1921. – Ч.ІІ: Між націоналізмом і толерантністю. – Чернівці, 2009. – С.164.
- 3 Текст декларації буковинських поляків див.: Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918–1944 рр. Погляд дипломатів: Документи. – Чернівці, 2007. – С.15.
- 4 Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток. – С.151.
- 5 Див.: Старик В. Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914–1921. – Чернівці: Прут, 2009. – С.130.
- 6 Иорданский А.А. Румыния. Народ, его история, экономика, политика и вооруженные силы. – М.; Л., 1926. – С.143.
- 7 Иорданский А.А. Румыния... – М.; Л., 1926. – С.147.
- 8 Пурич Ш. Австрийское «наследство» и судьбы Румынской Буковины // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали Міжнар. наук. конф. – Чернівці, 2000. – С.71.
- 9 Цит. за: Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток. – С.170.
- 10 Сфатул Цэрий (Известия верховного краевого органа Бессарабии). – 1918. – 6 апреля.
- 11 Див., прим.: Сфатул Цэрий. – 1918. – 15 апреля. Офіційна об'ява про заміщення посад 4 шкільних інструкторів у молдавському, болгарському, німецькому та українсько-руському районах, 3 позашкільних інспекторів при Аккерманському земстві.
- 12 Сфатул Цэрий. – 1918. – 21 апреля.
- 13 Воля народа. – 1919. – 4, 18 вересня.
- 14 Ніколи не забути! Кривавий літопис Бессарабії: 3 офіційних документів. – Х., 1925. – С.124.
- 15 Хотинское восстание: Сб. документов и материалов. – Кишинев, 1976. – С.59.
- 16 Там само. – С.59-60.
- 17 Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918–1944 рр. Погляд дипломатів: Документи. – Чернівці, 2007. – С.89.
- 18 Иорданский А.А. Румыния. Народ, его история... – С.157.
- 19 Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с советской родиной (1918–1940 гг.). – Кишинев, 1970. – С.95.
- 20 Рендюк Т.Г. Українці Румунії: Національно-культурне життя та взаємовідносини з владою. – К., 2010. – С.26.

- 21 Піддубний Г. Буковина. Її минуле й сучасне: Суспіл.-політ. нарис із малюнками і мапою Буковини. – Х., 1928. – С.106-107.
- 22 Дембо В. Румынія. – М., 1937. – С.102-103.
- 23 Там само. – С.98.
- 24 Monitorul Oficial. – 1920. – 30. XII. – Р. 408.
- 25 Барбюс А. Палачи: правда о белом терроре в Румынии и Болгарии. – М., 1926 – С.33.
- 26 Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918–1944 рр. – С.11.
- 27 Час. – 1930. – 15 січня.
- 28 Рідний край. – Чернівці, 1928. – 25 падолиста.
- 29 Цит. за: Буковина, її минуле і сучасне... – С.504.
- 30 Буковина: Іст. нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С.260.
- 31 Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918–1944 рр. – С.22.
- 32 Там само. – С.83.
- 33 Там само. – С.160-162.
- 34 Там само. – С.118.
- 35 Там само. – С.163.
- 36 Там само. – С.110.
- 37 Старик В.П. Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914–1921. – Ч.ІІ: Між націоналізмом і толерантністю. – Чернівці, 2009. – С.119.
- 38 Час. – 1929. – 5 лютого.
- 39 Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток. – С.159.
- 40 Цит. за: История Румынии. 1918–1970. – М., 1971. – С.165-166.
- 41 Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918–1944 рр. – С.141.
- 42 Час. – 1933. – 9 серпня.
- 43 Самостійність. – 1935. – 22 вересня.
- 44 Там само. – 13 січня.
- 45 Там само. – 20 січня.
- 46 Там само. – 24 лютого.
- 47 Час. – 1937. – 28 березня.
- 48 Там само. – 11 серпня.
- 49 Там само. – 23 квітня.
- 50 Горбашевский Ю. Битва за Буковину. Мої спогади про драму українців під окупаціями чужинців. – Чернівці, 2003. – С.51.
- 51 Самостійність. – 1936. – 2 лютого.
- 52 Заява президента міністрів Г.Татареску // Час. – 1937. – 14 жовтня.
- 53 Язькова А.А. Румынія накануне второй мировой войны. 1934–1939. – М., 1963. – С.208.
- 54 Там само. – С.225.
- 55 Рада. – 1938. – 27 лютого.
- 56 Рендюк Т.Г. Українці Румунії: Національно-культурне життя та взаємовідносини з владою. – К., 2010. – С.37.
- 57 Час. – 1938. – 15 лютого.
- 58 Буковина, її минуле і сучасне / Під ред. Д.Квітковського, А.Жуковського. – Париж; Філадельфія; Дітройт: Зелена Буковина, 1956. – С.360.
- 59 Язькова А.А. Румынія накануне второй мировой войны. 1934–1939. – М., 1963. – С.225.
- 60 Горбашевский Ю. Битва за Буковину. Мої спогади про драму українців під окупаціями чужинців. – Чернівці, 2003. – С.46.
- 61 Буковина, її минуле і сучасне... – С.361.
- 62 Час. – 1940. – 24, 26, 30 квітня, 15 травня.
- 63 Конституції буржуазних країн. Конституції великих держав і західних сусід СРСР. – К., 1936. – С.284.
- 64 Буковина, її минуле і сучасне... – С.390.
- 65 Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918–1944 рр. – С.96.

IV.

УКРАЇНА
В РОКИ ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ТАКТИЦІ І СТРАТЕГІЇ У ПЕРЕДДЕНЬ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

«Українське питання» напередодні Другої світової війни

На межі 1930–1940 рр. «українське питання» вкотре опинилося в епіцентрі великої європейської політики. Накопичивши потужний військовий потенціал, низку проблем соціально-економічного та етнокультурного плану, уряди країн-учасниць Першої світової війни потроху наближалися до ідеї чергового поділу земель Східної Європи. В майбутній доленосній для Європи сутичці Буковина, Волинь, Галичина, Закарпаття, Лемківщина, Підляшшя та Холмщина виступали розмінною монетою чергових сепаратних угод і домовленостей гравців першої величини. Мало хто з них збирався брати до уваги інтереси й сподівання мешканців цих територій, зокрема й одвічне прагнення українців до створення власної суверенної держави.

Керуючись рішеннями, зафіксованими у Мюнхенській угоді, Прага надала статус автономії так званій «Підкарпатській Рутенії». 22 листопада 1938 р. автономію Карпатської України офіційно визнав парламент Чехословацької Республіки.

Впливові політичні кола II Речі Посполитої не полишали думки про пошук шляхів виходу до Чорного моря. 18 листопада 1938 р. віце-директор політичного департаменту МВС Польщі в бесіді з радником німецького посольства у Варшаві заявив про згоду його уряду «виступити на боці Німеччини в поході на радянську Україну»¹.

Під час консультацій міністра закордонних справ І.Бека з його німецьким колегою Й.Ріббентропом (січень 1939 р.) в якості компенсації за «возз'єднання» Данцига з Німеччиною й антирадянську позицію Варшаві гарантувався «прихильний нейтралітет» щодо східного вектора політичного курсу Польщі. Пізніше Й.Ріббентроп ділився своїми враженнями від цих перемовин: «Я запитав у Бека, чи не відмовилися вони від честолюбних намірів маршала Пілсудського в цьому напрямі, тобто претензій на Київ. На це він мені відповів, що вони вже були в самому Києві, і ці прагнення, безсумнівно, все ще живі сьогодні»². Позиція польських правлячих кіл в «українському питанні», принаймні в загальних рисах, була добре відомою в Москві. У зв'язку з цим всі наступні кроки радянського керівництва так чи інакше несли відбиток напружених відносин між Польщею та СРСР.

Польща сприяла Угорщині в окупації Закарпаття. Водночас події довкола Карпатської України слугували своєрідним індикатором політики нацистського керівництва в «українському питанні» для самостійницького спектру політичної еміграції. В офіційній ОУН «Українське слово» від 18 червня 1939 р. з цього при-

воду зазначалося: «Ми самі добре знаємо, що нам належить, хто наш ворог і що ми можемо виграти чи втратити. Ми ніколи не виношували ідею, що зможемо отримати якийсь подарунок від Гітлера, цього добре відомого хижака. Він — представник німецької “вищої” раси, заклятий ворог слов’янської раси... Але ще менше ми очікуємо від наших сусідів, наших “добрих слов’янських братів”»³.

Берлін був добре обізнаний у планах українських самостійників і спромігся скористатися ними у власній стратегії завоювання Європи. Використовуючи оунівців для організації повстання в Польщі, а пізніше — на території СРСР, нацистська верхівка зовсім не збиралась потурати державницьким проектам українського самостійницького табору.

Власну позицію в «українському питанні» мав і Кремль. Комбінуючи гнучке маневрування й поступки (наприклад, політику «українізації») з масовими репресіями та депортаціями за національною ознакою, Й.Сталін упродовж 30-х років намагався мінімізувати підоснови «українського сепаратизму». Уважно відстежуючи події не тільки в УРСР, а й у стані української еміграції, він реагував притаманними йому засобами. Коментуючи тактику Кремля, американський дослідник М.Френкленд зазначав, що радянські лідери «не забули, як українські націоналісти вступили в союз з Німеччиною в 1917 р.; через 20 років німецьке вторгнення здавалося єдиним варіантом, який міг зробити можливим український сепаратизм»⁴. Прагнення ліквідувати «націоналістичне кубло» в Польщі співпадало з бажанням відібрати у неї Волинь і Галичину. «Щодо Польщі, — наголошував Г.Костюк, — то напевно від неї вимагалось якщо не безпосередньо, то опосередковано, віддати всю українську територію (Галичину, Волинь та ін.). Без цього Сталін вважав неможливим локалізувати небезпеку українського визвольного руху (українського вулкану)»⁵.

Радянський вождь прагнув скористатися нав’язливою ідеєю Гітлера укласти угоду з СРСР, що давала б можливість Німеччині зосередитися на підготовці до війни. Такий договір водночас відкривав шлях до реалізації геополітичних амбіцій Сталіна. 23 серпня 1939 р. було підписано двосторонній пакт про ненапад і таємний протокол до нього. Згідно з останнім документом, лінія розмежування між Німеччиною та СРСР (на випадок політичних змін) мала проходити лінією Писа — Нарев — Вісла — Сян. Крім того, німецька сторона дала згоду на свободу дій Радянського Союзу у питанні про Бессарабію.

«Пакт Молотова—Ріббентропа» надавав більше можливостей для придушення українського самостійницького руху, ніж можливі угоди з Лондоном і Парижем (які, до того ж, проводили свою «гру»). У випадку створення системи колективної безпеки з західними демократіями (навіть на умовах СРСР) дії радянських спецслужб зустрічали б протидію не лише польського, а й британського та французького урядів. Договір з Німеччиною про сфери впливу навпаки надавав Й.Сталіну карт-бланш для будь-яких рішень та дій на західноукраїнських землях. Саме приєднання Західної Білорусії і Західної України було його справжньою метою.

Для формування відповідної громадської думки здійснювалась цілеспрямована ідеологічна кампанія. 14 вересня 1939 р. «Правда» опублікувала передовицю, в якій, зокрема, наголошувалося: «Землі Західної України і Західної Білорусії заселяються військовими колоністами, так званими осадниками. Поляки, які становлять тут мінімальний відсоток населення, є пануючою силою, що утримує

в своїх руках весь апарат влади... Своє панування над національними меншинами правлячі кола Польщі підтримують каральними експедиціями, польовими судами, білими терором, розпалюванням міжнаціональної ворожнечі». У такій спосіб здійснювалося обґрунтування справедливості «визвольного походу», що розпочався через три дні після виходу статті.

Квінтесенцію тогочасного політичного, становища можуть слугувати міркування російського вченого Д.Проектора: «Не було в історії ХХ століття ситуації більш складної, заплутаної, більш обтяженої численними страхіттями, передчуттями драми, що наближалася, ніж та, що склалася між осінню 1938 та кінцем літа 1939 р. Не робилося ще в такий стислий термін стільки ризикованих кроків у політиці, стільки помилок, стільки невірних прогнозів і разом з тим, не було сказано стільки багатозначущих слів. Новітня історія не знала такої загальної відчуженості, ворожнечі на підозри, такого антиінтелектуалізму в політиці, як у період від Мюнхена до початку війни»⁶.

Радянізація Західної України

У результаті вересневої кампанії Червоної армії та Вермахту Польська держава перестала існувати. Заключним акордом акції стало підписання радянсько-німецького договору про дружбу і кордони від 28 вересня 1939 р. За його умовами до СРСР відійшло 51,6% території Польщі (понад 200 тис. кв. км), на якій проживало 13,2 млн населення, у тому числі – 5,3 млн поляків (44,4%), 4,5 млн українців, 1,9 млн білорусів, 1,1 млн євреїв, 134 тис. росіян, 89 тис. німців, 84 тис. литовців, 35 тис. чехів. Унаслідок корекції лінії кордонів до складу УРСР не увійшли етнічні українські землі – Холмщина та Підляшшя⁷.

Влітку 1940 р. Сталін розіграв другий акт «возз'єднання», обґрунтовуючи претензії на Бессарабію та Північну Буковину тим, що значну частину мешканців цих земель становили українці.

На той час на території Бессарабії проживало 2,8 млн громадян: 1,6 млн румунів та молдаван (56%), 350 тис. росіян (12%), 314 тис. українців (11%), 200 тис. євреїв (7%), решту – 14% – становили болгари, гагаузи, роми, німці, греки та інші. На Буковині було зафіксовано 853 тис. мешканців: 379 тис. румунів (44%), 236 українців (28%), 93 тис. євреїв (11%), 76 тис. німців (9%), а також 8% ромів, поляків та інших нечисленних етнічних груп⁸.

Доля 3,6 млн осіб, які населяли територію в 50 тис. 762 кв. км, була вирішена шляхом військово-політичної акції (червень 1940 р.), детально описаної в літературі. 2 серпня 1940 р. Верховна Рада Союзу РСР ухвалила «Закон про створення Молдавської РСР», а 7 серпня Указом Президії ВР СРСР було створено Чернівецьку й Аккерманську області, що увійшли до складу УРСР*.

Після приєднання до СРСР на Буковині й Галичині форсованими темпами здійснювалися політичні, економічні та соціокультурні перетворення, що одержали назву радянізації. Засобом юридичної легітиматії «визвольного походу» стала швидкоплинна кампанія виборів до Народних Зборів Західної України (НЗЗУ), здійснена під контролем командування Українського фронту. 92,2% обраних на місцях депутатів були українцями, 3% – поляками (хоча вони становили непро-

* 7 грудня 1940 р. обласний центр з Аккермана перевели до Ізмаїла, а область перейменували на Ізмаїльську.

порційно більшу частку населення), 4,3% – євреями (останні склали 10,6% населення краю).

26 жовтня 1939 р. у Львові НЗЗУ затвердили Декларацію про державну владу в Західній Україні та Декларацію про входження Західної України до складу УРСР. 1 листопада 5-та сесія Верховної Ради СРСР розглянула заяву Народних Зборів й ухвалила Закон про входження Західної України до складу Союзу РСР і возз'єднання її з УРСР.

Значна частина української спільноти з ентузіазмом сприйняла возз'єднання з Великою Україною, вбачаючи в ньому реалізацію ідеї соборності. Разом з тим слід зазначити, що далеко не всі українці були в захваті від приходу нової влади. Близько 200 тис. з них перебували у складі польської армії і до останнього виконували свій обов'язок щодо держави, громадянами якої вони були.

Польське населення в основній своїй масі важко переживало втрату національної державності. Готовність до спротиву виявилась у створенні підпільних інституцій антирадянського спрямування. Вже у вересні 1939 р. у Львові виникла «Польська організація боротьби за свободу», у Станіславові – «Таємна військова організація» на чолі з Я.Мазуркевичем та інші підпільні антирадянські політичні об'єднання. Вони стали об'єктом переслідування радянських спецслужб як само, як і підпільні організації українців.

Першочерговим завданням на щойно приєднаних землях стали злам польського державного апарату й формування управлінської вертикалі радянського зразка. Замість колишніх воєводств створювалися нові адміністративно-територіальні одиниці – області, з січня 1940 р. замість повітів запроваджувались райони, якими керували ради і партійні органи різних рівнів.

Визначальною рисою національної політики керівництва СРСР у регіоні стала «українізація», що фактично набула форми деполонізації й спрямовувалась на нівелювання суспільно-політичного та соціально-економічного домінування поляків у попередній період⁹. Масована пропагандистська акція проти представників польської влади, військовослужбовців, поліцейських, землевласників, підприємців, осадників, священнослужителів і чернецтва Римо-католицької церкви мала на меті виправдання репресивних заходів.

З метою забезпечення контролю над ситуацією на місцях радянська адміністрація вдалася до режимних заходів. Упродовж січня – травня 1940 р. була проведена паспортизація міських жителів, у результаті якої було прописано за місцем проживання 1514 тис. громадян, 1160 отримали паспорти, 8,5 тис. – тимчасові посвідчення. Паспортизація охопила 200 тис. поляків¹⁰. До речі, значна їхня частина, зокрема і дружини репресованих вояків польської армії, відмовилися отримати радянські паспорти, протестуючи у такий спосіб проти входження в громадянство СРСР. Це своєю чергою спричинило каральні санкції проти згаданих осіб: за рішенням Особливої наради вони були депортовані до Казахстану.

У квітні 1941 р. у рамках підготовки Указу Президії ВР СРСР Й.Сталін звернувся до Л.Берії з проханням підготувати довідку з «обліку колишніх польських громадян». Уже 1 травня 1941 р. вона лягла на стіл Сталіна¹¹. У ній наводилися дані щодо всіх категорій поляків, репресованих станом на вересень 1941 р. Загальна кількість репресованих сягала 389 832 особи: з них 120 962 особи перебували у тюрмах, таборах та місцях заслання, 243 106 – у спецпоселеннях (осадники та ін.), у таборах військовополонених – 25 314 особи¹².

У довідці містилась ще одна інформація: «З 3029 осіб польської національності, арештованих за різні злочини, за відмову від отримання радянського паспорту позбавили волі 1583 особи»¹³.

Варто звернути увагу на те, що репресії проти мешканців почалися на тоді ще умовно приєднаних землях. Рішення Верховної Ради СРСР з цього приводу ще не відбулося, як і «вільне волевиявлення» місцевого населення. Отже, тих людей покарали ще до входження у громадянство СРСР, а репресивна система застосовувала санкції до іноземних підданих. Багато дружин репресованих поляків навіть у засланні відмовлялися отримувати радянські паспорти, заявляючи: «Я без вашого паспорта обійдуся. Тут у вас весь народ голодує... Мене хочуть зробити більшовичкою, але цього ніколи не буде»¹⁴. До речі, саме ця принципова позиція згодом дозволила їм повернутися до Польщі.

Дієвим інструментом зменшення польських впливів у краї стала мовна політика. Більшість навчальних закладів – від початкових шкіл до Львівського університету, якому присвоїли ім'я І.Франка, – переводилися на українську мову викладання. У 1940/41 навч. р. в західноукраїнському регіоні 922 школи (13,5%) залишалися польськими. Натомість запроваджувалося навчання українською, російською, білоруською мовами. Для прикладу, до кінця 1939 р. у Львівській області було відкрито 10 російськомовних і 50 змішаних шкіл¹⁵.

Прагнучи опанувати масовою свідомістю й освітньою ланкою, як інструментом її формування, радянська влада здійснювала жорстку кадрову політику. У межі регіону були відряджені тисячі партійно-радянських функціонерів, військовослужбовців, співробітників спецслужб, фахівців різних галузей – учителів, медиків, нафтовиків, геологів, техніків, механізаторів, агрономів, зоотехніків, інженерів та інших. Лише за перше півріччя після приєднання сюди прибуло понад 14 тис. комуністів. До осені 1940 р. відділ кадрів ЦК КП(б)У рапортував про підготовку ще 40 тис. партпрацівників для виїзду в південно-західні й західні області республіки. Значна частина приїжджих погано розмовляла, а то й зовсім не володіла українською мовою, не мала належних професійних якостей. Західноукраїнський соціум, що сповідував релігійні цінності, верховенство закону й демократичні традиції Австро-Угорської імперії, а потім польського парламентаризму, не сприймав командно-адміністративні методи управління, свавілля силових структур та державних органів, «комчванство» бюрократії, ігнорування ментальних особливостей і традицій.

Злам «буржуазної суспільно-політичної системи», супроводжувався ліквідацією політичних партій (польських, українських, єврейських та ін.), громадських об'єднань, уніфікацією суспільного життя. Оскільки комуністичні світоглядні установки вступали в суперечність із релігійною свідомістю поляків та українців, радянське керівництво вдалося до заходів, що мали суттєво обмежити вплив Римокатолицької, Греко-католицької і Православної церков. Було накладено заборону на викладання Закону Божого в школах, закрито духовні навчальні заклади. Підлягали ліквідації всі церковні організації, а їхнє майно, в тому числі земельні та лісові угіддя, підприємства, нерухомість тощо були націоналізовані.

Римо- і греко-католицьке духовенство трактувалося як «релігійна сила», непримиренний опонент соціалістичних перетворень, «підривний елемент». У храмах, монастирях, приміщеннях релігійних інституцій здійснювались обшуки: виявлені «компрометуючі» матеріали слугували підставою для затримання

представників кліру й чернецтва чи вербування до лав інформаторів і агентів спецслужб.

З 57 заарештованих римо-католицьких ксьондзів 19 були розстріляні. Тільки у Галичині радянські каральні органи ув'язнили 79 православних і греко-католицьких священників, частина яких загинула у червні 1941 р. Митрополит А.Шептицький повідомляв до Ватикану, що у його єпархії були вбиті чи померли в тюрмах 12 душпастирів, 33 – депортовано до Сибіру, у Перемиській єпархії – загинуло майже 20 представників духовенства¹⁶.

У Північній Буковині наступ на Православну церкву виявився не менш потужним і руйнівним. Буковинську митрополію румунської православної церкви ліквідували. Чернівецьку резиденцію митрополита було перетворено на музей, а церковні землі – націоналізовано. Багатьох священників різних національностей репресували за політичними мотивами.

Особливістю ідеологічної доктрини, яка реалізувалась у цей час, стало химерне поєднання класових і національних компонентів. Позиціонуючи в першу чергу «буржуазію і поміщиків» як класових ворогів «пролетаріату і трудового селянства», агітпроп водночас спрямував вістря своєї критики проти українського і польського націоналізму, додаючи до цих словосполучень означення «буржуазний».

Проти «класових ворогів» застосовувався широкий спектр репресій у формі арештів, ув'язнення, депортацій, розстрілів. Першими жертвами сталінського режиму стали військовополонені польської армії, серед яких були й етнічні українці. Для них були створені спецтабори у Катині, Ковельську, Старобільську, Осташкові. Більшість полонених офіцерів були розстріляні, причому свій злочин більшовики намагалися приписати німецьким окупантам. Доля полонених українців та білорусів вирішувалася окремо. Нерідко вони самі клопоталися про звільнення. Так, 1500 колишніх військовослужбовців польської армії українського та білоруського походження, які перебували на Шепетівському приймальному пункті, надіслали на ім'я Й.Сталіна прохання про те, щоб їх звільнили з полону і дали можливість повернутися до своїх родин. Близько 50 тис. рядових і молодших командирів були відпущені на свободу¹⁷.

Розпочавшись із переслідувань «класово чужих елементів», репресії незабаром набули етнічного забарвлення.

5 грудня 1939 р. РНК СРСР видала постанову про виселення родин осадників із західних областей Білорусії та України, а 29 грудня затвердила «Положення про спецпоселення та трудове влаштування осадників, які виселялися з західних областей УРСР та БРСР». 19 січня 1940 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило спеціальну постанову, згідно з якою депортації підлягали всі без винятку члени родин осадників, навіть українці за походженням¹⁸.

Вивезення родин осадників розпочалося в ніч з 9 на 10 лютого 1940 р. За два дні НКВС СРСР прозвітував уряду про вивезення 16 388 родин (89 062 особи)¹⁹. Загальна кількість депортованих осадників з урахуванням вивезених з Західної Білорусії, становила 139590 осіб*. Їх розселили у 115 населених пунктах східних

* У травні 1944 р. на вимогу Й.Сталіна Л.Берія повідомив, що до вересня 1941 р. на спецпоселенні перебувало 243 106 осадників та членів їх родин. Серед них було чимало українців, були репресовані, оскільки перебували в шлюбі чи були народжені у родинях осадників (ДАРФ. – Ф.9401. – Оп.2. – Спр.64. – Арк.380).

районів СРСР²⁰. 81,7% з них становили поляки, 8,8% – українці, решту – німці, білоруси, євреї, чехи та інші²¹.

2 березня 1940 р. союзний уряд розпорядився про виселення з регіону 25 тис. родин «неблагонадійних елементів». До цієї категорії, окрім інших, потрапили також діячі українських політичних і громадських об'єднань (ОУН, КПЗУ та ін.); сільські господарі, які мали земельні угіддя в розмірі 5 га у приміській зоні, 7 га – у сільській та 10 – у гірській; а також родини, голови яких були заарештовані чи виїхали до німецької зони окупації.

Однак вже на початку березня влада дещо змінила акценти, сигналізуючи органам НКВС про першочергове вивезення родин військовополонених. У ніч з 12 на 13 квітня 1940 р. в 51 ешелоні до Казахстану відбула 61 тис. членів сімей репресованих (польських офіцерів, жандармів, поліцейських, державних службовців, землевласників, фабрикантів, торговців, учасників підпільних повстанських організацій тощо)²².

За іншими джерелами, ця категорія депортованих виявилася значно більшою (лише польські примусові переселенці становили серед них 109 тис. осіб)²³.

Партійно-урядова постанова від 2 березня 1940 р. передбачала примусове виселення біженців та інших «неблагонадійних» категорій населення прикордонних районів. Особливо складним виявилось становище єврейських біженців.

У червні 1940 р., намагаючись прискорити хід колективізації, радянське керівництво вдалося до виселення «куркульських елементів» (фактично – середняків і заможних селян). Співвідношення поляків та українців у загальній кількості депортованих до Казахстану (40 тис. осіб) становило приблизно 50% на 50%. Майже одночасно відбувалося виселення «підривного елемента» з 800-метрової зони поблизу західного кордону. На українському відтинку налічувалося 229 населених пунктів, з яких виселенню підлягали 21 212 родин (102,8 тис. осіб)²⁴. Примусових мігрантів цієї категорії поселяли у німецьких колоніях Буджака, звідки, згідно з домовленістю між урядами СРСР та Німеччини, колоністи виїжджали до Райху (Бекзина, Бородіно, Амара, Ановка, Кацбах, Клястиця, Малий Ярослав, Париж, Лунга, Круджик та ін.).

Четвертий етап депортацій (травень-червень 1941 р.) фахівці пов'язують з прагненням радянських властей очистити близький прифронтовий тил на випадок можливої війни від «антирадянських і націоналістичних елементів». Серед 12,3 тис. примусово переміщених у віддалені райони країни українці становили 75%²⁵.

Спецслужби прискіпливо фіксували політичні настрої населення та його морально-психологічний стан у зв'язку з депортаціями. Зокрема, у зведенні 4-го відділу НКДБ УРСР, підготовленому для наркома держбезпеки УРСР П.Мешика, зазначалося, що з 27 до 30 травня 1940 р. було перлюстровано 4625 одиниць внутрішньої кореспонденції, серед якої виявлено 75 повідомлень, що стосуються «операції з виселення сімей нелегалів та зрадників батьківщини». Так, Мартін Подковка (Тернопільщина) у своєму листі повідомляв адресату: «...У нас вже кілька днів поспіль вивозять людей. Вивозять всіх: російських і польських ксьондзів (напевне, Шептицького також вивезли). Кожен ходить убитий горем». Юля Кишинівська зі Львова (очевидно, полька за походженням) по-своєму оцінювала тогочасні події: «Ми тепер переживаємо такі ж хвилини, як у минулому році. Два дні тому назад знову вивозили. Вивозять дружин офіцерів, сім'ї ареш-

штованих і тих, хто має щось спільне з закордоном. Серед тих, кого вивозять, більшість українців, їх забирають цілими селами. Цих не жаль. Забути їм 1939 р. неможливо. Тоді, коли ми були зовсім безсилі, вони також голови піднімали. Нічого, ми їм ще віддячимо».²⁶

Здійснюючи тактику зачистки західних кордонів, Кремль послідовно нарощував обсяги політичних репресій. 27 листопада нарком внутрішніх справ УРСР І.Серов повідомив начальнику Головного економічного управління НКВС СРСР Б.Кобулову дані про кількість арештованих у Західній Україні. З усіх 5972 осіб 266 були офіцерами польської армії, 272 – жандармами, 942 – поліцейськими, 63 – працівниками судів, 166 – підприємцями, 447 – агентами поліції та спецслужб, 360 – провокаторами. За політичними переконаннями 280 належали до ОУН, 186 – до УНДП, 30 – Бунду, 117 – Польської партії соціалістів, 835 – до «контрреволюційних формувань», 270 – «активних петлюрівців та білогвардійців». Всі справи за винятком «перебіжчиків» (2014 осіб) передавалися на розгляд військових трибуналів та обласних судів.²⁷

На території Північної Буковини й Хотинщини у 1940–1941 рр. було репресовано близько 11 тис. осіб, з них понад 1400 були розстріляні, загинули у в'язниці і на спецпоселеннях²⁸.

Досить часто санкціоновані «згори» репресивні акції супроводжувалися немотивованим свавіллям, порушенням «соціалістичної законності», зловживаннями посадовців. Це своєю чергою спричиняло антирадянські виступи духовенства, чернецтва, віруючих і польських націоналістів²⁹. Дійшло до того, що ЦК КП(б)У змушений був 6 серпня 1940 р. затвердити таємну постанову про порушення обласними властями Львівщини прав польського населення³⁰. Втім поява вказаної постанови була пов'язана не зі щирим прагненням ліквідувати «перегини» у ставленні до поляків, а з тим, що вони «полегшують польським, українським, єврейським націоналістам вести підлу контрреволюційну роботу...»³¹.

Деяке пом'якшення антипольського курсу існуючого режиму знайшло вияв у виданні підручників, суспільно-політичної та художньої літератури, а також періодики польською мовою. При цьому їхній зміст вибудовувався згідно з постулатами марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму й спрямовувався на вихолощення і нейтралізацію щонайменших проявів національно-державницьких ідеологій.

Ударний потенціал карально-репресивної системи спрямовувався проти носіїв таких ідей. У процесі протидії українському націоналістичному підпіллю було заарештовано понад 30 тис. осіб, з яких до мережі ОУН належало близько 5 тис. осіб. Влада організувала показові масові суди над ними: «процес 59» у Львові (15–19 січня 1941 р.), «процес 62» (7–8 травня) і «процес 39» (12–13 травня), причому до смертної кари було засуджено відповідно 42, 26 і 22 особи. Загалом 10% всіх заарештованих, було засуджено до вищої міри покарання, до ув'язнення на термін від 5 до 10 років – 40%, від 3 до 5 років – 35%³².

Радянські спецслужби вживали широкомасштабних заходів для ліквідації польського підпілля, яке за підтримки емігрантського уряду в Лондоні ставило завдання відновити Польщу в кордонах до 1939 р. Найбільшою серед польських військово-політичних інституцій вважався Союз збройної боротьби (СЗБ). До початку німецько-радянської війни більшість керівників цієї організації були

ув'язнені або знищені. Характерно, що саме на базі СЗБ формувалися підрозділи Армії Крайової, які продовжили боротьбу за відродження Польської держави³³.

Заключною фазою репресій 1939–1941 р. у краї стали розстріли понад 7 тис. (з усіх 34 тис.) бранців, які утримувались у місцевих тюрмах.

Загалом у західноукраїнському регіоні впродовж 1939–1941 р., за даними Ю.Шаповала, було репресовано і депортовано 318 тис. родин (1173 тис. осіб). В.Парсаданова наводить іншу цифру – 1250 тис. депортованих. Польські дослідники вважають, що більшість депортованих становили етнічні поляки, а загальну кількість примусово переміщених громадян оцінюють у 1060 тис. осіб, що майже збігається з підрахунками П.Магочія (550 тис. поляків і 500 тис. українців)³⁴.

Бойові дії, кардинальні політичні, соціально-економічні трансформації, підрив основ традиційних занять, знищення виробничої і торгівельної інфраструктури, фінансової системи та інші чинники обумовили масштабні міграційні процеси в прикордонних районах. Їхньою особливістю на цьому етапі став спонтанний характер переміщення доволі великих етнічних контингентів.

Для залагодження проблем, що виникали у зв'язку з бажанням значної кількості людей перетнути кордон у тому чи іншому напрямі, наприкінці 1939 р. СРСР та Німеччина підписали угоду про взаємне переселення українців та німців і створили спеціальну двосторонню комісію.

Здавалося б, плануючи «похід на Схід», нацистська верхівка III Райху мала бути зацікавлена в тому, щоби там існувала потенційна «п'ята колона». Однак з тактичних міркувань (відірваний від історичної батьківщини єдинокровний масив слід було виховати в дусі нацистської ідеології й налаштувати на виконання епохальної місії – колонізації та освоєння «життєвого простору») етнічних німців закликали залишити СРСР. Переселенська акція відбувалася під гаслом «Heim ins Reich!» («Додому, в Райх!»). Ці наміри Гітлера відповідали бажанню радянського керівництва здійснити етнічну «зачистку» західноукраїнських областей від «фашистських, сектантських та інших елементів». Останнє чимдалі зміцнювалося під впливом повідомлень органів НКВС про те, що в Бессарабії, Північній Буковині та республіках Балтії організаційні кроки, пов'язані з переміщенням німецького населення, збурювали антирадянські настрої.

Загалом упродовж листопада 1939 – початку 1940 рр. зі щойно приєднаних до СРСР територій Буковини та Бессарабії до німецької зони окупованої Польщі виїхало 44 тис. 557 осіб німецької національності.

Водночас з німецької зони в західні області УРСР мали прибути близько 14 тис. українців. Процедура прийому переселенців була детально прописана, однак з'ясувалося, що місцеві органи не потурбувалися про їхнє облаштування та забезпечення. Внаслідок цього партія з 1 тис. біженців змушена була тулитися в будівлях, ледве спроможних прийняти 250–300 осіб. Для обслуговування такої кількості людей призначили тільки чотирьох представників медперсоналу. Про ці й інші реалії обміну населенням секретаря ЦК КП(б)У Бурмистенка і Голову РНК УРСР Корнійця інформував воєнком Прикордонних військ НКВС Українського округу бригадний комісар Ключев³⁵.

Польські біженці після перетину кордону оселилися переважно у Львівській, Дрогобицькій та Волинській областях. Більшість із 79,3 тис. осіб зареєструвалися, а інші, очікуючи якоїсь стабілізації, воліли зачекати з остаточним рішенням. Зареєстрованим переселенцям заборонялося упродовж 5 років проживати у

100-кілометровій смузі поблизу кордону. Тих біженців, які спочатку відбули до німецької зони, а потім повернулися назад, позаяк не отримали там прихистку, приписувалося відправляти «у північні райони СРСР для використання їх на лісорозробках та інших роботах»³⁶.

Значну частину тих, хто бажав залишити шойно приєднанні до СРСР Північну Буковину й Південну Бессарабію і виїхати за кордон, радянські «силові органи примусово спрямовували в протилежному напрямі. 23 травня 1941 р. у східні райони СРСР депортували 181 родину (понад 500 осіб). 13 червня 1941 р. було виселено 2279 сімей (7720 осіб), членів сімей «зрадників батьківщини» (2766 осіб).

Та все ж восени 1940 р. разом з німецькими переселенцями з Буковини за кордон відбули 4 тис. громадянських діячів, священників, учителів, представників творчої і технічної інтелігенції, у тому числі В.Залозецький, С.Зибачинський, Д.Квітковський, родичі О.Кобилянської та ін. Крім того, до Румунії переїхало до 200 тис. етнічних румунів³⁷.

Найскладніше довелося єврейським біженцям. Нацисти вже восени 1939 р. недвозначно дали зрозуміти, якими методами буде «остаточно» розв'язуватися єврейське питання. Саме тоді почалися перші масові акти фізичного знищення цієї категорії населення в німецькій зоні окупації. 25 вересня німці закрили кордон, пропускаючи на свій бік лише «фольксдойчів» та «українських активістів» і забороняючи в'їзд осіб єврейського походження. Натомість останні одержали дозвіл на переселення з німецької зони до СРСР. Наприкінці вересня 1939 р. поблизу м. Бірча зосередилося майже 2,5 тис. єврейських біженців, які намагалися потрапити на радянську територію. Той факт, що німецькі власті «відкрили двері» єврейським мігрантам, викликало підозру радянського керівництва. Представники спецслужб висловлювали припущення, що «під приводом перекидання євреїв і громадян інших національностей німці засилають свою агентуру з метою шпигунства і диверсійної діяльності». Незабаром частину цього «контингенту» стали переселяти вглиб території Союзу РСР як «неблагонадійний елемент»³⁸.

18 червня 1941 р. 3800 євреїв з Південної Буковини як «контрреволюційні елементи» були вивезені у східному напрямі³⁹. Ізраїльський дослідник М.Альтшулер стверджує, що лише з Чернівців депортували 4 тис. євреїв, яких кваліфікували «представниками експлуаторських класів».

Таким чином, західноукраїнські землі напередодні Другої світової війни перетворилися на зону перманентних (часом – штучно організованих) демографічних процесів, які ускладнювалися під впливом воєнних тривог. Давалося взнаки зіткнення діаметрально протилежних політичних культур, ментальних особливостей, традицій, переконань тощо. В настроях місцевого населення простежувалися виразні етнічні акценти. Для деякої частини радянська влада асоціювалася з національним і соціальним визволенням, рівністю, справедливістю; дехто, навпаки вбачав у приході більшовиків найбільшу перешкоду на шляху до відновлення національної української та польської державності. Існували й інші варіанти сприйняття оточуючої дійсності⁴⁰.

Підсумовуючи період швидкоплинної радянізації західноукраїнського регіону, слід констатувати наявність двох дихотомічних тенденцій.

Перша з них визначалася позитивними (хоча часто й популістсько-декларативними) кроками. Наділення найбідніших селянських верств землею, худобою,

реманентом, насінневим фондом сприяло зміцненню прорадянських настроїв у середовищі аграріїв різних національностей. Налагодження промислового виробництва й поступова ліквідація безробіття зняли соціальну напругу в містах, зменшили сезонну трудову міграцію. Помітні позитивні зрушення відбувалися у сфері охорони здоров'я, торгівлі, комунальних послуг, житловому питанні тощо.

Важко заперечувати поступ в організації національної освіти (передовсім це стосується українців). Для прикладу, у вересні 1940 р. близько 119 тис. буковинських дітей навчалися у 626 початкових, неповних середніх та середніх школах. У 346 із них мова викладання була українською, 149 – румунською і молдавською, 16 – російською, 12 – єврейською, 11 – німецькою, 2 – польською. Тут відкрилися 15 шкіл для дорослих та школа-інтернат для сліпих на 1375 учнів⁴¹.

В руслі офіційної національної політики влади вибудовувалися стосунки із поляками. У 1940 р. з польськими громадськими, культурно-освітніями діячами Кремль здійснював консультації з приводу перспектив майбутнього прорадянського уряду Польщі. В СРСР широко відзначали 85-у річницю смерті А.Міцкевича. На виборах до місцевих органів влади у списках кандидатів фігурувало чимало поляків. Зокрема до складу Львівської міської ради було обрано 140 депутатів польської національності (а також 274 українці та 73 представники інших етнічних спільнот)⁴².

Возз'єднання українців у єдиний етнічний і територіальний масив (хай і не повний у рамках квазідержавного утворення – УРСР) стало подією історичної ваги. З цього часу помітно зростає політична й економічна роль Української РСР, що міцно посіла позицію «другої радянської республіки» після РРФСР. На думку фахівців, підвищувався вплив місцевої радянської еліти в загальносоюзних культурних і політичних процесах.

Возз'єднання українських земель стимулювало процес націотворення, національної самоідентифікації українців, формування їх національно-етатистської свідомості. Це створило умови для підживлення українізаційних процесів на всій території республіки, де вони стали помітно згасати у 30-ті роки.

Друга тенденція пов'язана з негативними наслідками трансформацій, що відбулися у другій половині 1939 р. – першій половині 1941 рр.

Докорінний злам політичного, соціально-економічного устрою, примусове нав'язування колективних форм господарювання, наступ на заможні верстви суспільства шокували місцеве населення, яке очікувало іншого ставлення з боку радянської влади, що позиціонувала себе як захисницю інтересів трудящих.

Безкомпромисний атеїстичний курс у поєднанні з насадженням принципово відмінних світоглядних орієнтирів та цінностей також відштовхував від більшовицького режиму широкі верстви населення.

Заходи радянської адміністрації спричинили суттєві зміни етнічної карти приєднаних районів, співвідношення національних груп і характеру взаємин між ними (зокрема відбулося зростання частки українців у містах з 18,6 до 29,2%)⁴³. Непослідовна лінія щодо різних етнічних груп (від загравання – до відкритої ворожості) спричиняла додаткову нервозність, об'єктивно сприяючи популяризації націоналістичних ідей, розширенню соціальної бази радикальних націоналістичних рухів.

Уніфікація політичного, соціокультурного, національного життя підпорядкована меті нейтралізації будь-яких проявів сепаратизму, здійснювалася прискореними темпами із застосуванням методів політичного і соціального терору.

Пріоритетним завданням, яке вирішувалося в ході радянзації, стало «очищення» Західної України від «антирадянських і контрреволюційних елементів», «ворогів народу», «зрадників Батьківщини» та інших «неблагонадійних» категорій населення.

Одним із наслідків діяльності карально-репресивних органів стало поширення настроїв апатії і нелояльності до сталінського режиму, які унаочнилися з початком німецької інтервенції.

Радянська національна політика на початковому етапі Великої Вітчизняної війни

Національна політика воєнної доби стала закономірним продовженням практики розв'язання національного питання в його сталінській інтерпретації. Агресія Німеччини проти СРСР каталізувала процеси трансформації ідеологічної підоснови радянської державної доктрини відповідно до обставин світової війни. Втім процес цей не був лінійним і наперед визначеним так само, як украї суперечливо й драматично розвивалися події на радянсько-німецькому фронті.

Окреслюючи стартові позиції національного сегменту більшовицької доктрини, слід насамперед відзначити перегляд теоретиками та ідеологами (у першу чергу – самим Й.Сталіним) концепту «світової революції» та пов'язаного із ним потенціалу гасел «пролетарського інтернаціоналізму». Пошук нової парадигми підштовхував вождя, який вважався неперевершеним фахівцем з «національного питання», до творення такого ідеологічного конструкту, який би органічно поєднав етнічні й етатистські компоненти, і в такий спосіб забезпечив державній будівлі СРСР необхідний запас міцності в умовах воєнного часу.

Базове наповнення нового концепту здійснювалося шляхом осучаснення великодержавної ідеї, в якій центральне місце відводилося меті державотворення, а провідна роль у її досягненні закріплювалася за російським народом. За влучним спостереженням американського дослідника Д.Бранденбергера, еволюція більшовицьких ідеологічних постулатів від революційного пролетарського інтернаціоналізму в бік русоцентризму відбулася в той момент, коли партійно-радянська верхівка усвідомила, що утопічні гасла пролетарського інтернаціоналізму стримують мобілізацію суспільства. Саме тому в основу прагматичної об'єднавчої теорії було покладено концепт «русоцентричного етатизму». З цим же пов'язувалися розрахунки на успішне продовження «соціалістичного будівництва», зміцнення держави та лояльності народу до правлячого режиму⁴⁴.

Перші кроки в цьому напрямі були зроблені задовго до війни – в епоху погрому проявів так званого буржуазного націоналізму в союзних республіках. У 1935 р. Сталін проголосив метафору «дружба народів», що на думку сучасних фахівців, стала імперативною надбудовою над двома іншими концептами – примордіалістською етнічністю та русоцентризмом⁴⁵. З її допомогою вождь прагнув консолідувати маси, налагодити міжетнічне порозуміння й співпрацю, досягти міжнародної гармонії⁴⁶.

В добу воєнних тривог ідеологічний апарат у різних формах актуалізує історичні сюжети, пов'язані з такими постатями, як О.Невський, М.Кутузов, галицький князь Данило; популярними сюжетами радянської пропаганди стають боротьба козаків проти поляків і татар. Яскравим проявом замовних апеляцій до героїчного минулого стала стаття М.Петровського «Військова доблесть українського народу». Простежуючи військову традицію від князя Святослава, автор наголошував, що «вся історія України сповнена героїчної боротьби за свою свободу та незалежність проти іноземних загарбників»⁴⁷.

Напад Німеччини та її союзників на СРСР вивів національне питання на якісно новий рівень. Істотних змін зазнала ідеологічна робота як на фронті, так і в тилкових районах. Відтепер у поняття «пролетарський інтернаціоналізм», «класова солідарність робітників», «націоналізм» і т.п. почав вкладатися інший зміст. Набув нового змістовного наповнення термін «радянський патріотизм». Керівники комуністичної партії і радянської держави чимдалі частіше почали звертатися до героїчного минулого російського народу і закликати радянських людей брати за взірець історичних діячів, які у боротьбі із зовнішніми ворогами створили Російську імперію.

Апелювати до російської історії комуністичні ідеологи почали вже з перших днів війни. 23 червня 1941 р. газета «Правда» надрукувала статтю Омеляна Ярославського під знаковою назвою «Велика вітчизняна війна радянського народу». Назва прижилася, на відміну від Першої світової війни, яка у свідомості населення так і залишилася імперіалістичною, незважаючи на спроби царських ідеологів провести паралель з Вітчизняною війною 1812 р. Однак заслуги комуністичних ідеологів у цьому не було. Дії окупантів на завойованій території були настільки жажливими, що радянські люди відчули: мова йде про виживання їх самих і всіх їхніх нащадків.

Після приходу А.Гітлера до влади Й.Сталін заборонив як радянським пропагандистам, так і працівникам Комінтерну згадувати самоназву гітлерівської партії – Націонал-соціалістична німецька робітничка партія (нім. аббревіатура – НСДАП). Відтоді термін «націонал-соціалізм» фігурував під ідеологічно невласливою для нього оболонкою фашизму, а нацистів під час війни, та й у повоєнні десятиліття звикли називати німецько-фашистськими окупантами. В перший, найбільш важкий і небезпечний для Радянського Союзу період війни відбувся поворот до лексики часів Першої світової війни. Начальник Головного політичного управління Червоної армії Л.Мехліс 10 грудня 1941 р. розпорядився зняти з усіх військових газет гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» і замінити його на таке: «Смерть німецьким окупантам!»⁴⁸. Отож, національна приналежність ворога стала використовуватися без прив'язки до його ідеологічних характеристик.

Водночас посилилася увага до ідеології панславізму. Користуючись тим, що майже всі слов'янські країни опинилися на боці антигітлерівської коаліції (винятком була Болгарія), агітпроп ЦК ВКП(б) з липня 1941 р. почав розгортати в усьому світі кампанію під девізом «слов'янської єдності у боротьбі з німецьким фашизмом». У жовтні ц.р. був створений спеціальний координаційний центр – Всеслов'янський комітет⁴⁹.

Аби «мобілізувати слов'ян проти їх споконвічних ворогів – германців», ідеологічний апарат прагнув заручитися підтримкою, перш за все, найбільш чис-

ленного слов'янського народу – російського. З початком війни, яка викликала вибух релігійних настроїв у широких масах населення, атеїстична пропаганда була припинена. Піднесення патріотичних настроїв активно підтримали засоби масової інформації. Й.Сталін був реалістом і розумів вторинну роль пропаганди у піднесенні патріотичних почуттів. Відповідаючи на запитання посла США у Москві А.Гарримана щодо настроїв радянських людей, він сказав цілком широко, прагнучи, щоб йому повірили: «У нас нема жодних ілюзій, боцімто вони б'ються за нас. Вони б'ються за матір-Росію»⁵⁰.

І все ж газети ретельно відслідковували й тиражували усі прояви патріотизму на фронті і в тилу, пояснюючи їх відданістю громадян комуністичній ідеї, радянській державі і особисто – великому Й.Сталіну. Дискусії про те, як часто насправді лунав на передовій вигук «За Родину, за Сталіна!» не припиняються й досі.

Апелювати до національних почуттів однієї лише державоутворюючої нації і забувати про решту було неможливо. Російський націоналізм негайно перетворився б на державний шовінізм, який загрожував підірвати країну зсередини. Щоб Вітчизняна війна стала такою для всіх радянських народів, треба було визнати національні почуття кожного з них. Тому пропаганда почала використовувати концепт дружби народів, об'єднаних великим російським народом. «Народи СРСР вважають, – повчав політруків і пропагандистів «всесоюзний староста» М.Калінін, – і цілком вірно вважають російський народ своїм старшим братом. Героїчну минувшину російського народу, його національних героїв ви також повинні добре знати і розповідати про них бійцям неросійських національностей. Це ще дужче зв'яже всі народи нашої країни між собою, зміцнить їхню дружбу»⁵¹.

Коли складовою частиною радянського патріотизму був пролетарський інтернаціоналізм, його пропаганда могла здійснюватися тільки зусиллями державоутворюючої нації. Коли ж замість пролетарського інтернаціоналізму в основу патріотизму треба було покладати поряд з російським націоналізми інших «титових націй», до його пропаганди слід було долучити, як відзначив В.Литвин, національну інтелігенцію. Українська інтелігенція вперше була оточена в роки війни увагою властей⁵².

24 червня 1941 р. «Правда» надрукувала без перекладу на російську мову вірш Павла Тичини «Ми йдемо на бій» і вірш Максима Рильського «Слово гніву». Олександр Корнійчук, письменницька кар'єра якого тільки розгорталася, у статті в «Правді» 26 червня ц.р. послався на досвід спільної боротьби російського й українського народів проти наполеонівської армії в 1812 р. і висловив тверде переконання в тому, що об'єднані у великій сім'ї народи Радянського Союзу знищать «мерзенних фашистських варварів».

Деякі стрижневі позиції оновленого національного курсу прозвучали у виступі Й.Сталіна 3 липня 1941 р. Апелювати до героїки попередніх поколінь почало й керівництво радянської України. В особі Голови Президії Верховної Ради УРСР М.Гречухи, Голови РНК УРСР Л.Корнійця та Секретаря ЦК КП(б) У М.Хрущова воно звернулося з відозвою до населення республіки. «Товариші робітники, селяни й інтелігенція великого українського народу! Брати і сестри! Сини і доньки Великої України! ... Жити у вільній Україні чи впасти в рабство під

ігом Гітлера – так нині стоїть питання перед українським народом», – наголошувалось у документі. Апелюючи до славетних історичних звершень українців, автори документа закликали «за прикладом брата нашого – великого російського народу» стати на захист соціалістичної батьківщини. У пантеоні героїв поряд із В.Леніним і Й.Сталіним згадувалися Данило Галицький і Богдан Хмельницький, які «мечами та шаблями рубали німецьких псів-лицарів». Поспіх, з яким готувалося звернення, і очевидне незнання історії, викладання якої у довоєнний час підмінялося вульгаризованими соціологічними схемами, яскраво позначилися на змісті цього документа. Характерно, що в ньому український народ був названий «великим» та «могутнім». Дещо невідповідними суті тогочасного моменту виглядали слова про «вільну Україну» і захист «національної держави». Очевидно лише рівень загроз, які несло вторгнення агресорів на територію СРСР, дало підстави для збільшення «люфту» між передвоєнною субординацією радянських республік і новою, партнерською інтерпретацією статусу двох «великих народів»⁵³.

Очевидна зміна акцентів пропагандистської риторики диктувалася потребою скористатися всіма наявними мобілізаційними ресурсами для відсічі ворогу. Звернення до патріотичних почуттів українців планомірно й продумано здійснювалося на всіх рівнях: від трудових колективів, армійських підрозділів – до творчих спілок і наукових установ. 26 листопада 1941 р., коли більша частина території УРСР вже була захоплена ворогом, у Саратові відбувся Перший з'їзд представників українського народу. Його учасники звернулися до «волелюбних українців», нащадків визначних захисників «священної української землі, Данила Галицького й Петра Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького та Івана Богуна, Тараса Шевченка й Івана Франка, Василя Боженка й Миколи Щорса».

Оскільки радянські Збройні сили комплектувалися на поліетнічній основі, військово командування і керівництво змушені були приділяти належну увагу міжнаціональним взаєминам в армії. У військових підрозділах служили й пліч-о-пліч билися з ворогом воїни багатьох національностей, які мали різний вік, культурно-освітній рівень, життєвий досвід. Узгодження дій бійців та командирів вважалося запорукою успішного виконання бойових завдань, збереження життя і здоров'я особового складу.

Однак вже на стадії мобілізації з'ясовувалося, що про повну монолітність призовного контингенту не йдеться. Поряд з десятками тисяч добровольців, які вливалися до лав регулярної армії, народного ополчення і винищувальних батальйонів, мали місце вияви дефетизму, девіантної поведінки, небажання служити у війську. При цьому мотиваційними виступали як політичні, так і етноконфесійні чинники.

Мобілізаційні заходи радянських властей улітку 1941 р. в західноукраїнських областях були фактично зірвані внаслідок стрімкого просування військ агресорів. Донині поширений стереотип, що лише у західних областях України значна частина місцевого населення не бажала підтримувати оборонні зусилля держави. Насправді, і в решті регіонів УРСР, а також у Білорусії, Російській Федерації, кавказьких і середньоазіатських республіках довоєнні злочини сталінського режиму, різноманітні зловживання його функціонерів формували негативні настрої у громадян – представників різних верств населення й етнічних груп. Інформа-

цією про це володіли радянські спецслужби, що ретельно відстежували настрої громадян у всіх куточках країни.

Специфіка Західної України полягала в тому, що місцевому, поліетнічному за своїм складом населенню, були чужими «соціалістичні ідеали» і нав'язані радянською владою порядки. Поляки прагнули будь-що відновити власну державу. Таку ж мету ставили українські самостійники. 11 травня 1941 р. військграда і начальник управління політпропаганди КОВО бригадний комісар Михайлов інформували ЦК ВКП(б) та Головне управління політпропаганди: «Частина допризовників областей Західної України перебуває під впливом контрреволюційної організації українських націоналістів, які саботують призов, здійснюють провокації»⁵⁴.

В одному з документів ЦК КП(б)У зазначалося: «Досвід комплектування військових частин з резервів у 1941 році на території західних областей України [...] свідчить про те, що велика кількість людей з числа ворожого елемента, призваного за мобілізацією, отримавши зброю, йшла у націоналістичні формування...»⁵⁵ Протидія мобілізаційним заходам мала місце і з боку націоналістичного підпілля⁵⁶.

Далеко не одноставним було ставлення до війни і радянської влади у східному регіоні республіки. До 23 жовтня 1941 р. по Харківському військовому округу явка призовного контингенту становила 43%. На цей час до Артемівського пункту Ворошиловградської області з'явилося тільки 10% призовників, Клімівського – 18%. Військкомати Сталінської і Харківської областей повідомляли, що в Чугуївському райвійськкоматі дезертирувало 30% мобілізованих, Сталінському – 35%, Ізюмському – 45%, Дергачовському – 50%⁵⁷. З оперативної інформації радянських спецслужб можна зробити висновок, що негативне ставлення до мобілізації визначалося не стільки регіональними особливостями чи національною приналежністю, скільки політичними вподобаннями і ставленням до існуючого режиму.

Інша ситуація склалась на Правобережній Україні. Так, мобілізацію в Проскурові (нині – Хмельницький) вдалося завершити до 25 червня 1941 р. На Житомирщині з 23 до 25 червня явка рядового складу на призовні пункти досягла 96%, молодшого комскладу – 92%, середнього – 90%. Столиця республіки у перші дні війни дала фронту майже 200 тис. бійців. За перші тижні бойових дій до лав діючої армії влилося 627,6 тис. призовників з Вінницької, Кам'янець-Подільської, Житомирської та Київської областей⁵⁸. До середини вересня 1941 р. на території Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської, Миколаївської та Одеської областей у радянські Збройні сили влилося 623,4 тис. осіб.⁵⁹

Військкомати Чернігівської, Сумської, Харківської і Ворошиловградської областей швидкими темпами здійснили мобілізацію військовозобов'язаних першої черги (197,4 тис. осіб). У Полтавській, Сумській і Сталінській областях в армію направили 292,6 тис. осіб⁶⁰. Загалом до кінця 1941 р. радянські Збройні сили поповнили 3 184 726 громадян України різних національностей⁶¹.

У 1941 р. лише у 12 областях УРСР 1,3 млн осіб вступили до лав народного ополчення.

До 29 червня 1941 р. на території республіки було сформовано 629 винищувальних батальйонів, до складу яких входило 104 719 бійців.⁶²

Значна частина громадян УРСР добровільно виявила бажання зі зброєю в руках захищати вітчизну. Газети того часу рясніли фотографіями з зображенням

довгих черг біля призовних пунктів українських міст. Ось текст заяви, з якою колгоспник М.Самбул з Вінниччини звернувся до військкомату: «У моїй сім'ї 7 осіб. Щоб їх захистити від німецько-фашистських загартників, я йду в Червону армію і вимагаю негайної відправки на фронт»⁶³. «Завтра день мого народження, — писав у листі додому в перші дні війна молодий боєць В.Панкратов. — Мені 23 роки. Всі ці роки я був сином вільного народу»⁶⁴.

Про відправлення на фронт клопотали 150 студентів Київського педінституту, професори Київського державного університету, представники творчої інтелігенції, пенсіонери і старшокласники.

Спільна біда відгукнулася у серцях громадян різних національностей почуттям співпричетності, солідарності, відповідальності за долю рідних і близьких. Саме ці фактори відсунули на другий план міркування політичного та ідеологічного змісту, приховані образи на представників влади і режим загалом. Чим ще можна пояснити не тільки масовий добровільний характер волевиявлення громадян допомогти країні у важку годину, а й мужність і героїзм, виявлені на полях жорстоких битв? Для всіх тих людей визначення «Велика Вітчизняна війна» стало не просто ідеологемою і символом, а сутнісною, органічною частиною їхнього світосприйняття, громадянської позиції.

Реалії фронтового буття до певної міри віддзеркалювали суспільно-політичну ситуацію в мирний час. Армія стала по суті тимчасовим соціумом (що діяв у стресових умовах), у якому переплелися і позитивні, і негативні прояви буття. Тут мали місце самовідданість і боягузтво, готовність віддати життя за бойових побратимів і зрада, християнська любов до ближнього і ксенофобія.

У Червоній армії відбувалась політизація етнічного фактора, що знаходило вияв насамперед у ставленні до представників так званих «ворожих» націй — німців, румунів, угорців, фінів, болгар та інших. У результаті етнічних чисток останні з армійських лав вилучалися. Десятки тисяч німців та фінів відправлялися на спецпоселення, де вони поповнили склад «трудова армія»⁶⁵.

«Нелояльним контингентом» спецслужби та армійські політоргани вважали «західняків» та «бессарабців». Улітку 1941 р. контррозвідка Одеського військового округу звернулася з клопотанням про заміну даного контингенту мобілізованих, оскільки «велика їх частина вороже наставлена до радянської влади»⁶⁶.

Разом з тим для багатьох фронтовиків національність однополчан не мала принципового значення. В «елітних» військах, насамперед, авіації, ця проблема не була такою рельєфною, як скажімо, в піхоті. На питання, чи існували тертя на національному ґрунті, колишній пілот І.Кожем'яко твердо заперечив: «Жодних! Взагалі на національність уваги не звертали. Росіянин ти чи узбек, українець чи єврей, грузин чи осетин, не мало ніякого значення, всі як брати. Я ж сам українець! Не впевнений точно, але не дуже помилюсь, якщо скажу, що на 36 льотчиків полку у нас було 13 національностей. Льотчики є нормальні люди, не кращі й не гірші за інших, і на землі у кожного свої симпатії й антипатії, але все це на землі лишалося. У повітрі, в бою, льотчики вірили один одному більше, ніж самим собі».

А от старшина роти автоматників В.Бабич з Луганщини подає таку картину: «Ви знаєте, я за національністю — українець. А за кров'ю вважаю себе напів-кровкою. Справа в тому, що коли мене важко поранило там, на Донці, я втратив достатньо крові. А в шпиталях служило багато дівчат єврейської національності.

І мені в шпиталі їх кров вводили напряму із вени в вену. Так що єврейської крові у мене, як кажуть, будь-здоров! Тому з євреями я можу домовитися! Я вам так скажу, будь людина росіянином, українцем, узбеком, євреєм чи вірменом – всі ми нормальні»⁶⁷.

З іншого боку, після нападу Німеччини на СРСР, прагнучи забезпечити політичну й морально-психологічну однорідність українського суспільства, позбавити противника потенційної соціальної бази, радянське керівництво вкотре застосувало тактику зачисток стратегічних районів. Примусові переселенські акції спрямовувались на те, щоб перешкоджати масовій колаборації німців, які здавна мешкали на території республіки компактними анклавом.

Згідно з постановою № 702 ДКО від 22 вересня 1941 р. «Про переселення німців із Запорозької, Сталінської і Ворошиловградської областей» у перших ешелонах на схід відправляли чоловіків віком від 16 до 60 років. До Актюбінської області прибуло 30 720 осіб із Запорізької області, (ще 600 – до Астраханської), до Кустанайської – 2590 з Ворошиловградської.

До 10 жовтня зі Сталінської області було вивезено 28 743 особи з майже 36 тис. німців, які проживали в її межах до війни. Відповідно до постанов ДКО та військових рад фронтів, на рубежі 1941–1942 рр. до Алтайського краю було переселено 5950 етнічних німців з Одещини та 3250 з Дніпропетровщини. Депортації продовжувались і в 1942 р. На виконання постанов фронтів військ рад і наказу НКВС УРСР № 010714 від 20 березня 1942 р. у віддалені райони країни виселили 1500 німців з Харківської області. У червні 1942 р. на схід вирушили 11 898 громадян німецького походження з Ворошиловградської і Сталінської областей.

Загалом превентивні депортації охопили понад 100 тис. німців України, яких розселяли, окрім вказаних регіонів, також у Киргизстані й Таджикистані. Частина переселенців загинула в дорозі внаслідок бомбардувань та хвороб, згодом – складних умов життя та праці в місцях призначення⁶⁸.

Підсумовуючи викладене вище, слід констатувати, що політика радянського керівництва в національному питанні, попри зміну гасел та світоглядних орієнтирів, здійснювалась в одному стратегічному напрямі. Її кінцевою метою було формування унітарної обороноспроможної держави. Гармонізація міжнародних відносин, нівелювання соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей етносів вважались підосновою нейтралізації регіонального та національного сепаратизму.

Ця життєво важлива для радянської влади мета досягалася завдяки комбінації широкого спектру методів: від розрахованих на роки програм соціально-економічної та культурної модернізації етносів – до блискавичних превентивних репресивно-силових акцій.

Розбудова мережі шкіл з національними мовами викладанням, бібліотек, хат-читалень; видання літератури, періодики, іншої друкованої продукції; культурні заходи, пов'язані з відзначенням видатних подій; вшануванням знакових історичних постатей; стимулювання народної творчості та художньої самодіяльності, національного музичного й театрального мистецтва; ліквідація неписьменності й малограмотності – ці та інші кроки, без сумніву, сприяли розвитку великих і малих етнічних груп, які проживали на території України.

Водночас існувала відповідна ієрархія, згідно якої кожному народу відводилось певне місце в соціалістичному суспільстві. В радянській пропаганді використовувалися тільки ті символи та події минулого, які в умовах війни сприяли мобілізації народу на опір загарбникам. Їх виразне національне забарвлення, несподівано широке трактування етнічної самобутності та санкція на використання таких незвичних для 30-х років лексичних форм, як «вільна Україна», «національна держава» тощо, очевидно, слід сприймати в руслі тактичних розрахунків Й.Сталіна, який добре володів прийомами маніпуляції масовою свідомістю.

Нові ідеологеми на кшталт «дружби народів» слугували інструментом консолідації суспільства, що формувалося на багатонаціональній основі. Особливої ваги їхня реалізація на практиці набувала для збройних сил Радянського Союзу. Важкі випробування, що випали на їхню долю в 1941 році, неможливо було витримати без дисципліни, стійкості, згуртованості бійців та офіцерів – представників різних народів.

Усвідомлюючи делікатність національної сфери, разом з тим Й.Сталін і в роки війни систематично санкціонував силове вирішення існуючих проблем. Репресії за етнічною ознакою стали характерною прикметою етнополітичної історії 1939–1941 рр. Прагнучи зменшити ризики і загрози воєнної доби, режим вдавався до масових депортацій та фізичного знищення людей. Ці антигуманні за своєю суттю заходи програмували на близьку й віддалену перспективу суперечності й антагонізми, наслідки яких відчуваються й донині.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СФЕРУ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН

У планах нацистського керівництва Німеччини щодо захоплення й освоєння «життєвого простору» на Сході особливе місце відводилося соціо-гуманітарним, етноконфесійним і культурно-освітнім питанням. «Наріжним каменем» нацистської ідеології була расова теорія, згідно з якою здійснювалася стратифікація різних народів та етнічних груп на тих, що не мають права на існування; тих, що мають бути частково витіснені на Схід і знищені, а частково перетворені на безправну робочу силу; й тих, з якими арійці можуть співіснувати та співдіяти¹. Слов'янські народи належали до другої з перелічених груп. Під час бесіди з німецьким публіцистом Г.Раушнінгом А.Гітлер зазначав: «Величезну небезпеку для білої нордичної раси становить висока біологічна плодючість східних слов'ян, котрі, як усі неповноцінні народи, надолужують нестачу якості надлишком кількості»². Завдяки спеціальним заходам – недоїданню, важкій праці, обмеженню доступу до медичного обслуговування, заохоченню алкоголізму, абортів і т.п. – арійці планували підірвати «життєву силу унтерменшів», суттєво зменшити чисельність слов'янського етнічного масиву.

Ще 24 червня 1940 р. Г.Гімлер сформулював концепцію колонізації територій, які передбачалося завоювати. На цих землях мали осісти мільйони німецьких колоністів, яких мали обслуговувати місцеві трудові ресурси – слов'яни. При

цьому наголошувалося на забороні змішування німецької крові: на порушників цього припису очікували суворі покарання³.

Згодом передбачалося переміщення величезних контингентів місцевого населення на схід від лінії Ленінград – Ладозьке озеро – Валдайська височина – Дніпро. Зоною осілости поляків і білорусів мали стати Смоленщина й Підмосков'я, а українців – райони між Дніпром і Волгою. Перша хвиля примусового переселення охоплювала 31 млн східних слов'ян, друга – ще 16–21 млн. Одночасно 20–25% «расово відповідних» представників автохтонного населення підлягало «германізації», а 20–30 млн – знищенню. Після реалізації плану «Ост» у Східній Європі мало проживати 30 млн германських колоністів (німців, данців, шведів, нідерландців та ін.) і 14 млн слов'ян⁴.

А.Гітлер у колі своїх наближених наголошував: «Наш провідний принцип повинен полягати в тому, що ці народи мають тільки одне-єдине виправдання для свого існування – бути корисними для нас в економічному відношенні»⁵.

Усвідомлюючи те, що СРСР є потужною військово-промисловою силою, яка володіє величезним людським потенціалом, нацистська верхівка задовго до початку війни обмірковувала шляхи використання суперечностей і недоліків, що існували у Радянському Союзі, зокрема у сфері міжнародних відносин. Майбутня експансія мала використати наявні антагонізми і стереотипи, зіграти на національних почуттях та очікуваннях одних народів на противагу іншим, більше того, – нацькувати їх один на одного.

Вже в липні 1940 р. фюрер виклав свою конфігурацію геополітичної карти у Східній Європі: «Українська держава, Федерація балтійських держав, Білорусь, Фінляндія». 31 липня 1940 р. він уточнив: «Після того Україна, Білорусь, балтійські держави будуть нашими». Під час обговорення плану «Барбаросса» 18 грудня 1940 р. райхсканцлер оприлюднив таку тезу: «Всю територію Росії слід поділити на низку держав з власними урядами, готовими укласти з нами мирні угоди. При цьому він мав на увазі «соціалістичні» (в його розумінні) держави, залежні від Німеччини. Передумовою перетворень проголошувалося знищення «єврейсько-більшовицької інтелігенції з емігрантів, нейтралізація загрози перетворення більшовицького режиму на націоналістичний. Оскільки військові, на переконання Гітлера не могли б упоратися з цими проблемами, до проекту директиви було внесено пункт про призначення для територій, якими передбачалося оволодіти, імперських комісарів. На них покладалося завдання формування нових квазідержавних утворень⁶.

2 квітня 1941 р. А.Розенберг подав на розгляд керівництва III Райху спеціальний меморандум*, у якому було викладено пропозиції про територіально-адміністративний устрій «східних територій», які передбачалося завоювати. В основу цього проекту лягла ідея формування географічно-національних утворень

* У додатку до меморандуму від 7 квітня Розенберг пропонував призначити райхскомісарів: гауляйтера Лозе для балтійських провінцій і Білорусії; штабсфайтера Шікенданца для райхскомісаріату «Україна»; Д.Клягеса для району Дон–Волга; держсекретаря Баке для Кавказу. Гауляйтеру Східної Пруссії Е.Коху, який мав репутацію жорстокого і неухильного провідника курсу фюрера, передбачалося доручити управління Росією, де планувалося встановити особливо суворий окупаційний режим. Райхскомісаріати мали підпорядковуватися центральному бюро «генерального протекторату окупованих східних територій». – Див.: Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів. – 1993. – С. 91.

з різними формами управління. Так, «Велика Росія» та «Російська Середня Азія» підлягали повному контролю з боку німецької адміністрації. Прибалтику планувалося колонізувати, германізувати і включити до складу Великонімеччини. Україна (включно з Брянщиною, Воронежчиною, Кримом і Курщиною), Білорусія (зі Смоленщиною), Донська область і Кавказька Федерація наділялися автономними правами після зміни всієї системи управління та підпорядкування економіки інтересам Німеччини. Створення територіально-адміністративних одиниць, у яких мешкали різні етнічні групи, мало на меті підживлювати міжнаціональні тертя й напруження, що унеможливило б постання мононаціональних держав і генерувало перспективну інтригу у відносинах між українцями та росіянами.

До цього питання А. Розенберг 20 квітня 1941 р. звернувся окремо. Він нагадав, що українці протягом кількох століть боролися за свою незалежність проти поляків та «московитів». У XVII ст. на короткий час Україні вдалося скинути польське ярмо, але вона потрапила під вплив Москви. «Російська сторона була сильнішою, а тому розпочалася системна русифікація київської інтелігенції.

...Усі українці, які так чи інакше підтримували ідеї автономії, були сотнями вислані на Урал і в Сибір. Росіяни сьогодні панують в Україні. Цим визначається мета для Німеччини: свобода українського народу». Визнаний фахівець і один з провідних генераторів ідей «східної політики» висловив переконання у необхідності пробудити національну свідомість українців, що ледь жевріла. З цією метою слід було використати засоби культурно-освітнього впливу на масову свідомість, зокрема, видавати літературу про героїчне минуле України, стимулювати культ українських вождів-гетьманів Б.Хмельницького, І.Мазепи, П.Сагайдачного. Наступний пасаж розкривав справжній зміст цієї, з першого погляду, дещо дивної «прихильності» до українців: «Коли в цьому вбачається небезпека, яка може з'явитися в майбутньому, то не варто забувати, що московську державу потрібно розглядати не як друга, а як смертельного ворога Німеччини, а водночас і української держави. Україна відповідно завжди буде розраховувати на захист якої-небудь іншої великої держави і нею, зрозуміло, може бути тільки Німеччина»⁷.

Протягом кількох наступних тижнів Розенберг за допомогою представників Верховного командування Варлімонта і Йодля підготував прелімінарні інструкції для кожного райхскомісара і загальну – для комісарів окупованих східних територій. Згідно з останньою, Німеччина мала «відновити історичну справедливість», зруйнувавши стару Російську імперію. У регіонах, що відповідали давнім національним та історичним областям, мали створюватися райхскомісаріати. Прибалтиці й Білорусії відводилося місце в райхскомісаріаті «Остланд», Кавказ отримував статус федеративної держави під німецьким мандатом. Райхскомісаріат «Україна» в майбутньому міг стати незалежною державою, союзною Німеччині. Доволі невизначеною у тривалій перспективі залишалася доля російських етнічних територій. Натомість Берлін потурбувався про німців, які здавна мешкали на «східних» територіях. Їхнє майно оголошувалося власністю німецького народу, а тим, хто зазнав збитків від попередніх режимів, обіцяли компенсацію відповідно до процедур, запропонованих у свій час міністром окупованих територій Сходу⁸.

В інструкції для райхскомісара України від 7 травня 1941 р. конкретизувалися головні завдання німецької адміністрації: «Мета роботи райхскомісара в Україні

полягає, по-перше, в одержанні для німецького Райху продовольства і сировини і, таким чином, у полегшенні ведення війни, а потім у створенні вільної Української держави, тісно зв'язаної з Німеччиною». Розенберг обстоював необхідність формування такого мікроклімату, за якого могли б розвиватися освіта, культура й історична свідомість українців. Натомість євреїв рекомендувалося відсторонити від виконання будь-яких управлінських функцій і зосередити в ізольованих гетто. Задум Розенберга полягав у тому, щоб шляхом адміністративно-територіального реформування кардинально змінити співвідношення сил і тим самим нівелювати вплив «Російської імперії». Цю обставину він вважав вирішальною для того, щоб Німеччина не боялася морської блокади й одержала стабільні й практично довічні гарантії на постачання продуктами харчування й сировиною⁹.

Набули конкретних образів і кордони васальної «Української держави», в яких опинялися Воронежська, Курська, Саратовська і Тамбовська області Російської Федерації. На території цього утворення площею 1,1 млн кв. км з населенням 59,5 млн осіб мало проживати 35 млн українців (60% усіх мешканців), 18 млн росіян (30%)¹⁰.

3 травня 1941 р. датований проект адміністративного поділу чотирьох райхс-комісаріатів – «Остланд», «Україна», «Росія», «Кавказ». До складу райхс-комісаріату «Україна» мали увійти вісім генеральних комісаріатів: «Київ», «Львів», «Одеса», «Дніпропетровськ», «Харків», «Крим», «Саратов», «Ростов» (зі Сталінградом).

Однак фюрер і його найближче оточення зайняли іншу позицію щодо політики на землях, якими збиралися заволодіти. Їх цинічно-прагматичні погляди зводилися до того, щоб на завойованих землях було встановлене безроздільне панування німців, а підкорені народи стали слухняною і безмовною робочою силою для арійців. Г.Герінг наголошував на тому, що жодні політичні міркування не повинні шкодити пріоритетним економічним завданням. Під тиском більшості Розенберг змушений був корегувати власну модель устрою «східних територій». Доповідаючи 20 червня в колі вищих офіцерів, на яких покладалась розробка питань, пов'язаних з цими регіонами, він акцентував увагу на тому, що Берлін має рахуватися з прагненням українського народу до свободи, але на той час говорити про те, коли і як буде створена Українська держава, – несвоечасно й у світлі майбутньої війни – не має сенсу. Розенберг вказував на те, що «російське панування всюди сьогодні домінує в Україні. Звідси постає перед Німеччиною завдання – забезпечити свободу українському народові. Це завдання має розглядатися як програмна вимога»¹¹. Водночас доповідач стояв на тому, що толеранція українців має вагому економічну мотивацію.

Так, в інструкції з пропаганди, переданій до штабів армій 16 червня, наголошувалося: «Боротьба ведеться не проти російського народу, а проти єврейсько-більшовицьких керівників, а отже, – за звільнення росіян від людей, які перебувають при владі». Далі вказувалося на небажаність розмов «про незалежність України». У директивах ОКВ про ведення пропаганди зазначалося, що ворогами III Райху є не народи Радянського Союзу, а «єврейсько-більшовицький уряд, його керівники і комуністична партія, яка прагнула до світової революції». До часу нападу на СРСР слід було відмовитися від таких термінів, як «Росія», «росіяни», «російська армія», вживаючи замість них поняття «Радянський Союз», «народи Радянського Союзу», «Червона армія» тощо¹².

Дискусії з приводу «українського питання» тривали й після того, як німець-

ка й союзні їй армії захопили значну частину території республіки. 23 вересня 1941 р. у «Повідомленні міністерства з питань Сходу» давалися рекомендації щодо політичних вимог місцевого громадсько-політичного активу: «Створення власної української держави всупереч деяким поширеним чуткам не залишено на далеку мету; треба, однак, уникати розгляду цього питання; не слід дозволяти обговорювати його громадськістю ... На українській території хочемо діяти в такий спосіб, щоб залучити місцеві сили до самоуправління, передусім на нижчому і середньому рівнях, керівні позиції повинні залишатися за німцями». Усвідомлюючи непопулярність заходів окупаційних властей серед місцевого населення, розробники документа зазначали: «Німецька адміністрація має усвідомити, що вона в цей момент не може багато запропонувати населенню ні в політичному плані, ні, на жаль, у господарському; слід, отже, виявляти прихильність принаймні в культурній сфері і сприяти розвиткові самобутнього життя саме в цьому напрямі»¹³.

На перший погляд складається враження, що у нацистській верхівці «права рука не знала, що робить ліва». Тоді як у кабінетах Міністерства східних територій обговорювалися параметри суверенності, прихильники твердої лінії відкидали саму думку про незалежну Україну. І справді, ще на початку липня 1941 р. німці вжили заходів до нейтралізації політичного впливу проголошення Акта відродження Української держави (30 червня) у Львові, затримавши головних ініціаторів цієї акції.

Та дійсність виявилась не такою вже й суперечливою. Кулуарна полеміка у вузькому колі фахівців зі «східного питання» практично обмежувалась Берліном: Гітлер та його однодумці принципово відкидали будь-які спроби поступок місцевим національним і політичним інтересам підкупаційного соціуму. Цей жорсткий курс виразно простежується у практичних кроках німецьких властей. Так, після захоплення німецькими військами Києва Е.Кох запропонував перенести туди адміністративний центр райхскомісаріату «Україна». Ця пропозиція знайшла підтримку в А.Розенберга, але нашттовхнулася на незгоду А.Гітлера, який вважав це питання чинником, що підживлює український націоналізм. Тому канцелярія райхскомісара залишалась у м. Ровно¹⁴.

До певної міри рубіжною стала дата 17 липня 1941 р. В цей день відбулося призначення А.Розенберга очільником Міністерства окупованих районів Сходу. Другим кроком стало поширення на регіони влади Г.Герінга, який відповідав за виконання чотирирічного економічного плану, та Г.Гімmlера – у сфері безпеки. Цей захід увиразнив справжні пріоритети Берліна в Україні і засоби досягнення поставлених завдань. Нарешті, того ж зловісного дня було створено дистрикт «Галичина», який переходив до складу Генерального губернаторства. У № 12 за 1941 р. офіціоз Г.Франка «Дас Генералгувермент» повідомив: «Галичина стала частиною Генерального Губернаторства <...> Генерал-губернатор з волі фюрера відновив суверенітет німецького Райху над Галичиною»¹⁵.

Відрив Галичини від загальноукраїнського масиву* переконливо продемонстрував марність розрахунків на підтримку Німеччиною національних домагань.

* У жовтні 1939 р. до складу новоствореного Генерального губернаторства у складі Краківського дистрикту увійшли етнічні українські землі Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина.

Місцева українська спільнота негативно сприйняла це рішення. 30 липня 1941 р. група громадських і церковних діячів (членів Української національної ради*) надіслала німецькому уряду протест проти приєднання Східної Галичини до Генерального Губернаторства. Офіційний Берлін, як і у всіх інших випадках, проігнорував це звернення. Більше того, у лютому 1942 р. діяльність Української національної ради було заборонено. Аби надалі виключити можливість інтерпеляцій з боку української громадськості, у вересні 1941 р. німці видали розпорядження, в якому, зокрема, наголошувалося:

«1. Фюрер зберігає за собою право ухвалювати рішення про державно-політичне оформлення території, де проживає українське населення. Військові органи влади принципово не повинні займатися цими питаннями. На всі скарги українців щодо передачі певних територій України під управління Генерал-губернаторства чи Румунії і на всі подібні скарги треба відповідати, що Україна була врятована завдяки німецькій крові і що з цієї причини Німеччина зберігає за собою право розпоряджатися цими територіями згідно з загальними політичними потребами».

У п. 2 чи не вперше в офіційних документах в разі необхідності санкціонувалась «участь деяких українців в управлінні країною на рівні повітів та регіонів у формі комітетів довіри. У вищих органах влади поодинокі гідні довіри українці можуть бути запрошені тільки для консультацій, без того, щоб із цього впливали будь-які домовленості чи зобов'язання політичного характеру»¹⁶.

Насправді, нацисти не припускали жодних форм самоврядування на українських землях, сформовані самостійниками місцеві органи швидко підпорядкували своєму беззаперечному впливу. Управлінські структури, до роботи в яких залучали місцеве населення (міські управи, поліція, старости і т.п.) мали статус допоміжних адміністративних органів, повністю підконтрольних окупантам. Єдиною організацією, що опікувалась соціально-економічними, етноконфесійними та культурно-освітніми інтересами східно-галицького соціуму, залишався УЦК. Щоправда, в його діяльності абсолютно виключався політичний контекст. На території райхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації не існувало подібних інституцій, які могли б координувати громадські ініціативи місцевого населення.

У п. 4 документа наголошувалося: «...До українського населення так довго, як воно передусім у сільському господарстві покійно співпрацює, треба ставитися з доброзичливістю. Але дуже поширені серед німців прагнення залишити доступними для чужоземного населення їхні власні звичаї, форми, навіть лише з повсякденного життя і в цей спосіб підняти життєвий рівень, мають бути категорично заборонені»¹⁷.

У таємній директиві «Політика й управління людьми в Україні», що вийшла з надр Міністерства окупованих територій, наголошувалося: «Українець, чия земля була визволена німецькою кров'ю, не має права висувати свої вимоги ані

* Українська національна рада була сформована влітку 1941 р. у Львові під назвою Рада Сеньйорів і взяла на себе політичну й соціально-економічну репрезентацію Волині, Галичини й Холмщини перед німецькими властями. До її складу входили митрополит греко-католицької церкви А.Шептицький (почесний президент і протектор), К.Левицький (голова), о. Ю.Дзерович і Л.Турчин (заступники), А.Білецький (секретар), архієпископ Й.Сліпий, о. Г.Костельник, М.Панчишин, М.Волошин, В.Симович.

в галузі культури, ані в політиці. Ми повинні використати українця як робочу силу, ... при цьому віжки мають бути натягнуті, бо вони здатні лише руйнувати ... Добре керівництво і постійний нагляд – ось що потрібно, аби примусити українця працювати.

...З огляду на те, що українець неспроможний сам управляти, ми повинні взяти цю функцію на себе»¹⁸.

Не можна обійти стороною ще один установчий документ – «Двадцять заповідей для поведінки на Сході й поведження з росіянами» (11 серпня 1941 р.). У ньому містилися вказівки, які мали б допомогти виконанню німецькими посадовцями поставлених перед ними завдань. Насамперед звертає на себе увагу відсутність етнічної диференціації місцевого населення (за давньою традицією у документі всі радянські люди називалися «росіянами»). Відразу поставивши себе над завойованими народами («росіяни завжди розглядали німців як вищих істот»), автори заповідей менторським тоном зауважували: «Росіяни завжди намагаються бути лише масою, якою управляють. Таким чином на них буде впливати й німецьке вторгнення, адже знову збуваються їхні бажання: прийди і керуй нами». Заклик не виявляти м'якості й сентиментальності супроводжується застереженнями на кшталт: «Співчуття до росіян є фальшивим, адже цей народ століттями переносить злидні та голод. Не намагайся перекладати німецький життєвий стандарт на росіян та відповідно до нього змінювати місцевий спосіб життя». Співробітники всіх окупаційних структур мали уникати «пятик із росіянами» та остерегатися спілкування з місцевою інтелігенцією¹⁹.

Саме інтелігенцію нацисти вважали найбільш небезпечною для себе категорією місцевого населення, з середовища якої можна очікувати опозиційних імпульсів та спротиву «новому порядку». Після масового вбивства польської та єврейської інтелігенції у Львові німці вже не вдавалися до таких акцій в інших регіонах України (виняток становить цілеспрямоване винищення єврейства як етнічної спільноти). Українську інтелігенцію нацисти «нейтралізували» не за етнічною ознакою, а з політичних міркувань. За винятком заручників, які здебільшого випадково потрапляли до рук карателів, представники інтелігенції ставали об'єктом нацистського терору як учасники чи симпатичні радянського руху опору чи українського самостійницького руху. Характерним є те, що і для тих, і для інших гітлерівська пропаганда та юстиція виробили одну дефініцію – «бандитизм».

Після евакуації радянських вузів на окупованій території республіки залишилося чимало викладачів та студентів. У деяких містах завдяки зусиллям громадськості вдалося відновити навчальний процес і наукові дослідження, однак, підтримки з боку німецьких властей вони не мали, оскільки Е.Кох (у цьому його позиція збігалася з А.Гітлером) був послідовним противником вищої освіти для українців. Він цинічно заявляв: «Українцям не треба думати про школи й університети, тому що вони зобов'язані працювати, а для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім недоцільним, бо тубільцеві-хліборобу і тубільцеві-робітнику освіта лише зашкодить»²⁰. 21 січня 1942 р. А.Розенберг підписав розпорядження про вищу освіту в райхскомісаріаті «Україна». У ньому наголошувалося, що трактування питань про вищі навчальні заклади має узгоджуватися з такими принципами: «І. Всі вищі учбові заклади в райхскомісаріаті "Україна" належить до наступних вказівок закрити. Це сто-

сується також самостійних факультетів робітничих університетів, самостійних інститутів, філій радянської Академії [наук], вищих професійних шкіл та всіх установ подібного роду.

II. Виняток щодо поданого в п. I розпорядження стосується медичних, ветеринарних, сільськогосподарських, лісотехнічних і технічних факультетів, а також природничих професій, вивчення яких є необхідним на вищевказаних факультетах. (Наприклад, для медицини: фізика, хімія.) Ці факультети слід вести як організаційно і професійно самостійні.

Те саме стосується вищих професійних шкіл, інститутів, академій та інших установ, які належать до вищевказаних галузей».

Студенти останніх курсів могли завершити навчання «пізніше» за умови, що вони заслужать це право своєю зразковою поведінкою. Викладацький склад звільнявся, причому можливість його подальшого працевлаштування також обумовлювалася «політичною надійністю»²¹. Отож, нацисти від початку виключили гуманітарну складову вищої школи і робили це цілком свідомо з огляду на можливі ризики з боку молоді генерації.

Проблеми з виконанням планів набору робочої сили для Райху підштовхувала Е.Коха до закриття низки середніх соціальних навчальних закладів. Це спричинило ремствування з боку А.Розенберга, який вважав необхідним існування цієї освітньої ланки для підготовки кваліфікованих кадрів, без яких неможливо було належним чином організувати життя і виробництво на окупованих територіях.

Унаслідок евакуації, бойових дій та окупації було знищено, пограбовано і частково зруйновано 116 навчальних вузівських корпусів²². За цих умов практично припинився процес відтворення української інтелігенції як важливого компонента повноцінного етнічного організму, що врешті цілковито відповідало інтересам Берліна. У липні 1942 р. фюрер у тісному колі спільників розмірковував: «Нехай у них будуть школи, і коли вони захочуть до них ходити, то нехай платять за це. Але максимум, чого їх слід навчати, — це розрізняти дорожні знаки. Уроки географії мають зводитися до того, щоб примусити їх запам'ятати: столиця Райху — Берлін і кожен з них хоч раз у житті мусить там побувати. Крім того, цілком достатньо буде навчити тубільців, наприклад, українців, трохи читати і писати по-німецьки, а такі предмети, як арифметика тощо, в цих школах зовсім ні до чого»²³. Іншого разу він кинув: «Найліпше навчити б їх тільки мові жестів... А розумової роботи їх учити не слід»²⁴.

Якщо творці нацистської ідеології, а також керівники Німеччини незрідка вдавалися до фігуральних виразів, то відповідальні особи, на яких накладалася реалізація цього курсу на «східних територіях» оцінювали ситуацію з практичної точки зору. Під час наради у штаб-квартирі райхскомісара «України» (серпень, 1942 р.) її господар висловився стисло і категорично: «Освіта українців повинна утримуватись на низькому рівні. Відповідно до цього має проводитися шкільна політика. Трирічні школи дають уже занадто високу освіту»²⁵. А у звіті німецьких спецслужб про стан справ в Україні вказувалося, що головна небезпека для німецької адміністрації полягає не у відновленні та поширенні більшовицької ідеології серед місцевих мешканців, а в зростанні національної свідомості, що безпосередньо пов'язана з рівнем освіти. Автори документа наголошували: «Масова освіта — це ризик для тоталітарних систем, бо, загалом, вона підготовляє людину до критичного думання, до реальної оцінки власного становища і харак-

теру влади... Не будемо під нашим доглядом сприяти шкільному вихованню. Ми мусимо тримати місцеве населення в темноті»²⁶.

Якщо спочатку німецькі власті зосередилися на вилученні з навчальних програм та підручників сюжетів більшовицького спрямування, то вже незабаром вивели на рівень ідеологічного протистояння спроби самостійницьких сил надати змісту шкільної освіти національного звучання. Принципового значення набував мовний режим, причому не тільки в освітніх, а й у всіх інших установах, а також періодичній пресі. В «Основних вказівках про поведження з українським населенням» (вересень 1941 р.) зазначалося: «Вживання усної та письмової української мови не треба обмежувати. Дозволяється українська преса за умови, що вона утримується в обмежувальному обсязі та підлягає суворій цензурі»²⁷. Українською мовою видавалося 189 газет з усіх 280 періодичних видань на окупованій території республіки²⁸.

Згідно з директивою Розенберга «Про використання мов в Україні» (2 лютого 1942 р.), німецька мова вважалася офіційною для окупаційної адміністрації, українська – для допоміжних органів управління (міських, окружних управ тощо), всі нормативні документи й розпорядження властей мали публікуватися двома цими мовами. У регіонах з російським населенням запровадження української мови як офіційної ставилося в залежність від конкретної мовної ситуації. Водночас українська мова, навіть у місцевостях з переважаючим російським масивом, була обов'язковою для вивчення в освітніх закладах, оскільки засобами мовної політики та примусовими міграціями передбачалося здійснити українізацію Східної та Південної України²⁹.

Прагнучи стимулювати міжнаціональну напруженість у тих регіонах України, де мешкало багато етнічних росіян, німецькі власті чинили утиски російської мови. В одному з німецьких документів (жовтень 1941 р.) містилась така інформація: «З допомогою малочислених наявних учителів організований тимчасовий навчальний процес, почасти без підручників. Скрізь замість російської викладається німецька мова. Російська мова повинна бути повністю витіснена і в майбутньому має вживатися лише українська та німецька»³⁰.

Спеціальні завдання одержали ідеологічні структури III Райху, покликані усіляко підтримувати антиросійські (а, значить, – і антибільшовицькі, на переконання Берліна) настрої українців. Яскравою ілюстрацією таких підходів є директиви щодо ведення пропаганди в Україні, вироблені відомством А.Розенберга 16 грудня 1942 р. У п. 1 наголошувалося: «Необхідно розпалювати ненависть до Москви – і не лише до більшовизму, який є винуватцем нинішнього жахливо злиденного становища країни, – а й ненависть до всього великоросійського взагалі, проти якого Україна боролася в часи Хмельницького і пізніше разом з Карлом XII»³¹. Далі містилися рекомендації пробуджувати спогади про Голодомор і сталінські репресії.

Обіцянки преференцій українцям порівняно з росіянами нічого не змінювали по суті, оскільки Берлін категорично відмовлявся сприяти розв'язанню основної складової «українського питання» – відродження національної суверенної державності.

Не володіючи реальною інформацією про геополітичні плани Німеччини, українські політичні сили самостійницької орієнтації в еміграції сподівалися на її допомогу в завоюванні незалежності України. На адресу райхсканцлера над-

ходили меморандуми від різних українських організацій і партій. Так, у меморандумі ОУН(м) від 14 квітня 1941 р. зазначалося, що метою ОУН є «відновлення незалежної, суверенної української держави на заселеній українським народом території між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем». Задля зміцнення цієї держави передбачалося переселити етнічних українців з Далекого Сходу й Сибіру в Україну, а російський елемент – з українських теренів – до Росії, що створило б стійкий фундамент для моноетнічної держави. За підтримку цих планів Німеччина могла одержати значні економічні дивіденди³².

Наскрізною ідеєю меморандуму керівників УЦК та УНО В.Кубійовича й Т.Омельченка (10 червня 1941 р.) стала необхідність створення української держави, що мала стати буфером проти російської експансії та аграрно-сировинною базою для індустріальної Європи. Простягаючись до Волги, Каспію і Кавказу, вона мала керуватися авторитарним режимом на чолі з вождем³³.

Принципово іншим за духом був меморандум ОУН(б), підготовлений 15 червня і переданий до райхсканцелярії через тиждень. Не вдаючись до дипломатичних реверансів, бандерівський провід констатував, що німецьке керівництво в цілому хибно оцінює суспільно-політичну ситуацію в Україні: «Така позиція, недооцінка всіх внутрішніх українських факторів, може призвести до невірної німецької політичної лінії щодо України, що, в свою чергу, може стати причиною неправильної тактики Німецького Райху у вирішенні української проблеми». Попереджаючи гітлерівців про те, що після доброзичливої зустрічі німецьких військ у разі ігнорування життєвих інтересів українців можлива кардинальна зміна настроїв, лідери ОУН(б) заявляли: «Новий європейський порядок без самостійної національної української держави є немислимим... Українець також, яким його створили останні двадцять років, повний рішучості створити підвалини, які б забезпечили національний розвиток в незалежній державі. З цією рішучістю повинна рахуватися кожна держава, яка, переслідуючи власні інтереси, хоче створити новий порядок на східноєвропейському просторі»³⁴.

Жодне з цих звернень не дійшло до Гітлера, але його підлегли різко негативно відреагували на ультимативні по суті вимоги ОУН(б). А під час зустрічі представників німецького уряду з членами Українського національного комітету і С.Бандерою заступник державного секретаря Кундт, торкаючись формулювання у меморандумі про те, що Райх і вермахт є союзниками українських самостійників, наголосив: «Ми не є союзниками, ми є завойовниками російсько-радянської території»³⁵.

Всі події, що мали місце на українських землях після цього, – суцільна низка відверто антиукраїнських дій німецьких окупантів. Несприйняття будь-яких політичних вимог українців, послідовне і цілісне переслідування учасників національно-визвольного руху з арештами і стратами (незрідка – привселюдними), повне ігнорування тогочасних реалій і настроїв української спільноти – все це складові нацистського курсу, обумовленого колонізаторськими й грабіжницькими інтересами Берліна.

Спроби формування національних підрозділів з українців здебільшого були не поступками домаганням самостійницьких сил, а прагненням «залатати» величезні кадрові діри в діючій армії, що зазнавала на Східному фронті все більших втрат. При цьому український самостійницький табір не підтримував ні власівську РОА, ні Комітет визволення народів Росії, як і всі інші суто колаборантські

формування в різних куточках України. Єдиний виняток становить випадок з дивізією військ СС «Галичина», створення якої лобіювали лідери УЦК, сподіваючись у такий спосіб закласти основи майбутньої української армії. Але й це національне за складом формування німці використали як «гарматне м'ясо», про що детально сказано в сучасній літературі³⁶.

Слід визнати, що перестороги ОУН(б) мали сенс. Системна криза окупаційного режиму в Україні, поширення масового активного і пасивного спротиву «новому порядку» не в останню чергу були спричинені неадекватною національною політикою. Визнання цього зустрічаємо в багатьох німецьких документах вже з початку 1943 р. У пропозиціях щодо зміни німецької політики на Сході (16 січня 1943 р.), призначених для фюрера, зверталась увага на те, що народи, які вбачали у німецькій армії визволителя від більшовицької тиранії, стикнулися з позбавленням прав та експлуатацією чужоземцями. Це зробило примарними сподівання на те, що «росіянин, українець, естонець чи грузин боротиметься і загине за нас, бачачи свій народ у стані принизливого рабства».

Зміст пропозицій зводився до такого: на противагу Атлантичній Хартії має бути висунута Хартія про новий європейський устрій, згідно з якою пригноблені народи буде визнано «рівноправними партнерами європейської співдружності народів», спрямованих проти Радянського Союзу³⁷. Як і решту ініціатив шефа Міністерства східних територій, ці пропозиції Гітлер проігнорував.

22 жовтня 1943 р. відповідні служби командування групи армій «Південь» підготували документ «Обсяг та дія німецької пропаганди в містах і селах України», в якому містився пункт «Початкові помилки в розбудові пропаганди в Україні». У ньому вказувалося, що ототожнення українців з більшовиками, а також переконання у відсутності української культури визначали ставлення до них з боку німецьких чиновників. «Замість того, щоб опертися у пропагандистській роботі на національно свідомі елементи, до співпраці були залучені особи, які не мали нічого спільного з українськими справами або були залишені запеклими ворогами німців як агенти... персонал призначеного німцями українського управління майже 70% поповнювався з більшовиків... Завдяки діяльності більшовицьких агентів, яким удалося проникнути в апарат німецької служби безпеки, почалося переслідування національно-свідомого елемента, який був відданий німцям».

Перебільшуючи як роль радянських агентів, так і лояльність «національно свідомих елементів», німецькі служби все ж досить точно окреслили тенденцію, пов'язану з латентним протистоянням українських і російських сил, яким окупанти не змогли скористатися повною мірою. Автори документа визнавали також негативні наслідки створення російських національних формувань (козачих на-самперед), що тероризували і гвалтували мешканців Білої Церкви, Гайсина, Таращі, Монастирища й інших містечок, а також обурення української громадськості з приводу влаштованих мітингів, на яких бургомістри деяких міст закликали українців вступати до РОА. «Росіяни, які завдяки німцям увійшли в український адміністративний апарат, вимагають від українського населення розмовляти в цих установах російською мовою, аби не потрапити під підозру в належності до націоналістичного руху. Театр, кіно, музика, література русифікуються, щоб довести німцям потворність української культури. ...Пропаганда через музику, спів, театр виконала в деякій мірі своє завдання. Театральні постановки російською мовою, поставлені російськими селами з наголошенням російським характером,

служили ідеї “єдиної неподільної російської імперії”». Коли переслідуваний радянськими каральними органами письменник Сеїнник у 1942 р. написав п’єсу «Марко Отава», у якій зобразив реалії сталінської тиранії, її лише чотири рази поставили у с. Кам’янському на Дніпропетровщині. Після цього голова II відділу міського комісаріату Пфайфер заборонив виставу, хоча місцева громадськість сприйняла постановки з великим захопленням, а заборону розцінила як «доказ негативного ставлення німців до конкретних справ українського життя». Пізніше репресований радянською владою директор театру був звільнений, а замість нього призначений росіянин. Він одержав наказ ставити російські п’єси, хоча 81% місцевого населення було українцями. Зазначалося, що такі випадки були непоодинокі. «Намагання українських кіл... отримали більше свободи в справах літератури і мистецтва сприймалися як антидержавні дії, в той час як домагання росіян у цьому самому напрямі повністю задовольнялися. В областях, що керувалися цивільною адміністрацією, протягом двох років не було надруковано жодної п’єси українського письменника... Редакції великої частини українських газет заповнені більшовицькими агентами і запеклими ворогами України, які систематично цькують український народ»³⁸. Навіть зробивши поправку на здатність німецьких ідеологічних служб гіперболізувати чи применшувати певні риси того чи іншого явища, слід взяти до уваги наведені в документі особливості суспільного життя в регіонах спільного проживання українців та росіян.

Далі у документі йдеться про те, що заклики, брошури, листівки, радіопередачі, інші засоби інформаційного впливу редагувалися людьми, 90% яких не знали ні країни, ні народу, ні його прагнень. Звідси – мовні й історичні помилки, повна безпорадність у спробах «достукатися» до сердець людей. Як приклад наводиться звичка вживати в пропагандистських матеріалах слово «тубільці» замість «населення», що викликало обурення в Україні.

Одним із найпомітніших контрагентів міжнаціональних відносин в окупаційний період стала Організація українських націоналістів. Не вдаючись до викладу її ідеологічних постулатів, які детально висвітлені в науковій літературі³⁹, зазначимо лише стрижневу політичну лінію, якої послідовно дотримувалися і мельниківська, і бандерівська фракції у цей час: сповідуючи принципи «національного солідаризму» й «націократії обидві течії виступали за відродження Української суверенної соборної держави» (УСД) шляхом національної революції. Бандерівська програма містила заклик до української революції «в московській імперії СРСР в парі з визвольною боротьбою поневолених Москвою народів під гаслом: “Свобода народам і людині”», а також відчутний антисемітський компонент, оскільки євреї трактувалися «підпорою московсько-більшовицького режиму й винуватцями сталінських репресій проти українців»⁴⁰.

З початком агресії Німеччини проти СРСР на західноукраїнських землях поширюється повстанський рух, інспірований ОУН. Він мав ознаки партизанської боротьби проти радянської влади й ар’єргардів Червоної армії і мав на меті захоплення влади в українських містах і селах. Створюючи свої органи управління та міліцію, члени оунівських похідних груп засвідчували перед німцями здатність українських самостійницьких сил успішно виконувати державотворчі функції. Однак дуже швидко німці недвозначно показали, хто є справжнім господарем становища, перетворивши національні органи самоврядування на звичайний придаток окупаційних структур. У брутальний спосіб припинялися спроби гро-

мадських об'єднань взяти на себе роль політичних представництв української спільноти. Гітлерівці заборонили діяльність УНРад у Львові та Києві. Така ж доля спіткала «Українську раду довірених осіб» на чолі зі С.Скрипником. Створена за підтримки професора Г.Коха організація сподівалася, що німці залучать до роботи в органах влади насамперед українців, а не росіян чи поляків⁴¹, і претендувала на те, аби призначати керівників українських виконавчих і судових органів, видавати розпорядження та накази для української адміністрації. У вересні Е.Кох засудив ініціативу Г.Коха і припинив діяльність Ради⁴². На терор окупантів наштовхнулися державотворчі амбіції і в інших регіонах України. Так, члени похідної групи ОУН(б), які сформували управлінські органи в Дніпропетровську, були арештовані айнзатцкомандою-6 СД.

Агресія Німеччини та СРСР проти Польщі стимулювала активність ОУН, яка сприйняла нову ситуацію як перший крок до відродження української державності. Разом із тим тверезо оцінюючи баланс і геополітичну стратегію керівництва III Райху та Радянського Союзу, націоналістичний провід готувався до тривалої і важкої боротьби. 1 вересня 1939 р. оприлюднено інструкції «Націоналістичної пресової служби», в яких зокрема, наголошувалося: «1) Українські визвольні змагання мають власну мету і на них не може впливати ніяка міжнародна ситуація; 2) ОУН виступить лише тоді, коли для цього буде “найвигідніша хвилина”, негайний виступ з початком війни був би на користь “сторонніх сил”; 3) Українські визвольні змагання, спрямовані проти Москви, є фактором міжнародного значення»⁴³.

Після розриву з мельниківцями ОУН(б) оприлюднила «Маніфест українських націоналістів», в якому містився заклик до боротьби «за визволення українського народу та усіх поневолених Москвою народів, усіх українців, незалежно від їх політичних вподобань і партійної приналежності – з комуністами й комсомольцями включно»⁴⁴. Закликаючи до об'єднання зусиль усіх народів Радянського Союзу у боротьбі проти сталінського імперіалізму, ОУН особливу увагу приділяла російському народові. Цей курс проголошено вже в постановах II ВЗ ОУН у квітні 1941 р. У них містилися заклики до росіян виступати проти чинного режиму, який спричинив до втрати всіма поневоленими радянським тоталітаризмом народами, в тому числі росіянами, всіх прав і свободу⁴⁵.

Керівники оунівської мережі швидко зрозуміли, що переоцінили антирадянські настрої мешканців Великої України. В одній зі своїх праць Д.Маївський, констатує «почуття національно-політичної меншовартості значної частини українського населення щодо Росії», з прикрістю визнав, що національна належність має, «особливо в містах, мале значення, скоріше регіонально-територіальне, ніж національно-політичне». Майже повну байдужість місцева громадськість виявила й до ідей «дійового» націоналізму донцовського типу⁴⁶.

Багатьом жителям Східної та Південної України (причому не тільки російської, а й української національності) було важко зрозуміти, чому українські націоналісти головним ворогом вважають комуністів, активно не протидіючи антиукраїнським крокам гітлерівців. Не знаходили підтримки відверто антиросійські гасла. Коли в грудні 1941 р. в Донбасі з'явилися летючки, в яких містилися заклики «Геть кацапів з України! Україна для українців!», це викликало збентеження у багатьох людей. Дехто казав: «У мене тільки в паспорті стоїть руський, але ж я народився в Україні і звідси нікуди не піду»⁴⁷. Оунівці також

зустріли протидію російських груп різної політичної орієнтації та антиукраїнськи налаштованих місцевих громадян і російськомовних фольксдойче.

У документах обох відламків ОУН простежується еволюція програмних та ідеологічних постулатів. Так, у постановах II конференції ОУН (квітень 1942 р.) читаємо: «Ставлення до москалів. Ми поборюємо політичний і культурний актив і всі форми політичного й культурного москвофільства, як знаряддя московського імперіалізму, нейтралізуючи пасивну московську масу»⁴⁸. У постановах III конференції ОУН (лютий 1943 р.), як і в попередніх аналогічних документах, головною метою визначався розвал СРСР і створення національних держав українського та інших поневолених народів⁴⁹.

Суворі реалії війни стимулювали перегляд особливо одіозних ідеологічних настанов українського націоналізму, демократизацію програмних засад. Рішення III Надзвичайного великого збору (21–25 серпня 1943 р.) є переконливим віддзеркаленням таких зрушень. Цю виразну тенденцію позиціонували документи Української головної визвольної ради і самі обставини, що спричинили її появу (липень 1944 р.). Один із теоретиків ОУН, який обстоював курс на модернізацію ОУН, Й.Позичанюк, так окреслив позицію в «російському питанні»: «Ми боремося не з російським народом, а з більшовизмом. Ми хочемо завалити не Росію, <...> але тотальний більшовицький режим... Ми боремося за конкретну українську незалежну демократичну державу. Але так само ми боремося і за російську, і за демократичні держави інших народів старого й нового СРСР... Ми боремося рука об руку з російським народом проти більшовизму... Поки є спільна мета, — буде й спільний шлях»⁵⁰.

Великого значення проблемам міжнаціональних відносин надавали ідеологічні структури ОУН та УПА. Серед запропонованої тематики ідейно-політичного вишколу у «Програмі виховних гуртків, докладів і лекцій в УПА» пропонувалися й такі: «Відношення до поляків, росіян, білорусів, чехів і інших національностей», «Як обходитися з полоненими української і інших національностей, що попадуть в УПА», «Відношення до московського імперіалізму і народу» та ін.⁵¹

У летючій «За що бореться Українська Повстанська Армія» (серпень 1943 р.) поряд з усталеними програмними принципами задеклароване «право національних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру», а також «рівність усіх громадян, незалежно від їх національності, в державних та громадянських правах і обов'язках»⁵².

Улітку 1944 р. виникла Народно-визвольна революційна організація, що засвідчило переорієнтацію частини оунівців на національно-демократичні засади. Характеризуючи платформу НВРО стосовно росіян, Д.Маївський звернув увагу на одну проблему: «...Мусимо собі виразно сказати про московський націоналізм, зокрема його шовіністичну спрямованість». Цей чинник трактувався як деструктивний у відносинах між двома народами⁵³.

Теоретичні настанови враховувалися у практичній діяльності підпілля ОУН і відділів УПА, що зрештою вплинуло на їхній національний склад. О.Сабуров писав, що серед бійців УПА «є 40 відсотків неукраїнської національності (узбеки, грузини, осетини, черкеси, росіяни)»⁵⁴. З представників інших народів командири УПА сформували 15 національних відділів⁵⁵. У наказі по групі УПА «Турів» (Волинь) від 30 жовтня 1943 р. наголошувалося: «З огляду на те, що в нашій армії

існують чужонаціональні відділи, – дбати про добрі дружні взаємовідносини з чужонаціональними стрільцями»⁵⁶. В «Огляді суспільно-політичних подій на північно-західних українських землях за квітень 1943 р.» ОУН(б) про росіян на Володимирщині та Горохівщині повідомлялося: «Цих в терені є мала кількість. Місцеві не проявляють жодної ініціативи. Полонені й козаки охоче хочуть іти до УПА». Через місяць з Горохівщини надійшла інформація такого змісту: «Москалі до нас відносяться добре, хочуть разом з нами бити німців. Багато з-поміж них є самостійницької думки і не мають зброї, хочуть створити свою московську державу. Тому що вони є на нашій землі і не мають зброї, хочуть з нами співпрацювати». 30 вересня 1943 р. комендант одного з воєнних регіонів Рівненщини «Невмирущий» повідомляв: «Руських приблизно до 50 осіб, які також переважно проживають у місті Костопіль, їх ставлення до нас не вороже». Натомість комендант «Лісного» воєнного району Залізняк застерігав: «У москалів спостерігається, що симпатизують червоним». Командир одного з партизанських підрозділів ВО «Заграва» 31 серпня 1943 р. доповідав, що з німецького полону в с. Горбів (Рівненщина) прийшло четверо червоноармійців: двоє з них були росіянами, які «ставляться до нас добре». А от у звіті за 4 вересня 1943 р. комендант району № 20 повідомляв, що «22.08.43 р. боївка СБ зробила засідку на кацапів, котрі ходили по селу Кустині і сміялися з українського руху, одного кацапа вбито, а інші втекли...»⁵⁷.

Не складно помітити: у тих випадках, коли йшлося про лояльно налаштованих до повстанців людей, їх називали поважно – «росіяни», коли ж давалася інформація про шовіністичні, антиукраїнські, прокомуністичні прояви, – лексика змінювалась на зневажливі «москаль» і «кацапи». Та все ж вирішальним критерієм оцінки вчинків і явищ залишалася не етнічна, а політична складова.

На Волині мешкала майже 16-тисячна чеська діаспора. В огляді суспільно-політичної ситуації у південній частині Рівненщини (жовтень 1943 р.) уповноважений ОУН(б) повідомляв: «З національних меншин, що замешкують цей терен і з якими знаходимо спільну мову, є чехи. Вони до нас, як господарів на цьому терені, і до визвольної боротьби українського народу ставляться лояльно. Щоправда, то вони стараються асекуруватися (приспосуватися. – *Авт.*) скрізь – і з нами добре, і з німцями годять. Хоч як ненавидять німців, усе ж таки воліють жити в спокої»⁵⁸. Чехи з розумінням ставилися до визвольних змагань українських самостійницьких сил, однак не сприймали їхніх терористичних методів. Водночас чеське населення відмовлялося йти до радянських партизанів, розуміючи, що це неминуче стикатиме їх з українськими націоналістами⁵⁹.

Найскладнішим міжнаціональним вузлом суперечностей виявилися українсько-польські відносини воєнної доби. У результаті ліквідації Польської держави у вересні 1939 р. під контроль Німеччини відійшло 48,5% території та 22,1 млн населення країни, а до СРСР – 50% території та 13,2 млн населення. В утвореному нацистами Генеральному губернаторстві мешкало 83% поляків і 4% українців. Натомість у Східній Галичині українці становили 70% населення (близько 5 млн осіб). Велика кількість поляків проживала на Волині. Значна їх частина прибула з історичної частини П Речі Посполитої як «осадники» з метою зміцнення польської присутності у краї. Протягом трьох депортаційних акцій (у лютому, квітні і червні 1940 р.) з території Західної України радянські власті при-

мусово виселили понад 550 тис. осіб⁶⁰. В.Земсков подає інші дані: за період від лютого 1940 до червня 1941 р. з західних областей УРСР і БРСР та Литовської РСР було депортовано 380 тис. поляків. Крім того, до 15 вересня 1945 р. з Західної України у заслання на поселення прибуло 9595 осіб різних національностей⁶¹. Та й після цього в Західній Україні залишалися великі польські анклавні поміж домінуючим українським масивом. Українсько-польське порубіжжя практично ніколи не було суто географічним поняттям, включаючи етноконфесійні, ментальні, історико-культурні компоненти. Війна каталізувала старі суперечності й породила низку нових, які до часу вміло використовували нацистські окупанти. Гітлерівська національна політика в поліетнічних регіонах Західної України базувалась на принципі «поділяй і володарюй». Першим «пробним каменем» стали антиєврейські акції. За словами Л.Зашкільняка і М.Крикуна, у ставленні до євреїв «польське суспільство поділялося: маргінальні верстви зловтішалися, спостерігаючи за винищенням євреїв, а окремі націоналістичні кола поширювали думки, що “німці роблять за нас брудну роботу”. Інша частина населення надавала євреям можливу допомогу, з ризиком для власного життя переховувала єврейські родини. Близько 850 поляків були страчені за допомогу євреям»⁶².

Вважаючи Польщу ворогом III Райху, Берлін усіма засобами намагався вбити в поляках саму думку про можливість відновлення державності. Нацисти у жорстокий спосіб переслідували будь-які прояви опозиційної політичної активності як українців, так і поляків, переводячи контакти з ними винятково у площину військової та економічної співпраці.

Каральні підрозділи нацистів знищували польську інтелігенцію, представників громадських і політичних організацій. Та навіть на цьому тлі осібно виступають підступно вибудовані й задалегідь змодельовані заходи німецької адміністрації з виселення поляків з Грубешівського та інших повітів. Їхні землі, господарські будівлі передавалися українським селянам, переселенцям із Замойщини, причому незрідка останні, передчуваючи недобре, йшли на такий крок тільки під страхом репресій.

Міна сповільненої дії, закладена гітлерівцями під фундамент польсько-українських взаємин, вибухнула влітку 1942 р. На Грубешівщині польські бойовики вбили близько 40 провідних українських діячів, у тому числі солтиса Т.Костюка, селянина С.Була з Гостинного, мужа довір'я П.Лагоду з Малича, вїта Є.Яроша з Молодятичів, священника С.Маленка з с. Дратова на Білоградщині, вчителів А.Шавалю і Т.Когуту, вїта І.Шурбу, мужа довір'я І.Габуду, солтиса М.Бринкевича, волосного агронома Б.Панчишина на Володавщині, працівника Українського допомогового комітету М.Левицького на Краківщині⁶³. Відповідь українців не забарилася. Спалахи насильства, доносництво у німецькі спецслужби зафіксовані практично скрізь, де спільно проживали українці й поляки. Невдовзі ксенофобія набула організованих форм.

Допоки доля німецько-радянського протистояння не була вирішена на фронті, ОУН вважала своїм ворогом більшовиків. Поразки вермахту 1943 р. актуалізували антипольський вектор і підштовхнули радикальне крило ОУН і командування УПА до пошуку шляхів розв'язання проблеми польської присутності на Волині. Прагнення витіснити поляків з етнічних українських територій оформилось у політичне рішення. Та коли з'ясувалося, що навіть під загрозою

застосування сили польське населення не бажає залишати насиджених місць, почалася збройна акція, ініційована ОУН(б). У таємній директиві командира УПА Кліма Савура містилося розпорядження «провести широкомасштабну акцію ліквідації польського елемента». «Тієї боротьби не можемо програти, і будь-якою ціною слід послабити польські сили. Села, розташовані у лісах, а також біля лісних масивів, повинні зникнути з поверхні землі»⁶⁴.

Серед причин кровопролиття слід виокремити кілька. По-перше, позиція керівників польських та українських націоналістичних організацій відзначалися крайньою непоступливістю і неприхованим шовінізмом. Ці погляди знаходили відгук та співчуття у середовищі низового активу й резонували з давніми й зовсім свіжими взаємними образами широких кіл польської та української громадськості. У звіті командування АК Львівського регіону (грудень 1942 р.) повідомлялося: «Ставлення до українців скрізь вороже. В жодній дискусії не проглядається хоча б якийсь політичний реалізм стосовно української справи. Кожна програма, що ставить собі за мету вирішення українського питання, якщо тільки вона передбачає, що господарями на цій землі можуть бути тільки поляки, знаходить всебічну підтримку в тутешньому середовищі. Будь-який проект з наданням цим землям політичної автономії приречений на невдачу і будь-хто, навіть найбільш популярна особистість, якщо підтримуватиме його, не знайде тут схвалення»⁶⁵.

У свою чергу, у «Вказівках на перші дні організації державного життя» бандерівської ОУН (перша половина 1941 р.) наголошувалося: «Винищувати в боротьбі зокрема тих, що боронитимуть режим, переселяти їх в [інші] землі, винищувати головню інтелігенцію, якої не вільно допускати до ніяких урядів, і взагалі унеможлиблюємо продукування інтелігенції, себто доступ до шкіл і т.д., <...> польських селян асимілювати...»⁶⁶.

За словами поляка С.Вронського, збройні відділи, що підпорядковувалися Армії Крайовій, мали «взяти участь у реалізації плану “Буря”, головною ідеєю якого було прагнення до захоплення етнічних українських земель і включення їх до складу Польщі»⁶⁷. Наприкінці 1943 р. Бюро інформації і пропаганди (БіП) Головної Команди АК під керівництвом Я.Ржепецького видали інструкцію для коменданта Львівського округу АК, начальників штабів та БіП, в якій, поміж іншим, вказувалося на необхідність не порушувати «ганебної для нас справи знищення православної церкви за наказом польського уряду на Підляшші і Холмщині в 1938 році», а також усунення з преси, листівок і розмов таких фраз: «Брати українці», «Плече до плеча», «За вашу і нашу свободу», «Рівні з рівними», «Вільні з вільними» тощо⁶⁸.

По-друге, ескалації міжнаціонального конфлікту сприяло те, що в колаборантських формуваннях («шущманшафтах» та ін.) було задіяно багато і українців, і поляків, які залучалися до «пацифікації» місцевого населення (під цим евфемізмом розумілися каральні операції гітлерівців у зонах, де діяли радянські партизани). Незрідка вони набували національного, а не політичного забарвлення, що породжувало акції помсти. 27 квітня 1943 р. партизанські вожаки О.Федоров, Л.Кизя й В.Бегма доповідали начальникові Українського штабу партизанського руху Т.Строкачу про те, що у південних районах області Дубно, Клевань та інших німці озброюють поляків гвинтівкам і кулеметами для боротьби проти партизанів і націоналістів⁶⁹.

По-третє, вже восени 1941 р. боївки ендеків почали планомірну ліквідацію українських громадських діячів у Генеральному губернаторстві, а весною 1942 р. на Холмщині жертвами терактів і зіткнень стало близько 400 українців. Це стало детонатором міжнаціонального вибуху⁷⁰.

По-четверте, свою зацікавленість у тому, щоб ні українські, ні польські націоналістичні кола не встановили свій контроль у регіоні, виявив Кремль. Радянські партизани й підпільники досить часто своїми діями провокували каральні акції окупантів, які збурювали українсько-польське протистояння. Радянське командування активно використовувало поляків для боротьби проти українського націоналістичного підпілля. До складу багатьох партизанських загонів та винищувальних батальйонів входили переважно поляки. Один із таких підрозділів очолив Р.Сатановський, який у листі до О.Сабурова висловлював переконання, що червоний польський партизанський загін «буде передовим агентурно-розвідувальним загonom на території Польщі» і «школою майбутніх соціалістичних кадрів Польщі»⁷¹. Польськими за складом стали винищувальні батальйони у Соснівському районі Рівненщини, Комарнівському районі Дрогобиччини та в інших районах Західної України.

Слід згадати й про обопільні зусилля, спрямовані на пошук шляхів взаєморозуміння і примирення. У жовтні 1943 р. Провід ОУН(б) ухвалив спеціальне рішення про польсько-українські відносини: «Польсько-українська різниця лежить сьогодні в інтересах Німеччини, а в першу чергу в інтересах більшовицької Москви, яка шляхом взаємного фізичного винищування українців і поляків змагає до тим легшого поневолення обох народів та заволодіння їхніми землями. Провід ОУН осуджує акти взаємних масових вбивств, звідки вони не походили б, і взиває все українське громадянство бути чутким на ворожу інспірацію та дотримання постанови, яку диктує інтерес національно-визвольних змагань українського народу. Заразом провід ОУН апелює до польського населення утриматись від усяких форм протиукраїнських виступів та чинно їм протиставитись. Всі самочинні акції терору, звідки вони не походили б, провід ОУН уважатиме чужою агентурною роботою і буде їх рішуче поборювати»⁷².

Орієнтовані на емігрантський уряд у Лондоні польські національні сили також намагалися знайти мирне вирішення проблеми. Одна з інструкцій Крайової політичної репрезентації рекомендувала польському підпіллю на Волині під час переговорів з українською стороною погоджуватися з ідеєю незалежної України, але винятково в межах до 1939 р., тобто, без Галичини й Волині; гарантувати їм політичні, економічні й культурні права.

Кінець 1944 р. позначений певною корекцією акцентів у політичній лінії ОУН(б) щодо польського населення. «Поляки знайшлися в дуже подібній ситуації, як і ми... – зазначалося у тимчасових інструкціях організаційної референтури. – Це змушує нас змінити ставлення до поляків. Ми за ліквідацію конфлікту з поляками та спільну акцію проти спільного окупанта... Б'ємо тільки поляків, які пішли на співпрацю з більшовиками проти нас»⁷³. На території Підляшшя бандерівський провід рекомендував не вживати подразливу для місцевого польського населення назву «ОУН», використовуючи лише абревіатуру «УПА»⁷⁴. Однак досягти компромісну не вдалося. Десятки тисяч людей замордованих у нечувано жорстокий спосіб з обох сторін (при цьому польські жертви у кілька

разів переважали українські), – таким був результат одного з найнепримиренніших міжнаціональних конфліктів 30–40-х років ХХ ст.

Специфічний відбиток на взаємини поляків та українців у місцях компактного проживання накладали складні міжконфесійні стосунки. Холмщина, Підляшшя і Волинь були переважно православними, Галичина – греко-католицькою. Поляки, які мешкали на цих землях, перебували під омофором римо-католицької церкви. Якщо Польська автокефальна церква не була заангажованою до національної боротьби українців, а деякі архієреї навіть сповідували проросійську орієнтацію, то греко-католицька церква займала виразно українську позицію, з чим мусила рахуватися Варшава. Хоча в середовищі даної конфесії існувала течія на чолі з єпископом Г.Хомишиним, який прагнув до її латинізації, більшість кліру поділяла традиціоналістсько-помірковані погляди митрополита А.Шептицького на унію як носія ідеї єднання Сходу і Заходу.

Високий авторитет римо- і греко-католицьких пастирів у польському та українському середовищі закріплював за ними роль не тільки релігійних, а й загальнонаціональних діячів. У міжнаціональних конфліктах вони здебільшого займали охоронну позицію щодо рідного етносу.

Прагнучи збалансувати ситуацію, нейтралізувати вплив радикальних сил, католицькі, уніатські й православні архієреї закликали вірян і духовенство до смирення і спокою. Так, у кількох посланнях А.Шептицького рефреном звучить заклик усвідомити всю гріховність насильства і самоцінність людського життя (послання «Не убий!» та ін.).

У кількох населених пунктах Галичини відбулися велелюдні спільні панахиди по загиблих у боротьбі за свободу, замордованих у катівнях НКВС, які відправлялися священнослужителями кількох конфесій. Однак гострота причетності до долі полеглих і рівень політизованості були настільки глибокими, що коли українські учасники церемонії в лісі Тептюжі (Дрогобич) почали співати патріотичну пісню «Не пора», польські ксьондзи демонстративно залишили кладовище⁷⁵.

На початок 1941 р. на території України проживало майже 600 тис. етнічних німців⁷⁶. Та після депортації, що здійснювалася згідно з постановою ВКП(б) від 31 серпня 1941 р. та наказу ДКО СРСР № 702 від 22 вересня, німецька діаспора України втратила понад 100 тис. осіб, вивезених до Казахстану й Сибіру. На початок 1942 р. в райхскомісаріаті «Україна» налічувалось 163,5 тис. осіб німецького походження⁷⁷, що становило близько 1% населення. Кількість колоністів з Райху тут не перевищувала 20 тис. Разом зі 130 тис. німців у «Транснїстрії» і 30-40 тис. у дистрикті «Галичина» та в Донбасі загальна чисельність представників цієї етнічної групи становила 330-340 тис. осіб⁷⁸.

Колонізаційні проекти Берліна реалізувалися шляхом створення великих німецьких поселень – «Хегевальд», «Брюкевальд» та ін. Однак масового характеру переселення з Райху в Україну не набуло.

На засіданні, присвяченому аграрному порядку в райхскомісаріаті «Україна», констатувалося: «Досить складним є обходження з фольксдойче (етнічними німцями, колоністами). Загалом німецькі села є найгіршими. Оскільки їхні найкращі елементи були депортовані, вони навіть не здатні самостійно вести господарство... Та з політичних міркувань райхсфюрер, незважаючи на нестачу чоловіків та брак професійних навичок, хоче творити німецькі поселення, яким пізніше буде надана

необхідна підтримка і консультація. Це питання політичного престижу – надати тим німецьким сім'ям, що залишилися, нову батьківщину»⁷⁹.

Фольксдойче підлягали реєстрації німецькими органами. Це давало можливість організувати їхнє матеріальне забезпечення за умови виконання вимог окупаційної адміністрації щодо місцеперебування, трудової діяльності, освіти. Однією з головних форм соціальної підтримки етнічних німців стало надання продуктових пайків і талонів на відвідування спеціальних їдалень. Фольксдойче одержували надбавки до зарплати, а також присадибні ділянки площею не менше гектара⁸⁰. Цими ж преференціями користувалися і члени родин фольксдойче, які не були німцями (але не скрізь і не завжди).

Право на отримання пільг мав тільки той, хто отримав посвідчення фольксдойче. Окупаційна адміністрація забезпечувала місцеве німецьке населення одягом та взуттям у рамках кампанії «зимова допомога», сільськогосподарським реманентом (безкоштовно), перевагами при працевлаштуванні, нормуванні робочого часу й оплати праці. Якщо українське населення потерпало від надмірного оподаткування, то фольксдойче звільнялися від податків. Фольксдойче могли отримати громадянство III Райху, але ця процедура супроводжувалась диференціацією (своєрідним «сортуванням») етнічних німців, які ставали переселенцями.

Назагал райхснімці з подивом виявляли, що їхні «брати по крові» на щойно завойованих територіях відзначалися аполітичністю, низькою національною свідомістю й меркантильністю. Керівник поліції Харкова у вересні 1942 р. доповідав: «Середній німець згадує про національність лише тоді, коли з цього він може отримати для себе будь-яку користь або задоволення (одержати продукти, бути прийнятим на роботу тощо)». В інформації гарнізонної комендатури № 796 м. Бердянськ (8 жовтня 1942 р.) вказувалося, що «саме серед фольксдойче має місце заздрість, недоброзичливість та доносництво, а відчуття єдності (соціальний світогляд), бажання працювати, а також досягнення, менші, ніж в українців»⁸¹.

Аби стимулювати національно-культурні процеси у середовищі фольксдойче, вживалися засоби ідейного впливу, створювалися спеціальні навчальні заклади, проводилися різні культурно-виховні заходи, заохочувалося вивчення німецької мови тощо. Фольксдойче мали кращі перспективи отримати освіту порівняно з представниками інших етнічних груп. У школах для фольксдойче всі предмети викладалися німецькою мовою. Цим забезпечувалися передумови для продовження навчання в освітніх закладах Райху. Так, згідно з розпорядженням райхскомісара від 13 травня 1943 р., в замку Бледау поблизу Кенігсберга мали відбуватися відбірні курси для «расово і біологічно здорових й політично благонадійних випускників середніх шкіл німецької національності віком від 17 до 24 років» для вступу до німецьких вищих професійних шкіл. Фольксдойче могли одержати вищу освіту і в межах райхскомісаріату «Україна». Для прикладу, в Києві діяв німецький педагогічний навчальний заклад, до якого за погодженням з генеральними комісарами й керівниками місцевих відділень «Гітлерюгенду» відбирали на навчання молодь 1928–1929 років народження⁸².

Заходом повернення фольксдойче в лоно німецької культури вважалася кампанія зміни слов'янських прізвищ, що були перекладом колишніх німецьких (наприклад, Волков – Вольф), а також повернення дівочих прізвищ жінкам,

які мали чоловіків німецького походження. Той, хто мав «іноземне» ім'я, а не перекладене свого часу з німецького, повинен був взяти ім'я якогось німецького родича. Ця практика поширювалась і на дружин та дітей, які перебували на утриманні. Весною 1943 р. окупаційна адміністрація ініціювала зміну тих імен, які мали давньоєврейське походження (Давид, Сара і т.п.), на германські та скандинавські (Гудрун, Інгігерда, Хельга й ін.). У спеціальному розпорядженні наголошувалося, що імена та прізвища фольксдойче повинні відповідати їхньому родоводу і свідчити про німецьке походження їх власників.

Паралельно здійснювалося перейменування населених пунктів: Михалівка (Одещина) стала називатися Шобертсдорфом, Кагановичі – Германсдорфом, Степанівка – Адольфсдорфом, Кудашівка (Дніпропетровщина) – Гінденбургом, Сталіно – Фрізенбургом, Калініне (Миколаївщина) – Гросс-Зайдеменуха.

Фольксдойче в основній своїй масі позитивно сприйняли прихід німецьких військ в Україну. Значна їх частина пішла на службу в різні адміністративні й господарські структури, збройні формування. Однак далеко не всі поділяли нацистську ідеологію і практику. Вже у жовтні 1941 р. до Берліна надійшла інформація від айнзатцгрупи-6, у якій, зокрема, вказувалося: «Місцеві німці, навіть якщо вони не є комуністами, мають абсолютно неправильні уявлення про взаємовідносини всередині Райху, а також щодо націонал-соціалістичних лідерів. Представникам інтелігенції незрозуміле поняття дискримінації. До євреїв вони звичайно ставляться байдуже. Показовим є той факт, що після вступу німецьких військ місцеві німці не вживали жодних заходів проти євреїв; більше того, вони вважали євреїв безпечними людьми, які не становлять жодної загрози»⁸³.

Попри особливий статус деякі фахівці вважають фольксдойче «привілейованими жертвами», маючи на увазі, що «адміністративне переселення на контрольовану Німеччиною територію вберегло їх від рук НКВС у 1944 р., але в подальшому стало причиною переслідувань на довгі роки»⁸⁴.

Важливим сегментом національних відносин на окупованих землях України стала релігійна сфера. Найбільшою строкатістю позначена конфесійна карта Східної Галичини, де одночасно функціонували римо-католицька, греко-католицька й православна церкви. Якщо віруючі греко-католицької церкви були переважно українцями, то до двох інших належали представники різних етнічних груп. Однак римо-католицький костел символізував польськість, а в умовах відсутності державності й будь-яких політичних інституцій – єдиною інституцією, що репрезентувала інтереси етнічних поляків на всіх окупованих територіях, де вони мешкали.

Послідовним захисником українського населення виступала греко-католицька церква. Лише величезний авторитет її першоієрарха митрополита Андрія Шептицького утримував німецькі власті від репресій проти нього у зв'язку з його принциповою позицією щодо антиукраїнської та антиєврейської політики нацистів. До речі, сам А.Шептицький і його найближче оточення багато зробили для порятунку євреїв від неминучої загибелі. Двічі викликали до гестапо й Перемиського владика Й.Коциловського, де йому погрожували концтабором за небажання заохочувати віруючих до співпраці з режимом⁸⁵. На римо-католицького митрополита А.Сапегу чинився тиск, аби схилити його до публікації пастирсько-

го листа, в якому засуджувалися акції польського антинацистського підпілля і комунізм.

Саме римо-католицьке й греко-католицьке духовенство стало своєрідним каналом контактів між польськими й українськими військово-політичними силами. Однак існували чинники, що перешкоджали використанню всіх можливостей для нівелювання суперечностей між поляками й українцями. Серед них – політична заангажованість священнослужителів, які доносили до керівництва обох церков вибірккову й відповідним чином препаровану інформацію про обставини українсько-польського протистояння.

15 листопада 1943 р. А.Шептицький адресував митрополиту Б.Твардовському листа, в якому писав: «Загинуло від вбивств багато поляків, загинуло і гине від вбивств багато українців. Екселенція впевнено стверджує, що всіх поляків забили українці, деякі крайні українці впевнено стверджують, що всіх українців забили поляки... У повній анархії, яка запанувала в країні, важко зорієнтуватись, кому приписати які вбивства»⁸⁶.

Римо-католицький і греко-католицький клір перебував під подвійним «прицілом». З одного боку, німецькі служби вимагали від нього використати свій вплив як мобілізаційний ресурс на виконання завдань окупаційних властей й відвернення місцевого населення від підтримки польського й українського національно-визвольного руху. З іншого – вони перебували під пильною увагою підпілля, яке також прагнуло скористатися авторитетом церкви у своїх цілях. Та у багатьох випадках місцеві душпастирі керувалися не конфесійними, політичними чи національними раціями, а загальнохристиянськими, закликаючи своїх прихожан до примирення, організовуючи спільні свята й відправи, переховуючи священнослужителів інших конфесій, коли їх життю загрожували. Досить часто ціною таких високогуманних вчинків було їхнє власне життя.

Водночас церковні ієрархи спромоглися деінде зміцнити власні позиції, як це було в Холмсько-Підляській єпархії. Її очолював переконаний поборник українізації православ'я єпископ Іларіон (Іван Огієнко). Він організував переклад і поширення релігійної літератури українською мовою і послідовно вживав заходів до її впровадження у повсякденну релігійну практику.

У річницю хіротонії Іларіона (19–21 жовтня 1941 р.) відбувся єпархіальний собор, в ухвалах якого стверджувалося: 1) Богослужбовою мовою Холмсько-Підляської єпархії є мова староукраїнська, тобто мова церковнослов'янська з українською вимовою; 2) де того захоче більшість парафії, благословляється там відправляти Богослужби живою українською мовою; 3) усі додаткові Богослужби (поза літургією, вечірньою і вранішньою, а також Євангелія, Апостол та всі читання з Псалтирів краще читати живою українською мовою; 4) російську вимову церковнослов'янських Богослужбових текстів слід замінити живою українською мовою. Саме така позиція була закріплена у «Внутрішньому Статуті» Автокефальної православної церкви у Генеральному губернаторстві 1942 р.

Оцінюючи етноконфесійну ситуацію в регіоні, І.Власовський констатував, що окупаційна адміністрація позитивно сприймала український характер Автокефальної православної церкви. «Українство в церковно-православному житті не було тут страшне для німців; навпаки, здобувало їм симпатії в боротьбі їх з поляками... Одначе, при признанні прав Православної Церкви та Внутрішнього Статуту її, основаному на св. канонах, в житті Православної Церкви в

Генеральній Губернії теж не все було добре. Найбільше торкається це Холмсько-Підляської єпархії; німецький уряд обіцяв направити в ній всі кривди, заподіяні православним людям польсько-католицьким шовінізмом перед війною 1939 року. Але за 5 років свого урядування в так званому Генерал-Губернаторстві німці не виконали тих обіцянок; навіть в дільниці ревіндикації загарбаних православних церков треба було багато настирливих просьб ієрархії та вірних, щоб домоглись повернення частини святинь. Забраних за Польщі земель, садиб, церковнопарафіяльних будинків ніде не було повернено»⁸⁷. Отже, попри толерантне ставлення гітлерівців до процесу українізації православної церкви у Генеральному губернаторстві, українська православна спільнота не одержала матеріального відшкодування і моральної сатисфакції.

Послідовно обстоюючи суверенітет українського православ'я, Іларіон виступав проти проекту постанови запланованого на 19–20 липня 1941 р. собору єпископів у Генеральному губернаторстві (підготовленого Діонісієм та його прихильниками), про те, що Литовська та Білоруська православні церкви, які до 1939 р. входили до складу Автокефальної православної церкви у Польщі, повинні були «в церковному відношенні єднатися з Українською Церквою». Глава Холмсько-Підляської єпархії застерігав: «... Нам вмішуватися в їхні церковні справи рішуче не вказане, бо це б кинуло нашу Церкву знову в згубну національну боротьбу. Українська Церква мусить бути чисто українською, і до церковних справ своїх сусідів не вмішуватися. Крім того, зв'язок нашої Церкви з Церквою Литви і Білорусі при сучасних умовах знову відкрив би правну дорогу шкідливим впливам чужонаціонального єпископату на Українську Церкву і цим не дав би їй змоги нормально переходити в Церкву чисто українську»⁸⁸.

Внутрішні суперечки були унормовані в «Меморіалі про майбутній устрій Української Православної Церкви» від 31 серпня 1941 р., виробленому за участі Холмсько-Підляських єпархіяльних установ, де зазначалося, що «український Єпископат має складатися тільки з свідомих українців... Особи, які ревно служили москалям чи полякам, не можуть бути в проводі Української Церкви, цебто в Єпископаті»...⁸⁹

На території райхскомісаріату «Україна» конфесійна ситуація віддзеркалювала складні процеси не лише в релігійній, а й у національній сферах. Оскільки інституційно-канонічні аспекти досить детально розкриті в літературі, зупинимося на характеристиці лише тих, що пов'язані з національною політикою окупантів.

Нацисти принципово перешкождали формуванню єдиної православної церкви, натомість підтримуючи співіснування Автономної й Автокефальної церков. Позаяк Автономна православна церква (АПЦ) перебувала в канонічному підпорядкуванні Московської патріархії (а РПЦ толерувала до радянської влади), а також мала набагато більше приходів і монастирів, ніж УАПЦ, німці спочатку надавали деяку підтримку останній. Вони дозволили відновити Всеукраїнську православну церковну раду (ВПРЦ), що ставила за мету здійснення українізації православної церкви та об'єднання всіх автокефальних приходів на українських землях⁹⁰. Церковні ради виникли у 8 колишніх обласних церквах і вони також активно долучилися до цього руху.

Берлін визнав незаконними спроби творення єдиної православної ієрархії (жовтень 1942 р.) і заборонив єпархіяльним архієреям залишати межі сво-

їх епархій. На Україну поширювалася дія низки обмежувальних приписів на кшталт розпорядження А. Розенберга від 13 травня 1942 р. В інструкції міністра до райхскомісарів «Остланду» й «України» вказувалося: «1. Релігійним групам категорично забороняється займатися політикою. 2. Релігійні групи мають бути розділені за національною і територіальною ознаками. При цьому національна ознака повинна дотримуватися особливо суворо під час підбору керівництва релігійної групи. 3. Релігійні товариства не повинні перешкоджати діяльності окупаційної влади. 4. Особлива пересторога рекомендується щодо Руської православної церкви, яка є носієм ворожої Німеччині російської національної ідеї»⁹¹. Гітлерівці прагнули використати ізольованість православної ієрархії в Україні від Московської патріархії, не лише цинічно стимулюючи розкол і дистанціювання між Автокефальною й Автономною церквами, а й витіснення російської мови з богослужбової практики⁹².

Під час наради високопосадовців III Райху 29 вересня 1941 р. А. Гітлер застерігав: «Велика Україна в єдності з Росією становить небезпеку». Тому «все російське, що на цей момент має місце, повинно поступово припинитись», в «мішано заселених областях українці мусять бути поставлені над росіянами». Знаючи про те, що РПЦ опікувалась і українцями, і росіянами, які проживали в Україні, учасники наради сходилися в тому, що «єдина сильна церква... не в інтересах Німеччини»⁹³.

Слід зазначити, тенденція, пов'язана з українізацією православної церкви, трактується у вітчизняній літературі як органічна складова формування політичної української нації. У роки війни адепти цього руху скористалися можливостями, що з'явилися, і прагнули продовжити лінію, не завершену в роки Української революції 1917–1921 рр.⁹⁴ Про це йдеться, зокрема, в донесенні про діяльність айнзатцгруп поліції безпеки і СД № 6 за час від 1 до 31 жовтня 1941 р. («У багатьох випадках висловлюється бажання замінити досі вживану церковну мову церковнослов'янську (кирилицю) українською і створити українську національну церкву з головою у Києві»⁹⁵).

Це підживлювало конфронтацію між АПЦ та УАПЦ. Якщо духовенство Автономної церкви залишалося на позиціях традиціоналізму, то священнослужителі Автокефальної разом з національно свідомою частиною мирян виступали за проведення відправ українською мовою. Саме прихожани ініціювали літургії та інші треби рідною мовою та бойкотували місцевих парохів, які їм відмовили (м. Дубно, с. Кримка та с. Оржів на Волині, с. Здовбці поблизу Здолбунова та багатьох інших місцях). У Сарнах о. Ю. Палій 30 листопада 1941 р. вперше по-українськи відслужив панахиду по героях Базару. Актив «Просвіти» й «Сільського Господаря» в Олександрії (Рівненщина) зібрав нараду громадськості, на якій було ухвалено рішення про переведення Служби Божої на мову, якою послуговується більшість прихожан⁹⁶.

Певні особливості процес українізації мав на Слобожанщині. Єдиний архієрей УАПЦ формації 1921 р. Феofil (Булдовський) був зареєстрований у міській управі Харкова як «митрополит усєї України», хоча на Правобережжі митрополит Варшавський Діонісій призначив адміністратором УАПЦ архієпископа Полікарпа (Сікорського). На організації та суспільно-політичне спрямування православного життя регіону суттєво впливали самостійницькі кола. Спочатку легально, а після заборони окупантів підпільно, у Харкові діяв «Громадський комітет» на чолі з

В.Доленком, при якому діяла церковна комісія. На її засіданні 20 листопада 1941 р. голова комітету виклав основні принципи роботи громадськості у релігійній сфері, що були схвалені присутніми. Доповідач, зокрема, зазначав: «На відміну від 1922–1924 рр., тепер на Україні повинна існувати церква – автокефальна, виходячи з принципу не територіально-національного, а територіально-державного. Україна – держава, в якій церква є українська, автокефальна, незалежно від того, на якій мові здійснюється Богослужіння. Не слід допускати церковного розподілу, антагонізму і внутрішньо церковної боротьби. Церковну владу та ініціативу потрібно взяти в свої руки». У місті також діяла широка за складом і функціями церковнобогословська комісія при «Просвіті», члени якої прагнули ув'язати роботу єпархіального управління з «Просвітою»⁹⁷. Але й тут німецькі власті ретельно відстежували й контролювали релігійну ситуацію, корегуючи її залежно від обставин. Спочатку окупанти підтримували УАПЦ як противагу УПЦ і російським впливам в Україні. Згодом їх стала непокоїти явна політизація автокефального руху. У спецдонесенні начальника поліції безпеки та СД про події на окупованій території констатувалося, що Українська автокефальна церква стала «ще одним інструментом української національної політики»⁹⁸.

З метою нейтралізації політичних впливів у релігійному середовищі і надміру деструктивних наслідків конфронтації між АПЦ й УАПЦ, німецькі власті вдалися до регулятивно-обмежувальних заходів. У вказівках про поведінку за автохтонним населенням (вересень 1941 р.) наголошувалося: «Українська Автокефальна Церква, так само, як і конфесійні об'єднання, дозволена з тим, що вони не займаються політикою. Однак слід завадити тому, щоб давніші місця релігійного культу стали місцями паломництва і, отже, центрами руху за автономію»⁹⁹.

Відсутність каналів артикуляції політичних очікувань українська громадськість прагнула компенсувати релігійними та світськими маніфестаціями, що мали виразну національну складову. Після того як окупаційні структури помітили цю особливість, були видані застереження відповідного змісту: «Участь членів Вермахту в українських національних святах повинна обмежуватися винятковими випадками, безпосередньо пов'язаними з окупацією німецьких військ. Німецькі органи влади в жодному разі не повинні брати на себе організацію цих свят»¹⁰⁰.

Сповненими суперечностей і трагізму були українсько-єврейські відносини під час гітлерівської окупації. Антисемітизм як побутове явище у різних формах виявлявся і до війни. Коли ж нацисти оголосили євреїв поза законом, представники інших етнічних груп були поставлені перед необхідністю виробити ставлення до «остаточного вирішення єврейського питання». Багато українців, поляків, росіян і навіть деякі фольксдойче намагалися рятувати знайомих і не відомих їм до того євреїв, переховували їх із ризиком для життя власних родин. Так, у с. Кобильня (нині – Весняне Корецького району Рівненської обл.) родина Ковальчуків протягом тривалого часу переховувала двох доньок місцевого єврейського крамаря, яким вдалося врятуватися від розстрілу. Після війни на запитання – «Чому євреї прийшли саме до них і чому вони рятували їх?», один із членів сім'ї відповів: «Це ж були наші євреї. Ми їх вважали своїми, сільськими. Вони разом з нами виростили, серед наших дітей. Ділилися з нами цукерками, коли мали, грали в спільні ігри, тому ми їх підтримували...». Надійний прихисток

дали єврейським дівчатам староста сусіднього с. Франкопіль П.Годун та інші односельці¹⁰¹.

Відомо багато спроб порятунку місцевими жителями дітей зі знищених єврейських родин. У Тараші на Київщині вихователька дитбудинку М.Грабовська допомогла зберегти життя дівчинці Розі Факторович. Мешканка Жашкова перехувала єврейську дівчинку, родичів якої розстріляли у Ставищі. Забезпечила схованку і харчі військовослужбовцю Червоної армії, єврею за національність, сім'я вчителів Борисенків (с. Кислівка Таращанського району). Молодий начальник кушової поліції (с. Кашперівка Тетіївського району) взяв на виховання єврейську дівчинку, яка залишалася без батьків¹⁰².

Важким випробуванням для церкви стало «єврейське питання» в його нацистській постановці. Як і в інших регіонах України, священнослужителі на території райхскомісаріату були поставлені перед вибором: як трактувати антиєврейські акції. Значна частина вважала за необхідне не афішувати своє ставлення до масових екстермінацій (надто вже багато «шумовиння сплигло» з приходом окупантів і донос до поліції міг стати причиною арешту і смерті). Дехто відкрито закликав дотримуватися припису «не вбий». Чимало було й тих, хто шукав можливостей для порятунку євреїв, хоча й наражався на безпеку. Ігноруючи наказ окупантів, згідно з яким «священники, які охрестять жида, підлягають покаранню як саботажники», душпастирі і надалі підпільно охрещували осіб єврейського походження, рятуючи їх від неминучої загибелі¹⁰³. У донесенні поліції безпеки (від 6 березня 1942 р. повідомлялося про розстріл міського голови Кременчука, який разом з місцевим священником організував хрещення євреїв з наданням їм християнських імен, що ускладнювало їх національну ідентифікацію. У Києві родина протоієрея О.Глаголева (його дружина віддала свій паспорт незнайомій єврейській жінці) разом з кербудом О.Горбовським врятували життя багатьом єврейським родинам¹⁰⁴.

Оцінюючи політику нацистів у національній сфері на окупованих українських землях, слід розглядати її в контексті загального курсу на освоєння «життєвого простору на Сході». Густо замішана на расових імперативах, цілковитому ігноруванні прав «неповноцінних народів», безапеляційній монополізації права розпоряджатися долями цілих народів аж до їхнього тотального винищення, ця політика спрямовувалась на перетворення місцевого населення на безправну робочу силу, безмовних виконавців волі завойовників. Впроваджувана у найбільш брутальних і цинічних формах, така політика викликала органічний спротив з боку представників усіх етнічних спільнот, які мешкали в Україні. Окупаційна доба каталізувала новий етап національно-визвольної боротьби українського і польського народів за відродження суверенної державності. Водночас нацистське вирішення «українського» і «польського» питань спричинило затяжний і надзвичайно гострий міжнаціональний конфлікт, до якого долучилися не тільки радикальні українські і польські сили, а й нацистський і радянський режими. Складні антагонізми, що пронизували військово-політичні, соціальні, гуманітарні сфери життя, не могли бути вирішені простими методами. Засоби терору і насильства, до яких вдавалися всі учасники протистояння, не вирішували корінних проблем, а лише переводили їх у латентний стан.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА КОРОЛІВСЬКОЇ РУМУНІЇ В ТРАНСІСТРІЇ

19 серпня 1941 р. кондукатор Румунії маршал І.Антонеску підписав декрет про запровадження румунської адміністрації у межиріччі Дністра й Бугу. Тут створювалося губернаторство «Трансїстрія», яке, на відміну від губернаторств «Бессарабія» і «Буковина», не входило до складу Румунії. Територія «Трансїстрії» лише передавалась Румунії в тимчасове управління й економічне використання. Губernаторство «Трансїстрія» охоплювало територію Одеської (Ананївський, Балтський, Березівський, Одеський, Овідіопольський райони), південні райони (Жугастрівський, нині Ямпільський, Могилівський, Тульчинський) Вінницької області, Голтянський, нині Первомайський, і Очаківський райони Миколаївської області, Дубоссарський, Рибницький і Тираспольський райони Молдавської РСР.

Національна політика румунських окупантів мала щонайменше три основних вектори: у першому випадку об'єктом виступали німці, румуни й молдаван; в другому – слов'янська частина населення – українці, росіяни, білоруси, болгар, поляки та ін.; у третьому – євреї та роми. За традицією того часу велике значення мали конфесійні аспекти окупаційної політики, але в рамках офіційних румунських документів вони цілком вкладалися у поняття «національна політика».

Що стосується «панівних» етносів – німців і румунів, а також і молдаван, то цей аспект проблеми здебільшого зводився до політики стосовно фольксдойче (з німецькою та румунською модифікаціями). Для румунів важливою залишалася проблема самоідентифікації молдаван і заходи стосовно її переорієнтації (у визначеному румунами напрямі) владними (більшою мірою силовими) структурами окупаційної адміністрації, а також шляхом створення пільгових умов та гарантованого забезпечення привілейованого становища у підкупаційному соціумі.

Стратегічним напрямом національної політики окупантів стосовного слов'ян загарбаних українських земель була політика румунізації та колонізація, як про це йшлося в ідеологічних настановах румунського уряду ще до вторгнення у Радянський Союз. Румуни багато чого запозичили у своїх німецьких патронів, хоча не обійшлося і без інновацій. Якщо Берлін спочатку не мав усталених проектів адміністративно-територіального устрою «східних територій», які передбачалося завоювати, то офіційний Бухарест чітко визначився зі своїми пріоритетами від самого початку бойових дій у червні 1941 р.

Про національний склад Одещини на початок 1941 р. свідчать дані Всесоюзного перепису 1939 р., згідно з якими частка українців у складі населення Одеської області сягала 58,7%, росіян – 16,1%, євреїв – 14,2%, німців – 5,6%, молдаван – 1,6%, болгар – 1,5%, поляків – 0,7%, білорусів – 0,4%¹. Звичайно, події літа 1940 р. дещо змінили демографічну картину регіону, втім три найбільші етнонаціональні групи – українці, росіяни та євреї – продовжували домінувати у відсотковому відношенні (понад 90%) і це відповідало загальнореспубліканській демографічній ситуації протягом усіх 20-х – 30-х років. На кінець 30-х років більше 2/3 населення Одеської області проживало у містах (в Одесі у 1937 р. мешкала 575 681 особа)².

На жаль, ми не маємо точних демографічних даних щодо літа 1941 р. через відсутність достеменної статистики евакуйованих з Одеси (до жовтня 1941 р.) та

міграційних процесів, що відчутно пошвавились в останній рік перед початком бойових дій на території Одещини.

Від кінця липня до середини серпня відбувався процес окупації Одещини, аж доки навколо міста не замкнулося кільце фронту оборони і відтак суходільний зв'язок з тилом припинився. Сталося це 13 серпня 1941 р. внаслідок прориву ворога до узбережжя Чорного моря на схід від Тілігульського лиману³. Поза лінією фронту в захоплених українських містах та селах вже почали господарювати представники нової влади.

З певною мірою умовності можемо вважати, що румунська адміністративна присутність на захоплених українських землях бере свій початок від кінця липня 1941 р., а саме – від 30 липня, коли І.Антонеску у листі до Гітлера ще раз підтвердив свою обіцянку «воювати разом із німецькою армією до переможного кінця» і кинув дві румунські армії від Дністра на схід, у тому числі і 4-ї армії (зі складу групи військ «Антонеску»), яка мала здобути Одесу⁴. Далі, 19 серпня 1941 р., з'являється декрет № 1 Іона Антонеску, в якому проголошувалося утворення губернаторства «Трансністрія» на окупованих українських землях між Дністром та Південним Бугом. А 30 серпня 1941 р. представниками румунського та німецького командування була підписана угода «Тетеряну–Хауффе», згідно з якою Румунія отримувала німецький мандат на здійснення управління та економічну експлуатацію території між Дністром і Південним Бугом (Трансністрії) та області Буг – Дніпро. За угодою «Тетеряну–Хауффе», при керівникові румунської адміністрації в «Трансністрії»* діяв представник німецького командування, який виконував консультативні функції.

Втім, не слід думати, що ставлення до місцевого населення у румунського керівництва формувалося спонтанно і не мало чітких ідеологічних орієнтирів ще до вторгнення 22 червня 1941 р. Вже події 1918 р. сприяли приверненню значної уваги в академічних та політичних колах Румунії до проблеми «задністровських румунів». Створення у 1924 р. Молдавської автономії на українських землях активізувало цей інтерес і почало використовуватися ідеологами експансіоністської політики як доказ «прав» королівської Румунії на задністровській землі. Молдавани, які там проживали, були оголошені «братами-румунами»⁵. У 30-ті роки щодо українського населення Південної Бессарабії та Північної Буковини здійснювалася політика примусової асиміляції з застосуванням методів економічної, політичної, ідеологічної та культурно-освітньої дискримінації (стосувалося це й інших національних меншин)⁶.

Зміцнення зв'язків із нацистською Німеччиною супроводжувалося посиленням у країні антирадянської пропаганди, метою якої було обґрунтування ролі Румунії як форпосту проти більшовизму і водночас її «історичних прав» на територію, розташовану на схід від Дністра. На сторінках румунської преси від середини 30-х років все частіше стали з'являтися заяви про те, що тодішні Бессарабія і Буковина ще далеко не займають своїх дійсних «історичних кордонів» і що ці території повинні бути розширені за рахунок сучасної України⁷. Отже, до 1941 р. територіальні претензії румунського керівництва вийшли далеко за межі

* 19 серпня 1941 р. губернатором було призначено цивільну особу – професора права Г.Алексяну, який 1938–1939 рр. був королівським резидентом Буковини. Губернатор «Трансністрії» підпорядковувався безпосередньо кондукатору та Президії Ради міністрів.

ідеї «відновлення» кордонів 1940 р. Режим І.Антонеску наріжним каменем своєї внутрішньої політики зробив практику румунізації та очищення («пурифікації») нації від чужорідних елементів. Видається слушною думка деяких сучасних румунських дослідників, які вважають, що політика румунізації не була продиктована новими умовами міжнародного становища чи нав'язана III Райхом, вона виростає з власної расистської концепції етнічної однорідності, що розвивалася у передвоєнні роки. З приходом до влади режиму Антонеску і вступом Румунії в союзі з нацистською Німеччиною у війну проти СРСР з'явилися сприятливі умови для її реалізації⁸.

Для управління окупованими територіями, загальна площа яких становила близько 100 тис. кв. км, уряд Антонеску створив три губернаторства: «Бессарабія» (центр – м. Кишинів), «Буковина» (центр – м. Чернівці) і «Трансністрія» (центр – з 19 серпня до 16 жовтня 1941 р. м. Тирасполь, потім – м. Одеса). У планах офіційного Бухареста на всіх окупованих українських землях у сфері етнічної політики було багато спільного. Так, в ухваленому в серпні 1941 р. документі, що мав назву «Директиви та настанови адміністраторам та преторам, які направляються в Бессарабію та Буковину», у п. 10 «Етнічне очищення і політика» вказувалося на те, що історичний момент «очищення» румунського народу від «всіх чужорідних елементів» настав: «Необхідно знищити заразу і всі залишки скинутого режиму. Заходи з очищення нації здійснюватимуться шляхом депортацій та ізоляції в трудових таборах, в місцях, звідки не зможе розповсюдитися зараза від усіх євреїв, так само як і від інших, чужих народу елементів, походження яких є спірним»⁹. Місцем такої депортації та ізоляції мала стати «Трансністрія», становище якої у складі окупованих українських земель було доволі своєрідним. З одного боку, ще 16 липня 1941 року у своїй промові Гітлер, торкаючись відносин з Румунією, зазначав: «У цей час наші взаємовідносини з Румунією гарні, але ніхто не знає, як ці відносини складуться в майбутньому. З цим нам потрібно рахуватися, і відповідно до цього ми повинні влаштувати свої кордони. Не слід ставити себе в залежність від доброзичливості третіх держав. Виходячи з цього ми повинні будувати наші відносини з Румунією». Стосовно окупованих радянських (у тому числі й українських) територій фюрер самовпевнено проголосив: «...Ми з цих областей ніколи вже не підемо»¹⁰. Отже, на відміну від Бессарабії і Буковини, за угодою «Тетеряну–Хауффе», Трансністрія до складу румунської держави не входила. Уряд І.Антонеску отримав лише мандат на здійснення тимчасової «адміністрації і економічної експлуатації території між Дністром і Бугом». Але правителі Румунії не збиралися задовольнятися тут тільки роллю «адміністраторів». Вони сподівалися з часом анексувати її, включивши до складу своєї держави. 26 лютого 1942 р. на засіданні кабінету міністрів кондукатор зробив цілком відверту заяву щодо задністровських земель: «Не є таємницею, що я не схильний випустити з рук те, що придбав. Трансністрія стане румунською територією, ми її зробимо румунською і виселимо звідти все чужонаціональне населення. В ім'я здійснення цієї мети я готовий винести на своїх плечах усі тяготи...». Після схвалення членами уряду глава держави запевнив присутніх: «Немає такої сили, яка могла би нам перешкодити!»¹¹.

З іншого боку, робилися й більш обережні заяви. Зокрема, на засіданні уряду 23 січня 1942 р. віце-прем'єр М.Антонеску говорив про недоцільність змінювати «юридичний статус Трансністрії» або ж робити які-небудь кроки, що

могли б інтерпретуватися як прагнення здійснити «територіальний суверенітет» Румунії над цією областю, по-перше, тому, що самі німці зберігають поки статус «військової окупації» і офіційно ще не оголосили про включення якої-небудь частини радянської території до складу Райху. По-друге, за його словами, «поки невідомо, що стане з Росією, дуже важко знати, як далеко простягатиметься Трансністрія». Можна схилитися до думки дослідників, що така обережність була викликана побоюванням, аби анексія цієї української території не розглядалася як компенсація Румунії за Північну Трансільванію (передану Угорщині рішенням Віденського арбітражу від 30 серпня 1940 р.)¹².

Втім, усе це не заважало румунському уряду проводити в Трансністрії ту етнонаціональну політику, стрижневий напрям якої був окреслений ще у передвоєнні роки і найповніше втілювався у реалізації концепції «румунізації». Головною її ланкою мала стати колонізація, здійснити яку румунський уряд прагнув у нацистському дусі, тобто шляхом переселення і знищення частини місцевого населення і заселення «очищеної» території румунами. Економічна політика окупантів у «Трансністрії», залишаючись частиною планів «румунізації і колонізації», фактично зводилася до викачування матеріальних цінностей і продовольства з цього регіону для вирішення економічних і фінансових проблем Румунії, покриття величезних витрат, викликаних участю у війні¹³.

Для початку вирішено було перетворити територію «Трансністрії» на своєрідне, за висловом О.Далліна, «етнічне звалище»¹⁴, через переміщення сюди всіх небажаних інонаціональних елементів. Це стосувалося передусім євреїв і ромів. Антиєврейське вістря етнонаціональної політики румунських владних структур відточувалося заздалегідь, а от антициганські її прояви виглядали дещо несподіваними (доволі велика кількість ромів служила у румунському війську і безпосередньо перебувала на театрі воєнних дій). До того ж відсутність антициганського законодавства в Румунії (крім адміністративних розпоряджень), на думку деяких дослідників, робила їх масову депортацію в «Трансністрію» ще більш свавільною порівняно навіть із депортацією євреїв¹⁵.

Зрештою, така політика не мала оминати й величезну слов'янську більшість регіону. Адже ще 27 листопада 1941 р. під час бесіди М.Антонеску із Гітлером останній заявив: *«Моя місія, якщо мені вдасться, – знищити слов'ян»*. На що М.Антонеску відповів: *«...Слов'янські народи є для Європи не політичною або духовною проблемою, а серйозним біологічним питанням, пов'язаним з народжуваністю в Європі. Це питання повинне бути серйозно і радикально вирішене... По відношенню до слов'ян необхідно зайняти непохитну позицію, а тому будь-яке розділення, будь-яка нейтралізація або захоплення слов'янської території є законними актами»*. Румунський віце-прем'єр висловив також згоду з настановою фюрера на вирішення «російської проблеми» шляхом «колонізації і біологічного усунення»¹⁶. 26 лютого 1942 р. на засіданні румунського уряду І.Антонеску проголосив, що його завданням є позбутися й інших національних меншин – українців, поляків, болгар, гагаузів (кондукатор назвав їх *«liftele»* – *«паразити»*) (дослівно: «всіх цих мерзотників, ...що осіли на півночі і півдні Бессарабії»¹⁷).

У міру розгортання бойових дій на території Радянського Союзу у румунських зверхників тільки набирало силу прагнення до територіальної експансії щодо українських земель. Зокрема, губернатор Трансністрії Г.Алексяну в листі до І.Антонеску від 30 липня 1942 р. «обґрунтовував» економічну й історичну необхід-

ність постановки перед Райхом питання про розширення кордонів губернаторства шляхом включення до його складу нових районів України, розташованих на схід і на північ від демаркаційної лінії¹⁸.

Плани територіальної експансії режиму Антонеску тісно перепліталися з магіакальною ідеєю кондукатора здійснити «повну пурифікацію», тобто «очищення» нації. «Якщо ми не використаємо можливість для очищення румунської нації, дану нам внутрішніми і зовнішніми обставинами, – стверджував І. Антонеску, – ми пропустимо останній шанс, подарований нам історією. Я можу повернути нам Бессарабію і Трансильванію, але я нічого не досягну, якщо я не очищу румунську націю. Не кордони, а однорідність і чистота раси дають силу нації: така моя вища мета»¹⁹. В аналогічному руслі вибудовувалась і окупаційна політика. О. Даллін писав з цього приводу, що еліту «Трансністрії» становило «румунське, німецьке та італійське населення»²⁰.

Опинившись у межиріччі Південного Бугу та Дністра, нацистські спецслужби намагалися взяти під суцільний контроль деякі з німецьких колоній. Відбувалося це ще до проголошення цієї території зоною румунської адміністративної присутності, отже, до появи у регіоні румунської адміністрації. Так, частина полку «Бранденбург» зайняла німецькі поселення уздовж р. Кучурган і навколо села Гросс-Лібенталь. Представники німецької окупаційної влади від самого початку намагалися показати користь своїм «співвітчизникам» від їхнього «істинного» етнічного статусу. Німецькі владні структури розгорнули кардинальну адміністративну перебудову, яка включала відродження дореволюційної системи сільського управління, збору врожаю, введення охорони особистої власності, встановлення контролю за цінами на продукти харчування та дефіцитні товари, усунення «підозрілих елементів», відродження медичної системи, соціального забезпечення та ролі церкви²¹.

Пізніше, коли на території між Південним Бугом і Дністром відбулося розмежування владних прерогатив між окупантами, Берлін починає вважати місцевих німців (Фольксдойче) своєю надійною опорою. Втім, далеко не всі представники німецького населення регіону вирізнялися відданістю ідеям «нового порядку»: дослідники відзначають високий рівень асиміляції, серед німецьких колоністів було чимало комуністів і комсомольців (такі нацистами нещадно знищувалися). Загальна кількість німецького населення «Трансністрії» була досить значною: при тому, що, за даними перепису 1939 р., на території Одеської області проживало 91,462 німці (81,058 – у сільській місцевості)²², деякі дослідники (наприклад, Еккегард Фелькль) називають для 1943 р. цифру у 130 тис. осіб (у той час, як, наприклад, в усій Прибалтиці налічувалося ледве 40 тис. фольксдойче)²³. Питаннями реєстрації фольксдойче на окупованих територіях СРСР опікувалася зондеркоманда «R» (SkR) під керівництвом бригадефюрера СС Хорста Хофмайера. Штаб її відділу містився в Ландау («Трансністрія»), філії – у Гальбштадті та Нікополі. Крім зазначеної структури, цими питаннями займалася зондеркоманда Карла Штумпа, що розпочала свою діяльність у складі групи армій «Південь» і мала центр управління у Дніпропетровську (до зони її діяльності разом з райхскомісаріатом «Україна» частково входили і землі «Трансністрії»)²⁴. Та базовою службою військ СС зі сприяння особам німецького походження у регіоні стала «Фольксдойче Міттельштелле» («ФoMі») – структурна одиниця управління III Райху у зв'язках з етнічними німцями. Ця служба, яку очолював

обергрупенфюрер СС Вернер Лоренц, від самого початку своєї діяльності заходила створювати компактні німецькі зони на території «Трансїстрії», для чого виселяла представників інших національностей і не тільки з німецьких, а й усіх навколишніх, передусім українських, селищ²⁵. Для охорони зон німецьких поселень було створено воєнізовані формування з місцевих німців на чолі з офіцерами СС. Представники румунської окупаційної влади не мали права втручатися в адміністративні справи німецьких поселень, навіть культурно-просвітницьку роботу в них дозволялося проводити лише «Фольксдойче Міттельштелле». Згідно з конвенцією про статус німецького населення «Трансїстрії», що була підписана 13 грудня 1941 р. губернатором провінції Алексяну та бригадефюрером СС Хофмайером, «Фольксдойче Міттельштелле» дістала право відрядити до «Трансїстрії» представників дванадцяти німецьких фірм з метою «закупівлі та відправки» до Німеччини «місцевих товарів»²⁶. Звертає на себе увагу той факт, що команда К.Штумпа та «Фольксдойче Міттельштелле» перебували під керівництвом двох різних структур – Міністерства окупованих східних територій на чолі з А.Розенбергом і райхсфюрера СС Г.Гімлера²⁷.

Угода між «ФoМi» та румунською адміністрацією від 13 грудня 1941 р. сприяла створенню мережі німецьких поселень з 18 районів, підконтрольних СС (Ландау, Хоффнусталь, Зельц і Гросс-Лібенталь та ін.). Цивільна румунська влада «Трансїстрії», визнавши в такий спосіб місцеву адміністрацію та поліцію, організовану у німецьких колоніях, у дійсності дала згоду на своє повне невтручання у тамтешні справи. Маємо численні повідомлення румунських окупаційних органів як саме скористалися «ФoМi» з такого «невтручання»: весна 1942 р. стала піком свавілля з боку опікунів «фольксдойче» стосовно місцевого слов'янського і навіть молдавського населення. Наприклад, 21 березня 1942 р. з с. Василінове Березівського повіту були виселені родини молдаван та українців і замість них поселені німці-колоністи. Те саме мало місце у квітні в с. Фрайберг Тираспільського повіту. «22 квітня 1942 р. представник німецької організації “Фольксдойче Міттельштелле” із с. Зельц, – повідомляла адміністрація губернаторства, – став розпоряджатися, без будь-якого на те права, млином і маслoбійним заводом сіл Сальки і Гельмауци Тираспільського повіту», а в с. Агро Дубоссарського повіту німецький представник загарбав млин»²⁸. З іншого боку, насильницькому переселенню підлягали також німецькі родини, які мешкали серед українців та росіян, в об'єднані поселення фольксдойче. Під такі дії потрапили мешканці понад 200 поселень, звідки були відселені німецькі мешканці, котрих компактно розселили у 228 селах та місті Одеса. О.Даллін, який наводив ці дані, вважав, що такі дії в кінцевому рахунку рішуче налаштовували етнічних німців проти окупаційної адміністрації, незважаючи на матеріальні привілеї, якими вони користувались. Мабуть, розуміючи це, «ФoМi» розгорнула широку культурно-просвітню діяльність у середовищі фольксдойче, спрямовану на створення атмосфери прихильності до німецької влади. У червні 1942 р. у приміщенні колишнього єврейського театру Одеси був відкритий «Німецький будинок» («Deutsche Haus»); розпочався випуск одеської газети «Німці в Трансїстрії» («Der Deutsche in Transnistrien»). Цей тижневик, що вирізнявся низьким інформаційним і політичним рівнем, широко розповсюджувався серед етнічних німців, проте останні визнавали, що це видання не задовольняло їхні потреби у новинах і друкованому слові²⁹. В той же час нацистська пропаганда расової зверхності породжувала серед активної (і такої,

що вважала себе ображеною радянською владою) частини фольксдойче жажливі прояви ксенофобії стосовно представників інших етносів, а передусім – євреїв. Сприяла цьому і політика румунської влади з переселення до східних районів «Трансністрії» усіх «небажаних елементів». Загони «німецької самооборони» (*Selbshultz*) брали участь у масових вбивствах євреїв Одеського регіону під час їх просування до місць призначення взимку – весною 1942 р. На основі архівних даних та спогадів очевидців, за приблизними підрахунками йдеться про знищення силами «німецької самооборони» майже 20 тис. людей у проміжок часу від 13 січня до 25 квітня 1942 р., під час масового виселення євреїв з Одеського гетто³⁰. Інші дослідники наводять ще більші дані про жертви. Так, О.Круглов називає цифру у 28 тис. євреїв, знищених у німецьких селах «Трансністрії»; за його інформацією, кілька тисяч євреїв були розстріляні влітку та восени 1942 р., ще кілька тисяч загинули від голоду та хвороб³¹.

Винятковий стан румунського етнічного елементу в «Трансністрії» закріплювався у всіх сферах життя. На вищі адміністративні посади в губернаторстві призначалися лише представники з Румунії, зазвичай ветерани бессарабського «Сфатул Церій» («Рада Країни») або бойові офіцери, які мали вищі урядові нагороди³². На зміцнення румунської етнічної спільноти в регіоні були спрямовані проекти румунізації та колонізації окупованих територій, ухвалені І.Антонеску наприкінці листопада 1942 р.: колоністами могли стати «румуні, привезені з-за кордону», «але перевагу ма[ли] ті, хто відзначився на фронті у нинішній війні, по черзі, встановлений генштабом». Рекомендувалося групувати людей з урахуванням частин, в яких вони воювали, з тим, аби з них склалися «прикордонні полки» та щоб вони носили знаки розрізнення³³.

Освітнянські заходи окупаційної адміністрації, які значною мірою були елементом загравання з місцевим населенням, зводилися фактично до двох принципів: по-перше, забезпечити функціонування середньоспеціальної освіти тією мірою, яка була необхідна для успішної експлуатації окупованих земель; і по-друге, зробити освіту інструментом антирадянської пропаганди та утвердження румунської влади в «Трансністрії». Прикладом цього може слугувати «відкриття» Одеського університету в грудні 1941 р. та відображення цієї події у місцевій пресі³⁴. Заняття почалися тільки в лютому 1942 р. і на одному факультеті – медичному. Пізніше шляхом злиття кількох вузів Одеси виникло ще два факультети: політехнічний та агрокультурний. В університеті на той час налічувалося 819 студентів³⁵. На початку липня 1942 р. в одеській пресі з'явилася інформація про те, що «12 липня відбудеться відкриття в Одесі Народного Румунського Університету. Метою створення університету є об'єднання всіх місцевих румунів, незалежно від місця їх народження, з метою виховання в душі національного та соціального ідеалів румунського народу... Одним із завдань Університету є розповсюдження румунської мови та культури серед народів, які проживають поряд з румунським народом»³⁶.

Як бачимо, влада відкрито визначала пріоритети своєї етнонаціональної політики*. Для студентів-молдаван існували преференції. Так, хоча керівництво

* Подібне завдання ставилося перед Румунською православною церквою в «Трансністрії», місія якої (РПМ) діяла тут із серпня 1941 р. до березня 1944 р. Втім, завдання виявилось доволі складним, оскільки та сама газета і практично у той самий час писала: «Наша молодь,

університету студентських гуртожитків відкривати не збиралося, оскільки це, на його переконання, сприяло «розвиткові серед молоді шкідливих нахилів та звичок», для студентів молдавського походження пізніше було зроблено виняток³⁷. З осені 1942 р. почав функціонувати історико-філологічний факультет з румунським відділенням для румунів і молдаван. Це відділення на початку 1943 р. дає життя самостійному молдавському факультету, що мав на меті підготовку майбутніх адміністраторів для «Трансністрії»³⁸. У 1942/43 навч. р. в Одеському університеті навчалося на всіх факультетах 1,8 тис. студентів, зокрема – 302 румунів та молдаван³⁹. Кафедри богослов'я та історії Румунії були загальноуніверситетськими. Для викладання запрошувалися спеціалісти з Румунії, Італії та інших держав Європи. Плата за навчання сягала 400 РККС (окупаційна марка, що мала обіг на території «Трансністрії» на відміну від Бессарабії та Буковини, де в обігу були румунські леї), румуни, молдавани та італійці від плати звільнялися, хоча й підлягали штрафам через пропуски занять та академзаборгованість⁴⁰.

Румунська окупаційна політика стосовно молдаван, які проголошувалися ідеологами румунізму «братами-румунами», спрямовувалася на формування їх привілейованого статусу, порівняно з іншими місцевими етносами. Але серед дослідників існує думка про більш тісний етнокультурний зв'язок пересічних молдаван з українцями, аніж з румунами. Центральна румунська офіційна преса з сумом визнавала, що в молдаван відсутній «свідомий румунський націоналізм», тоді як одеська – живописала про те, що у «звільненій Трансністрії» проживають більше мільйона молдаван, які «зберегли звичаї, віру та мову румунського народу»⁴¹. Однак у будь-якому разі становище молдаван на території «Трансністрії» дійсно покращилося – вони були більш захищені від репресій, які широко застосовувалися окупантами, менше підлягали терору за політичними обставинами, дістали переваги у розподілі товарів широкого вжитку, при прийомі на роботу, у заробітній платні тощо. Ці та інші заходи, дійсно, підняли статус місцевого молдавського населення. В той же час, за свідченнями тогочасних очевидців, що їх багато наводить О. Даллін, ставлення немолдавської спільноти до молдаван багато в чому змінилося: якщо раніше до останніх не виявлялося жодної неприязні, то «тепер більшість населення ставилася до них вороже, частково внаслідок заздрості, частково через несправедливу перевагу, якою володіли молдавани»⁴².

Стосовно італійської громади Одеси О. Даллін зазначає, що вона не відзначалася тією «пихатістю», яка була притаманна німцям та румунам. Італійська колонія в Одесі була доволі нечисленною і досить асимільованою. В італійців не було ніяких особливих економічних або територіальних вимог, які б вони висували. За словами історика, вони жили, як і раніше, а в разі потреби завжди знаходили підтримку в особі італійського посла в Одесі Мауріліо Коппілі. Підтримавши П. Бадольйо після падіння режиму Б. Муссоліні в Італії, він був вимушений спішно виїхати наприкінці літа 1943 р. «Італійська» Одеса, оцінюючи події в Італії, розкололася на дві групи, одна з яких підтримувала Муссоліні, а інша – Бадольйо; подробиці цього сюжету, на жаль, залишаються маловідомими⁴³.

Характерною особливістю вирішення «української проблеми» урядом І. Антонеску було те, що він, з одного боку, був не проти співпраці з різними

за невеликим винятком, вважає за краще або зовсім не думати, або розглядати всі події крізь призму марксизму-ленінізму». – Див.: Одесская газета. – 1942. – 20 июля.

групами Організації українських націоналістів (ОУН) у боротьбі проти радянської влади, але з другого, – претензії лідерів ОУН на Буковину і Бессарабію викликали побоювання Бухареста, що створення української держави, хай навіть і під егідою Німеччини, може стати перешкодою на шляху здійснення власних анексіоністських планів. Тривога посилилася після того, як 30 червня 1941 р. у Львові було проголошено Акт про створення «Першого крайового правління» – уряду відродженої національної Української держави. Втім, побоювання Бухареста виявилися марними. У Берліні не збиралися створювати українську державу. За планами Гітлера, Україна мала стати німецькою колонією.

Офіційно румунська адміністрація в «Трансністрії» закликала до етнічної та мовної рівності молдаван, фольксдойче, росіян та українців. На практиці ж, українське населення зазнавало значно більшої дискримінації. І.Антонеску у зверненні до представників румунської окупаційної влади на українських землях вимагав «в економічній царині українцям не дозволяти робити ніякого кроку вперед», а тих, хто займався політикою, «відправляти до табору». Втім, «ніякого кроку вперед» патріотично налаштована частина українського населення «Трансністрії» не могла змоги зробити й у інших сферах суспільного життя, зокрема культурній. Щоправда, тут румунська окупаційна адміністрація намагалася діяти гнучко: обіцяла дозволити видання української газети, відкрила в Одесі Український театр, який, проте, швидко закрила, Український ліцей. Тільки дві школи з п'ятдесяти були українськими. В той же час влада фіксувала активістів у досє «СС-І» як українських «сепаратистів»⁴⁴. О.Даллін писав про те, що «румунська неприязнь до українців» була наслідком історичного конфлікту, замішаного на політичній боротьбі за територію Буковини та Бессарабії. Більшість українців не сприймалась румунською адміністрацією як можливі конкуренти, проте нечисленна міська українська інтелігенція в «Трансністрії» була під постійною підозрою та контролем влади. Нарешті, за виселенням євреїв у 1941–1942 рр., ромів – з травня 1942 р., з 1943 р. настала черга й українського населення залишати під примусом свої домівки і переселятися до східних регіонів «Трансністрії» (переважно на територію Очаківського повіту). На щастя, наступ Радянської армії восени 1943 р. зробив для румунських владних окупаційних структур таке переселення неактуальним.

Особливістю румунської адміністративної присутності на українських землях періоду окупації була спроба усунути «гострі кути» в стосунках зі слов'янською православною більшістю за допомогою гнучкої політики у конфесійній царині. Разючим контрастом з попередньою добою для віруючих (і не тільки) було швидке й активне відродження православної церкви, активна релігійна пропаганда з боку румунської цивільної влади. Вже 30 листопада 1941 р. «Одеська газета» вмістила нарис «Церкви», у якому повідомлялося про те, що «до кінця 1941 р. Одеса збагатиться 10-12 новими церквами»⁴⁵. Кафедральна православна церква при монастирі св. Іллі від самого початку окупації стала центром православного життя Одеси. За роки окупації в Одесі виникло 22 релігійні громади при православних церквах і соборах. До початку 1944 р. тільки в Одесі діяло до 30 храмів і два монастирі: чоловічий – Пантелеймонівський і жіночий – Свято-Михайлівський. Окупаційна влада не заважала цьому процесові, даючи вихід релігійним почуттям населення, а з іншого боку, зміцнюючи підґрунтя ідеологічного впливу⁴⁶.

У «Трансністрії» разом з іншими конфесіями діяла Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). В Одесі УАПЦ була одним із центрів українського духовного життя, однак Румунська православна місія вороже ставилася до українських священників. Українська мова богослужіння була заборонена, а шістьом священникам УАПЦ відмовили у праві очолити приходи. Згодом вони мусли залишити Одесу⁴⁷. У духовній семінарії, заснованій у місті, навчалися переважно українці, але навчання здійснювалося російською або румунською мовами. Часопис «Ідея і чин», що його видавав провід ОУН, у 1943 р. піддав жорсткій критиці антиукраїнські прояви діяльності «румунських місіонерів»⁴⁸.

Українське націоналістичне підпілля почало формуватися в Одесі вже з середини 1942 р. Одним із керівників ОУН в Одесі був В.Лисовський, організаційним центром — книгарня «Основа» у так званому круглому будинку на Грецькій площі в центрі міста. Хронологічно воно збіглося з розгромом румунськими каральними органами радянського підпільно-партизанського руху на Одещині. Член українського підпілля, одесит О.Легкий згадував, що «румуні ненавиділи німців, і навпаки... У такій обстановці крайова організація українських націоналістів в Одесі, особливо в останній рік окупації, усіяко пропагувала серед румун антигітлерівські настрої...»⁴⁹. Служба «СС-І» фіксувала наявність «сепаратистів» і серед викладацького складу університету, і в стінах української гімназії № 1, по вул. Єлизаветинській*. Серед них називалося ім'я В.Ф.Лазурського — декана історико-філологічного факультету Одеського університету, який викладав також в українській гімназії № 1⁵⁰.

Реалізація колонізаторських планів Бухареста в «Трансністрії» розпочалася з вирішення у нацистському дусі «єврейської проблеми». Результатом «зусиль» румунських та німецьких окупантів разом з загонами «німецької самооборони» на території між Дністром і Бугом стало винищення кількох сотень тисяч євреїв. Дослідники називають різні цифри: румунські автори пишуть про те, що режим Антонеску забрав життя 270 тис. румунських, бессарабських і буковинських євреїв; за даними Ізяслава Левіта, жертвами румунського геноциду стали 300-350 тис. євреїв, зокрема українських⁵¹. Водночас ми не можемо погодитись із загальноприйнятою думкою про те, що румунський варіант остаточного розв'язання єврейського питання лише копіював німецький з незначними, суто другорядними нюансами.

Коли йдеться про спільні прикмети національної політики в усіх трьох румунських окупаційних зонах, то слід зазначити таке: тоді, як війська вермахту, німецькі спецпідрозділи та місцеві «активісти» нищили євреїв на території Західної України вже 13 діб, перший випадок знищення єврейського населення України в зоні румунської окупації зафіксований 4 липня 1941 р. на території Чернівецької області⁵². Таке «запізнення» часто пояснюється неспроможністю військ союзників оперативно подолати прутсько-дунайську частину радянського кордону, а також впертим опором, який чинили румунським військам на території Північної Буковини підрозділи ОУН(м). Після втручання німецького командування мельниківці опір припинили, проте й співпрацювати у ганебній справі із загарбниками не стали. З іншого боку, звертає на себе увагу факт створення

* Нині — приміщення Рішельєвського ліцею Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова.

5 липня 1941 р. перших єврейських таборів у Сторожинці та Банилі (Чернівецька обл.), тоді як на території просування німецьких військ такі факти невідомі⁵³.

Наступний момент (що буде типовим на початковій стадії окупації і на території «Трансністрії») – це діяльність німецьких зондеркоманд на території бойових дій румунських військ. Так, у Чернівці зондеркоманда 10-б прибула вже 6 липня 1941 р. Ще 8 липня 1941 р., коли румуно-німецькі війська вийшли на рубіж Дністра від Чернівців до Бельц, І.Антонеску на засіданні румунського уряду безапеляційно промовляв: «...Я стою за примусову міграцію усього єврейського елементу з Бессарабії та Буковини... Я також за примусову міграцію українського елементу, якому у цей момент нічого тут робити. Мені байдуже, чи ввійдемо ми в історію як варвари... Не було в історії більш підходящого для нас моменту. Якщо є потреба – стріляйте з кулемета»⁵⁴.

На середину липня 1941 р. румунські війська вступили на територію Вінницької області (в зоні майбутньої «Трансністрії»). До 28 липня 1941 р. на територію Вінницької області румуни перегнали 20 тис. євреїв з Бессарабії та Буковини. Одночасно розпочалася депортація угорських євреїв до України (переважним чином в Кам'янець-Подільську і Станіславську (Івано-Франківську) області, а 20 липня 1941 р. на базі Сторожинецького табору було створене перше гетто в румунській зоні окупації. Рівно через місяць від початку війни – 22 липня 1941 р. – румунські війська дісталися першого великого населеного пункту Південної Бессарабії (крім придунайських) – Болграду, 28 липня 1941 р. – Білгород-Дністровського. Наступ окупаційних військ супроводжувався масовим знищенням місцевого єврейського населення. Тільки у Білгород-Дністровському до 31 липня у місцевій каменоломні за вірменським цвинтарем було знищено 1200 євреїв.

Нарешті, з 1 серпня 1941 р. починається практика Голокосту на території Одеської області (Кодима). Саме на Одещині увиразнилися особливості явища в Трансністрії: по-перше, участь в екекуціях брали переважним чином німецькі зондеркоманди (10-а; 10-б); по-друге, спостерігалися неодноразові спроби повернення поліцією безпеки та силами зондеркоманд євреїв з західного берегу Дністра до Бессарабії (5, 7, 16, 19 серпня 1941 р.). В той самий час представники румунської влади продовжували депортацію євреїв на східний берег Дністра: наприклад, 8 серпня 1941 р. з Хотина було переправлено 20 тис. євреїв на територію Вінницької області. Тривали масові розстріли (Татарбунари, Балта, Гросулово, Березівка, Ананьїв, Валегоцулово), створювалися концтабори для євреїв (Тарутіно – початок серпня 1941 р.).

Дії союзників у вирішенні «єврейського питання» були майже синхронними (накази фон Роквеста від 28 червня та 1 вересня про створення гетто в населених пунктах із великою кількістю євреїв та заборону особовому складу вермахту брати участь в екекуціях; наказ головного відділу «Політика» райхскомісаріату «Україна» від 5 вересня 1941 р. про створення гетто в населених пунктах, де налічувалося понад 200 євреїв, тощо). Втім, на території «Трансністрії» ще діяли німецькі зондеркоманди (в Ананьїві 28 серпня, у Валегоцулово 29 серпня 1941 р. розстріли проводила зондеркоманда 10-б); продовжувалася, хоча і в менших масштабах, практика переселення євреїв в західному напрямі (20 вересня та 1 жовтня 1941 р. з населених пунктів Одещини у Дубоссари переводилися групи євреїв, яких негайно знищував оперативний загін групи «12»⁵⁵).

Ситуація остаточно визначилася з початком окупації Одеси. Змінилися масштаби і мотивація знищення; сформувалася структура гетто «Трансністрії» (вона залишиться практично до кінця окупації⁵⁶). Перша акція знищення єврейського населення Одеси відбулася відразу після захоплення міста. Друга пов'язана з підривом «румунської комендатури» 22 жовтня 1941 р. Саме наприкінці жовтня 1941 р. перші партії євреїв з Одеси були зігнані до трансністрійського «Майданека» – свинорадгоспу Богданівка Доманівського району на північному сході тодішньої Одеської області. 20 грудня 1941 р. у Богданівку, що стала головним пунктом етапування євреїв з усіх окупованих румунами радянських територій, і де на той час вже перебувало понад 55 тис. осіб, прибув загін карателів. 21 грудня почалися масові розстріли.

10 січня 1942 р. вийшов наказ по армії та гарнізону Одеси, згідно з яким на Слобідці-Романівці створювалося єврейське гетто, куди протягом двох днів мали з'явитися «всі без винятку євреї, які знаходились на території м. Одеси та її передмість». Цей день став початком «евакуації» єврейського населення Одеси у визначені для цього адміністрацією населені пункти Очаківського та Березівського повітів. Отже, гетто на Слобідці відіграло роль етапного пункту. З урахуванням лютих морозів, що стояли у ту зиму, та умов евакуації йшлося про добре продуманий план фізичного знищення людей. Місто заціпеніло від жаху. Тільки за один місяць (з 12 січня до 12 лютого 1942 р.) у табори Березівського повіту з Одеси було відправлено понад 30 тис. осіб. Вони були приречені на смерть ще у дорозі. Ми, мабуть, ніколи вже достеменно не дізнаємося, скільки безневинних людей замерзло, годинами йдучи по коліна у крижаній лиманній воді до станції Сортувальна; скільки не вийшло з товарних вагонів, що повільно тягнулися до Березівки у 20-градусні морози; скільки було закатовано конвоїрами та жандармами, розстріляно німецькими загонами «самооборони» на довгому шляху від Березівки до Богданівки. Тих, хто всупереч усьому потрапляв у Доманівку, сортували і найслабкіших відправляли у «Горки» (околиця Доманівки) або ж у «Акмечетські ставки» (свинорадгосп за 12 км від селища Акмечетка), де їх очікувало повільне вимирання від голоду та хвороб⁵⁷.

Загалом, за даними дослідників, у «Трансністрії» існувало 36 гетто, у 10 містах та містечках єврейське населення було винищене повністю, а такі населені пункти, як Печора, Акмечетка, Богданівка та Доманівка були перетворені на «табори смерті»⁵⁸.

Водночас однією з особливостей практики Голокосту в зонах румунської окупації була значна, порівняно з іншими окупованими територіями України, кількість вцілілого єврейського населення. К.Жигня пише про те, що «коли в райони таборів “Трансністрії” повернулися радянські війська, там залишалось приблизно 50,5 тис. євреїв Бессарабії, Буковини та самої Румунії»⁵⁹. У «Єврейській енциклопедії» зазначається: «У грудні 1943 р. Міністерство внутрішніх справ Румунії повідомило уряду, що живими залишилося 50 740 євреїв, депортованих у “Трансністрію” (у дійсності – близько шестидесяти тисяч)»⁶⁰.

Розглядаючи цю проблему, румунський історик М.Карп називає дивом той факт, що після звільнення Румунії від фашистської тиранії, в межах її кордонів живими залишилися 300 тис. євреїв; у «Трансністрії» – 60 тис. (з них 15 тис. становило місцеве єврейське населення⁶¹). Серед основних причин цього дослідник

називає такі: 1) Румунія у воєнному відношенні не була окупована Німеччиною; 2) румунська економіка не могла функціонувати без єврейської сфери послуг; 3) дії провідних румунських політичних постатей не були послідовними, вони коливались і легко піддавались впливу; 4) румунська громадськість сприймала фашистські ідеї лише спорадично, а фашистські методи – навіть меншою мірою. Крім того, сам Антонеску вже з 1943 р., усвідомлюючи можливість поразки Німеччини та намагаючись залишити шляхи для налагодження зв'язків із Великобританією та США, розумів «небажаність» для режиму знищення євреїв. Допомога міжнародних організацій («Червоного Хреста», «Джойнта»), єврейської громадськості світу також були далеко не останніми факторами виживання євреїв у «Трансністрії»⁶². Лишається відзначити співчуття та милосердя українського та інших народів Півдня України, які, ризикуючи власним життям та життям своїх родин, рятували євреїв від загибелі.

Румунський підхід до вирішення «ромського питання» полягав у бажанні «позбутися циган». Це здійснювалося шляхом депортації ромів на територію «Трансністрії», де проводилося їх фізичне знищення. Як зазначає Р.Іоанід, законодавчою базою цих депортацій стали «адміністративні розпорядження», ухвалені у травні 1942 р., а саме – «наказ № 70S» голови Ради міністрів Румунії та «Наказ № 33911», виданий міністром внутрішніх справ К.З.Васіліу. Офіційно примусове вивезення циган обґрунтовувалося необхідністю «боротьби зі злочинністю», найбільш поширеною у середовищі «кочовиків». Однак депортації стосувалися як кочових, так і осілих циган. Всього, за даними Іоаніда, до «Трансністрії» було відправлено 25 тис. циган, знищення яких здійснювали як румуни, так і німецькі загони. Зокрема, силами СС було вбито 11 500 осіб. Станом на 10 лютого 1944 р. живими залишалися близько 3700 циган у Березовському повіті⁶³.

Дослідивши обставини депортації румунських циган до «Трансністрії» у 1942 р., В.Солонарь наголосив, що панівна у румунській історіографії концепція, згідно з якою циганська депортація була заходом соціальної політики (тобто боротьбою зі злочинністю), є хибною і має бути переглянута⁶⁴. Хоч у мотивах влади простежуються як елементи «етнічної боротьби» з циганами, так і бажання «поліпшити криміногенну ситуацію» в країні, на практиці в рамках цієї кампанії депортувалися лише цигани. Відповідно історик доходить висновку, що расова антропологія та етнічний націоналізм були найважливішими ідеологічними передумовами, що зумовили трагедію румунських циган. Поза цією системою ідеологічних координат депортацію частини румунських ромів взагалі не можна уявити⁶⁵.

Отож, наявність двох центрів влади у «Трансністрії» відобразилася і в напрямках реалізації етнічної політики в регіоні – від певного суперництва до «взаємодії» у вирішенні єврейського та циганського «питань». У румунській зоні окупації було здійснено етнічну стратифікацію, згідно з якою на вершині етно-соціальної піраміди опинилися німці, румуни та італійська меншина, щаблями нижче розмістилися молдавани, росіяни та українці, а євреям та циганам було відмовлено в праві на життя.

ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ЗАКАРПАТТІ

Повна окупація та анексія Карпатської України Угорщиною в березні 1939 р. (на початку листопада 1938 р. за рішенням Першого Віденського арбітражу до Угорщини відійшли низинні райони південного заходу Закарпаття з головними містами краю — Ужгородом, Мукачевом і Береговим) не тільки зумовили докорінну зміну суспільно-політичного життя закарпатців, що позначилася переходом від державно-правових засад демократії чехословацького зразка до угорського авторитарного політичного режиму, а й привели до суттєвих змін в етнонаціональній і культурній сферах¹. З так званим «відновленням тисячолітнього угорсько-руського співжиття» проведення виваженої державної політики щодо Підкарпатської території (Підкарпаття) й обіцянки про її автономію стали винятково декларативними намірами прибічників «Великої Угорщини». На порядку денному постало поетапне втілення стратегічної мети: адміністративно-політична інкорпорація краю у державно-правову систему Королівства Угорщина і повна мадяризація його населення, тобто, перетворення Закарпаття на невід'ємну частину Угорщини, а місцевих жителів — на угорусів. Цим керувалися спочатку угорська військова адміністрація Підкарпаття (діяла з 22 березня по 7 липня 1939 р.), а після прийняття Державними зборами Угорщини закону «Про з'єднання Підкарпатської території з Угорською державою» та розпорядження угорського прем'єр-міністра «Про теперішнє управління суспільною справою на повернутих землях Підкарпатської Русі» від 22 червня 1939 р. — регентський комісаріат Підкарпатської території, при якому працював невеликий дорадчий орган — Комісія пропозицій, що складалася з місцевих діячів угрофільської орієнтації².

Звичайно, в нових умовах пріоритетні умови для свого розвитку мав угрофільський рух, на підтримку якого була спрямована політика офіційного Будапешта, хоча власне угорці становили на той час близько 16% населення краю. До нього примикав й проугорсько налаштований русофільський рух, лідери якого А.Бродій і С.Фенцик у числі інших діячів Закарпаття в грудні 1939 р. були кооптовані до складу угорського парламенту. Невдовзі ці головні «автономісти» Закарпаття у період чехословацького правління зреклися ідеї автономії краю і фактично підтримали рішучі виступи проти неї місцевих угорців, очолюваних лідером Об'єднаної угорської партії А.Корлатом (угорська влада не дозволила відновлення в краї жодної з політичних партій, зокрема й авангарду святостефанської іреденти — Автономного землеробського союзу на чолі з Бродієм і Російської народної автономної партії Фенцика, рекомендуючи співпрацювати з урядовою Партією угорського життя). Регентський комісар Підкарпатської території М.Козма у меморандумі, направленому угорському прем'єр-міністру П.Телеки, відверто наголошував: «Обіцянка автономії викликана головно зовнішньополітичними міркуваннями. Її так треба буде оформити, щоб вона була нездійсненна»³.

Сприятливі часи для розгортання свого національно-культурного життя переживали в роки Другої світової війни закарпатські німці, які становили усього 1,5% населення краю. Під час Другого Віденського арбітражу в серпні 1940 р. була підписана німецько-угорська угода про національні меншини, відповідно до якої уряд Угорщини зобов'язувався турбуватися про те, щоб угорські німці

не терпіли ніякої шкоди через їхню національну належність і солідарність із націонал-соціалістичним світоглядом, а також — надати їм право на громадські об'єднання і можливості вільного спілкування з Німеччиною на ниві культури. За сприянням Спілки німців в Угорщині у німецьких поселеннях країни, зокрема й на Закарпатті, розгорнули роботу культурно-освітні осередки — фольксбунди, які, крім іншого, займалися вербуванням робочої сили для Німеччини та новобранців для вермахту.

З огляду на заяви офіційного Бухареста про його наміри боротися за повернення Румунії відторгнутої згідно з Другим Віденським арбітражем території, в Угорщині розгорнулися антирумунські акції пропагандистського та політичного характеру. Водночас органи влади, зокрема і в Закарпатті, вводять поліцейський нагляд за угорськими румунами, ліквідують румунські кооперативи, конфісковують радіоприймачі у громадян румунської національності і навіть забороняють їм носити національний одяг. Національно-культурний розвиток нечисленної словацької меншини Підкарпаття теж відбувався в контексті недружніх й напружених міждержавних відносин Угорщини та Словаччини, арбітром в яких виступали Німеччина і Італія.

Воєнні роки обернулися трагедією для євреїв Закарпаття, які на той час становили майже 15% населення краю. Обмеження економічних і політичних прав єврейської спільноти краю почалося відразу після його окупації з поширенням на нього дії антисемітського закону Угорщини 1938 р. з доповненнями 1939 р. З початком німецько-радянської війни та оголошенням стану війни між Угорщиною ті СРСР угорська влада вдалася до «вирішення» єврейського питання за нацистським зразком. Близько 20 тис. закарпатських євреїв влітку 1941 р. було депортовано в окуповану німцями Галичину, де вони були знищені підрозділами СС. Пік репресій проти євреїв Підкарпаття припав на весну 1944 р., коли вони були зігнані в утворенні на території краю табори (гетто), а звідти відправлені у концентраційні табори в Угорщині та Німеччині. За даними Закарпатської обласної Надзвичайної комісії з обліку шкоди, розслідування і встановлення злочинів, заподіяних німецько-мадярськими загарбниками за час окупації краю, до тюрем та концтаборів було запроторено 183 395 мирних громадян, серед них — 112 500 євреїв і 70 895 русинів-українців, з яких загинуло, відповідно 104 177 і 10 805 осіб⁴. У результаті єврейська присутність в Закарпатті, яка протягом століть була невід'ємною частиною соціального й культурного оточення русинів-українців, була фактично знищена. Аналогічна доля спіткала й циганську (ромську) меншину Закарпаття.

Вже з перших днів угорської окупації під нищівний тиск підпав українофільський рух, що з середини 1930-х років був домінуючим в етнополітичному житті Закарпаття у складі Чехословаччини. З політичної арени краю були усунуті творці й провідники Карпатської України, більшість з яких на чолі з президентом А.Волошиним змушена була емігрувати. У збройних сутичках з окупаційними військами загинули або ж потрапили в полон її захисники, насамперед зі збройних формувань «Карпатської Січі». На решту політично активних представників українства обрушилися репресії. За неповними даними, від рук угорських карателів у 1939 р. загинуло понад 4 тис. осіб, близько 2 тис. закарпатців було кинуте в концентраційні табори. Соціальна база українофільського руху зазнала

значного скорочення в 1939–1941 рр., коли близько 8 тис. закарпатців, незгодних з анексією Карпатської України Угорщиною, перейшли через гори до Східної Галичини, де спочатку потрапили до рук польських прикордонників, а після 1939 р. піддалися, незважаючи на прорадянську, проукраїнську налаштованість більшості з них, жорстоким випробуванням в органах держбезпеки СРСР та в сталінських таборах. Значних втрат зазнав українофільський рух, а разом з ним і чехофільський, під час організованої угорським режимом перевірки благонадійності закарпатців, які в період входження краю до складу Чехословаччини працювали вчителями, лікарями, інженерами та службовцями на різних посадах в органах управління. Масові чистки «небажаних елементів» проводили спеціальні так звані виправдувальні комісії, міністерства та інші державні установи, за рішеннями яких близько двох тисяч осіб було позбавлено роботи саме за політичні переконання, тисячі закарпатців потрапили під поліцейський нагляд. Прикметним явищем стали систематичні переміщення службовців краю в глиб Угорщини. І, нарешті, нищівних ударів зазнав комуністичний рух, що за часів чехословацької демократичної системи, не без участі Комінтерну, виступав важливою силою українофільства у його прорадянському забарвленні.

У взаєминах із найчисельнішою етнічною спільнотою Закарпаття урядові кола Угорщини намагалися виробити ідеологічну платформу, яка б зафіксувала особливе становище місцевого слов'янського населення, зокрема його окремішність серед українців та росіян. З побутуючих назв і самоназв жителів краю («карпатський росіянин», «росіянин», «русин», «рутен», «угрорус», «українець») офіційна влада, підтримана науковцями, воліла за місцевими жителями (значна частина яких вважала себе «руськими») закріпити як етнонім назву «угроруси» або в крайньому випадку – «русини», але аж ніяк не «росіяни» і тим більше – не «українці». Провідним теоретиком угрорусизму став регентський комісар Підкарпатської території М.Козма, який, відкидаючи звинувачення в денационалізаторській політиці угорської влади, запевняв, що не угорська мова стоїть на перешкоді утвердження самоідентифікації закарпатців, а українська, оскільки «30-40-мільонна нація легко може асимілювати націю в 550 тисяч населення»⁵. Виступаючи речником нового угорського режиму, він намагався переконати закарпатців і світову громадськість у правомірності окупації Закарпаття як «споконвічної» території проживання угорців, яка не має нічого спільного з українцями, а також у тому, що прогрес «угроруського народу» можливий лише в рамках святостефанської державності. Таке бачення минулого й майбутнього Закарпаття знаходило «розуміння» у значної частини місцевої еліти. Так, головний радник регентського комісара, канонік О.Льницький писав: «Карпатська територія не має нічого спільного з Україною, тут завжди русини жили і живуть, у яких з великоросами і українцями, як і з чехами та іншими слов'янськими племенами, тільки слов'янське походження, але яких віддаляє від тих... міцна стіна, непорушна стіна тисячолітньої мадярсько-руської історії»⁶. (До речі, аналогічних думок дотримуються і пропагують сьогодні прибічники «новітнього русинства» в Закарпатті.)

Виходячи з окреслених ідеологічних міркувань, у Закарпатті дискредитувалась українська мова, заборонялося вживання етноніму «українець», згорталася видавнича діяльність, з бібліотек вилучалася «антиугорська», насамперед україномовна, література. Одним з поширених методів денационалізації Закарпаття стала

мадяризація прізвищ неугорського звучання. Українські прізвища та особливо імена у записах громадянських актів змінювалися на угорські. Змінені були і назви міст та сіл краю: 176 з них було відновлено або надано нові угорські назви.

Важливою складовою «розвитку самостійної русинсько-народної свідомості в протидію українському рухові» і водночас інструментом денационалізації й повної асиміляції населення Закарпаття була освітня політика угорської влади. Запровадивши у всю освітню систему краю угорську мову як державну і обов'язкову, влада вдалася до скорочення мережі навчальних закладів, зокрема руських шкіл і гімназій, які нібито «безмірно розгорнули» за період входження Закарпаття до складу ЧСР. В результаті, якщо у 1938 р. на Закарпатті працювало 52 горожанські школи (23 руські (українські), 24 чеські, 4 угорські та 1 німецька), і в них навчалось 12 127 учнів, то у 1940 р. їх залишилося всього 12, де навчався 2621 учень⁷. В краї були ліквідовані чеські та румунські школи, залишилася одна словацька і одна громадська єврейська школи. Натомість при руських школах відкривалися угорські відділення, для руських вчителів організовувались спеціальні курси угорської мови. Щодо мови викладання в руських школах Закарпаття, то угорські владні структури прохолодно зреагували на домагання русофілів надати російській мові статусу офіційної. Видана в 1940 р. «Грамматика угорського язика» на перших порах використовувалася як підручник для середніх шкіл. Та вже наступного року побачила світ «Грамматика руського язика» І.Гарайди, яку за наказом міністра освіти і культів запровадили у всіх школах Угорщини з «руськимъ выкладовымъ язикомъ», а також у школах, де вивчали руську мову.

На політизацію навчального процесу, посилення його шовіністичної спрямованості значний вплив справив наказ військового міністра Угорщини (1939 р.) про підпорядкування персоналу шкіл проведи молодіжної воєнізованої організації «Левенте», структурами якої було пронизане все Підкарпаття. Остання співробітничала з «Католицькою організацією аграрної молоді», «Організацією греко-католицької молоді» та іншими громадськими організаціями Угорщини в намаганнях перевиховати закарпатську молодь в дусі святостефанської ідеї та «угорського патріотизму», нав'язати їй духовні цінності й моральні орієнтири Угорщини та готовність всіляко боронити їх.

Серед інших інституцій, покликаних сприяти окупаційній владі у проугорському «вихованні» населення Закарпаття, важливе місце посідало «Підкарпатське товариство наук», засноване в січні 1941 р. за участі М.Козми, єпископа О.Стойки, депутатів парламенту А.Бродія, М.Демка, О.Чуги на чолі з угорським академіком А.Годинкою. Активну діяльність товариства (видання наукових праць та навчальних посібників, журналів і часописів, культурно-просвітню роботу тощо), яку матеріально підтримували урядові структури, було спрямовано на формування самостійної народної свідомості русинів й обґрунтування тези про їх відрубність від українців та росіян.

Цій меті була підпорядкована й церковна політика угорського уряду на Закарпатті, зокрема у його взаєминах із двома найчисельнішими і найвпливовішими церквами — греко-католицькою та православною. Насамперед влада намагалася залучити до прискореної асиміляції закарпатського населення греко-католицьку церкву, чимало впливових очільників якої дотримувалися проугорської орієнтації. З угорською окупацією Мукачівська греко-католицька єпархія потрапила під митрополічу юрисдикцію естергомського архієпископа, прimate

римо-католицької церкви Угорщини. Намагаючись встановити повний контроль над греко-католиками краю, угорський уряд вимагав (безуспішно) від Ватикану призначення на посаду мукачівського єпископа відданої йому людини замість О.Стойки, який свого часу публічно вітав призначення А.Волошина прем'єром Карпатської України і був активним прихильником ідеї автономії краю. До того ж, серед значної кількості молодих за віком священників церкви було чимало української орієнтації. Тому греко-католицька церква на Закарпатті зазнавала систематичних утисків окупаційної влади, але у своїй більшості греко-католицьке духовенство не пішло на пряму співпрацю з нею і спрямовувало свої зусилля на захист інтересів власного народу.

До вірних та духовенства православної церкви на Закарпатті з перших днів окупації угорська влада поставилася вороже, про це свідчать численні скарги віруючих, у яких описані факти переслідування, знущань угорських солдатів над священиками та їхніми родинами, конфіскації релігійної літератури, примусу до переходу в унію тощо. З часом угорські урядові кола зміцнилися в переконанні, «що загрозу з боку православних не варто перебільшувати, оскільки домагання греко-католицького єпископа О.Стойки та його прихильників об'єднаної автономії для Закарпаття були значно безпечнішими, ніж, на перший погляд, аполітичне русофільство православною духовенства»⁸. Кардинальні зміни у ставленні угорського уряду до православної церкви на Закарпатті від переслідування до підтримки відбулися протягом осені 1939 – кінця 1940 рр. Вони були зумовлені намірами уряду створити у найближчій перспективі єдину організаційну канонічну структуру для всіх православних вірних Угорщини – автокефальну «Православну церкву Угорщини», прагненням закарпатських православних домогтися вирішення питання щодо юридичного статусу своєї церкви в кордонах Угорщини і, насамперед, їхнім засудженням автономістських домагань греко-католиків краю.

Отже, угорська влада з перших днів окупації Карпатської України здійснювала тут системну політику мадяризації, спрямовану на примусову асиміляцію автохтонного русинсько-українського населення краю. Увесь потенціал державно-пропагандистського апарату Угорщини, її освітньо-виховної системи, церкви, мас-медіа, правоохоронних органів, армії тощо був спрямований на нав'язування політичного, економічного, культурного, психологічного, етнічного та конфесійного панування титульної угорської нації над меншинами, зокрема русинами-українцями, центру над регіонами, Будапешта над провінціями. Національна політика Угорщини в 1939–1944 рр. забезпечувала домінуючі позиції угорцям Закарпаття та угорським рухові у всіх сферах економічного, суспільно-політичного і духовного життя. Русофільство, як протиположність українськості, яке нищилося органами влади з перших днів окупації Карпатської України, всіма засобами спрямовувалося в русло угорорусинства, що було засноване на двох засадничих тезах: 1) відрубність русинів (угорорусів) від українського і російського народів та 2) їхня тисячолітня поєднаність з угорцями в суспільно-політичному й духовному житті. У практично-політичному сенсі угорорусинізм нав'язувався шляхом різкого скорочення мережі освітніх закладів місцевою мовою та обов'язкового запровадження угорської мови, підтримки і заохочення тих інституцій, які діяли в руслі політики офіційного Будапешта, надання політичних й матеріальних пре-

ференцій по-конформістському налаштованим елементам, яких у Закарпатті не бракувало.

Слід зазначити, що злочини угорської влади проти мирних мешканців Закарпаття, особливо під час його окупації, встановлення військово-поліцейського режиму і масові репресії, економічне пограбування краю, спричинені ним злиденність та люмпенізація широких верств місцевого населення, дискримінація за національною ознакою в усіх сферах суспільно-політичного й духовного життя, загострення національного питання в цілому, а також розгортання подій на Східному фронті Другої світової війни зумовили наростання руху опору закарпатців. Вирішальний вплив на його ідейно-політичне спрямування відіграв Радянський Союз, збройні сили якого наприкінці жовтня 1944 р. очистили територію Закарпаття від німецько-угорських окупантів. Розпочалася нова, прокомуністична доба в історії цього самобутнього краю, що характеризувалася прискороною радянізацією всіх сфер соціально-економічного, суспільно-політичного й національно-культурного життя закарпатців.

ТРАГЕДІЯ ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ

Голокост є одним із найкраще досліджених явищ європейської історії і з огляду на виявлені та надруковані історичні документи, спогади, і наявну історичну літературу. Разом із тим Голокост на теренах України не був достатньо висвітлений. «Хоча до Другої світової війни євреї Радянської України становили другу за чисельністю єврейську спільноту в Європі, науковці значною мірою ігнорували історію знищення цієї громади... – пише відомий німецький дослідник Голокосту Дітер Поль. – Натомість переслідування і вбивство євреїв на інших радянських територіях, окупованих німцями, історики вивчали досить ретельно, особливо після розпаду СРСР у 1991 р.»¹. Обмеженою була джерельна база досліджень. Лише в останні два десятиліття, і особливо в останні роки, ситуація стала змінюватися на краще². За період від здобуття незалежності України у 1991 р. певні досягнення є в українській історіографії Голокосту³.

Водночас наукове вивчення Голокосту не позбавлене суперечливих методологічних підходів до цього явища, що спричинили суттєві розбіжності у розумінні Голокосту, невідповідності історичного наративу, відмінності у тлумаченні фактів і навіть заперечення самої події Голокосту. Якщо до цього додати гостроту суспільного сприйняття історії Голокосту, яка є важливою складовою історичної пам'яті в Західній Європі⁴, та тільки останнім часом поступово усвідомлюється як невід'ємна частина контексту історії України, то зрозумілою стає важливість та актуальність його подальшого вивчення.

Певні проблеми виникають у розумінні поняття «Голокост». Згідно з одним із поширених тлумачень, **Голокост**, або **Катастрофа** (від англ. holocaust, з давньогрецької *λοχαιστός* – «всепалення»), – «загибель значної частини єврейського населення Європи (близько 6 млн осіб) унаслідок організованого знищення євреїв нацистами та їх посібниками у Німеччині та на захоплених нею територіях у 1939–1945 рр. (в нацистській фразеології – “остаточне вирішення єврейського питання”)⁵. Це визначення відповідає, зокрема, контексту Декларації Міжна-

родного форуму з Голокосту в Стокгольмі (січень 2000 р.), де підкреслювались масштаби трагедії, яку «довелося пережити єврейському населенню»⁶.

Але частина істориків, зокрема – дослідники Вашингтонського меморіального музею Голокосту (США), поширює поняття «Голокост» на практику переслідування нацистами й інших груп людей – ромів і синті, людей з розумовими та фізичними вадами; включно гоніння на комуністів, соціалістів, деякі групи слов'ян (поляків, росіян, українців та ін.), свідків Іегови тощо через політичні мотиви або через їхній спосіб життя⁷. Відповідні погляди відбиваються в документах міжнародних організацій. Так, з контексту Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 60/7 «Пам'ять про Голокост» (1 листопада 2005 р.), де говориться про «Голокост, що призвів до винищення однієї третини євреїв і незліченої кількості представників інших меншин» (тут і далі – переклад автора)⁸ впливає, що Голокост був спрямований не тільки проти євреїв, а й проти інших спільнот. Це підтверджується у Посланні з приводу Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту Генерального Секретаря ООН Пан Гі Муна 27 січня 2009 р.⁹ Отже, термін «Голокост», що протягом багатьох років вживався на позначення саме єврейської трагедії, на сьогодні видається не досить чітко визначеним і часто використовується до нацистського геноциду взагалі. На наш погляд, більш прийнятним поняттям, що характеризує гітлерівську політику і практику винищення євреїв під час Другої світової війни, є термін «Шоа» (з івр. שואה – «катаклізм, катастрофа, зазвичай неочікувана»). Цим поняттям варто користуватись і щодо нацистського «остаточного вирішення єврейського питання» на теренах України; у певному контексті поняття «Голокост» та «Шоа» можна використовувати як синоніми.

Шоа є водночас універсальним і безпрецедентним історичним явищем. «Універсальність Голокосту полягає в тому, що тотальному знищенню підлягали мільйони людей тільки тому, що вони народилися євреями (як в інших випадках національного геноциду – або вірменами, або греками, або сербами та ін.). Універсальність – в масштабах трагедії, як і загибель мільйонів українців під час Голодомору, загибель сотень тисяч людей унаслідок «етнічних чисток» за доби міжнаціональних конфліктів у колишній Югославії. Універсальність – у запланованості та послідовній, систематичній організації масових вбивств, які виправдовуються людиноненавистницькою ідеологією»¹⁰.

Але водночас Шоа є безпрецедентним явищем. Вперше в історії найважливішим елементом державної політики великої світової держави – Німеччини – стала політика тотального фізичного винищення цілого народу – євреїв. Антисемітизм (поряд з ідеєю світового панування) став ідеологічним стрижнем гітлерівського режиму навіть попри ту шкоду, якої він завдавав економіці нацистської Німеччини та боєздатності її армії. «Непрагматичний характер геноциду євреїв, – пише провідний ізраїльський дослідник Голокосту Є.Бауер, – є одним із елементів, що відокремлює його від інших геноцидів. Сукупність інших елементів виявилася у бажанні знищити кожного окремого єврея, визначеного як такого нацистами...»¹¹. Ці та інші риси геноциду щодо євреїв визначають характер Голокосту (Шоа): «Голокост був не унікальним. Він був безпрецедентним, геноцидом, подібного якому ніколи не було»¹².

Голокосту (Шоа) на теренах України притаманні певні *особливості*.

По-перше, нацистський «новий порядок», німецька окупаційна політика на «східних територіях», зокрема в Україні, характеризувалася особливо жорстоким

ставленням до місцевого слов'янського населення та планами «освоєння», «по-німечення» цих територій. Зокрема, відповідно до плану «Ост» передбачалось «переселення» до 65% населення України¹³. А.Гітлер підкреслював: «Моя місія, якщо мені вдасться, – знищити слов'ян»¹⁴; «Усі необхідні заходи – розстріли, виселення і т.п. ми... здійснюємо і можемо здійснювати»¹⁵. Расистський характер нацистської ідеології визначив практику гітлерівського геноциду на окупованій території України, де українці та інші слов'яни були визначені як «нижча раса», а євреї взагалі перебували поза нацистськими схемами «нового світооблаштування» і підлягали повному винищенню. Кінцевою метою окупації мало стати «очищення» України від її мешканців шляхом часткового знищення, депортації та асиміляції українського населення. Отже, *геноцид щодо євреїв на теренах України відбувався на тлі постійного насильства проти неєврейського і неромського цивільного населення, яке чинили і підрозділи СС, і вермахт*¹⁶.

По-друге, *«остаточне вирішення єврейського питання» на окупованій території СРСР, і в першу чергу України, було особливо жорстоким, безжальним, тотальним.* Такий характер злочинів був зумовлений нацистською ідеологією, згідно з якою радянські євреї були не тільки втіленням «світового зла». Нацисти декларували прагнення «спинити поступ» Радянського Союзу до «світової революції», який, нібито, опинився під контролем «світового єврейства»; тож тотальне знищення «радянських євреїв», «євреїв-комуністів» проголошувалося нацистами вирішальним фактором руйнування більшовизму.

Ще до нападу нацистської Німеччини на СРСР А.Гітлер неодноразово підкреслював «антиєврейський» характер майбутньої війни: «Єврейсько-більшовицька інтелігенція, що пригнічувала дотепер народ, має бути усунена»¹⁷; «Необхідно усунути єврейсько-більшовицьку інтелігенцію...»¹⁸. Це ж повторював гітлерівський воєначальник фон Рейхенау на початку червня 1941 р.: «Супротивником Німеччини є не народи Радянського Союзу, а винятково єврейсько-більшовицький радянський уряд з усіма підлеглими йому співробітниками та комуністична партія, яка докладает зусиль для здійснення світової революції»¹⁹. Звинувачення проти «єврейсько-більшовицького режиму» використовувались Гітлером для «обґрунтування» війни з СРСР наступного дня після нападу: «...Єврейсько-більшовицькі правителі з Москви підпалюють не лише Німеччину, але й всю Європу... Єврейсько-більшовицькі правителі в Москві неуклінно намагаються поширити свій вплив на нас та інші європейські народи, не тільки за допомогою ідеології, але передусім – силою зброї»²⁰.

По-третє, *саме українське єврейство, яке на початок війни було найчисельнішим у Європі (до 2,8 млн осіб; більше євреїв мешкало лише в США), зазнало найбільших в Європі втрат.* Унаслідок Голокосту на теренах України було знищено, за різними оцінками, від 1,5 до 1,9 млн євреїв. Це становить приблизно чверть від усіх загиблих євреїв Європи (6 млн) і близько половини євреїв – мешканців СРСР, які загинули під час Шоа. У цілому Україна втратила близько 70% довоєнного єврейського населення²¹.

По-четверте, *знищення українських євреїв було організовано по-різному в різних регіонах України, яка була розчленована окупантами.*

Відомі дослідники Голокосту Рей Брендон і Венді Лауер слушно зауважують, що термін «Голокост в Україні» застосовується насамперед до територій, контрольованих вермахтом, і до райхскомісаріату «Україна» (РКУ): «Формально

Голокост у Галичині є складовою Голокосту в Польщі, Голокост у Трансністрії – складовою Голокосту в Румунії, а Голокост у Закарпатті – складовою Голокосту в Угорщині. Ці відмінності в історії Голокосту віддзеркалюють роль різних державокупантів та їх адміністрацій у формуванні та запровадженні політики масового знищення у відповідних частинах України. Однак у всіх цих регіонах більшість населення складалася з українців, і незалежно від характеру місцевого режиму значну частку співучасників цих злочинів, рятівників, очевидців і, звичайно, жертв становили теж українці»²².

Слід зауважити, що більше 22% українських євреїв (близько 340 тис. осіб) були вивезені до центрів знищення («таборів смерті») на території Польщі і були винищені передусім у таборі Белжець, а також у таборах Собібор, Майданек, Аушвіц-Біркенау (м. Освенцим). Певна кількість євреїв з України, які змогли евакуюватись у 1941 р. до Росії (здебільшого на Північний Кавказ), були там убиті нацистами, які захопили ці території у 1942 р.²³ Разом з тим на окупованій території України гітлерівці знищували євреїв, вивезених із інших країн (так, уже в серпні 1941 р. в районі Кам'янець-Подільського німецькими підрозділами були розстріляні 14 тис. євреїв, депортованих туди угорською владою)²⁴. Більше 70% євреїв України були знищені під час розстрілів, близько 22% були вбиті газами, приблизно 5% (здебільшого в румунській зоні окупації) загинули в гетто і таборах від голоду та хвороб²⁵.

Слід зауважити також особливість ходу війни на території Центральної та Східної України (порівняно з подіями на інших європейських теренах), коли під час «гальмування» наступу гітлерівських військ унаслідок опору Червоної армії єврейське населення отримувало невеликий додатковий час для евакуації. Інше питання – як воно використало цей час і можливості, якими були очікування місцевого населення взагалі та євреїв зокрема від приходу німецьких окупантів (виходячи зі сподівань частини населення на «цивілізованість» німецьких окупантів). Крім того, радянська пропаганда наполягала на тому, що евакуація цивільного (у тому числі єврейського) населення є «зрадництвом» батьківщині, а також замовчувала факти антисемітської політики та переслідувань євреїв у Європі тощо²⁶. Зазначене вище також становить українську специфіку Голокосту.

По-п'яте, значний вплив на форми та методи геноциду щодо євреїв на теренах України справляли соціально-економічні, суспільно-політичні особливості регіонів, а також усталені традиції етнонаціональних відносин у них тощо. Історичні умови формування регіональних соціально-економічних та етнокультурних комплексів України зумовили відповідні відмінності життя єврейських громад Центральної, Північної, Східної та Південної України, які понад двадцять років існували в радянській системі координат; Західної України, що в довоєнні часи перебували під владою Польщі; Закарпаття – Чехословаччини; Північної Буковини – Румунії. На міжнаціональні відносини в різних регіонах України визначальний відбиток наклали державна національна політика (на відповідних територіях – СРСР, Польщі, Угорщини, Румунії), характер і форми релігійного життя, український національний визвольний рух та польський національний рух в західноукраїнських землях²⁷.

Нацистській окупаційній політиці взагалі й нацистському геноциду євреїв зокрема протидіяв різний за масштабами та формами рух опору окупантам, що мав свою специфіку на українських теренах. Зокрема, партизанські та диверсійні

підрозділи, які формувалися радянським керівництвом на початку війни (серед їхніх бійців було чимало євреїв), були практично повністю знищені гітлерівцями; можливості євреїв брати участь у партизанському русі на окупованій території в подальшому були обмеженими (про опір євреїв Голокосту детальніше викладатиметься нижче) та визначалися рамками радянського командування – для підпорядкованих йому загонів, чи націоналістичного керівництва – для загонів УПА тощо.

Слід також зазначити, що знищення та переслідування євреїв стали прикладом репресій щодо інших народів. Про це свідчить, наприклад, «Телефонне звернення представника угорської державної адміністрації комітату Угоча доктора Кеміня до Міністерства внутрішніх справ Королівства Угорщини», датоване 16 липня 1941 р.: «Представник угорського уряду в Закарпатті пан Козма, знаючи про виселення євреїв – негромадян Угорщини на північ, хоче використати цю ситуацію для очищення території Закарпаття від кочовиків ромів»²⁸.

Отже, спільні риси та регіональні особливості Голокосту (Шоа) на теренах України складають специфічну історичну картину, яка потребує подальшого вивчення.

У контексті висловленого суттєвих уточнень потребує *періодизація Голокосту (Шоа) на теренах України*, яка визначається етапами функціонування нацистської «машини знищення»: «поряд із періодами максимального розгулу масових вбивств траплялись періоди відносного затишшя, зумовленого впливом різних чинників»²⁹. Знищення єврейського населення України розпочалось фактично невдовзі після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР у червні 1941 р.; більшість українського єврейства була винищена до кінця 1942 р., після цього можна говорити про «довершення» нацистського «остаточного вирішення єврейського питання» в окремих українських регіонах.

Отже, беручи за основу типологізації якісні особливості нацистської практики знищення українських євреїв, можна виокремити наступні етапи Шоа на теренах України³⁰.

Перший етап: 22 червня – перша половина серпня 1941 р.

Протягом перших тижнів, місяців після нападу Німеччини на СРСР на окупованій території України гітлерівці знищували передусім євреїв-чоловіків, представників єврейської інтелігенції, які могли становити потенційну загрозу нацистському геноциду. У цей період:

– відбулася хвиля єврейських погромів, спровокованих нацистами у Львові та інших містах і містечках Західної України, в ході яких було знищено 25–30 тис. євреїв регіону (кінець червня – початок липня 1941 р.);

– паралельно з воєнною окупацією Північної Буковини на території краю румунська влада розпочала концентрацію єврейського населення, що стало початком депортації за Дністер (липень 1941 р.)³¹;

– 31 липня 1941 р. наказом Г. Герінга начальник Головного управління імперської безпеки Р.Гейдріх був призначений відповідальним за «остаточне вирішення єврейського питання»³².

Другий етап: друга половина серпня 1941 – осінь 1944 р.

У цей період винищення єврейського населення на теренах України набуває масштабності. З кінця серпня 1941 р. нацистські розстрільні команди переходять

від селективних розстрілів євреїв-чоловіків до масових вбивств єврейського населення, включаючи жінок, дітей та літніх людей; деякі міста та райони оголошуються «юденфрай» – вільними від євреїв³³. Найбільша чисельність жертв припадає на серпень – жовтень 1941 р. (у вересні нацисти знищили бл. 143 тис. євреїв, у жовтні – бл. 120 тис.) та серпень 1942 р. (бл. 175 тис. осіб) і вересень цього ж року (бл. 120 тис.)³⁴.

На кінець 1942 р. нацисти фактично реалізували «остаточне вирішення єврейського питання» на теренах України (у зонах німецького воєнного командування та на території райхскомісаріату «Україна»).

На цей період припадають, зокрема:

– масовий розстріл євреїв у Бабиному Ярі в Києві (29–30 вересня 1941 р.);

– масові розстріли євреїв Черневіцької, Вінницької та Одеської областей румунськими фашистами (вересень – листопад 1941 р.)³⁵;

– будівництво центру знищення в Белжці (тут згодом було знищено близько 600 тис. євреїв, значна частина з них – із західноукраїнських земель) (грудень 1941 р.);

– мобілізація до «угорської трудової армії» 20 тис. єврейських юнаків (протягом 1941 р.), велика частина з них загинула³⁶;

– знищення близько 70 тис. євреїв Трансністрії (Доманівка, Богданівка та ін.) (грудень 1941 – лютий 1942 рр.)³⁷;

– масові погроми у Львові, депортація львівських євреїв до центрів знищення (серпень 1942 р.); знищення більшості євреїв Західної України³⁸.

Окремо можна виділити події **кіncia 1942–1944 рр.**, коли знищувались євреї у гетто та таборах Галичини, Закарпаття та деяких інших регіонів Західної та Південної України. Серед трагедій, що відбулися в той час, назовемо із зазначенням хронології подій:

– грудень 1942 – червень 1943 рр. – знищення євреїв, які перебували в гетто Східної Галичини (зокрема, 1–23 червня 1943 р. проведена остання акція зі знищення львівських євреїв);

– квітень 1944 р. – інтернування євреїв Закарпаття, які залишилися у живих, до гетто та таборів примусової праці, де в'язні масово гинули від холоду та хвороб;

– кінець травня 1944 р. – депортація решти євреїв Закарпаття до центру знищення Аушвіц-Біркенау (м. Освенцим)³⁹.

На кінець цього періоду в ході відступу гітлерівських військ нацистами були знищені євреї, які ще залишалися в гетто та таборах примусової праці. Згодом відбулося звільнення та рятування від смерті десятків тисяч євреїв Трансністрії⁴⁰.

Особливості нацистського геноциду євреїв на теренах України

Наративний матеріал щодо Шоа в різних областях, регіонах України висвітлений у багатьох роботах фахових істориків та краєзнавців, у тому числі – фундаментальних працях⁴¹; останнім часом захищені дисертації, присвячені регіональним аспектам Голокосту⁴². Проте досі немає узагальнюючого дослідження, в якому б містився порівняльний аналіз регіональних особливостей Голокосту на теренах України.

В Україні фактично відразу після початку окупації загарбники здійснили виокремлення євреїв. Акція розгорталася відповідно до низки розпоряджень, зокрема директиви Лозе, райхскомісара «Остланду», в якій зазначалося, що євреєм є той, серед дідусів або бабусь якого є принаймні один єврей, він «належить або належав до єврейської релігійної общини», або «знаходився у шлюбі з євреєм або єврейкою...»⁴³. Визначення єврейського походження людей могло покладатись на місцевих нацистських посадовців, але на всій окупованій території засадничою для цього була нацистська расова теорія. В оголошеннях німецької окупаційної влади зазначалося, що належність до єврейської нації «визначається не релігією, і не підданством, а расою»⁴⁴.

Окупанти встановили для єврейського населення непідсильний податковий тягар; харчові пайки, що призначалися євреям, були мізерними; на організації та установи, у яких працювали євреї, накладалися спеціальні штрафи⁴⁵. Єврейське населення грабувалося окупаційною владою під приводом «штрафів» чи «контрибуцій» за міфічні «злочини євреїв». Так, у наказі воєнного коменданта Дніпропетровська від 2 жовтня 1941 р. йшлося: «...З часу зайняття міста Дніпропетровська німецькими військами до сьогоднішнього дня жидівським населенням провадяться грабунки в великих розмірах. З метою покарання я наказую так: 1) Жидівське населення обкладається штрафом у розмірі: 3 мільйони марок = 30 мільйонів карбованців. 2) Штраф повинен бути зібраний жидівською общиною м. Дніпропетровська під контролем Міської Управи...»⁴⁶.

Нацисти принижували людську гідність євреїв. Від євреїв вимагалось носити жовті «знаки Давида», нашиті на одяг⁴⁷; їм заборонялося збиратися на зібрання⁴⁸, вільно проходити вулицями тощо. Наказ Комісара Округи Лінднера, вивішений на вулицях Луцька у 1941 р., приписував, що євреї не мають права «...вільно проходити головними вулицями. Також забороняється зупинятися поблизу Комендатури. Жиди, які порушують це розпорядження, будуть покарані смертю»⁴⁹. Найхарактернішим і найпоширенішим на всіх окупованих територіях оголошенням, мабуть, було таке, просте і лаконічне: «Жидам вхід заборонено!»⁵⁰

Нацисти запровадили особливі умови мешкання євреїв. Наприклад, у місті Броди «...жидам забороня[ло]ся [залишати] своє помешкання від 19-ої — 6-ої год. (за нім. часом)...»⁵¹. У Дніпропетровську в наказі міської управи зазначалося: «...Ходити по місту дозволяється лише до 19 год. дня, а жидам до 16 год...»⁵². В іншому наказі сказано: «Жидівському населенню забороняється перебувати на вулицях міста Львова після 20-ої години. Решту населення обов'язує ця заборона від 22-ої год. Німців з Райху цей розпорядок не торкається»⁵³. Комендантська година була встановлена на всій окупованій гітлерівцями території.

Євреї піддавалися дискримінації в питаннях працевлаштування, соціального забезпечення тощо. Так, у постанові Генерального губернаторства дистрикту «Галичина» «В справі уживання жидів до праці» йшлося: «Приймання і давання праці жидам в приватних господарствах нежидівського населення є заборонене»⁵⁴. Що ж стосувалося роботи в інших установах та підприємствах, то дозвіл на неї мав видавати спеціальний «Відділ для жидів Уряду праці»⁵⁵. В оголошенні Відділу соціального забезпечення Дніпропетровської міської управи (1941 р.) йдеться, що перереєстрації для нарахування пенсій підлягають всі пенсіонери, «крім жидів»⁵⁶. В оголошенні про прийом дітей до дитячого садка сказано, що він здійснюється для «дітей всіх національностей, крім жидів...»⁵⁷.

Гітлерівський міф про те, що євреї «не здатні до продуктивної праці», мав обґрунтувати примусову працю євреїв, пояснити необхідність, як сказано в оголошенні, виданому в Самборі, «реєстрації» євреїв з «метою організації вимаганого владою обов'язку праці»⁵⁸. Треба зауважити, що такі «реєстрації» були етапом підготовки та реалізації знищення євреїв. Міські управи, інші установи за наказом німецької влади склали списки євреїв, і ці списки ставали «розстрільними» під час «акцій» знищення, що проводили нацисти.

Виявлення євреїв у населеному пункті та їх реєстрація окупантами, введення спеціальних позначувальних знаків (зазвичай нашивок жовтих шестикутних зірок), концентрація євреїв у певних місцях (гетто) та їхня фізична й ідеологічна (засобами антисемітської пропаганди) ізоляція від решти населення стали етапами підготовки до знищення євреїв.

Безжалюгідним зняряддям геноциду євреїв стали айнзатцгрупи, створені під час підготовки гітлерівської Німеччини до нападу на СРСР. Їхнім завданням було знищення «ворогів райху» – євреїв, циган, комуністів, так званих асоціальних елементів тощо. Під час Нюрнберзького процесу колишній начальник айнзатцгрупи «D» штандартенфюрер Олендорф свідчив про наказ айнзатцгрупам, згідно з яким «єврейське населення має бути повністю знищене», у тому числі – діти⁵⁹. У здійсненні масових вбивств айнзатцгрупам допомагала армія*.

На території України діяли дві айнзатцгрупи – «C» і «D»⁶⁰.

В айнзатцгрупі «C» (*Einsatzgruppe C*) налічувалося близько 700 осіб. Ця айнзатцгрупа у складі групи армій «Південь» діяла у Північній і Центральній Україні та у південно-західних областях Росії. Її жертвами стали понад 118 тис. осіб⁶¹. Штаб підрозділу пересувався від Львова (з 1 липня 1941 р.) далі через міста Житомир (з 11 липня 1941 р. – Звягиль на шляху до Житомира, з 18 липня 1941 р.) – Новоукраїнка (з серпня 1941 р.) – Київ (з 24 вересня 1941 р.) – Старобельськ (з вересня 1942 р.) – до Полтави (з лютого 1943 р.)⁶²; у тому ж напрямку від Львова через Київ на Харків йшли вояки цього підрозділу для організації масових убивств.

Айнзатцгрупа «D» (*Einsatzgruppe D*) була створена для діяльності на Кавказі, а до його загарбання отримала призначення в тил 11-ї армії. Група діяла у Бессарабії, Південній Україні, Криму; у другій половині 1942 р. – у Ростовській області та на Північному Кавказі; з квітня до кінця 1943 р. – в українсько-білоруській прикордонній зоні («Прип'ятське болото») та на Волині. Так само, як і айнзатцгрупа «C», підрозділ був поділений на зондеркоманди⁶³. Особовий склад айнзатцгрупи «D» налічував близько 600 осіб, кількість жертв – близько 92 тис.

Крім того, діяли інші групи, які чинили масові вбивства. «Айнзатцгрупа особливого призначення» (*Einsatzgruppe zur besonderen Verwendung*, *Einsatzgruppe z.b.V*) була створена наприкінці червня 1941 р. під керівництвом начальника поліції безпеки та СД у «польському генерал-губернаторстві» оберфюрера СС Карла Ебергарда Шьонгарта (шефа СД у Генеральному губернаторстві «Галичина»), і мала завдання РСХА створити додаткові «айнзатцкоманди або групи» для підтримки оперативних груп «C» і «B» у складі трьох АК (айнзатцкоманд). У червні 1941 р. вони були сформовані зі службовців поліції безпеки у Генерал-губернаторстві та

* Крім підтримки айнзатцгруп в постачанні, на німецьку армію покладалась також відповідальність за знищення радянських військовополонених-євреїв.

розміщені у Львові, Брест-Литовському та Білостоці. Ці команди у червні–вересні 1941 р. діяли у Західній Україні та Західній Білорусі. Загалом за цей час команди оперативної групи особливого призначення розстріляли понад 20 тис. осіб, переважно євреїв. Восени 1941 р. вони були розформовані⁶⁴.

З середини 1943 р. під керівництвом штандартенфюрера СС Пауля Блобеля почалось знищення слідів масових страт. У прифронтовій зоні цим займались оперативні та зондеркоманди, тоді як у зоні цивільної адміністрації розв'язання цього завдання було покладене на щойно створені команди – ЗК (зондеркоманду) 1005a та ЗК 1005b у райхскомісаріаті «Україна» й ЗК 1005-центр у Генеральному окрузі «Білорусія». У 1943–1944 рр. ці ЗК спалили кілька сотень тисяч трупів⁶⁵.

На території *Західної України* ще до початку «акцій знищення» євреїв німецькі окупанти спровокували єврейські погроми, в яких взяло участь місцеве населення. 30 червня – 3 липня 1941 р. у Львові було вбито близько чотирьох тисяч євреїв, 25–27 липня – ще близько двох тисяч. Були спровоковані на погроми також жителі Станіслава, Тернополя, деяких інших міст⁶⁶.

На західноукраїнських землях єврейське населення знищувалось не відразу. Причини такої «поблажливості» були меркантильними. «Оскільки 90% усіх ремісників Галичини були євреями, – йдеться у звіті начальника СС і поліції Галиційського округу, – негайне виселення євреїв зашкодило б військовому господарству»⁶⁷. У місцевостях, де євреї становили значну частку населення, окупанти створювали єврейські гетто. «Існування гетто... було вкрай важливим для німецької військової машини і підтримувалося місцевими нацистськими посадовцями»; проте згодом, «всупереч всієї сучасної капіталістичної логіки рентабельності економіки, гетто були знищені за наказом Берлінського центру задля виконання ідеологічної мети»⁶⁸.

Крім гетто, для економічного визиску євреїв перед їхнім знищенням створювалися так звані трудові табори. «Трудові табори, в яких концентрувались винятково євреї, іменувались *Judenlager* (табори для євреїв), скорочено – *Julag*»⁶⁹. Відомий ізраїльський історик Арон Вайс підкреслює, що багато гетто ставали робочими таборами перед тим, як їх ліквідували, наприклад, *Julag* у Львові⁷⁰. Гетто на українських теренах відрізнялись від гетто «польського типу» (у Варшаві, Лодзі та ін.). Часто назву «гетто» отримували місця концентрації євреїв перед їх розстрілом, де вони знаходились від декількох днів до декількох тижнів (у Дніпропетровську, Харкові та ін.). Значна частина євреїв Західної України загинула в гетто та таборах; місцем масової загибелі західноукраїнських євреїв став «табір смерті» Белжець.

Відомий дослідник історії Голокосту на території України Олександр Круглов підкреслює, що гетто створювались перед знищенням євреїв на території Східної Галичини, Волині, Поділля, Закарпаття, почасти – Правобережжя. На решті українських земель гетто не створювались, оскільки тутешні євреї знищувались майже відразу після окупації, максимум кілька місяців потому⁷¹.

Головною формою вирішення «єврейського питання» на території райхскомісаріату «Україна» стали масові розстріли. Найвідомішим злочином нацистів на цих теренах стала трагедія Бабиного Яру. Різка загострення обстановки у Києві відбулось через кілька днів від початку окупації, коли внаслідок вибухів радянських радіомін, залишених у місті, загинули німецькі військові, цивільні мешканці української столиці, центр міста був зруйнований та охоплений по-

жежами. Звинувативши у підривах євреїв, 27–28 вересня 1941 р. нацисти розпочали у Бабиному Яру розстріли євреїв та радянських військовополонених. 29 вересня підрозділи СС і поліції, що були підпорядковані обергрупенфюреру СС Ф.Екельну, розстріляли 22 тис. євреїв, наступного дня – ще 12 тис.⁷² Ніколи в історії, навіть у «фабриках смерті» в Освенцимі, нацистами за один день не знищувалася така кількість людей. Бабин Яр став символом трагедії радянських євреїв на окупованій території СРСР.

Не з'ясовано залишається участь допоміжних українських формувань у «акції знищення» в Бабиному Яру. Деякі західні історики пишуть про участь у ній «Буковинського куреня», хоча український дослідник В.Нахманович довів, що 28–29 вересня 1941 р. цього підрозділу в Києві взагалі не було⁷³.

Нацистський «сценарій» знищення включав знущання, побиття та насилля під час виявлення та збирання євреїв, виведення чи вивезення їх до місця страти. Тут євреїв примушували викопувати ями або ставили на краю готових ям і ровів; попередньо у людей забирали речі, часто примушували повністю роздягатись; розстрілювали групами; садисти-есесівці вигадували особливі знущання для єврейських жінок, особливі методи вбивства дітей. У Дебальцевому євреїв зігнали на центральну площу і розчавили юрбу танками. В Артемівську дітей отруювали, дорослих розстрілювали, скидали живцем у стовбури шахт, душили газом. У Сталіно (нині Донецьк) для знищення євреїв задіяли «газенвагени» – газові камери, обладнані в автівках. У Краснодоні євреїв і «партійних активістів» зігнали разом, розстріляли і скинули в шахту. У Ворошиловграді (нині Луганськ) дорослих євреїв розстріляли за містом, а дітей отруювали, змащуючи їм губи отрутою⁷⁴.

Масові розстріли єврейського населення відбувалися й у *Трансністрії*. Одним із масштабніших злочинів був здійснений у селі Богданівка (Миколаївська обл.). До гетто Богданівки зганяли євреїв з Одещини та Молдавії. В'язні гетто були розміщені фашистами у свинарниках і літніх будах – загонах для свиней; багато в'язнів померли під час суворої зими 1941–1942 рр. Євреї були повністю позбавлені їжі, вгамовували спрагу снігом⁷⁵. Тих, хто вижив за цих нелюдських умов, румунські фашисти винищили в період від 21 грудня 1941 р. до 15 лютого 1942 р. Загалом тут було розстріляно та спалено близько 54 тис. осіб⁷⁶.

У першій половині липня 1941 р. румунська влада почала концентрацію єврейського населення *Північної Буковини*⁷⁷. З другої половини липня 1941 р. окупанти розпочали «очищення» краю від євреїв шляхом їхньої депортації за Дністер. Як зазначає чернівецький дослідник О.Суровцев, у румунських офіційних документах, які стосуються депортації євреїв Північної Буковини, завжди вживається слово «евакуація», коли насправді мова йшла про примусову депортацію євреїв у табори Трансністрії⁷⁸. Депортація розпочалась 13 липня 1941 р. вигнанням євреїв із Сокирянського та Кельменецького районів⁷⁹.

18 липня румуни намагалися переправити на територію, окуповану Угорщиною, євреїв з Лужан, а коли це їм не вдалося, погнали їх на схід – у Вінницьку область. На початку серпня німецька сторона заборонила переправу євреїв через Дністер. У зв'язку з цим майже 20 тис. депортованих були тимчасово розміщені в таборах, утворених у Північній Бессарабії⁸⁰. Декілька тисяч буковинських євреїв знаходилися в таборі-гетто Вертюжани (Молдова)⁸¹, у Чернівцях, Хотині, Вижиці та ін.⁸² 4 жовтня 1941 р. вийшов наказ румунського диктатора І.Антонеску про депортацію протягом 10 днів усіх євреїв Буковини «в область східніше Дністра»⁸³.

Для цього планувалось щодня відправляти з Чернівців до Трансністрії два потяги по 50 товарних вагонів. Депортація євреїв із Чернівців тривала з 11 жовтня до 15 листопада 1941 р., загалом було вивезено понад 28 тис. осіб⁸⁴. Частину «авто-ризованих» євреїв залишили в місті для робіт; їх депортували пізніше, протягом червня–вересня 1942 р. Протягом 1941–1942 рр. трьома хвилями з Північної Буковини в Трансністрію було депортовано приблизно 74–75 тис. євреїв.

Загроза економічній стабільності в Північній Буковині змусила керівництво Румунії дозволити частині євреїв різних професій залишитися в Чернівцях і примусово працювати на румунську окупаційну владу, що й врятувало життя близько 16 тис. євреям⁸⁵.

Від початку окупації *Закарпаття* Угорщиною, союзницею гітлерівської Німеччини, розпочались переслідування єврейського населення. До угорської трудової армії було мобілізовано 20 тис. єврейських юнаків, більшість з яких згодом загинули на фронті. Євреї, які залишились у Закарпатті до весни 1944 р., опинились під владою вже німецьких окупантів.

16 квітня 1944 р. усіх євреїв регіону загнали до таборів примусової праці або до гетто, що були створені в Ужгороді, Мукачевому, Хусті, Береговому, Тячевому⁸⁶. Їхніх мешканців нацисти зобов'язали виплатити величезні контрибуції, а неможливість таких виплат була приводом депортації євреїв до таборів примусової праці, де в'язні масово гинули⁸⁷. Наприкінці травня 1944 р. решта євреїв були депортовані до «табору смерті» Аушвіц-Біркенау (м. Освенцим). Загалом із понад 100 тис. євреїв Закарпаття Голокост пощастило пережити близько 10–15 тис. осіб⁸⁸.

Отже, у різних адміністративно-територіальних одиницях, на які була розчленована окупантами Україна, Голокост (Шоа) мав свої особливості. Але були і спільні риси геноциду єврейського населення України.

– Окупанти виявляли євреїв серед місцевого населення та відокремлювали їх.

– Окупаційна влада, запроваджуючи нацистський «новий порядок», по всій території України скасовувала елементарні права євреїв, організувала їх грабунок, створювала перепони для нормального існування.

– Більша частина українських євреїв на окупованій території була розстріляна айнзатцгрупами за підтримки німецького вермахту та місцевих колаборантів (наймасштабніші акції знищення відбулися на території райхскомісаріату «Україна»). Абсолютно слушно відомий дослідник Шоа французький священник П.Дюбуа називає згадані події «Голокостом від куль»⁸⁹.

– На окупованій території України були знищені як єврейські містечки (штетли), що були осередками неповторного способу життя, так і єврейські сільськогосподарські поселення.

Ставлення місцевого населення до знищення євреїв

Відмінності конкретних історичних сценаріїв Шоа в країнах Європи обумовлювались способами дії гітлерівської «машини знищення», які значною мірою залежали від усталених там форм адміністративного управління, традицій громадського та культурного життя, рівня впливовості на суспільство єврейських общин, ставлення нацистів до населення окупованих країн, врешті, міри загрози

для рятівників євреїв. Усі ці та інші чинники впливали на ставлення місцевого населення до євреїв у кожній країні, зокрема – на теренах України⁹⁰. Загалом ставлення місцевого населення до нацистського геноциду євреїв відіграло велику роль в історії Шоа. Відповідно до позиції, яку мешканці українських земель зайняли стосовно Голокосту, їх умовно можна розділити на декілька груп:

– *сторонні спостерігачі* нацистських злочинів – у сучасній західній історіографії їх називають «*bystanders*» (з англ. – спостерігачі, свідки);

– *вбивці та їх поплічники* (проблемам колаборації на теренах України присвячено чимало робіт, у яких співробітництво з окупантами у знищенні єврейського населення розглядається як один із аспектів колаборації⁹¹);

– *рятівники євреїв*, «*Праведники народів світу*», про яких ітиметься далі.

Передумови «стороннього спостерігання» за вбивством сусідів були різнобічними: пасивна життєва позиція, турбота за збереження власного життя, сподівання на отримання матеріального зиску за рахунок майна жертв тощо⁹². Очевидно, мовчазна згода з насильством могла бути зумовленою і радянською спадщиною «одностайного» засудження «ворогів народу». Травма, завдана своїм громадянам сталінським режимом, поглиблювалася внаслідок тотальної деморалізації від катастрофи Червоної армії на першому етапі війни та стрімкого наступу гітлерівських військ і захоплення ними величезних територій.

За нелюдських умов війни людські почуття інколи поступаються прагматичним міркуванням. Відомий історик і свідок подій Голокосту Шимон Редліх зазначає, що «українці проклинали німців за вбивства невинних людей»⁹³, але випадки рятування євреїв не були та, мабуть, не могли бути численними. Опір загарбникам вимагає сміливості та самопожертви, межує з героїзмом протистояння силі, але героїзм – це непересічне явище, він не може бути «масовим».

Знищення сотень тисяч євреїв нацистами було б неможливим без підтримки цих акцій поплічниками гітлерівців з боку місцевого населення та відносної байдужості більшості цього населення. Нацистська влада на певних етапах закликала місцевих мешканців до видачі передусім євреїв «з чужої місцевості», або видачі тих євреїв, які не жили в населеному пункті до певної дати (наприклад, дати набуття «правочинності» відповідного наказу, розпорядження або оголошення). «Відповідальність» за видачу євреїв нацистам покладалася, в першу чергу, на бургомістрів міст і старост сіл. «Пересічні мешканці» застерігалися від переховування євреїв під страхом смерті. Так, в «Оголошенні» гебітскомісара, до відома якого відносився Бердичів, ішлося: «У кожному випадку, якщо виявиться, що якась єврейська особа перебуває без дозволу, всю сім'ю, що дає таким притулок, буде покарано смертю»⁹⁴. Водночас нацисти заохочували місцевих мешканців доносити на євреїв, що переховувалися від окупантів. Донощикам була обіцяна винагорода, «розмір якої встановлює Командувач SS і Поліції»⁹⁵.

У свідоцтвах про знищення євреїв селища Леніндорф, де разом із євреями жили також українці та росіяни, зазначається, що до війни «євреї та неєвреї працювали разом, жодного “національного питання” не було. Тим більш страшним виявилось те, що достатньо було німецькому офіцеру пригостити декількох здорових молодих чоловіків горілкою, як вони з великим задоволенням погодились стати катами проти своїх вчорашніх вчителів, товаришів та добрих сусідів... Все йшло за планом: євреї викопали рови, німці стріляли в потилицю, сусіди у найпримітивніший спосіб вирівнювали “уміст” ровів: встрибували та утоптували цей

самий “уміст”... Кров хлюпала в чоботах трудівників, виплескувалася з чобіт та знову поповнювалася...”⁹⁶

Атмосфера насильства та захоочення до вбивств, помножена на антисемітизм частини населення та інші чинники, створили відповідні суспільні настрої сприйняття масового винищення євреїв як «норми» за умов нацистського «нового порядку». За деякими свідченнями, «якщо не брати до уваги купку шляхетних людей, християнські жителі міста з ентузіазмом брали участь у ганебних операціях полювання на євреїв, які проводилися німцями»⁹⁷. Згодом, як слушно зауважує професор М.В.Коваль, настрої українців змінювалися, коли вони ставали свідками жahlливих злочинів гітлерівських катів – таких, як розстріли у Бабиному Яру в 1941 р.⁹⁸

Ставлення до нацистського «остаточного вирішення єврейського питання» з боку українських націоналістичних організацій, ОУН та УПА, потребує спеціального розгляду, починаючи від передумов цього ставлення⁹⁹, що неможливо зробити у рамках даної розвідки. Тож зауважимо лише окремі важливі моменти.

На початку 1940-х років ідеологія ОУН мала очевидне антисемітське спрямування. У програмі ОУН(б), що писалася вже в умовах Другої світової війни, були антимосковські гасла і йшлося про національну революцію «в московській імперії СРСР в парі з визвольною війною поневоленних народів під гаслом: “Свобода народам і людині”», водночас євреї визначалися як «підпора московсько-більшовицького режиму»¹⁰⁰. В Інструкціях для членів ОУН(б) йшлося, що «в часі хаосу... можна дозволити собі ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів, особливо приклонників большевицько-московського імперіалізму»¹⁰¹; «Національні меншини поділяються на: а) приязні нам, себто членів досі поневоленних народів; б) ворожі нам, москалі, поляки, жиди. <...> Асиміляція жидів виключається»¹⁰². Дослідник історії ОУН І.К.Патриляк справедливо пише, що подібний текст «важко розцінити інакше, як інструкції до прямої безоглядної дії на ліквідацію національних меншин... Можна з великою долею впевненості стверджувати, що окремі члени ОУН таки брали участь у винищувальних акціях, а також підбурювали до цього звичайних обивателів»¹⁰³.

Протягом 1942–1944 рр. сталися певні зміни у ставленні ОУН до «єврейського питання». У 1942 р. характеристика радянського режиму як «жидобільшовизму» та «московсько-жидівської комуни» змінюється терміном «московський більшовизм»¹⁰⁴; в Інструкції Головної команди УПА від 1 листопада 1943 р. для пропагандистських служб йдеться вже про те, що ОУН толерантно ставиться до всіх національностей, включно до «жидів, які працюють на користь української держави»¹⁰⁵. Проте *тенденція* стосовно припинення антисемітської риторики у 1943–1944 рр., до чого можна віднести і визнання 3-м з’їздом ОУН(б) (серпень 1943 р.) майбутньої України як держави усіх народів, які в ній живуть, та констатація «вирішення єврейського питання», здається нам не стільки виявом лібералізації руху, скільки результатом прагматичного аналізу ситуації. На той час абсолютна більшість єврейського населення України була практично винищена, тож і «актуальність єврейського питання» зійшла нанівець. Крім того, наявні свідчення про продовження антиєврейських акцій з боку представників ОУН та УПА і після 1943 р.

Водночас відомі також випадки, коли загони УПА брали під свою охорону єврейські сімейні табори у лісах¹⁰⁶. У загонах УПА служило чимало медичних

працівників-євреїв. Так, Іван Фанга, житель Шибалина (поблизу Бережан), свідчив, що «численні євреї служили в УПА лікарями, медсестрами і дантистами. Багато євреїв ховалося навіть у нашому селі»¹⁰⁷. Український поет, дослідник історії УПА Мойсей Фішбейн пише: «Я був знайомий з євреями, які служили в УПА <...> з доктором Абрагамом Штерцером, він по війні жив в Ізраїлі. Був Самуель Нойман, його псевдо було Максимович, був Шай Варма (псевдо Скрипаль), був Роман Винницький, його псевдо було Сам. Була видатна постать в УПА, жінка, яку звали Стелла Кренцбах...»¹⁰⁸.

Лев Рега констатував: «Ми мали чіткі інструкції від УПА не чинити зла євреям. Відвертої ненависті до них не було. Багато українців їм симпатизували»¹⁰⁹. Найбільш поширеною формою допомоги євреям з боку членів ОУН та бійців УПА було надання євреям фальшивих документів. Так, у Вінницькому державному архіві є звіт слідчих СД щодо викритої поліцією друкарні фальшивих документів і літератури українських націоналістів-бандерівців, згідно з яким «українські націоналісти постачали фальшиві паспорти не тільки своїм членам, але і євреям»¹¹⁰. Отже, питання надання допомоги членами ОУН та УПА євреям під час Голокосту, як і ставлення українського націоналістичного руху до євреїв протягом Другої світової війни взагалі, потребує подальшого вивчення та об'єктивного аналізу.

У цілому слід підкреслити, що на захист євреїв під час Шоа на теренах України не виступила жодна українська політична сила чи воєнна організація. Радянський уряд, який володів інформацією про винищення євреїв нацистами, не довів її до відому єврейського населення. Не було декларацій, заяв, закликів до українського населення надати допомогу євреям ані з боку українського чи польського підпілля, ані з боку радянського уряду та підпорядкованим йому радянським партизанським загонам і радянському підпіллю.

Українські «Праведники народів світу»

Окремого розгляду потребують історії людей, які рятували євреїв від неминучого знищення на територіях, окупованих гітлерівською Німеччиною та її союзниками. Збиранням їхніх історій опікується Яд Вашем, ізраїльський Меморіальний комплекс Катастрофи та героїзму єврейського народу. Одне з основних завдань Яд Вашем – від імені Держави Ізраїль та всього єврейського народу висловити вдячність тим неєвреям, які з ризиком для власного життя рятували євреїв від геноциду. Таких героїв називають «Праведники народів світу»; це – почесне звання, що присвоюється від імені Ізраїлю відповідно до Закону про увічнення пам'яті мучеників і героїв (1953 р.) представникам різних національностей та віросповідань. Справу про присудження звання Праведника розглядає спеціальна громадська Комісія, яку очолює суддя Верховного суду Ізраїлю¹¹¹.

Незважаючи на великий суспільний інтерес та громадське й моральне значення проблеми, феномен «Праведників народів світу» є одним з найменш досліджених аспектів історії Голокосту. Це стосується, зокрема, виявлення та уточнення фактів про кількість Праведників у різних країнах та в Україні, про чисельність євреїв, врятованих від нацистського геноциду тощо. Якщо європейські країни з'ясували хоча б оціночні дані про врятованих (у Бельгії – 26 тис., Нідерландах – 16 тис., Данії – 7200), то в нашій країні-сусідці Польщі вони варіюються від 25 до 45 тис. осіб, стосовно України, як і Росії, точних даних поки

немає. Недостатньо дослідженим залишається ставлення місцевого населення до рятівників євреїв та інші аспекти проблеми.

Європейська історіографія історії «Праведників народів світу» є добре відомою¹¹². У 2012 р. відбулася презентація фундаментальної Енциклопедії Праведників народів світу, виданої Яд Вашем¹¹³. Цей дослідницький напрям опрацьовують науковці Білорусі (І.Герасимова, К.Козак, Є.Розенблат та ін.) та Росії (І.Альтман). Коло дослідників про українських Праведників нешироке: М.Феллер і С.Єлісаветський, які пішли від нас; сучасні дослідники Ж.Ковба (їй належить відома робота «Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “Остаточного розв’язання єврейського питання”»¹¹⁴), Ф.Винокурова, А.Гончаренко, І.Левітас і деякі ін.¹¹⁵ Низка ізраїльських учених (Я.Сусленський, Ш.Редліх) також публікували свої дослідження про подвиг «Праведників народів світу» на теренах України¹¹⁶.

Більшість дослідників Голокосту справедливо зазначають, що умови для порятунку євреїв на території України, СРСР, а також Польщі, радикально відрізнялися від західноєвропейських. У Данії, – пише дослідник Нехама Тек, – «гітлерівці проявляли до датчан терпимість навіть після того, як почалися операції з порятунку євреїв. Репресії виражалися у формі арештів і зазвичай були спрямовані лише проти організаторів масового виходу євреїв»¹¹⁷. У Голландії та Франції, – вказують Ізраель Гутман і Наама Галіль, – рятівникові євреїв «загрожувала висилка в концентраційний табір, тоді як у Польщі і на окупованих територіях СРСР таку людину хапали разом з євреями, яких вона переховувала, і неодмінно розстрілювали»¹¹⁸. У багатьох працях істориків проводиться думка про те, що в країнах Західної Європи «сусіди, дізнавшись про те, що хтось ховає євреїв, як правило, не доносили на нього. Інакше стояла справа в Східній Європі»¹¹⁹.

Деякі автори підкреслюють, що «міжетнічна байдужість і відверта ворожість під час німецької окупації посилювалися»¹²⁰. З початком війни атмосфера сприйняття насильства та вбивств як «норми» стала загальнопоширеною. «Вбивства <...> деякі поляки й українці сприймали зі співчуттям, – пише Ш.Редліх. – Для інших це був просто спектакль. Ніхто не міг зрозуміти єврейської безпорадності. Що стосується підтримки і порятунку євреїв, то це була здебільшого суміш жадібності і співчуття. <...> Безпрецедентні обставини воєнного часу, жорстокість життя як під Советами, так і під німцями, виявила найгірше в людській натурі»¹²¹.

З іншого боку, відповідно до нацистської расової політики, українців – рятівників євреїв очікувало найжорстокіше покарання, знищення самих рятівників та членів їх сімей. Навіть надання притулку євреям загрожувало тут смертною карою. Так, в оголошенні за підписами генерал-губернатора Франка та штадгауптмана Хьолера говорилося, що навіть «підбурювачі та помічники підлягають цій самій карі, що й особи, які допустилися чину. Намір буде караний як довершений чин»¹²². Відомі факти про розстріли українців за переховування євреїв на Вінниччині, Дніпропетровщині, Київщині, Львівщині, Харківщині¹²³ – у багатьох містах та селах; особливо багато таких прикладів на території Західної України, яку ряд дослідників стереотипно характеризує як вкрай «антисемітський» регіон.

Разом із тим підлягають додатковому вивченню обставини, за яких за переховування євреїв українці уникали страти і навіть позбавлення волі, будучи оштрафованими (наприклад – у Вінниці, Житомирі, Дніпропетровську та ін. Так, на Вінниччині «за переховування» євреїв брати Пастух були оштрафовані)¹²⁴.

Що стосується джерельної бази вивчення проблеми «Праведників народів світу», то відомий дослідник історії Голокосту в Білорусі Євген Розенблат справедливо пише: «На відміну від багатьох аспектів теми Голокосту, які мають відображення в документальних джерелах, вивчення проблеми надання допомоги євреям в роки німецької окупації практично повністю ґрунтується на використанні нарративних джерел (спогадів тих, хто пережив Голокост і матеріалів усної історії). Ця ситуація зрозуміла: в німецьких документах фіксувалися тільки невдалі спроби порятунку євреїв, які закінчувалися знищенням рятівників, їх сімей та євреїв, які переховувалися, а радянські органи та підрозділи не вели цілеспрямованої роботи зі збирання інформації про факти порятунку євреїв. Окремі випадки надання допомоги євреям згадуються в свідченнях, записаних Надзвичайною Державною Комісією зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників (НДК)»¹²⁵.

Крім матеріалів усної історії (*Oral History*), важливу інформацію можна почерпнути і з архівних джерел в Україні та Росії, про що йтиметься нижче, і з документів, що знаходяться в Яд Вашем.

Нами були проаналізовані дані Яд Вашем по «Праведниках народів світу» (далі – Праведники), які рятували євреїв України¹²⁶. Станом на 2011 р. було зафіксовано 2363 «Праведники народів світу», які відносяться до України¹²⁷. Розглядаючи подані історії Праведників, ми визначили низку питань для дослідження. Для нас важливо було, по-перше, провести аналіз за місцем, регіоном України, де українські Праведники здійснили свій подвиг спасіння. Очевидно, що місцеві умови, оточуюча суспільна атмосфера були важливими факторами, що впливали на поведінку людей. По-друге, з'ясувати, якою була національна ідентифікація Праведників, віднесених до України, скільки серед них було українців, а скільки, наприклад, – поляків (існує думка, що на теренах Західної України – територіях, що належали до 1939 р. Польщі, поляки частіше і охочіше рятували євреїв, ніж українці). Взагалі питання про віднесення Комісією Яд Вашем рятівників євреїв до тієї чи іншої країни, як нам здається, потребує уточнення. По-третє, не менше важливо визначити, до яких конфесій належали «Праведники народів світу» на території України (відсоток православних християн, католиків, греко-католиків та ін.), якою була соціальна належність Праведників, а також, яку роль відігравали особисті зв'язки рятівників із урятованими до часів Другої світової війни. Самостійним важливим питанням є мотивація рятівників, які ризикували не тільки власним життям, а й життям своїх родин, дітей, допомагаючи євреям.

За підрахунками автора, з загальної кількості «Праведників народів світу» (2363) на території України, 544 припадає на Північну і Центральну, 241 – Південну, 206 – Східну, 1070 – Західну Україну, 36 – Закарпаття та Буковину, 205 випадків сталися на території сучасних Польщі, Молдавії, Росії та Німеччини. Вагома їхня частка зареєстрована в регіонах традиційно щільного розселення поляків (райони сучасної Польщі (181), Луцька (275), Хмельницька (169) та Житомирська (187) області).

Найбільше Праведників налічується в місцях, де частка євреїв у населенні була відносно великою (Вінниця та інші західноукраїнські міста, містечка та села, а також Київ, Житомир, Одеса тощо), тож допомога сусідів, які мали досвід співжиття у довоєнні часи, у страшні часи Шоа відіграла вирішальну роль у рятуванні євреїв.

Абсолютну першість за кількістю «Праведників народів світу» України посідає сучасна Вінницька область – 460 (або близько 20%). Це більше, ніж кількість українських Праведників у восьми сучасних областях Південної та Східної України (включаючи Одеську область) та Криму разом. Цей факт потребує свого пояснення. Крім наведених вище чинників, слід зауважити, що саме на Вінниччині був поширений такий вид допомоги євреям, як організація їх переходу з німецької до румунської зони окупації, де було відносно більше шансів на виживання.

У ході уточнення даних Яд Вашем (місця розташування сіл та інших населених пунктів, їх адміністративно-територіального підпорядкування та ін.) має бути визначена кількість Праведників по територіях відповідно до адміністративно-територіального поділу на зони окупації, а також – що дуже важливо – у співвідношенні з питомою вагою євреїв серед місцевого населення, з урахуванням євреїв-біженців із західних територій; із зазначенням часу, протягом якого ця область чи місто перебували під окупацією, та ін.

Очевидно, що при вивченні феномена Праведників необхідна спільна аналітична робота істориків, психологів щодо з'ясування мотивації порятунку представниками різних верств населення, послідовників різних релігій та конфесій, прихильників різних політичних поглядів, які проживали в різних регіонах України, в різних зонах окупації. Відомі дослідники Нехаматек, Самуель і Перл Олінер, що дійшли різних висновків про соціальне становище і самовідчуття Праведників в суспільстві, єдині в оцінці найважливішої моральної, загальнолюдської складової подвигу людей, які надали допомогу приреченим на тотальне знищення¹²⁸.

Не підлягає сумніву, що рівень антисемітських настроїв в українському суспільстві був значно вищим, ніж, скажімо, в Бельгії або Данії, але останнім часом стають відомими все більше прикладів про участь у порятунку не тільки одинаків-українців, а й груп людей, іноді достатньо великих. І.Альтман пише про те, як у кількох українських селах місцеві жителі зуміли укрити всіх євреїв: в селі Яруга на Поділлі вдалося заховати не лише місцевих жителів-євреїв, а й біженців; у селі Раковець Львівської області селяни переховували 33 єврейські сім'ї; в селі Благодатне Дніпропетровської області було врятовано 30 євреїв. І.Альтман підкреслює, що їх порятунок став можливим лише завдяки колективній підтримці решти жителів села¹²⁹.

Слід зауважити, що подібні приклади не поодинокі. Арон Вайс у своїх спогадах розповідає, що мешканка західноукраїнського міста Борислав українка Юлія Матчишин для організації порятунку сім'ї Вайсів заручилася підтримкою іншої сусідки – польки пані Потенжної¹³⁰. В окупованому Запоріжжі українка Євдокія Купа переховувала дівчинку Марію Чапату, мати якої розстріляли гітлерівці. Щоб забезпечити дитину від загрози арешту і знищення, сусіди клопотали перед німецькою владою про видачу Марії паспорта як українці; четверо людей виступили як офіційні свідки (двох із них допитували), розуміючи, чим їм загрожує обман нацистів. Загалом про єврейську дівчину, яка переховувалася від гітлерівців, знали майже всі мешканці вулиці – кілька десятків людей; ніхто з них не видав Марію, а багато хто допомагав¹³¹.

Найчастіше рятівниками євреїв виступали місцеві мешканці (українці, росяни, поляки тощо), які мали єврейських родичів (дружин, чоловіків, батьків

одного з подружжя та їхніх близьких); партизани, підпільники, які сприймали рятування євреїв як одну із форм опору окупантам; обивателі, яких поєднували з євреями сусідське життя або спільна робота, навчання до війни, а також пам'ять про добрі вчинки євреїв-сусідів у критичних ситуаціях (ілюстрацією останнього може слугувати випадок у селі Джурин Вінницької області; тутешні українські селяни вирішили допомогти євреям, які в роки колективізації заступилися за місцевого священика¹³²). Досить поширеними були випадки рятування євреїв українцями через релігійні переконання, християнське ставлення до гнаних та переслідуваних. К. Беркгоф стверджує, що серед українців найбільше євреям допомогли баптисти і християни-євангелісти. «На самій тільки Волині, – пише історик, – вони, вочевидь, врятували сотні людей. Ці протестанти гадали, що їхня християнська віра не дозволяла їм чинити інакше». Крім того, використовуючи взаємні зв'язки між протестантськими громадами, вони «могли швидко переводити євреїв із однієї місцевості до наступної»¹³³.

Відомі випадки, коли на допомогу євреям за критичних умов приходили службовці міських управ, а також німецькі офіцери, угорські солдати і навіть німецькі солдати та місцеві поліцаї, які брали участь у розстрілах євреїв¹³⁴. Але, зрозуміло, такі випадки були нетиповими. Очевидно, що реалізація будь-яких наказів влади, ті чи інші вчинки здійснюються конкретними людьми зі своїм особистим минулим і особистими симпатіями, будь то співробітники управ, солдати, українські поліцаї та ін. Безумовно, траплялись випадки, коли рятування євреїв було продиктовано душевним, людським поривом, прагненням надати допомогу жертвам нелюдської жорстокості нацистів. Піддавшись «першому пориву», часто надалі люди вже були змушені продовжувати смертельно небезпечну справу. Втім, залишаються нез'ясованими питання про «соціальний склад» рятівників євреїв, серед яких більшість становили люди, які не належали до верхівки українського суспільства, його інтелектуальної еліти.

Вагому кількість серед рятівників-священнослужителів становлять представники Української греко-католицької церкви. Тут слід згадати і «рядових» священиків УГКЦ, серед яких священик Омелян Ковч, котрий заплатив життям за рятування євреїв; і, звичайно, величну постать митрополита Андрея Шептицького. Останній особисто врятував чимало євреїв, серед них – львівського рабина Давида Кахане, синів загиблого рабина Левіна Курта (Ісаака) і Натана. «Митрополит залучив до рятування євреїв деяких українських священиків, серед яких були його брат Клементій, голова ордену Студитів, а також ігумена Студитського монастиря Йосефа, преподобний Марко Стек та інші»¹³⁵. Андрей Шептицький рятував усіх, кому він міг надати допомогу, передусім – дітей. Їм давали фальшиві довідки про хрещення, українські імена, а потім розподіляли по жіночих та чоловічих монастирях та дитячих будинках. Деяким дітям студитські монахи допомагали перетинати румунський та угорський кордони¹³⁶. Загалом за допомогою митрополита Андрея Шептицького були врятовані близько 200 євреїв.

Слід зазначити, що А. Шептицькому досі не надано високого звання «Праведника народів світу» – через його вітання гітлерівської армії у перші дні після нападу Німеччини на СРСР, контакти з нацистськими високопосадовцями тощо (цьому присвячена досить багата історична література¹³⁷). Проте на цьому прикладі ми вважаємо доречним зауважити наявність поряд із визнаним званням «Праведник народів світу» більш широкого поняття – «рятівник євреїв під час Шоа».

Ми вважаємо, що велич подвигу таких людей, як митрополит Андрей Шептицький, не потребує підтвердження чи схвалення навіть самою високою та поважною інституцією. Сам факт організації цілої системи допомоги жертвам нацистського геноциду силами церковної організації, пасторська настанова до церковних ієрархів стосовно спасіння сотень приречених на загибель євреїв перетворили митрополита Андрея Шептицького на уособлення гуманізму в протистоянні людожерській політиці нацистів. Шевах Вайс, врятований разом із родиною під час Шоа українцями та поляками, колишній спікер Кнесету (парламенту) Ізраїлю та Посол Ізраїлю в Польщі, образно назвав А.Шептицького «українським Шиндлером»¹³⁸.

Єврейський опір Голокосту (Шоа)

Доволі поширеним у масовій свідомості залишається міф, згідно з яким євреї не чинили опір масовому знищенню, покійно йшли у газові камери «таборів смерті» чи до розстрільних ровів. Втім, на сьогодні написано чимало наукових робіт, які спростовують такі уявлення¹³⁹. Після 1991 р. з'явилися наукові розвідки українських учених щодо єврейського опору на українських теренах¹⁴⁰.

Під опором Шоа ми розуміємо будь-які дії, групові або індивідуальні, спрямовані проти гітлерівської антисемітської ідеології та практики «остаточного вирішення єврейського питання», а також боротьбу проти нацистської воєнної агресії, що несла загрозу неминучої загибелі єврейському населенню України, окупованої нацистською Німеччиною та її союзниками. Такий опір міг виявлятися в пасивних та активних формах.

Поширеними формами пасивного, духовного опору були неприйняття окупаційних порядків, відмова виконувати накази нацистів, втеча від катів, відкрите визнання свого єврейства тощо. Важливою формою духовного опору Голокосту було виживання за нелюдських умов та намагання зберегти своїх дітей, культуру і національну самобутність. У гетто організували концерти та лекції, переписували книги, проводили вечори спогадів, збирались на таємні богослужіння. Багато в'язнів гетто і концтаборів вели щоденники, намагаючись зберегти для майбутніх поколінь свідчення про страждання жертв, злочини нацистів та їхніх поплічників, героїзм борців проти окупантів¹⁴¹. Такий пасивний опір вимагав не менше мужності та волі до життя, ніж бій зі зброєю в руках.

Стер Єлісаветський, який один із перших почав досліджувати тему єврейського опору Шоа на українських теренах, наводить чимало прикладів пасивного опору. Частина євреїв Дубно, які дізналися, що на аеродромі підготовлені ями для масового розстрілу, пішли на самогубство через повішення та отруєння. У Сарненському гетто після декількох масових розстрілів залишалися ще дві тисячі в'язнів, головним чином літніх людей, жінок та дітей. Вони відмовились підкоритися наказу нацистів вийти із приміщень для «акції». Нацисти спалили мешканців живцем. Масового характеру набули самогубства серед єврейського населення Вінниці¹⁴².

В інших випадках приречені на смерть намагалися дорожче віддати своє життя. В Донецьку євреї, яких кидали живими в шахту, зуміли потягнути за собою декількох своїх катів. У одному із сіл поблизу Бердичева, коли нацисти забирали на розстріл дружину 70-річного Пінхаса Каплуна, коваля та будівельника, який

мав величезну фізичну силу, той встиг руками задушити двох гітлерівців перед тим, як його вразила автоматна черга¹⁴³.

Однією з найпоширеніших форм пасивного опору була втеча. За словами свідка Федора Пігідо, частина київських євреїв блукала селами аж наприкінці 1942 р. Решта втекла на Захід, коли відбувся набір робітників до Німеччини¹⁴⁴.

Деякі дослідники розглядають як форму єврейського опору Шоа участь євреїв-воїнів у війні проти нацистської Німеччини у лавах Червоної армії та арміях країн – союзниць антигітлерівської коаліції. Вважаючи це окремою важливою проблемою, ми зосередимось на інших формах активного опору Шоа.

Передусім слід зауважити, що для участі євреїв у підпільному та партизанському русі були перешкоди, зумовлені об'єктивними чинниками. Євреї-юнаки були мобілізовані до Червоної армії; інженерно-технічні працівники радянських підприємств (серед них євреї становили вагому частину), керівники різного рівня були евакуйовані на Схід разом із підприємствами та закладами. Тож у більшості населених пунктів залишались люди похилого віку, жінки, діти, немічні. Як вже зазначалося вище, нацисти знищували євреїв на окупованих територіях практично від початку окупації, і розпочали геноцид євреїв із вбивств національної еліти та чоловіків. Починаючи з серпня 1941 р. розстріли єврейського населення набули вигляду етнічної зачистки.

Крім того, в 1941 р. збройні загони українського націоналістичного руху були в цілому вороже налаштовані проти євреїв (про що йшлося вище), та й скоординована партизанська діяльність розгорнулася пізніше, коли постала УПА. Кардинально відрізнявся радянський партизанський рух. Згідно з відомостями російського історика В.Боярського, протягом 1941 р. «90 процентів партизанських загонів, винищувальних, диверсійних та розвідувальних груп було підготовлено і залишено в тилу ворога або перекинуто туди органами НКВС-НКДБ»¹⁴⁵. Зрозуміло, що до спеціально підготовленого диверсійно-розвідувального підрозділу цивільних, як правило, не брали. Втім, головна перепона на шляху участі євреїв у радянському партизанському русі полягала в тому, що майже всі радянські загони були розгромлені; на межі 1942–1943 рр. їх залишалось близько 5% від сформованих на початку німецько-радянської війни¹⁴⁶.

У гетто на українських територіях, що входили до складу СРСР до 1939 р., рідко були умови для виникнення єврейського підпілля та груп опору, як це було на території колишньої Польщі, де гетто існували досить тривалий час. Виключення становили «деякі гетто в Трансністрії, де багато місцевих євреїв залишились в живих після хвилі акцій, а незабаром до них приєднались євреї, депортовані з Буковини та Бессарабії»¹⁴⁷.

У багатьох випадках і після 1941–1942 рр. євреїв не брали до складу ані радянських партизанських загонів¹⁴⁸, ані загонів УПА. Це було зумовлено різними чинниками – виявами антисемітизму; відповідними директивами командування партизанським рухом; небажанням партизанів обтяжувати себе опікуванням старих, жінок і дітей, які намагались врятуватися разом з євреями-чоловіками, та ін.

Слід зазначити, що відкритий опір у гетто вибухав здебільше незадовго до їх ліквідації. Проте від початку в багатьох гетто на території України були створені бойові групи самозахисту і підготовки повстань. Було налагоджене підпільне ви-

робництво саморобної зброї: гармат, гвинтівок, кинджалів тощо. Влітку 1942 р. тільки в гетто Західної Волині діяли 18 єврейських бойових груп. Про збройні повстання євреїв, що відбулися в 1942 р. в гетто Мізочи, Кременця, Тучина, в 1943 р. – в гетто Львова, Бродів, Стрия, знаходимо відомості у роботах відомого ізраїльського історика Ш.Спектора¹⁴⁹. Найбільш підготовленим, організованим і результативним був збройний виступ євреїв Тучинського гетто (Рівненська область). Він спалахнув 24 вересня 1942 р., закінчився підпалом гетто і втечею переважної маси в'язнів. Головний удар у сутичці з поліцією взяли на себе молоді повстанці, більшість з яких загинула. В ході бою було знищено багато охоронців, але найголовнішим результатом повстання стало спасіння двох третин єврейської громади містечка Тучин – близько двох тисяч людей сховались у лісах.

Яскравим прикладом опору в'язнів гетто було повстання євреїв у Луцьку. 12 грудня 1942 р. вийшов наказ про ліквідацію єврейського табору примусової праці. Німецькі солдати та українські колаборанти виступили до будови колишньої гімназії для здійснення чергової «акції». «Коли всіх людей охопив відчай, встав желязничник Моше... і проголосив: “Тамут нафти ім плиштим! (відома фраза біблійного Самсона – “Загину зі своїми ворогами”). Євреї, не підемо як вівці на забій! Хапайте сокири, ножі і все, що попадеться під руки, і загинемо з честю! Кожен, хто спробує сховатись та не підтримає повстання – буде вбитий!” Більшість євреїв <...> рушили за ним. <...> Кожен отримав знаряддя праці і пляшки з кислотою. Столи розібрали, і ніжки від них використовували як дубини. Внутрішню стіну зруйнували, спорудивши з кам'яних брил барикади... [На світанку] пролунав крик одного з хлопців: “Смерть німцям!”, і дерев'яні бруси, кам'яні брили, пляшки з кислотою полетіли в голови жандармів... <...> Поранені жандарми відступили. Кислота позбавила зору їхнього командира! Жандарми... виглядали шокованими та наляканими... <...> Друга атака також була відбита. З початком третьої атаки було вирішено: кинутись на ланцюг жандармів, які оточили табір, і загинути в рукопашному бою... <...> Пролунала команда, і будову охопили язика полум'я. З громогласними співами стали кидатись один за одним... <...> Ланцюг жандармів здригнувся та почав відступати. <...> У моїх вухах гримів гуркіт кулеметів та переривчасте співання радянського гімну. Маса збожеволілих хлопців дерлася по колючому дроту, а кулеметні черги розривали їх на шматки...», – згадував один із небагатьох уцілілих учасників повстання Шмуель Шило. Згідно з матеріалами Яд Вашем, у придушенні повстання брали участь загони української поліції та німецькі підрозділи; для того, щоб зламати опір майже незброєних євреїв, їм знадобилась бронетехніка¹⁵⁰.

У 1942 р. євреї чинили збройний опір в українських містах Ковель, Дубно, Дубровиця, Борщів, Рогатин. Повстання були жорстоко придушені, але частині в'язнів вдалося втекти до партизанів.

Важливу роль відгравали євреї в організації антигітлерівського опору. Відносно розвинутим було організоване єврейське підпілля в Західній Україні. Організаційною основою його стало сіоністське підпілля, засноване тут ще після приходу радянської влади на західноукраїнські землі в 1939 р.¹⁵¹ Через систему зв'язку, створену Мордехаєм Тененбоймом, восени 1941 р. став можливим обмін інформацією між гетто в Україні, Білорусі, Литві, Польщі. Це дозволило сіоністським лідерам проаналізувати дії нацистів із масового знищення євреїв та

усвідомити тотальний характер геноциду. Один із лідерів вільнюського підпілля, уродженець Севастополя Абба Ковнер першим у Європі звернувся до соплеменників: «Не підемо на забій як худоба!» Звернення було доставлено до інших гетто, після чого розпочалась підготовка до збройної боротьби, у тому числі до повстання у Варшавському гетто. Коли Червона армія звільнила від гітлерівців Ковель, на одній із стін дивом вцілілої синагоги можна було побачити передсмертний напис, що був залишений на івриті чотирма активістами сіоністського підпілля 1939–1942 рр. Її кінцівка гласила: «Ми до кінця залишились вірними»¹⁵².

Серед тих, хто допомагав антинацистському підпіллю у м. Вінниця розкрити таємниці ставки А.Гітлера «Вервольф», була розвідниця Тетяна Куцин, єврейка за походженням¹⁵³. Важливим центром діяльності євреїв у підпіллі була Одеса¹⁵⁴. Одним із керівників та відважним бійцем Дніпропетровського антифашистського підпілля був Борис Сондак¹⁵⁵. Безстрашна Тетяна Маркус була зв'язковою Київського підпільного міськкому партії та учасницею диверсійно-винищувальної групи, яку очолював член підпільного міськкому Володимир Кудряшов. Вона особисто знищила десятки гітлерівських солдатів і офіцерів, зрадників, виконувала найвідповідальніші доручення з підготовки диверсій. Коли Тетяну піймали гестапівці, вони по-звірячому катували її, після чого розстріляли у січні 1943 р.; їй тоді був лише 21 рік. Вона витримала п'ять місяців катувань і нікого не видала¹⁵⁶. «За особисту мужність і героїчну самопожертву, незламність духу в боротьбі з фашистськими загарбниками у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» у 2006 р. Тетяні Маркус було посмертно присвоєно звання Героя України. Вона стала єдиною жінкою за роки незалежності України, яка отримала це звання за бойові заслуги під час війни.

Попри складності участі євреїв у партизанському русі, він став найдієвішою формою опору єврейського населення нацистам, здебільше після 1942 р. На теренах України успішно діяли єврейські партизанські загони і групи під командуванням Ліндера, Місюри, Гільденмана (відома «група (рота) дяді Міши»)¹⁵⁷, Коніщука, Абугова та ін. Бійцями цих загонів були в основному втікачі з концтаборів та гетто¹⁵⁸. Лише недавно стало відомо, що перші партизанські загони Шепетівщини були створені цілими сім'ями євреїв, яким вдалось втекти від нацистів у перші дні окупації в ліси. Чимало євреїв билися в партизанських загонах у Північній Україні – у з'єднаннях Ковпака, Сабурова, Федорова.

Нерідко євреї обіймали командні посади в радянських партизанських загонах, серед них: Леонід Беренштейн – командир загону, Яків Талес – комісар загону, Абугов – командир розвідротти, доктор Ерліх – командир медичної служби у з'єднанні Бегми, Олександр Марголіс і Яша Павловський – командири взводів¹⁵⁹. За підрахунками С.Єлісаветського, чисельність партизанів-євреїв на окупованій нацистами території України становила понад 2900 осіб (приблизно 3,4% від загальної кількості радянських партизанів). Понад 300 партизанів-євреїв загинули в боях¹⁶⁰. З урахуванням втрат єврейської громади внаслідок тотального винищення на окупованих територіях, наведені цифри унаочнюють ціну, заплачену народом за поширення нацистської чуми теренами України, але й водночас ілюструють нездоланний потяг до збереження національної гідності під час Шоа.

Наслідки та уроки Голокосту

Наслідки Голокосту (Шоа) відчуваються і сьогодні, а його уроки, треба сподіватись, поступово все глибше усвідомлюватимуться людством.

Єврейське населення сучасної України становить, за різними оцінками, не більше десятої частини від довоєнного, і навряд чи коли-небудь досягне довоєнної кількості. Крім фізичних величезними були духовні втрати тих, хто пережив Голокост, залишився без родин і близьких, у стані розпачу та зневіри. Після Шоа були українські євреї, які відвернулись від юдаїзму; були й такі, хто тільки у вірі в Бога відшукували відповіді на питання, на які людський розум не був у змозі відповісти. Голокост змінив світосприйняття багатьох людей, позначився на розвитку культури. Теодор Адорно, розмірковуючи над питанням – чи можлива поезія після Голокосту, «після Освенцима», задавався таким питанням: «Чи можна після Освенцима жити далі?»¹⁶¹.

На українських теренах була знищена ціла єврейська цивілізація, носіями якої були письменники, які писали на їдиш; єврейські філософи; інженери, рабини, торговці, музиканти, лікарі, ремісники штетлів; селяни єврейських землеробських колоній; активісти політичних партій і мистецьких об'єднань. Відродження єврейського національного життя, що відбувається за умов незалежної України, не зможе відтворити втрачене, проте створює нові соціальні, економічні, культурні реалії, в яких пам'ять про Голокост є важливим чинником єврейської національної самоідентифікації.

Як вже зазначалось, Голокост має історичне значення не тільки для євреїв. Теза «Never again» («ніколи більше») набуває універсального розуміння – для кожної спільноти, представників будь-якої нації, раси, релігії тощо. Вбивство є найстрашнішим злочином, якому немає і не може бути виправдання. Але вбивство людини лише через те, що вона від народження належить до певної нації чи раси, а особливо – схвалення такого «селективного» вбивства, запровадження геноцидальної системи знищення – це злочин, який підриває засадничі принципи існування людства, його основні гуманістичні цінності.

Очевидно, одним із наслідків Голокосту стала відмова від «моди» на національний екстремізм у Європі, яка була дуже популярною тут практично серед усіх національних рухів у 1930-ті роки. Європейська спільнота усвідомила: задля збереження людськості у людській цивілізації, збереження своєї нації та культури треба відкинути намагання реалізувати «права нації» за рахунок інших націй і прав людини, бо це веде до знищення та самознищення. Ніщо не може бути вищим від права людини на життя – ні «інтереси класу», ні «інтереси нації».

«Бабин Яр – це трагедія усього людства, – казав Іван Дзюба, – але відбулась вона на українській землі. І українець не має права забувати про неї так само, як і євреї... Але не треба забувати, що фашизм починається не з Бабиного Яру, і ним не вичерпується. Фашизм починається з неповаги до людини, а закінчується знищенням людини, знищенням народів...»¹⁶².

ЗМІНИ У НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОГО КЕРІВНИЦТВА В РОКИ ВІЙНИ

Розвиток трагічних подій війни, окупація величезних територій, мільйонні людські втрати, колосальні матеріальні збитки – все це змушувало радянське керівництво замислюватися над необхідністю корегування тактики боротьби, реорганізації державного апарату, здійснення низки заходів щодо налагодження роботи евакуйованих фабрик і заводів (передусім військового комплексу) за Уралом, у Сибіру і на Далекому Сході.

Після поразки Франції і посилення у зв'язку з цим загрози війни Сталін вирішив трансформувати систему влади в її центральному ешелоні. У березні 1941 р. діяльність РНК була реорганізована, а її права істотно розширені. Утворилося бюро РНК – орган влади, який користувався усіма правами РНК, хоча не був передбачений Конституцією СРСР. Засідання бюро РНК мали проводитися раз на тиждень або частіше, тоді як засідання РНК – раз на місяць. До цього органу вищої влади увійшли В.Молотов, М.Вознесенський, А.Мікоян, М.Булганін, Л.Берія, Л.Каганович та А.Андреев. У травні 1941 р. керівником бюро РНК і відповідно главою уряду став Й.Сталін. Реорганізація знаменувала собою фактичне злиття компартійного і радянського органів влади.

Від 30 червня 1941 р. до 4 вересня 1945 р. надзвичайним органом, в якому зосередилася вся повнота влади, став Державний Комітет Оборони. Його персональний склад виявився майже таким, як склад колишнього бюро РНК: голова РНК СРСР Й.Сталін (голова), нарком закордонних справ В.Молотов (заступник голови), нарком внутрішніх справ і заступник голови РНК Л.Берія, заступник голови РНК К.Ворошилов, секретар ЦК ВКП(б) Г.Маленков. Пізніше членами ДКО стали також заступник наркома оборони СРСР М.Булганін, голова Держплану СРСР М.Вознесенський, нарком шляхів сполучення Л.Каганович, нарком зовнішньої торгівлі А.Мікоян. Постанови ДКО мали силу законів воєнного часу. Всі партійні, радянські, військові, господарські та профспілкові органи мусили виконувати їх беззастережно.

ДКО здійснював стратегічне керівництво через Ставку Верховного головнокомандування. На останньому етапі війни до неї входили Й.Сталін (голова), Г.Жуков (заступник голови), О.Василевський, О.Антонов, М.Булганін і М.Кузнецов. У ході війни зі складу Ставки були виведені, як такі, що не показали себе з кращого боку: С.Тимошенко (голова у першому складі Ставки), К.Ворошилов, С.Будьонний. Через перевантаженість від роботи в Ставці ВГК був звільнений В.Молотов, а через хворобу – Б.Шапошніков (він не дожив до кінця війни).

Для розгляду особливо важливих питань іноді скликалися спільні засідання політбюро ЦК ВКП(б), ДКО і Ставки ВГК. Склад політбюро ЦК, сформованого після XVIII з'їзду ВКП(б), у роки війни не змінювався: Й.Сталін (стаж перебування у 1941 р. – 23 роки), М.Калінін (17), В.Молотов (17), К.Ворошилов (17), Л.Каганович (12), А.Андреев (10), А.Мікоян (7), А.Жданов (3), М.Хрущов (3 роки).

У 1941–1942 рр., коли Червона армія змушена була покинути Україну, усі ланки національної державності, починаючи від ЦК КП(б)У, Верховної Ради і Раднаркому УРСР, були відтворені в радянському тилу. Евакуйована гуманітар-

на інтелігенція розміщувалася переважно в Поволжі і Середній Азії. Зокрема, академічна і творча еліта перебувала в столиці Башкирської АРСР Уфі. Тут виходили газета «Література і мистецтво», журнал «Українська література», альманах «Україна в огні». У Саратові працювали редакції газет «Комуніст», «Советская Украина», «За Радянську Україну». Потужна радіостанція «Радянська Україна» розгорнула свою діяльність в Москві. Радіостанція ім. Тараса Шевченка працювала в Саратові.

Після невдалого початку війни авторитет української компартійно-радянської верхівки в українському соціумі сильно підупав, і в Кремлі вирішили «вмонтувати» у вищі шаблі державного управління знаних представників творчої еліти. Зокрема, М.Бажан став заступником голови РНК УРСР з питань культури, а безпартійний (!) поет П.Тичина – наркомом освіти. Восени 1943 р., як стверджує В.Гриневиц, посилаючись на інтерв'ю з колишнім першим секретарем ЦК ЛКСМУ В.Костенком, М.Хрущов брав з собою на фронт українського кіномитця О.Довженка «з метою вивчення», оскільки планував висунути його на посаду голови Верховної Ради УРСР¹.

Восени 1941 р. у східні регіони СРСР були евакуйовані інститути АН УРСР. Основна їх частина зосередилася в Уфі. Інститут електрозварювання розмістився на виробничій базі Танкограду (Нижній Тагіл), створеного з евакуйованих на Урал українських підприємств. Інститут чорної металургії успішно працював у Свердловську, Фізико-технічний інститут – в Алма-Аті. За визначний вклад в оборонний потенціал СРСР 15 вчених, інженерів і робітників українських підприємств в евакуації були нагороджені званням Героя Соціалістичної Праці. Зокрема, цього звання був удостоєний директор Інституту електрозварювання Є.Патон. Вищі радянські відзнаки були не формальним виявом владної поблажливості, а оцінкою значного внеску евакуйованих з УРСР підприємств та спеціалістів у справу наближення перемоги. Так, завдяки використанню розробленого колективом під керівництвом Є.Патона методу швидкісного електрозварювання завод № 183 дав фронту за роки війни 35 тис. танків².

В епіцентрі ідеологічного фронту опинилися українські історики, які зосередилися на історико-патріотичній тематиці. Науковці підготували в евакуації популярні брошури про видатних осіб української історії – Івана Гонту, Максима Кармалюка, Максима Кривоноса, Семена Палія, Петра Сагайдачного, Івана Сірка та ін. У 1942 р. вони надрукували в Уфі «Нарис історії України», який був перевиданий в 1943 р. в Канаді, а в 1944 р. – в Києві.

В евакуації відновився випуск суспільно-політичних журналів «Перець» та «Україна». Сукупний наклад публікацій Українського державного видавництва (Укрдержвидаву), яке працювало спочатку в Саратові, а потім в Москві, склав 20 млн примірників³.

Серед публікацій Укрдержвидаву були твори Г.Сковороди, Т.Шевченка, І.Франка та інших класиків української літератури, а також твори молодих письменників і поетів. Зокрема, вийшла з друку збірка поезій Володимира Сосюри з віршем, в якому містилися такі проникливі рядки:

«Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води.
В годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди.

Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її вічно живу і нову,
і мову її солов'їну».

У 1944 р. за цю збірку поет був удостоєний Сталінської премії. Але після війни політичний режим повернувся у ставленні до української інтелігенції на довоєнні позиції. Коли вірш «Любіть Україну» був перекладений на російську мову і опублікований журналом «Звезда», газета «Правда» вийшла з розгромною редакційною статтею «Проти ідеологічних перекручень в літературі» (2 липня 1951 р.). Серед інших в ній згадувався цей вірш, автор якого звинувачувався у націоналістичних збоченнях. Виявляється, що В.Сосюра оспівував не радянську і соціалістичну, а «якусь одвічну Україну».

Необхідність зміцнення ідейних засад радянського патріотизму змусила Кремль потурбуватися про такий важливий елемент символіки, як державний гімн. Раніше державним гімном слугував міжнародний робітничий гімн «Інтернаціонал». Відмова від риторики пролетарського інтернаціоналізму вимагала створити гімн, в якому перепліталися б мотиви російського патріотизму та історичних традицій національних республік СРСР. Навесні 1942 р. була створена урядова комісія, яка залучила до виконання поставленого завдання найбільш талановитих поетів і композиторів. Після тривалої роботи була відібрана вузька група виконавців і влаштований закритий конкурс. Перемогу здобув текст С.Михалкова і Г.Ель-Регістана. Усі варіанти мелодії гімну, серед них запропоновані А.Хачатуряном і Д.Шостаковичем, були відкинуті. Для державного гімну, уперше виконаного по Всесоюзному радіо 1 січня 1944 р., була використана створена ще в 1939 р. музика О.Александрова до «Гімну партії більшовиків». Російський і національні патріотизми сполучалися в гімні, озвученим М.Калініним концептом «старшого брата». У перекладі М.Бажана, здійсненому уже в січні 1944 р., це звучало так:

«Союзом незламним республіки вільні
Навік об'єднала Великая Русь».

Під час війни для визначення героїзму бійців і командирів були засновані 11 нових орденів. Особливе значення мало заснування солдатського ордену Слави трьох ступенів, скалькованого з царського ордена Святого Георгія. Для нагородження командирів і воєначальників були засновані ордени Олександра Невського, Суворова і Кутузова. За підказкою О.Довженка М.Хрущов звернувся у серпні 1943 р. до Сталіна з пропозицією заснувати орден на честь українського історичного діяча. «У зв'язку із початком визволення України, – зазначав він, – мені здається зараз доцільним заснувати військовий орден Богдана Хмельницького, що має видаватися офіцерам і генералам Червоної армії. Звістка про заснування такого ордену викличе піднесення серед воїнів Червоної армії, особливо серед української її частини. З особливим захопленням і піднесенням буде сприйняте повідомлення про заснування ордену Богдана Хмельницького серед українського народу, серед української інтелігенції»⁴.

Сталін прислухався до цієї поради, і 10 жовтня 1943 р. орден Богдана Хмельницького був заснований. Через два дні на честь гетьмана старовинний Переяслав був перейменований на Переяслав-Хмельницький. Газета «Красная звезда» так прокоментувала 12 жовтня 1943 р. ці кроки влади: «Життя Богдана

Хмельницького – це приклад рішучої і самовідданої боротьби за братній союз та нерозривну дружбу українського народу зі своїм старшим братом – російським народом».

Здобувши вирішальні перемоги й планомірно просуваючись у західному напрямі, Кремль почав змінювати акценти пропаганди. 6 листопада 1944 р. Й.Сталін виступив з доповіддю на урочистому засіданні Московської ради спільно з партійними і громадськими організаціями міста. У цій доповіді він тлумачив зміст поняття радянського патріотизму й одночасно засудив сліпу ненависть, пропаговану засобами масової інформації по відношенню до німецького народу. «Радянські люди ненавидять німецьких загарбників не тому, що вони люди чужої нації, а тому, що вони принесли нашому народу і всім волелюбним народам незчисленні бідування і страждання»⁵. Це було своєчасне попередження, тому що радянські бійці у червні 1944 р. вже вийшли на кордон з Польщею, а в серпні – на кордон з Румунією.

У цій же доповіді формулювалося узагальнююче визначення радянського патріотизму, яке складалося під впливом національної політики Кремля в період війни: «Сила радянського патріотизму полягає в тому, що він містить у своїй основі не расові або націоналістичні передумови, а глибоку відданість і вірність народу, своїй Радянській Батьківщині, братерській співдружності трудящих усіх націй нашої країни. В радянському патріотизмі гармонійно поєднуються національні традиції народів і загальні життєві інтереси усіх трудящих Радянського Союзу. Радянський патріотизм не роз'єднує, а, навпаки, єднає всі нації і народності нашої країни в єдину братню сім'ю»⁶.

У цих гладеньких фразах відчувалося прагнення уникнути лексики пролетарського інтернаціоналізму й водночас приховати за термінологією дружби народів концепт «старшого брата». Але в них не було живого життя. Натомість у кіноповіді «Україна в огні», яку написав у цей час О.Довженко, реальність настільки виходила за рамки дозволеного, що драматургу довелось вкласти відбиті у власному «Щоденнику» слова в уста ворога: «Ти знаєш, вони не вивчають історію, – каже німецький офіцер. – Дивно. Вони вже 25 років живуть запереченням Бога, власності, сім'ї, дружби. У них від слова “нація” лишився лише прийменник. У них нема вічних істин. Тому серед них так багато зрадників»⁷.

Офіційні експерти, які восени 1943 р. ознайомилися з твором в рукопису, оформили свій висновок у документі з характерною назвою: «Про антиленінські помилки і націоналістичні збочення в кіноповіді Довженка “Україна в огні”». Висновок був таким: кіноповідь «є платформою вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського і всього радянського народів»⁸. Дізнавшись, що Сталін був однієї думки з експертами, М.Хрушов негайно відцурався від людини з нестандартними судженнями, яку він планував поставити на найвищу конституційну посаду в республіці.

Найбільш сенсаційною спробою влади налагодити діалог з багатонаціональним радянським суспільством в умовах війни були події, які передували утворенню Організації Об'єднаних Націй. В цих подіях Сталін вкотре використав національний чинник як прикриття стратегічних політичних розрахунків.

На Тегеранській конференції Ф.Д.Рузвельт запропонував створити після війни світову організацію, засновану на принципах Об'єднаних Націй. Така

організація, на його думку, повинна була підтримувати колективну безпеку і, зокрема, не допустити нової агресії з боку Німеччини через півтора-два десятки років. Розмова торкнулася й суто технічного питання – представництва у виконавчому комітеті Організації. Було зрозуміло, що такий комітет мав складатися не тільки з великих держав (СРСР, США, Великої Британії і Китаю), але також із країн, які представляли б інтереси регіонів – Європи, Азії, Південної Америки, британських домініонів. Запропонований президентом США принцип представництва не сподобався В.Черчіллю, тому що Британська імперія мала б в ООН тільки два голоси: Великої Британії і одного з домініонів⁹. На цьому обговоренні теми припинилося, але у внутрішньому житті СРСР вона знайшла через два місяці неочікуване продовження.

28 січня 1944 р. газета «Правда» опублікувала інформаційне повідомлення про черговий пленум ЦК ВКП(б) з порядком денним «Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин». Сенсаційною була сама подія – скликання першого за роки війни пленуму ЦК ВКП(б). Не менш сенсаційним виявилось формулювання внесеної союзним урядом проблеми для розгляду на пленумі ЦК. Після схвалення цекістами висунутого урядом законопроекту він був переданий на розгляд чергової сесії Верховної Ради СРСР. Який зміст Раднарком вкладав в поняття «розширення прав», газета не повідомляла. Проте парламентська сесія відкрилася вже в день публікації інформаційного повідомлення. На третій день її роботи радянські люди дізналися, про що йдеться. Верховна Рада СРСР 30 січня ухвалила два закони конституційного значення: «Про утворення військових формувань союзних республік та про перетворення у зв'язку із цим Народного комісаріату оборони із загальносоюзного у союзно-республіканський» і «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський народний комісаріат». Перший закон, як вказували законодавці, мусив посилити оборонну могутність СРСР, а другий задовольняв «зрослої потребу союзних республік у встановленні безпосередніх стосунків з іноземними державами».

Верховна Рада внесла дві додаткові статті в Конституцію СРСР. У статті 18-а проголошувалося: «Кожна союзна республіка має право вступати у прямі зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними і консульськими представництвами». Стаття 18-б стверджувала: «Кожна союзна республіка має свої збройні формування»¹⁰.

Нагадаємо, що за 20 років до цієї конституційної реформи, на IV нараді РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік Й.Сталін стверджував: «Де ж тут єдина союзна держава, якщо у кожній республіці лишається свій НКЗС та НКЗТ?.. Ми створюємо не конфедерацію, а федерацію республік – одну союзну державу, яка об'єднує військові, закордонні, зовнішньоторговельні та інші справи»¹¹. Природно, що радикальна зміна курсу Кремля викликала щонайменше здивування в усьому світі. Посол США в Москві А.Гарриман доповідав Ф.Д.Рузвельту: «Насправді дивно, що оборонна і закордонна справи обрані для проведення децентралізації, тоді як, на наш погляд, саме ці дві функції розглядаються такими, завдяки яким центр зберігає свою владу»¹².

Мета конституційної реформи стала зрозумілою через півроку. У серпні 1944 р. в передмісті Вашингтона Думбартон-Окс відбулася конференція, на якій

розглядалося питання про склад членів-засновників ООН. Голова радянської делегації А.Громико поставив вимогу включити до числа членів всі 16 республік СРСР. Ф.Д.Рузвельт запропонував відкласти питання про представництво СРСР в ООН до остаточного заснування цієї організації. Однак Й.Сталін у відповіді президенту підтримав вимогу А.Громика і підкреслив: «Заяві радянської делегації з цього питання я надаю винятково важливого значення. Після відомих конституційних перетворень у нашій країні на початку року уряди союзних республік насторожено стежать за тим, як поставляться союзні держави до гарантованого в радянській Конституції розширення їхніх прав у сфері міжнародних відносин»¹³. Будучи реалістом, Сталін у цьому ж листі виділив поміж інших союзних республік тільки дві — Україну і Білорусію.

Зацікавленість Сталіна у максимальній кількості голосів в ООН (цим, власне, й пояснювався зовнішній радикалізм конституційної реформи) зникла після того, як на Кримській конференції в лютому 1945 р. була досягнута домовленість про право вето при голосуванні в Раді Безпеки. Однак пропозиція, що торкалася України і Білорусії, залишалася в силі, будучи істотною поступкою, порівняно з первинною пропозицією А.Громика. Тому 26 червня 1945 р. СРСР, УРСР і БРСР були запрошені до підписання Статуту ООН.

Конституційна реформа справила враження не тільки на американського посла. В адресованій Центральному комітету КП(б)У інформації про вплив на західноукраїнське суспільство ухвалених у Москві рішень вказувалося: «З проникненням чуток про розширення прав союзних республік (а чулки поширюються швидко), особливо про наркомати Заксправ і НКО, з'явився серед повстанців розброд, особливо серед рядовиків. Дехто казав, за яку ж таку самостійну Україну ми маємо боротись?»¹⁴

Нарком закордонних справ УРСР О.Корнійчук сприйняв своє призначення з відповідальністю. Він звернувся до М.Хрущова з доповідною запискою, в якій пропонував встановити дипломатичні відносини з США, Великою Британією і сусідніми з Україною державами. Проте «згори» не пролунав сигнал до дії, а в липні 1944 р. О.Корнійчука замінив на цій посаді давно перевірений Й.Сталіним Д.Мануїльський. Перебуваючи в травні 1945 р. на установчій конференції ООН в Сан-Франциско як голова делегації УРСР, Д.Мануїльський заявив, що його країна готова обмінятися дипломатичними і консульськими представництвами з будь-якою державою, але не зробив у цьому напрямі жодного практичного кроку¹⁵.

В лютому 1944 р. Й.Сталін видав наказ по Червоній армії у зв'язку з 26-ю річницею її утворення. Реагуючи на перетворення Наркомату оборони з союзного на союзно-республіканський, Верховний головнокомандувач заявив: «Утворення нових військових формувань в союзних республіках, підготовлене бойовою співдружністю народів СРСР у Вітчизняній війні і всією історією нашої держави, ще більше зміцнить Червону армію і увіллє до її лав нові бойові сили»¹⁶. Заведений в оману такими заявами, А.Гарриман у донесенні президенту США назвав очікувану в СРСР військову реформу «чудовим методом підвищення інтересу до служби у Червоній армії та підтримки армії з боку місцевого населення»¹⁷. Призначений у березні 1944 р. одночасно на дві посади — наркома оборони УРСР і командуючого Київським військовим округом, генерал-лейтенант Василь

Герасименко спочатку був настроений так само оптимістично. Більше року він виступав з різноманітними пропозиціями, які мусили надати наркомату-привиду реальні важелі влади, але врешті дістав нове призначення – заступником командуючого Прибалтійським військовим округом по вузах. Канцелярія наркома оборони проіснувала до травня 1946 р., а сам наркомат (від 1946 р. – Військове міністерство УРСР) залишався існуючим на папері аж до ухвалення Конституції СРСР 1977 р.

Ціна перемоги

Після вторгнення Вермахту на територію Радянського Союзу Східна Європа перетворилася на головний театр воєнних дій і залишалася ним аж до кінця війни, що спричинило непоправні втрати низки етнічних громад. Однак визначати внесок кожного народу в спільну перемогу над ворогом за такими критеріями, як кількість військових і цивільних втрат, є методологічно не зовсім коректним. Будучи двома з трьох країн антигітлерівської коаліції, які завдали вирішальної поразки ворогу, США і Велика Британія зазнали найменших втрат. Не в останню чергу це пояснювалося тим, що на їх території воєнні дії не велися.

Пам'ятаючи про це, слід все-таки аналізувати демографічні втрати як показник глибини впливу світової війни на ту або іншу країну. Так само важливо з'ясувати, які республіки Радянського Союзу найбільше постраждали від воєнних дій. Хоча цілком зрозуміло, що мова повинна йти передовсім про республіки, розташовані на західних кордонах СРСР.

Демографічні втрати СРСР в Другій світовій війні в різні часи оцінювалися по-різному. У підготовленій до 65-річчя перемоги Інститутом всесвітньої історії РАН енциклопедії подаються відомі розрахунки Управління статистики населення Держкомстату СРСР, уточнені Центром з вивчення проблем народонаселення при Московському університеті. Згідно з ними загальні втрати оцінені в 26,6 млн осіб. З них на окупованих нацистами та їх союзниками територіях, а також на примусових роботах у Німеччині загинуло 13 684 тис. цивільних громадян, понад 3 млн – у прифронтових районах і блокадних містах¹⁸. Прийнято вважати, що країни світу втратили внаслідок війни загалом 55 млн осіб. Це означає, що втрати СРСР наближаються до половини втрат усього людства.

Втрати Збройних сил СРСР оцінюються за роки війни величиною в 9,9 млн осіб. Проте ця цифра не підтверджується розрахунками, здійсненими у російському військовому відомстві.

У 1995 р. були оприлюднені розрахунки Міністерства оборони РФ, здійснені дослідницькою групою під керівництвом генерал-полковника Г.Кривошеєва. З них виходило, що безповоротні втрати становили 11 944 тис., а фронтові – 8 668 тис. осіб. До безповоротних втрат включалися 5059 тис. військовослужбовців, які пропали без вісті або потрапили в полон. З них загинуло або померло в полоні 2300 тис.¹⁹

За даними німецької статистики, сукупна кількість взятих у полон на Східному фронті червоноармійців до 31 грудня 1944 р. дорівнювала 5 231 057, з них загинуло 3 336 237, лишилося живими на цю дату – 1 054 820 і було звільнено з полону 816 230 осіб. Разом із тим, слід врахувати, що від 800 тис. до 1 млн ра-

дянських військовополонених вступили до Російської визвольної армії генерала А.Власова, допоміжних загонів охоронної поліції та інших німецьких збройних формувань. Очевидно, що розрахунки Г.Кривошеєва, в яких безповоротні втрати були перевищені, ігнорували дану обставину²⁰. Подібну мету переслідував і наказ по Народному комісаріату оборони СРСР про ліквідацію солдатських медальйонів від 17 листопада 1942 р. Для його появи важко знайти будь-яку іншу причину. За даними німецької статистики, кількість радянських військовополонених у листопаді 1942 р. доходила до 5,2 млн. За наступні два роки війни, від листопада 1942 до листопада 1944 рр., у полон потрапило не більше 500 тис. червоноармійців²¹.

Останні розрахунки дослідницької групи Генштабу Російської Федерації показали, що загальні демографічні втрати Збройних сил СРСР за роки війни становили 9 168 тис. осіб²². Ця цифра наближається до різниці між загальними втратами СРСР і втратами цивільного населення (9,9 млн), яка впливала з раніше названих даних.

Найбільш рання оцінка безповоротних бойових втрат СРСР була оприлюднена Й.Сталіним у лютому 1946 р. – 7 млн осіб (отже, вождь не врахував втрат цивільного населення). Разом з тим, вже сучасники подій усвідомлювали, що вони були величезними. Варто навести щоденниковий запис О.Довженка, який був присутній на Параді перемоги 24 червня 1945 р. в Москві: «Я учора був на параді перемоги на Красній площі. Перед великим Мавзолеєм стояло військо і народ. Мій улюблений маршал Жуков прочитав урочисту і грізну промову Перемоги. Коли згадав він про тих, що впали в боях у величезних, незнаних в історії кількостях, я зняв з голови вбрання. Ішов дощ. Оглянувшись, я помітив, що шапки більше ніхто не зняв. Не було ні паузи, ні траурного маршу, ні мовчання. Були сказані ніби між іншим дві чи одна фраза. Тридцять, якщо не сорок мільйонів жертв і героїв ніби провалились у землю або й зовсім не жили, про них згадали як про поняття»²³.

Підрахувати демографічні втрати по кожній з радянських республік надзвичайно важко за браком різнобічних статистичних даних. В літературі, як правило, фігурують дуже показові дані про загальну кількість населення УРСР (без Криму і Закарпаття) на початок 1941 і 1945 рр. (в тис. осіб):²⁴

	1941 рік	1945 рік	1945 рік у % до 1941 р.
Східні області (16)	31 570	21 534	68,2
Західні області (8)	9 397	5 849	62,2
Українська РСР (24 області)	40 967	27 383	66,8

Ці дані вражають, але вони дають уявлення не про безпосередні воєнні втрати, а про ступінь спустошення територій, викликаного багатьма чинниками, як от: депортація німців в перші місяці війни, мобілізації в Червону армію, евакуація в радянський тил, вивезення молоді на примусові роботи до Німеччини, втеча колаборантів під час відступу німецьких і румунських військ, а також втрати від голоду, епідемій, бомбардувань, боїв у прифронтових районах, планомірного винищення окупантами євреїв, військовополонених, партизанських «пособників»

тощо. У перші повоєнні місяці населення України почало зростати за рахунок повернення демобілізованих військовослужбовців, репатріантів з країн Європи, евакуйованих зі східних регіонів. На 1 липня 1946 р. населення східних областей УРСР збільшилося до 25 429 тис. осіб, західних областей – до 6 670 тис., а всієї України – до 32 099 тис. (що становило 78,3% довоєнної кількості)²⁵.

Протягом перших місяців війни за рахунок мобілізованих, добровольців і бійців народного ополчення в лавах Червоної армії опинилося 3 184 726 громадян України. Після окупації всієї території УРСР були мобілізовані десятки тисяч українців, які перебували в евакуації. Впродовж 1943–1945 рр. червоноармійцями стали майже 4 млн українських громадян. Щоправда, певна частина мобілізованих (оточенці, відпущені німецькою адміністрацією з таборів для військовополонених місцеві жителі) призвувалася до Радянської армії вже вдруге. Отже, загальну кількість громадян України, які воювали в лавах Радянської армії, можна оцінити в 7 млн осіб²⁶.

Яка частина з цієї кількості не дожила до Дня перемоги? За останніми даними, втрати військовослужбовців з числа українських громадян за роки війни становили близько 4,1 млн осіб (вбиті, загинули у полоні, зникли без вісті, померли у госпіталях²⁷). Безпосередньо на фронтах війни загинуло, за даними української «Книги Пам'яті», 3 млн громадян. Однак, як справедливо зауважував проф. М.Коваль, достовірність цієї цифри, яка була встановлена через багато десятиліть після війни, також викликає певний сумнів²⁸.

Загальні втрати цивільного населення в період окупації обраховуються, за даними «Книги Пам'яті», в 4,5 млн осіб (вбиті, померли з голоду, жертви епідемії, зникли без вісті)²⁹.

На підставі наведених вище даних можна вважати, що сукупні втрати України сягають 8,6 млн осіб (з 26,6 млн по СРСР в цілому), тобто приблизно третину загальносоюзних втрат.

Важко сказати, які підрахунки ближчі до істини – останні чи попередні. Гадаємо, що точнішими є попередні розрахунки, які належать таким відомим фахівцям, як М.Коваль (Інститут історії України НАН України) і В.Косик (Сорбонна).

М.Коваль оцінював сукупну величину українських втрат у 8 млн осіб³⁰. В.Косик називав таку ж саму цифру³¹. Щоправда, ці розрахунки співпали тільки тому, що В.Косик на півмільйона зменшував фронтові втрати, порівняно з даними М.Ковалю, а М.Коваль збільшив на цю саму величину тиллові втрати, порівняно з даними В.Косика.

В.Косик не зміг обрахувати сукупні втрати союзних республік, тому що не мав у розпорядженні республіканських даних по військових втратах. Він опублікував підрахунки втрат серед цивільного населення та серед військовополонених у такій послідовності (в тис. осіб): Україна – 5 515, Білорусія – 2198, Росія – 1781, Литва – 666, Латвія – 644, Естонія – 125³².

Він же спробував порівняти втрати України з втратами інших країн – учасниць Другої світової війни, в абсолютному і відносному вимірах. За сукупними втратами у відсотках до всього населення перші півтора десятка країн розташувалися в його таблиці у такій послідовності (в тис. осіб)³³.

Країна	Військові втрати	Цивільні втрати	Сукупні втрати	Сукупні втрати у % до всього населення
Польща	123	4877	5000	19,6
Україна	2500	5500	8000	19,1
Югославія	300	1400	1700	10,6
Німеччина	4500	2000	6500	9,1
Греція	100	350	450	6,2
Австрія	270	104	374	5,6
Угорщина	136	294	430	4,6
Румунія	300	200	500	3,7
Японія	2000	350	2350	3,4
Чехословаччина	46	294	340	3,0
Фінляндія	84	16	100	2,7
Голландія	12	198	210	2,4
Франція	250	350	600	1,5
Бельгія	13	75	88	1,1
Італія	400	100	500	1,1

Згідно з останніми даними втрати РСФСР оцінюються у 3664 тис. осіб, Білоруської РСР – у 1812 тис.³⁴

Возз'єднання українських земель

Східний польський кордон одночасно був західним українським. Отже, проблема кордону для української сторони трансформувалася в проблему соборності. В українській історіографії вона добре висвітлена, але вчені, як правило, недооцінюють її важливості під кутом зору історії польського народу.

Конфігурація польських земель за сотні років зазнала істотних змін. Поляки поступово відступали зі своїх корінних земель на заході і заселяли землі інших народів на сході. На західних і північних землях первинної території, тобто в Польщі Пястів, відбувалася посилена німецька колонізація. Від XVI ст., коли виникла Річ Посполита, почалася польська колонізація Литви, Білорусії й українських земель Правобережжя. Сюди переселилися або тут народилися мільйони поляків, хоч вони й залишалися етнічною меншиною серед місцевого населення. Кордони Польщі Ягеллонів істотно відрізнялися від кордонів середньовічної, тобто п'ястівської Польщі. У 1918 р. політичні лідери відроджуваної Польщі не погодилися з рекомендацією Антанти обмежитися територією з переважанням польського населення, тому що вважали її недостатньою для нормальної життєдіяльності держави. Вони створили багатонаціональну державу, наближену за конфігурацією кордонів до Речі Посполитої XVI–XVIII ст. Не випадково ця держава була названа II Річчю Посполитою.

Польський уряд у Лондоні з 1939 р. відстоював кордони II Речі Посполитої. Однак позиція Великої Британії і США залишалася безкомпромісною.

Пояснюючи своє ставлення до територіального питання, В.Черчілль через багато років зазначав, що воно мусило врегулюватися так, аби «не була порушена єдність англо-російського воєнного союзу»³⁵. Не менш рішучу позицію займав Ф.Д.Рузвельт. Стурбований затягуванням підписання радянсько-польської угоди про відновлення дипломатичних відносин, він попередив англійців, щоб ті не брали на себе зобов'язань щодо кордонів будь-якої держави до мирної конференції³⁶.

На охарактеризовану тут позицію керівників Великої Британії і США потрібно звернути увагу під кутом зору Атлантичної хартії. Поляки з ентузіазмом сприйняли появу цього основоположного для повоєнного світоустрою документа, особливо коли його визнав Радянський Союз. Адже Хартія проголошувала принцип недоторканності території держав. Друга світова війна почалася внаслідок знищення Польської держави, і поляки сподівалися, що перемога в ній відродить їхню батьківщину у попередніх кордонах. Але Черчілль і Рузвельт готові були розглянути територіальні домагання Сталіна. У повоєнних спогадах Черчілль писав, що англійський уряд був зобов'язаний підтримувати інтереси старого союзника (тобто Польщі), а тому не міг визнати законною окупацію росіянами польської території в 1939 р. Проте з літа 1941 р., писав далі Черчілль, «ми не могли змусити нашого нового союзника, який опинився у великій небезпеці, відмовитися хоча б на папері від прикордонних областей, які він протягом ряду поколінь вважав життєво важливими для своєї безпеки»³⁷.

Територіальна проблема знову постала під час радянсько-польських переговорів у Москві в грудні 1941 р. Польська сторона порушила питання про звільнення з таборів і призов до Війська Польського, що формувалося в СРСР, колишніх мешканців Західної України української і єврейської національностей. Радянська сторона, однак, визнавала польськими громадянами лише етнічних поляків, а українських і єврейських мешканців східних польських воєводств вважала радянськими громадянами. Після звільнення з таборів вони мали призиватися до Червоної армії. Під час прийому у Кремлі на честь В.Сікорського генерал В.Андерс у розмові з Й.Сталіним знову порушив тему визнання українців та євреїв Західної України польськими громадянами. Не бажаючи загострювати ситуацію, Й.Сталін запропонував розглянути питання про кордони між обома зацікавленими сторонами ще до мирної конференції, «як тільки польська армія піде у бій». Завершуючи розмову, він підкреслив: «Заспокойтеся, ми вас не скривдимо»³⁸.

Можна здогадуватися, що мав на увазі Сталін, обіцяючи не кривдити поляків. Зважаючи на те, що союзники по антигітлерівській коаліції були налаштовані захищати національні інтереси відроджуваної Польщі, а також на те, що кривдити самого себе він також не збирався, задовольнити територіальні претензії поляків мали переможені німці. Проте в грудні 1941 р. думати про перемогу над Німеччиною було зарано.

Щоби добитися визнання кордону 1939 р. своїм англійським союзником, радянська дипломатія вирішила скористатися історичним прецедентом. Коли війська М.Тухачевського у 1920 р. почали наступ, польське керівництво прибуло в бельгійське курортне містечко Спа, де тоді відбувалася конференція країн Антанти. Велика Британія і Франція погодилися допомогти, але на певних умовах. Поляки повинні були прийняти будь-яке рішення Верховної ради Антанти щодо

майбутнього статусу Східної Галичини і погодитися з «Декларацією Верховної ради союзних і об'єднаних держав з приводу тимчасового східного кордону» від 8 грудня 1919 р. За цим документом лінія кордону накреслювалася від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовськ, Дорогуськ, Устилуг, на схід від Грубешува крізь Крилов і далі західніше від Рави Руської, східніше Перемишля до Карпат. Ця лінія в основному обмежувала територію відроджуваної держави польськими етнографічними землями. Однак у межах Польщі залишалися помітно колонізовані українські землі – Холмщина, Посяння, Підляшшя, Лемківщина. Польське керівництво погодилося з цими умовами, і 11 липня 1920 р. британський міністр закордонних справ лорд Дж. Керзон звернувся з нотою до Раднаркому. В ній пропонувалося, щоб Червона армія зупинилася за 50 км від лінії, яку Антанта визнала 8 грудня 1919 р. тимчасовим східним кордоном Польщі. Так лінія Верховної ради Антанти здобула власну назву – лінія Керзона.

Тим часом відносини між радянським і польським еміграційним урядами невинно погіршувалися, особливо після виведення армії Андерса за межі СРСР. Причина була одна – нерозв'язане територіальне питання. 19 лютого 1943 р. газета «Радянська Україна» надрукувала статтю О. Корнійчука «Возз'єднання українського народу у власній державі». Наступного дня статтю передрукувала на першій сторінці газета «Правда». Стаття була замовною, як визнав Сталін у бесіді з польським послом Т. Ромером³⁹. Український письменник у різких виразах звинувачував лондонських поляків у прагненні відірвати від Радянського Союзу західні області України.

Як і Ю. Пілсудський у 1918–1920 рр., генерал В. Сікорський не покладався у розв'язанні територіального питання на сприяння демократичних країн Заходу. Він вимагав зосередити у Вільно і Львові підпільні військові підрозділи, які «в момент безперечного зламу Східного фронту повинні виступити із зброєю в руках, щоб роззброїти німців, взяти в свої руки службу безпеки в тих областях і забезпечити роботу адміністративних установ, призначених представником уряду»⁴⁰.

У квітні 1943 р. набула розголосу «катинська справа», що призвело до припинення дипломатичних відносин між радянським і польським урядами. У липні генерал В. Сікорський загинув, і на чолі лондонського еміграційного уряду став С. Миколайчик. Його позиція з територіального питання не відрізнялася від позиції В. Сікорського.

Нерозв'язаність питання про радянсько-польський кордон істотно впливала на політичну ситуацію в окупованих Німеччиною західних областях України. Тут розгорнулася боротьба між українськими і польськими націоналістами, яка іноді набувала жадливої форми взаємних етнічних чисток (наймасштабніша з них – Волинська трагедія).

Курська битва у липні 1943 р. та її безпосередній результат – звільнення Лівобережної України цілком змінили розстановку сил у війні. Виникла потреба в координації стратегічних дій СРСР, США і Великої Британії на рівні глав держав. 28 листопада – 1 грудня 1943 р. в Тегерані відбулася зустріч Ф. Д. Рузвельта, Й. Сталіна і В. Черчілля.

Розуміючи, що після поразки III Райху першою на територію Польщі ступить Червона армія, В. Черчілль визнав за потрібне своєчасно розв'язати всі вузли польського питання. У неофіційній (після обіду у Сталіна) зустрічі з

керівником Радянського Союзу 29 листопада він зазначив, що Польща багато важить для Великої Британії, яка через неї почала війну з Німеччиною. Разом з тим, підкреслив далі прем'єр-міністр, для нього нема нічого важливішого, ніж безпека західного кордону Росії. Тому він чекає відповіді на запитання, як його співбесідник розуміє цю безпеку. Сам він вважає, що Польща може просунути на захід, як солдати по команді «два кроки вліво». Якщо Польща наступить при цьому на ногу Німеччині, то нічого не поробиш, сильна Польща є інструментом, необхідним для європейського оркестру⁴¹.

У цьому короткому і зовні легковажному, але добре продуманому монолозі приховувалося розв'язання проблеми, яка народилася у 1918 р. В.Черчілль пропонував Й.Сталіну переформатувати Польщу, тобто перетворити її за рахунок переможеної Німеччини з ягеллонської на п'ястівську. Переходячи далі на серйозний тон, прем'єр-міністр зауважив: «У мене нема жодних повноважень від парламенту визначати кордони і, як я вважаю, їх нема і у президента. Однак ми можемо тут, у Тегерані перевірити, чи зможуть глави трьох урядів, діючи в злагоді, накреслити певну політику, яку ми могли б рекомендувати полякам і порадити їм прийняти її»⁴².

Присутній при розмові А.Іден зауважив (так зазначав В.Черчілль у спогадах), що його дуже вразила заява Й.Сталіна про можливість для поляків просунути на захід аж до Одера. Цю репліку Й.Сталіна в розмові з В.Черчіллем ми встановлюємо у передачі А.Ідена. Вона показує, що Й.Сталін ухопився за пропозицію В.Черчілля про переформатування Польщі і визначив її географічні координати. Польща повинна була відмовитися від західноукраїнських та західно-білоруських земель і в компенсацію здобути територію Німеччини, обмежану на заході Одером. Однак у цій розмові радянський лідер зробив вигляд, що не знає, як діяти в подібній справі і чекає пояснень. «Тоді, – писав В.Черчілль, – я показав за допомогою трьох сірників, як я уявляю собі пересування Польщі на захід»⁴³. Всі сірники, якими позначалися СРСР, Польща і Німеччина, пересувалися у західному напрямі. Це була предметна ілюстрація попереднього виразу Черчілля про солдатів, які виконують команду «два кроки вліво».

Польське питання стало предметом обговорення на підготовчій зустрічі міністрів закордонних справ В.Молотова, А.Ідена і спеціального помічника президента США Г.Гопкінса 30 листопада. А.Іден сказав, що його уряд бажає перешкодити тому, щоб це питання стало джерелом неприємностей між трьома країнами. Через це, продовжив він, було б добре, якби радянський уряд погодився з пропозицією В.Черчілля, яку він вчора проілюстрував на трьох сірниках. В.Молотов відповів, що це був би найкращий вихід зі становища. Тоді його англійський колега зобов'язався поінформувати поляків і попросити їхньої згоди на таку пропозицію. Потім учасники зустрічі вирішили винести польське питання на офіційний розгляд керівників трьох союзних держав⁴⁴.

1 грудня польське питання було розглянуте спочатку на неофіційній зустрічі Й.Сталіна і Ф.Д.Рузвельта. Ф.Д.Рузвельт повідомив, що не має заперечень щодо пересування кордонів Польщі зі сходу на захід – аж до Одера, але попередив, що з політичних міркувань не зможе взяти участь у розв'язанні цього питання. Він зізнався, що в 1944 р. збирається висувати свою кандидатуру на посаду президента, і не хотів би втратити голоси 6-7 млн американців польського по-

ходження⁴⁵. Президент передбачав, наскільки непопулярною стане у поляків ідея пересування кордонів.

Офіційне засідання за круглим столом, на якому розглядалося польське питання, почалося в другій половині дня. Ф.Д.Рузвельт розпочав з тези про необхідність відновити радянсько-польські дипломатичні взаємини. В.Черчілль оприлюднив свою ідею пересування кордонів. Й.Сталін висловив подив з приводу пропозиції Ф.Д.Рузвельта розпочати переговори з польським урядом. «Вчора розмовляли про те, що треба запропонувати польському уряду те-то й те-то», — зауважив він. Чудово розуміючи суть питання, він завершив виступ словами: «Черчілль говорив про три сірники. Я хотів би спитати, що це означає».

В.Черчілль відповів дипломатично: «Було б добре тут, за круглим столом, ознайомитися з думками росіян відносно кордонів Польщі». І додав: «Ми вважаємо, що Польщу слід задовольнити за рахунок Німеччини. Ми були б готові сказати полякам, що це добрий план і що кращого плану вони не можуть чекати». Й.Сталін відповів на ремарку В.Черчілля відверто: «Мова йде про те, що українські землі повинні відійти до України, а білоруські — до Білорусії, тобто між нами і Польщею повинен існувати кордон 1939 року, встановлений радянською конституцією»⁴⁶.

Редакційна колегія на чолі з А.А.Громико, яка готувала до друку збірник документів Тегеранської конференції, зробила у цьому протоколі доволі велику купюру, яка відновлюється за спогадами В.Черчілля, де використовувався цей же протокол. Отже, після згадки Й.Сталіним кордону 1939 р. у розмову вступив А.Іден і запитав, чи означає цей кордон лінію Ріббентропа—Молотова? «Називайте її як хочете», — недбало відповів Й.Сталін. В.Молотов знайшов інший варіант відповіді: «Цю лінію зазвичай називають лінією Керзона»⁴⁷. Після цього він показав карту з лінією Керзона і текст радіограми лорда. На цьому обговоренні польського питання перервалося, але В.Черчілль незабаром знову повернувся до нього. Цього разу він не став говорити про сірники, а запропонував цілком точну формулу такого змісту: «В принципі було прийнято, що вогнище польської держави і народу повинне бути розташоване між так званою лінією Керзона і лінією ріки Одер, з включенням до складу Польщі Східної Пруссії і Опельнської провінції. Але остаточне проведення кордону вимагає ретельного вивчення і можливого розселення населення в деяких пунктах»⁴⁸.

Обґрунтовуючи формулу, В.Черчілль зауважив: «Я скажу полякам, що вони одержують чудове місце для існування — територію завдовжки понад 300 миль у будь-який кінець»⁴⁹. З цього випливає, що прем'єр-міністр чудово розумів «головний біль» усіх польських політиків ХХ ст.: старовинні західні землі були германізовані, в Литві, Білорусії й Україні поляки залишалися національною меншиною, а центральна смуга корінних земель з Краковом і Варшавою була надто вузькою.

Й.Сталін з формулою погодився, але зарезервував за Радянським Союзом два незамерзаючих порти на Балтійському морі — Мемель і Кенігсберг. Ф.Д.Рузвельт, як попереджав раніше, не висловив офіційно свою позицію. На цьому обговоренні польського питання завершилося.

Після Тегеранської конференції уряди СРСР і Великої Британії почали тиснути на еміграційний уряд у Лондоні, щоб змусити його визнати східний кордон Польщі 1939 р. Зокрема, 13 січня 1944 р. центральні радянські газети

опублікували довідку ТАРС «Лінія Керзона» з географічною картою Західної України, Західної Білорусії і прилеглих районів Польщі. В ній містилися історія виникнення і докладні характеристики лінії Керзона. 22 лютого під час обговорення рішень Тегеранської конференції в парламенті В.Черчілль так роз'яснив свою позицію: «Уряд його величності ніколи не надавав Польщі гарантії щодо будь-якої прикордонної лінії. Ми не схвалювали захоплення Вільна Польщею в 1920 р. Англійська позиція знайшла свій вираз у так званій лінії Керзона, яка хоча б частково намагалася вирішити проблему... Я можу визнати, що російські вимоги у питанні забезпечення безпеки західних кордонів не виходять за межі розумного або законності. Маршал Сталін і я обговорювали ці питання і дійшли спільного висновку, що Польща повинна одержати компенсацію як на півночі, так і на заході за рахунок Німеччини»⁵⁰.

Тиск В.Черчілля на лондонських поляків мав вагомі причини. Після вступу на територію Польщі радянських військ Й.Сталін сформував у Любліні свій кишеньковий уряд. В.Черчілль розумів, що в разі відходу уряду С.Миколайчика від конструктивної позиції у питанні про східний кордон Й.Сталін вестиме справи тільки з люблінцями. Щоправда, люблінські поляки теж не були у захваті від кордону по лінії Керзона. Аби вплинути на них, Сталін використав керівництво УРСР. Голова уряду і перший секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов з трибуни Верховної Ради УРСР 1 березня 1944 р. почав вимагати «включення до складу Української радянської держави прадавніх українських земель, якими є Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав»⁵¹.

Проект М.Хрущова про створення у складі УРСР Холмської області і розпочата на його підтримку петиційна кампанія місцевого населення використовувалися виключно з пропагандистською метою. Керівники СРСР насправді не бажали підривати значення лінії Керзона вимогами про приєднання до УРСР стародавніх українських земель на захід від неї. Питання про Закерзоння піднімалося як контраргумент у дискусіях з люблінськими поляками, які вимагали приєднання до Польщі Львова та нафтових районів. Після багатомісячних дискусій 26 липня 1944 р. з ними був підписаний таємний договір, за яким західні кордони Польщі пересувалися до лінії Одер–Нейссе, а східні визначалися по лінії Керзона з деякими відхиленнями на користь поляків.

Причини неприйняття поляками лінії Керзона були зрозумілі: втрачалася половина міжвоєнної території Польщі. У Тегерані Ф.Д.Рузвельт не підтримав формулу В.Черчілля, хоча розумів, що тільки так можна розрубати сформований століттями польської історії «гордіїв вузол». Як уже зазначалося, він боявся втратити голоси мільйонів американців польського походження. Представники еміграційного уряду в Лондоні так само боялися поставити хрест на своїй політичній кар'єрі. Люблінські поляки були більш піддатливі, оскільки залежали не від виборців, а від окупаційної влади.

Польщі запропонували інші землі як компенсацію територіальних втрат. В.Черчілль у Тегерані підкреслював, що промислово розвинуті німецькі території набагато цінніші, ніж пінські болота⁵². Але поляки знали, що втрачали, натомість не мали впевненості в тому, що одержать. Одне вони знали напевно: впродовж п'яти-шести поколінь на цих землях жили німці.

Коли в Тегерані обговорювалася формула Черчілля, Рузвельт поцікавився, чи буде можливим організувати в добровільному порядку переселення поляків з

територій, які передавалися Радянському Союзу. Сталін запевнив, що це можна буде зробити⁵³. Нікому, однак, не спало на думку запитати, чи можна організувати переселення німців з територій, які передавалися Польщі. Вважалося, мабуть, що ці території передаватимуться разом з населенням. У червні 1944 р. С.Миколайчик зустрівся з Ф.Д.Рузвельтом у Вашингтоні. Останній вказав, що вважає територіальні поступки невідворотними, але обіцяв переконати Й.Сталіна залишити за Польщею Львів і нафтові родовища Дрогобицького району. Водночас президент повідомив, що Польща одержить Східну Пруссію, за винятком району Кенігсберга, і на захід від неї – все узбережжя Балтики до Одера включно зі Штеттіном (Щецінім). С.Миколайчик відповів, що всяка надмірна окупація на заході створювала б непотрібне тертя з німецькою національною меншиною⁵⁴.

Аналіз рішень Ялтинської конференції керівників трьох союзних держав (лютий 1945 р.) переконує в тому, що проблема польського східного кордону вже була розв'язана тегеранською формулою В.Черчілля. Після президентських виборів в США Ф.Д.Рузвельт дістав можливість офіційно приєднатися до цієї формули, внаслідок чого вона перетворилася на один з наріжних каменів повоєнного світового порядку. Щоправда, в Ялті Ф.Д.Рузвельт зробив обережну спробу (згідно з обіцянкою, яку дав у Вашингтоні С.Миколайчику) залишити Львів за Польщею. У протоколі засідання глав урядів від 6 лютого 1945 р. це виглядало так: «Було б добре розглянути питання про поступки полякам на південній ділянці лінії Керзона. Він, Рузвельт, не наполягає на своїй пропозиції, але хоче, щоб радянський уряд прийняв це до уваги». Заперечуючи Ф.Д.Рузвельту, В.Черчілль підкреслив, що він постійно і публічно заявляв у парламенті та в інших місцях про намір британського уряду визнати лінію Керзона в тому вигляді, як її тлумачить радянський уряд, тобто із залишенням Львова Радянському Союзу. «Після тієї трагедії, яку перенесла Росія, захищаючи себе від німецької агресії, – додав прем'єр-міністр, – і після тих зусиль, яких Росія доклала для визволення Польщі, претензії росіян на Львів і на лінію Керзона базуються не на силі, а на праві»⁵⁵.

Наступного дня радянській делегації були вручені письмові пропозиції США з польського питання, в яких визнавалося проходження східного кордону Польщі по лінії Керзона. Делегація одержала також британський документ – резюме з обговорюваного на попередньому засіданні питання під назвою «Переглянута формула для Польщі». В ньому був зафіксований консенсус з приводу східного кордону Польщі і містився перелік німецьких районів, які вона мала одержати в якості компенсації. Тут же формулювалося рішення величезної ваги: «Домовлено, що німці з указаних районів повинні бути репатрійовані до Німеччини, і що всі поляки в Німеччині повинні за своїм бажанням репатріюватися до Польщі»⁵⁶. Якщо для поляків переселення було справою добровільною, то німці, як випливало з документа, репатріювалися примусово. Як відомо, з територій, які перейшли до Польщі і Радянського Союзу, було виселено до 10 млн німців, а з Судетської області Чехословаччини – до 3 млн. Ці депортації за своїми масштабами були безпрецедентними.

Восени 1944 р. між Польським комітетом національного визволення та урядами УРСР, БРСР і Литовської РСР у Любліні були укладені угоди про обмін населенням. За два роки, до серпня 1946 р., з України до Польщі переселилися

810,4 тис. поляків, а з Польщі до України – 482,9 тис. українців⁵⁷. Повоєнна Польща стала однією з найбільш етнічно однорідних країн.

Оскільки землі на захід від лінії Керзона були деукраїнізовані, поза межами УРСР залишалася тільки одна українська етнічна територія – Закарпатська Україна. Ф.Д.Рузвельт і В.Черчилль не ставили питання про її долю на зустрічах Великої трійки, вважаючи його предметом двосторонніх радянсько-чехословацьких переговорів. На зустрічі Е.Бенеша із Й.Сталіним у Москві була досягнута принципова згода президента на передачу Закарпаття Радянському Союзу в обмін на підтримку довоєнних кордонів Чехословаччини з Німеччиною і Польщею⁵⁸.

Одразу після звільнення від ворога в Закарпаття прибув М.Хрущов. У розмові з політичним радником чехословацького уповноваженого у справах Підкарпатської Русі Ф.Немеца, яким був призначений «за порадою» Москви один з керівників КПЧ І.Турянниця, секретар ЦК КП(б)У пересвідчився, що місцеве населення ставиться до возз'єднання з УРСР позитивно. І.Турянниця запевняв, що у нього вистачить сил і засобів «підняти маси»⁵⁹. Радянська військова адміністрація створила місцеві органи влади – тимчасові народні комітети. Ретельно профільТРовані члени народних комітетів організовували збори і мітинги, на яких лунали вимоги возз'єднати край з Україною.

26 листопада 1944 р. з'їзд народних комітетів прийняв постанову про возз'єднання Закарпаття з радянською Україною і вихід зі складу Чехословаччини. Була утворена Народна рада – тимчасовий орган законодавчої і виконавчої влади на чолі з І.Турянницею. 5 грудня вона припинила зв'язки народних комітетів з уповноваженим уряду Чехословаччини Ф.Немецем і порадила йому залишити край. Виконуючи інструкції Е.Бенеша, той залишився в Закарпатті, але його адміністрація опинилася в ізоляції.

Місцеве населення переважно висловлювалося за возз'єднання. Ті, хто був проти, не могли відкрито виражати свою думку, оскільки це було небезпечно. 25 делегатів з'їзду народних комітетів, які висловилися проти, були звинувачені в «антирадянській агітації і заарештовані»⁶⁰. У травні був заарештований (до речі, не в Ужгороді, а в столиці Чехословаччини – Празі) і колишній президент Карпатської України А.Волошин.

29 червня 1945 р. Радянський Союз і Чехословаччина підписали договір про включення Підкарпатської Русі до складу СРСР. У складі УРСР з'явилася Закарпатська область площею 12,9 тис. кв. км. Загальна площа України стала дорівнювати 577 тис. кв. км.

ПОСИЛАННЯ ДО РОЗДІЛУ IV

Національне питання в радянській політичній тактиці й стратегії у переддень світової війни

- 1 Год кризиса: Документы и материалы. 1938–1939: В 2 т. – М., 1990. – Т.1. – С.174–177.
- 2 СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 – август 1939 р.): Документы и материалы. – М., 1971. – С.82.
- 3 Українське слово. – 1939. – 18 червня.
- 4 Frankland N. Krushev. – New York, 1969. – P.52.
- 5 Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза й наслідки). – К., 1995. – С.385.

- 6 Проєктор Д.М. Агрессия и катастрофа. Высшее военное руководство фашистской Германии во второй мировой войне. – М.: Наука, 1972. – С.78.
- 7 Wielhorski W. Losy Polakow w niewoli sowieckiej (1939–1956). – Londyn, 1956. – S. 9–10.
- 8 Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – Ніжин, 2000. – С.75, 76.
- 9 Україна: політична історія. XX – початок XXI століття. – К., 2007. – С.683.
- 10 Калакура О. Назв. праця. – С.296.
- 11 ДАРФ. – Ф.9401. – Оп.2. – Спр.64. – Арк.379.
- 12 Там само. – Арк.380.
- 13 Там само. – Арк.382.
- 14 История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов: В 7-ми т. – Т. 5: Спецпереселенцы в СССР. – С.281.
- 15 Сергійчук В. Правда про «золотий вересень» 1939-го – Тернопіль, 1999. – С.28.
- 16 Кондратюк К., Кондратюк С. Репресії органів НКВС проти населення західних областей // Наук. зошити Львів. нац. ун-ту ім. І.Франка. Іст. факультет, 2000. – Вип.3. – С.149.
- 17 Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: Документи ГДА СБУ України – К., 2009. – С. 222, 223.
- 18 Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф.9470. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.1.
- 19 Лубянка. Сталин и НКВД – НКГБ – ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946 гг. – М., 2006. – С.141-142.
- 20 Дугин А.Н. Неизвестный ГУЛАГ: Документы и факты. – М., 1999. – С.86.
- 21 Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К., 1994. – Кн.1. – С.154.
- 22 Втрати населення України в Західній Україні у 1939–1941 рр. // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали V міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». – Луцьк, 27–29 квітня 1999 року. Варшава, 2001. – Т.5. – С.142.
- 23 Калакура О. Назв. праця. – С.300.
- 24 Макарчук С. Втрати населення Галичини за роки другої світової війни (1939–1945) // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. істор. – 2000. – Вип. 35-36. – С.324.
- 25 Калакура О. Назв. праця. – С.301.
- 26 Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. – С.1208, 1209.
- 27 Там само. – С.213, 214.
- 28 Там само.
- 29 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.18. – Арк.42-45.
- 30 Калакура О. Назв. праця. – С.302.
- 31 Сергійчук В. Правда про «золотий вересень» 1939-го – С.110-113.
- 32 Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – Ніжин, 2010. – С.66.
- 33 Див.: Калакура О. Назв. праця. – С.300.
- 34 История Украины. Научно-популярные очерки. – М., 2008. – С.697.
- 35 Холодницький В.Ф. До питання політичних репресій на Буковині в 1940–1941 рр. // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Матеріали міжнар. наук. конф. (15–16 вересня 1994 р.). – К., 1998. – С.123.
- 36 ДАРФ. – Ф.5446. – Оп.1. – Спр.526. – Арк.28, 31-32.
- 37 Мусієнко І. Політичні репресії на Північній Буковині // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2000. – №2. – С.473.
- 38 Dallin A. German Rule in Russia. A Study in German Occupation Policy. – London, 1964. – P.116.
- 39 Краткая Еврейская Энциклопедия. – Иерусалим, 1976. – Т.1. – С.557-558.
- 40 Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. – С.223.
- 41 Брицький П.П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) – Чернівці, 1995. – С.30, 31.
- 42 Калакура О. Назв. праця. – С.515.
- 43 Розквіт економіки західних областей УРСР (1939–1964 рр.). – Львів, 1964. – С.28.
- 44 Див.: Скельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008. – С.217.
- 45 Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca: Cornell University Press, 2001. – P.461.

- 46 Геллер М.Я. Союз нерушимый // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. / От вооруженного восстания в Петрограде до второй сверхдержавы мира. – Т.1. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т., 1997 – С.203.
- 47 Петровський М. Військова доблесть українського народу // Комуніст. – 1941. – 2 липня. – С.3.
- 48 Гриневич В.А. Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. // Політична історія України ХХ століття. – Т.4. – К., 2003. – С.163.
- 49 Лисенко О.Є., Гриневич В.А. Випробування: перевірка війною // Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т.2. – Радянський проект для України. – К., 2004. – С.233.
- 50 Там само. – С.330.
- 51 Калинин М.И. О воспитании советских воинов. – М., 1975. – С.252.
- 52 Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – С.351.
- 53 ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.17. – Арк.14-15.
- 54 ЦАМО РФ. – Ф. 32. – Оп.11289. – Спр.5. – Арк.155-155.
- 55 Там само.
- 56 Детальніше див.: Патриляк І. Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 роках. – К., 2004.
- 57 Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945). – К., 2007. – С.305, 306.
- 58 Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяги і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997. – С.30.
- 59 ЦДАГОУ. – Ф.166. – Оп.23. – Спр.44. – Арк.104.
- 60 Там само.
- 61 Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000. – С.49.
- 62 ЦДАВОУ. – Ф.4620. – Оп.3. – Спр.26. – Арк.61.
- 63 Державний архів Вінницької області. – Ф. 425. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.164.
- 64 Фонди Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – КВ 2568.
- 65 Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 2. Радянський проект для України. – К., 2004. – С.188, 189.
- 66 Там само.
- 67 Филь О. Отважные люди. – Х., 2011. – С.34.
- 68 Бугай М.Ф. Депортації населення України (30–50-ті роки) // Укр. іст. журн. – 1990. – №10. – С.37.

Етнонаціональна політика німецької окупаційної адміністрації та її вплив на сферу міжнаціональних відносин

- 1 Halder G. Kriegstagebuch. – В.2. – Stuttgart, 1963. – S.32-33, 49, 50.
- 2 Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. – М., 1993. – С.43.
- 3 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів. – 1993. – С.100.
- 4 Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – К., 2010. – С.170, 172.
- 5 Генеральный план «Ост» // Воен.-ист. журн. – 1960. – №1. – С.84.
- 6 Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Ист. очерки: Документы и материалы. – М., 1973. – С.59, 60.
- 7 ЦДАГО України – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3104. – Арк.17, 18; Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.). – Переяслав-Хмельницький – К., 2001. – С.101, 102.
- 8 Там само. – С.92.
- 9 Там само. – С.93.
- 10 Патриляк І.К., Боровик М.А. Назв. праця. – С.168.
- 11 Там само. – С.169.
- 12 Косик В. Назв. праця. – С.94.
- 13 Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: 36. німецьких архівних матеріалів. – Т.1. – Львів. – 1997. – С.294, 295.

- 14 Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. – К., 2008. – С.34.
- 15 Цит. за: Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. – 1997. – №3. – С.97.
- 16 Цит. за: Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С.529.
- 17 Там само. – С.530.
- 18 Война Германии против Советского Союза. 1941–1945. – Берлин, 1992. – С.86.
- 19 Гончаренко О.М. Назв. праця. – С.114, 115.
- 20 Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. – К., 1995. – Т.1: 1939–1953. – С.155.
- 21 Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. – Т.2. – С.107.
- 22 Цимбал Л.М. Про підготовку кадрів у вузах України в завершальний період Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. – 1974. – №11. – С.55.
- 23 Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск, 1993. – С.453.
- 24 Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне «Третьего рейха» против СССР: Секретные Дневники. Воспоминания. – М., 1996. – С.128.
- 25 Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. – Т.2. – С.251.
- 26 Цит. за: Каменецький І. Україна в тоталітарних схемах нацизму // Укр. історик. – 1972. – Ч.3-4. – С.117.
- 27 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні... – С.530.
- 28 На зов Києва. Український націоналізм у Другій світовій війні: 36. статей, спогадів і документів. – К., 1993. – С.323-329.
- 29 ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.20.
- 30 Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах... – Т.3. – С.31.
- 31 Там само. – Т.3. – С.39.
- 32 Там само. – Т.1. – С.17-19.
- 33 Там само. – С.39-44.
- 34 Там само. – С.58-70.
- 35 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С.510.
- 36 Див.: Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія. – Львів, 2000; та ін.
- 37 Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. – Т.3. – С.54, 55.
- 38 Там само. – С.291-298.
- 39 Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся з боротьби 1921–1955 рр.: 36. документів. – Б.м., 1955. – Ч.1. – С.31.
- 40 Див.: Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. – К., 2005; Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. – К., 2002; Кентій А.В. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956: Історико-архівні нариси. – Т.1, 2. – К., 2005; та ін.
- 41 Шайкан В. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр. – Кривий ріг, 2010. – С.222.
- 42 Див.: Сергійчук В. Боротьба за волю, а не колаборація (Частина 1) // Визвольний шлях. – Кн.3. – Березень. – 2001. – С.49-62.
- 43 На зов Києва. Український націоналізм у Другій світовій війні: 36. статей, спогадів і документів. – К., 1993. – С.454.
- 44 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.931. – Арк.104.
- 45 ОУН у світлі постанов Великих Зборів і Конференцій та інших докум. з боротьби (1929–55 рр.): 36. документів. – Б.м.: Вид. ЗЧОСУ, 1955. – С.42.
- 46 Бутко С. Українсько-російські відносини у політиці ОУН і УПА: осінь 1943–1944 рр. // Сіверянський літопис. – 2002. – №48 (листопад–грудень). – С.11.
- 47 ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.2. – Спр.121. – Арк.39.
- 48 ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій... – С.69.
- 49 Там само. – С.28, 30-31, 62, 63, 81, 82.
- 50 Цит. за: Шахай Д. Тактика російського народу // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1980. – Т.8. – С.207-216.
- 51 Бутко С. Назв. праця. – С.12.
- 52 Архів «У 40-річчя Української Повстанської Армії». – Б.м., д. – С.2, 3.

- 53 Бутко С. Назв. праця. – С.13.
- 54 Бутко С.В. Проблеми міжнаціональних відносин у політиці ОУН – УПА // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасників: Матеріали міжнар. наук. конф. – К., 1995. – С.199.
- 55 Історія українського війська (1917–1995). – Львів, 1996. – С.541.
- 56 Бутко С.В. Проблеми міжнаціональних відносин у політиці ОУН–УПА. – С.199.
- 57 Там само. – С.198.
- 58 Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955. – К., 2005. – С.232.
- 59 Там само. – С.183-186.
- 60 Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2002. – С.510-514.
- 61 Земсков В. Н. Спецпоселенці в СРСР. 1930–1960. – М., 2003. – С.172.
- 62 Зашкільняк Л., Крикун М. Назв. праця. – С.512.
- 63 Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. – К., 2003. – С.46, 47.
- 64 Ільошин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – К., 2003. – С.191.
- 65 Там само. – С.53.
- 66 ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.37.
- 67 Люди, факти, роздуми. – М., 1963. – С.200.
- 68 Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни... – С.134.
- 69 Ольшанський Т.А. Назв. праця. – С.5.
- 70 Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни... – С.121.
- 71 Mazur G. Wytuczne VIPu w sprawie ukraińskiej plk dypl. Jana Rzepeckiego // Zeszyty Historyczne. – 1993. – №106. – S.52, 53.
- 72 Кічий І. Українсько-польські відносини на Волині в роки Другої світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у XX столітті: Матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С.34, 35.
- 73 Козловський І. Переселенська акція 1944–1946 рр. та реакція на неї польського і українського підпілля // Polska i Ukraina w II wojnie światowej. – Rzeszow, 1998. – S.167.
- 74 Чуб І. На українському Підляшші в рр. 1944–1948 // Надбужанщина. – Нью-Йорк, 1998. – Т.2. – С.167.
- 75 Вільне слово. – 1941. – 30 липня.
- 76 Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. – 1992. – №5. – С.16.
- 77 ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.4. – Арк.135.
- 78 Полян П. Советские граждане в Рейхе: сколько их было? // Насилие и общество. – 2001. – №15-16 [Електронний ресурс].
- 79 Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. – Т.2. – С.249.
- 80 Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. – Кн.1. – К., 2010. – С.611.
- 81 Там само. – С.615, 161.
- 82 Перехрест О.Г. Життя українського селянства в роки нацистської окупації 1941–1944 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер. Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2005. – Вип.9. – С.163-177.
- 83 Де Йонг Лс. Німецька п'ята колонна во Второй мировой войне. – М., 1958. – С.358.
- 84 Айсфельд А., Мартиненко В. Назв. праця. – С.617.
- 85 Truchun A. The Ukrainian Catholic Church during WWII // Ukrainian Quarterly. – 1985. – №41. – P.65-67.
- 86 ЦДІАУЛ. – Ф.408. – Оп.1. – Спр.574. – Арк.55-62.
- 87 Там само. – С.192.
- 88 Міненко Т.О. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945: (Волинський період). – Т.1. – Вінніпег; Львів, 2000. – С.226.
- 89 Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т.1. – К., 1998. – С.232.
- 90 Волинь. – 1941. – 7 грудня.
- 91 Регельсон Л. Трагедія Русской церкви. 1917–1945. – М., 1996. – С.510.
- 92 Коваленко М.І. Цілі і методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах // Літопис УПА. – Торонто, 1989. – Т.1: Волинь і Полісся. Німецька окупація; Кн.1.: Початки УПА: Документи і матеріали. – С.87.
- 93 Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів / Упоряд. і передмова В.Косика. – Львів, 1997. – Т.1. – С.301-303.

- 94 Див.: Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації. — Полтава, 1997.
- 95 Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах. — Т.3. — С.32.
- 96 Волинь. — 1941. — 1, 7 грудня; 1942. — 1 січня, 12, 19 березня.
- 97 ЦДАГО України — Ф.1. — Оп.23, Ч.1. — Спр.90. — Арк.9-21.
- 98 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні... — Т.3. — С.555.
- 99 Там само. — С.530.
- 100 Там само.
- 101 Андрійчук М. Українсько-єврейські взаємини на Західній Волині напередодні та в роки Другої світової війни // Друга світова війна і доля народів України / Матеріали Всеукр. наук. конф. — К., 2005. — С.71.
- 102 Гончаренко О. Політика нацистського геноциду і участь місцевого населення Київщини у порятунку євреїв (за документами радянських спецслужб) // Там само. — С.73-82.
- 103 ЦДАГО України. — Ф.4620. — Оп.3. — Спр.285. — Арк.82.
- 104 Див.: Православная церковь и евреи: XIX—XX вв.: Сб. материалов к теологии межконфессионального диалога. — М., 1994.

Національна політика королівської Румунії в Трансїстрії

- 1 Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги. — М., 1992. — С.68-69.
- 2 Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги: Сб. документов и материалов. — М., 2007. — С.33.
- 3 Див.: Щетников В.П. Роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945) // Історія Одеси. — Одеса, 2002. — С.368, 373.
- 4 Там само. — С.370-371.
- 5 Левит И.Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация: 1.IX.1939 — 19.XI.1942. — Кишинев, 1981. — С.61.
- 6 Григоришин С. Украина во внешнеполитических концепциях Румынии // Украинская государственность в XX веке: Историко-политологический анализ. — К., 1996. — С.197, 201.
- 7 Язькова А.А. Румыния накануне Второй мировой войны: 1934–1939 гг. — М., 1963. — С.137.
- 8 Жигня К. Холокост бессарабских евреев // http://www.achievementsnews.co.uk/print.php?article_id=376&action=art.
- 9 Новосолов О. Політика Румунії на окупованих українських землях у 1941–1944 рр. // <http://www.pu.if.ua/data/ukr/lib/galicia/gal9-2003-novosol.htm>.
- 10 Левит И.Э. Вступление Румынии в войну против Советского Союза // Крестовый поход на Россию. — М., 2005. — С.250-251.
- 11 Див.: Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945. Т.2. — Кишинев, 1976. — С.102.
- 12 Левит И.Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. — С.243.
- 13 Див.: Щетников В.П. Юг Украины в Великой Отечественной войне. К вопросу об экономической политике в Трансїстрии // Ист. память. — 2003. — Вып.5. — С.30-39.
- 14 Dallin A. Odessa, 1941–1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule // http://www.odessitclub.org/en/archives/dallin/chapter_5.html#Ethnic.
- 15 Ioanid R. The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940–1944 // <http://www.romanianjewish.org/en/cap7.html>.
- 16 Левит И.Э. Вступление Румынии в войну против Советского Союза. — С.217; Лебедев Н.И. Крах фашизма в Румынии. — М., 1983. — С.256.
- 17 Назария С. Забытый Холокост // <http://www.isramir.com/content/view/1736/169>
- 18 Левитский И. О причинах участия фашистской Румынии в войне против СССР // Вопр. истории. — 1985. — №7. — С.85.
- 19 Цит. за: Жигня К. Холокост бессарабских евреев // http://www.achievementsnews.co.uk/print.php?article_id=376&action=art
- 20 Dallin A. Odessa, 1941–1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule // http://www.odessitclub.org/en/archives/dallin/chapter_5.html#Elite
- 21 Див.: Там само.
- 22 Див.: Всесоюзная перепись населения 1939 года... — С.69.

- 23 Іванов О.Ф., Іваньков І.О. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України // Укр. іст. журн. – 2005. – №3. – С.87.
- 24 Повідомлення на основі фактичних даних Вальтера Вальдика / Публ., пер., вступ та коментарі А.Круглова // Голокост і сучасність. – 2008. – №2 (4). – С.114.
- 25 Одесса. – 1942. – 19 сентября.
- 26 Див.: Шетников В.П. Роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). – С.403.
- 27 Див.: Котляр Ю. Діяльність команди К.Штумпа на території окупованої України // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей 3-ї Всеукр. наук. конф. – К., 2008. – С.79.
- 28 Dallin A. Odessa, 1941–1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule // http://www.odessitclub.org/en/archives/dallin/chapter_5.html#Elite; Левит И.Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. – С.252-253.
- 29 Там само.
- 30 Шетников В. Проблемы изучения истории Холокоста в Одессе и Одесском регионе // История Холокоста в Одесском регионе: Сб. статей и документов. – Одесса, 2006. – С.76-78.
- 31 Сообщение на основе фактических данных Вальтера Вальдика // Голокост і сучасність. – 2008. – №2 (4). – С.116, 117.
- 32 Молва. – 1943. – 11 апреля.
- 33 Левит И.Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР... – С.271.
- 34 Див.: Шетников В.П. Одесский университет: 1941–1944 годы (по материалам оккупационной прессы) // Зап. іст. факультету. – Одеса, 1999. – Вип.9. – С.266-271.
- 35 Добролюбский К.П. Одесса во время румыно-немецкой оккупации // Одесса: очерк истории города-героя (К 150-летию со дня основания). – Одесса, 1947. – С.230.
- 36 Одесская газета. – 1942. – №119. – 8 июля.
- 37 Одесса. – 1942. – 7 августа.
- 38 Див.: Шетников В.П. Одесский университет... – С.267, 268.
- 39 Одесская газета. – 1942. – 13 марта; Молва. – 1943. – 9, 10 апреля.
- 40 Одесская газета. – 1944. – №27/607. – 3 февраля.
- 41 Одесская газета. – 1942. – №114. – 3 июля.
- 42 Dallin A. Odessa, 1941–1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule // http://www.odessitclub.org/en/archives/dallin/chapter_5.html#Elite
- 43 Там само.
- 44 Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф.р-2242. – Оп.1. – Спр.1098. – Арк.53-54.
- 45 Одесская газета. – 1941. – 30 ноября.
- 46 Шетников В.П. Роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). – С.407.
- 47 Там само. – С.408.
- 48 Идея і чин. – 1943. – №4 (рік 2). – С.27.
- 49 Див.: Бачинський А. Боротьба ОУН-УПА проти фашистських загарбників на Півдні України // Чорноморські новини. – 1994. – 6 січня.
- 50 Шетников В.П. Роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). – С.411.
- 51 Назария С. Забытый Холокост // <http://www.isramir.com/content/view/1736/169>; Жигня К. Холокост бессарабских евреев // http://www.achievementsnews.co.uk/print.php?article_id=376&action=art
- 52 Круглов А.И. Потери евреев Украины в 1941–1944 гг. – Х., 2005. – С.237.
- 53 Див.: Шетников В.П. Транснистрия: особливості етнонаціональної політики окупаційної влади (від формування теоретичних засад до початку практичного застосування) // Вісн. Черкас. ун-ту. – Вип.77: Сер. Іст. науки. – Черкаси, 2005. – С.24-34.
- 54 Цит. за: Левит И.Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. – С.262-265.
- 55 Див.: Круглов А.И. Вказ. праця. – С.257, 260.
- 56 Див.: Шетников В.П. Евреи Одессы и Транснистрии: 1941–1944 гг. (поиски системного концептуального подхода) // Десятая ежегодная междунар. междисциплинар. конф. по иудаике. Секция: Холокост: исследования и преподавание: Тезисы. – М., 2003. – С.16-17.
- 57 Див.: Шетников В.П. Роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). – С.405-406.
- 58 Лагеря смерти и гетто на территории оккупационной зоны «Транснистрия» (1941–1944 гг.) // Дусман Л. Помни! Не повтори! – Одесса, 2001. – С.361.
- 59 Жигня К. Холокост бессарабских евреев // http://www.achievementsnews.co.uk/print.php?article_id=376&action=art
- 60 Транснистрия // Электронная еврейская энциклопедия // <http://www.eleven.co.il/print?id=14148>

- 61 Carp M. Holocaust in Romania: Facts and Documents on Annihilation of Romania's Jews (1940–1944) / Trnsl. by S. Murphy. – Phoenix, 2001. – P. 151, 158.
- 62 Ibid. – P. 150-151.
- 63 Ioanid R. The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940–1944 // <http://www.romanianjewish.org/en/cap7.html>
- 64 Солонарь В. Этническая чистка или борьба с преступностью? Депортация румынских цыган в Транснистрию в 1942 г. // Голокост і сучасність. – 2008. – №1 (3). – С.65-67.
- 65 Там само. – С.86-87.

Особливості національних процесів у Закарпатті

- 1 Див.: Пушкаш А. Цивилізація или варварство: Закарпаття 1918–1945. – М., 2006; Закарпаття в умовах угорської окупації та Другої світової війни // Закарпаття в етнополітичному вимірі... – С.306-342; Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944) // Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура... – С.183-241.
- 2 Див.: Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). – К., 1997.
- 3 Цит. за.: Данко О. Угорська політика відносно православної церкви на Закарпатті в 1939–1944 рр. // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. – Ужгород, 1994. – С.355.
- 4 Шляхом Жовтня: Зб. документів. – Т. VI (1944–1946). – Ужгород, 1965. – С.386.
- 5 Цит. за: Нариси історії Закарпаття. – Т. II. – С.490.
- 6 Цит. за: Там само.
- 7 Див.: Офіцинський Р. Назв. праця. – С.70.
- 8 Закарпаття в етнополітичному вимірі... – С.340.

Трагедія євреїв України

- 1 Польш Д. Знищення українських євреїв за німецької військової адміністрації і в рейхскомісаріаті «Україна» // Шоа в Україні. Історія, свідчення, увічнення / За ред. Р.Брендона та В.Лауер; Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2011. – С.41.
- 2 Див.: Коган А. Тайны украинских архивов: как исчезли полтора миллиона евреев. – Режим доступу: <http://izrus.co.il/dvuhstoronka/article/2012-01-16/16733.html#87Shh>. – Назва з екрану.
- 3 Див.: Елисаветский С. Исследование истории Холокоста в Украине в украинской историографии (1991–2000) // Холокост: Доклады на Восьмой ежегодной междунар. междисциплинар. конф. по иудайке / Отв. ред. К.Ю.Бурмистров. – М.: Пробел, 2000, 2001. – С.70-75; Подольський А.Ю. Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи // Катастрофа и Спротивление украинского еврейства (1941–1944) / Ред.-сост. С.Я.Елисаветский. – К.: Б. и., 1999. – С.26-37; Щупак І., Абакунова Г. Вивчення Голокосту в Україні // Проблеми історії Голокосту: Наук. журн. – Вип.4. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С.61-75; Щупак І. Опыт изучения и преподавания истории Холокоста в постсоветской Украине // Евреи в постсоветских странах: самосознание и образование: Сб. статей / Ред. А.Д.Эпштейн. – Иерусалим: Б. и., 2008. – С.223-247; Szczupak I., Abakunova A. Badania historii Holocaustu na Ukrainie // Zagłada Żydów. Studia i Materiały: Pismo Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN / Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN. – Warszawa: Wydawca Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN, 2008. – №4. – P.603-614.
- 4 Див.: Портнов А. Исторична пам'ять як інструмент масової політики. Розмови про історію. Ч.2. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?istorichna_pamyat_yak_instrument_masovoyi_politiki_rozmovi_pro_istoriyu_chastina_2&objectId=1248657. – Назва з екрану.
- 5 Щупак І.Я. Голокост в Україні: Пошуки відповідей на питання історії. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2005. – С.89.
- 6 Declaration of the Stockholm International Forum on the Holocaust (January 2000). – Режим доступу: <http://www.holocausttaskforce.org/about-the-itf/stockholm-declaration.html?lang=en>. – Назва з екрану.
- 7 Див.: Холокост // Энциклопедия Холокоста. – Режим доступу: <http://www.ushmm.org/wlc/ru/article.php?ModuleId=10005143>. – Назва з екрану.
- 8 Див.: Резолюция 60/7 «Память о Холокосте»: принята на 42-м пленарном заседании Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций 01 ноября 2005. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_e18. – Назва з екрану.

- 9 Див.: Ги Мун П. Послание по поводу Международного дня памяти жертв Холокоста (29 января 2009 г.). – Режим доступа: <http://www.un.org/ru/sg/messages/2009/holocaustremembrance09.shtml>. – Назва з екрану.
- 10 Шупак І. Голокост в Україні... – С.91.
- 11 Бауер Е. Голокост у світовому та європейському контексті // Проблеми історії Голокосту: Наук. журн. – Вип.4. – С.11.
- 12 Там само. – С.12.
- 13 Див.: Ветцель Э. Замечания и предложения «Восточного министерства» по генеральному плану «Ост» // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. – 1958. – №3. – Режим доступа: http://scepsis.ru/library/id_703.html. – Назва з екрану.
- 14 Цит. за: Левит И.Э. Вступление Румынии в войну против Советского Союза // Крестовый поход на Россию: Сб. статей. – М.: Эксмо; Яуза, 2005. – С.217. Высказывание Гитлера приводится по официальной румынской записи.
- 15 Из протокольной записи совещания Гитлера с руководителями фашистского рейха о целях войны против Советского Союза [перевод с немецкого] // Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф.7445. – Оп.2. – Д.162. – Л.433-443.
- 16 Див.: Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К.: Кристика, 2011. – С.59.
- 17 3 березня 1941 року, вказівки А.Гітлера генералу Альфреду Йодлю. – Цит. за: Хайнц Х. Черный орден СС. История охранных отрядов. – М.: Олма-пресс, 2003. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/research/hohne_h01/index.html. – Назва з екрану.
- 18 Запись в журнале боевых действий штаба оперативного руководства верховного главнокомандования вооруженных сил о целях и методах фашистского оккупационного режима на территории СССР. 3 марта 1941 г. // Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма: исторические очерки: Документы и материалы. – Том 2: Агрессия против СССР. Падение «Третьей Империи» 1941–1945 гг. – М.: Наука, 1973. – С.22.
- 19 Директива начальника штаба верховного главнокомандования вооруженных сил по вопросам пропаганды в период нападения на Советский Союз от 6 (?) июня 1941 г. // Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма: исторические очерки: Документы и материалы. Т.2: Агрессия против СССР. Падение «Третьей Империи» 1941–1945 гг. – М.: Наука, 1973. – С.193-196.
- 20 Радиообращение рейхсканцлера А.Гитлера к нации по случаю объявления войны Советскому Союзу 22 июня 1941 года // New York Times. – 23.06.1941. – Режим доступа: http://vlastitel.com.ru/hitler/hitler_1941-06-22.html. – Назва з екрану.
- 21 Див.: Нацистський «новий порядок» в Україні в 1941–1944 рр. Голокост. – Режим доступа: <http://histua.com/istoriya-ukraini/novitnij-chas/nacistskij-novij-poryadok-golokost>. – Назва з екрану.
- 22 Шоа в Україні... – С.13.
- 23 Див.: Круглов А.И. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг.: Энциклопед. справ. – Х.: Каравелла, 2001. – С.5-6.
- 24 Див.: Арад И. Холокост. Катастрофа европейского еврейства (1933–1945): Сб. статей. – Иерусалим: Яд Ва-Шем, 1990. – С.79.
- 25 Див.: Круглов А.И. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг. ... – С.6.
- 26 Див.: Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). – К.: Інститут політичних і етнонаціональних відносин ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2007.
- 27 Див.: Гон М.М. Из кривою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939). – Рівне: Волинські обереги, 2005. – С.170-181; Гон М.М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – С.358-368.
- 28 Цит. за: Аладар А. Білий камінь з чорної катівні: Голокост ромів Закарпаття / Адам Аладар, Юлія Зейкан, Євгенія Навроцька та ін. – Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2006. – С.118; Разом на одній землі. Історія України багатокультурна: Навч. посібн. – Львів: ЗУКЦ, 2012. – С.167.
- 29 Див.: Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). – Днепропетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007. – С.7.

- 30 Хронологію подій Шоа на території України див. за: Круглов А.И. Хроника Холокоста в Украине. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004.
- 31 Див.: Суровцев О. Процес депортації єврейського населення Північної Буковини 1941–1942 рр. як складова антиєврейської політики румунської окупаційної влади // Проблеми історії Голокосту: Наук. журн. – Вип.3. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – С.132.
- 32 Див.: Письменное полномочие Геринга Гейдриху от 31 июля 1941 года. – Режим доступу: <http://www.ghwk.de/russisch/russ-goering.htm>. – Назва з екрану.
- 33 Див.: Браунинг К.Р. По поводу моей книги «Истоки окончательного решения»: замечания об «окончательном решении», его предпосылках и важнейших последствиях. – Режим доступу: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/browning.pdf. – Назва з екрану.
- 34 Див.: Круглов А.И. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг. ... – С.6.
- 35 Див.: Назария С. Холокост: Страницы истории: (на территории Молдовы и прилегающих областях Украины в годы фашистской оккупации, 1941–1944 гг.) / Гос. ин-т Междунар. отношений Респ. Молдова; Ассоц. евреев Молдовы – бывших узников фашистских гетто и концлагерей; Славян. ун-т Респ. Молдова. – Кишинев: Ф.Е.-Р. «Tipogr. central», 2005. – С.143-206.
- 36 Див.: Хонигсман Я.С. Катастрофа еврейства Западной Украины: евреи Восточной Галиции, Западной Волины, Буковины и Закарпатья в 1933–1945 гг. – Львов: Б. и., 1998. – С.217.
- 37 Див.: The Unknown Black Book. The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories / Ed. by Joshua Rubinstein and Ilya Altman; in association with the United States Memorial Museum. – Bloomington: Indiana University Press, 2010. – P. 53.
- 38 Там само.
- 39 Див.: Хонигсман Я.С. Катастрофа еврейства Западной Украины... – С.217.
- 40 Див.: Назария С. Холокост... – С.273.
- 41 Див.: Артемовский Бабий Яр / Отв. исп. Д.Л.Видергауз, ред. М.В.Габелев. – Артемовск: Б. и., 2000; Гельман Б. Причина смерти – расстрел. Холокост в Севастополе. – Севастополь: Б. и., 2004; Гон М.М. Голокост на Рівненщині: Документи та матеріали. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 2004; Елисаветский С.Я. Бердичевская трагедия: Документ. повествование. – К.: УкрНИИНТИ, 1991; Элияху Й. Евреи Львова в годы Второй мировой войны и Катастрофы европейского еврейства. 1934–1944 / Пер. с иврита и подготов. к печати Светлана Шенбрунн. – М.: Б. и., 1999; Кабанчик И. Трагедия евреев Буковины. – Режим доступу: <http://www.jewish.ru/history/press/2010/08/news994288077.php>. – Назва з екрану; Лин В. Криворожская трагедия. – Ч.1-3. – Кривой Рог: Б. и., 2001–2002; Ляховицкий Ю.М. Попранная мезуза («Книга Дробицкого Яра»): Свидетельства, факты, документы о нацист. геноциде евр. населения Харькова в период оккупации. 1941–1942 гг. – Вип.1. – Х.: Основа, 1991; Коган Л. Холокост на Житомирщине // Историчні уроки Голокосту та міжнародні відносини: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2010. – С.323-349; Маниович Я. Уничтожение евреев на Юге Украины. – Тель-Авив: Всеизраильское землячество «Одесса», 2009; Наконечный В. Холокост на Волины: жертвы и память. – Луцк: Б. и., 2003; Страшевич В. Евреи Черкасщины. – Черкассы: ПП Лаут В.О.; Рудницька Н.В. Голокост на Житомирщині в документах Державного архіву Вінницької області // ХХ століття – етнопольський вимір та проблеми Голокосту: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22–23 жовтня 2010 р. – Дніпропетровськ: Вид-во Центру «Ткума», 2011. – С.373-378; Тяглый М.И. Места массового уничтожения евреев Крыма в период нацистской оккупации полуострова, 1941–1944: Справочник. – Симферополь: БЕЦ «Хесед Шимон», 2005; Хонигсман Я.С. Катастрофа еврейства Западной Украины: евреи Восточной Галиции, Западной Волины, Буковины и Закарпатья в 1933–1945 гг. – Львов: Б. и., 1998; та ін.
- 42 Див.: Гончаренко О.М. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2005; Сугацька Н.В. Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Миколаїв, 2006; Суровцев О.А. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці, 2006; та ін.
- 43 Див.: Об обращении с евреями на территории рейхскомиссариата Остланд (Директивы Лозе, рейхскомиссара Остланд от 13.08.1941 г.) // Холокост. Убийство евреев в 1933–1945 гг. Антология / Сост. А.Кардаш. – М.: ДААТ/ЗНАНИЕ, 2003. – С.211-212.
- 44 К жидам г. Харькова! – Объявление коменданта города. – 10 декабря 1941 года. – Архів Центру «Ткума».

- 45 Див.: Беркгоф К. Жива розпачу... – С.73.
- 46 Наказ военного коменданта. – Дніпропетровськ, 2 жовтня 1941 року // Вільна Україна. – 1941 р. – 4 жовтня.
- 47 Оголошення Генерального Комісару Шьоне. – Бересть-Литовський, 6 вересня 1941 року, Краєвого комісару Д-ра Беера, Рівне, 17 вересня 1941 року. – Архів Центру «Ткума».
- 48 Оголошення. – Станиславів, 8 вересня 1941 року. – Архів Центру «Ткума».
- 49 Осторога! – Луцьк, 19 грудня 1941 року. – Архів Центру «Ткума».
- 50 Жидам вхід заборонено! – Архів Центру «Ткума».
- 51 Оголошення. – Броди, 16 липня 1941 року. – Архів Центру «Ткума».
- 52 Наказ №68 Дніпропетровської міської управи. – Дніпропетровськ, 29 грудня 1941 року. – Архів Центру «Ткума».
- 53 Розпорядок Ч.8. – Львів, 12 серпня 1941 року. – Архів Центру «Ткума».
- 54 Постанова в справі уживання жидів до праці. – Львів, 13 березня. 1942 року. – Архів Центру «Ткума».
- 55 Там само.
- 56 Об'ява Відділу соціального забезпечення Дніпропетровської міської управи. – 14 грудня 1941 року. – Архів Центру «Ткума».
- 57 Дніпропетровська газета. – 1941. – 14 листопада.
- 58 До жидівського населення! – Самбір, 3 липня 1941 року. – Архів Центру «Ткума».
- 59 Див.: Из протокола допроса группенфюрера СС Олендорфа, начальника айнзатцгруппы-D, на суде Международного военного трибунала в Нюрнберге 3 января 1946 г. – Режим доступу: <http://callofzion.ru/pages.php?id=196>. – Назва з екрану.
- 60 Див.: Айнзатцгруппы (оперативные карательные отряды) // Энциклопедия Холокоста / United States Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C. – Режим доступу: <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005130>. – Назва з екрану; Айнзатцгруппы // Энциклопедия Третьего рейха. – Режим доступу: <http://www.hrono.ru/organ/einsatzgruppen.html>. – Назва з екрану; Круглов А. Без жалости и сомнения: Документы о преступлениях оперативных групп полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг.: В 4 ч. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; ПП «Лири ЛТД», 2008–2010; Круглов А.И. Истребление еврейского населения на Левобережной Украине (зона военной администрации) в 1941–1942 гг. // Катастрофа и Соппротивление украинского еврейства (1941–1944): Очерки по истории Холокоста и Соппротивления в Украине / Ред.-сост. С.Я.Елисаветский. – К.: Б.и., 1999. – С.172-201; Круглов А.И. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг.: Эциклопед. справочник. – Х.: Каравелла, 2001; Залесский К. СС. Охранные отряды НСДАП. – Режим доступу: <http://www.e-reading.org.ua/book.php?book=100829>. – Назва з екрану. – (Сер. «Энциклопедия Третьего Рейха»); Томас (Thomas) Макс // Кто был кто в Третьем рейхе: Биограф. эциклопед. словарь. – Режим доступу: http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tomas_m.html. – Назва з екрану.
- 61 Див.: Круглов А. Без жалости и сомнения... – Ч.3. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; ПП «Лири ЛТД», 2009. – С.4; Залесский К. СС. Охранные отряды НСДАП...
- 62 Див.: Круглов А. Без жалости и сомнения... – Ч.3. – С.5, 26-32, 43, 71, 127-128.
- 63 Див.: Круглов А. Без жалости и сомнения... – Ч.4. – Д.: Центр «Ткума»; ПП «Лири ЛТД», 2010. – С.4, 5, 20, 24, 34, 44, 59.
- 64 Див.: Там само. – Ч.2. – Днепропетровск: Центр «Ткума», ПП «Лири ЛТД», 2009. – С.241.
- 65 Див.: Там само. – Ч.4. – С.238.
- 66 Див.: Weiss A. Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine During the Holocaust // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective (Canadian Institute of Ukrainian Studies). – Edmonton, 1988. – P.413.
- 67 Решение еврейского вопроса в Галицийском округе. Из отчета начальника СС и полиции Галицийского округа (Львовская, Тернопольская и Ивано-Франковская области, Украина). Львов, 30.6.1943 // Холокост. Убийство евреев в 1933–1945 гг.: Антология... – С.242.
- 68 Бауер С. Голокост у світовому та європейському контексті // Проблеми історії Голокосту: Наук. журн. – Вип.4... – С.11.
- 69 Вайс А. Категории лагерей: их характер и роль в осуществлении «окончательного решения еврейского вопроса» // Холокост. Убийство евреев в 1933–1945 гг.: Антология... – С.292.
- 70 Див.: Там само. – С.293-294.
- 71 Див.: Круглов А.И. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг. ... – С.7.

- 72 Див.: Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2011. – С.34.
- 73 Див.: Нахманович В.Р. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. // Укр. іст. журн. – 2007. – №3. – С.76–97; Нахманович В. До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943) // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукр. наук. конф., м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – С.227-262; Евстафьева Т. Трагедия Бабьего Яра (1941–1945) // Там само. – С.263-278; Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: В 5 кн. / Общественный комитет по увековечению памяти жертв Бабьего Яра и др. – К.: Внешторгиздат, 2004. – Кн.1: Историческая топография. Хронология событий / Сост. Т.Евстафьева, В.Нахманович; редсовет: Д.Табачник (председатель) и др.; вступ. статьи С.Глузман, Ж.Ковба, В.Нахманович. – 2004. – 597 с. – Указатели С.547-593.
- 74 Див.: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Пер. з англ. Г.Кьорян, В.Агеев; передм. Г.Немирі. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – С.386-387.
- 75 Див.: Назарія С. Холокост. Страницы истории... – С.196-198.
- 76 Див.: Сушон Л. Транснистрия: евреи в аду. Черная книга о катастрофе в Северном Причерноморье (по воспоминаниям и документам). – Одесса: Б. и., 1998. – С.104-105, 119-120.
- 77 Див.: Суровцев О. Процес депортації єврейського населення Північної Буковини 1941–1942 рр. як складова антиєврейської політики румунської окупаційної влади // Проблеми історії Голокосту: Наук. журн. – Вип.3. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – С.132.
- 78 Там само.
- 79 Див.: Круглов А. Хроника Холокоста в Украине: 1941–1944. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с. – С.14.
- 80 Див.: Суровцев О. Процес депортації єврейського населення Північної Буковини 1941–1942 рр. як складова антиєврейської політики румунської окупаційної влади... – С.133.
- 81 Див.: Круглов А. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Под ред. И.Левитаса. – К.: ЕСУ, 2000. – С.197.
- 82 Див.: Суровцев О. Процес депортації єврейського населення Північної Буковини 1941–1942 рр. як складова антиєврейської політики румунської окупаційної влади... – С.133.
- 83 Там само. – С.136.
- 84 Там само. – С.138.
- 85 Там само. – С.142-143.
- 86 Див.: Хонигсман Я.С. Катастрофа еврейства Западной Украины... – С.217.
- 87 Там само.
- 88 Див.: Закарпатье // КЕЭ. – Т.2. – Кол.523-525. – Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/11584>. – Назва з екрану.
- 89 Див.: Ковба Ж. Голокост очима французького священика. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/9/54245/>. – Назва з екрану.
- 90 Див.: Праведники народов мира. – Режим доступу: <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>. – Назва з екрану.
- 91 Див.: Dean M. Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944. – New York: St. Martin's Press, 2000; Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях // Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Іст. есеї. – К., 2004. – 343 с.; Шайкан В.О. Злочинна діяльність українських колаборантів у роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – Вип.7, Ч.1. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2003. – С.263-272; та ін.
- 92 Див.: Гон М.М. Варіативність ролей спостерігачів у час реалізації геноцидального процесу // Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2010. – 412 с.
- 93 Див.: Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах: Поляки, євреї та українці, 1919–1945 / 2-ге вид. друге; пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2007. – С.197-198.
- 94 Оголошення Гебітскомісару. – Дніпропетровськ: Архів Центру «Ткума».
- 95 Пересторога! – Оголошення Губернатора Галицької Облaсті, Командувача SS – і Поліції gez. Katzmann. – Львів, 3 червня 1943 року. – Дніпропетровськ: Архів Центру «Ткума».
- 96 Див.: Из свидетельства М.Бурштейн об уничтожении евреев поселка Лениндорф (Украина, 1941 г.) // Холокост. Убийство евреев в 1933–1945 гг.: Антология... – С.227.

- 97 Спогади рабина Давида Кахане // Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане / Упорядн. Ж.Ковба. — К.: Дух і літера, 2009. — С.200.
- 98 Див.: Коваль М.В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. — 1992. — №2. — С.27.
- 99 Див.: В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. — Львів: Вид-во «Мс», 2006. — 144 с.; Дюков А. Второстепенный враг. ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса»: Монография. — М.: REGNUM, 2008; Ковба Ж.М. Людяність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». — К.: Дух і літера, 1998; Літопис УПА. — Т.23: Медична опіка в УПА: Документи, матеріали і спогади. — Торонто; Львів: Літопис УПА, 1992. — 480 с.; та ін.
- 100 Див.: Касьянов Г. Идеология ОУН: Ист.-ретроспектив. анализ // Укр. іст. журн. — 2004. — №1. — С.36.
- 101 Див.: ЦДАВО України. — Ф.3833. — Оп.2. — Спр.1. — Арк.31. — Цит. за: Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках / І.К.Патриляк. — К.: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2004; Ін-т історії України НАН України, 2004. — С.322.
- 102 Там само. — С.322-323.
- 103 Там само. — С.323-324.
- 104 Див.: В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв... — С.70-71.
- 105 Там само. — С.72-73.
- 106 Там само. — С.75-76.
- 107 Див.: Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах... — С.198.
- 108 Див.: Поет М.Фішбеїн: для мене УПА — це святе. — Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/indepth/story/2008/10/printable/081014_fishbein_ie_ak.shtml. — Назва з екрану.
- 109 Там само.
- 110 Див.: Державний архів Вінницької області. — Ф.1151. — Оп.1. — Спр.14. — Арк.14 зв. — Цит. за: Гогун А., Гинда В. Сквозь призму документов завоевателей // Голокост і сучасність: Наук. часопис. — 2011. — №1 (9). — С.116.
- 111 Див.: Праведники народів мира / Яд Вашем. — Режим доступу: <http://www1.yadvashem.org/yv/gu/righteous/intro.asp> — Назва з екрану.
- 112 Oliner S.P. The Altruistic Personality: Rescuers of the Jews in Nazi Europe. — New York: Free Press, 1988. — 448 p.; Oliner S.P. Saving the Forsaken. Religious Culture and the Rescue of Jews in Nazi Europe. — London: Yale University Press, 2004. — 264 p.; Zuccotti S. The Italians and the Holocaust. Persecution, Rescue, Survival. — New York: Basic Books, 1987. — 336 p.; Paldiel M. Saving the Jews: amazing stories of men and women who defied the «final solution». — Rockville: Schreiber Publishing, 2000. — 340 p.; Paldiel M. The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews During the Holocaust. — Hoboken, New Jersey: KTAV, 1993. — 401 p.; Blond S. The Righteous Gentiles / Trans. by Israel I. Taslitt. — Tel-Aviv: «Or» Printers, 1983. — 559 p.; Silver E. The Books of the Just. The Silent Heroes Who Saved Jews from Hitler. — London: Grove Pr, 1992. — 175 p.; Fogelman E. Conscience and Courage. Rescuers of Jews during the Holocaust. — New York: Anchor Book, 1994. — 393 p.; Smolenska M.Z., Reykowsky J. Motivations of People Who Helped Jews Survive the Nazi Occupation // Embracing the Other. Philosophical, Psychological, and Historical Perspectives on Altruism / Ed. by S.P.Oliner, P.M.Oliner, L.Baron, L.A.Blum, D.L.Krebs and M.Z.Smolenska. — New York; London: New York University Press, 1992. — P.213-225; Levin D. The Attitude of the Soviet Union to the Rescue of Jews // Rescue Attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference (April 1974) / Ed. by Y.Gutman, E.Zuroff. — Jerusalem: Yad Vashem. — P.205-236; Tec N. When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland. — New York: Oxford University Press, 1986. — 288 p.; Hilberg R. Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933–1945. — New York: Harper Perennial, 1992. — 352 p.; Gushee D.P. The Righteous Gentiles of the Holocaust: A Christian Interpretation. — New York: Fortress Pr, 1994. — 258 p.; та ін.
- 113 Ukraine // The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust: Europe (P.II) / Ed.-in-Chief I.Gutman. — Jerusalem: Yad Vashem, 2011. — P.271-554.
- 114 Див.: Ковба Ж.М. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». — К.: Дух і літера, 2009. — 296 с.
- 115 Вінокурова Ф. Відображення в документальних джерелах ДАВО участі представників релігійних конфесій у порятунку євреїв, які пережили Голокост на території Вінницької області // Проблеми історії Голокосту: Наук. журн. — Вип.4. — Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; ПП «Ліра

- ЛТД», 2007. – С.114-126; Левитас И. Праведники Бабьего Яра: Сб. науч. тр. – К.: Еврей. совет Украины: Фонд «Память Бабьего Яра», 2001. – 255 с.; Гончаренко О.М. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. – 2010. – №1. – С.128-141; та ін.
- 116 Сусленський Я.М. Справжні герої: про участь громадян України у рятуванні євреїв від фашистського геноциду / Під заг. ред. І.Ф.Кураса. – К.: Україна, 1993. – 152 с.; Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах...; та ін.
- 117 Праведники народов мира // Холокост: Энциклопедия / Ред. У.Лакёр; соред. Ю.Т.Баумель; пер. с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – С.490-491.
- 118 Гутман И., Галиль Н. Катастрофа и память о ней / Пер. с иврита З.Копельман, Я.Синичкин. – Иерусалим: Яд Вашем, б. г. – С.237.
- 119 Див.: Палдиэль М. Праведники Народов Мира в годы Катастрофы. – Режим доступу: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/education/lesson_plans/pdf/righteous1.pdf. – Назва з екрану.
- 120 Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах... – С.241.
- 121 Там само. – С.242.
- 122 Оголошення генерал-губернатора Франка (Варшава, 15 жовтня 1941 року) та штадгауптмана Хьолера (Львів, 10 березня 1942 року). – Архів Центру «Ткума».
- 123 Див.: Убили односельчан, прятавших евреев. Акт. Харьковская область, Дергачевский р-н, с. Семеновка // Документы обвиняют. Холокост: свидетельства Красной Армии / Сост. Ф.Д.Свердлов; ред. И.А.Альтман. – М.: Науч.-просвет. центр «Холокост», 1996. – С.55.
- 124 Див.: Державний архів Вінницької області. – Ф.Р.1683. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.2; там само. – Ф.Р.1473. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.78.
- 125 Див.: Розенблат Е. Спасение евреев Беларуси в годы Холокоста: некоторые теоретические аспекты темы // Праведники народов мира Беларуси: живые свидетельства Беларуси / Сост.: К.И.Козак, М.И.Крапина и др.; под ред. В.Ф.Балакирева, К.И.Козака. – Минск: И.П.Ловинов, 2009. – С.55.
- 126 Див.: База данных Праведников народов мира Украины / Яд Вашем. – Режим доступу: <http://db.yadvashem.org/righteous/search.html?language=ru>. – Назва з екрану.
- 127 Див.: Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem By 1 January 2011 / Yad Vashem. – Режим доступу: http://www1.yadvashem.org/yv/en/righteous/pdf/virtial_wall/ukraine.pdf. – Назва з екрану.
- 128 Див.: О Праведниках / Яд Вашем. – Режим доступа: <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/about.asp>. – Назва з екрану
- 129 Див.: Альтман И.А. Холокост и еврейское Сопrotивление на оккупированной территории СССР. – М.: Фонд «Холокост», 2002. – 320 с.
- 130 Див.: Особистий архів автора.
- 131 Шупак И.Я. Отношение украинского населения Запорожья к евреям во время войны 1941–1945 гг. // Запорожские еврейские чтения. – Вып.1. – Запорожье: Б. и., 1997. – С.120-121.
- 132 Див.: Книга Праведников / Сост.: И.А.Альтман, А.Е.Гербер, Д.И.Полторак. – М.: Фонд «Холокост»; МИК, 2005. – С.14.
- 133 Беркгоф К. Жнива розпачу... – С.95.
- 134 Див.: Там само. – С.15.
- 135 Шупак І. Голокост в Україні... – С.136.
- 136 Див.: Там само. – С.135-136.
- 137 Див.: Vociurkiw B.R. Sheptyts'kyi and the Ukrainian Greek Catholic Church Under the Soviet Occupation of 1939–1941 // Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi / Edit. by Paul Robert Magocsi with the assistance of Andrii Krawchuk. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies. University of Alberta, 1989. – P.101-123; Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали: 1941–1944 / Упорядн. Ж.Ковба; наук. ред. А.Кравчук. – К.: Дух і літера, 2003. – 313 с.; Редліх Ш. Митрополит Андрей Шептицький и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. – Режим доступу: http://www.cerkva.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=594&Itemid=87. – Назва з екрану; Редліх Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицький и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. – Режим доступу: <http://www.jcrelations.net/%D0%A1%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0.3180.0.html?L=7>. – Назва з екрану; Маринович М. Постаць Митрополита Шептицького у нелінійному просторі історичного часу / Мирослав Маринович // Проблеми історії Голокосту: Наук. журн. – Вип.4. – Дніпропетровськ: Центр

- «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2007. – С.81-87; Шупак І. Митрополит Андрей Шептицький: особистість та символ в історії // Там само. – С.88-99; Чайка Т. Колаборація у «просторі смерті»: до осмислення моральної колізії Митрополита Андрея Шептицького // Там само. – С.100-113; Ковба Ж. Вплив митрополита Шептицького на вірних у часи Голокосту / Жанна Ковба // Там само. – С.127-151; Щоденник Львівського гетто: спогади рабина Давида Кахане / Упоряд. Ж.Ковба. – 2-е вид. – К.: Дух і літера, 2009. – 276 с.; Ковба Ж.М. [Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НАУКМА; Всеукраїнський єврейський благодійний фонд «Хесед-Ар'є»] Останній рабин Львова Єзекїїл Левін. – Львів; К.: Дух і літера, 2009. – 184 с.; та ін.
- 138 Проф. Шимон Редлих: «Шептицький отрицал расистское мышление»: [інтерв'ю професора Шимона Редлиха журналу «Тыгодник Повшехны» (Tygodnik Powszechny) / Пер. на російській: RISU.org.ua]. – Режим доступу: <http://www.newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=3690>. – Назва з екрану.
- 139 Jewish Resistance During the Holocaust: Proceedings of the Conference on Manifestations of Jewish Resistance, Jerusalem, April 7-11, 1968. – Jerusalem: Yad Vashem, 1971; Krakowsky S. Jewish Resistance in Poland. – Jerusalem: Yad Vashem, 1977; Альтман И. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР...; Ефимов П. Сопротивление Холокосту // Народ мой. – 31.03.2003. – №6 (299). – Режим доступу: <http://jew.spb.ru/ami/A299/A299-011.html>. – Назва з екрану; Зекцер Д.М. Еврейский народ совместно с другими народами в борьбе с нацизмом в годы Великой Отечественной войны. – Х.: РЦНИТ, 2000. – 160 с.; Рашке Р. Побег из Собибора / Пер. с англ. А.Свердлова. – М.: Полимед, 2010. – 288 с.; Собибор. Восстание в лагере смерти / Сост. С.С.Виленский, Г.Б.Горбовицкий, Л.А.Терушкин. – 2-е изд., доп. – М.: Возвращение, 2010. – 256 с.; Спектор Ш. Участие евреев в сопротивлении и в партизанском движении на территории советской Украины // Яд Вашем: Исследования / Сост. Д.Романовский, Д.Зильберкланг. – Вып.1. – Иерусалим: Национальный мемориал Катастрофы и героизма Яд Вашем, 2009. – С.155-170; Файтельсон А. Непокорившиеся. Летопись еврейского сопротивления. – Тель-Авив: А.Faitelson, 2001. – 608 с.; Этингер Я. Еврейское сопротивление в годы Холокоста // Междунар. еврейск. газ. – 2003. – №7-12. – Режим доступу: http://www.historicus.ru/evreiskoe_soprotivlenie_v_godi_holokosta/. – Назва з екрану та ін.
- 140 Див.: Катастрофа і опір українського єврейства: Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / Ініціатор і ред.-упоряд. С.Я.Єлісаветський. – К.: Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України, 1999. – 424 с.; Винокурова Ф.А. Евреи Винничины в период Второй мировой войны. Малоизвестные документы и новые интерпретации. В 3 т. – Винница: Антекс, 2000; Еврейский опір в Україні в період Голокосту: Зб. наук. статей / За ред. М.І.Тяглого. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2004. – 376 с.; Бутусов А. Феодосия 1941-1944 гг. Холокост и Сопротивление. – Режим доступу: <http://www.migdal.ru/migdal/methodology/3766/3778/>. – Назва з екрану та ін.
- 141 Див.: История Холокоста. – Режим доступу: <http://holocaust.ioso.ru/history/21.htm>. – Назва з екрану.
- 142 Див.: Катастрофа і опір українського єврейства... – С.298-299.
- 143 Див.: Там само. – С.299-300.
- 144 Див.: Беркгоф К. Жнива розпачу... – С.80.
- 145 Див.: «Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944». – Режим доступу: <http://tsn.ua/analitika/cikavi-knizhki-stalinskie-kommandos-ukrainskie-partizanskie-formirovaniya-1941-1944.html>. – Назва з екрану.
- 146 Див.: Там само.
- 147 Див.: Спектор Ш. Участие евреев в сопротивлении... – С.161-162.
- 148 Див.: Катастрофа і опір українського єврейства... – С.292.
- 149 Див.: Спектор Ш. Участие евреев в сопротивлении...
- 150 Див.: Фальков М. Забытый декабрь: как пала «Масада» Западной Украины. – Режим доступу: <http://izrus.co.il/history/article/2009-12-21/7819.html#ixzz1pTfiyIsb>. – Назва з екрану.
- 151 Див.: Фальков М. Роковой декабрь сионистского подполья Украины и Белоруссии. – Режим доступу: <http://izrus.co.il/history/article/2011-12-30/16596.html#ixzz1pTZROchj>. – Назва з екрану.
- 152 Див.: Там само.
- 153 Див.: Винокурова Ф. Татьяна Куцин (Муляр). Тайны паспорта №0593 // Проблеми історії Голокосту: Наук. журн. – Вип.ІІ. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 2005. – С.153-163.

- 154 Див.: Спектор Ш. Участие евреев в сопротивлении... – С.164.
 155 Див.: Катастрофа і опір українського єврейства... – С.315-316.
 156 Див.: Єлісаветський С. Відоме і нове слово про Таню Маркус // Дзеркало тижня. – №30. – 10 серпня 2002.
 157 Див.: Катастрофа і опір українського єврейства... – С.330.
 158 Ефимов П. Сопротивление Холокосту // Народ мой. – №6 (299). – 31.03.2003. – Режим доступу: <http://jew.spb.ru/ami/A299/A299-011.html>. – Назва з екрану.
 159 Див.: Спектор Ш. Участие евреев в сопротивлении... – С.166.
 160 Див.: Катастрофа і опір українського єврейства... – С.320-321.
 161 Див.: Адорно Т.В. Негативная диалектика. – М.: Науч. мир, 2003. – С.323.
 162 Див.: Ко Дню Памяти жертв Холокоста [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://evreimir.com/72303/Ко-Дню-Памяти-жертв-Холокоста/>. – Назва з екрану.

Зміни у національній політиці радянського керівництва в роки війни

- 1 Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – С.339.
 2 Коваль М.В. Академія наук у Другій світовій війні (1939–1945) // Історія Академії наук України. 1918–1993. – К., 1994. – С.103.
 3 Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – С.352.
 4 Див.: Політична історія України. ХХ століття. – Т.4. – С.203.
 5 Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – М., 1998. – С.161.
 6 Там само.
 7 Довженко О. Україна в огні. Щоденник. – К., 1990. – С.28.
 8 Гриневиц В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). – С.488.
 9 Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 28 ноября – 1 декабря 1943 г.: Сб. документов. – М., 1984. – С.116-118.
 10 Правда, 1944. – 2 февраля.
 11 Сталин И. Твори. – Т.5. – С.336.
 12 Див.: Політична історія України. ХХ століття. – Т.4. – С.247.
 13 Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентом США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Т.2. – М., 1989. – С.166.
 14 Див.: Політична історія України. ХХ століття. – Т.4. – С.250.
 15 Там само. – С.261.
 16 Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – М., 1952. – С.138.
 17 Див.: Політична історія України. ХХ століття. – Т.4. – С.266.
 18 Великая Отечественная война. 1941–1945. Энциклопедия. – М., 2010. – С.460.
 19 Мировые войны XX века. – Т.4. – М., 2002. – С.528-529.
 20 Литвин В.М. Україна у війнах і революціях ХХ століття. 1914–1945 роки. К., 2012. – С.376.
 21 Там само. – С.377.
 22 Великая Отечественная война. 1941–1945: Энциклопедия. – С.460.
 23 Довженко О. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник. – К., 1995. – С.381.
 24 Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. Книга друга. – К., 2011. – С.772.
 25 Там само.
 26 Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997. – С.37, 401.
 27 Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000. – С.561.
 28 Коваль М.В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – С.18.
 29 Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С.561.
 30 Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С.120.
 31 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С.454.
 32 Там само. – С.626.
 33 Там само. – С.627.

- 34 Перехрест О.Г., Іржавська А.П. Демографічні втрати східних слов'ян унаслідок політики нацистського фізичного терору періоду Другої світової війни // Гуржіївські історичні читання. – 2011. – Вип.4. – С.146.
- 35 Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн.2. – М., 1991. – С.182.
- 36 Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1951 рр. – Львів, 1998. – С.43.
- 37 Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн.2. – С.182.
- 38 Див.: Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1951 рр. – С.51-52.
- 39 Там само. – С.64.
- 40 Там само. – С.53.
- 41 Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн.3. – С.203-204. Черчилль вказує, що ця розмова відбулася 28 листопада після обіду у Рузвельта. В офіційному радянському виданні вона відсутня, але за іншими документами і примітками до них встановлюється, що розмова відбулася після обіду у Сталіна 29 листопада. Радянське видання документів Тегеранської конференції зв'язалося з американськими записами, опублікованими Державним департаментом у 1961 р., а також з архівними англійськими записами, відкритими для дослідників з початку 70-х рр. XX ст. Див.: Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.): Сб. документов. – М., 1978. – С.149, 186.
- 42 Там само. – С.204.
- 43 Там само.
- 44 Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. – С.149.
- 45 Там само. – С.168.
- 46 Там само. – С.165.
- 47 Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн.3. – С.225-226.
- 48 Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. – С.167. Оппельн (Ополе) – порт на Одері (Одрі), заснований в X ст., неподалік від Бреслау (Вроцлава).
- 49 Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн.3. – С.225-226.
- 50 Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Т.VIII. – М., 1974. – С.57.
- 51 Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1951 рр. – С.105.
- 52 Черчилль У. Вторая мировая война. – Кн.3. – С.226.
- 53 Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. – С.165.
- 54 Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Т.VIII. – С.112-114.
- 55 Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 4–11 февраля 1945 г. Сборник документов. – М., 1979. – С.97-98.
- 56 Там само. – С.159-160.
- 57 Буцко О.В. Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – С.62, 69.
- 58 Возз'єднання. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.). – Ужгород, 2000. – С.153.
- 59 Хрущев Н.С. Время, люди, власть. – Т.3. – М., 1999. – С.280.
- 60 Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.542.

V.

 КРАЇНА
БАГАТОНАЦІОНАЛЬНА
ПІСЛЯ ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1945–1991)

Динаміка етнопонаціональних відносин в повоєнній Україні великою мірою визначалася змінами, що сталися на геополітичній карті Європи, зокрема, в результаті домовленостей і договорів між учасниками антигітлерівської коаліції. Способи, якими ці зміни були досягнуті, відповідали звичайній для першої половини ХХ століття практиці міждержавних взаємин, у засадах якої лежало «право сили». Це «право» було серед визначальних чинників досягнення зовнішньополітичних цілей різними державами, незалежно від того, якого гатунку були їхні внутрішні режими – тоталітарні, авторитарні або ті, які західна політична традиція відносила до демократій.

До «клубу» силовиків-будівничих повоєнного світу увійшов і Союз РСР. Його народи винесли на собі головний тягар війни, їхній внесок у перемогу над нацизмом був найбільшим. Вони зазнали величезних втрат, не останньою чергою через ту зовнішню та внутрішню політику, яку здійснювало тодішнє керівництво Радянського Союзу.

Ціною величезної крові основні території колишньої Російської імперії були не лише утримані, а й значно розширені. Зокрема, суттєво відсунулися на захід кордони Української РСР. Українські землі, які віками перебували у складі різних держав, об'єдналися в єдиному державному утворенні, хай на тоді і не суверенному. Водночас чимала частина історичних українських територій (Надсяння, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя) відійшли до Польщі.

Але не тільки територіальні параметри змінилися після війни у «другій серед рівних» республіки СРСР. Нових, хоча й формальних, ознак набув її внутрішньосоюзний та зовнішньополітичний статус. Наприкінці війни кремлівське керівництво задекларувало право України на власні військові формування та прямі зовнішні зносини. УРСР було прийнято до складу ООН, номінально вона стала суб'єктом міжнародного життя.

Ці факти офіційно тлумачилися як визнання світом великого внеску українського народу в розгром нацизму. Але насамперед вони унормували боротьбу сталінського режиму за забезпечення собі ще одного – цілком контрольованого – голосу у новостворюваних міжнародних організаціях, покликаних регулювати відносини країн у повоєнному політичному просторі. Попри все, Україна з правової точки зору хоч і суто формально, але набувала нових якостей, що у майбутньому могли сприяти її становленню як суверенної держави.

Тим часом режим суворо стежив, аби українці, особливо з середовища інтелігенції і республіканських керівних кадрів, не плекали самостійницьких ілюзій. Вкотре для конструювання відповідного керованого політичного середовища застосували випробувані протягом 30-х років методики упокорення республіки під приводом боротьби з «українським буржуазним націоналізмом».

Вже наприкінці війни набуло очевидності посилення політики влади з відвернення й винищення будь-яких виявів національного самостійництва.

Одночасно декларувалася особлива роль російського чинника в історії всіх народів тодішнього СРСР. По суті, офіційний курс на утвердження домінуючої ролі росіян в радянській державі визначив Й.Сталін на прийомі в Кремлі на честь командувачів військами Червоної Армії 24 травня 1945 р. Того дня вождь «підняв тост» за здоров'я радянського народу і насамперед народу російського – «найвидатнішої нації з усіх націй» Радянського Союзу, «керівної сили серед усіх народів... країни», народу, який має «ясний розум, стійкий характер і терпіння», «вірив у правильність політики свого уряду і пішов на жертви, щоб забезпечити розгром Німеччини»¹.

Педалювання особливої ролі російського народу стало офіційним ідеологічним і політичним кредо режиму, яке по війні в zasadничило в межах СРСР, з одного боку, політику активної русифікації, а з другого – підозріле ставлення влади до інших народів і особливо національних меншин. Останні були приречені на розчинення в складі «багатонаціонального радянського народу» і насамперед його «керівної» та «найвидатнішої нації». З офіційного компартійного і радянського лексику у післявоєнні роки на десятиліття вилучили поняття «національні меншини». Більше «поталанило» народам, самоназви яких були суголосні або відповідали назвам радянських республік. Але й вони поступово втрачали національну самобутність і справжню національну історію. Російська мова і культура, традиції і міфи щодалі більше упродовжувалися в життєвий простір СРСР за допомогою адміністративних, політичних, ідеологічних та інших важелів, які мав у своєму розпорядженні режим.

ЗМІНИ В ЕТНІЧНІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ У 1945–1953 РР.

Динаміка української багатоетнічності перших повоєнних років великою мірою зумовлена чинниками, пов'язаними з Другою світовою війною, її демографічними, територіальними, економічними, соціальними, культурними, міграційними та іншими наслідками; політикою й владними та управлінськими рішеннями і діями тогочасної влади; природними етнодемографічними процесами і змінами. Серед них найпотужніший вплив справляли воєнні і повоєнні втрати населення, голод 1946 р., масові переселення і депортації, добровільна й організована трудова міграція на теренах радянських республік та між ними, процеси акультурації, асиміляції, відтворення населення тощо.

У вітчизняній і зарубіжній літературі відсутні єдині критерії підрахунків і верифікації загальної кількості втрат людності України і колишнього Радянського Союзу в Другій світовій війні. Можна погоджуватися чи не погоджуватися з тими або іншими розрахунками, але загальний висновок не підлягає сумніву: під час Другої світової війни багатоетнічна людності України зазнала найтяжчих втрат. І не тільки прямих.

Перед війною з теренів України масово виселяли поляків, німців. Внаслідок депортацій, примусових і добровільних виїздів вже до 1941 р. основна частка з

близько 400 тис. німців України опинилися за межами її кордонів. З початком радянсько-німецької війни тих, хто ще залишилися, депортували до східних районів СРСР². У воєнні й перші повоєнні роки близько 2 млн українського населення (з них 94% зі східних областей) евакуювалися до східних регіонів СРСР. Частина з них через різні причини не повернулася на Батьківщину. Так звані оунівцям і депортованим з Криму кримським татарам, болгарам, грекам і вірменам радянська влада на довгі роки взагалі наклала заборону на повернення. Близько 2,4 млн осіб були вивезені у нацистське рабство. Частина українських громадян – військовослужбовців Радянської армії під час бойових дій опинилися у полоні. Чимало представників двох останніх груп населення залишилися на Заході. З вивезених під час війни на роботи до Німеччини лише 1 млн 250 тис. повернулися до України на кінець 1946 р. Але радянська влада не бажала бачити їх на рідній землі. За офіційними даними, майже 300 тис. репатріантів одразу і на тривалий час були вивезені до Сибіру. У переважній більшості це були люди, які ніколи не конфронтували, принаймні відверто, зі сталінським режимом³.

На стан етнонаціональної структури населення України в перші повоєнні роки суттєво вплинули масові примусові переселення. Вони проводилися під різними приводами. Один із них декларувався як висилка родин учасників ОУН, УПА, УНРА у віддалені регіони СРСР. Цей процес радянська влада започаткувала одночасно зі встановленням свого суверенітету на територіях, звільнених від гітлерівських окупантів. У січні 1944 р. Л.Берія видав розпорядження, за яким усіх «виявлених пособників» окупантів на території України слід було заарештовувати та «направляти до Чорногорського спецтабору (станція “Чорногорські копальні” Красноярського краю. – *Авт.*) для їх подальшого утримання»⁴. У березні того ж року постановою Державного Комітету Оборони СРСР «Про спеціальні заходи у західних областях України» органи Наркомату внутрішніх справ були зобов'язані «виселяти родини активних учасників ОУН, УПА і УНРА у віддалені місцевості СРСР»⁵. 5 квітня 1944 р. затверджується «Інструкція про порядок заслання членів родин оунівців та активних повстанців у віддалені райони Союзу РСР», в якій зазначалося, що «висилці підлягають всі повнолітні члени сімей оунівців і активних повстанців, як заарештованих, так і вбитих при зіткненнях, а їх майно підлягає конфіскації... неповнолітні члени сімей направляються разом зі своїми рідними... висилку проводити у віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей»⁶. На підставі цих постанов уже на початок 1945 р. із західних областей України було вивезено 30 тис. осіб, а лише в червні 1945 р. – ще 9615 сімей (24 888 осіб)⁷.

Виселення провадилося за рішеннями не тільки центральних державних, а й місцевих каральних органів. Зокрема, наказ Наркомату внутрішніх справ УРСР від 25 лютого 1946 р. посилив покарання за підтримку УПА – виселенню підлягали цілі села або значна частина їх населення. На виконання цього наказу з Тернопільської області були вивезені: з села Слобідка – 49 сімей (186 осіб), Бур'янівка – 10 сімей (32 особи); з Дрогобицької області: з села Лисовичі – 463 сім'ї (2098 осіб), Рудники – 472 сім'ї (2205 осіб), Стрильбич – 381 сім'я (893 особи), Довге – 428 сімей (1784 особи), Дев'ятники – 218 сімей (880 осіб).

З Жовківського району Львівської області з 10 січня по 15 березня 1945 р. вивезли 202 сім'ї «бандитів» та їхніх прихильників⁸.

Репресивні дії радянської влади значна частина українського населення західного регіону України сприймала як російську експансію. Так формувалася певна упередженість у ставленні до росіян. Її стимулювали жорстокі силові дії каральних органів. Реакція на них з боку місцевого населення була різкою. Це змусило владу до вжиття певних пом'якшувальних заходів, що на офіційному рівні були названі «боротьбою з грубими порушеннями соціалістичної законності». Саме в таких термінах описувала ситуацію прийнята в березні 1945 р. постановою ЦК КП(б)У. Наведені в ній типові факти були показовими для тієї доби: «ЦК КП(б)У відзначає, що окремими партійними і радянськими працівниками, співробітниками органів НКВС і НКДБ і бійцями прикордонних і внутрішніх військ НКВС і винищувальних батальйонів у західних областях УРСР допускаються найгрубіші порушення радянської законності. Особливо багато порушень мають місце в Тернопільській, Станіславській (тепер Івано-Франківська. — *Авт.*) і Львівській областях. Обкоми КП(б)У, окремі керівники обласних і районних організацій подекуди замовчують ці обурливі факти або реагують на них з великим запізненням.

Так, перевіркою встановлено: в Коропецькому районі Тернопільської області оперативна група НКВС і районного активу, яку очолював начальник райвідділу міліції Белаш, щоб відомстити за те, що неподалік від с. Красиєве була обстріляна група наших працівників, вчинила в с. Красиєве розправу і спалила понад 100 селянських будинків, у тому числі 14 будинків, які належали сім'ям військовослужбовців, і розстріляла 6 чоловік, серед них — громадянина Грона Михайла, 1871 р. народження, син якого перебуває в рядах РСЧА.

Другий секретар Коропецького райкому КП(б)У Піддубний, прибувши в це село в момент пожежі, на самочинство не реагував і навіть не поставив своєчасно про це до відома обком КП(б)У.

Тернопільський обком КП(б)У це питання до цього часу не розглянув».

У постанові також йшлося про факти розстрілів без слідства і суду громадян Рівненської та Станіславської областей, про незаконні конфіскації майна, проведення обшуків. «У багатьох випадках, — відзначав ЦК КП(б)У, — це насилля прикривається начебто боротьбою з українсько-німецькими націоналістами⁹. Проте подібні документи мали поодинокий характер. Перебіг подій суттєво не міннявся.

Вже у липні 1945 р. ЦК КП(б)У ухвалює нову постанову про боротьбу проти націоналістичного руху в західних областях. Ставилося завдання посилити боротьбу з так званими бандпособниками, зокрема шляхом їх насильницького виселення. Для оперативного розв'язання проблем, пов'язаних із виселенням, при Наркоматі внутрішніх справ УРСР у 1944 р. був створений спеціальний орган — Особлива нарада. Її рішеннями виселення в 1944–1946 рр. проводилося строком на п'ять років. В наступному термін виселення був збільшений до 8-10 років і навіть визначався як безстроковий. На початок 1949 р. із західних областей України було виселено 112 633 особи, із них терміном на п'ять років — 24 730 осіб, на 8-10 років і безстроково — 87 903 особи¹⁰. Проте у квітні 1950 р. Рада міністрів СРСР за клопотанням міністерств внутрішніх справ України і

союзного, «враховуючи» оперативну обстановку в західних областях УРСР, визнала недоцільним повернення до місць попереднього проживання оунівців і встановила єдиний строк виселення – довічно¹¹.

Виселялися й інші категорії українського населення. Серед них – сім'ї куркулів, а також так звані ухильники від служби в лавах Радянської Армії. Станом на 1 січня 1951 р. питома вага українців серед усіх в'язнів ГУЛАГу становила, за підрахунками В.Земскова, 20,02%¹². Протягом 1944–1952 рр. тільки із західних областей України (без Закарпатської області) виселили 203 662 особи¹³. Серед них: членів родин учасників «банднаціоналістичного підпілля», «бандпособників» і членів їхніх родин – 182 543 особи, «куркулів» з родинами – 12 135, єговістів, колишніх військовослужбовців армії Андерса з їхніми родинами – 8984. Були позбавлені рідної домівки 21 966 мешканців Волинської області, 35 623 – Дрогобицької, 42 883 – Львівської, 26 131 – Рівненської, 40 692 – Станіславської, 32 069 – Тернопільської, 4298 – Чернівецької¹⁴.

У повоєнні роки з прикордонних з Польщею територій України на схід СРСР також депортували громадян польської та німецької національностей. На початок 1955 р. на спецпоселенні тільки в Казахстані залишалися 23 159 осіб цих двох національностей – вихідців з названих територій¹⁵.

Однією з форм примусових переселень були також міждержавні взаємоевакуації, зумовлені повоєнними домовленостями і відповідними територіальними змінами. Найбільших масштабів ці акції досягли у відносинах між Україною, Польщею та Чехословаччиною (договір з Польщею від 1 жовтня 1944 р. та договір з Чехословаччиною від 10 липня 1945 р.).

Підписана у вересні 1944 р. урядом України і Польським комітетом національного визволення угода про взаємоевакуацію передбачала евакуацію «всіх громадян української, білоруської, російської і русинської національностей, що проживають в Холмському, Грубешівському, Томашівському, Любачівському, Ярославському, Перемільському, Ліськовському, Замостянському, Красноставському, Білгорайському, Влодавському повітах і в районах Польщі, де можуть виявитись громадяни української, білоруської, російської і русинської національностей, які побажають переселитися з території Польщі на Україну, та приступити до евакуації всіх поляків і євреїв, що перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 р., які проживають в західних областях УРСР і бажають переселитися на територію Польщі». В угоді зазначалося, що «евакуація є добровільною і тому примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо. Бажання евакуйованих може бути висловлено як усно, так і подано на письмі»¹⁶.

Евакуйованих до України передбачалося розмістити за їхнім бажанням або в колгоспному господарстві, або наділити землею для ведення одноосібного господарства в розмірах не менших за ті, якими вони користувалися до евакуації, але не більше 15 га на одне господарство. Селяни, якщо вони навіть і не мали землі на момент евакуації, в разі їх бажання, мали наділятися землею на загальних підставах. Водночас евакуйованим з території України до Польщі землеробам також була обіцяна земля в розмірах, передбачених законом про земельну реформу. Ті ж із селян, які не мали землі на момент евакуації, в разі їх бажання могли отримати землю на загальних підставах¹⁷.

Поява названого документа була викликана специфічним розумінням владою етнонаціональних проблем, які постали у контексті повоєнних змін, а його реалізація мала серйозні етнополітичні наслідки. По-перше, зміна кордонів Української РСР – їх переміщення на захід з одночасним відступленням від частини українських етнічних територій на користь Польщі – призвела до появи в обох державах сотень тисяч українців і поляків, які відразу перетворилися на етнонаціональні меншини. Особливо болісною була ця метаморфоза для поляків, які на теренах Західної України були до того частиною панівної нації. Керівництво СРСР добре усвідомлювало, що багатоміжові суперечності у відносинах українців і поляків могли перенестися й на радянський ґрунт. Польську сторону також не влаштовувала конфліктогенна перспектива співжиття етнічних поляків в одній державі з численним українським населенням. Польща прагнула моноетнічності своєї нації. Тому офіційні радянсько-польські домовленості містили в засадах недеklarований великодержавницький принцип: «Немає національності – немає проблеми». По-друге, зазначена угода була свого роду компромісом: Радянський Союз сприяв Польщі в «остаточному вирішенні» проблеми етнічних меншин в обмін на прийняття Польщею радянської моделі внутрішньої і зовнішньої політики.

Місцеві органи польської влади взяли на облік для переселення на українську територію 125 949 родин, загалом 497 682 особи¹⁸. Серед них були як «добровольці», так і ті, хто полишив рідні місця під адміністративним тиском або зі страху перед репресіями, у тому числі з боку підпільних формувань польської Армії Крайової (АК) та Української повстанської армії. Через збройні сутички між цими воєнізованими утвореннями гинуло й цивільне населення. Вояки УПА погрожували розправою українцям, які зважувалися на переселення, а бойовики АК не зупинялися перед терористичними актами щодо небажаючих полишати землі, які відходили до Польщі. Жертвами загонів УПА і АК ставало й польське населення. У перші повоєнні роки два сусідні народи продовжували писати кров'ю трагічні сторінки їхньої спільної історії.

З весни 1945 р. розпочався і до літа того ж року набув значного поширення процес реєвакуації. Розчарування «радянським життям», злидні та невлаштованість, які супроводжували переселення, викликали «зворотництво». За підрахунками І.Біласа, тільки за один день – 11 березня – із Запорізької області самовільно виїхали 215 родин (615 осіб), Одеської – 317 (1284), Миколаївської – 175 (586), Дніпропетровської – 136 (4290), Херсонської – 1147 (3734)¹⁹. Характерно, що «зворотницький» напрям, тобто самовільна реєвакуація, набрав силу насамперед з південних областей України. Під грифом «цілком таємно» урядові Української РСР надходили численні зведення від уповноважених по евакуації в Польщі про посилення «зворотництва». Як свідчить лист уповноваженого по Горлицькому повіту (Польща), до якого на той час повернулося 400 громадян. Реєвакуйовані проводили інтенсивну антирадянську пропаганду, що стимулювала протипереселенські настрої²⁰.

Жахливі умови, в яких опинялися в Україні переселенці, ставали відомими в Польщі та в інших країнах з їхніх листів рідним та близьким. Перлюстровані органами держбезпеки, такі листи надходили з усіх областей України²¹. Вони засвідчують, зокрема, що становище переселенців ускладнювалося через їх розміщення без урахування компактності попереднього проживання. Сім'ї та родичі

(діти, батьки, брати, сестри тощо) поселялися в різних населених пунктах областей і всієї республіки.

Цілком зрозуміло, що люди відмовлялися від виїзду до Радянського Союзу з територій, які відійшли до Польщі. Так, станом на 25 травня 1946 р. на виїзд було зареєстровано заяви від 114 557 господарств (447 153 особи), відправлено з Польщі – 108 900 господарств (428 884 особи), а в Україну прибуло 95 689 господарств (371 133 особи). Отже, різниця становить 18 868 господарств (76 020 осіб)²².

Уповільнення темпів переселення, наростання «зворотництва» і проти-переселенських настроїв змусили радянську і польську влади перейти до більш жорстких способів реалізації наміченого. З середини літа 1946 р. переселення набуло переважно примусового характеру. Відбувалося воно за посиленої участі польської армії, яка дістала наказ відселити українське населення з 50-кілометрової прикордонної смуги на територію УРСР. Тоді ж польський уряд звернувся до українців з попередженням, що в разі відмови від переселення до України їх розселятимуть примусово в польських селах по 2-3 родини²³.

Станом на 2 серпня 1946 р. із взятих місцевими органами польської влади на облік 125 949 українських родин (497 682 особи) на територію України було переселено 122 454 родини (482 109 осіб), тобто – 96,9%. З них розселено в західних областях (Тернопільській, Львівській, Волинській, Дрогобицькій, Станіславській і Рівненській) – 80 301 родина (322 868 осіб), у східних – 42 153 родини (159 241 особу). За національністю переселенці розподілялися так: українці – 439 135 осіб (майже 91,1%), росіяни – 23 846 (4,95%), білоруси – 126 (0,03%), русини – 18 759 (3,89%), інші – 243 (0,05%)²⁴.

Соціологічні дослідження, проведені уже в наш час Львівською історико-просвітницькою організацією «Меморіал», засвідчили, що лише 4,8% опитаних переселенців переїхали до України добровільно, у тому числі 7,1% – з Лемківщини, 2,8 – з Надсяння, 6,3 – з Холмщини. Натомість 95,2% опитаних вважали своє виселення примусовим, з них 92,9% – з Лемківщини, 97,2 – з Надсяння і 93,7 – з Холмщини²⁵.

Певних змін зазнав етнічний склад населення України також у зв'язку з «обміном» громадян за етнічною ознакою внаслідок зміни кордонів між Радянським Союзом, Румунією і Чехословаччиною (Буковина і Закарпаття були включені до складу УРСР). Договори, укладені між урядом СРСР і урядом Чехословацької Республіки у 1945 та 1946 рр., обумовлювали утворення та діяльність змішаної радянсько-чехословацької ліквідаційної комісії, на яку покладалося проведення заходів з переселення громадян української, чеської та словацької національностей. Попередньо українці, білоруси та росіяни виявили бажання виїхати з Чехословаччини в кількості 3334 родин (14 368 осіб). Станом на квітень 1947 р. прибули до СРСР лише 1873 родини (8394 особи)²⁶. Причини відмов від переїзду до Радянської України були ті самі, що й з польськими переселенцями. До 19 листопада 1955 р. з Чехословаччини було переселено до УРСР 2841 родину (12 401 особу), з яких розселено у Волинській області – 695 сімей, у Рівненській – 1983, у Закарпатській – 162 сім'ї²⁷.

У ті ж роки відбувся «обмін» населенням між УРСР та Румунією. Станом на травень 1946 р. з України було евакуйовано 22 307 громадян, які до червня 1940 р. мешкали в Північній Буковині і були громадянами Румунії, 17 461 з них

були євреями²⁸. У цілому ж, як зазначають дослідники, у перші повоєнні роки з України виїхали 140 тис. євреїв²⁹.

За згаданим вище договором з Чехословаччиною з української території на етнічну материзну переселялися чехи та словаки: всього було переселено, за одними джерелами, понад 33 тис.³⁰, за іншими – 35 тис. осіб названих національностей³¹.

У процесі та після приєднання до України Буковини румунська частина її населення також зазнала депортації та інших репресій. Вже в 1940 р. деякі румунські села повністю зникли, а багато інших втратили по кілька сотень родин³². Тогочасні події закарбувалися в пам'яті багатьох румунів як особиста і національна трагедія. Це й досі спричиняє упереджене ставлення частини з них до України.

Після входження Закарпаття до складу Української РСР напередодні радянсько-німецької війни потерпало від радянської влади угорське населення цього краю. Йому довелося «розплачуватися» за співпрацю Угорщини з Німеччиною. Не обтяжуючись серйозним аналізом поведінки окремих осіб, силові органи тодішньої влади заарештовували та направляли до концентраційних таборів багатьох угорців, насамперед чоловічої статі. Після відповідного «сортування» із Закарпаття до Сибіру було депортовано близько 25 тис. осіб угорської національності. Повоєнне уконституювання Закарпатської України як області в складі УРСР зумовило нову хвилю репресій щодо угорців, яка тривала до 1950 р. «Відфільтрованими» цього разу виявилися ще понад 10 тис. осіб цієї національності. Багато з них загинули у таборах та в'язницях, частина – були реабілітовані після 1956 р.³³

Формальним приводом для депортації угорців була не їхня національність, а громадянство ворожої країни – союзниці гітлерівської Німеччини. Однак самими депортованими акція сприймалася як покарання за етнічною ознакою. Після здобуття Україною незалежності вони порушили питання про застосування до них законодавства про реабілітацію репресованих. Неприйняття українською владою постановки проблеми у цій площині спричинило невдоволення частини угорської меншини³⁴.

Крім того, 1946 р. розпочалося добровільне, а потім – добровільно-примусове переселення євреїв України до Єврейської автономної області (ЄАО). Утворена з політичних міркувань ЄАО стала показовою ілюстрацією сутності загальнодержавної комуністичної політики щодо національних меншин. Зокрема, 10 грудня 1946 р. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про переселення на постійне місце проживання в Єврейську автономну область з Вінницької області УРСР 120 єврейських сімей»³⁵, а в травні 1947 р. – іншу постанову, яка стосувалася переселення вже значно більшої кількості родин. По всій республіці розпочалася агітаційно-пропагандистська кампанія, яка мала спонукати людей до переміни місця проживання. Майже з усіх областей України почали надходити звернення до Президії Верховної Ради СРСР про надання дозволу на переселення³⁶. Розгорнулося своєрідне «соціалістичне змагання» між українськими обласними керівниками за переселенську першість. Характерним щодо цього прикладом є звіт керівництва Миколаївського облвиконкому від 7 грудня 1947 р. про можливість відправлення до Біробіджана 1100 єврейських родин, замість 704 за цільовою рознарядкою. І це при тому, що на практиці в області було підготовлено до виїзду лише 300 сімей³⁷. Подібне мало місце і в інших областях України.

Протягом 1946–1951 рр. Рада міністрів України ухвалила більше десяти постанов, які так чи інакше стосувалися переселення євреїв з України до Єврейської автономної області – передбачався переїзд туди з різних регіонів республіки кількох десятків тисяч єврейських родин³⁸. Зміст окремих з цих постанов свідчить про небажання багатьох єврейських родин виїжджати з України, містить посилення на численні факти «зворотництва» з ЄАО до УРСР. Саме ж переселення до Єврейської автономної області мало характер організованої кампанії, яка не могла не вплинути на загальну етнополітичну ситуацію в Україні.

Характерною ознакою етнополітичних процесів перших повоєнних років були масові добровільно-примусові переселення українського населення на основі оргнаборів з України до Карелії, Приморського та Хабаровського країв, на Сахалін, Камчатку, до Ростовської області, в інші місцевості поза межами України. З 1946 р. включно до середини 1950-х років постанови Ради міністрів УРСР з питання оргнаборів приймалися майже щомісяця або й двічі та тричі на місяць³⁹. До виїзду за межі України передбачалося по кілька тисяч родин щорічно. Серед згаданих урядових постанов виділялася постанова від 13 червня 1945 р., яка орієнтувала на заселення Криму мешканцями різних регіонів України. Організовані переселення досягли піку на початку 1950-х років. Їхня масовість спричинила потребу у кількісному і структурному розширенні управління з переселення при Раді міністрів УРСР.

Масові депортації, виселення та переселення суттєво змінили етнодемографічну картину повоєнної України. Збільшилась частка етнічних українців, зменшилась питома вага етнонаціональних меншин. Змінювалося і регіональне розселення українців та громадян інших національностей в територіальних межах України. Цей процес був спричинений не тільки депортаціями та виселеннями, а й характером повоєнної соціально-економічної політики правлячої партії. Як зазначає Я.Грицак, «післявоєнні зміни у національному складі населення України змодифікували традиційну відмінність між “українським селом” і “російським містом”, або “українським сільським Заходом” і “російським міським Сходом”. Міста на Сході залишалися “російськими” (якщо не в демографічному, то хоча б у культурному відношенні), тим часом як у Західній і Центральній Україні серед мешканців великих міст переважаючим став український компонент. В основному це пояснюється масовим напливом до зруйнованих війною міст українського населення з Центральної та Західної України. Цей наплив компенсував воєнні та повоєнні втрати міського населення, передовсім з числа осіб єврейської і польської національностей. Вперше за всю історію новітнього часу українці здобули перевагу у двох найбільших і найважливіших з політичної точки зору містах України – у Києві та Львові»⁴⁰. Етнодинаміка на теренах повоєнної України була безпосередньо пов’язана з реставрацією довоєнних економічних і політичних відносин і структур та їх утвердженням в західних регіонах України.

Радянські плани післявоєнної відбудови господарства не мали на меті відновлення в усьому обсязі передвоєнної ролі Української РСР у загальносоюзному господарському комплексі. Четвертий п’ятирічний план (1946–1950 рр.) передбачав спрямування до української економіки лише 19% всесоюзних капіталовкладень при тому, що Україна зазнала 42% усіх матеріальних втрат СРСР у війні. Нові великі підприємства будувалися переважно в Балтійських державах,

Закавказзі, Центральній Азії і Казахстані. Одним із негативних наслідків цього стало гальмування темпів урбанізації в Україні.

У сільському господарстві важливе значення для комуністичної радянської системи мало відновлення колгоспного ладу як джерела продовольчого постачання держави і форми адміністративного контролю за людністю села. На кінець 1945 р. в Українській РСР було відновлено 93% усієї кількості колгоспів⁴¹. Для економічного розвитку західних областей важливе значення мали додаткові капіталовкладення. В 1950 р. виробництво валової продукції в республіці, порівняно з 1940 р., зросло в середньому на 220%, а в західних областях — на 353%⁴².

До переїзду для роботи на новобудовах і підприємствах тут заохочувались працівники з різних регіонів держави і республіки. Зростання чисельності міського населення відбувалося в основному за рахунок росіян. В західних областях України, де до Другої світової війни населення російської національності становило менше відсотка, протягом другої половини 1940-х і в 1950-ті роки його частка зросла до 5% (близько 330 тис. осіб)⁴³. Економіка західного регіону міцно прив'язувалась до економіки України і СРСР у цілому. Найголовнішим же чинником подальшого розвитку всього суспільно-політичного життя в західноукраїнських областях стало утвердження радянської влади з одночасним масованим наступом на ОУН-УПА, яка і по війні чинила моральний і збройний, зокрема терористичний, супротив сталінському режиму, не зупиняючись перед кривавими репресіями не лише щодо партійно-радянського активу, а й щодо пересічних громадян — як місцевих, так і насамперед прибулих.

З середини 1945 р., коли СРСР зміг кинути проти повстанців регулярну армію, яка прибувала з фронтів, УПА змінює тактику ведення бойових дій. За наказом керівництва УПА великі підрозділи українського націоналістичного підпілля були переформовані у дрібніші. Добре згуртовані й озброєні, вони дислокувалися у лісових масивах. У сільській же місцевості була розбудована широка мережа підпільних боївок (10-15 осіб). Разом вони становили ієрархію нелегальних структур у вигляді станиць, кушів, районних, надрайонних, окружних, обласних та крайових провідів ОУН. Ці структури протистояли місцевим радянським органам влади і дозволяли керівництву ОУН-УПА утримувати під своїм контролем практично всю територію Західної України. Радянські війська могли контролювати лише міста, залізниці та важливі стратегічні центри. Але навіть після зміцнення своїх позицій радянська влада здебільшого діяла лише вдень; з настанням присмерків і аж до світанку тривав час влади УПА⁴⁴. Саме на цьому етапі виявився масовий характер діяльності ОУН-УПА. Майже до середини 1947 р., насамперед через дії націоналістичного підпілля, колективізація західних областей проходила мляво. Не останню роль відігравав страх селян перед репресіями з боку ОУН-УПА за вступ до колгоспів.

Одним з важливих напрямів діяльності націоналістичних сил була пропагандистська робота серед переселенців зі Східної України. В Інструкції Крайового керівництва ОУН надрайонним провідникам від 12 листопада 1945 р. прямо вказувалося: «Вести пропаганду між українцями східних областей. Ми, щоб здобути схід в 1941 р., вислали туди багато людей, які, пробиваючи цей рухомий кордон, платили життям. Сьогодні цих українців маємо тут. Ми мусимо пам'ятати, що здобуваючи схід, робимо більш як половину революційної роботи. Без сходу Української держави нам не здобути. Тому “Лицем до сходу”. Агітувати робітни-

ків, інтелігентів, партійців, москалів, грузинів і всіх інших, навіть і енкаведистів. Останніх словом і кулею»⁴⁵.

Вказівка на потребу агітувати «москалів, грузинів і всіх інших» у згаданій інструкції не випадкова. В УПА перебували не тільки українці, були в ній і росіяни, і вірмени, і азербайджанці, і представники інших народів. Їх національні збройні загони у складі УПА були сформовані ще влітку 1943 р., а в листопаді того ж року з ініціативи Р.Шухевича відбулася перша конференція поневолених народів Східної Європи і Азії. В її роботі брали участь 39 делегатів, які представляли 13 народів СРСР. Крім українців, на конференції були представлені азербайджанці, башкири, білоруси, вірмени, грузини, кабардинці, осетини, татари, черкеси, чуваші та узбеки. Керівництво ОУН-УПА, як і Української Головної Визвольної Ради (УГВР), заохочувало участь представників інших народів у визвольній боротьбі українців. УГВР ставила за мету забезпечити в незалежній Україні не тільки народно-демократичний політичний устрій у державі, свободу думки, світогляду, віри, законність і рівність усіх громадян перед законом, а й «громадянські права всім національним меншинам, що проживають на території України»⁴⁶.

Агітаційно-пропагандистські структури ОУН-УПА надавали великого значення роботі з представниками інших народів СРСР, прагнули роз'яснити їм програмові засади та цілі українського визвольного руху. З цією метою поширювалися, зокрема, листівки-звернення: «Грузини!», «Сини Туркменії!», «Азербайджанці!» та ін., розраховані насамперед на воїнів регулярної армії та спецчастин, дислокованих в західноукраїнському регіоні⁴⁷. Друковану та усну пропаганду провадили підпільники і серед національних меншин краю – поляків, чехів, словаків, угорців. Наслідком цього були непоодинокі випадки їх доброзичливого ставлення до учасників визвольного руху або й відвертої допомоги. Описаним свідченням такої допомоги є такі факти, як спалення працівниками органів радянської держбезпеки 16 чеських господарств с. Софіївка на Рівненщині, запідозрених у сприянні підпільникам, спільний антирадянський мітинг оунівців та угорців – жителів с. Кобилянська Поляна на Закарпатті, переховування поранених бійців УПА та ін.⁴⁸

Факти свідчать, що провідники ОУН-УПА добре усвідомлювали значення фактора міжнаціональних відносин у досягненні мети. Висунутий ними клич «Воля народам! Воля людині!» був, природно, привабливим, однак ефективність його, з огляду на тогочасні реалії в регіоні і в світі, не змогла проявитись.

З 1947 р. розпочався останній етап діяльності ОУН-УПА. Спільними діями військ та спецслужб СРСР, Польщі та Чехословаччини поступово ліквідовувалася база поповнення повстанців. Закінчення на початку 50-х років колективізації в західноукраїнських областях остаточно підірвало соціальну базу та сили повстанського руху. На початку 1953 р. в тюрмах і таборах опинилися 171 566 «оунівців»⁴⁹.

Радянізація західноукраїнських земель і Закарпаття потребувала значного притоку кадрів зі східних регіонів України та інших республік. Для здійснення соціалістичних перетворень сюди в перші повоєнні роки прибуло 86 тис. партійних, радянських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства, системи освіти, охорони здоров'я, культурно-освітніх закладів⁵⁰. Формування

нового керівного кадрового потенціалу в західних областях України проводилося не найкращими способами «підбору і розстановки кадрів». При цьому мало місце пряме порушення проголошеного радянською системою принципу «виховання місцевих кадрів». Це згодом визнало і центральне, і республіканське партійне керівництво. Зокрема, у постанові пленуму ЦК КПУ від 4 червня 1953 р. зазначалось, що «Бюро ЦК КП України, Рада міністрів УРСР і обкоми партії західних областей протягом останніх років припустили грубі помилки в тому, що не вели настирливої роботи по створенню кадрів керівного партійного і радянського активу з місцевого населення західних областей, <...> майже всі керівні пости в партійних і радянських органах західних областей України зайняті працівниками, командированими з східних областей УРСР, а також з інших республік Радянського Союзу»⁵¹. Наведені в постанові цифри говорять самі за себе. Так, із 742 секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії лише 62 особи були місцевими жителями. Серед 599 відповідальних працівників апарату обкомів партії таких було лише 22 особи, серед 2776 відповідальних працівників апарату міськкомів і райкомів партії – тільки 285 осіб. Серед голів, заступників голів і секретарів виконкомів міських і районних Рад депутатів трудящих місцеві українці становили 44%, серед секретарів міськкомів і райкомів комсомолу – 46%, серед міських і районних прокурорів – 12%, народних суддів – 40%, голів райспоживспілок – 42%, райуповмінзагів – 13%, завідуючих районними і міськими фінансовими відділами – 44%, завідуючих районними відділами сільського господарства – 16%.

Подібною була ситуація із висуванням місцевих кадрів на керівні посади і в наукових, культурно-освітніх та інших організаціях західних областей республіки. Особливо серйозні нарікання населення західних областей були пов'язані з дискримінацією місцевих кадрів з-поміж інтелігенції, зокрема, старшого покоління. У Львові з 1718 професорів і викладачів 12 вищих навчальних закладів місцеву інтелігенцію представляли лише 320 осіб, у складі директорів цих освітніх установ не було жодного місцевого працівника; з-серед 25 заступників директорів з місцевих працював лише один, а серед 42 деканів вузів тільки два були західними українцями.

У вищих навчальних закладах західних областей переважна більшість дисциплін викладалася російською мовою: у Львівському торговельно-економічному інституті всі 56 дисциплін викладалася російською, в Львівському лісотехнічному інституті з 41 дисципліни українською мовою викладалась лише 4. В політехнічному інституті м. Львова з 412 викладачів українською мовою вели заняття 15. В Львівському державному університеті ім. Франка з 295 викладачів читали лекції українською мовою лише 49 осіб. Аналогічним було становище в педагогічному, сільськогосподарському і поліграфічному інститутах м. Львова. Серед студентів м. Львова місцева молодь становила половину, а в таких вузах, як поліграфічний – 25%, декоративного і прикладного мистецтва – 23%. У вузах м. Чернівці кількість студентів з місцевого населення не перевищувала 50%. Причому випускники вузів з місцевого населення направлялись на роботу до східних областей УРСР, а також до інших республік Радянського Союзу, що аж ніяк не сприяло поповненню і закріпленню кадрів спеціалістів з місцевого населення⁵².

Марно вбачати в появі розглянутої постанови свідчення самокритичності або політичної сміливості партійно-державного керівництва України. Демонстратив-

на рішучість ЦК КПУ регулювалась кремлівськими вождями. Тільки вони мали право ініціювати скільки-небудь серйозні критичні оцінки ситуації. Не випадково автори постанови постійно ховались за формулою «пленум ЦК Компартії України вважає, що ЦК КПРС в своїй постанові цілком правильно вказав на ненормальне становище...» і т.п. Проте слід визнати неординарність і симптоматичність суті і змісту постанови пленуму ЦК КПУ. Вона засвідчила визнання московською владою та її київськими провідниками надзвичайного суспільного напруження в західному регіоні України, яке стало результатом втілення попередньої політичної лінії. Тепер влада кваліфікувала власні дії як «викривлення ленінсько-сталінської національної політики». Серед цих «викривлень» називався навіть феномен, який офіційно заперечувався чи не найбільш вперто – «русифікація». Унікальність цього визнання важко применшити, незважаючи на те, що воно було зроблене у вельми специфічний спосіб – авторство поняття «русифікація» було залишене за «ворожими елементами», які так «називають» фактичне переведення багатьох сфер життя Західної України на російську мову функціонування.

За проукраїнською декорацією документа стояла постать Л.Берії, який, зважаючи на свою посадову поінформованість, мабуть, краще за інших усвідомлював конфліктогенний потенціал тогочасної національної політики в Україні, особливо після смерті Й.Сталіна. Втім, насамперед він прагнув використати ситуацію у власних інтересах для боротьби за верховну владу в державі. Постанова пленуму ЦК КПУ, основу якої становила «доповідна записка» Л.Берії, за своїм змістом була неординарною. По-перше, вона нібито виправляла «викривлення ленінсько-сталінської національної політики». По-друге, за лаштунками її підготовки стояла постать Л.Берії, який розпочав боротьбу за вищу владу в радянській державі. Його «доповідна записка», імовірно, була спробою через обіцянку повнення українізації і коренізації набути нових прихильників, спертися у своїх амбіційних планах на кадри і партійні осередки другої за економічною і політичною вагою республіки Радянського Союзу. По-третє, документ мав насамперед пропагандистське значення. Посилення проукраїнських акцентів на практиці, як покажуть подальші події, не передбачалось ані авторами документа, ані його безпосередніми партійно-номенклатурними виконавцями.

Тож продовжувалася реалізація доктрини, виписаної в прийнятих у 1946–1947 рр. на виконання рішень ЦК КПРС постанов ЦК КП(б)У з ідеологічних питань. Українським історикам, зокрема, поставили у провину, що в роки війни вони підкреслювали відмінність українського історичного процесу від російського, стверджували український характер Київської Русі та ідеалізували українських національних діячів XIX ст. Особливо гострій критиці піддавалися праці школи М.Грушевського. Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (1947 р.) прямо вимагала від українських істориків писати історію з позицій класової боротьби та російсько-української єдності⁵³. У листопаді 1951 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, на якому було засуджено помилки у творчості українських письменників – Юрія Яновського, Ірини Вільде, Платона Воронька та ін.

Для покращення ідеологічної роботи вирішено було провести тотальну ідеологічну перевірку всіх українських комуністів. У результаті партійних «чисток» з КП(б)У було виключено близько 3% її складу. Водночас в Україні було

активізовано ідеологічну роботу з населенням. Лише у 1951 р. було прочитано близько 25 тис. лекцій, які відвідали 7,7 млн осіб. На лекціях домінували теми: «Великий російський народ – провідна нація СРСР» та «Українські буржуазні націоналісти – смертельні вороги українського народу»⁵⁴.

Боротьба режиму проти буржуазного націоналізму супроводжувалася наступом на права національних меншин, одним з напрямів якого стало розпалювання антисемітизму. Приводом слугувала переоцінка діяльності Єврейського антифашистського комітету, створеного у роки Другої світової війни для організації матеріальної допомоги СРСР єврейськими організаціями США. Лист Комітету з проханням створити в Криму єврейську автономну республіку було кваліфіковано як спробу зазіхання іноземних держав на радянські території. Рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 20 листопада 1948 р. Єврейський антифашистський комітет, як такий, що є «центром антирадянської пропаганди», було ліквідовано. Слідство у справі Комітету тривало до квітня 1952 р. Супроводжувалося воно боротьбою з «безрідними космополітами». В рамках цієї боротьби в Україні у 1950 р. було остаточно ліквідовано Кабінет єврейської літератури, мови і фольклору при Академії наук УРСР. Ще раніше, у січні 1949 р., заарештовано керівника Кабінету, члена-кореспондента АН УРСР Є.Співака, а за ним і співробітників цієї установи Х.Лойцкера, М.Берегівського, М.Майданського, М.Мижирицького, А.Велєдницького, Р.Лернера та ін. 18 липня 1952 р. Військова колегія Верховного суду СРСР присудила до розстрілу 13 осіб, які 12 серпня були страчені⁵⁵.

Прагнучи якнайшвидше інтегрувати населення західноукраїнських областей до системи офіційних політико-ідеологічних стандартів, влада багато робила для формування на відповідних територіях мережі освітніх закладів, клубів, бібліотек. У 1945/46 навч. р. порівняно з 1944/45 навч. р. мережа шкіл у регіоні зросла на 1051, а загальна кількість учнів – на 310 636. Тут діяло 4194 початкові школи, 1714 семирічних, 332 середні. Загалом у західних областях налічувалося 6240 шкіл. Ще 688 шкіл працювало в Закарпатській області. З українською мовою навчання було 6025 шкіл, російською – 41, молдавською – 104, польською – 68, чеською – 1, єврейською – 1⁵⁶.

По всій Україні проводилися наради та конференції, присвячені перебудові роботи мовознавців в світлі праць Й.Сталіна з питань мовознавства⁵⁷. В Західній Україні, Криму, Приазов'ї, на Одещині на основі рекомендацій нарад і конференцій впроваджувалися заідеологізовані уніфіковані підручники. Швидко поширювалося викладання російською мовою. Над освітою національних меншин був встановлений тотальний контроль, їхні культурні заклади закривалися, було взято курс на одержавлення культури, нав'язування їй пріоритетів уніфікуючої наднаціональної комуністичної ідеології.

Як свідчить дослідження Н.Г.Красножон, протягом 1945–1947 рр. в Україні було закрито 14 узбецьких шкіл (771 учень), дві туркменські (75 учнів), одну вірменську (51 учень). У 1947/48 навч. р. у 13 румуномовних школах України навчалося 2816 учнів. Проте вже в 1952/53 навч. р. таких шкіл в республіці не було. Якщо в 1947/48 навч. р. в УРСР працювало 120 шкіл з угорською мовою навчання, то в 1952/53 навч. році їх залишилося 98. Значно зменшилась кількість польських шкіл. На початок 1953/54 навч. р. в них навчалось лише 2203 учні. За рахунок зменшення румунських зросла мережа молдавських шкіл: з 166 у 1947/48 навч. р. до 173 у 1953/54 навч. р.

Водночас невпинно зростала кількість російських шкіл. Якщо у 1947/48 навч. р. їх було 2632, то в 1953/54 навч. р. – 2941. Однак суть справи полягала не стільки в зростанні кількості російських шкіл, скільки в різкому збільшенні контингенту учнів у них. Якщо в 1947/48 навч. р. в російських школах навчалось 958 117 учнів, то на початок 1953/54 навч. р. кількість учнів російських шкіл зросла до 1 263 152, що становило 21,77% всіх школярів України⁵⁸.

Значного поширення набувало дублювання російською мовою шкільних підручників, україномовних журналів «Більшовик України», «Сільське будівництво», «Піонерія», «Барвінок» тощо і газет «Луганська правда», «Львівська правда», «Радянське Закарпаття» та ін.

Наприкінці першої половини 1950-х концептуальні акценти національної політики в Україні дещо змінилися. До 300-річчям Переяславської ради в ЦК КПРС було підготовлено й опубліковано «Тези про возз'єднання України з Росією», якими оприлюднювалася офіційна версія української історії та історії взаємин України і Росії, а також їх народів. Ця версія зводилася до кількох основних положень, а саме: «Російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня – давньоруської народності, яка створила давньоруську державу – Київську Русь»; «борючись за національне визволення, український народ прагнув до возз'єднання з російським народом», його опорою в цій боротьбі стала Російська централізована держава; Переяславська рада – акт возз'єднання України з Росією, що мав «величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів»; в результаті їх спільної революційної боротьби була створена УРСР – «дійсно вільна, суверенна національна держава...»⁵⁹. «Тези» йшли набагато далі за передвоєнну теорію «меншого зла», замінивши положення про «приєднання» України до Росії аксіомою про «возз'єднання».

Отже, було завершено перегляд історії українського народу, розпочатий влітку 1947 р. після розгромної критики Інституту історії України АН УРСР. Уже згадана оцінка Сталіним російського народу як «найвидатнішої нації» орієнтувала вчених на висвітлення особливої ролі Росії в долі решти народів СРСР.

300-річчя Переяславської ради було задеклароване як «національне свято» возз'єднання українського і російського народів СРСР, що йдуть під «проводом Комуністичної партії вперед на шляху до комунізму». Широкомасштабні урочистості (протягом першого півріччя 1954 р. відбулися декади, огляди, збори, мітинги, сесії рад усіх рівнів, аж до Верховної Ради СРСР) покликані були показати, поперше, рівноправність і рівність народів СРСР, їх вільний розвиток та одвічну і непорушну «ленінську дружбу». По-друге, експлуатувалось пропагандистське кліше, розраховане на втлумачення особливої ролі російського народу, його мови та культури: «Якщо український народ в російському народі «знайшов великого союзника, вірного друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і національне визволення», то що говорити про інші, менш чисельні «народи-брати». І по-третє, закладався «новий», за оцінкою І.Лисяка-Рудницького, старий курс щодо України⁶⁰.

ЕТНІЧНІ ТА ЕТНОПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-Х – 1980-Х РОКАХ

Динаміка етнічного складу українського населення почала набувати відносної сталості й наступності тільки з середини 1950-х років. Саме відносної. Бо, поряд з іншими чинниками, на вектори цієї динаміки суттєво впливали організовані владою міграційні процеси другої половини 1950–1960-х років. Серед них – виїзд з республіки на так звані будови комунізму і освоєння цілини. Тільки протягом 1960–1963 рр. до Казахстану з України переселилося за оргнабором 103,8 тис. осіб¹.

Міжреспубліканські міграційні процеси перепліталися з внутрішньореспубліканськими і помітно впливали на етнонаціональну структуру окремих областей України. Зокрема, відбудова Донбасу та його подальший розвиток в 1960-ті роки супроводжувалися прибуттям сюди людної з інших регіонів держави. Як наслідок, зазнавала змін етнічна структура населення Донецької області. Серед прибулих до міст Донеччини з Білорусії переважали білоруси – 63,1%. Росіяни становили більшість тих, хто переселився з Росії (69,1%) та Молдавії (39,2%, порівняно з 26,8% молдаван). Тільки серед прибулих в міста області з інших регіонів України українців було більше за росіян відповідно 59,3% і 31,7%².

Водночас з Донецької та інших областей Української РСР емігрували на свою етнічну батьківщину греки. Подібне відбувалося й серед болгарської діаспори півдня України³. Етносом, який з Української РСР вимивала еміграційна хвиля, був і єврейський. Виїзд євреїв мав характер не тільки міжреспубліканського внутрішньосоюзного міграційного процесу (одним з напрямів якого було заселення Єврейської автономної області), а й зовнішнього щодо СРСР (виїзд до Ізраїлю – «алія», а також до інших країн Заходу, переважно до Німеччини). У 1956–1964 рр. у республіці було порушено 3336 клопотань про виїзд до Ізраїлю. Однак дозвіл дістали тільки 877 осіб. У 1965–1968 рр. подано 4598 клопотань, дозволено виїзд 2162 особам. У 1969 р. клопотали про виїзд 2247 осіб, дозвіл отримали – 1168. У 1970 р. відповідні цифри були такі: 1897 та 458, у 1971 р. – 3041 та 2489. За сім місяців 1972 р. подано 6399 заяв на виїзд до Ізраїлю (в тому числі в Закарпатській області – 1247, Києві – 529, Львівській області – 378, Одеській – 935, Чернівецькій – 3085), дозвіл отримали 3297 заявників, відмовили – 162 особам, на розгляді на початок вересня залишалося 2940 заяв⁴.

Щорічне співвідношення між кількістю поданих українськими євреями заяв на виїзд та кількістю заяв розглянутих і тих, за якими виїзд було дозволено або у виїзді було відмовлено, мінялося разом зі змінами внутрішньополітичної ситуації в СРСР і у відносинах Радянського Союзу з західними державами. Показовими в цьому сенсі є цифри за часи, коли почала набирати оберти горбачовська міжнародна політика «нового мислення»: у 1986 р. в Україні було розглянуто 783 заяви на виїзд до Ізраїлю, відмовлено – за 510 заявами, у 1987 р. відповідні органи розглянули вже 3 104 заяви, відмовивши лише по 76 зверненнях⁵.

Одночасно з виїздом з України мала місце також значна імміграція до республіки. Поверталися вихідці з України. Помітну частину в'їзду становили переселенці з інших республік СРСР (росіяни, молдавани, білоруси, вірмени, азербайджанці, грузини). Каналами в'їзду були: армія, навчання, працевлаштування. Перемішування населення, яке належало до різних етносів, відповідало

особливостям міграційної політики СРСР. Масові переміщення людей ставали засобом руйнування традиційних, національних, культурних зв'язків, формування нової наднаціональної спільноти «радянського народу» як соціальної бази влади.

Однією з важливих ознак міжреспубліканських міграцій радянського періоду 1950–1980-х років, поряд з їх значними масштабами, був неодмінно позитивний для України міграційний приріст. За 1950–1959 рр. він становив 549 тис. осіб, або понад 10,2% всього приросту населення республіки. Частка міграційної складової приросту населення України сягала 11,7% у 1962–1964 рр., 17,8% – у 1965–1967 рр., 16,9% – у 1968–1970 рр., 15,1% – у 1971–1973 рр., 12,4% – у 1974–1976 рр. При цьому структура населення України змінювалася не на користь українського етносу. За даними міграційної статистики, у 1960–1970-ті роки в результаті міжреспубліканських переселень з України вибули 680 тис. українців, тоді ж до республіки прибули 940 тис. осіб інших національностей⁶.

Міграційні процеси були головним чинником неухильного зростання питомої ваги і абсолютної кількості росіян серед населення УРСР. За 30 років (з 1959 по 1989 р.) росіян в Україні стало більше на 60%. Особливо стрімко це зростання відбувалося в Криму. Організоване владою повоєнне заселення півострова було здійснене насамперед за рахунок осіб російської національності. На час Всесоюзного перепису населення 1959 р., питома вага росіян серед мешканців області досягла 71,4%; частка українців у Криму становила тоді 22,3%. Решта населення була представлена переважно євреями та білорусами⁷. Наступний перепис 1970 р. зафіксував більшу етнічну розмаїтість кримчан. Відсоток росіян у їх складі на той час скоротився до 67,3, до 26,5% зросла частка українців. Білоруси в Криму становили 2,2%, євреї – 1,4%, менше 1% – молдавани, поляки, татари, мордвини, вірмени, чуваші, караїми та ін.⁸ Без помітних змін така етнічна структура населення Кримської області України зберігалася до середини 1980-х років.

Найбільш детальну і точну картину тенденцій загальної динаміки української багатоетнічності в тридцятиліття, що передувало розпадові Радянського Союзу, дає порівняння результатів переписів населення 1959, 1970, 1979 та 1989 рр. Їхні узагальнюючі статистичні матеріали вийшли друком і стали об'єктом аналізу великої кількості опублікованих досліджень⁹, напрацювання яких бралися до уваги у підготовці публікацій автора¹⁰.

Тенденції етнічної динаміки населення України радянської доби з середини 1950-х років показують динамічні ряди відповідних числових характеристик, наведені у табл. 1 і 2¹¹.

Протягом тридцятиліття після перепису 1959 р. в Україні неухильно зменшувалися темпи середньорічного приросту населення. Вони становили у 1959–1969 рр. – 1,19%, у 1970–1978 – 0,64%, у 1979–1988 рр. – 0,4%. Середньорічний темп приросту україноетнічного населення зменшувався інтенсивніше й у названі вище періоди становив відповідно 0,93, 0,42, 0,28%. Перепис 1989 р. зафіксував частку етнічних українців на рівні 72,7% поміж близько 51 452 034 мешканців республіки. У 1959 р. ця частка становила 76,8% загальної кількості населення, яке на той час налічувало 41 869 046 осіб. Отже, при збільшенні протягом 1959–1988 рр. на 5 260 560 осіб загальної кількості громадян, які вважали себе українцями (з 32 158 493 до 37 41 053), їхня питома вага в поліетнічному українському соціумі зменшилася на 4,1%.

Таблиця 1

**Етнодинаміка населення України у 1959–1969 рр., 1970–1978 рр.,
1979–1988 рр., 1959–1988 рр. (за матеріалами переписів населення)***

Все на-селення	За 1959–1969 рр.		За 1970–1978 рр.		За 1979–1988 рр.		За 1959–1988 рр.	
	%	середньо-річний темп, %	%	середньо-річний темп, %	%	середньо-річний темп, %	%	середньо-річний темп, %
	12,6	1,19	5,3	0,64	3,7	0,40	22,9	0,68
в тому числі за національністю	збільшення/(-) зменшення		збільшення/(-) зменшення		збільшення/(-) зменшення		збільшення/(-) зменшення	
	%	середньо-річний темп, %	%	середньо-річний темп, %	%	середньо-річний темп, %	%	середньо-річний темп, %
Українці	9,7	0,93	3,4	0,42	2,5	0,28	16,4	0,50
Росіяни	28,7	2,56	14,7	1,73	8,4	0,90	60,1	1,57
Євреї	-7,5	-0,78	-18,4	-2,51	-23,3	-2,88	-42,1	-1,79
Білоруси	32,6	2,87	5,2	0,64	8,4	0,89	51,3	1,38
Молдава-ни	10,0	0,96	10,4	1,25	10,5	1,11	34,3	0,98
Болгари	6,8	0,66	1,6	0,20	-1,9	-0,21	6,6	0,21
Поляки	-18,8	-2,06	-12,5	-1,65	-15,1	-1,79	-39,7	-1,65
Угорці	5,7	0,56	4,2	0,52	-0,8	-0,08	9,3	0,29
Румуни	11,2	1,07	8,6	1,04	10,7	1,12	33,7	0,96
Греки	2,4	0,24	-2,6	-0,33	-5,3	-0,60	-5,5	-0,19
Татари	23,9	2,16	18,8	2,18	-4,1	-0,45	41,2	1,14
Вірмени	19,3	1,78	15,6	1,83	40,2	3,79	93,4	2,20
Цигани	33,6	2,94	14,4	1,69	39,2	3,71	112,8	2,52
Кримські татари	–	–	–	–	605,3	23,97	–	–
Німці	–	–	–	–	10,9	1,14	–	–
Азербай-джанці	61,2	4,89	60,0	6,05	114,5	8,75	453,3	5,81
Гагаузи	12,5	1,18	11,1	1,32	8,7	0,93	35,9	1,02
Грузини	26,6	2,38	11,3	1,34	44,4	4,13	103,4	2,37
Чехи	-17,0	-1,84	-12,3	-1,63	-13,9	-1,63	-37,3	-1,53
Словаки	-27,1	-3,11	-14,3	-1,91	-9,2	-1,05	-43,2	-1,85

* Показники розраховані за джерелами: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М., 1963. – С. 168-173; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Том IV. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – М., 1973. – С. 152-157; Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. – М., 1984. – С. 102-107; Национальный склад населення України. Частина I (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К., 1991. – С. 4-5, 15-32; Национальный склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – С. 14-15.

Динаміка розподілу населення України за найчисленнішими національностями

Населення	Вважають									
	свої національності					не свої				
						українську				
	% до числа осіб національності, на 1 січня									
1959	1970	1979	1989	2001	1959	1970	1979	1989	2001	
Всі національності	91,08	89,89	88,46	87,85	85,18	1,17	0,94	0,85	0,87	1,26
Українці	93,51	91,42	89,05	87,72	85,16	 	 	 	 	
Росіяни	98,14	98,50	98,64	98,39	95,92	1,84	1,48	1,34	1,56	3,94
Євреї	16,93	13,15	9,02	7,12	3,10	2,79	2,31	1,96	2,07	13,44
Білоруси	36,78	37,86	35,15	35,50	19,79	9,14	8,55	8,86	9,26	17,48
Молдаване	82,99	83,32	79,96	77,97	70,04	6,64	5,18	5,67	6,14	10,74
Болгари	80,79	71,71	68,30	69,54	64,15	2,44	2,61	2,85	2,69	5,27
Поляки	18,77	14,92	14,15	12,55	12,95	68,44	68,58	66,10	66,62	70,96
Угорці	98,50	97,76	96,72	95,65	95,44	0,82	1,22	1,91	2,60	3,43
Румуни	84,32	64,52	40,98	62,28	91,74	12,81	8,93	10,29	9,79	6,20
Греки	7,91	6,74	8,86	18,53	6,37	2,79	2,38	2,33	2,34	4,76
Татари	62,44	57,25	55,86	48,91	35,15	2,07	1,58	1,35	1,67	4,52
Вірмени	41,47	38,44	–	48,96	50,42	2,31	2,56	–	2,86	5,80
Цигани	37,98	52,68	–	58,59	44,69	27,54	15,82	–	12,34	21,10
Кримські татари	–	–	–	92,58	92,01	–	–	–	0,18	0,07
Німці	–	–	–	23,19	12,18	–	–	–	9,16	22,10
Азербайджанці	69,18	59,67	–	72,43	53,03	3,29	4,27	–	2,55	7,14
Гагаузи	89,73	89,04	–	79,46	71,49	0,74	0,59	–	1,41	3,45
Грузини	63,13	57,08	–	–	36,66	3,15	3,41	–	–	8,24
Чехи	53,11	41,37	–	–	20,11	23,87	29,83	–	–	42,30
Словаки	18,68	51,34	–	–	41,16	15,36	19,81	–	–	41,66

* Показники розраховані за джерелами: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М., 1963. – С. 168-173; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Том IV. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – М., 1973. – С. 152-157; Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. – М., 1984. – С. 102-107; Національний склад населення України. Частина 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К., 1991. – С. 4-5, 15-32; Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – С. 14-15.

Таблиця 2

та рідною мовою у 1959–2001 рр., у % (за матеріалами переписів населення)*

рідною мовою										
національності										
російську					інші мови					
1959, 1970, 1979, 1989 та 5 грудня 2001 року										
1959	1970	1979	1989	2001	1959	1970	1979	1989	2001	
7,67	9,05	10,52	11,13	13,02	0,07	0,12	0,16	0,15	0,12	
6,45	8,55	10,93	12,24	14,77	0,03	0,02	0,02	0,04	0,04	
					0,02	0,02	0,02	0,05	0,08	
79,90	84,24	88,86	90,63	82,98	0,38	0,31	0,16	0,18	0,27	
54,03	53,57	55,97	55,16	62,46	0,06	0,02	0,02	0,08	0,20	
10,10	11,30	14,11	15,54	17,63	0,27	0,19	0,26	0,35	1,58	
16,43	25,44	28,54	27,24	30,34	0,34	0,24	0,32	0,53	0,23	
12,47	16,10	19,26	20,27	15,61	0,33	0,41	0,49	0,56	0,44	
0,55	0,88	1,32	1,60	0,97	0,13	0,14	0,05	0,16	0,16	
1,21	2,10	3,08	3,46	1,52	1,66	24,45	45,65	24,47	0,53	
88,97	90,53	88,69	78,83	88,47	0,33	0,35	0,12	0,30	0,34	
35,33	41,02	–	49,04	58,74	0,16	0,15	0,15	0,38	1,52	
55,66	58,58	–	47,50	43,15	0,56	0,43	–	0,68	0,97	
16,29	12,37	–	10,28	13,40	18,19	19,13	–	18,78	20,76	
–	–	–	3,99	6,13	–	–	–	3,25	1,72	
–	–	–	67,24	64,71	–	–	–	0,41	0,94	
27,19	35,64	–	24,40	37,56	0,34	0,42	–	0,61	2,21	
6,92	8,20	–	17,14	22,65	2,61	2,17	–	2,00	2,37	
33,60	39,40	–	–	54,36	0,11	0,11	–	–	0,62	
20,91	26,96	–	–	36,23	2,11	1,84	–	–	1,28	
1,74	3,58	–	–	5,24	21,34	25,27	–	–	11,93	

На тих же відрізках часу, порівняно з етноукраїнськими та загальнодемографічними темпами приросту населення, попри спільну тенденцію до зниження, вищими були середньорічні темпи приросту етнічних росіян в Україні; вони становили відповідно 2,56, 1,73, 0,9%. У 1989 р. кількість росіян в Україні досягла 11 355 582 осіб – 22,1% від усього населення (у 1959 р. їх було 7 090 813 осіб – 16,9%). Отже, протягом тридцяти міжпереписних років питома вага росіян в етнічній структурі українського населення збільшилася на 5,2%. В абсолютних цифрах це становило 4 264 769 осіб.

Між 1959 і 1989 рр. частка осіб інших, ніж українська та російська, етнічних ідентичностей у складі населення України зменшилася від 6,3 до 5,2%. У кожному з трьох названих міжпереписних періодів порівняно незначним був середньорічний приріст населення таких національностей: білоруси – 2,87, 0,64, 0,89%; молдавани – 0,96, 1,25, 1,11%; румуни – 1,07, 1,04, 1,12%, гагаузи – 1,18, 1,32, 0,93%. За тридцять років чисельність кожного з цих етносів збільшилася відповідно на 149 155, 82 875, 33 962, 8437.

Мінусові показники середньорічних змін кількісного складу етноса (відсоток, на який щороку в середньому зменшувалась абсолютна чисельність громадян відповідної національності) у названі три міжпереписні десятиліття були властиві євреям (–0,78, –2,51, –2,88%), полякам (–2,06, –1,65, –1,79%), чехам (–1,84, –1,63, –1,63%), словакам (–3,11, –1,91, –1,05%). Кількість осіб цих етнічних ідентичностей протягом 1959–1988 рр. зменшилася відповідно на 353 985, 144 100, 5417, 6048. Скорочення у 1959–1978 рр. середньорічних темпів приросту населення серед болгар і угорців переросло наступного десятиліття в зменшення абсолютної кількості осіб цієї національності. Ця ж тенденція мала місце в середовищі українських греків з часів перепису 1970 р. Нерівномірно в часі, але неухильно й помітно збільшувалася кількість населення кримськотатарської, вірменської, азербайджанської, грузинської етнічної ідентичності (для цих етносів показник темпів середньорічного приросту у 1979–1988 рр. доволі умовний, оскільки збільшення населення за рахунок осіб названих національностей різко посилювалося наприкінці періоду, тобто було нерівномірним. Тому коректніше брати до уваги числові характеристики абсолютного та відносного збільшення населення відповідної етнічної ідентичності за десятиліття).

В опублікованих матеріалах переписів 1959 і 1970 рр. відсутня інформація про кількість українського населення німецької національності. Стосовно тогочасних мешканців України – представників насильницьки депортованого з Криму в роки Другої світової війни кримськотатарського народу – статистика також відсутня, дані були внесені до загальної граfi «татари» і не виокремлювалися, попри те, що кримські татари є автохтонним народом України, відмінним від інших татар – казанських, астраханських. Цей факт з історії переписів радянської доби опосередковано засвідчував продовження й після розвінчання культу особи попередньої злочинної політики щодо репресованих етнічних спільнот. Офіційна ж статистика етнODEMOГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТОК 1979 – ПОЧАТОК 1989 рр. показує, що протягом цього десятиліття чисельність німецькоетнічного населення республіки збільшилася на 10,9%, або на 3710 осіб, кримськотатарського – в 7 разів, хоча в абсолютних цифрах це збільшення становило лише 40 168 осіб.

У 1980-х роках влада все ще чинила перешкоди поверненню на етнічну батьківщину кримських татар. Однак посилення їх руху за відновлення громадянських прав і повернення на Батьківщину змінило ситуацію. В умовах загальної активізації демократичних сил у центрі й республіках та загальної лібералізації кремлівської влади за часів М. Горбачова стало можливим те, чого режим уникав понад чотири десятиліття. Офіційна політика замовчування злочинів депортації і спроб їхнього виправдання остаточно себе вичерпала. 28 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР ухвалила постанову «Про висновки і пропозиції Комісії з проблем радянських німців і кримськотатарського народу»¹². Цим документом

відновлення прав депортованих було визнано проблемою, що потребувала розробки й проведення відповідної державної політики на загальносоюзному рівні. Однак дуже скоро, у процесі та після розпаду Радянського Союзу, розв'язувати це складне питання довелося самим кримським татарам і Україні. Участь інших пострадянських держав, по суті, не виходила й не виходить за межі ухвалення правових актів щодо процедур зміни громадянства репатріантів та політичних заяв.

Отже, на початок 1989 р. разом з українцями і росіянами в Україні проживали: 486 326 євреїв (0,9%), 440 045 білорусів (0,9%), 324 525 молдаван (0,6%), 233 800 болгар (0,5%), 219 179 поляків (0,4%), 163 111 угорців (0,3%), 134 825 румунів (0,3%), 98 524 греки (0,2%), 86 825 татар (0,1%), 54 200 вірмен (0,09%), 47 917 циган (0,09%), 46 807 кримських татар (0,09%), 37 849 німців (0,07%), 36 961 азербайджанець (0,07%), 31 967 гагаузів (0,06%), 23 530 (0,05%) грузинів, 9122 чехи (0,02%), 7943 (0,02%) словаки. Від кількох сотень до кількох тисяч осіб налічували громадяни іншої етнічної ідентичності, в тому числі українські автохтони – караїми та кримчаки.

Перепис 1989 р. засвідчив порівняну рівномірність розселення українців по всій території республіки. Найменша їх частка (1,7% – 544 163 особи) мешкала в Криму, найбільша (7,4% – 2 769 560 осіб) – у Дніпропетровській області. Компактність проживання інших найчисельніших етносів характеризували такі цифри: 46,1% росіян України – Донецька і Луганська області, Крим; 55,3% євреїв – Київ, Одеська, Дніпропетровська, Харківська області; 40,2% білорусів – Донецька, Дніпропетровська області, Крим; 70,5% молдаван – Одеська, Чернівецька; 85,7% болгар – Одеська, Запорізька; 60,7% поляків – Житомирська, Хмельницька, Львівська; 95,5% угорців – Закарпатська; 96,3% румунів – Чернівецька, Закарпатська; 84,9% греків – Донецька; 55,4% татар (без кримських татар) – Донецька, Луганська, Крим; 43,3% вірмен – Донецька, Харківська, Одеська; 35,3% циган – Закарпатська, Донецька; 43% німців – Дніпропетровська, Донецька, Одеська; 45,8% азербайджанців – Харківська, Дніпропетровська, Донецька; 85,6% гагаузів – Одеська область¹³.

Зміни в етнічному складі населення України супроводжувалися подальшими змінами в соціальній структурі етнічних груп. Проведений Т.Рудницькою фаховий аналіз одних лише статистичних даних соціально-професійної, кваліфікаційної та галузевої структури трудового потенціалу семи найчисленніших спільнот України (українці, росіяни, євреї, білоруси, молдавани, болгары, поляки) станом на 1989 р. показує наявність між ними суттєвих відмінностей, в яких відбилися особливості їхнього політичного, економічного та духовного життя й історичного розвитку¹⁴.

Якщо в усьому зайнятому населенні України частка керівників становила 4,76%, спеціалістів – 21,44%, а службовців-неспеціалістів – 5,64% (саме з цих трьох груп, як правило, рекрутувалася владна еліта), то серед українців відповідні частки становили 4,57-19,97 – 4,82%. Росіяни трохи поступалися українцям за часткою керівників – 4,5%, але дещо перевершували їх за часткою спеціалістів – 27,69% та службовців-неспеціалістів – 6,42%. За часткою робітників у своєму складі українці й росіяни майже не відрізнялися – відповідно 56,89 і 57,83%. Інакше склалася ситуація в аграрній сфері. Серед українців селян було 13,75%, серед росіян – 4,16%. За представництвом керівної страти до цих двох груп

наближалися поляки (4,01% керівників, 19,23% спеціалістів, 4,23% службовців-неспеціалістів) та болгари (відповідно 4,45-17,7 – 3,56%). Причому у поляків була найбільшою частка робітників (61,36%), а у молдаван – частка селян (32,38%). Натомість у молдаван були найменшими частки керівників (2,16%), службовців (10,61%) та службовців-неспеціалістів (3,07%). У складі білорусів керівний прошарок в основному відповідав середнім показникам: 3,89% керівників, 21,35% спеціалістів, 6,37% службовців-неспеціалістів. Серед них було 59,5% робітників і 8,9% селян за середньостатистичними загальноукраїнськими показниками відповідно 56,62% і 11,7%.

Порівняно з іншими етносами України суттєві відмінності в рівні соціального представництва спостерігалися серед євреїв. Тут керівники становили 10,03%, спеціалісти – 52,54%, службовці-неспеціалісти – 5,04%. Серед євреїв було найменше робітників (32,18%) і селян (0,22%). Якщо загалом по Україні питома вага керівників, управлінців та спеціалістів, чия праця потребує вищої або середньої спеціальної освіти, становила 26,21%, то серед євреїв вона була 62,55%; другими за величиною цього показника були росіяни (32,19%), третіми – білоруси (25,24%); лише на четвертому місці знаходився титульний український етнос (24,54%).

І все ж, попри описані диспропорції, етносоціальна структура, яка сформувалася в Україні перед здобуттям незалежності, загалом не створювала в міжетнічних відносинах таких етносоціального розколу і статусно-рольових проблем, які могли б спровокувати міжетнічну боротьбу за престижні посади та соціальний статус. Дві найбільші етнічні спільноти – українці та росіяни, на яких припадало понад 94% населення України, справді відрізнялися одна від одної за показниками соціально престижних професій, а кожна з них за деякими з цих показників поступалася іншим, менш численним етносам. Однак наявні відмінності не були настільки різючими, щоб свідчити про позбавлення українців і росіян можливостей для соціального просування. Хоча нерідко саме такі відмінності викликають конфліктні настрої всередині спільноти. Вищі, порівняно зі слов'янським населенням України, показники соціально престижних професій серед українських євреїв також не спричиняли скільки-небудь значної негативної реакції загалу через низьку питому вагу єврейської етної групи у складі всього населення; в абсолютних цифрах кількість євреїв на престижних посадах була невеликою для країни з понад п'ятдесятимільйонним населенням, котре не сприймало як дискримінаційний чинник традиційну присутність євреїв у професіях, пов'язаних з розумовою діяльністю.

Молдаван серед населення республіки також було небагато, а порівняно мала в цій етнічній групі питома вага керівників і працівників, чия праця потребувала вищої й середньої освіти (12,73%), не викликала серед загалу цієї національності скільки-небудь помітного невдоволення.

Українці домінували в складі керівників підприємств і організацій промисловості, сільського господарства, транспорту, зв'язку та будівництва. Їх питома вага серед цієї соціальної страти становила у 1989 р. 79%, що було вище, приміром, за аналогічний показник для росіян на території РРФСР – 77,3%. За цим показником українці в Україні поступалися лише титульним етносам у Литві (91,5%), Естонії (82,2%), Грузії (89,3%), Азербайджані (93,8%) та Вірменії (99,4%)¹⁵.

Запобіжником міжетнічної конфронтації з приводу соціально престижних посад виступала також спокійна реакція етноукраїнського населення на історичну традицію свого соціального розвитку. Відставання українців від ряду етнічних спільнот республіки за питомою вагою керівників і працівників з вищою та середньою освітою зумовлювалося тим, зокрема, що українці, порівняно з євреями, росіянами, білорусами та багатьма іншими національними меншинами, традиційно мали поміж себе меншу частку городян. Адже саме міське середовище представляє найбільше людей з високим рівнем освіти, яка дає їм підстави претендувати на керівні та інші престижні посади. У 1989 р. за середнього для республіки показника 66,7% городян у складі населення поміж українців їх було 60,3%, тим часом як серед росіян – 87,6%, євреїв – 99,2%, білорусів – 99,2%, поляків – 67,6%, греків – 69,4%, волзьких татар – 84,9%, вірмен – 86,4%, циган – 70,9%, німців – 70,9%, азербайджанців – 79,1%¹⁶.

З одного боку, порівняно невисока питома вага городян серед українців свідчила про соціальні диспропорції між ними і деякими з етнічних меншин. Але, з другого боку, українців утримувала на селі не тільки паспортна система сталінського режиму, а й історичні корені. Попередник індустріального суспільства в Україні – аграрне суспільство було переважно етноукраїнським. Після націоналізації землі радянською державою і передачі її в користування селянам, хай то було й суто формальним актом, саме етнічні українці виявилися основними користувачами сільськогосподарських, лісових та інших природних угідь: у сільському господарстві їхня частка становила 84,3% при тому, що в усіх галузях народного господарства середня питома вага українців становила 71,79%¹⁷. Крім того, радянська пропаганда всіляко підносила моральний престиж селянської праці. Це було частковою моральною компенсацією за адміністративно встановлений нееквівалентний обмін між містом і селом та не давало селянам відчувати себе обійденими суспільною пошаною, утримувало їх від гострої конкуренції за місце під сонцем в урбанізованому середовищі.

Більш напружено розвивалися етнічні процеси в сферах культури, освіти і мовних практик. Свідченням того, що влада бачила проблему і намагалася її пом'якшити, не міняючи при цьому «генеральної лінії», стала поява в офіційних документах середини 1950-х років закликів виявляти постійну увагу до інтересів різних націй, зміцнювати братерську дружбу між народами СРСР. У резолюції XX з'їзду КПРС, ухваленій 24 лютого 1956 р., наголошувалося, що соціалізм не тільки не усуває національних відмінностей, а навпаки, «забезпечує всебічний розвиток і розквіт економіки та культури всіх націй і народностей»¹⁸. Проте ця теза так і не стала визначальною для національної політики, хоча певне покращання умов для розвитку національних культур відбулося. В Україні було започатковано видання «Українського історичного журналу», журналів «Економіка Радянської України», «Народна творчість та етнографія», «Радянське право», «Радянське літературознавство», «Прапор», «Всесвіт», багатотомної «Української Радянської Енциклопедії» та ін. Мали місце деякі заходи з дерусифікації українських вузів. Були утворені республіканське Міністерство вищої освіти, Академія будівництва та архітектури (ліквідована у 1963 р.), творчі спілки журналістів та працівників кінематографії України¹⁹. Попри заангажованість цих заходів, вони разом з поверненням, бодай частковим, до духовного вжитку творів і творінь багатьох реабілітованих на той час гуманістів посилили творчий потенціал України.

Пошвавлення національно-культурних процесів в Україні характеризується також показниками збільшення як україномовного, так і російськомовного видавництва літератури. На зламі 1950–1960-х років кількість книжок, брошур і журналів, які видавалися українською мовою, досягла найвищих показників. У 1959 р. в УРСР було опубліковано 6817 назв книжок і брошур, з них 4048 українською мовою, в 1960 р. – відповідно 7889 і 3844, у 1961 р. – 8718 і 4041. Водночас істотно зростав випуск книжок і брошур російською мовою і досяг у 1959 р. – 2628, 1960 р. – 4416 назв. Відповідна тенденція спостерігалась у випуску журналів: у 1959 р. їхня кількість становила 63 назви, серед них українською мовою – 50, російською – 13. У 1960 р. – відповідно, 80, 54, 26, у 1961 р. – 77, 51 і 26. В наступні роки за абсолютного збільшення кількості книжок, брошур і журналів українською та російською мовами темпи зростання випуску видань російською мовою та їхня частка в загальній книжково-журнальній продукції УРСР стали значно вищими²⁰. Скорочувалися можливості задоволення національно-культурних потреб єврейської, німецької, польської, грецької, болгарської та інших етнічних груп. У 1951–1960 рр. виходили лише п'ять болгарських і шість угорських газет²¹, один угорський журнал²².

16 листопада 1958 р. були оприлюднені тези про реформу освіти в СРСР. Вони мали стати спонукою до дискусії, яка освіта потрібна радянському суспільству. Московське керівництво пропонувало батькам самостійно вибирати, якою мовою повинні навчатися їхні діти. Таке формулювання викликало хвилю протестів в Україні. За умов, коли соціальний статус і престиж української мови, а про мови національних меншин годі й казати, був нижчим, аніж російської, стало очевидним, яку школу вибиратимуть батьки для своїх дітей, щоб полегшити їм у майбутньому просування вгору суспільною драбиною.

Тому в Україні, як і в інших республіках, дійшло до відвертої опозиції хрущовській освітній реформі. Представники творчої інтелігенції України, виступаючи проти закону, слушно вбачали в ньому знаряддя національного нівелювання і знеособлення. Подібна позиція була представлена і в республіканській пресі під час обговорення проекту освітньої реформи. Окремі члени українського керівництва, підтримані широкими колами громадськості, робили особливий наголос на два моменти: про обов'язкове і рівноправне вивчення української і російської мов у всіх загальноосвітніх школах України, а також про розширення права республіки щодо контролю над освітою. Ці вимоги виразно прозвучали з вуст високопоставлених українських чиновників – секретаря ЦК КПУ з питань культури й освіти С.Червоненка, члена президії ЦК КПУ і заступника голови Ради міністрів С.Гречухи та ін.

Незважаючи на протести, Верховна Рада СРСР 25 грудня 1958 р. схвалила новий закон про школу. Тож українські керівники мусили швидко перейти від опозиційності до слухняності. На основі всесоюзного закону у квітні 1959 р. Верховна Рада УРСР прийняла республіканський шкільний закон. Освіті національною мовою в Україні було завдано відчутного удару. Посилювалася уніфікуюча політика влади в освітній галузі. Збільшувалася кількість шкіл з російською мовою навчання. Якщо в 1958/59 навч. р. їх налічувалося 4049, то в 1959/60 р. – вже 4192. Контингент учнів у загальноосвітніх школах з російською мовою навчання досяг майже третини. У 30 063 загальноосвітніх школах нав-

чалосся 5484 тис. учнів, з них українською мовою (в 25 308 школах) навчалося 3808,4 тис. учнів, російською (в 4192 школах) – 1626,9 тис. учнів, молдавською (в 148 школах), угорською (в 99 школах) і польською (в 3 школах) – 48,7 тис. учнів. Лише за 1959/60 навч. р. загальна кількість шкіл з українською мовою навчання зменшилася на 58 одиниць²³. Протягом першої половини 1960-х років відбувалося подальше зменшення кількості загальноосвітніх шкіл з українською мовою викладання. В 1965/66 навч. р. їх було 23 574, але учнів у них побільшало до 4485,8 тис. Кількість шкіл з російською мовою викладання збільшилася в УРСР до 4703, учнів у них – до 2465,7 тис., тобто частка шкіл з російською мовою навчання зросла на 15,8%, а учнів у них – на 17,2%. У ряді міст – Торезі, Жданові, Комунарську, Севастополі та ін. – не було жодної україномовної школи²⁴.

Відмітною ознакою розвитку етнонаціональних відносин у цілому в СРСР і зокрема в Україні 1970-х років стало посилення контролю влади за розвитком суспільно-теоретичної думки, ідеологічною, політичною та іншими сферами життя. Наслідком постанови ЦК КПРС від 7 січня 1969 р. «Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що публікуються, та репертуару» стала атрофія і подальша русифікація літератури й інших видів мистецтва. Наприкінці 1970-х років співвідношення російських і українських книжок, виданих в Україні, становило 3:1. За статистичними даними ЮНЕСКО, у 1970-х роках серед десяти найбільших слов'янських націй українська посідала сьоме місце щодо кількості назв виданих національною мовою книжок (це трохи більше, ніж двомільйонна нація словенців), а за співвідношенням кількості цих назв, що припадала на мільйон жителів, які розмовляли відповідною мовою, посідала передостаннє місце (88,9 назв на мільйон жителів). Останнє місце з показником 58,9 обіймали білоруси (для порівняння: у росіян цей показник становив 472,2; поляків – 289,4; чехів – 533,3; болгар – 443,1; словаків – 701,0)²⁵.

Було розгорнуто також чергову «чистку» історичної науки. Вже в першій половині 1970-х років перестали виходити збірники «Історичні джерела та їх використання», «Історіографічні дослідження в Українській РСР», «Минуле і сучасне Буковини», «Український історико-географічний збірник», «Середні віки на Україні», «Київська старовина». Автори підданих критиці історичних творів усувалися від керівної та викладацької роботи. Набула чинності відома стрижнева ідея «старшої» за віковічністю і статусом російської нації. Як гірко іронізували українські історики, згідно з підцензурною історіографією Україна й українці появилися на землі лише для того, щоб «возз'єднатися» з Росією й росіянами. В результаті ідеологічної «чистки» 1972–1979 рр. українці фактично були позбавлені своєї власної історії²⁶.

Масштабний наступ комуністичного режиму на українську мову унаочнювала Інформація ЦК Компартії України Центральному Комітету КПРС від 26 травня 1983 р. про хід виконання постанови ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших учбових закладах союзних республік». (На тексті цього документа стояв гриф «Секретно».) Керівництво в Москві повідомляли про збільшення в Україні кількості шкіл з поглибленим вивченням російської мови; про те, що для вивчення російської мови класи шкіл з національними мовами навчання

поділялися на групи і підгрупи; облаштовувалися відповідні кабінети; виділялися додаткові штатні одиниці професорсько-викладацького складу факультетам, які готували вчителів російської мови і літератури; збільшився фонд виплати підвищеної стипендії студентам, що навчалися за відповідною спеціальністю; вчителям російської мови і літератури підвищували ставки заробітної плати²⁷.

Русифікаторську кампанію комуністичні ідеологи виправдовували тим, що «необхідність дальшого ґрунтовного покращання викладання російської мови в національних республіках СРСР визначається зростанням її значення як мови міжнаціонального спілкування, мови братерської єдності і всебічної співпраці народів СРСР, як важливого фактора виховання підростаючих поколінь в дусі радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму», а також посиленням її ролі в умовах сучасного соціального і науково-технічного прогресу²⁸. Такою аргументацією, по суті, знецінювалися мови інших народів СРСР. Це викликало відповідний природний протест з боку їх творчих верств. Відомий український дисидент радянських часів Ю.Бадзьо висловлював свою реакцію на русифікацію такими словами: «Зазначені ідеологічні і політичні обставини й породжують вторинність, провінційність української національно-культурної атмосфери, є причиною духовної незабезпеченості українського народу. Передусім, вони понижують інтелектуальний рівень загалу, зокрема інтелігенції, чинять психологічний тиск на творчу спроможність людей – у напрямку її здібнення й ціннісного звуження, деморалізують громадянську свідомість»²⁹.

Базована на проросійських пріоритетах пропаганда комуністичної ідеології набирала обертів аж до другої половини 1980-х років. Про її наслідки можна скласти уявлення за одним з документів тодішньої доби, який мав гриф «Таємно». Це – інформація ЦК Компартії України Центральному Комітету КПРС про хід виконання постанови ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік» від 26 травня 1983 р. В тексті зазначалося, зокрема: «Збільшилась кількість шкіл з поглибленим вивченням російської мови, факультативними заняттями з цього предмета охоплено 295 тис. учнів шкіл... Завершено випуск комплектів учбово-методичної літератури до підручників російської мови для всіх типів шкіл – усього 33 найменування... Прийом студентів на факультети російської мови і літератури збільшився на 635 осіб». Передбачалося також підвищення заробітної платні вчителям навчальних класів, що вели заняття з російської мови, вчителям з російської мови і літератури 4-10 класів. Було збільшено на 357 тис. руб. стипендіальний фонд для виплати підвищеної стипендії студентам, які займалися за спеціальністю «Російська мова і література»³⁰.

Так в Україні формувалася фактична двомовність і бікультурність, попри те що населення республіки становили громадяни понад ста національностей, частина з яких мешкали компактно в традиційних для своїх етнічних груп регіонах.

З 1959 по 1989 рр. загальна кількість жителів України, які вважали рідною мову своєї національності, зменшилася на 5,79% – з 91,08 до 87,85%. Сталість цієї тенденції засвідчують відповідні числові показники за десятилітні проміжки часу протягом зазначеного періоду (див. табл. 2). Виняток (а саме – збільшення частки осіб певної етнічної ідентичності, які під час переписів населення назива-

ли рідною своєю національну) становили, зокрема, росіяни. Серед них, протягом вказаного тридцятиліття, питома вага осіб з рідною російською мовою дещо виросла – з 98,14 до 98,39%. Стрімкіше між 1979 і 1989 рр. відбувалися тожодні етноросійським за спрямованістю зміни в мовній ситуації в середовищі греків, циган, вірмен, азербайджанців. Щодо двох останніх етносів, значне загальне і відносно збільшення кількості осіб, які рідною мовою вважали мову своєї національності, вірогідно, пов'язане із зростанням у другій половині 1980-х років імміграції до України з Кавказу, де на той час загострилися політичні та між-етнічні конфлікти.

Мовою, яка за радянських часів дедалі більше заміняла мову своєї національності як рідну в житті практично усіх етносів України, була російська. Сталість відповідної тенденції засвідчує і статистика (див. табл. 2). З 1959 по 1989 рр. частка громадян, які називали рідною російську мову, зростає серед населення всіх національностей (без росіян) на 3,46% і досягла 11,13%, серед українців – на 5,59% (з 6,45 до 12,24%), євреїв – на 10,73% (з 79,90 до 90,63%), білорусів – на 1,13% (з 54,03 до 55,16%), молдаван – на 5,44% (з 10,10 до 15,54%), болгар – на 10,81% (з 16,43 до 27,24%), поляків – на 7,80% (з 12,47 до 20,27%), угорців – на 1,05% (з 0,55 до 1,60%), румунів – на 2,25% (з 1,21 до 3,46%), татар (без кримських) – на 13,71% (з 35,3 до 49,04%), гагаузів – на 10,22% (з 6,92 до 17,14%).

Незначною була кількість етносів і громадян відповідної національності, серед яких протягом зазначеного тридцятиліття зростала частка осіб, що визнавали рідною мовою українську. Це білоруси (з 9,14 до 9,26%), болгари (з 2,44 до 2,69%), угорці (з 0,82 до 2,60%), вірмени (з 2,31 до 2,86%), гагаузи (з 0,74 до 1,41%).

Отже, на кінець 1980-х років домінування в поліетнічному соціумі України української і російської мов стало незаперечним фактом. Однак тлумачення цього феномена і його суспільної ролі суттєво різняться змістом. Коли йдеться про українську двомовність, цим поняттям, за В.Лісовим, можуть позначати: 1) фактичне володіння двома мовами; 2) фактичне володіння і застосування різними групами населення лише однієї з двох мов; 3) використання у державних установах будь-якої з двох мов; 4) обов'язкове володіння двома мовами для державних службовців³¹. До цього переліку Л.Нагорна додає належність до двох культурних традицій; формулу для маскуванню неприйняття української мови і небажання її вивчати; загрозу мовному суверенітету³².

Однак і наведена багатомірність поняття «двомовність», яким позначається відповідна українська реальність, далеко не є вичерпною. Коли йдеться про загальнокультурні аспекти цієї реальності, вона постає ще й такою своєю характеристикою, як суржик у мовному просторі. А це явище засвідчує не лише етнокультурну маргінальність, а ще й певну деінтелектуалізацію суспільства. Так, російськомовність значної частини поліетнічного населення України не означає включення всього цього лінгвомасиву до високої російської культури. Функціонально російська мова в колишньому Радянському Союзі, а отже, і в Україні, обслуговувала, з одного боку, ідеологію, політику, науково-технічну сферу та бюрократичний апарат, «велику» літературу і культуру, а з іншого – працювала на низькі сфери мовної поведінки. Подібного не позбавлена й українська мова, у тому числі в незалежній Україні. У відповідних непривабливих іпостасях російська й українська мови були і, на жаль, досі залишаються атрибутом мар-

гінального прошарку, який не володів і не володіє ні своєю національною, ні іншою мовою в межах, необхідних для освіченої людини. Цей прошарок не був і не є носієм жодної з національних культур як феномена, що інтегрує цінності, створені народом. Отож двомовність свідчить не лише про належність частини українського соціуму до двох культур, а й про включеність чималої людності у поле маргінального безкультур'я.

Але попри сказане про негативи двомовності українського загалу, ця двомовність як така одночасно з іншими своїми іпостасями є одним з показників культурної плюралістичності України, що сприяє розвиткові суспільства шляхом взаємозбагачення здобутками. Ця культурна плюралістичність є одночасно й показником плюралістичності цивілізаційної³³. Остання безпосередньо пов'язана також із роллю й діяльністю на теренах України різних церков.

Про усвідомлення представниками різних етногруп в Україні ще за радянської доби наявних між їхніми спільнотами цивілізаційно-культурних відмінностей опосередковано свідчать соціологічні дослідження. Так, проведене напередодні референдуму про незалежність у листопаді 1991 р. опитування киян показало, що більшість з них вважають найбільш близькими до українців за рисами характеру слов'янські народи – росіяни (53,7%), болгар (50,93%), білорусів (50,72%), словаків (48,24%). Вірогідно, така близькість розумілася респондентами як насамперед культурна і мовна, а не релігійна. Адже поляків, котрі, подібно до словаків, є переважно католиками, визнали близькими до українців лише 26,09% опитаних. Найменш близькими до українців були визнані представники ісламської цивілізації – татари (1,2%) і турки (0,21%)³⁴. Однак ця «міжетнічна дистанція» як така не є і не може бути чинником або причиною міжетнічного протистояння. Принаймні вона не стала на заваді компромісному порозумінню українців і кримських татар, або щонайменше їхніх політичних лідерів у ситуації, коли київській владі на початку 1990-х років і пізніше доводилося розв'язувати складну колізію відносин з кримською владою з приводу розмежування повноважень між центром і автономією³⁵.

Про етноцивілізаційну структуру українського соціуму, з якою він входив у суверенне державницьке життя, певне уявлення можна сформуванати за даними табл. 3. Вона містить зведену інформацію про результати перепису населення України 1989 р. за національностями (етнонаціональною самоідентифікацією) і деякими етномовними особливостями, а також характеристики розселення і переважної релігійної орієнтації українців та 16 інших найчисельніших етнопільнот України.

Оцінюючи цивілізаційну структуру українського соціуму в контекстах спадщини «розквіту культур соціалістичних націй», не можна нехтувати також наслідками впливу радянсько-комуністичної політики формування «нової історичної спільності людей – радянського народу». В його межах допускалася етнокультурна різноманітність. Водночас режим забезпечував умови для домінантності російської мови і культури, а також формування способу життя, що іменувався соціалістичним.

Треба віддати належне авторам і виконавцям цієї політики: організований ними гігантський соціальний експеримент не був безуспішним. Пошлемося на висновки В.Козлова – автора загалом глибокої, хоча й не позбавленої ідеологічних деформацій змісту книжки про етнодемографічну ситуацію в СРСР. У 1982 р.

він писав, що за радянських часів в ході проведення переписів населення стала виникати проблема не тільки складності уточнення особою своєї «етнічної належності», «вибору однієї певної національності з того або іншого переліку національностей»; ця проблема, *«полягає в зменшенні самої потреби у такому виборі»*. Таке становище склалося в результаті... витіснення етнічної самосвідомості як такої почуттям належності до більш широкої спільноти людей – радянського народу»³⁶.

Як і в інших радянських республіках, в Україні, особливо на її Сході та Півдні, поряд з етнічною і національною, релігійною, цивілізаційною ідентичностями, а подекуди і на їхньому місці, у частини людей сформувалась ідентичність радянська – до певної міри деетнізована, але з домінуванням російсько-культурної компоненти. Водночас своїм суспільним змістом вона була частково зорієнтованою на європейські політичні, в тому числі громадянські цінності, хоча й деформовані їх російсько-марксистською інтерпретацією і реаліями політики, яку проводив компартійно-радянський режим. Ці реалії дуже часто суперечили деклараціям.

Так, задекларований ХХ з'їздом КПРС відхід від сталінізму і певна лібералізація режиму зовсім не означали відмови від практики переслідувань за інакомислення, а тим більше політичну діяльність, що не вкладалася в офіційні рамки. Особливо, коли йшлося про прояви так званого буржуазного націоналізму або інші несанкціоновані владою дії в сфері національних відносин. Свідченням цього стала реакція влади на поведінку громадян, які на власний розсуд витлумачили офіційні заяви про повернення до ленінських принципів національної політики. Український революційний центр, Українська робітничо-селянська спілка (Л.Лук'яненко, Й.Боровницький, С.Вірун, І.Кандиба, І.Кіпиш, О.Лібович, В.Луцьків), Львівський український національний комітет, Український національний фронт, «шістдесятники»: М.Вінграновський, брати Горині, А.Горська, Є.Гуцало, І.Драч, В.Мороз, Б.Олійник, М.Осадчий, Є.Сверстюк, І.Світличний, В.Чорновіл, А.Шевчук, за ними – І.Стасів-Калинець, В.Лісовий, В.Стус – початкові прагнення названих та інших організацій і осіб майже без винятків укладались в рамки діючих Конституцій СРСР та УРСР. Проте вони жорстоко придушувались найрізноманітнішими методами – від морального тиску і політичної дискредитації до ув'язнень і фізичного знищення.

У 1965 р. Україною прокотилась потужна хвиля арештів представників творчої і наукової інтелігенції. Із запитами про долю заарештованих до ЦК Компартії України тоді звернувся депутат Верховної Ради СРСР М.Стельмах, депутати Верховної Ради УРСР: поет А.Малишко і композитор Г.Майборода, авіаконструктор О.Антонов, кінорежисер С.Параджанов та інші провідні діячі української науки і культури. Після перших судових процесів на ім'я прокурора УРСР Ф.Глуха та голови КДБ УРСР В.Нікітченка надійшло клопотання, підписане З.Франко, М.Коцюбинською, Г.Кочуром, І.Драчем, І.Дзюбою, Ф.Жилком, Б.Антоненко-Давидовичем та іншими (загалом 78 підписів). Цей документ став, по суті, формою протесту проти порушень прав людини в Україні. Таким же за формою було й звернення групи членів Спілки художників України. Проте обидва клопотання залишилися поза увагою³⁷.

У вересні–грудні 1965 р. І.Дзюба написав працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яка, за образною оцінкою багатьох дослідників, стала визначальним

Характеристики українців та 16 інших найчисленніших етносів України та рідної мови* (за матеріалами

Населення, в тому числі за національністю	Всього осіб	Переважаючий характер розселення	Переважаюча релігійна орієнтація
Все населення	51452034		
Українці	37419053	Компактний	Православна, в ряді місцевостей греко- і римо-католицька, протестантська
Росіяни	11355582	Дисперсний	Православна
Євреї	486326	Дисперсний	Іудейська
Білоруси	440045	Дисперсний	Православна, католицька
Молдавани	324525	Компактний	Православна
Болгари	233800	Дисперсний	Православна
Поляки	219179	Компактний	Католицька
Угорці	163111	Компактний	Протестантська, католицька
Румуни	134825	Компактний	Православна
Греки	98594	Компактний	Православна
Татари	86875	Дисперсний	Іслам
Вірмени	54200	Дисперсний	Вірменогригоріанська (християни-монофізити)
Цигани	47917	Дисперсний	Та, що й більшості населення місць проживання
Кримські татари	46807	Компактний	Іслам
Німці	37849	Дисперсний	Протестантська, католицька
Азербайджанці	36961	Дисперсний	Іслам
Гагаузи	31967	Компактний	Православна

* Використано статистичну інформацію видань: Національний склад населення України. Частина 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К., 1991. – С. 4-5, 15-32; Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – С. 14-19, 56-74, 126-152.

документом національно-патріотичного руху України кінця 1960-х років. Ця праця була адресована керівництву УРСР і містила розгорнуту програму культурних і політичних вимог, головна з яких – повернення до ленінських принципів у національному питанні. І.Дзюба за допомогою використання цитат з праць Маркса, Енгельса і Леніна викрив політику обмежень національно-культурних інтересів українського народу, показав реальне становище України і українського народу. Поява праці І.Дзюби, за визначенням В.Барана, свідчила про якісні зміни в сам-

Таблиця 3

за ознаками чисельності, характеру розселення, релігійної орієнтації перепису населення 1989 р.)

Вважають рідною мову							
свої національності		не свої національності					
		українську		російську		інші мови	
осіб	% до кількості осіб національності	осіб	% до кількості осіб національності	осіб	% до кількості осіб національності	осіб	% до кількості осіб національності
45202380	87,85	446492	0,87	5725765	11,13	77397	0,15
32825373	87,72	—	—	4578390	12,24	15290	0,04
11172508	98,39	177534	1,56	—	—	5540	0,05
34635	7,12	10081	2,07	440747	90,63	863	0,18
156200	35,50	40761	9,26	242713	55,16	371	0,08
253024	77,97	19934	6,14	50429	15,54	1138	0,35
162586	69,54	6293	2,69	63676	27,24	1245	0,53
27500	12,55	146026	66,62	44420	20,27	1233	0,56
156011	95,65	4233	2,60	2604	1,60	263	0,16
83966	62,28	13203	9,79	4670	3,46	32986	24,47
18269	18,53	2308	2,34	77717	78,83	300	0,30
42489	48,91	1455	1,67	42601	49,04	330	0,38
26538	48,96	1549	2,86	25744	47,50	369	0,68
28074	58,59	5915	12,34	4928	10,28	9000	18,78
43334	92,58	83	0,18	1868	3,99	1522	3,25
8778	23,19	3466	9,16	25451	67,24	154	0,41
26771	72,43	944	2,55	9019	24,40	227	0,61
25401	79,46	450	1,41	5478	17,14	638	2,00

видаві України. Новий його етап відзначився поширенням документів програмно-політичного характеру. Політична публіцистика з анонімно-викривальної поступово перетворювалася на конкретно-авторську³⁸.

Важливе місце в українському самвидаві другої половини 1960-х років посіли збірник В.Чорновіла «Лихо з розуму», публіцистичні статті та памфлети В.Мороза і відкритий лист 1969 р. невідомого автора, який назвався А.Ковалем, до депутатів Верховної Ради УРСР. Останній був спробою формування конструктивної позитивної програми досягнення Україною суверенітету. На зламі 1960–1970-х років петиційна кампанія та самвидав досягли піку. Тоді ж влада посилювала переслідування тих, хто підписував звернення, причому провадила це трояко.

По-перше, до більшості авторів застосовувався відпрацьований принцип – від «проробки» до звільнення з роботи. Значна частина неугодних зазнала арештів і ув'язнення. Нарешті, частина учасників українського національно-патріотичного руху підпадала під Інструкцію про невідкладну госпіталізацію психічно хворих, які становлять громадську небезпеку (1961 р.)³⁹.

Хрущовська відлига позначилась і на процесах становлення й розвитку кримськотатарського національного руху. Вже з 1946 р. відомі випадки протестів кримських татар проти депортації й закликів повернути народ до Криму⁴⁰. З середини 1950-х років у часи хрущовської десталінізації розпочався масовий організований рух народу за повернення на рідну землю⁴¹. Російський правознавець Л.Алексеева у статті, написаній у 1982 р.⁴², виокремила три етапи кримськотатарського національного руху в часовому відрізку з 1956 до початку 1980-х років: 1956–1964 – час становлення; 1964–1969 – період найбільшої активності; від 1970 р., за спостереженнями дослідниці, рух переживав кризу. Втім, є дослідники, які з останньою тезою не погоджуються і доводять, що то була криза лише петиційного руху, спад якого компенсувався розвитком інших напрямів і форм боротьби кримських татар за свої права⁴³.

28 квітня 1956 р. з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, хемшилів і членів їх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни. Перша стаття цього Указу проголошувала: «Зняти з обліку спецпоселенців і звільнити з-під адміністративного контролю органів Міністерства внутрішніх справ СРСР кримських татар, балкарців і членів їхніх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної Війни». Указ дозволяв реабілітованим повертатися до місць колишнього проживання. Водночас статтею другою Указ встановлював, що зняття обмежень з осіб, перелічених у статті першій, не супроводжується поверненням їм майна, конфіскованого при виселенні⁴⁴.

Отже, центральна влада не бажала довести до справедливого розв'язання проблему реабілітації народів, які безвинно постраждали. Недарма цей Указ супроводжувався грифом «Без опублікування в пресі» і довгі роки широка спільнота в СРСР та за її межами не мала можливості з ним ознайомитися. За своєю суттю Указ можна розглядати не тільки як половинчастий, а й як не менш антиконституційний та антигуманний, ніж прийнята 11 травня 1944 р. постанова ДКО. Кримським татарам були видані паспорти, але з народу не зняли обвинувачень у зраді Батьківщини. Понад те жоден кримський татарин не міг отримати паспорт, попередньо не надавши особистої розписки про відмову претендувати на залишене в Криму майно.

На виконання квітневого Указу Президії Верховної Ради СРСР Рада міністрів УРСР 17 липня 1956 р. ухвалила постанову, якою зобов'язала Міністерство внутрішніх справ УРСР, виконкоми обласних, Київської і Севастопольської міських Рад забезпечити додержання Указу Президії Верховної Ради Союзу РСР від 28 квітня 1956 р. Таким чином беззаконня на всесоюзному рівні доповнювалося протизаконними актами на рівні республіки.

Дії союзного та українського радянсько-комуністичного керівництва об'єктивно породжували у кримських татар протест. На початку десталінізації кримськотатарський національний рух почав розгортатися найперше в Узбекистані – на території переважного розселення депортованих. Вже в період оголошення

Указу сотні кримських татар, які проживали в Узбецькій РСР та інших республіках, відкрито висловлювали своє невдоволення рішенням владних органів і наполягали на внесенні суттєвих змін до законодавчого акта. Чимало кримських татар категорично відмовлялися давати будь-яку розписку про ознайомлення з текстом указу, а 233 з них зробили відповідні написи на розписках з вимогами повернути їм конфісковане майно та дозволити виїзд до Криму⁴⁵.

Згубна національна політика стосовно депортованих народів була продовжена в листопаді 1956 р. прийняттям відповідної постанови ЦК КПРС про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгуського народів. Як зазначають О.Бажан та Ю.Данилюк, для долі кримськотатарського народу ця постанова відіграла не просто негативну, а й трагічну роль. Шостий пункт постанови містив таке: «Визнати недоцільним надання автономії татарам, що раніше проживали в Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку, в якій татари становили менше 1/5 частини всього населення і що в складі РРФСР є національне автономне об'єднання – Татарська АРСР, а також те, що в даний час територія Криму є областю Української РСР і заселена». Далі ставилося завдання роз'яснити татарам, які раніше проживали в Криму, «що всі, хто побажають, мають право поселитися на території Татарської АРСР». Отже, документ беззастережно перекреслював самобутність кримськотатарського народу, його право на національну автономію. До того ж він оперував необґрунтованим аргументом про заселеність Криму, хоча відомо, що лише в 1958 р. населення півострова ледь перевищило свій довоєнний рівень⁴⁶.

Наслідуючи політичну лінію московського керівництва, ЦК КП України і Рада міністрів УРСР вже своїми постановами наголосили на недоцільності розселення депортованих кримських татар, німців, греків, болгар, вірмен на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей. У зв'язку з цим обласним, міським, районним виконавчим комітетам заборонялося приймати колишніх спецпоселенців, а тих, хто влаштувався в згаданих областях до прийняття постанови, рекомендувалося вислати в інші регіони України⁴⁷.

Серед форм і методів кримськотатарського національно-визвольного руху 1950 – першої половини 1960-х років найбільш масовими були петиційні звернення індивідуального та колективного характеру. Зокрема, у вересні 1956 р. група комуністів, колишніх відповідальних партійно-радянських працівників Кримської АРСР, звернулася з листом на ім'я М.Суслова, в якому прохала розглянути питання кримських татар у світлі рішень XX з'їзду КПРС і ленінської національної політики. Автори листа рішуче засудили практику органів МВС, які вимагали від кожного кримського татарина підписку про невиїзд до Криму і відмову від належного йому там рухомого і нерухомого майна⁴⁸.

Такого ж змісту листи до членів Президії ЦК Компартії України надіслали двічі Герой Радянського Союзу Амет-хан-Султан, колишній секретар Кримського обкому партії, комісар Східного з'єднання партизанських загонів Криму Рефат Мустафаєв, колишній секретар Ялтинського райкому партії, комісар Південного з'єднання партизанських загонів Криму Мустафа Селімов, колишній голова Алуштинського райвиконкому, комісар 4-ї бригади Південного з'єднання партизанських загонів Криму Ізмаїл Хайрулаєв, колишній секретар Євпаторійського райкому партії Якуб Сейтов, колишній голова Судацького райвиконкому Уснії

Пенирджі, колишній голова Спілки письменників Криму Шаміль Алідинов, інші відомі діячі кримськотатарського народу. В своєму зверненні до керівництва Компартії України вони писали: «...Ми, сини трудового кримськотатарського народу, висловлюючи найзаповітніші його сподівання, прохаємо український уряд поклопотатися перед союзним урядом про повернення кримськотатарського народу на рідну землю в Крим»⁴⁹.

Значення тогочасної петиційної кампанії важко переоцінити. Як зауважує Л.Алексеева, в процесі її здійснення сформувалася і пройшла апробацію організаційна структура кримськотатарського руху. Його ядром стали ініціативні групи з підготовки петицій і збирання підписів; групи послідовно об'єднувались в межах вулиці – села – району – міста – області. Їхню діяльність спрямовувала республіканська ініціативна група, що координувала всю загальну петиційну кампанію не лише в Узбекистані, а й інших регіонах країни. За не повними даними, в різних ланках ініціативних груп самовіддано працювали близько 5 тис. активістів⁵⁰.

У першій половині 1960-х років було організовано постійне представництво кримських татар у Москві. Водночас у місцях спецпоселень створювалися «ініціативні групи сприяння партії та уряду у вирішенні національного питання кримськотатарського народу». Кульмінацією їхніх дій стало звернення кримськотатарського народу до XXIII з'їзду КПРС, яке підписали понад 120 тис. кримських татар. В ньому, зокрема, зазначено: «Звертаючись до XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, ми – кримські татари – єдиний нерівноправний народ в нашій країні, наполегливо просимо розглянути наші вимоги і в короткий строк вирішити наше національне питання»⁵¹. Основними вимогами кримських татар були: організоване їх повернення і компактне заселення на території Криму, а також повернення їм політичного і національного рівноправ'я. В зверненні зазначалося, що будь-яке рішення, яке не передбачатиме виконання цих вимог, фактично означатиме закріплення безправного становища кримських татар і підтверджуватиме злочин, який був скоєний проти народу у 1944 р. Спроби ж надання «культурно-національної автономії» або ж подібні інші рішення без повернення в рідний край будуть лише намаганням створити видимість вирішення питання.

Влада забороняла кримським татарам проводити заходи, під час яких могла б зміцнюватися їх етнічна ідентичність та етногрупова солідарність. Такими заходами, поряд з іншими, були мітинги та демонстрації з вимогами повернення народу на батьківщину, в тому числі у дні знаменних дат, що їх офіційно відзначали в Радянському Союзі, вшанування пам'яті померлих на кладовищах, демонстрація жалобних пов'язок на руках, вивішування державних прапорів із жалобними стрічками. Восени 1966 р. до Карних кодексів союзних республік були внесені статті, які передбачали відповідальність «за наклеп на радянський лад», «за масові безладдя», «за образу герба й прапора». Тексти цих статей зачитувалися спеціально кримським татарам за місцем їх роботи або у відділеннях міліції⁵². Силою, з побиттям учасників були розігнанні мирні мітинги, що з приводу 45-ї річниці утворення Кримської АРСР проходили у 1966 р. в ряді міст радянських центральноазійських республік. Так само у серпні 1967 р. був розігнаний багатотисячний мітинг у Ташкенті, на якому мали виступати кримськотатарські делегати, що перед тим зустрічалися у Москві з представниками

союзних керівних органів з приводу відновлення кримськотатарського народу в його правах. У всіх випадках розгони мітингів супроводжувалися арештами⁵³.

І все ж під тиском кримськотатарського руху було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму», що знімав з кримських татар необґрунтовані звинувачення в зраді, але разом з тим ігнорував інші їхні інтереси і права. Вкотре декларувалося, що татари, які раніше проживали в Криму, «вкоренилися на території Узбецької та інших республік, вони користуються всіма правами громадян, беруть участь в громадсько-політичному житті, обираються депутатами Верховної Ради і місцевих Рад депутатів трудящих, працюють на відповідальних посадах в радянських, господарських, партійних органах, для них ведуться радіопередачі, видається газета рідною мовою, здійснюються інші культурні заходи»⁵⁴.

Одночасно з Указом була прийнята постанова Президії Верховної Ради СРСР, яка роз'яснювала, що громадяни татарської національності, які раніше проживали в Криму, і члени їхніх сімей користуються правом, як і всі громадяни СРСР, проживати на території Радянського Союзу у відповідності до чинного законодавства про працевлаштування і паспортний режим. На практиці зрівняння в правах означало штучне стримування переселення кримських татар за допомогою сумнозвісної прописки. На роботу приймалися тільки особи з кримською пропискою, якої не було в тих, хто не мав там житла, а придбання останнього кримськими татарами під різними приводами заборонялося. До того ж проживання без прописки розглядалося як порушення паспортного режиму, що, за радянськими законами, передбачало не лише адміністративну, а й кримінальну відповідальність. Навіть оформлення купівлі будинку не гарантувало прописку в ньому. Траплялися випадки, коли влада відмовляла в оформленні купчої і на цій підставі виселяла з помешкання кримських татар, які таким чином де-факто залишалися у статусі репресованих, позбавлених основних громадянських прав⁵⁵. Як результат, лише 18% татар, які на кінець 1980-х років мешкали на території Криму, переселилися сюди до 1979 р.⁵⁶

Зрозуміло, що половинчасті заходи вересневого 1967 р. Указу не задовольняли ані кримськотатарських представників, ані центральну і київську владу. Проблема повернення депортованих з Криму залишалася відкритою. Спробою влади пом'якшити її гостроту було рішення про проведення оргнабору кримських татар для працевлаштування в Криму. Оргнабір розпочався весною 1968 р. і проходив під безпосереднім контролем ЦК, міськкомів, райкомів партії Узбекистану, за участі Державного комітету Ради міністрів УРСР з використання трудових ресурсів і Кримського облвиконкому. Порядок проведення оргнабору передбачав суттєві штучні обмеження, які змушували цілі сім'ї діяти самостійно. Протягом другої половини 1960-х – початку 1970-х років до Криму та в інші області України прибуло близько 7 тис. депортованих осіб та їх нащадків⁵⁷. У листопаді 1975 р. керівники ЦК Компартії України, Кримського обкому партії, КДБ при Раді міністрів УРСР підготували проект заходів, які, зокрема, передбачали: поширення дії постанови Ради міністрів СРСР від 19 березня 1963 р. «Про часткову зміну порядку прописки громадян на постійне місце проживання в курортних місцях півдня» на всю територію Кримської області; встановлення в Криму на певний період порядку виселення з області окремих найбільш активних підбурювачів, які проживають без прописки в незаконно придбаних будинках. Цей порядок

передбачав виселення «непрописантів» з Криму до колишніх місць проживання з відшкодуванням їм вартості куплених будинків за рахунок спеціально виділених коштів. Водночас планувалося продовжити переселення за оргнабором певної кількості громадян кримськотатарської національності виходячи з того, що цей захід вносить розлад в «ряди татарських екстремістів». У місцях же постійного проживання «громадян татарської національності», відповідно до вимог Указу Президії Верховної Ради від 5 вересня 1967 р., намічались додаткові заходи «виховного» і «стримуючого» характеру, спрямовані на обмеження самовільного переселення кримських татар до Криму. Відповідного змісту виховну роботу планували провести в Херсонській, Запорізькій та інших областях України. Був задіяний також ресурс Комітету державної безпеки. Передбачалося посилення Управління КДБ по Кримській області за рахунок утворення місцевих його апаратів у Білогірському, Ленінському, Советському, Первомайському та Чорноморському районах⁵⁸.

У серпні 1978 р. було прийнято спеціальну постанову Ради міністрів СРСР по зміцненню паспортного режиму в Кримській області, де зазначалося: «Особи, які прибули в Крим неорганізованим шляхом і мешкають без паспорта, по недійсних паспортах, без прописки і реєстрації, незважаючи на накладене на них адміністративне стягнення за порушення паспортних правил, за рішенням виконавчих комітетів міських, районних, районних в містах Рад народних депутатів випроводжуються з області органами внутрішніх справ»⁵⁹. Постанова була «доповнена» вказівкою МВС Узбекистану за № 221, яка забороняла виписувати кримських татар з республіки.

У другій половині 1970-х років владні структури СРСР вдалися до нових форм приборкання прагнень кримських татар домогтися реалізації своїх прав. Серед них – спроба створення в Узбекистані нових адміністративно-територіальних (з ознаками «національних») районів у місцях компактного мешкання громадян кримськотатарської національності. Показово, що ці райони утворювалися штучно, на загалом не освоєних землях.

Одним з перших у вересні 1978 р. був проголошений новоутворений національний кримськотатарський район – Мубарекський у Джизакській області; в квітні 1979 р. – Бахористанський у складі Кашка-Дар'їнської області. В пустелі, де знаходилися лише шість невеликих поселень (автохтонний етнос – туркмени), за відсутності розвинутої міської інфраструктури, планувалося організувати постійне місце проживання кримських татар. В рамках реалізації цієї програми у 1979 р. в зазначених місцевостях почала виходити кримськотатарська газета «Достлыкь байрагы» («Прапор дружби»). Розгорнулася широка офіційна пропаганда інформаційних матеріалів про перенаселення Криму, відсутність коштів для переселення, небажання України приймати, а Узбекистану – відпускати вказану категорію населення з метою утримання кримських татар у межах їх насильницького поселення⁶⁰.

Усе це свідчило про те, по-перше, що урядові кола усвідомлювали руйнівну для системи силу руху кримських татар за реалізацію своїх прав і намагалися якомога скоріше його приборкати. По-друге, вони опосередковано вказували, що кримськотатарський рух ставав важливим фактором суспільно-політичного життя СРСР і України, з яким потрібно було рахуватися. Навесні 1968 р. було започатковано взаємодію національного руху кримських татар і з правозахисним

рухом в СРСР, а згодом – і за його межами. На порядку денному постали акції відомих політичних і культурних діячів з Радянського Союзу та інших країн (А.Сахаров, П.Григоренко, А.Некрич, Л.Копелєв, Г.Лауб, О.Галич, Л.Чуковська, П.Тігрід, О.Філін, Г.Бьоль, К.Едзінський, І.Пелікан, К.Амері та ін.), а також виступи політв'язнів, у тому числі українських, в радянських тюрмах і таборах на захист заарештованого лідера кримських татар М.Джемільова та підтримку справедливих вимог кримськотатарського народу. Тому в січні 1974 р. Президія Верховної Ради СРСР мусила відмінити ст. 2 Указу Президії Верховної Ради від 27 березня 1956 р. та ст. 2 Указу від 28 квітня 1956 р., що забороняли грекам, вірменам, болгарам і кримським татарам повертатися в Крим на колишні місця проживання, звідки вони були вислані⁶¹.

Зменшення масштабів та інтенсивності петиційних кампаній кримських татар наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років збіглося з ширшим залученням міжнародних правозахисних організацій до боротьби за відновлення прав депортованого народу. Питання кримських татар зайняло помітне місце в діяльності Комітету прав людини, асоційованого з Міжнародною лігою прав людини в Нью-Йорку та Міжнародним інститутом людини в Страсбурзі, а також «Групи-73», асоційованої з Міжнародною організацією прав людини в Парижі, «Міжнародної амністії», Московської Гельсінської групи та ін. Дієву допомогу кримськотатарському національному рухові надавав Національний центр кримських татар в США і створений при ньому фонд «Крим». Його фінансовою основою стали добровільні пожертвування Ф.Юртера, І.Алтана, М.Алтана-Вату, А.Григоренка, Йє-Ченга, М.Константінідіса, А.Андропуло, А.Левітіна-Краснова, П.Литвинова, М.Севдіяра та інших осіб⁶².

Після XX з'їзду КПРС заявив про себе також єврейський культурний рух. У другій половині 1960-х він помітно посилювався⁶³. Сталося це внаслідок краху демократичних ілюзій і пошуку інших цінностей, які для лідерів руху стали цінностями національними. Стимулюючим чинником єврейського руху стали дві хвилі державного антисемітизму. Перша була пов'язана з розривом відносин СРСР з Ізраїлем у 1967 р. через арабо-ізраїльський конфлікт. Друга – у 1970–1980-х роках після Загальноєвропейської наради з безпеки та співробітництва, ухвали якої полегшили євреям репатріацію («алію») до Ізраїлю. Тоді ж близькосхідна криза, збройні арабо-ізраїльські конфлікти (в зазначений період СРСР підтримував арабські держави) стали підставою для засудження «міжнародного сіонізму» не тільки в теорії, а й у радянській політичній практиці. Одним з проявів тогочасного державного антисемітизму стали відмови євреям від'їжджати з СРСР. Чимало «відмовників» поповнили дисидентські лави.

За визначенням Н.Юхневої, характерною особливістю руху середини 1970-х років була поява так званої культурної течії. Засновники культурницького руху були орієнтовані на «алію», але в зв'язку з тим, що дозвіл на виїзд відкладався, перебування в становищі «відмовників» затягувалося на довгі роки, євреї стали приділяти багато уваги культурній діяльності. Остання започаткувалась як засіб існування в психологічно складних умовах «відмови». Поступово до руху приєднувалися інші групи єврейських активістів. Це сприятливо позначалося на розробці загальноконцептуальних засад єврейського національно-культурного руху другої половини 1980-х: «алія» та еміграція будуть продовжуватись, але протікати хвилюподібно, посилюючись і затухаючи; при цьому повинно вирі-

шуватися головне завдання – активізація національного життя, повернення до джерел, налагодження зв'язків зі світовим єврейством⁶⁴.

Отже, етнонаціональні процеси в Україні від кінця першої половини 1950-х до середини 1980-х років розвивалися вкрай суперечливо. Як і всі сфери суспільно-політичного життя, національна політика влади еволюціонувала від «відлиги» через реакцію і посилення русифікації до так званої перебудови. То був час формування і розвитку загальноукраїнського національного руху і рухів етнічних меншин. Посилення і поступова легалізація цих рухів робили їх чимдалі впливовішими чинниками суспільного життя.

НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ В СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ В УКРАЇНІ НА МЕЖІ 1980-Х – 1990-Х РОКІВ

Піднесення національних рухів у СРСР загалом і в Україні зокрема було безпосередньо пов'язане з загальною суспільною динамікою середини – другої половини 1980-х років. Саме тоді Радянський Союз постав перед вибором: розпочати реформи з метою модернізації адміністративної системи і прискорення економічному поступу або нічого не змінювати і змиритися з наростаючим відставанням від західних країн, які вступили в якісно нову стадію технологічного й інформаційного розвитку. Перевагу було надано першому варіанту. Гасла «перебудови», «прискорення», «нового мислення», проголошені новообраним Генеральним секретарем ЦК КПРС М.Горбачовим, вимагали глибоких змін як у зовнішній, так і у внутрішній політиці країни.

Намагання скоротити видатки на військові потреби разом із прагненням здобути доступ до передових західних технологій спонукало радянську владу до більш відкритої політики і певних ідеологічних поступок як на міжнародній арені, так і всередині країни. Відтак було підписано масштабний договір про роззброєння – ліквідацію американських та радянських ракет середньої дальності в Європі, договір про скорочення стратегічних озброєнь. Радянські війська залишили Афганістан. Почалося їх виведення зі Східної Європи, що призвело до краху тамтешніх комуністичних режимів, падіння «берлінської стіни» і об'єднання Німеччини. Розпалися Організація Варшавського договору та РЕВ. Перестала існувати «світова система соціалізму». Практично в усіх «гарячих точках» планети (Південна Африка, Близький Схід, Центральна Америка) почалося розблокування конфліктів. СРСР підтримав воєнну операцію широкої міжнародної коаліції проти Іраку. За кордоном розгорталася справжня «горбачовманія». Тим часом всередині СРСР, де загострювалася криза, погіршувалася економічна ситуація, а реформи були непослідовними, авторитет Горбачова стрімко падав, особливо у зв'язку з намаганнями приховати від суспільства катастрофічні масштаби аварії на Чорнобильській АЕС.

Чи не найбільшим позитивом внутріполітичної діяльності тогочасного режиму стала його лібералізація. На волю вийшли ряд політ'язнів. До публічної політичної діяльності повернувся, зокрема, академік А.Сахаров. Припинилося глушіння зарубіжних радіостанцій. Розпочався інформаційний бум, пов'язаний з ліквідацією так званих білих плям історії, поширенням сумної правди про події

минулого. Вперше в ідеологічній доктрині влади було задекларовано пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. Однак у реальну суспільну практику новації упроваджувалися вкрай повільно, передовсім через небажання змін з боку партійно-радянського керівництва на республіканському й інших рівнях. Тож суперечність між деклараціями і реальною політикою посилювала загальне невдоволення людей. Чи не найбільш гостро це виявилось в сфері міжнаціональних відносин, зокрема, в Україні.

Вияви національного самоусвідомлення з боку українців, кримських татар, німців, греків, євреїв чи громадян інших національностей все ще наштовхувалися на спротив влади. Перебудова та гласність започаткували пробудження національних рухів, а відсутність динамічних дій в реформуванні національного життя, вичікувальна позиція партійно-радянського апарату лише радикалізували ці рухи. Повернення до власної історії, посилення впевненості у можливості відродження національної державності формувало серед населення прагнення стати на шлях суверенного і самостійного розвитку.

Провідником загальноукраїнського відродження стала творча інтелігенція, зокрема, представлена Спілкою письменників України та її друкованим органом – газетою «Літературна Україна», Українською Гельсінською групою (з березня 1988 р. Українська Гельсінська Спілка – УГС), «Товариством Лева», неофіційним студентським об'єднанням «Громада», асоціацією «Зелений світ», Українським культурологічним клубом. Їх діяльність формувала усвідомлення необхідності створення потужної політичної альтернативи компартії. Такою альтернативою став Народний Рух України.

Установчий з'їзд НРУ відбувся у вересні 1989 р. Понад тисяча його делегатів представляли 1247 установчих первинних груп. Було прийнято Програму Народного Руху України за перебудову, якою проголошувався курс на політичне, економічне та культурне відродження республіки, наповнення її суверенітету реальним змістом шляхом радикальних перетворень у радянській федерації. Головними цілями діяльності Руху документ визначив сприяння відродженню людини як морально відповідальної особистості, національно-державне будівництво і перетворення України на демократичну правову державу, формування громадянського суспільства, наполегливу боротьбу проти політики денационалізації, створення необхідних умов для вільного розвитку і самозбереження українського народу, зростання його добробуту, духовне відродження української нації і сприяння всебічному розвитку мов і культур національних меншин, що проживають на території республіки, забезпечення прав і свобод людини, прав народу, соціальну справедливість, екологічну безпеку суспільства. Наголошувалося також на необхідності радикальної перебудови економіки України на засадах самостійності¹.

У Програмі зазначалося, що Рух підтримує принципи радикального оновлення суспільства, проголошені XXVII з'їздом КПРС, XIX Всесоюзною партконференцією. Тоді лєнінська національна політика ще протиставлялася «сталінській моделі тоталітарного псевдосоціалізму», висувалася ідея перетворення СРСР на «союз дійсно суверенних держав» на основі нового союзного договору. Отже, попервах Рух обстоював перетворення СРСР на конфедерацію рівноправних держав. Але вже тоді лідери УГС агітували за вихід України зі складу СРСР. Установчий з'їзд Руху прийняв ряд звернень до українського населення різних

національностей – «До українців, що проживають на території Української РСР і обрали своєю рідною мовою мову російську», «До всіх неукраїнців на Україні», «К русскому населению Украины», «Проти антисемітизму», «Заяву на підтримку прагнень кримськотатарського народу» та ін.

Якісно новий етап у діяльності Руху розпочався з моменту обрання в березні 1990 р. нового складу Верховної Ради України. Її депутатами стали понад 100 представників Демократичного блоку України, провідною силою якого був саме Народний Рух. Обранці від блоку стали ядром утвореної у Верховній Раді опозиції – Народної Ради.

Вибори показали, що позиції Руху сильні на Заході і слабші на Сході та Півдні республіки. У трьох західних областях: Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській Рух здобув повну перемогу. КПУ в радах цих областей опинилася в меншості. Після виборів Рух висунув більш радикальні вимоги: усунути компартію від влади, Україні вийти зі складу СРСР.

Нова політична лінія Руху була оформлена на других його зборах 25–28 жовтня 1990 р. У прийнятій тоді програмі було записано: «Запобігти національній катастрофі неможливо без зміни політичної системи, усунення монополії Комуністичної партії і утвердження політичного і економічного плюралізму»².

Незважаючи на суперечливі процеси в розвитку Народного Руху України, його діяльність в цілому сприяла посиленню уваги до проблем розвитку етнічних спільнот в Україні на державному рівні, стимулювала створення багатопартійності, заповнення політичного спектра головним чином партіями, опозиційними до Компартії України, які також пропонували своє бачення шляхів досягнення міжнаціонального порозуміння, створення умов вільного етнокультурного розвитку.

Важливою передумовою виникнення і розвитку нових політичних об'єднань в Україні було прийняття 24 жовтня 1990 р. Закону про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР. Ним скасовувалася ст. 6 про керівну роль Комуністичної партії, закріплювалися правові основи діяльності різних політичних партій України. При цьому заборонялося створення таких угруповань, які ставлять за мету зміну шляхом насильства конституційного ладу, порушення територіальної цілісності держави, розпалювання релігійної та національної ворожнечі (ст. 7). Велике значення мала зміна ст. 72, що проголосила верховенство законів республіки на території України, а також ст. 120, якою вимагалось обов'язкове виконання постанов і розпоряджень Ради міністрів УРСР на території республіки. Зміцненню впливу республіканської влади повинні були сприяти зміни у ст. 149, згідно з якою найвищий судовий контроль може здійснюватись лише Верховним судом Української РСР.

З прийняттям вказаних змін до Конституції УРСР не тільки посилювався процес незалежності республіки, а й прискорилося формування нових політичних рухів та партій, частина яких виникла на базі КПУ, яка на той час налічувала майже 3,3 млн членів і кандидатів у члени партії. Як і в цілому в КПРС, у Компартії України того часу сформувалася «Демократична платформа». У березні 1990 р. відбулася перша республіканська конференція «Демократичної платформи в КПУ».

Після XXVIII з'їзду КПРС (липень 1990 р.) в Києві відбулася спільна нарада координаційної ради партклубів України, депутатської групи Верховної Ради

УРСР «Демократична платформа в Компартії України» (тоді до її складу входив 41 депутат), делегатів ХХVIII з'їзду КПУ і КПРС, прихильників «Демплатформи». Нарада прийняла резолюцію, якою заявила про організований вихід із КПРС і оголосила про створення організаційного комітету з підготовки і проведення установчого з'їзду нової партії на базі «Демократичної платформи в Компартії України»³. З'їзд відбувся 1–2 грудня 1990 р. Після гострих дебатів було затверджено остаточну назву – Партія демократичного відродження України (ПДВУ)⁴. Програмні принципи ПДВУ, схвалені II з'їздом у червні 1991 р., декларували, що члени партії виступають за рівність громадян суверенної України, незалежно від їх раси, кольору шкіри, мови, національного чи соціального походження, за національну належність як предмет вільного самовизначення особи та вимагають відмови від її офіційної реєстрації, прагнуть бачити Україну спільним домом усіх націй, які її населяють⁵.

Національні відносини, шляхи розв'язання національних проблем знайшли відображення в програмах усіх новоутворених політичних партій. У квітні 1990 р. з'їзд Української Гельсинської Спілки (УГС) ухвалив рішення про саморозпуск і створення на її основі Української республіканської партії (УРП). У програмі УРП наголошувалося, що партія буде домагатися державної гарантії на національно-культурну автономію всіх «національних громадян України», підтримувати право кримських татар на повернення в організованому порядку до Криму і на політичну автономію в складі України, протидіяти розпалюванню міжнародній ворожнечі⁶.

Подібні гасла проголосила створена у квітні 1990 р. Українська християнсько-демократична партія (УХДП), програмні засади якої передбачали культурну автономію в межах України всіх національних меншин, їхнє право на свої церкви, школи та культурні осередки, що спиноло би процес русифікації цих меншин⁷.

У травні 1990 р. було задекларовано утворення Соціал-демократичної партії України (СДПУ), у декларації принципів якої однією із засад національної політики виокремлено положення про національне відродження українського народу та національний розвиток усіх народів, які проживають у республіці⁸. Водночас не згідна з основним змістом програми СДПУ фракція лівих заявила про створення самостійної Об'єднаної соціал-демократичної партії України (ОСДПУ), проголошуючи наміри боротися за федеративний устрій України на принципах демократичного соціалізму.

Влітку 1990 р. було створено Українську селянсько-демократичну партію (УСДП). Серед основних цілей партії називалися розбудова незалежної України з пріоритетами загальнолюдських цінностей над класовими у соціальній і політико-ідеологічній сферах, заборона переслідування особи з політичних, соціальних, расових, національних і релігійних мотивів, право відзначати національні і релігійні свята⁹.

Партія зелених України, створена на базі екологічної асоціації «Зелений світ» у вересні 1990 р., висловилася за визнання і гарантування прав меншин на вільний пошук нових форм громадського і культурного життя, забезпечення умов для розвитку всіх етносів та субетносів¹⁰.

На парламентську самостійну республіку та досягнення соціальної справедливості орієнтувалася Народна партія України (НПУ), створена восени 1990 р. В частині етнополітичних прав особи НПУ виступила проти насильства у виборі

мови спілкування та навчання, за право кожної людини здобувати освіту тією мовою, якою хоче навчатися вона сама¹¹.

З червня по листопад 1990 р. йшло формування Ліберально-демократичної партії України (ЛДПУ). В основі її програми стояли питання створення вільної і незалежної української республіки, яка гарантує національним меншинам право вільного розвитку. Партія декларувала підтримку діяльності усіх національно-культурних центрів та товариств¹².

Загальноцивілізаційні засади етнонаціональних відносин були закладені в текст програми Демократичної партії України (ДемПУ), утвореної наприкінці 1990 р. «Кожна людина від народження, – зафіксовано у програмних принципах ДемПУ, – набуває невід’ємних прав і свобод, які держава не може порушити або скасувати. Такими правами Демократична партія визнає право на життя, право на свободу, право на власність, право на змагання до щастя»¹³. ДемПУ виступала за повну реабілітацію депортованих і репресованих народів, відродження інтелектуального і духовного потенціалу української нації та національних меншин¹⁴.

Появою Соціалістичної партії України (СПУ), яка виникла після проголошення незалежності України в жовтні 1991 р. було, по суті, завершено політико-ідеологічне структурування партійного спектра України: визначилися його лівий, правий і центристський сегменти. Масштаби і суспільна впливовість кожного з них у наступному мінялися за рахунок нових партійних утворень. Спільною ж ознакою описаного етапу вітчизняного партійного будівництва було те, що, по-перше, переважна більшість партій виступали за набуття Україною реального суверенітету. По-друге, вони були нечисленні й неоформлені в багатьох відношеннях: в них безперервно йшла боротьба за лідерство, постійно змінювалися тактичні завдання. По-третє, програми практично всіх новостворених партій носили великою мірою популістсько-пропагандистський характер і мало нагадували програми дієвих практичних заходів, у тому числі в царині етнонаціональних відносин. Значною мірою це зумовлювалося особливостями часу і ситуації в тогочасній Україні, мало наслідком політичну переорієнтацію і розколи партій у майбутньому, модифікацію їх програмових засад і тактики діяльності стосовно суспільства в цілому та етнонаціональної сфери зокрема.

Одночасно з утворенням загальноукраїнських політичних партій виникали також регіональні суспільно-політичні рухи. Більшість з них, як правило, на Сході і на Півдні, головними завданнями своєї діяльності ставили недопущення дерусифікації – українізації російськомовного населення. Такими були суспільні об’єднання «Інтеррух Донбасу», «Демократичний рух Луганщини», «Демократичний союз Новоросії», ряд суспільно-політичних утворень російськомовного населення Криму та ін. Аналіз їхніх програмних положень дозволяє дійти висновків, що під прапором обстоювання статусу російської мови як другої державної більшість лідерів і менше загал учасників цих рухів і організацій ставали в умовах наближення неминучого розпаду СРСР на позиції сепаратизму і політичної ностальгії за «єдиною та неподільною». Їх нечисленність, організаційна аморфність і короткотривале існування в часі (до середини 1990-х років вони майже всі розпалися) свідчать, по-перше, про штучність утворення таких рухів і об’єднань, по-друге, про життєвість ідеї суверенітету й цілісності держави в свідомості переважної більшості населення поліетнічної України, яке в цілому не підтримало сепаратистських і реінтеграційних устремлінь.

Тим часом формування нових політичних партій продовжувалося, демонструючи, з одного боку, зростання політизації частини суспільства, а з другого – гіпертрофію політичних амбіцій її окремих представників. Більшість партій виявилися маловпливовими і нечисленними такою мірою, що навіть дискредитували саму ідею багатопартійності як таку.

Процеси формування національно-державницьких настроїв в Україні та в інших республіках СРСР турбували центральну партійно-радянську владу. У платформі КПРС «Національна політика партії в сучасних умовах», прийнятій на пленумі ЦК КПРС 20 вересня 1989 р., було поставлено завдання чітко окреслити компетенцію і взаємні обов'язки Союзу і республік. Платформа визначила й основні підходи до вирішення цього завдання. Їх було конкретизовано в Законі СРСР від 26 квітня 1990 р. «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації».

Проте динаміка подій не дала можливості цей Закон реалізувати. Потяги суверенізації рухалися набагато швидше доцентрових потуг. Національне відродження України, стимульоване діяльністю НРУ та інших політичних новоутворень демократичного спрямування, стало головним рушієм ухвалення Верховною Радою в липні 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. В ній, зокрема, зазначалося: «Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах»¹⁵. Всім «національностям, що проживають на території Республіки», гарантувалося право їх вільного національно-культурного розвитку¹⁶.

Посиленню національно-культурного руху сприяло прийняття 26 жовтня 1989 р. Верховною Радою України Закону «Про мови в Українській РСР». Ст. 2 закону оголошувала українську мову державною. Мовами міжнаціонального спілкування було названо українську, російську та інші мови. Гарантувалося використання й розвиток мов всіх народів, які проживають в Україні, право громадян користуватися своєю національною або будь-якою іншою мовою. Громадянам надавалася можливість звертатися до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій українською чи іншою мовою, прийнятною для сторін. Заборонялися будь-які привілеї чи обмеження громадянських прав за мовною ознакою, а також мовна дискримінація. Передбачалось, що за публічне приниження чи зневажання, невмісне спотворення української або інших мов в офіційних документах і текстах, створення перешкод і обмежень у користуванні ними, проповідь ворожнечі на мовному ґрунті має наставати правова відповідальність¹⁷.

У рамках положень Закону «Про мови в Українській РСР» почала зазнавати певних змін мовно-культурна політика в Україні. Згідно з постановою Ради міністрів УРСР № 302 від 7 грудня 1989 р., було розроблено «Державну програму розвитку української мови і інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року». Вже в 1989 і 1990 рр. було створено 297 шкіл і в них 388 класів, в яких

поглиблено вивчалася українська мова, відповідно – 199 шкіл і в них 271 класів – українська література, 177 шкіл з 243 класами з поглибленим вивченням історії України. Активізувалася робота Товариства української мови ім. Т.Г.Шевченка. Вперше після «українізації» («коренізації») 1920-х років було порушено питання про відновлення шкіл з грецькою, болгарською, єврейською мовами навчання. В практичну площину переводилось навчання понад 12 тис. громадян на 711 факультативах болгарською, угорською, польською, чеською, новогрецькою, кримськотатарською, гагаузькою, єврейською мовами¹⁸.

У більшості вузів були організовані факультативні курси з вивчення української мови як для викладачів, так і для студентів, а в деяких вузах Києва, Житомира, Львова, Чернівців, Ужгорода, Сімферополя – також мов інших національностей.

Для розширення викладання у вузах спеціальних дисциплін українською мовою було розпочато роботу з інформаційно-методичного забезпечення такого викладання (видання підручників, проведення конкурсів навчальних посібників для самостійного вивчення дисциплін українською мовою). Почали працювати науково-методична комісія з українознавства, авторські колективи з розроблення термінологічних словників. Втричі збільшено сукупний тираж літератури українською мовою. Майже 60–70% видань 1990 р. було заплановано як україномовні. 50% навчальних посібників також мали вийти українською¹⁹.

Друга половина 1980-х років відзначилася найбільшою результативністю кримськотатарського національного руху. З весни 1986 р. практично припинилися судові переслідування організаторів боротьби та почалося звільнення раніше засуджених. У грудні 1986 р. був достроково звільнений один з лідерів руху М.Джемільов²⁰. Активізувалися мітинги та демонстрації татар безпосередньо в Криму. На основі наявних ініціативних груп почали організаційно оформлюватися перші політичні організації кримськотатарського народу. Все це готувало реальне підґрунтя для переходу у практичну площину питання про повернення депортованого народу на батьківщину. За січень–травень 1988 р. до Криму в'їхало 4183 кримські татари²¹.

У 1989 р. новообрана Верховна Рада СРСР і створена на нових засадах союзна Рада міністрів, а також українські законодавчі органи винесли ряд ухвал стосовно долі кримськотатарського народу. На всесоюзному рівні це були: Декларація Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, підданих насильницькому переселенню, та забезпечення їх прав» (14 листопада 1989 р.), постанова Верховної Ради СРСР «Про висновки і пропозиції з проблем радянських німців та кримськотатарського народу» (28 листопада 1989 р.), висновки та пропозиції Комісії з проблем кримськотатарського народу (листопад 1989 р.), постанови Ради міністрів СРСР «Про утворення Державної комісії з проблем кримськотатарського народу» (29 січня 1990 р.) та «Про першочергові заходи по вирішенню питань, пов'язаних з поверненням кримських татар в Кримську область» (11 липня 1990 р.), постанова Ради Національностей Верховної Ради СРСР «Про хід здійснення першочергових заходів, пов'язаних з поверненням кримських татар в Кримську область» (1 листопада 1990 р.), ухвалена 7 березня 1991 р. постанова Верховної Ради СРСР про відміну законодавчих актів у зв'язку з Декларацією Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 р. «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, підданих

насильницькому переселенню, та забезпечення їх прав», постанова Кабінету міністрів СРСР «Про організоване повернення кримських татар в Кримську АРСР та гарантії щодо їх влаштування» (24 липня 1991 р.).

Отже, наприкінці так званої перебудови депортований народ домогся від комуністичної влади права на повернення до Криму. Юридичні перешкоди на шляху репатріації були зняті і для кримських татар, і для інших депортованих за національною ознакою. На час набуття чинності Закону України «Про громадянство» (13 листопада 1991 р.) до Криму прибули 146,8 тис. осіб кримсько-татарської національності. Для більшості тих, хто на той час ще перебували за межами України, труднощі з набуттям українського громадянства створили певні ускладнення, але не стали гальмом.

Масова репатріація кримськотатарського народу збіглася в часі з суверенізацією України – процесом, який у Криму вирізнявся специфічними щодо всієї держави рисами. Найбільш прикметною серед них було збереження в місцевій владі більш потужних, ніж деінде впливів комуністів і лобістів великодержавницьких російських інтересів. Спільне утворення автономії в Криму на початку 1991 р. – напередодні очевидного швидкого розпаду СРСР – небезпідставно оцінюють як захід з формування фактора тиску на майбутню незалежну Україну, а також вірогідну спробу взагалі утримати її від самостійницького вибору, як значною мірою продукт московських інтриг, намагання зміцнити в політико-правовому відношенні проросійські сили в Україні, які не бажали змиритися з її незалежністю²². Ця ситуація суттєво впливала на характер репатріації і облаштування на батьківщині кримських татар, на взаємини між ними та кримською і всеукраїнською владою. На перебігові цих взаємини позначилися розбіжності всередині кримськотатарського національного руху – між Організацією кримськотатарського національного руху (ОКНР) і Національним рухом кримських татар (НРКТ).

На початковому етапі різниця між їхніми програмами не мала стратегічних суперечностей і обидві вони орієнтувалися на масову репатріацію кримських татар та утворення кримської національної державності²³. ОКНР відіграла провідну роль в проведенні в червні 1991 р. в Сімферополі Курултая кримськотатарського народу, який створив представницький орган – Меджліс. 28 червня 1991 р. Курултай прийняв «Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу».

Курултай висловився проти визнання відновленої на референдумі 20 січня 1991 р. Кримської АРСР, виходячи з того, що вона відновлювалась не як національно-територіальне утворення, а як адміністративно-територіальна одиниця. Цей акт розцінювався як спроба юридичного закріплення результатів депортації²⁴.

На рубежі 1980-х – 1990-х років посилювався єврейський національний рух, кульмінацією якого став I з'їзд єврейських організацій і громад СРСР у грудні 1989 р.²⁵ В Україні на цей час діяло близько двадцяти об'єднань громадян єврейської національності. Товариства єврейської культури були створені у Львові, Києві, Одесі та інших містах. Відкривалися синагоги. У зв'язку із 130-річчям з дня народження Шолом-Алейхема на будинку, де він мешкав, було встановлено меморіальну дошку. Товариства створювали музичні і спортивні колективи, організовували вивчення івриту, започаткували власні видання, виступали з про-

тестами проти антисемітизму. Активісти культурно-просвітницьких товариств пропагували єврейську історію, організовували увічнення пам'яті жертв Голокосту, закладали підвалини українсько-єврейського діалогу.

З'їзду єврейських організацій і громад СРСР передували всесоюзні конференції, засідання «круглих столів», наукові наради тощо, які сприяли розробці концепції єврейського національного руху. Вихідним положенням стала теза про євреїв в СРСР як частину єврейського народу. Разом з тим паралельно висувалась як провідна ідея про євреїв як самостійну спільність, доля якої не може вирішуватися в рамках дилеми «алія (еміграція) – асиміляція». Ставилось завдання пошуку оптимальної моделі розвитку та існування єврейської культури в СРСР. Після з'їзду інтенсифікувався процес створення нових єврейських організацій, розширення напрямів їх діяльності. На другий з'їзд, що розпочав роботу 19 січня 1991 р., зареєструвались представники 239 організацій з 86 міст. За їхньої ініціативи в республіці відкривались єврейські школи, єврейські спеціалізації у середніх і вищих навчальних закладах, єврейські театри. Вийшли перші статті та книжки з питань юдаїки. Створювались нові єврейські музично-вокальні колективи. В 1991 р. на державному рівні відбулися заходи з вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, а також інших місць масових розстрілів євреїв нацистами.

У червні 1991 р. у Києві відбулася Міжнародна наукова конференція «Проблеми українсько-єврейських відносин». Серед її учасників були фахівці з національних відносин, народні депутати, діячі культури і мистецтв, фахівці з ФРН, Канади, Ізраїлю та інших країн. В підсумковому документі конференції висловлювалась переконаність у тому, що справа відродження і майбутнє єврейського життя, єврейської культури в Україні невіддільні від справи відродження української культури та українського народу, всіх національностей, які живуть в Україні. Євреїв та жителів України всіх національностей було закликано до солідарності у «нашій спільній справі – побудові суверенної демократичної України, нашого спільного демократичного дому»²⁶. Однак у 1989–1991 рр. збільшилася кількість євреїв, що виїжджали з України до США, Німеччини, Ізраїлю²⁷.

Кінець 1980 – початок 1990-х років став етапним і для інших національних груп населення України. Реальне етнічне відродження, політизація етносів і етноменшин виявилися в утворенні низки національно-культурних товариств та активізації їх діяльності. У липні 1988 р. виникло Польське культурно-освітнє товариство. В лютому 1989 р. розпочало роботу Закарпатське обласне товариство угорської культури, яке, по суті, стало загальнореспубліканським (зі 170 тис. радянських громадян угорської національності 158 тис. мешкало на Закарпатті). Республіканський культурний центр тюркомовних народів був створений в квітні 1989 р. У вересні 1989 р. відбулась установча конференція Українського республіканського суспільно-політичного і культурно-освітнього товариства радянських німців «Відродження». В період від листопада 1989 до кінця 1990 рр. почали діяти Регіональне товариство радянських греків, Українське республіканське товариство російської культури “Русь”, Чехословацьке республіканське культурно-освітнє товариство. Координацію дій культурно-освітніх товариств і матеріальну допомогу їм було покладено на створену в 1990 р. Раду національних товариств Української РСР²⁸.

Тим часом національно-культурні товариства не оминув і загальний процес політизації суспільних відносин. Так, Товариство угорської культури Закарпаття

від самого свого початку помітно впливало на перебіг виборів та інших політичних процесів у регіоні. Воно стало чи не найактивнішим пропагандистом ідеї угорської національно-територіальної автономії. Зокрема, на пленумі Берегівської районної організації ТУКЗ, що відбувся 3 вересня 1989 р., обговорювався проєкт платформи ЦК КПРС «Національна політика партії на сучасному етапі». За результатами було ухвалено ініціювати утворення угорського автономного округу на базі Берегівського району, просити райраду підтримати цю ініціативу та «надати всебічну допомогу з всенародного районного обговорення», «спільно проводити ці заходи, надаючи особливого значення інтернаціональному вихованню при обговоренні даного питання»²⁹. Вчинене трохи пізніше офіційне звернення президії Берегівської районної організації ТУКЗ до центральної республіканської влади з пропозицією утворити угорську автономію в межах району неоднозначно сприйняли угорці, що мешкали в інших місцевостях краю. Це засвідчили, зокрема, відгуки на подію в місцевій пресі. Так, Е.Ковач на шпальтах «Закарпатської правди» виступив проти такої автономії, яка не враховує інтереси угорського населення інших районів області³⁰.

Товариство румунів Закарпаття ім. Дж.Кошбука з часу заснування також ставило різномасштабні політичні завдання – від утворення представниками румунських сіл національної ради, яка б опікувалася соціальними і культурними перетвореннями на відповідних територіях, до організації окремого румунського адміністративно-територіального району. Однак на реалізації саме цих намірів актив товариства не став наполягати через загострення політичних суперечностей між найбільшими об'єднаннями національних товариств області³¹.

Вже на установчому зібранні Товариства карпатських русинів окремі його організатори говорили про те, що в області русинам не дають можливості працювати на керівних постах, на які призначають «гастролерів», про необхідність брати активну участь у політичній діяльності і допомагати русинам обіймати керівні посади та ін. Зібрання ухвалило звернення до населення Закарпатської області. Червоною ниткою в його тексті проглядала ідея окремішності русинів щодо української нації: «Русини жили і продовжують жити на нашій території, діти наші народжуються русинами», «русини ні в процесі тисячолітньої еволюції, ні під тиском тисячолітньої насильницької денаціоналізації не стали іншим народом, залишилися русинами»³².

29 вересня 1990 р. розширене правління ТКР одногосно ухвалило «Декларацію Товариства карпатських русинів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки». Йшлося саме про «повернення», хоча насправді територія краю автономно-республіканського статусу ніколи раніше не мала. В офіційних документах «Підкарпатську Русь» часів її автономії визначали як автономну територію, або територію, що матиме найширшу автономію, сумісну з цілісністю держави (Чехословацької).

У Декларації правління ТКР заявлялося також про незаконність вчиненої «Сталінім і його оточенням» «ліквідації в центрі Європи суверенної держави» та про «бажання корінного населення нинішнього Закарпаття щодо відродження своєї національності і статусу автономної республіки». Текст містив звернення до Президента СРСР М. Горбачова, Президії ВР СРСР та Верховної Ради СРСР з клопотанням відмінити Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. про перетворення Закарпатської України в Закарпатську область як такого, що

суперечить міжнародному праву і Конституції СРСР, і замість нього прийняти новий Указ про перетворення Закарпатської України в автономну республіку Підкарпатська Русь. У жовтні Декларацію було опубліковано в щотижневику Ужгородського міськвиконкому «Карпатський край» та щомісячнику «Отчий храм», що видавався ТКР³³.

Попри малотиражність згаданих видань, Декларацію помітили. Порушені в ній питання стали предметом широкої дискусії у місцевих ЗМІ. Особливо після того, як проти неї різко виступили активісти НРУ, а в листопаді того ж 1990 р. було оприлюднено Заяву тринадцяти керівників громадських, політичних та науково-освітніх організацій. Ті писали, що не заперечують «русинства як історико-культурного етапу в розвитку українського народу». Проте вважають Декларацію ТКР антинауковою, а її авторів такими, що «ніяк не хочуть рахуватися з тим процесом спонтанного українського національного самоусвідомлення народних мас, який вони пройшли». Однак ще до появи вересневої 1990 р. Декларації ТКР викладені в ній оцінки і гасла популяризувалися на шпальтах обласної компартійної преси. Надто відтоді, як 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України.

Друкований орган Закарпатського обкому Компартії України – «Закарпатська правда» – у випусках за 14, 15 та 16 серпня 1990 р. опублікував низку матеріалів, в яких обстоювалася позиція окремішності русинів щодо українців. Серед цих матеріалів була і стаття члена правління ТКУ В.Федишинця «Я – русин, мій син – русин». Втім, появі цього допису передувала низка концептуально відмінних публікацій. Їх авторами були науковці П.Чучка, В.Мельник, Ю.Балега, О.Мишанич та інші, які послідовно аргументували спільність етногенезу закарпатських русинів і українців на схід від Карпат, пояснювали походження етнонімів «русини» та «українці»³⁴.

Отже, на зламі 1980-х – 1990-х років культурне русинство в Закарпатті продемонструвало виразну тенденцію політизації. Формувався феномен так званого політичного русинства в його осучасненій версії. Сутнісний зміст цієї версії становлять намагання ідеологічно відокремити корінне населення краю з його регіональною русинською самосвідомістю від решти етноукраїнського загалу, а отже, домогтися адміністративно-політичного або й державно-політичного самовизначення краян русинського походження як окремого народу, нації. Русинська ідентичність розглядається «політичними русинами» як легітимація їхнього виняткового права на управління регіоном, розпорядження його природними та іншими соціально-економічними ресурсами і людським потенціалом. Політичне русинство як закарпатську версію периферійного націоналізму, його природу і причини детально аналізували О.Майборода, М.Макара, І.Мигович, О.Мишанич, М.Панчук та ін.³⁵

23 лютого 1991 р. Президія Верховної Ради УРСР розглянула висновки Комісії з питань культури та духовного відродження «Про стан роботи органів державного управління по створенню умов для розвитку культур національних меншин України». На той час в Україні діяло 87 національно-культурних товариств, у тому числі 22 єврейських, 8 російських, 8 польських, 6 болгарських, 5 вірменських, 4 грецьких, 3 німецьких, по 2 кримськотатарських, караїмських, молдавських і румунських. У різних областях і містах України відновилась діяльність національних професійних і самодіяльних театральних-концертних ор-

ганізацій і колективів, газет, відроджувалися традиційні для етносів вірування і релігійні громади. В ефірі з'явилися теле- і радіопередачі національними мовами. У республіканських видавництвах «Веселка», «Радянська школа» та інших збільшився випуск двомовних книг для дітей, почали друкувати підручники для національних шкіл. Позитивно оцінюючи наведені факти, Президія Верховної Ради України звернула увагу і на проблемні питання. Наголошувалося, що робота з організаціями національних меншин не мала системного характеру, проводилася без належного наукового обґрунтування і прогнозування, поза увагою залишалися культурологічні інтереси народностей, які не мають етнічно близьких їм державних утворень за межами республіки, була визнана недостатньою матеріальна, фінансова, методична та кадрова допомога товариствам. У рішеннях Президії вказувалося на доцільність утворення Державного комітету УРСР у справах національностей і давалося доручення уряду розробити більш дієву програму сприяння розвитку культур національних меншин України³⁶.

Отже, межа 1980–1990-х років увиразнила тенденції прискореного духовного відродження і суспільної активізації загальноукраїнського національного демократичного руху, а також рухів національних меншин і їх політизації. Демократичні зміни, поява нових політичних партій, нові пріоритети в діяльності Верховної Ради, надії національних груп на покращання умов задоволення їх культурних і соціально-економічних потреб та інтересів спонукали поліетнічний український загал до масової підтримки ідеї незалежності України.

ПОСИЛАННЯ ДО РОЗДІЛУ V

Зміни в етнічній структурі населення та особливості державної національної політики в Україні у 1945–1953 рр.

- 1 Сталін Й. Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу / Пер. з 5-го російського видання. – К., 1952. – С.183-184.
- 2 Див.: Бугай Н.Ф. Депортація народів Крима: Документи, факти, коментарии. – М., 2002. – С.93; Чирко Б. Німці // Етнічні спільноти України: Довідник. – К., 2001. – С.82-83.
- 3 Національні меншини України у XX столітті. – С.211-212.
- 4 Див.: Бугай М.Ф. Депортація населення України (30–50-ті роки) // Укр. іст. журн. – 1990. – №11. – С.20.
- 5 Винниченко І. Україна 1920–1980-х: Депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С.50.
- 6 Там само. – С.115.
- 7 Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях, 30–50-ті роки XX століття (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995. – С.79.
- 8 Там само. – С.80.
- 9 Національні відносини в Україні у XX ст.: 36. документів і матеріалів. – К., 1994. – С.271-272.
- 10 Ярош Б.О. Назв. праця. – С.80.
- 11 Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Кн.1. – К., 1993. – С.190-191.
- 12 Баран В. Україна 1950–1960 рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С.410-411; Земсков В.Н. ГУЛАГ (історико-соціологічний аспект) // Соціологіч. дослідження. – 1991. – №6. – С.7, 8.
- 13 Національні відносини в Україні у XX ст. – С.328.
- 14 Винниченко І. Назв. праця. – С.82.
- 15 Там само. – С.71.

- 16 Національні відносини в Україні у ХХ ст. – С.256.
- 17 Там само. – С.257.
- 18 Винниченко І. Назв. праця. – С.66.
- 19 Білас І.Г. Назв. праця. – С.220.
- 20 Письмо начальника управління при СМ УССР по делам евакуации Б.Иванова в ЦК КП(б)У зам. зав. сельхозотделом т. Варшавскому. 15.01.46 // ЦДАГО України. – Ф.І. – Оп.23. – Спр.2607. – Арк.3.
- 21 Письмо МГБ СССР. 06.08.46 г. Совершенно секретно. В СМ СССР т. Берия Л.П. Подписано В.Абакумовым // Там само. – Спр.2606. – Арк.97.
- 22 Справка. Эвакуация украинского населения из Польши и польских граждан с территории УССР по состоянию на 25.05.46 г. Адресована ЦК КП(б)У и лично секретарю ЦК Д.Коротченко. Подписана нач. управления при СМ УССР по делам эвакуации И.Русецким // Там само. – Ф.І. – Оп.23. – Спр.2609. – Арк.267.
- 23 Винниченко І. Назв. праця. – С.65.
- 24 Відсотки розраховані за даними: Винниченко І. Україна 1920–1980-х: Депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С.67.
- 25 Див.: Кучер В., Дробот І., Виговський М., Сушко О., Чернега П. ОУН–УПА і українське питання: погляд із сьогодення. – К. – 1997. – С.53.
- 26 Справка о переселении украинцев, белорусов и русских из Чехословакии и чехов и словаков из Украины. 10.04.47 г. Подготовлена сельхозотделом ЦК КП(б)У // ЦДАГО України. – Ф.І. – Оп.23. – Спр.4352. – Арк.27.
- 27 Довідка про господарське влаштування українського населення, що переселилося з території Чехословаччини в СРСР. 19.11.55 р. Адресована ЦК КПУ. Підписана зам. Начальника Головного управління оргнабору і переселення при РМ УРСР С.Костюченко // ЦДАГО України. – Ф.І. – Оп.24. – Спр.4072. – Арк.41.
- 28 Докладная записка о проекте постановления СНК СССР. Адресована зам. председателя СНК СССР Л.Корниец. Подписана зам. наркома ВД Украины В.Дятловым // ЦДАГО України. – Ф.І. – Спр.2620. – Арк.17, 18.
- 29 Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 1996. – С.268.
- 30 Грицак Я. Назв. праця. – С.268; ЦДАГО України. – Ф.І. – Оп.23. – Спр.4352. – Арк.27.
- 31 Терлюк І. Розселення й проблема соціального становища росіян Західної України // Укр. варіанти. – 1997. – №1. – С.43.
- 32 Божеску А. Трагедія депортованих румунів Буковини // Міжнародний конгрес Злагода. – 2002. – №1 (лютий). – С.12.
- 33 Мигович І., Гранчак І. Угорці в Україні // Віче. – 1998. – №7. – С.147.
- 34 Див.: Товт М. Депортація угорців Закарпаття в 1944 році // Міжнародний конгрес Злагода. – 2002. – №1 (лютий). – С.12.
- 35 ЦДАГО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.3375. – Арк.198-199.
- 36 Справки управления по проверке партийных органов ЦК КП(б)У, СМ УССР и МВД УССР по вопросам переселения населения из области в область, из УССР в восстановленные области СССР. 1947 г. // ЦДАГО України. – Ф.І. – Оп.30. – Спр.4349. – Арк.1, 2, 3.
- 37 Там само. – Спр.595. – Арк.11, 12-13.
- 38 Див.: ЦДАГО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.3375; 4548; 4568; 6303; 8339; Оп.8. – Спр.220, 229.
- 39 Див., напр.: ЦДАГО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.8321; 8339; Оп.8. – Спр.206, 219, 20, 229, 2623, 2624.
- 40 Грицак Я. Назв. праця. – С.268.
- 41 Там само. – С.267.
- 42 Ярош Б.О. Назв. праця. – С.111.
- 43 Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993. – С.605.
- 44 Грицак Я. Назв. праця. – С.274; Коваль М. ОУН-УПА: між «третім рейхом» і «сталінським тоталітаризмом» // Укр. іст. журн. – 1994. – №2. – С.98.
- 45 Національні відносини в Україні у ХХ ст. – С.285-286.
- 46 Див.: Кучер І., Дробот І., Виговський М., Сушко О., Чернега П. Назв. праця. – С.33.
- 47 Див.: Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1982. – Т.9. – С.219-221.
- 48 Там само. – С.243-244.

- 49 Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С.263.
- 50 Шаповал Ю.І. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – С.46-47.
- 51 Національні відносини в Україні у XX ст. – С.319-320.
- 52 Там само.
- 53 Там само. – С.291-296.
- 54 Грицак Я. Назв. праця. – С.271.
- 55 Пам'ятати заради життя. – К., 1993. – С.13-14.
- 56 Ярош Б.О. Назв. праця. – С.142.
- 57 ЦДАГО України. – Ф.І. – Оп.30. – Спр.2403. – Арк.1, 3, 30.
- 58 Красножон Н.Г. Шкільна освіта національних меншин України (1944-1953) // Наук. записки ІПіЕНД. – Вип.14. – К., 2000. – С.112.
- 59 Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С.220.
- 60 Панчук М., Котигоренко В. Національні аспекти десталінізації режиму // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М.Хрушова на XX з'їзді КПРС): Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України (26 лютого 1996 р.). – К., 1997. – С.58, 59.

Етнічні та етнополітичні зміни в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х роках

- 1 Загробська А.Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР. – К., 1974. – С.24-25.
- 2 Онищенко В.В., Поповкин В.А. Комплексное исследование миграционных процессов. – М., 1973. – С.40-44.
- 3 Ісип Є. Формування діаспор балканських народів на півдні України // Українська діаспора. – К.; Чикаго, 1993. – С.149-152.
- 4 Див.: Доповідна записка першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про емігрантські настрої серед частини єврейського населення УРСР. Підписали: Г.Крючков, І.Орел, Д.Опанасюк, І.Пересаденко, В.Цветков // ЦДАГО України. – Ф.І. – Оп.25. – Спр.699. – Арк.5-6, 12-13.
- 5 Див.: Справка Министерства внутренних дел УССР в ЦК КПУ (Комиссии по внешнеполитической пропаганде и контрпропаганде) «О работе органов внутренних дел республики по нейтрализации эмигрантских настроений среди отдельных советских граждан» (Подпись: Зам. министра В.Дурдинец) // ЦДАГО України. – Ф.І. – Оп.25. – Спр.3193. – Арк.77.
- 6 Демографическое развитие Украинской ССР (1959-1970 гг.). – К.: Наук. думка, 1977. – С.157; Воспроизводство населения в условиях развитого социализма (на примере Украинской ССР). – К.: Наук. думка, 1978. – С.187.
- 7 Підраховано за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М.: Госстатиздат, 1963. – С.178.
- 8 Підраховано за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. – Т.IV: Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – М.: Статистика, 1973. – С.180.
- 9 Найповніше уявлення про рівень і якість наукового осмислення матеріалів переписів населення радянської доби та історіографію результатів наукового пошуку в контекстах заявленої теми дають книги: Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. – К., 1965. – 136 с.; Його ж: Развитие межэтнических связей на Украине: Историко-этнографический очерк. – К., 1975. – 275 с.; Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К., 1998. – 176 с.; Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001.
- 10 Котигоренко В.О. Динаміка етнічного складу населення України повоєнних років. Факти без коментарів // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень НАН України. – 1999. – Вип.9. – С.180-182; Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (за матеріалами переписів) // Людина і політика. – 2003. – №2 (26). – С.12-24.
- 11 Статистичні дані, що наводяться в наступному сюжеті, а також ті, які використовувалися для обрахування числових параметрів етнодемографічних та етномовних показників, представлені у таблицях і порівнюваних у тексті, містяться у виданнях: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М., 1963. – С.168-173; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. – Т.IV: Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – М., 1973. – С.152-157; Численность и

- состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. – М., 1984. – С.102-107; Національний склад населення України. – Ч.1: За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. – К., 1991. – С.4-5, 15-32; Національний склад населення України та його мовні ознаки: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – С.14-125.
- 12 Відомості З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР. – 1989. – №25. – С.31.
- 13 Підраховано за показниками: Розподіл населення найбільш численних національностей України за територією проживання: За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року) // Інформац. бюл. Міністерства України у справах національностей, міграції та культурів. – 1995. – №2. – С.46-53.
- 14 Див.: Рудницька Т. Етнічні особливості соціально-професійного галузевого та кваліфікаційного складу зайнятого населення України // Філософ. і соціол. думка. – 1996. – №1-2. – С.111-133; Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденція соціальних змін. – К., 1998. – С.130, 139.
- 15 Национальный состав руководителей предприятий и организаций промышленности, сельского хозяйства, транспорта, связи, строительства на 1 января 1989 г. // Аргументы и факты. – 1990. – №2 (13–19 января).
- 16 Рудницька Т. Етнічні спільноти України... – С.54-55.
- 17 Там само. – С.134.
- 18 XX съезд Коммунистической партии Советского Союза: Стенограф. отчет. – Т.2. – М., 1965. – С.313-314.
- 19 Панчук М., Котигоренко В. Національні аспекти десталінізації режиму // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М.Хрущова на XX на з'їзді КПРС): Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України (26 лютого 1996 року). – К., 1997. – С.58-62.
- 20 Там само.
- 21 Періодичні видання УРСР. Газети 1917–1960. – Х., 1965. – С.562-577.
- 22 Періодичні видання УРСР. 1951–1960. Журнали. – Х., 1964.
- 23 Баран В. Назв. праця. – С.226.
- 24 Там само. – С.229.
- 25 Грицак Я. Назв. праця. – С.291.
- 26 Там само. – С.289-290.
- 27 Див. Національні відносини в Україні у XX ст. – К., 1994. – С.440-442.
- 28 Рекомендації всесоюзної науково-практичної конференції «Російська мова – мова дружби і співпраці народів СРСР». Ташкент, 29 травня 1979 року.
- 29 Бадзьо Ю. Право жити: Україна у складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. – К., 1996. – С.341.
- 30 Національні відносини в Україні у XX ст. – С.441, 442.
- 31 Лісовий В. Проблема двомовності // Сучасність. – 1999. – №9. – С.142-143.
- 32 Нагорна Л. Проблема двомовності в Україні // Людина і політика. – 2003. – №6. – С.4.
- 33 Див. про це: Котигоренко В. Про цивілізаційне дослідження етнонаціональних процесів // Наук. записки Ін-ту нац. відносин і політології НАН України. – Вип.1. – К., 1997. – С.65-79; Михальченко М. Українська регіональна цивілізація // Політ. менеджмент. – 2003. – №1. – С.19-28.
- 34 Бебик В.М. Що ж ми за люди, українці? // Філософ. і соціолог. думка. – 1992. – №6 – С.27.
- 35 Див. детальніше: Котигоренко В.О. «Кримський вузол» як варіант тристороннього конфлікту: Київ–Сімферополь–ОКНР у пошуках компромісу // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень НАН України. – 2000. – Вип.13. – С.27-28; Його ж: Політичні причини етноконфліктних ситуацій у спектрі кримського досвіду // Там само. – 2002. – Вип.21. – С.151-167.
- 36 Козлов В.И. Национальности в СССР: Этнодемограф. обзор. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 1982. – С.298.
- 37 Баран В. Назв. праця. – С.143.
- 38 Там само.
- 39 Про дисидентський рух в Україні детально див.: Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995.
- 40 Бекірова Г. Кримськотатарський національний рух... – С.71.
- 41 Див.: Бекірова Г. Крымскотатарская проблема в СССР (1944–1991)... – С.49-59.
- 42 Алексева Л.М. Крымскотатарские движения за возвращение в Крым // Кримські студії. – 2000. – №5/6. – С.5.

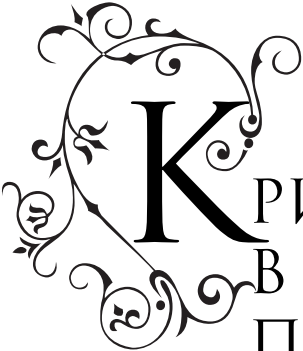
- 43 Кримські татари. 1944–1994.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К.: Рідний край, 1995. – С.56-59.
- 44 Див.: Бугай Н.Ф. Указ. соч. – С.192-193.
- 45 Кримські татари. 1944–1994. – С.20.
- 46 Бажан О., Данилюк Ю. XX з'їзд КППРС в долі кримських татар // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М.Хрущова на XX з'їзді КППРС). – К., 1997. – С.122-123.
- 47 Там само.
- 48 Кримські татари. 1944–1994. – С.22.
- 49 Бажан О., Данилюк Ю. Назв. праця. – С.123-124.
- 50 Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – Вильнюс; М., 1992. – С.95.
- 51 Губогло М., Червонная С. Крымскотатарское национальное движение. – Т.1: История. Проблемы. Перспективы. – М., 1992. – С.184-185.
- 52 Алексеева Л. Крымскотатарское движение за возвращение на родину // Кримські студії. – 2000. – №5-6. – С.6-7.
- 53 Там же. – С.7.
- 54 Кримські татари. – С.34.
- 55 Алексеева Л. Назв. соч. – С.7-9.
- 56 Паин Э.А. Возвращение (о репатриации депортированных народов) // Социолог. исследование. – 1990. – №12. – С.60.
- 57 ЦДАГО України. – Ф.І. – Оп.25. – Спр.702. – Арк.2, 3, 5, 9; Спр.891. – Арк.29, 31.
- 58 Кримські татари. – С.45-46.
- 59 Губогло М., Червонная С. Назв. праця. – С.125.
- 60 Там само. – С.122.
- 61 Кримські татари. – С.59.
- 62 Там само. – С.56-57.
- 63 Юхнева Н. Русские евреи как субэтническая общность: проблема этнического выживания. – СПб., 1994. – С.21, 25-27.
- 64 Юхнева Н. Назв. праця. – С.43-44.

Національні рухи в суспільних процесах в Україні на межі 1980-х – 1990-х років

- 1 Див.: З Установчого з'їзду НРУ. Програма Народного Руху України // Літературна Україна. – 1989. – 28 вересня. – С.4-5.
- 2 Програма Народного Руху України. Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України. 25–28 жовтня 1990 р.: Документи. – К., 1990. – С.4.
- 3 Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Нові політичні партії України. – К., 1990. – С.12.
- 4 Джос Ф.Х. Назв. праця. – С.18.
- 5 Національні відносини в Україні у XX ст. – С.515-516.
- 6 Там само. – С.521.
- 7 Там само. – С.525.
- 8 Там само. – С.517.
- 9 Там само. – С.522.
- 10 Там само. – С.516.
- 11 Там само. – С.512.
- 12 Там само. – С.510.
- 13 Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій. – К., 1991. – С.174.
- 14 Національні відносини в Україні у XX ст. – С.510.
- 15 Там само. – С.454.
- 16 Там само. – С.456.
- 17 Там само. – С.445-452.
- 18 Національно-культурні відносини на Україні. – С.51-52.
- 19 Національні відносини на Україні: Запитання і відповіді. – К., 1991. – С.47-50.
- 20 Губогло М., Червонная С. Указ. соч. – С.131.
- 21 Там само. – С.153.

- 22 Чубаров Р., Тищенко Ю. Кримська автономія. Витоки і перші роки становлення на новому етапі. (1991–1992) // <http://www.cidct.org.ua/uk.studii/2-3/5.html>
- 23 Перепелкин Л., Рудецкий Н. Этнополитические проблемы крымских татар в свете принципов международного права // Права людини в Україні. – Вип.17. – С.108.
- 24 Єфимов С., Мальгін А. До питання про політичні права кримських татар // Права людини в Україні. – 1996. – Вип.17. – С.44.
- 25 Юхнева Н. Назв. праця. – С.43-44.
- 26 Національні відносини в Україні у ХХ ст. – С.460.
- 27 Бураковский А.З. Этнополитические и социально-демографические последствия трагедии 12 августа 1952 г. // Пам'ятати заради життя. – К., 1993. – С.57.
- 28 Національно-культурні відносини на Україні. – С.65-66.
- 29 Общество венгерской культуры Закарпатья. Береговская районная организация. Постановление пленума 3.09.1989. Выписка из протокола (Подписи: Председатель Береговской районной организации ОВКЗ А.Далмай, Зам. председателя З.Ковач) // ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2558. – Арк.156.
- 30 Ковач Е.Я. Я за демократію, проти автономії // Закарпатська правда. – 1989. – 29 грудня.
- 31 Марина В. Проблемы этнополитического развития румын Закарпатья (1945–1995)... – С.121-123.
- 32 Подкарпатська Русь. – 1992. – 15 травня; Годьмаш П., Годьмаш С. Подкарпатская Русь и Украина. – Ужгород, 2003. – С.313.
- 33 Годьмаш П., Годьмаш С. Подкарпатская Русь и Украина. – С.316-317.
- 34 Макара М., Мигович І. Карпатські русини в контексті сучасного етнополітичного життя // Укр. іст. журн. – 1994. – №1. – С.117-128.
- 35 Мишанич О. Карпаторусинство, його джерела й еволюція у ХХ ст. // Карпатська Україна. – 1992. – 19 листопада; Панчук М. Политическое русинство в Украине // Політ. думка. – 1995. – №2-3. – С.117-124; Майборода О. «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму // Центр досліджень національної безпеки при Національному університеті «Києво-Могилянська академія». – К., 1999. – 26 с.
- 36 Національні відносини в Україні у ХХ ст. – С.458-459.

VI.

 КРИМСЬКЕ ПИТАННЯ
В КОНТЕКСТІ
ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ
XX СТОРІЧЧЯ

Крим у дорадянську епоху

Маючи стратегічне географічне розташування й унікальні кліматичні умови, Кримський півострів протягом віків перебував на перехресті політичних інтересів як європейських, так і азійських держав. Від 1425 р. він був базовою територією Кримського ханату, який з 1478 р. перебував у васальній залежності від Османської імперії. Саме тут за доби середньовіччя відбувалися складні процеси етногенезу кримських татар, кримчаків і караїмів. Населення півострова було строкатим в етнічному відношенні – у приморських містечках і селищах також здавна мешкали численні громади вірмен, греків, італійців.

Від кінця XVII ст. Крим став об'єктом російської експансії. За Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 р. ханат було оголошено незалежною державою. У квітні 1783 р. його територія стала частиною нової російської провінції. На кінець XIX ст. він був інтегрований до соціально-економічного комплексу Південної України, з якою його тісно пов'язували виробничі й торговельні взаємини, транспортні магістралі тощо.

Імперський уряд здійснював постійний тиск на кримських татар, унаслідок чого переважна їх частина змушена була емігрувати в Османську імперію. Одночасно від часів Катерини II Крим інтенсивно заселявся колоністами, яким створювалися пільгові умови проживання. В контексті політики державної колонізації людність півострова збагатилася німецькими, голландськими, пруськими, швейцарськими, єврейськими та іншими громадами. Паралельно з урядовою розгорталася народна колонізація, в якій активну участь брали українці й росіяни.

Від 1802 р. Крим існував у складі Таврійської губернії. На початку XX ст. губернія складалася з п'ятьох кримських повітів (740 тис. мешканців) і трьох повітів Північної Таврії (площею 35 тис. кв. км із 1760 тис. осіб). У материковій частині губернії українці становили більшість населення, але на півострові – меншість¹.

Ініціативу в поділі Таврійської губернії виявила Центральна Рада. Під час проголошення УНР у листопаді 1917 р. вона заявила претензії тільки на материкові повіти. Керівники Ради могли б розглядати Таврію як єдиний господарський організм. Таким вона стала за 115 років існування. У межах усієї губернії українці становили, як засвідчив Всеросійський перепис населення 1897 р., 60% населення. Переміг, однак, не економічний, а етнографічний підхід.

М.Грушевського та його колег можна зрозуміти. У 1917 р. вони виборювали у центрального російського уряду автономні права і цю боротьбу змушені були починати з елементарного: показати Україну на карті. Залучені Тимчасовим урядом до переговорів про автономію експерти стверджували, що Україна – це землі Війська Запорозького, з якими гетьман Б.Хмельницький прийшов на Переяславську раду. Українська делегація у Петрограді на чолі з В.Винниченком висунула не історичний, а етнографічний підхід до визначення кордонів України.

На її думку, автономія мала поширюватися на всі території, де українці перебувають у більшості. У зв'язку з цим вона відмовлялася від Криму, де українці були національною меншиною.

У 1917 р. в Криму сформувалися чотири основні політичні течії: російська, українська, кримськотатарська і більшовицька, які відбивали строкатість національного складу населення півострова й гостроту соціального протистояння.

У липні 1917 р. виникла політична партія Міллі Фірка (Народна партія), яка проголосила основним пунктом своєї програми утворення незалежної кримськотатарської держави. Під її безпосереднім впливом був скликаний кримськотатарський парламент – курултай, який в грудні 1917 – січні 1918 рр. прийняв «Основні закони» і утворив національний уряд – Директорію. У листопаді за ініціативи загальноросійської партії есерів з'явилися Кримські губернські збори. Татари взяли активну участь в їхньому створенні й домоглися третини місць в органі влади, започаткованому російською політичною силою. Паралельно більшовики організували Кримську раду, яка спиралася на моряків Севастополя. Цей орган влади встановив контроль за основною територією півострова й утворив у березні 1918 р. радянську республіку Тавриди.

Навесні 1918 р. радянські збройні сили були витіснені з території України австро-німецькими військами. За цієї ситуації Центральна Рада почала обстоювати включення Криму до складу УНР. За наказом військового міністра О.Жуковського була створена Кримська група Армії УНР під керівництвом полковника П.Болбочана. Перед нею уряд УНР поставив завдання очистити Крим від більшовицьких військ і встановити контроль за Чорноморським флотом. Українські війська захопили Сімферополь і Бахчисарай, але на вимогу німців змушені були залишити півострів.

Німці передали владу російській політичній силі, яка сформувала уряд генерала С.Сулькевича, за національністю – литовського татарина. Останній 18 червня задекларував: «Крайовий уряд Криму ставить собі завданням оберігати самостійність Кримського півострова аж до вияснення його міжнародного становища»². Фактично ж уряд, до якого входили колишні царські урядовці, прагнув зберегти Крим для майбутньої небільшовицької Росії.

Зупинення німецьким окупаційним командуванням Кримської групи Армії УНР збіглося у часі з гетьманським переворотом. Небезпідставно сподіваючись на німецьку підтримку, П.Скоропадський у травні 1918 р. звернувся до Берліна через кайзерівського посла у Києві барона фон Мумма з проханням не чинити перешкод злуці Криму з Українською Державою (гетьман погоджувався приєднати Крим на засадах автономії). Будучи поінформованим про те, що деякі німецькі політичні діячі висловлювалися на користь відновлення кримськотатарської державності, гетьман наголошував: «Було б з етнографічного боку невинуватим заснування планованої татарської держави, бо татари складають не більше 14% кримського населення»³.

У серпні 1918 р. гетьманський уряд оголосив економічну блокаду Криму, після чого Сулькевич капітулював. Опрацьована в жовтні прелімінарна угода про об'єднання Криму з Україною підлягала затвердженню курултаєм і з'їздом національних і громадських організацій Криму. Однак у Німеччині відбулася революція, і її війська в листопаді були змушені покинути Крим. Влада перейшла до уряду С.Крима, підтримуваного Антантою.

У квітні 1919 р. на півострові знову утвердилася радянська влада і більшовики проголосили його незалежною соціалістичною республікою, уряд якої очолив брат В.Леніна Д.Ульянов. Республіка проіснувала близько двох місяців. Десантом з моря у червні 1919 р. Кримом знову оволоділи білогвардійці, які протрималися там до листопада 1920 р.

Втративши контроль за півостровом, білогвардійські сили емігрували до Туреччини. За кілька днів на цивільних пароплавах і військових кораблях, переважно французьких, було евакуйовано 145,7 тис. військовослужбовців врангелівських армій і біженців⁴. Доля тих, хто не бажав їхати на чужину, склалася трагічно.

10 листопада Реввійськрада Південного фронту (командуючий – М.Фрунзе, члени РВР – І.Смілга, М.Владимиров, Бела Кун) надіслала радіограму Врангелю, в якій обіцяла тим, хто припинить опір, аж до осіб вищого командного складу, «повне прощення стосовно всіх провин, пов'язаних з громадянською боротьбою». По суті, це звернення повторювало «Відозву до офіцерів армії барона Врангеля», опубліковану газетою «Правда» 12 вересня і підписану В.Леніним, Л.Троцьким і С.Каменевим. Однак ситуація змінилася. Не випадково 12 листопада до Криму на адресу РВР Південного фронту (в копії – Л.Троцькому) пішла телеграма Леніна такого змісту: «Тільки що узнав про вашу пропозицію здатися. Дуже не задоволений непомірною поступливістю умов. Коли супротивник прийме їх, то треба реально забезпечити взяття флоту та невипуск жодного корабля, коли ж супротивник не прийме цих умов, то не можна більше повторювати їх і треба розправитися нещадно»⁵.

Виступаючи в Москві на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б) 26 листопада 1920 р., В.Ленін говорив: «Зараз у Криму 300 тисяч буржуазії. Це джерело майбутньої спекуляції, шпигунства, усякої допомоги капіталістам. Але ми їх не боїмося. Ми говоримо, що візьмемо їх, розподілимо, підкоримо, перетравимо»⁶.

Особливу роль в організації державного терору відіграв начальник Кримської ударної групи (утворена 21 листопада 1920 р.) в Особому відділі Південного й Південно-Західного фронтів Ю.Євдокимов, у майбутньому – організатор Голодомору 1933 р. в Північно-Кавказькому краї. Виконуючий обов'язки начальника Особого відділу ВЧК С.Дукельський з приводу діяльності Євдокимова висловився так: «Експедицією під керівництвом т. Євдокимова був очищений від залишків врангелівців Кримський півострів. Як наслідок, було розстріляно до 12 тис. осіб. З яких: до 30 губернаторів, більш як 150 генералів, понад 300 полковників, кілька сотень контррозвідників і шпигунів. Було попереджено можливість виникнення в Криму білих банд»⁷. Командуючий фронтом представив Євдокимова до нагороди орденом Червоного прапора. Резолюція М.Фрунзе на нагородному листку була такою: «Вважаю діяльність т. Євдокимова такою, що заслуговує на заохочення. Через особливий характер цієї діяльності проводити нагородження в звичайному порядку не зовсім зручно»⁸.

Загальну кількість жертв з'ясувати проблематично. В літературі фігурують різні експертні оцінки. Перша з них була оприлюднена С.Мельгуновим у його книзі, яка побачила світ у Берліні у 1923 р. Мельгунов наводив свідчення письменника І.Шмельова лозаннському судові, який твердив, посилаючись на офіційні більшовицькі джерела, про 56 тис. розстріляних – військових і цивільних. Сам

письменник мав сумніви щодо цієї цифри і називав суду набагато більшу – до 120 тис. Остання за часом з опублікованих оцінок кількості жертв червоного терору в Криму належить російському історику В.Булдакову: «Протягом зими 1920–1921 рр. у Криму було розстріляно, утоплено в морі, прилюдно повішено чи не 100 тис. осіб – не тільки з числа “офіцерів, чиновників воєнного часу, солдатів, працівників в установах добрармії”, яким було наказано з’явитися на реєстрацію, а й безліч представників інтелігенції. Оскільки багато видних місцевих комуністів аж ніяк не вітали розгул кривавого безмежжя, не доводиться сумніватися, що ця акція інспірувалася з більшовицького центру, хоча зберігалася й інерція низових ініціатив»⁹. Твердження щодо інспірованості терору з більшовицького центру В.Булдаков підкріплював посиленням на вагомий документ, щоправда, більш раннього походження. 28 липня 1920 р. Й.Сталін телеграфував Л.Троцькому: «Наказ про поголовне винищення Врангелівського комскладу (командирського. – *Авт.*) маємо намір видати й поширити в момент нашого загального наступу»¹⁰.

Ф.Дзержинський напівроз’яснив цю страхітливу історію у 1923 р. під час обговорення рукопису роману М.Тартаковського «В тупике». Письменник згадував: «Офіцери з’явилися на перереєстрацію. І почалася кривава бійня без будь-якого сенсу. Всіх, хто з’явився, заарештовували, ночами виводили за місто і там розстрілювали. Я спитав Дзержинського, для чого все це було зроблено? Він відповів: “Бачите, отут було зроблено велику помилку. Крим був основним гніздом білогвардійщини. І щоб розорити це гніздо, ми послали туди товаришів із цілком винятковими повноваженнями. Але ми ніяк не могли думати, що вони ТАК використають ці повноваження”»¹¹.

Цих «товаришів із цілком винятковими повноваженнями» очолювали угорський комуніст Бела Кун, якого призначили на посаду голови Кримського ревкому, його заступник Ю.Гавен (псевдонім латиша Я.Даумана) і секретар Кримського комітету РКП(б) Землячка (підпільна кличка Р.Залкінд). У січні 1921 р. Бела Куна відкликали до Москви і його заступив М.Поляков, але це не позначилося на ході червоного терору¹².

Національне питання в Криму в міжвоєнний період

Знаючи про намір керівників радянської України включити до кордонів своєї республіки всю Таврійську губернію, вожді РКП(б) їх попередили: Крим повинен належати Росії. За чотири дні до остаточного захоплення півострова ЦК КП(б)У під тиском з Москви ухвалив рішення: «Крим перебуває поза компетенцією ЦК КПУ»¹³.

21 січня 1921 р. відбулося спільне засідання Кримського ревкому та Кримського обкому РКП(б), на якому розглядалося питання «Про політичні взаємовідносини Криму з РСФРР та УСРР». Ухвалена резолюція була короткою: «Визнати найбільш бажаним підпорядкувати Крим безпосередньо Москві на становищі автономної одиниці, привласнити їй назву “Кримська автономна область”. У протоколі зазначалося: «Ю.Гавен залишається при своїй особливій думці: з метою революціонування мусульманського Сходу доцільно створити видимість самостійного Криму, й тому Кримську автономну область треба назвати – Кримська комуна»¹⁴. Власне, Ю.Гавен ще в 1919 р. звертався до В.Леніна

з пропозицією утворити в Криму татарську республіку. Він вважав, що остання сприятиме поширенню світової революції на Схід.

Керуючись подібними міркуваннями, В.Ленін у 1919 р. підтримав національну революцію в колишній Османській імперії. Радянська Росія надала Туреччині, що народжувалася, допомогу фінансами, матеріальними ресурсами та зброєю. Як зустрічний крок лідер турецької революції Мустафа Кемаль (Ататюрк) дозволив Комінтернові утворити в жовтні 1920 р. Комуністичну партію Туреччини. У березні 1921 р. представницька турецька делегація уклала в Москві радянсько-турецький договір про дружбу і співробітництво.

Думку про те, що Кримська республіка зможе «перетворитися на смолоскип, що передає світло пролетарської революції на Схід»¹⁵, поділяли й керівники кримських комуністів. У березні 1919 р. Кримський обком РКП(б) з резиденцією в Мелітополі заснував у своєму складі Мусульманське бюро з метою, як підкреслювалося у постанові, «радянлізувати кримських татар, а через них і країни Сходу»¹⁶. У числі за 28 квітня 1921 р. орган обкому «Красный Крым» писав: «Кримські татари не являють собою ізольованої від східних татар групи. Вони близько пов'язані з Туреччиною і Балканами родинними зв'язками. Ми повинні розглядати Крим як вікно в Туреччину і на Близький Схід, яке ми зможемо використовувати з метою більш близького зв'язку з революційним рухом на Сході».

Ще одна істотна обставина змушувала більшовиків рахуватися з кримсько-татарським національним рухом. За чотири роки після повалення самодержавства він став масовим і організованим: Міллі Фірка налічувала близько 10 тис. членів, натомість сили кримських більшовиків, якщо не враховувати партійного складу Червоної армії, обчислювалися кількома десятками¹⁷.

У листопаді 1920 р. татарські націоналісти звернулися до Кримського ревкому з проханням про легалізацію та надання їм можливості провадити релігійну і культурно-освітню діяльність. Бела Кун відмовився мати справу з Міллі Фіркою, натомість у січні 1921 р. Раднарком РСФРР надіслав до Криму комісію на чолі з членом колегії Наркомату в справах національностей М.Султан-Галієвим. Результатом її діяльності стало утворення в Кримському обкомі РКП(б) татарської секції, припинення червоного терору і амністия членів Міллі Фірки й учасників партизанського руху «зелених». Султан-Галієв рекомендував створити у Криму автономну республіку із найширшим залученням татар до державного управління¹⁸.

Втім, це зовсім не означало, що М.Султан-Галієв рекомендував створити кримськотатарську національну республіку. Йшлося про територіальну, а не національну автономію. Слід зазначити, що й етнонаціональна ситуація на півострові не давала підстав для набуття політичних переваг певною етнічною групою. Єдиний за всю дореволюційну епоху Всеросійський перепис населення 1897 р. змальовував таку картину національного складу населення на Кримському півострові по 12 найбільш чисельним національностям: татари – 194,3 тис. осіб (35,5%), росіяни – 181,0 (33,1%), українці – 64,7 (11,8%), німці – 31,6 (5,8%), євреї – 24,2 (4,4%), греки – 17,1 (3,1%), вірмени – 8,3 (1,5%), болгары – 7,5 (1,4%), поляки – 6,9 (1,3%), естонці – 2,2 (0,4%), білоруси – 2,0 (0,4%), турки – 1,8 (0,3%), загалом – 546,6 тис. осіб¹⁹.

Строкатий склад населення не дозволяв сформувати кримську республіку як кримськотатарську. Щоб протистояти вимогам татарських організацій визнати

їх представниками титульної нації, на що вони мали історичні права, Кримський обком РКП(б) розпорядився терміново провести регіональний перепис населення. Будучи войовничими атеїстами, більшовики провели цей перепис у квітні 1921 р. за релігійною ознакою. Методика проведення перепису розроблялася таким чином, щоб довести, що на статус титульної нації в Криму могли претендувати тільки росіяни. Всього в Криму було зареєстровано 721 тис. мешканців 59 національностей. Серед них росіяни, українці та білоруси становили 51,5%, татари, турки й роми – 25,9, євреї та кримчаки – 7,0, німці – 5,9, греки – 3,3, болгары – 1,7, вірмени – 1,7, болгары – 1,6, поляки – 0,8%²⁰. Уже після утворення республіки, у листопаді 1921 р., секретар обкому І.Акулов на V обласній партконференції зізнався: «Ми добре враховували настрої татарської частини населення, що оголошення Автономної республіки тлумачилося ними як об'ява Татарської республіки. Коли б ми нашу політику побудували таким чином, то ця політика була б помилковою»²¹.

У травні 1921 р. в Сімферополі зібралася обласна конференція комуністів кримськотатарської національності. На ній були присутні 22 делегати від 192 комуністів-татар, які стояли на обліку в Кримському обкомі РКП(б). Деякі з них висунули вимогу оголосити Крим татарською республікою, яка матиме право самостійного спілкування з іншими країнами, включно з правом розв'язувати питання про повернення емігрантів. Нарком закордонних справ РСФРР Г.Чичерін відреагував на ці вимоги вкрай нервово. В телеграмі на ім'я уповноваженого НКЗС у Криму він занотував: «Пропозиція забезпечити Кримський центр наркомзаксправом неадекватна, безглузда, шкідлива, не має жодного підґрунтя й повинна бути безумовно відкинута. Крим не є незалежною державою, а республікою в межах федерації, як Карелія та Башкирія. Такі республіки ніколи наркомзаксправа не мають. Думка про те, щоб Крим провадив щодо Туреччини самостійну революційну політику, настільки шкідлива й небезпечна, що її досить, щоб рішуче відкинути цей проект»²². Не обмежившись телеграмою, Чичерін підготував проект рішення політбюро ЦК РКП(б) про відмову Кримському ревкому в створенні самостійного комісаріату закордонних справ. В.Ленін цілком солідаризувався з наркомом²³.

18 жовтня 1921 р. В.Ленін і М.Калінін підписали декрет про утворення Кримської АСРР. 3 листопада 1921 р. почала роботу обласна конференція РКП(б), яка розглянула звіт секретарів обкому І.Акулова і С.Кірова й затвердила тексти положення про кримську автономію і Конституцію Кримської СРР. 7 листопада відкрився Всекримський з'їзд рад робітничих, селянських, червоноармійських і червонофлотських депутатів. З доповіддю «Про Конституцію Кримської СРР» виступив С.-Г.Саїд-Галієв, надісланий з Москви на посаду голови Раднаркому автономної республіки. Установчий з'їзд обрав ЦВК рад у складі 50 осіб (із них 15 татар).

У 1917–1921 рр. першими особами в радянському апараті ще були функціонери, які обіймали посаду керівника Раднаркому (який мав як виконавчі, так і законодавчі функції). У РСФРР це був В.Ленін, в УСРР – Х.Раковський, у Кримській АСРР – С.-Г.Саїд-Галієв. На почесну, але тільки представницьку посаду голови Кримського ЦВК був обраний Ю.Гавен. Татарам в уряді дісталось 4 наркомати з 13. Наркомом землеробства став У.Ібраїмов, робітничо-селянської інспекції – І.Ібраїмов, освіти – К.Хамзін, охорони здоров'я – Х.Чапчакчі²⁴.

Призначенням татарських функціонерів на важливі посади у системі влади центр давав зрозуміти, що ця республіка має національний характер. Однак їхні функціональні обов'язки були істотно обмежені.

Неоднозначне враження справляла прийнята установчим з'їздом рад Конституція Кримської СРР. У ній не містилося й натяку на те, що це – конституція автономної республіки з істотно обмеженим спектром повноважень. У ст. 3 проголошувалося: «Кримська СРР заявляє про свою тверду рішучість залишитись однією з складових частин загальної федерації великої Російської республіки на початку тісного й повного політичного та економічного об'єднання для спільної боротьби за торжество комуністичної революції»²⁵. У Конституції було відсутнє положення про те, що кримські татари – це титульна нація. Символіка прапора й герба була суто радянською, але назва «Кримська Соціалістична Радянська Республіка» повторювалася двома мовами – російською і кримськотатарською.

Розбудова Кримської АСРР відбувалася у важкій економічній ситуації: на півострові, як і у степовій частині України, на Північному Кавказі й у Поволжі, спалахнув жадливий голод. За офіційними даними, в Криму голодувало у квітні 1922 р. 377 тис. осіб²⁶. Голодною смертю померло, за дуже приблизними експертними оцінками, до 100 тис. кримчан, переважно сільських мешканців, із них більше половини татар. З весни 1922 р. масова загибель людей припинилася внаслідок дозволу діяльності Американської адміністрації допомоги в Україні й у Криму.

Про реальне розгортання національної політики в Криму можна говорити лише в післяголодну епоху. Головним напрямом національної політики Кремля в 20-ті роки стала політика коренізації. Завдання політики, яку проголосив у квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б), полягало в тому, щоб управлінські структури оволодівали мовами місцевого населення, а також поповнювалися за рахунок його представників. Це мало забезпечити Кремлю контроль за периферією не тільки силовими, а й адміністративно-політичними засобами. Крім того, здійснювана місцевими мовами ідеологічна робота мала незіставно більшу ефективність. Водночас в офіційних партійних документах декларувалося, що основною метою цієї політики є сприяння розвитку культур і мов корінних національностей.

Закономірно в Криму політика коренізації набула в першу чергу вигляд татаризації, що відповідало намірам центру винести на поверхню політичного життя кримськотатарські риси в територіальній автономії. Однак розгортання цієї політики в Криму зумовило корегування політичного курсу – татаризація зосередилася тільки в районах, де кримські татари становили більшість населення.

Згодом відповідно до потреб національно-територіального районування адміністративний поділ Кримської АРСР було переглянуто. Замість 10 районів, які існували в 1924 р., було утворено 16, з них: 5 татарських (Судакський, Алуштинський, Бахчисарайський, Ялтинський і Балаклавський), німецький (Біюк-Онларський) і єврейський (Фрайдорфський). Їхні кордони більш-менш відповідали розселенню етнічних громад. Решта районів мала мішаний склад населення, а національно-територіальне будівництво здійснювалося в них на рівні сільрад. На квітень 1930 р. функціонувало 144 татарські, 106 російських, 37 німецьких, 14 єврейських, 9 болгарських, 8 грецьких, 3 українські, 2 вірменські сільради. 104 сільради мали мішаний склад населення й не вважалися націо-

нальними²⁷. У 1935 р. на базі 13 сільрад Фрайдорфського району, 6 – Джанкойського і 2 – Ішунського був створений ще один єврейський національний район – Лариндорфський²⁸.

За ініціативи благочинної організації «Джойнт», яка разом з АРА брала участь у рятуванні голодуючих на півдні України у 1922–1923 рр., почала поширюватись ідея єврейської сільськогосподарської колонізації малозаселених територій на півдні України й у північних районах Криму. Етнократична конструкція Радянського Союзу вселяла надію на перетворення групи національних районів на автономну республіку з певними, нехай тільки зовнішніми, ознаками державності. Отож, ідея єврейської колонізації знайшла відгук у середовищі радянської інтелігенції і пролетаризованих мас єврейської міської бідноти. Зокрема, її підтримали єврейські секції партійних комітетів РКП(б) в Росії, Україні та Білорусії. Разом із тим Центральне бюро євсекцій при ЦК РКП(б) виступило проти вже тоді обговорюваних проєктів створення автономної єврейської області у віддалених регіонах азійської Росії, зокрема на Далекому Сході²⁹.

Радянські політичні діячі підходили до ідеї єврейської сільськогосподарської колонізації під кутом зору міжнародних відносин. Створення єврейської республіки в СРСР вони розглядали як альтернативу утворення Ізраїлю у заселеній арабами Палестині.

Політбюро ЦК РКП(б) у грудні 1923 р. утворило комісію з вивчення питання про єврейську сільськогосподарську колонізацію, яку очолив заступник голови РНК СРСР О.Цюрупа. 8 лютого 1924 р. комісія вирішила створити державний комітет із землевпорядження єврейських трудящих – КомЗЄТ. Його очолили Ю.Ларін і П.Смідович³⁰. Проєкт осідання пролетаризованої єврейської людності на землю активно підтримали члени політбюро ЦК РКП(б) Л.Троцький, Л.Каменєв, М.Бухарін. Висловилися за його масштабну реалізацію також нарком закордонних справ СРСР Г.Чичерін, голова ЦВК СРСР М.Калінін, голова ВУЦВК Г.Петровський. Проти виступили нарком землеробства РСФРР А.Смірнов, нарком юстиції УСРР М.Скрипник, секретар ЦК КП(б)У Е.Квірінг.

КомЗЄТ розпочав переселення єврейської бідноти до північних районів Криму з прицілом створити у майбутньому національну республіку. Керівники кримських татар почали активно протидіяти його діяльності. Голова ЦВК Кримської АСРР В.Ібраїмов і голова Раднаркому О.Дерен-Аерли висловилися натомість за залучення до Криму сотень тисяч татар, які емігрували до Туреччини й інших країн у ХІХ – на початку ХХ ст.³¹

За ініціативи КомЗЄТ політбюро ЦК ВКП(б) у січні 1926 р. повернулося до питання про єврейську колонізацію. Для вивчення питання була створена комісія на чолі з М.Калініним. За його доповіддю політбюро ЦК прийняло постанову з дещо обережним формулюванням: «Тримати курс на можливість організації єврейської одиниці за сприятливих результатів переселення». Для колонізації виділялися вільні землі у Джанкойському та Євпаторійському районах Криму й у Приазов'ї. Незабаром президія ЦВК СРСР ухвалила розроблений КомЗЄТом план землеоблаштування протягом 10 років 100 тис. єврейських сімей. У відповідь Велі Ібраїмов закликав татар явочним порядком розселитися на вільних землях півострова³².

Проєкт створення автономної республіки у північному Криму й у Приазов'ї не був реалізований передусім через небажання дрібних торгівців і ремісників

з єврейського середовища займатися сільськогосподарською працею. Навіть у Криму серед євреїв знайшлося мало бажаючих переселитися з міст і докорінно змінити свій спосіб життя. До того ж цей проект, по суті, і не мав підтримки з боку держави, яка з березня 1928 р. почала розселення євреїв на берегах Амура в районі Біробіджана³³.

Зменшення гостроти дискусій навколо єврейського питання в Криму не означало, однак, стабілізації політичної ситуації. Строкатість етнічного складу півострова й надалі зумовлювала складність перебігу етнокультурних процесів як у контексті коренізації, так і в часи суцільної колективізації. На відміну від росіян, українців та євреїв переважна більшість кримських татар і німців проживала у сільській місцевості. Вони найбільше постраждали від насильницької колективізації сільського господарства, яка супроводжувалася голодом і депортаціями. Якщо в Україні Кремль розгорнув репресії проти політичних діячів, звинувачених у здійсненні «петлюрівської» українізації, то в Криму почалася чистка апарату від послідовників В.Ібраїмова, спрямована на викорінення загрозливих політичних наслідків татарізації.

У лютому 1926 р. О.Дерен-Аерли був усунутий з посади голови Раднаркому й відкликаний до Москви. У січні 1928 р. В.Ібраїмова заарештували і за кілька місяців розстріляли. У цьому ж році був засуджений і страчений по так званій справі «Султан-Галієвської контрреволюційної організації» О.Дерен-Аерли. У 1929 р. почалася чистка партійних і радянських органів Криму під гаслами боротьби з «велібраїмівщиною» і «мілліфірківщиною». Постраждало щонайменше 3,5 тис. представників кримськотатарської інтелігенції, яких було засуджено, заслано, а кількох страчено³⁴.

Колективізація сільського господарства супроводжувалася масовим розкуркуленням і висилкою розкуркулених. Продовольча розкладка, що почалася разом із колективізацією, призвела до різкого падіння виробництва зерна, фруктів, винограду. Новий голова Кримського ЦВК Мемет Кубаєв відкрито звинуватив союзні органи влади в розоренні татарського селянства, за що його було усунуто з посади у квітні й виключено з партії в грудні 1931 р.

На місце репресованих Москва ставила нових керівників Кримської АСРР з числа татар. У 1933 р. республіканську партійну організацію очолив Ільяс Тархан, а Раднарком – Ібраїм Самедінов. Республіку було нагороджено орденом Леніна «за великі успіхи в економічному та культурному будівництві». А наприкінці 1936 р. НКВС сфабрикував справу «групи Самедінова» проти керівників республіки – Б.Чогара, І.Тархана, М.Бекирова та ін. Усіх звинуватили у належності до пантюркістської націоналістичної організації, яка ставила за мету відокремлення Криму від Радянського Союзу. Від серпня 1937 р. репресії набули національного характеру. Політбюро ЦК ВКП(б) санкціонувало низку таємничих наказів на виявлення ворогів народу серед німців, поляків, латишів, греків тощо, що врешті позначилося на кількісному стані людності півострова.

Зміни в етнічному складі населення Кримської АСРР між Всесоюзними переписами 1926 і 1939 рр. мали такий вигляд:

Національності	Перепис 1926 р.		Перепис 1939 р.		1939 р. в % до 1926 р.
	у тис.	у %	у тис.	у %	
росіяни	301,4	42,2	558,5	49,6	185,3
кримські татари	179,8	25,2	218,9	19,4	121,7
українці	77,4	10,8	154,1	13,7	199,1
євреї	39,9	5,6	64,5	5,7	161,4
німці	43,6	6,1	51,3	4,6	117,6
греки	16,0	2,2	20,7	1,8	128,8
болгари	11,4	1,6	15,3	1,4	134,9
вірмени	10,7	1,5	12,9	1,1	120,6
інші	33,8	4,7	30,1	2,7	89,0
Разом	714,1	100,0	1126,2	100,0	157,7

Інтенсивний приріст росіян, українців та євреїв відбувався за рахунок природного приросту, а також напливу робітників та інженерно-технічних працівників унаслідок індустріалізації. Решта етнічних громад збільшувалася майже винятково за рахунок природного приросту, на який суттєво вплинули голодомор і репресії. Кримські татари мали один із найменших показників приросту попри те, що у 1939 р. статистичні підрахунки об'єднали їх в одну групу з поволзькими татарами. Загалом етнічна структура населення між 1926 і 1939 рр. мало змінилася. Докорінні зміни в абсолютних і відносних показниках структури людності півострова сталися під час війни з гітлерівською Німеччиною та її союзниками.

Крим у роки Другої світової війни

Друга половина 1941 р. стала для Червоної армії смугою катастрофічних поразок. У листопаді Крим був окупований німецькими та румунськими військами. Продовжувалася лише героїчна оборона Севастополя.

Щоб підтримати севастопольців, Ставка Верховного головнокомандування здійснила найбільшу за весь час Великої Вітчизняної війни десантну операцію. За тиждень, починаючи від 25 грудня, радянські війська захопили Керченський півострів. Але командуванню не вдалося налагодити безперебійне постачання військ Керченською протокою під постійним вогнем ворожої авіації. У травні 1942 р., коли ворог перейшов у наступ, Кримський фронт розвалився. Це вирішило долю захисників Севастополя. 4 липня вони припинили опір, який тривав з 30 жовтня 1941 р.

Окупаційний режим у Криму регулювався військовою адміністрацією, хоча з липня 1941 р. формально існував генеральний округ «Крим» у складі райхскомісаріату «Україна», який включав Кримську АРСР, Херсонську і Запорізьку області. Військова адміністрація створила польові та місцеві комендатури, що мали забезпечити охорону тилів Вермахту, контролювати діяльність органів місцевого управління, мобілізувати резерви для ведення війни. Самоврядування організовувалося винятково за національною ознакою. Керуючись принципом «поділяй і володарюй», окупанти розпалювали суперечності між національними

комітетами. Мусульманські комітети дістали чимало пільг, у тому числі за рахунок інтересів інших національних громад. Саме татарам надавалася перевага під час створення допоміжної поліції з місцевого населення. Вони приймалися також до інших воєнізованих німецьких формувань.

У січні 1942 р. представники кримськотатарської еміграції Д.Сейдамет і М.Улькюсал побували в Берліні й висловили побажання об'єднати татарські комітети в єдину всекримську структуру національного самоврядування³⁵. Однак нацисти мали своє бачення майбутнього Криму. Вперше їх озвучив А.Гітлер на нараді з вищими керівниками Райху 16 липня 1941 р.: «...Весь Балтійський край повинен стати територією Рейху. Так само Крим разом з тилом (територія на північ від Криму) повинен стати територією Рейху»³⁶. Отже, у розпаленій першими перемогами уяві Гітлера з'явилися територіальні рамки Великонімеччини – від Чорного до Балтійського моря.

Деталізацію цих марень Гітлер доручив райхсфюреру СС Г.Гімmlеру. Перший варіант генерального плану «Ост» відомство Гімmlера подало в липні 1941 р. Межа німецької колонізації в ньому проходила від Балтики до Ладозького озера, Брянська й далі, захоплюючи Україну та Крим. За 30 повоєнних років з цієї території передбачалося депортувати або винищити до 45 млн місцевих жителів. За другим варіантом плану, розробленим у квітні 1942 р., кількість тих, хто підлягав депортації або винищенню, збільшилася до 50 млн осіб. Ставилося завдання у якнайкоротший термін заселити райхснімцями Литву, Херсонську область і Крим³⁷. Кримські топоніми передбачалося докорінно змінити: півострів мав іменуватися Готенландом, Сімферополь – Готенбургом, а Севастополь – Теодоріхшафеном (морська гавань на честь вождя готських племен Теодоріха)³⁸.

Відкладаючи повну ліквідацію місцевого населення на повоєнний період, нацисти під час війни заходилися знищувати євреїв. Разом з євреями в Криму гинули представники унікального етносу – кримчаки. Нацисти відносили їх до «єврейської раси», оскільки з давніх часів вони сповідували іудаїзм.

Навесні 1944 р. Червона армія наблизилася до Криму. 8 квітня війська 4-го Українського фронту перейшли в наступ. 10 травня після триденних жорстоких боїв вони звільнили Севастополь. Буквально через день, 11 травня, Державний Комітет Оборони прийняв горезвісну постанову «Про кримських татар», згідно з якою всі особи цієї національності від людей похилого віку до немовлят підлягали депортації з місць постійного проживання у Казахстан.

Першу депортацію за національною ознакою в Криму сталінський уряд здійснив ще у серпні–вересні 1941 р. У віддалені регіони СРСР, передусім у Казахстан, були виселені 53 тис. німців. Разом із членами родин від мішаних шлюбів і додатково депортованими за рішенням Військової ради Кримського фронту в грудні 1941 р. кількість виселених німців становила 63,4 тис. осіб³⁹. 29 травня 1942 р. ДКО розпорядився виселити з Краснодарського краю всіх «соціально небезпечних» громадян, до яких були зараховані, крім німців і румунів, кримські татари⁴⁰. Отже, крім тих радянських громадян, які мали долю народитися німцями і румунами, до числа репресованих потрапляли й кримські татари.

На світанку 18 травня кримським татарам було оголошено, що вони за зраду Батьківщини караються виселенням. За три дні було завантажено в залізничні ешелони 180 тис. осіб. Разом із тими, хто був мобілізований на трудовий фронт

райвійськкоматами, кількість вилучених із Криму осіб татарської національності сягнула 191 тис.⁴¹

2 червня ДКО прийняв додаткову постанову стосовно виселення «німецьких пособників» з числа болгар, греків і вірмен. Виселялися не конкретні особи, які заплямували себе співробітництвом з окупантами, а всі громадяни відповідної національності. Всього було виселено 41 854 особи, з них 15 040 греків, 12 422 болгарина, 9621 вірмен, 1119 німців, румунів, італійців⁴². До спецпоселень було відправлено також близько 9 тис. демобілізованих із Червоної армії військовослужбовців кримськотатарської національності, а також 1700 кримських вірмен, болгар і греків⁴³.

У складі населення Криму почали переважати росіяни й українці. Якщо раніше були об'єктивні підстави для територіальної автономії Криму, то тепер вони зникли. У червні 1945 р. Кримська АРСР була перетворена на область у складі РРФСР.

Депортуючи кримських татар і представників інших «небажаних» національностей з Криму, у Кремлі потурбувалися про те, щоб не залишилося слідів їхнього перебування на географічній мапі. Указом Верховної Ради РРФСР від 14 грудня 1944 р. було перейменовано 11 з 26 районів та їхніх райцентрів, які мали в назвах татарське або німецьке коріння: Ак-Мечеть, Ак-Шейх, Біюк-Онлар, Курман-Кемельчі, Карасубазар, Сейтлер, Лариндорф, Фрайдорф. Після офіційної ліквідації автономії кримські обласні організації подали на затвердження Президії Верховної Ради РРФСР клопотання щодо перейменування 327 населених пунктів. Фактично указом Президії Верховної Ради РРФСР від 21 серпня 1945 р. було перейменовано 333 об'єкти адміністративно-територіального поділу. На кінець літа 1945 р. серед назв 409 сільрад не залишилося жодної татарської⁴⁴.

Передача Криму Україні

Заступник голови РНК РРФСР А.Гриценко в листі до Г.Маленкова і О.Косигіна повідомляв після звільнення Криму, що його населення не перевищує 633 тис. осіб (за переписом 1939 р. воно дорівнювало 1126 тис.)⁴⁵. Майже двократне зменшення населення пояснювалося багатьма причинами. У 1941 р., як вже зазначалося, Й.Сталін розпорядився вислати з півострова 63,4 тис. німців. Під час окупації жертвами нацистів стали понад 133 тис. місцевих жителів. До Німеччини на примусові роботи було вивезено 85,5 тис. молоді⁴⁶. Десятки тисяч кримчан загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, десятки тисяч були евакуйовані до радянського тилу. Додатковим демографічним ударом стала масштабна (понад 240 тис. осіб) депортація 1944 р.

Якщо до війни у Севастополі та Керчі проживало понад 100 тис. громадян, то після втечі окупантів у першому з них залишилося 1019, а в другому – 11 мешканців. На початку 1945 р. в семи з 26 сільських районів майже не залишилося мешканців⁴⁷. За даними М.Максименка, кількість працездатного населення в колгоспах і радгоспах скоротилася на три п'ятих⁴⁸.

Відчутне зростання населення півострова відбулося в 1944 р., коли з п'яти російських (Воронезької, Курської, Орловської, Тамбовської і Ростовської), а також з чотирьох українських (Київської, Вінницької, Житомирської і Поділь-

ської) областей прибуло 62 тис. селян⁴⁹. Десятки тисяч переселенців поселилися в Кримській області у перші повоєнні роки. Однак до початку 1950 р. більше половини (56,6%) переселенців покинули негостинний для них Крим⁵⁰. Становище майже не покращилося в наступні роки. За звітом керівника переселенського відділу Кримського облвиконкому М.Пузакіна, протягом 1950–1953 рр. до Криму переселилося 11 974 родини, а залишила його 3071 родина⁵¹.

Журналіст О.Аджубей, який у вересні 1953 р. супроводжував тільки-но обраного на пост першого секретаря ЦК КПРС М.Хрущова в поїзді Кримом, згодом згадував: «Понад усе Микиту Сергійовича вразили й схвилювали натовпи переселенців... Мовчазна сіра маса людей перекривала дорогу і так само мовчки, не розступаючись, чекали, доки машини зупиняться. Люди довго не розпочинали розмови, даючи можливість Хрущову почати першим. Потім із натовпу лунало одне запитання, друге, третє. Про їжу, житло, допомогу. Переселенці переважно приїхали з Росії, з Волги, з північних російських областей. Це я зараз пишу “приїхали”, а вони кричали “нас пригнали” – звичний стогін людей, які втратили надію на кращу долю. З натовпу лунали і зовсім істеричні вигуки: “Капуста тут не росте, капуста в’яне”»⁵².

Після зустрічей з переселенцями М.Хрущов вилетів до Києва, хоч і не планував цього раніше. Зустрівшись з українськими керівниками, він наполягав на посиленні переселенського руху до Криму. «Там мешканці півдня потрібні, хто любить садочки, кукурудзу, а не картоплю», – говорив він⁵³. Уже з 1953 р. переселенський рух до Криму з України збільшився, а з Росії послабився⁵⁴. Втім, М.Хрущов виношував і радикальніше розв’язання кримської проблеми.

І.Лисяк-Рудницький надрукував у 1956 р. в журналі «Культура», що видавався польською мовою в Парижі, статтю «Новий Переяслав», яка присвячувалась аналізу курсу Кремля щодо України після смерті Сталіна. Він назвав три обставини, які давали право твердити про радикальну зміну курсу. По-перше, керівні посади в республіці опинилися переважно в руках місцевих людей, а ЦК Компартії України очолив українець – О.Кириченко. По-друге, утворення раднаргоспів істотно розширило компетенцію місцевих управлінських апаратів, особливо в господарській і культурній сферах. По-третє, у зв’язку зі святкуванням 300-ліття Переяславської ради Кримська область була передана УРСР⁵⁵.

Американський професор українського походження був цілком правий, коли пов’язував указ Президії Верховної Ради СРСР щодо передачі Криму Україні зі святкуванням ювілею «возз’єднання» України і Росії. Однак в самому тексті указу від 19 лютого 1954 р. це питання було відсутнім.

У роздумах над еволюцією кремлівського курсу щодо передачі Україні Криму, Лисяк-Рудницький піднявся до широких узагальнень. Зокрема, він зробив висновок, що вся попередня політика зводилася до спроби зламати опір українського народу засобами фізичного насильства, але зі смертю Сталіна можливості для здійснення такого курсу вичерпалися. Україну потрібно було утримувати в межах імперії, спираючись переважно на пропагандистські, а не на силові засоби. «Якими підставами керувалася Москва, передаючи Кримську область Українській РСР? – питав він. – Приналежність Криму до Російської республіки, що від неї він відділений усією шириною України, творила аномалію в адміністративній структурі СРСР. Ця неприродна розв’язка не могла не дратувати підсоветських

українців, скріплюючи в них почуття, що вони перебувають в “російському оточенні”. Тому, як можна здогадуватися, комуністична верхівка у Кремлі, прямуючи тепер до відпруження в російсько-українських стосунках, зважилася на жест, що усунув би одну з причин українського невдоволення»⁵⁶.

За розробленим вищим партійним керівництвом сценарієм, перший крок зробила Президія Верховної Ради РРФСР, яка розглянула це питання у присутності представників Кримської облради та Севастопольської міськради. На користь позитивного рішення висувалися такі аргументи: спільність економіки, територіальна близькість, тісні господарські та культурні зв'язки Криму й України. Відповідна постанова була направлена до Верховної Ради СРСР. За кілька днів питання поставила на порядок денний Президія Верховної Ради УРСР. Акт передачі Криму вона розглядала як «нове яскраве виявлення безмежного довір'я і щирої любові російського народу, нове свідчення непорушної братерської дружби між російським і українським народами»⁵⁷. Постанова з клопотанням про передачу була направлена й до Верховної Ради СРСР.

19 лютого 1954 р. відбулось урочисте засідання Президії Верховної Ради СРСР за участі керівників законодавчих і урядових органів Росії та України, першого заступника голови виконкому Кримської облради П.Ляліна, а також голів виконкомів Сімферопольської і Севастопольської міськрад Н.Каткова та С.Сосницького. Першим виступив голова Президії Верховної Ради РРФСР М.Тарасов. Указавши на те, що Крим є немовби природним продовженням південних степів України, він зробив такий висновок: «З географічних та економічних міркувань передача Кримської області до складу братньої Української республіки доцільна і відповідає загальним інтересам Радянської держави»⁵⁸. Услід за ним виступив голова Президії Верховної Ради УРСР Д.Коротченко, а потім – О.Куусінен, Ш.Рашидов, М.Шверник та інші члени Президії Верховної Ради СРСР. Обговорення підсумував голова законодавчого органу К.Ворошилов. З'явилося рішення, оформлене відповідним указом. У його тексті буквально повторювались аргументи з постанови Президії Верховної Ради РРФСР. 26 квітня 1954 р. указ надійшов на затвердження сесії Верховної Ради СРСР. Остання прийняла закон із двох пунктів: затвердити указ від 19 лютого; внести відповідні зміни до статті Конституції СРСР.

Приєднання Криму до України позитивно позначилося на його соціально-економічному та культурному розвитку. Як показав Всесоюзний перепис населення 1959 р., людність півострова зросла до 1201,5 тис. проти 1126,2 тис. у 1939 р. За наступні 30 років чисельність населення сягнула 2430,5 тис. Основний приріст забезпечував механічний рух населення⁵⁹.

Кількість росіян між переписами 1959 і 1989 рр. збільшилася з 267,7 тис. до 625,9 тис., але їхня питома вага зменшилася з 71,4 до 67,0%. Натомість кількість українців збільшилася з 267,7 тис. до 625,9 тис., а їхня частка в сукупному населенні – з 22,3 до 25,6%. Чисельність білорусів за рахунок масштабних переселень сільського населення піднялася з 21,7 тис. до 50,1 тис. Єврейська громада зменшилася на третину через еміграцію.

XX з'їзд КПРС засудив сталінські депортації, але законодавці не прислухалися до вимог кримських татар про повернення на їхню історичну батьківщину. 14 вересня 1966 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила постанову, в якій

зазначалося, що повернення кримських татар «не викликане ні державними інтересами, ні політичною необхідністю». Говорилося також, що кримські татари добре облаштувалися в місцях вислання, і їхнє повернення «не відповідає інтересам самих трудящих татарської національності». Своєрідною поступкою виглядала рекомендація окремим категоріям кримських татар їхати на постійне місце проживання до Татарської АРСР⁶⁰.

Кримськотатарську проблему почали розв'язувати тільки після прийняття 14 листопада 1989 р. Декларації Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, підданих насильницькому переселенню, і забезпечення їхніх прав». На підставі цієї Декларації Верховна Рада СРСР 7 березня 1991 р. прийняла постанову про скасування законодавчих актів 1941–1968 рр., але підкреслила, що їхнє скасування не повинне призвести до ущемлення прав і законних інтересів громадян, які проживають у теперішній час на відповідних територіях. Кабінету міністрів СРСР було рекомендовано встановити в міру створення економічних і соціальних умов порядок, розміри та механізм матеріальних компенсацій особам, безпосередньо підданим насильницькому переселенню⁶¹.

Ця постанова була цілком конкретною під кутом зору подолання наслідків сталінської національної політики. Але вона приймалася тоді, коли годі було й мріяти про створення економічних і соціальних умов для відшкодування матеріальних втрат покараних народів і їхнього масового повернення на історичну батьківщину. Радянський Союз доживав останні місяці.

ПОСИЛАННЯ ДО РОЗДІЛУ VI

- 1 Кульчицький С. Входження Криму до складу України // Регіональна історія України. – Вип.3. – К., 2009. – С.136.
- 2 Дорошенко Д. Історія України. – Т.ІІ: Українська гетьманська держава 1918 р. – Нью-Йорк, 1954. – С.209.
- 3 Там само. – С.211.
- 4 Врангель П.Н. Воспоминания. – Ч.2. – М., 1992. – С.430.
- 5 Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т.52. – С.6.
- 6 Ленін В.І. Зібрання творів. – 3-те вид. – Т.25. – К., 1936. – С.462. У «Повному зібранні творів» документ відсутній.
- 7 Шитюк М. Масові репресії проти населення Південної України в 20-50-ті роки ХХ ст. – К., 2000. – С.100.
- 8 Див.: Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). – К., 2011. – С.121.
- 9 Булдаков В. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 2010. – С.506.
- 10 Большевицкое руководство: Переписка. 1912–1927. – М., 1996. – С.150.
- 11 Див.: Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР... – С.129.
- 12 Крим в етнополітичному вимірі. – К., 2005. – С.175.
- 13 Там само. – С.209.
- 14 Бикова Т. Організація Кримської АСРР у 1921 р. // Крим в історичних реаліях України. – К., 2004. – С.231-232.
- 15 Ці слова Ю.Гавен приписував В.Леніну. Див.: Гавен Ю. О Ленине и образовании Крымской АССР // Красн. Крым. – 1924. – 24 января.
- 16 Крим в етнополітичному вимірі. – С.178.

- 17 Семин А., Горчаков А. Борьба большевистских организаций за упрочение советской власти в Крыму (ноябрь 1920 – декабрь 1921) // Борьба большевиков за власть Советов в Крыму: Сб. статей. – Симферополь, 1958. – С.267.
- 18 Крим в етнополітичному вимірі. – С.180.
- 19 Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 год. – Т.XLI: Таврическая губерния. – С.V.
- 20 Никольский П.А. Население Крыма. – Симферополь, 1929. – С.5.
- 21 Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.)... – С.174.
- 22 Бикова Т. Організація Кримської АСРР у 1921 р. // Крим в історичних реаліях України. – К., 2004. – С.237.
- 23 В.И.Ленин: Биограф. хроника. – Т.10. – М., 1979. – С.621.
- 24 Крим в етнополітичному вимірі. – С.183.
- 25 Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921). – С.188.
- 26 Крим в етнополітичному вимірі. – С.185.
- 27 Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина». – М., 2006. – С.101.
- 28 Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста. – К., 2000. – С.99.
- 29 Даниленко В. Проекти єврейської автономії в радянському Криму // Крим в історичних реаліях України. – С.289.
- 30 Там само. – С.291.
- 31 Там само.
- 32 Там само. – С.291-292.
- 33 Нариси з історії та культури євреїв України. – К., 2005. – С.146.
- 34 Крим в етнополітичному вимірі. – С.197.
- 35 Там само. – С.244.
- 36 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С.515.
- 37 Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – С.201.
- 38 Лисенко О. Крим у період Другої світової війни // Крим в історичних реаліях України. – С.264.
- 39 Брошеван В., Ренпенинг В. Боль и память крымских немцев (1941–2001 гг.): Ист.-документ. книга. – Симферополь, 2002. – С.124, 130.
- 40 Губогло М.Н., Червонная С.М. Крымскотатарское национальное движение. – Т.2. – М., 1992. – С.41.
- 41 Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии. – М., 2002. – С.88, 89.
- 42 Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина». – М., 2006. – С.145.
- 43 Зарубин В.Г. Депортация из Крыма армян, греков и граждан других национальностей // Ист. наследие Крыма. – 2004. – №5. – С.25.
- 44 Андрощук О. Перейменування об'єктів адміністративно-територіального поділу Криму як репресивний та пропагандистський засіб державної політики (II половина XX ст.) // Крим в історичних реаліях України. – С.323.
- 45 Крим в етнополітичному вимірі. – С.304.
- 46 Там само. – С.312.
- 47 Там само. – С.312-313.
- 48 Максименко М.М. Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944–1950 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С.53.
- 49 Котигоренко В.О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – К., 2005. – С.14.
- 50 Максименко М.М. – Там само. – С.53.
- 51 Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001. – С.198.
- 52 Аджубей А. Как Хрущев Крым Украине отдал. Воспоминания на заданную тему // Нов. время. – 1992. – №6. – С.21.
- 53 Там само.
- 54 Поліщук Ю.М. Соціально-економічні та політичні передумови приєднання Криму до України // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – К., 2004. – С.284.
- 55 Лисяк-Рудницький І. Історичне есе. – Т. 2. – К., 1994. – С.287-288.
- 56 Там само. – С.290.

- 57 Радянська Україна. – 1954. – 27 лютого.
- 58 Там само.
- 59 Крим в етнополітичному вимірі. – С.336.
- 60 Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х – середина 80-х гг. XX в.) // Отечеств. история. – 1994. – № 1. – С.164.
- 61 Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма. Документы, факты, комментарии. – С.38-41.

VII.

 КРАЇНА НЕЗАЛЕЖНА

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В СУВЕРЕННІЙ УКРАЇНІ

Утвердження України як суверенної держави надало нової якості суспільними відносинам, що формувалися й розвивалися з приводу спільних національних та етноспецифічних інтересів і потреб громадян. На перебіг цих відносин справляли і справляють помітний вплив багато економічних, соціальних, політичних та інших чинників. Поміж них – зміни в етнічній структурі населення.

На початку 1990-х років масовим явищем стала імміграція в Україну. Її головними складниками були репатріація етнічних українців та вихідців з України інших національностей і їхніх нащадків, а також в'їзд біженців з колишніх республік СРСР, де мали місце збройні конфлікти чи наростало міжетнічне або загальне суспільне напруження (Азербайджан, Вірменія, Грузія, Молдова та ін.). Значних масштабів почали набувати еміграційні процеси: виїзд на етнічні батьківщини і до інших держав осіб різних національностей, так звана трудова еміграція громадян у пошуку роботи за межами України тощо¹.

Протягом 1990-х років неухильно й суттєво погіршувалася ситуація з природним відтворенням населення: зростала смертність, зменшувалася народжуваність. У 1991–1997 рр., зокрема, стійкою була тенденція до збільшення мінусових показників природного приросту населення на 1 тис. жителів. На кожен з років зазначеного періоду ці показники становили відповідно –0,8, –2,0, –3,5, –4,7, –5,8, –6,1, –6,2. За цих умов саме репатріація початкового періоду з часу проголошення суверенної Української держави забезпечила значне кількісне зростання її населення, що у 1993 р. досягло 52 244,1 тис. осіб. У наступному, передовсім через загальне погіршення соціально-економічної ситуації, репатріація уповільнилася, вперше за повоєнні часи Україна почала втрачати населення, переважно за рахунок виїзду до Росії. В той же час тривав приплив з інших пострадянських держав, стабільно переважаючи виїзд до цих держав².

Серед 1 240 721 прибулого до України у 1991–1997 рр. українці становили 47,2%, або 585 798 осіб. Найвищим був відсоток українців серед іммігрантів з країн Балтії, Туркменістану, Казахстану, Російської Федерації, Білорусі. Більшість з них поселялися в регіонах зі значним переважанням етноукраїнського населення. Від 60 і більше відсотків українців було серед прибулих до Вінницької, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької, Волинської, Житомирської, Київської, Кіровоградської, Львівської, Черкаської та Чернігівської областей, від 40 до 60% – серед тих, хто поселилися в Дніпропетровській, Закарпатській, Миколаївській, Полтавській, Сумській, Херсонській, Чернівецькій областях та місті Києві. Серед іммігрантів до Донецької, Запорізької, Луганської, Одеської та Харківської областей українців налічувалося від 30 до 40%. Лише 10% українців було серед тих, хто в'їхали до Автономної Республіки Крим. Основну частину репатріантів до автономії становили кримські татари³.

Стосовно загальної кількості осіб певної національності, які проживали в Україні на час перепису 1989 р., а згодом емігрували, найбільшою була частка євреїв. За деякими даними, тільки з 1989 по 1996 рр. з України виїхало близько 400 тис. осіб єврейської національності, з них 200 тис. – до Ізраїлю, 100 тис. – до США, 50 тис. – до Німеччини⁴. Протягом тринадцяти років між двома останніми переписами єврейська етноп група скоротилася на 382 735 осіб (на 78,7%), за ознакою чисельності вона перемістилася з третього на чотирнадцяте місце. На кінець 2001 р. кількість євреїв в Україні зменшилася до 103 тис. осіб. Їхня частка в складі населення скоротилася з 0,9 до 0,2%. Помітних змін зазнала етнічна структура населення внаслідок еміграції великої кількості білорусів, поляків, росіян, молдаван та ін. Показники зменшення чисельності українських громадян цих національностей, а також чехів, поляків, словаків та інших є доволі значними (див. табл. 4).

Як наслідок, в етнічній структурі населення України за період між 1989–2001 рр. частка осіб різних національностей, менш чисельних, порівняно з українцями і росіянами, скоротилася і стосовно більшості етносів – доволі суттєво (див. табл. 4). Однак загальне скорочення цього сегмента української багатоетнічності було порівняно незначним – з 5,2% до 4,9%. Показник мало змінився насамперед через масове повернення на етнічну батьківщину депортованих комуністичним режимом кримських татар. Їхня спільнота в Україні збільшила свою чисельність з 46 807 осіб (з них 82% мешкали в Криму) на початку 1989 р. до 248 193 на кінець 2001 р. (з них майже 99% проживали в АРК). Частка кримських татар серед населення України у вказаний період зросла з 0,1 до 0,5% (серед мешканців Криму збільшилася з 1,9 до 12,0%). За чисельністю, порівняно з іншими етносами держави, вони піднялися з чотирнадцятого на п'яте місце після українців, росіян, білорусів та молдаван. Значно більше стало вірмен (на 45 694), грузинів (на 10 659), азербайджанців (на 8 215), румунів (на 16 164). Не зафіксовано суттєвих кількісних змін серед гагаузів і ромів.

У 1989–2001 рр. найбільш відчутно скоротилося населення російської національності – на 3 021 441 особу, або 26,6%, від кількості росіян в Україні на початку вказаного періоду. Їхня частка в етноструктурі країни зменшилася на 4,8%. Це скорочення не було компенсоване збільшенням на 5,1% питомої ваги титульного етносу серед населення. В абсолютних числах таке збільшення становило лише 122 640 осіб (приріст дорівнював 0,3% від загальної кількості українців на січень 1989 р.). Протягом тринадцяти міжпереписних років багатоетнічна людність України загалом скоротилася на 6,2%. Перепис наприкінці 2001 р. зафіксував населення держави в кількості 48 240 902 особи – на 3 211 132 менше, ніж було в Українській РСР на початку 1989 р.

За прогнозними розрахунками, зробленими фахівцями Інституту демографічних і соціальних досліджень НАНУ, у 2001–2026 рр. слід очікувати скорочення загальної чисельності населення в Україні, а також помітних змін у його етнічному складі⁵. Попри кількісне зменшення, частка українців серед усього населення, імовірно, зросте майже на 1,4 відсоткових пункти, натомість питома вага росіян зменшиться на 3 пункти. Більше стане азербайджанців, грузинів, молдаван, румунів, вірмен. Кримські татари вийдуть на третє за чисельністю місце серед етнічних груп України. В другій половині прогнозованого періоду очікується

Таблиця 4

Етнодинаміка населення України у 1989–2001 рр.*
(за матеріалами переписів населення 1989 і 2001 рр.)

	Перепис 1989 р.		Перепис 2001 р.		За 1989–2001 рр.	
	осіб	% до всього населення	осіб	% до всього населення	осіб	%
Все населення	51452034		48240902		осіб	%
					-3211132	-6,2
в тому числі за національністю	чисельність		чисельність		збільшення/ (-) зменшення	
	осіб	% до всього населення	осіб	% до всього населення	осіб	%
Українці	37419053	72,7	37541693	77,8	122640	0,3
Росіяни	11355582	22,1	8334141	17,3	-3021441	-26,6
Євреї	486326	0,9	103591	0,2	-382735	-78,7
Білоруси	440045	0,9	275763	0,6	-164282	-37,3
Молдавани	324525	0,6	258619	0,5	-65906	-20,3
Болгари	233800	0,5	204574	0,4	-29226	-12,5
Поляки	219179	0,4	144130	0,3	-75049	-34,2
Угорці	163111	0,3	156566	0,3	-6545	-4,0
Румуни	134825	0,3	150989	0,3	16164	12,0
Греки	98594	0,2	91548	0,2	-7046	-7,1
Татари	86875	0,2	73304	0,2	-13571	-15,6
Вірмени	54200	0,1	99894	0,2	45694	84,3
Цигани	47917	0,1	47587	0,1	-330	-0,7
Кримські татари	46807	0,1	248193	0,5	201386	430,2
Німці	37849	0,1	33302	0,1	-4547	-12,0
Азербайджанці	36961	0,1	45176	0,1	8215	22,2
Гагаузи	31967	0,1	31923	0,1	-44	-0,1
Грузини	23540	0,05	34199	0,1	10659	45,3
Чехи	9122	0,02	5917	0,01	-3205	-35,1
Словаки	7943	0,02	6397	0,01	-1546	-19,5

* Розраховано за джерелом: Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – С. 14-15.

значне збільшення кількості мігрантів з країн Африки та Азії (не враховуючи колишні республіки СРСР та Ізраїлю).

Саме міграції найбільшою мірою визначатимуть тенденції етноструктурних змін в українському соціумі. Певний вплив на ці зміни матимуть також чинники, що впливають на процеси природного відтворення. У слов'янських сім'ях, приміром, кількість дітей менша, ніж у родинах кримських татар, вірмен, ромів,

азербайджанців. Показник старіння українських євреїв значно вищий від середнього по Україні. Через особливості вікової структури низьким є потенціал природного відтворення у поляків і білорусів, досить високим – у угорців і румунів, найвищий – у кримських татар.

Реальна й очікувана етнотемографічна динаміка актуалізує етнополітичні дослідження в аспектах розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо оптимізації державної міграційної політики та політики інтеграції іммігрантів в українське суспільство, з'ясування причин почастищення випадків конфліктної (аж до кримінальної) поведінки окремих осіб і груп на ґрунті расової і/або етнічної нетолерантності, розроблення системи заходів, важливих для формування толерантного ставлення до іммігрантів, етнокультурна і расова ідентичність яких нетрадиційна для країни, стимулювання громадянської консолідації і культивування патріотизму населення різної етнічної приналежності.

Тож актуалізується необхідність наукового аналізу етнічної динаміки народонаселення й якості та характеру відносин між особами і групами осіб різних національностей, зокрема, для оптимізації державної політики мінімізації загроз етнічних конфліктів, сприяння громадянській консолідації поліетнічного загалу населення як нації, збереження і розвитку традиційного для України культурного середовища тощо.

Території проживання різних за етнічним складом, переважною мовою спілкування та суспільними орієнтаціями компонентів українського громадянства помітно відрізняються природними, господарськими можливостями, рівнем економічного розвитку, концентрацією виробничих, фінансових, інформаційних, науково-освітніх, людських та інших ресурсів, доходами і якістю життя. Так, за обсягом валової доданої вартості, розрахованим на одну особу, показники між областями різняться більш ніж у шість разів, за розміром середньої заробітної плати – майже вдвічі, за рівнем бідності – у чотири рази. Якщо деякі представники вітчизняних і зарубіжних політичних і громадських утворень, ба, навіть релігійних об'єднань і надалі акцентуватимуть у суспільному дискурсі етнічний аспект означених соціальних відмінностей, не можна виключити загрозу конфліктної етнонаціональної дезінтеграції соціуму – через загострення міжрегіональних суперечностей, протиріч між центральною і регіональними владами.

Історично сформовані міжрегіональні економічні і соціальні диспропорції консервує нинішній адміністративно-територіальний устрій держави. Він стримує інтенсифікацію господарських зв'язків регіонів та їхніх мешканців, а отже, гальмує процес національно-громадянської консолідації різноетнічного населення країни. У територіальних громадах відсутні стимули і можливості нагромаджувати у місцевих бюджетах необхідні кошти для самостійного задоволення спільних та етноспецифічних інтересів. Тому не можна виключити, що зволікання з проведенням адміністративно-територіальної реформи і реформи міжбюджетних відносин може вже найближчим часом спровокувати суспільне напруження і конфліктність – якщо не між етнічно специфічними територіальними громадами або громадянами різних національностей, то між цими громадами і громадянами та державою.

Особливо небезпечні у цьому контексті спроби місцевої бюрократичної і бізнесової верхівки зберегти своє домінування шляхом спекуляцій на етнічних або етнографічних особливостях регіонів, через створення штучних проблем на-

вколо цих особливостей, аби виглядати перед місцевим населенням захисниками його інтересів від диктату центру.

Попри те, що правові регулятори етнонаціональних відносин в Україні в основних своїх параметрах відповідають європейським стандартам, законодавча база досі не кодифікована, зокрема, в питаннях системності та узгодженості змісту вживаних у правових актах термінів, затверджених цими актами норм та порядку застосування останніх. Як наслідок, реальною залишається небезпека виникнення правових колізій, здатних трансформуватися в колізії і конфлікти суспільні – між етнічними і регіональними спільнотами, між ними і державою, між центральною і регіональними владами та ін. Найвідомішу з таких колізій спричинили недоліки Закону України про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (далі – Хартія)⁶.

Гострі наукові і політичні дискусії точаться довкола того, на які мовні практики має поширюватися чинність норм Хартії. Ратифікована у 2003 р., вона набула чинності з 1 січня 2006 р. Потому частина експертів дійшли висновку про неточний переклад назви та тексту документа, що призвело до хибного розуміння його мети і завдань. Запропоновано замінити в україномовній версії назви Хартії термін «мови меншин» на термін «міноритарні мови», щоб акцентувати на зобов'язаннях держави щодо мов, яким загрожує зникнення. Ця пропозиція⁷ не змінює суті ситуації, оскільки в переліку «міноритарних мов», що потребують захисту, залишено мови тих само меншин, що й у чинному ратифікаційному законі. Водночас його нова проектна версія пропонує поширити чинність Хартії на новогрецьку мову замість того, щоб сприяти збереженню традиційних мов греків України – урумської та румейської. Проект пропонує застосувати захисні процедури Хартії до єврейської мови ідиш, що виглядає цілком доречним на відміну від теперішньої практики, коли Українська держава всупереч сформульованим у Хартії засадам мовної політики взяла на себе зобов'язання щодо захисту державної мови Ізраїлю іврит, яка, на відміну від ідиш, ніколи не була традиційною для єврейського населення і території України.

Системним недоліком чинного ратифікаційного закону і його оновленого проекту є відсутність пропозицій щодо застосування процедур захисту і підтримки української мови в регіонах держави, в яких вона фактично є «міноритарною» (для ситуацій, подібних українській, запровадження захисних процедур щодо офіційної/державної мови передбачено Хартією). Таких пропозицій немає і в законопроектах про мови в Україні, що періодично вносяться до парламенту депутатами від різних політичних утворень. Отже, неадекватне політико-правове розуміння того, які мови можуть бути віднесені до «регіональних мов або мов меншин», створює загрозу деформування норм – регуляторів мовної сфери України. Хибні політичні і юридичні інтерпретації поняття «регіональні мови або мови меншин» спричиняють і вади його застосування як засобу наукового осмислення мовної ситуації та шляхів її оптимізації в інтересах громадян, суспільства і держави.

Тим часом є підстави вважати, що вітчизняне законодавство містить оптимальний для України набір норм – регуляторів етномовної практики, попри те що чинний профільний закон про мови («Про мови в Українській РСР»⁸) було схвалено ще за радянської доби – 1989 р. Суб'єктами мовних відносин і мовної політики, за текстом Закону, поставали держава (Українська РСР), державні,

партійні, громадські органи, підприємства, установи й організації на її території (у тому числі освітні, наукові, культурні, мас-медійні та ін.), український народ (як спільнота громадян, «незалежно від їхньої національної належності»), громадяни всіх національностей.

Параметри державної мовної політики визначалися п'ятьма позиціями. *По-перше*, «українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу». *По-друге*, «Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності». *По-третє*, російська мова оголошувалася мовою міжнаціонального спілкування разом з українською. *По-четверте*, Законом були застережені індивідуальні і групові права громадян іншої, ніж українська, національності у місцях проживання, де ці громадяни становлять більшість (ст. 3, 11). Там їхня національна мова могла застосовуватися поряд з українською в роботі, діловодстві і документації державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ та організацій. *По-п'яте*, «формула» державної мовної політики акцентувала індивідуальні права: у преамбулі наголошувалося надання державою своїм громадянам гарантій їхніх національно-культурних і мовних прав; у ст. 5 роз'яснювалося право громадян на користування будь-якою мовою — своєю національною, українською, російською або іншою прийнятною для сторін, у тому числі при зверненні до офіційних установ. За такого підходу цілком логічним було залишення відкритим переліку мов міжнаціонального спілкування в Українській РСР; ст. 4 Закону до цього переліку віднесла мови «українську, російську та інші».

За винятком положень, які автоматично втратили чинність разом з розпадом СРСР, КППС та інших всесоюзних структур і відповідними інституційними змінами в системі суспільних відносин, концептуальні параметри і більшість норм Закону про мови й досі виконують свою регуляторну функцію. Не скасувало, але доповнило їх ухвалення у 1996 р. Конституції України. Згідно зі ст. 10 та 11 Основного Закону, в країні забезпечуються: а) статус української мови як державної та її всебічний розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території держави; б) гарантії вільного розвитку, використання і захисту російської мови, мов національних меншин; в) сприяння розвитку мовної самобутності всіх корінних народів і національних меншин країни.

Інакше кажучи, державну мовну політику Конституція України визначає як політику розвитку, використання і захисту мов як атрибутів трьох колективних суб'єктів суспільних відносин в країні: держави, корінних народів, національних меншин. Ця політика також покликана забезпечувати мовні права українських громадян як складову прав і свобод людини. Про обов'язок держави забезпечувати рівні конституційні права своїх громадян і не допускати будь-яких привілеїв чи обмежень, у тому числі за мовними ознаками, йдеться в ст. 3, 24 та 53 Конституції. В ст. 13 цього основоположного акта йдеться також про опікування України національно-мовними потребами українців, які проживають за межами держави (у процесі законотворення після ухвалення Конституції в 1996 р. вони поіменовані як «закордонні українці»).

В основу мовних відносин разом з таким регулятором, яким є права, покладено ще й регулятор обов'язків, зокрема, обов'язків людини і громадянина. У ст. 68 Конституції України застережено обов'язок кожного дотримуватися

Конституції і законів держави та не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

За Основним Законом України, мовний аспект державної етнонаціональної політики є політикою реалізації національно-мовних прав, свобод і обов'язків п'яти суб'єктів: держави, громадянина, етнонаціональних груп громадян – корінних народів і національних меншин, а також українців, які проживають за межами держави. Таке структурування суб'єктів мовних відносин зумовлене тим, що Конституція визначила ідентичність українського народу (української нації) не тільки за ознаками громадянства (преамбула документа), а й структурувала її за етногруповою специфікою (ст. 11 та ін.).

Отже, чинне законодавство України дозволяє забезпечувати сприятливі умови задоволення мовних інтересів і потреб людей і держави. Однак реалізація цих умов потребує ґрунтовного наукового вивчення мовних практик у країні в цілому та в її регіонах, а відтак – розроблення рекомендацій на предмет оптимізації цих практик.

Репрезентативним джерелом вивчення мовної ситуації є переписи населення. Рядопокладання числових показників мовної самоідентифікації громадян (у відсотках до загальної кількості осіб відповідної національності) під час повоєнних переписів радянської доби та Всеукраїнського перепису населення 2001 р. засвідчує досьогоднішню сталість і наступність описаної у попередньому розділі тенденції радянських часів до скорочення частки осіб, які вважають рідною мову своєї національності (див. табл. 2 та 5). Останніх у грудні 2001 р. виявилось 85,16%, тобто на 2,69% менше, ніж у 1989 р. Зазначена тенденція властива більшості найчисленніших етносів України – з українським включно. Щодо українців – чи стало це наслідком малої ефективності політики сприяння розвитку державної мови, чи результатом в'їзду до України значної кількості громадян української національності з рідною російською мовою – відповідь на це питання потребує спеціального дослідження.

Стосовно власне етнічних росіян тенденція, що розглядається, була зафіксована вперше, вимірюється вона величиною 2,47% за тринадцять міжпереписних років. Зменшення за той же період частки українців, які вважають рідною мову своєї національності, становило 2,56%, євреїв – 4,02, болгар – 5,39, гагаузів – 7,56, молдаван – 7,93, німців – 11,01, греків – 12,16, татар – 13,76, білорусів – 15,7, циган – 17,90, азербайджанців – 19,40%. Майже незмінним цей показник залишився в угорців і кримських татар. В останніх рівень визнання ними мови своєї національності рідною виявився найвищим після росіян і угорців (див. табл. 5).

Відхилення в зворотний бік щодо розглядуваної тенденції спостерігається серед поляків і вірмен. Але поміж них збільшення частки осіб, що вказали на мову своєї національності як рідну, було зовсім незначним, відповідно 0,4% і 1,46%. Лише серед румунів питома вага тих, хто вважають рідною свою національну мову, зросла суттєво – на 29,46%. Причини цього винятку варті дослідницької уваги. Навряд чи вони містяться в площині розширення освіти румунських дітей національною мовою, оскільки кількість дошкільних виховних закладів, шкіл і учнів з відповідною мовою навчання збільшилися за роки незалежності не набагато⁹. Немає також достатніх фактів, щоб твердити про вирішальне значення для етнічного й етномовного самоусвідомлення румунської громади України впливів

з боку сусідньої Румунії, зокрема її недержавних засобів масової інформації. Хоча й відомо, що пропагандистська діяльність останніх є досить ефективною і навіть не позбавлена спроб орієнтувати українських румунів на еміграцію до Румунії.

В останній міжпереписний період (1989–2001 рр.), фактично вперше з 1950-х років, виросла частка осіб, які ідентифікують себе з іншими, ніж власне український, етносами, але при цьому вважають рідною саме українську мову. Передовсім це стосується українських німців (збільшення на 12,94%), євреїв (на 11,37%), циган (на 8,76%), білорусів (на 8,22%). Виняток становлять лише румуни і кримські татари.

Для всеукраїнського загалу років незалежності залишилася незмінною і тенденція радянських часів до зростання частки осіб неросійської етнічної ідентичності, які вважають рідною російську мову. Сукупно серед найчисельніших етносів України – неросіян, частка осіб, які вважають рідною російську мову, за 1989–2001 рр. збільшилася на 1,89%. Приблизно таке зростання було властиве і для кожного з міжпереписних періодів радянської доби (див. табл. 2 і 5). Різні величини числових показників цієї тенденції між переписами 1989 і 2001 рр. характерні для українців (збільшення на 2,53%), білорусів (на 7,3%), молдаван (на 2,09%), болгар (на 3,1%), греків (на 9,64%), татар (на 9,7%), циган (на 3,12%), кримських татар (на 2,14%), азербайджанців (на 13,16%), гагаузів (на 5,51%).

Частка тих, хто під час останнього перепису назвали рідною російську мову, скоротилася лише серед євреїв – на 7,65%, поляків – на 4,66%, угорців – на 0,63%, румунів – на 1,94%, вірмен – на 4,35%, німців – на 2,53%.

Числові характеристики інших ніж українська та російська мов не своєї національності як рідної змінилися за час між переписами 1989 і 2001 рр. для всіх етносів невеликою мірою. Тільки серед румунів цей показник скоротився на значну величину – з 24,47 до 0,53%.

Разом з тим мовна динаміка серед українського поліетнічного загалу в період між переписами 1989 та 2001 рр. набула нових якісних ознак в частині вільного володіння мовою як рідною та другою (див. табл. 6). За цією інтегральною характеристикою на 1,7% – від 93,5 до 95,2% – збільшилася частка населення України, яке вільно володіє мовою своєї національності; на 9,7% – від 78,1 до 87,8% – виросла питома вага тих, хто вільно володіють українською мовою; на 12,7% – від 78,4 до 65,7% – стало менше жителів України, які вільно володіють як рідною та другою російською мовою. Таблиця дає уявлення про динаміку розподілу кожного з найбільш численних етносів України за відповідною характеристикою (ознакою).

Наскільки узагальнені відповіді під час перепису відповідали реальній мовній динаміці, а якою мірою вони відбивали рівень етнічного і національного самоусвідомлення людей та їх сподівань і громадянського відчуття належності й поваги до України та її історії і культури – з'ясувати і представити це в кількісних показниках важко або й неможливо. Але окремі випадки мотивації відповідей на запитання переписних листів спонукають до припущення, що реальна ситуація в мовному середовищі набагато складніша, ніж уявляється за статистикою про національний склад українського населення та його мовні ознаки. Ось що пише редактор газети «Форум націй» гречанка за національністю Т.Хорунжа: «В інтернаціональному дитинстві я чула багато мов. Південне місто сповнено було і грецької, і української, і болгарської, і ідиш, і багатьох інших... Школи

Етномовна ситуація в Україні у 2001 р. за ознакою рідної

Населення	Всього осіб	Вважають			
		своїї національності		не своїї	
		осіб	% до кількості осіб національності	осіб	% до кількості осіб національності
Всі національності	48240902	41093957	85,18	6945508	14,40
Українці	37541693	31970728	85,16	5559572	14,81
Росіяни	8334141	7993832	95,92	334642	4,02
Євреї	103591	3213	3,10	100168	96,70
Білоруси	275763	54573	19,79	221009	80,14
Молдавани	258619	181124	70,04	77458	29,95
Болгари	204574	131237	64,15	73308	35,83
Поляки	144130	18660	12,95	125403	87,01
Угорці	156566	149431	95,44	7128	4,55
Румуни	150989	138522	91,74	12462	8,25
Греки	91548	5829	6,37	85666	93,57
Татари	73304	25770	35,15	47482	64,77
Вірмени	99894	50363	50,42	49867	49,92
Цигани	47587	21266	44,69	26297	55,26
Кримські татари	248193	228373	92,01	19668	7,92
Німці	33302	4056	12,18	29222	87,75
Азербайджанці	45176	23958	53,03	21190	46,91
Гагаузи	31923	22822	71,49	9092	28,48
Грузини	34199	12539	36,66	21620	63,22
Чехи	5917	1190	20,11	4723	79,82
Словаки	6397	2633	41,16	3763	58,82

* Розраховано за джерелом: Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – С. 23-26.

ж були суцільно російські. Отже, рідна мова ставала рідною лише потенційно: ми не навчалися розмовляти нею, співати пісень, читати. І спілкувалися лише російською. І ставали російськомовним населенням... А під час перепису ми з сином назвали “рідною” українську мову, по-перше, з поваги до землі, на якій ми живемо, а по-друге, аби нас не рахували як російськомовних громадян. Ми втратили рідну мову не з власної вини. Ностальгійне ж ототожнення “рідної” мови з “материнською” може розцінюватись сьогодні як несвідоме утвердження того, що мало б бути, але, на жаль, через історичні та соціальні обставини, не є»¹⁰.

Таблиця 5

мови* (за матеріалами перепису населення 2001 р.)

рідною мову					
національності					
українську		російську		інші мови	
осіб	% до кількості осіб національності	осіб	% до кількості осіб національності	осіб	% до кількості осіб національності
606740	1,26	6279838	13,02	58930	0,12
 	 	5544729	14,77	14843	0,04
328152	3,94	 	 	6490	0,08
13924	13,44	85964	82,98	280	0,27
48202	17,48	172251	62,46	556	0,20
27775	10,74	45607	17,63	4076	1,58
10277	5,02	62067	30,34	964	0,47
102268	70,96	22495	15,61	640	0,44
5367	3,43	1513	0,97	248	0,16
9367	6,20		0,00	3095	2,05
4359	4,76	80992	88,47	315	0,34
3310	4,52	43060	58,74	1112	1,52
5798	5,80	43105	43,15	964	0,97
10039	21,10	6378	13,40	9880	20,76
184	0,07	15208	6,13	4276	1,72
7360	22,10	21549	64,71	313	0,94
3224	7,14	16968	37,56	998	2,21
1102	3,45	7232	22,65	758	2,37
2818	8,24	18589	54,36	213	0,62
2503	42,30	2144	36,23	76	1,28
2665	41,66	335	5,24	763	11,93

Як свідчать соціологічні дані, в повсякденному житті, порівняно з узагальненими результатами відповідей на запитання анкети з перепису населення, українська мова посідає набагато скромніше місце, особливо в ряді найбільш населених областей держави. Того ж 2001 р., коли проводився перший за часів незалежності Всеукраїнський перепис населення, Інститут соціології НАНУ, фірма «Социс» і фонд «Демократичні ініціативи» також опитували людей на предмет їхніх мовних переваг. Дослідження показало, що в сім'ї тільки українською мовою спілкуються лише 37% респондентів. Прикметно, що в 2001 р. 60% загальної кількості опитаних вважали рідною саме українську мову¹¹.

Таблиця 6

Динаміка розподілу найчисленніших етносів України за ознакою володіння мовою*, 1989, 2001 роки, у %** (за матеріалами переписів населення)

Населення	Разом як рідною та другою вільно володіють мовами					
	свої національності		українською		російською	
	% до кількості осіб національності, на 1 січня 1989 р. та 5 грудня 2001 р.					
	1989	2001	1989	2001	1989	2001
Всі національ-ності	93,5	95,2	78,1	87,8	78,4	65,7
Українці	94,7	96,8			71,7	58,1
Росіяни	99,6	98,9	34,4	58,7		
Білоруси	48,5	31,7	27,9	64,4	88,7	85,9
Молдавани	84,4	78,8	18,3	50,7	71,1	71,1
Кримські татари	93,5	94,9	0,9	19,7	88,0	85,9
Болгари	69,5	76,1	11,1	42,2	89,0	89,7
Угорці	95,6	97,5	14,4	49,1	44,3	31,7
Румуни	62,3	94,4	16,9	43,9	53,7	44,0
Поляки	12,5	27,6	84,4	94,6	66,5	54,7
Євреї	11,1	7,6	48,6	77,2	97,9	95,3
Вірмени	58,5	64,6	14,6	50,0	91,2	87,7
Греки	27,6	23,5	26,0	57,5	97,4	97,6
Татари	61,7	50,1	11,3	46,7	95,2	93,3
Цигани	62,7	53,5	27,6	60,8	56,9	47,0
Азербайджанці	77,5	65,4	9,0	44,4	81,3	84,9
Грузини	–	49,2	11,4	55,3	–	86,2
Німці	23,2	31,0	30,0	68,0	89,9	84,9
Гагаузи	83,4	77,7	4,0	26,9	83,9	88,2
Словаки	–	62,6	–	94,5	–	35,7
Чехи	–	47,0	33,6	85,4	–	66,5

* Ознака «володіння мовою» поширюється на осіб, які разом вільно володіють мовою як рідною та другою.

** Показники таблиці розраховані за джерелом: Населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К.: Держкомстат України, 2003. – С. 23-26, 108-109.

Передовсім через «звичку російськомовного стереотипу мислення» та з ряду інших причин не стала переважаючою українська мова і в різних сферах суспільного життя.

Про особливості мовної ситуації в Україні та тенденції її розвитку доволі повне уявлення дає книжка, підготовлена науковцями кількох інститутів НАН України на базі академічного Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса¹².

Серед важливих предметних сегментів дослідження вітчизняної етнополітики – з'ясування стану та способів забезпечення належних умов для збалансованої реалізації інтересів особи, суспільства і держави у сфері етнонаціональних відносин, наукове осмислення проблем ціннісно-світоглядної і політичної сегментованості українського суспільства, культурних, релігійних, мовних, соціально-економічних та інших відмінностей, ідентитетів і самоідентифікацій різноетнічного населення країни в цілому та її окремих територій, зокрема, аналіз імовірних наслідків політичної актуалізації наявних етнічних відмінностей задля впливу на суспільну свідомість і суспільну поведінку громадян, а саме електоральну.

Останнє є вкрай важливими, оскільки певні політичні, квазі-політичні утворення і політики в Україні та поза її межами чим далі частіше й масштабніше вдаються до упередженої ідеологізації і політизації окремих фактів минулої і сучасної проблемної міжетнічної взаємодії, гіперболізують відмінності у релігійних і мовних перевагах, традиціях і культурі громадян різної національності та території проживання, в їхньому ставленні до історичних постатей, міфів, пам'ятників, до версій та інтерпретацій фактів минулого і сучасного – Голодомору, історії Української повстанської армії, польсько-українських конфліктів, до русифікаторської політики самодержавства і комуністичного режиму, до реальної і позірної зміни суспільних статусів етнічних груп, до офіційної, медійної, побутової та іншої мовної практики тощо. Це явище можна означити як «етнізацію політики».

Серед показових виявів і наслідків такої етнізації – особливості перебігу виборчих кампаній 2004, 2006, 2007 та 2010 рр., коли у політичному дискурсі цілеспрямовано акцентувалася тема «двох Україн» – з різною мовою, культурою, релігією, політичними цінностями і геополітичними перевагами. Наслідком стало значне посилення регіоналізації електоральних симпатій, посилення суспільних розбіжностей довкола мовних, релігійних та інших етнокультурних цінностей.

Чим далі голосніше заявляють про себе радикальні партії і партієподібні утворення та громадські організації етноцентричної політичної орієнтації. Тому їх і називають етнополітичними¹³. Одні з них керувалися і керуються гаслом переваги української «етнічної нації» в новопосталій державі, інші – прагнуть зберегти й посилити традиційне для імперсько-російської і радянської доби російське домінування, якщо не в усій Україні, то хоча б на окремих її територіях, ще якісь – домагаються якихось виняткових прав для «своїх» етнічних громад, порівняно з іншими.

Соціологи фіксують збільшення дистанційованості одне щодо одного представників населення країни різних національностей. Всеукраїнське опитування (омнібус) 2006 р. виявило, що лише 24% респондентів вважають, що людей в державі об'єднує спільна історія, територія, 21% – мова спілкування, 19% – релігія, 13% – національна належність, 12% – політичні погляди, 12% – патріотичні почуття громадянина України, 10% – національна ідея побудови Української держави. Відроджуються стереотипи ідентифікації населення за регіональними ознаками – «східняки», «западенці»; засоби масової інформації тиражують «ярлики» на кшталт «дони», «донецькі», «закарпатські»; наростає відчуженість населення різних регіонів¹⁴.

Певний вплив на ці процеси справляють намагання з боку деяких країн-сусідів реалізувати свої національно-державні інтереси на території України всупереч її власним національно-державним інтересам. Потребують наукового

осмислення загрози етнополітичній стабільності в Україні з боку екстремістських кіл Румунії та Угорщини, а також внаслідок реалізації владою цих країн окремих положень їх законів і державних програм стосовно осіб румунської та угорської національностей, що є громадянами сусідніх держав.

Не збігаються з інтересами етнополітичної стабільності в Україні і деякі аспекти реалізації на її теренах державної політики Російської Федерації щодо «закордонних співвітчизників». Нерідко окремі політичні діячі і навіть державні органи Російської Федерації своїми заявами та діями втручаються у внутрішні справи України, сподіваючись таким чином блокувати її євроінтеграційні прагнення і навіть спровокувати етноросійську і російськомовну громаду України до конфлікту з Українською державою і більшістю її населення іншої національності і переважної мовної орієнтації.

Серйозний етноконфліктний потенціал містить політизація характерних для наукового, освітнього і медійного дискурсів Росії та України відмінностей в оцінці низки історичних подій і процесів. Така політизація актуалізує в суспільній свідомості проблематику реальної та міфологізованої етнічної історії, етнічні стереотипи і упередженість, а отже, впливає на поведінку соціальних суб'єктів.

Серед частини кримчан зростає негативне ставлення до репатріантів, що повертаються з місць депортації й облаштовуються на своїй Батьківщині в Криму. У репатріантів, передовсім кримськотатарської національності, посилюється незадоволення державною політикою сприяння вирішенню їхніх проблем. Відбувається віктимізація їхньої суспільної свідомості, й одночасно посилюється самоусвідомлення як автохтонного, корінного народу. Все це справляє помітний вплив на електоральну та іншу політичну поведінку мешканців автономії, їх ставлення до Української держави і місцевої влади, до громадян інших національностей.

Отже, разом з етнізацією політики відбувається і потребує наукового вивчення політизація етнічності. Така політизація засвідчує перехід частини суверенітету влади до народу, зокрема до його етнічних сегментів. Серед виявів політизації етнічності – намагання здобути або розширити доступ представників етнічних груп до владних можливостей, до участі у прийнятті політичних рішень.

Відповідний процес може бути легітимним і толерантним, а може відбуватися й через протистояння, конфлікти та інший деструктив. Найпомітнішими виявами політизації етнічності в Україні стали: утворення і діяльність у Криму російських організацій, які декларують наміри виходу автономії зі складу Української держави та її приєднання до Російської Федерації; вимоги кримських татар трансформувати АРК у кримськотатарську автономію; формування так званого політичного русинства в його осучасненій версії (автори і прихильники цієї версії намагаються ідеологічно відокремити корінне населення краю з його регіональною русинською самосвідомістю від решти етноукраїнського загалу, а відтак домогтися адміністративно-політичного або й державно-політичного самовизначення русинів як окремого народу, нації. Русинська ідентичність розглядається «політичними русинами» як легітимація їхнього виняткового права на управління регіоном, розпорядження його природними та іншими соціально-економічними ресурсами і людським потенціалом. Помітна частина «політичних русинів» орієнтована на Росію і знаходить там підтримку). Політизованою є й ініціатива угорців Закарпаття щодо утворення на території області угорського

автономного національно-територіального округу (без будь-яких проектних позицій щодо правових параметрів такої автономії).

Політизуються також етноконфесійні відносини. Найнаочніше це виявилося під час виборчих кампаній 2004 і 2009–2010 рр. у ставленні архієреїв і кліру Української православної церкви московського патріархату (УПЦ МП) та Української православної церкви київського патріархату (УПЦ КП) до тодішніх основних претендентів на посаду Президента України. Показовим свідченням активної участі духовенства УПЦ МП у політичних процесах є діяльність отця Сидора як очільника політичного русинства на Закарпатті. Українська автокефальна православна церква, Українська греко-католицька та Католицька церкви також не залишилися поза політикою. Посилюється залучення до громадського і політичного життя України протестантських, мусульманських, юдейських, а також новітніх релігійних утворень, що не є традиційними для вітчизняного духовного простору.

Етноконфесійні відносини політизуються і продукують суспільні суперечності також через те, що управлінські центри майже всіх найчисленніших конфесій України перебувають поза її межами. Їхнє ставлення до українського суспільства і його перспектив багато в чому різняться і, врешті, мало збігаються з українськими національно-державними інтересами.

Означені та багато інших виявів етнополітичної динаміки стосуються як всього українського суспільства, так і його регіональних сегментів. Ці вияви досліджуються і мають досліджуватися як спільне (загальне) в окремому (особливому), і окреме (особливе) в спільному (загальному). Доволі вдалою спробою реалізації такого підходу стала праця «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості», підготовлена колективом авторів під керівництвом М.Панчука¹⁵.

Аналіз сучасних стану і тенденцій динаміки етнонаціональних відносин дозволяє сформулювати пріоритетні завдання державної політики у відповідній сфері. Серед цих завдань — забезпечення належних умов для збалансованої реалізації етноспецифічних і спільних національних інтересів особи, суспільства і держави, подолання негативних наслідків ціннісно-світоглядної і політичної сегментованості українського соціуму, пов'язаної з культурними, релігійними, мовними, соціально-економічними та іншими регіональними відмінностями, а також зі спекуляціями на цих відмінностях з боку певних сил в Україні та поза її межами.

В означених контекстах конче важливо визначити стратегію державної етнонаціональної політики, а саме: окреслити мету, принципи і довгострокові завдання цієї політики та механізми її реалізації з урахуванням реальних внутрішніх і зовнішніх викликів та загроз національній безпеці; сформулювати концептуальні основи подальшого законотворення, управлінських та інших рішень і практично-політичних дій щодо етнонаціональної сфери, у тому числі мовно-культурних параметрів національного інформаційного простору; запровадити адекватні українським реаліям визначення термінів вітчизняного законодавства, що регулює етнонаціональні відносини, і встановити параметри упровадження в це законодавство норм та термінології міжнародного права.

Вирішення означених завдань забезпечить становлення і консолідацію української нації як багатокультурної поліетнічної громадянської спільноти.

ЕТНОПОЛІТИКА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Двадцятирічний період незалежного існування України супроводжувався постійним декларуванням її орієнтації на європейський вибір. Підтвердженням готовності і спроможності України наблизитися до європейських цивілізаційних критеріїв мали стати демократичні перетворення в її різних суспільних сферах. В етнополітичній сфері вимога демократизації означає насамперед приведення вітчизняного законодавства, яким регулюється ця сфера, до європейських правових засад, а також імплементацію цих засад у практику державної етнонаціональної політики, зокрема здійснення відповідного етнополітичного менеджменту.

Демократизація етнополітичної сфери збіглася з радикальними змінами у політико-правовому статусі України та у всьому комплексі етнополітичних відносин всередині неї. Новопостала українська держава мусила одночасно і дотримуватися європейських вимог, і позбуватися наслідків свого минулого колоніального становища, що означало сприяння одночасному мовно-культурному відродженню всіх своїх етнічних сегментів – титульній нації, корінним (автохтонним) народам і національним меншинам. Формально-кількісний вимір етносоціальної структури українського суспільства має спонукати до думки про беззастережне політичне, а отже, і мовно-культурне та соціальне домінування в ньому етнічних українців. На час здобуття незалежності на них припадало майже три чверті усього населення – 72,7%. Десять років по тому їхня частка вже перевищила три чверті населення і досягла 77,8%. В той же час демографічне домінування титульного етносу не мало і досі не має адекватного домінування у суспільному житті за критеріями поширення в ньому української мови, культури, інших етноідентифікуючих ознак. Тривале перебування українців у складі Російської імперії, а потім Радянського Союзу супроводжувалося їх мовною і культурною русифікацією, через що за ступенем збереження основних ознак своєї ідентичності, а отже, за потребою державної підтримки для свого етнокультурного відродження, вони не відрізняються від національних меншин.

Покликана рухом до незалежності потреба у консолідації української етнічної нації гальмувалася її «цивілізаційним розламом»: більша, східна, частина формувалася у річищі візантійської православної традиції, а менша, західна – під впливом західного християнства. Титульний етнос роз'єднаний також різним історичним досвідом його західної і східної частин. Західна Україна після Другої світової війни понад десять років слугувала ареною збройної національно-визвольної боротьби і опору комуністичному режимові, тоді як більшість українців з ним змирилися. Різний історичний досвід і різні системи цінностей породили недовіру між обома частинами народу, яка вміло заохочувалася комуністичними ідеологами і продовжує заохочуватися політичними силами заради збереження впливу на різні електорально-територіальні групи.

Ті, хто використовує у політичних цілях традиційну упередженість східного населення країни до західного, несвідомо адвокатують комуністичну владу, проти якої боролися західні українці. Впевнене у безпомилковості і бездоганності поведінки попередніх генерацій, що жили на Сході країни, нинішнє населення підсвідомо продовжує дотримуватися антизахідних настанов, якими керувалися ці генерації. Релікти антизахідництва разом з тим співіснують з апелуванням

до західних демократичних принципів державної етнополітики. Роздвоєність політичної свідомості у східній частині України суттєво заважає досягненню цілісності і, що більш важливо, послідовності у здійсненні державної політики у етнонаціональній сфері.

Першою проблемою, що виникла у зв'язку з адаптацією державної етнонаціональної політики до європейських принципів, стала проблема термінологічного оформлення об'єктів цієї політики. З одного боку, весь період до здобуття незалежності Українська РСР вважалася республікою, утвореною на основі права на національне самовизначення українського народу. Сам термін «український народ» розумівся у суто етнологічному сенсі — як український етнос. Відповідно і «українська соціалістична нація» радянських часів розумілась як нація етнічна.

Українська етнічна нація як титульна і найчисельніша етнічна спільнота реалізувала своє право на національне самовизначення і тим самим легітимізувала незалежність української держави й об'єднала у процесі державотворення всі інші етнічні спільноти України. Тому навіть з виникненням перспективи утворення у майбутньому української поліетнічної нації співгромадян термін «українська нація» в етнічному розумінні продовжував фігурувати, у тому числі у перших правових актах незалежності України, що стосувалися етнополітичної сфери. Так, вже через півтора місяці після всенародного референдуму на підтримку незалежності країни (19 лютого 1992 р.) були прийняті «Основи законодавства України про культури», якими визначався курс на підтримку розвитку культури і української нації і національних меншин. Про етнічне розуміння терміна «українська нація» свідчить наголос на обов'язок держави сприяти розвитку україномовних форм культурного життя.

В етнічному значенні має сприйматися термін «українська нація» і в Конституції України, прийнятої у 1996 р. Підставою для такого сприйняття є те, що у Преамбулі Основного Закону цей термін стоїть поруч, але семантично окремо від терміна «Український народ», під яким розуміють усіх громадян України.

Відзначена термінологічна практика суттєво ускладнює адаптацію українського права, яке стосується етнополітичної сфери, до європейського правового поля, у якому термін «нація» утвердився у суто громадянському сенсі, а термін «народ» — в етнологічному. Етнічна семантика терміна «українська нація» породжує, зокрема, вельми незручні питання стосовно того, як розуміти вживаний в Основному Законі прикметник «національний» у таких правових словосполученнях, як «національне законодавство» (ст. 9), «національне багатство», коли йдеться про землю (ст. 14), «національні інтереси» (ст. 18), і як ці словосполучення співвідносяться з тим, що «земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу» (ст. 13). Якщо погодитися із тлумаченнями, що прикметник «національний» має розумітися у загальногромадянському сенсі, тоді терміни «українська нація» та «Український народ» мають вважатися тотожними. Тобто у преамбулі один і той самий суб'єкт наділено двома визначеннями. Але це слід віднести до юридичних курйозів.

Нечіткість і подекуди некоректність вживання терміна «українська нація» не мали фатального значення з точки зору наближення до європейської практики розведення етнічної і національної приналежності. Так, у напрямі наближення

до європейської практики самостійної ідентифікації особою своєї етнічної належності прийнятий 31 грудня 1991 р. Указ Президента України «Про порядок зміни громадянами України національності»¹ дає можливість українським громадянам міняти національність (згідно з радянською термінологічною традицією, яка продовжує зберігатися і в незалежній Україні, у персональних документах національність ототожнюється з етнічністю), відповідно до національності другого з батьків.

Подальшим практичним кроком у бік європейської практики етнічної самоідентифікації було надання можливості особам під час проведення перепису населення вказувати на свою «національність» (тобто «етнічність») безвідносно до паспортних даних або етнічності своїх батьків. І хоча в реалії мешканці України у більшості трималися за свою попередню самоідентифікацію, але можливість, що була їм надана, ілюструвала посилення європейських принципів етнополітичної культури у нашому суспільстві.

Проблема еволюції української нації від етнічної до громадянської сутності привертає до себе увагу з тієї точки зору, що перша модель націотворення зазвичай асоціюється з етнократією, домінуванням титульного етносу й асиміляційними зазіханнями з його боку, а друга – зі створенням умов для утвердження мультикультурності, забезпечення рівності усіх етнічних сегментів суспільства, гарантуванням прав національних меншин.

Розвиток українського законодавства, яке стосується етнополітичної сфери, відбувався на основі принципів, притаманних другій моделі. Ще за рік до розпаду Радянського Союзу, 16 червня 1990 р., Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, обґрунтувавши його правом української нації на самовизначення. При цьому декларувалося і забезпечення національно-культурного розвитку українського народу, і право вільного національно-культурного розвитку всіх національностей². При затвердженні 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України (який не містить визнання суб'єктом самовизначення українську етнічну націю) Президія Верховної Ради виступила зі зверненням «До громадян України усіх національностей», у якому гарантувалися рівні права усіх громадян і свобода розвитку усіх національних мов і культур³.

У жовтні 1991 р., під час підготовки до Всеукраїнського референдуму про Акт незалежності, призначеного на 1 грудня 1991 р., було прийнято Закон «Про громадянство України», за яким було введено «нульовий варіант» – право на одержання українського громадянства всіма, хто постійно проживав в Україні, незалежно від етнічної належності. Відповідними законами, що їх було прийнято того ж року, громадянам гарантувалися рівність прав при одержанні освіти, у питаннях свободи совісті та віросповідання. 1 листопада 1991 р. Верховна Рада затвердила Декларацію прав національностей України, яка гарантувала і титульному етносу, і національним меншинам юридичну рівність, право на національно-адміністративні одиниці у місцях традиційного розселення і на вільне користування національними мовами в усіх сферах громадського життя. Крім того, в етнічно змішаних регіонах мови більшості населення могли функціонувати на рівні із державною. Держава гарантувала кожній національності вільне виявлення самобутності, право на освіту, на асоціації, на вільні контакти

з історичною батьківщиною, а також зобов'язувалася охороняти пам'ятки історії та культури всіх народів і національних груп⁴.

Високий рівень політичної активності демократичних, а особливо націонал-демократичних сил примусив колишню комуністично-радянську номенклатуру, яка фактично зберегла у своїх руках важелі влади і державного управління, демонструвати готовність до запровадження демократичних принципів у національне законодавство. Насамперед у нормативно-правову базу було введено принцип рівноправності усіх етнічних спільнот. Першими правовими актами незалежної України, у яких цей принцип знайшов своє втілення, були вже згадані «Основи законодавства України про культуру»⁵ і Закон України «Про національні меншини в Україні»⁶.

«Основи законодавства України про культуру» визначили основні принципи державної політики у питаннях етнокультурного розвитку країни. Фахівці-правознавці звертають увагу серед них на такі:

визнання культури як одного із головних чинників самобутності української нації та національних меншин;

рівність прав і можливостей громадян незалежно від соціального стану та національної належності у створенні, використанні та поширенні культурних цінностей;

створення умов для розвитку національних культур як пріоритет державної політики;

гарантування рівних прав і можливостей щодо використання у сфері культури мов усіх національних меншин;

право громадян на створення національно-культурних громадських об'єднань, у тому числі міжнародних;

залучення усіх національних меншин до спільного процесу творення культурних цінностей;

право громадян на пропаганду своєї національної культури;

заборона на заклики до расової, національної, релігійної ворожнечі або ненависті⁷.

«Основи», крім того, заохочують добродійну діяльність щодо підтримки національних культур у вигляді як створення відповідних фондів всередині країни, так і укладання угод з іноземними юридичними та фізичними особами, а також діяльності у міжнародних організаціях та фондах.

Базовим правовим документом у сфері етнонаціональної політики української держави став Закон «Про національні меншини в Україні». Він фактично визначив основоположні принципи цієї політики: нерозривність прав людини і прав етнічної спільноти, рівність політичних, соціальних економічних і культурних прав і свобод громадян республіки незалежно від їх національного походження, у тому числі права на державний захист, єдність прав осіб, що належать до національних меншин, з їх громадянськими обов'язками, правову заборону і судове покарання будь-якого прямого і непрямого обмеження прав і свобод за етнічною ознакою. Щоправда, обіцяне Декларацією право на національно-територіальну автономію в законі підтвердження не дістало.

Серед прав, які держава зобов'язалася гарантувати національним меншинам, — право на національно-культурну автономію, охорону пам'яток історії та культури, підготовку педагогічних, культурно-просвітницьких та інших націо-

нальних кадрів, у тому числі й у зарубіжних країнах, право на використання у роботі підприємств, установ та організацій, що розташовані у місцевостях, де представники певної національної меншини кількісно переважають, мови цієї меншини поряд з державною, право представників національних меншин обиратися і бути обраними чи призначеними на будь-які посади в органах влади і управління, право на збереження життєвого середовища меншин, як і право повернення їх представників на територію України, право на вільний вибір індивідом своєї національної належності.

Надаючи меншинам широкий спектр колективних прав, Закон одночасно не допускає домінування групи над особистістю. Кожному громадянину було надано право вільно вирішувати, у якому обсязі він збирається використовувати положення Закону, брати участь у громадському об'єднанні своєї групи. Права особи залишаються з нею у повному обсязі незалежно від її участі чи неучасті у такому об'єднанні.

Закон «Про національні меншини в Україні» прийнято одночасно із декларуванням Україною свого наміру інтегруватися до Європейського Співтовариства, наблизитися до правових норм і стандартів розвиненого світу. Демонстрацією такої готовності стала окрема стаття Закону про пріоритетність положень міжнародних договорів, до яких Україна приєдналася. У такий спосіб держава зобов'язувалася постійно удосконалювати правову базу етнопонаціональної політики відповідно до європейських і загалом міжнародних вимог.

Важливим кроком у цьому напрямі став вступ України у 1995 р. до Ради Європи (РЄ) і приєднання до Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р., а також до протоколів, що додаються до цієї конвенції. Комітет із правових питань і прав людини Парламентської Асамблеї РЄ тоді зробив висновок, що українське законодавство відкидає ідею етнічної держави, а український закон про національні меншини можна вважати зразковим серед законів держав Центральної і Східної Європи, бо він добре узгоджений із європейськими нормами та законодавством⁸.

Основоположним документом, яким утверджено основні принципи правовідносин в Україні, які відповідно стосуються і міжетнічних відносин, є Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р. Попри некоректність вживання термінів «нація» та «народ», вона має розцінюватися як правовий акт, який законодавчо встановив, що українське громадянство не залежить від етнічної належності особи і що саме громадянство, а не етнічність є основою об'єднання українського соціуму.

Конституцією покладено на державу низку обов'язків щодо розвитку етнічних спільнот України, серед яких фахівцями звертається увага на таке:

сприяння громадянам у вивченні мов міжнародного спілкування (ст. 10);

сприяння консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної і культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11); забезпечення доступності і безоплатності освіти усіх рівнів у державних і комунальних навчальних закладах (ст. 53); збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність (ст. 54) та ін.⁹

У руслі європейської правової традиції витримано прийнятий 8 жовтня 1991 р., тобто ще напередодні референдуму про незалежність, Закон «Про гро-

мадянство України», який поєднав обидва традиційні принципи надання громадянства — і за народженням (по крові), і за походженням з України. В ході наступних редакцій Закон забезпечив достатньо ліберальний підхід до надання особам громадянства України. Для його одержання від особи вимагається лише визнання і виконання Конституції та законів України; безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років; наявність законних джерел існування; володіння українською мовою в обсязі, достатньому для спілкування; отримання дозволу на імміграцію (але на осіб, які прибули на територію України до набуття чинності закону про імміграцію, ця вимога не поширюється)¹⁰.

На доказ підтвердження серйозності своїх намірів інтегруватися до Європи Україна ратифікувала основні міжнародні пакти, які стосуються захисту національних меншин, їхніх культур і мов, зокрема, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Конвенцію про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього, Європейську конвенцію з прав людини, Рамкову конвенцію Ради Європи про захист національних меншин, Європейську хартію регіональних мов або мов меншин та ін.

Однак у демонстрації своєї проєвропейськості Україна надміру вдавалася до матричного перенесення на вітчизняний ґрунт положень міжнародних пактів, чим ускладнювала правове обґрунтування заходів, спрямованих на підтримку етнічних спільнот там, де вони її потребували. Так, положення Конституції про неприпустимість пільг і привілеїв за національною (етнічною) ознакою без застереження про можливість винятку у вигляді додаткової підтримки тим або іншим спільнотам (ст. 24), як це має місце у правовій практиці західних країн, стало аргументом в руках противників українізації, які оголошували кроки різних урядів по розширенню сфер вживання української мови дискримінацією носіїв інших мов. Вади матричного перенесення в Україну норм європейського права особливо яскраво продемонстрував Закон про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. У той час як у Європі цей Закон застосовується тільки стосовно до мов, які опинилися перед реальною загрозою зникнення, то українським законом до переліку мов, на які поширюється передбачений Хартією захист, внесено і російську мову, яка є мовою половини населення країни, хоча частка етнічних росіян становить лише 17%.

Вірогідність матричного запозичення міжнародних правових норм, що не мають аналогів в українській реалії, виникла в зв'язку з питанням про статус кримськотатарського народу. Політично активна частина кримських татар поставила перед владою питання про визнання їх «корінним народом» (indigenous people) у тому сенсі, як це тлумачиться у відповідній Конвенції Міжнародної організації праці 1989 р. Аргументи кримськотатарських лідерів спиралися на присутність терміна «корінні народи» у Конституції України. Владі, експертним колам довелося докласти великих зусиль, щоб переконати громадськість країни, що «корінні народи» вітчизняної конституції та «indigenous people» Конвенції МОП не тотожні явища: В Україні термін «корінний» відповідно до української мовної традиції є синонімом терміна «автохтонний». Відповідно віднесення ряду народів України (кримських татар, караїмів та кримчаків) до «корінних» не

може тягти за собою надання їм комплексу прав, передбачених для «indigenous peoples» Конвенцією МОП.

Здійснені заходи з адаптації українського законодавства до європейських норм не остаточні. Так, Організація з безпеки і співробітництва в Європі очікує від України заходів, якими мають бути імplementовані в її правове поле положення Гаазьких рекомендацій 1996 р. про освіту, Ословських рекомендацій 1998 р. про забезпечення мовних потреб меншин і Лундських рекомендацій 1999 р. стосовно активної участі національних меншин у суспільно-політичному житті. Відповідно до останніх рекомендацій держави мають створювати спеціальні механізми доступу меншин до важелів впливу на різних рівнях влади та управління. На центральному рівні рекомендації орієнтують на створення таких механізмів, як виділення меншинам певної гарантованої квоти у парламенті, закріплення за ними певних посад у Кабінеті міністрів, у Верховному та Конституційному Судах, в судах нижчої інституції, у дорадчих органах високого рівня, заохочення представників меншин до роботи у державних установах.

На думку багатьох експертів, суттєвим кроком, який засвідчив би готовність України дотримуватись європейського принципу справедливості в етнополітичній сфері, могло б стати прийняття законів про національно-культурну автономію, про політико-правовий статус кримськотатарського народу і про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою. Фахівці вважають, що прийняття останнього закону дозволило б уникнути невідповідностей та протиріч у нормативно-правовій базі у сфері забезпечення процесу репатріації, унормувати реалізацію державних пріоритетів стосовно інтеграції та облаштування раніш депортованих, зменшити потенціал конфліктних настроїв у середовищі репатріантів, насамперед кримських татар, які підтримуються їхнім невдоволенням повільністю процесу їх соціального та господарського облаштування на історичній батьківщині, задоволення мовно-культурних потреб.

Адаптуючи національне законодавство до європейського права, Україні доводиться враховувати також і те, що його надмірна лібералізація, без урахування особливостей ситуації в країні, може мати результат, протилежний консенсусному, як це демонструє нинішнє обурення національних більшостей у ряді європейських держав, де іммігрантські меншини почали домагатися такого масштабу задоволення їхніх мовних, культурних і релігійних прав, що це стало сприйматися як загроза ідентичності титульних етносів.

Ліберальний характер українського закону про громадянство у купі із законом про національні меншини дає змогу групам так званих нетрадиційних, тобто нещодавно прибулих, іммігрантів вимагати для себе усіх прав, законодавчо гарантованих національним меншинам. У разі збереження у правовому полі держави принципу універсалізації поняття «національна меншина» і автоматичного охоплення ним також нововиниклих натуралізованих груп «нетрадиційних» іммігрантів, етнополітичні відносини в Україні можуть піти не шляхом гармонізації, а шляхом наростання міжетнічного напруження внаслідок різкого збільшення етнополітичних суб'єктів, що вступатимуть у боротьбу за соціальні та політичні ресурси. Результатом може стати розчарування суспільства у лібералізації як засадничому принципі демократичного устрою з відповідним схилянням у бік жорсткішої форми управління етнополітичними процесами.

Принципи європейського права щодо етнополітичної сфери могли б бути запроваджені в українське законодавство значно більш комплексно і цілісно через документ, який встановлював би засади державної етнонаціональної політики. У Верховній Раді України запропоновано три варіанти Концепції державної етнонаціональної політики, але жоден з них не дійшов до стадії розгляду, що гальмує процес вдосконалення правової бази і поліпшення державного етнополітичного менеджменту.

Незавершеність формування правової бази державної етнонаціональної політики суттєво заважає прийняттю чіткого остаточного вибору етнополітичної моделі країни, який має спиратися на концепцію або моноетнічної нації, де етнічні українці перебувають у патерналістській позиції щодо національних меншин, або поліетнічної нації, яка живе на засадах консоціальності. Наявні тенденції етносоціальної еволюції суспільства заохочують обидві моделі. З одного боку, відбувається зміцнення у свідомості громадян відчуття своєї належності до України як політико-територіального явища, як до самостійної держави, і тим самим підсилюється процес формування поліетнічної нації. З другого боку, лібералізація етнополітичної сфери після падіння тоталітарного режиму сприяє етнокультурній плюралістичності суспільства, зміцненню у свідомості представників етнічних спільнот своєї самості, індивідуальності, неповторності і тим самим окремішності від «інших». Етнічне відродження посилює почуття самозбереження і дало нове життя його традиційним механізмам, з яких найнадійнішим вважається ендогамія – укладання шлюбів всередині «своєї» етнічної спільноти. Так, частка людей, які перебувають у моноетнічних шлюбах протягом 1992–2011 рр., зросла від 53,4 до 63,2%¹¹. Зазначений процес об'єктивно сприяє етнічним пріоритетам у груповій психології.

Деякі прикордонні компактно поселені меншини своїми діями дають підстави сумніватися, що їхня лояльність до української держави є пріоритетною порівняно з їхньою лояльністю до своїх історичних батьківщин. Тобто є сумніви щодо їхнього бажання інтегруватися до української нації і в її поліетнічному варіанті. Приміром, спостерігається масова позитивна реакція румунів Буковини й угорців Закарпаття на заклики історичних батьківщин набувати спеціального статусу, який стимулював би їхню окремішність щодо країн проживання. Характерно, що такого роду заклики з боку сусідніх держав знаходять відгук незалежно від етнічності особи. Так, в угорське законодавство внесено зміни, за якими угорське громадянство може надаватися не лише угорцям, а й особам з іншою етнічністю, предки яких жили на території Австро-Угорської імперії. Показово, що так званий зелений паспорт Угорщини, який дає право на роботу і проживання у цій країні без реєстрації, пільгове навчання у вузах, медичне обслуговування, дістали близько 300 тис. мешканців Закарпаття, хоча етнічних угорців в області налічується 156 тис. осіб¹².

За таких обставин брак чіткості з боку державної влади щодо оптимальної моделі етнонаціональної політики перешкоджатиме згуртуванню завдяки їй громадян держави, формуванню в них спільного національного почуття і спільної національної ідентичності, які були б домінуючими щодо інших видів ідентичностей – етногрупової, станової, професійної і т.п., гармонійному поєднанню двох складників – формування нації, яка включала б не тільки етнічних українців, а й усіх громадян держави, а також збереження і розвиток етнічних компонентів

суспільної структури. І якщо до відродження і збереження етнічної специфіки певна увага приділяється, то проблема націоформування поки що залишається предметом теоретичних дискусій спеціалістів. На державному рівні вона переважно декларується, не маючи чітко поставлених цілей і конкретно виписаних механізмів свого вирішення.

Розроблені правові засади державної етнонаціональної політики виконують роль регулятора державного етнополітичного менеджменту. На центральному та місцевому рівнях державної влади та управління етнополітичний менеджмент здійснюється інституційною структурою, на яку покладено взаємодію з громадськими організаціями меншин. Тривалий час існувала центральна установа (спочатку міністерство, потім державний комітет), відповідальна за державну етнонаціональну політику, функції якої передано нині до Міністерства культури. Крім того, у структурах обласних організацій працюють або спеціалізовані підрозділи, або спеціально призначені фахівці, відповідальні за роботу з національними меншинами.

Відсутність масштабних, із застосуванням насильства, міжетнічних зіткнень в Україні дозволяє говорити про доволі високу ефективність державних структур і професіоналізм їх персоналу. Разом з тим відсутність концептуально встановлених принципів і юридично легалізованих принципів державної політики в етнополітичній сфері виявляється через низку проблем, що виникають під час здійснення державного етнополітичного менеджменту. Насамперед внаслідок односторонності об'єктної сфери етнополітики – зосередженості її тільки на національних меншинах, державним менеджментом не передбачається окремих програм і дій зі збереження і зміцнення ідентичності національної більшості, утвердженні її як етнічного ядра суспільства. Але й одностороння увага до національних меншин також має ваду обмеженості – вона спрямована не на їх всебічний розвиток у соціальному, професійному, освітньому відношенні, а переважно на їх мистецький ренесанс. Щорічно основні кошти з державного бюджету виділяються на проведення головним чином масштабних мистецьких заходів – фестивалів, конкурсів, концертів, літературних і мистецьких вечорів тощо. Проведення таких заходів покликано підтвердити відродження мови і культури меншин. Однак такі менеджерські пріоритети у використанні коштів спричиняють застій у повсякденній роботі із заохочення представників меншин до вивчення етнічної мови, історії, традицій. Наслідком є фактичне незнання більшістю представників меншин своєї етнічної мови, своєрідна мовна деетнізація меншинних груп. У сукупності з тим, що державною етнонаціональною політикою не передбачене цілеспрямоване поширення державної мови, мовна деетнізація меншин має наслідком збереження того рівня їх русифікованості, якого було досягнуто в ході політики «соціалістичного інтернаціоналізму». Варто також наголосити, що мистецько-орієнтовані пріоритети у державному етнополітичному менеджменті в окремих випадках розходяться з реальними сьогоденними потребами меншин. Так, приміром, найважливішою проблемою для народів-репатріантів, особливо кримськотатарського, є соціальна адаптація – забезпеченість житлом і комунальними послугами, працевлаштування, освіта, охорона здоров'я, хоча не виключається і важливість збереження мови, культури, історичної свідомості.

Хронічно кризовий стан української економіки протягом усіх двадцяти років незалежності жорстко обмежував уряд у виділенні коштів на облаштування

репатріантів. Попри це, українською державою надавалася посиljena підтримка репатріантам – забезпечення їх роботою, земельними ділянками, житлом або будівельними матеріалами, водо- і газопостачання у компактні поселення. Задовольнялися й духовні потреби раніше депортованих – відновлення історичних та культурних пам'яток, історичної топоніміки, впровадження національної мови у систему навчання, в інформаційний простір.

У своїй більшості кримські татари з розумінням ставилися до ситуації, виявляючи терплячість і демонструючи власну ініціативність у подоланні труднощів. Слов'янське населення здебільшого поставилося до репатріантів зі співчуттям. Загальна атмосфера міжетнічних відносин у Криму не вирізнялася високою конфліктністю. Однак траплялися окремі випадки, коли між кримськими татарами і слов'янами утворювалася атмосфера напруження. Одна з причин цього – наявність у владних структурах півострова таких уявлень про найбільш справедливу та ефективну етнонаціональну політику, які не збігалися із загальноєвропейським принципом справедливості.

Основним питанням, яке провокує конфлікти в Криму, залишається земельне. Перешкоди, на які почали наражатися кримські татари при отриманні земельних ділянок під забудову на тлі незаконної приватизації земель, що їм дозволяли собі місцеві органи влади і бізнес, налаштували їх на протест. Інколи він виливався у протиправні дії – блокування автошляхів, несанкціоновані мітинги, самозахоплення земель. Останнє призводило до сутичок з правоохоронними органами. Вже у жовтні 1992 р. така сутичка сталася в селі Красний Рай поблизу Алушти, де було розгромлено наметове містечко кримських татар, яке вони самовільно встановили на землях місцевого колективного господарства. Земельні проблеми знову загострилися наприкінці 2000 – на початку 2001 р., коли кримські татари відчували себе ошуканими при видачі земельних сертифікатів в ході розпаювання земель колишніх колгоспів, а потім у 2006 р. у зв'язку з ігноруванням кримською владою вимог кримських татар виділити їм земельні ділянки на південному узбережжі півострова.

Інше етноконфліктне джерело – проблема ставлення до релігійних і культурних цінностей кримських татар. Хвилю обурення серед них викликало встановлення у 2000 р. кримським православним єпископатом величезних поклонних хрестів, у тому числі поблизу мусульманських цвинтарів, що було сприйнято репатріантами як жест їхнього приниження. У 2006 р. сутичками завершилися акції кримських татар, спрямовані на закриття в Бахчисараї ринку, розташованого на місці колишнього ісламського цвинтаря Азіз.

Найкричущим виявом ігнорування європейських принципів міжетнічної рівності були подвійні стандарти влади у питанні дотримання правопорядку: безжально зносились будови кримських татар на самозахоплених землях і при цьому надавалася можливість для незаконного привласнення величезних земельних ділянок представниками влади і бізнесу. Ефективне розв'язання проблеми виділення кримським татарам землі наштовхується на повільні темпи земельної інвентаризації в АР Крим і створення земельного кадастру автономії. Хоча відповідні кроки сприяли б налагодженню порозуміння у сфері земельних відносин, зменшили б рівень корупції в діяльності місцевих рад стосовно рішень щодо виділення землі для репатріантів.

З одного боку, були створені умови для набуття кримськими татарами освіти, у тому числі вищої, але, з другого боку, нові фахівці, як і фахівці зі стажем, не дістали належних можливостей для роботи за фахом. Крім того, поки що не уповні відповідає завданням мовно-культурного розвитку народу кількість шкіл із кримськотатарською мовою навчання, як і кількість вчителів для них, а також вихователів для дитячих дошкільних закладів із знанням кримськотатарської мови. Так саме не відповідає духовним запитам народу обмежена кількість газет і кількість годин на радіо кримськотатарською мовою.

Українська держава зайняла суто формальну правову позицію у своїх стосунках з виборним органом самоуправління кримськотатарського народу – Меджлісом, вимагаючи від нього юридичної реєстрації у статусі звичайної громадянської організації і не бажаючи визнавати цей орган правомочним легітимним представником народу. Відповідно до європейської практики компромісних рішень у 2000 р. при Президентові України було створено Раду представників кримськотатарського народу, до якої автоматично входили усі члени Меджлісу. У 2011 р. указом Президента було змінено порядок формування складу Ради, що різко обмежило в ньому присутність членів Меджлісу.

Складна і гостра морально-політична колізія виникла при здійсненні етнополітичного менеджменту у зв'язку з мовним питанням. З одного боку, європейський принцип пріоритетності прав особистості вимагав, щоб підтримка мовного відродження етнічних спільнот не шкодила вимогам мовних груп, з яких найбільшою є російськомовна. До того ж російська меншина ще з часів Російської імперії та СРСР звикла до того, що російська мова і культура безперешкодно утверджувалися у провінціях, а згодом в радянських республіках, мали більш престижний статус, ніж мова і культура автохтонів. Русифікація титульних етносів радянських республік тлумачилася комуністичною пропагандою як природний і закономірний процес, який нібито нічим не загрожував місцевій самобутності. Майже половина частка російськомовних у складі населення України надихала їхніх активістів на вимогу надання російській мові статусу другої державної. З другого боку, суттєве відставання частки україномовних від кількості етнічних українців вимагало застосування в етнополітичному менеджменті принципу додаткової підтримки для української мови. Найбільш надійними формами такої підтримки має бути закріплення за українською мовою статусу єдиної державної та втілення спеціальних заохочувальних програм з її поширення в усіх суспільних сферах.

Морально-політична колізія, що виникла з цієї ситуації, полягала в тому, що підштовхування громадян за допомогою адміністративних заходів до українізації було б примусом, несумісним із принципами демократії, а байдужість до подальшої долі української мови означала б опосередковане виправдання її попередньої дискримінації.

Під час перебування при владі (2005–2010 рр.) так званої помаранчевої коаліції серед національно-орієнтованої частини суспільства зміцнилась надія на успішне втілення програми відродження української мови, тим більше, що тоді був розроблений проект Концепції мовної політики в Україні. Однак перехід влади до рук політичних сил, що обіцяли виборцям російськомовних регіонів надання російській мові офіційного статусу, надихнув протагоністів на збережен-

ня мовної ситуації, яка утворилася за фактичної бездержавності України. Низка обласних рад, некоректно інтерпретуючи Європейську хартію регіональних мов, або мов меншин, прийняла рішення про надання російській мові у своїх областях статусу регіональної. Верховна Рада Криму взагалі виступила з ініціативою провести всеукраїнський референдум щодо надання російській мові статусу другої державної в Україні.

В той час як у більшості європейських держав відбулося практичне утвердження як домінуючих мов національних більшостей, Україна зберігає стан, коли домінуючою залишається мова однієї з національних меншин. До такої думки веде насамперед стан інформаційної сфери України. Формально газет, які виходять українською мовою, переважна більшість – 1264, тоді як російськомовних – 975. У той же час, як це відзначено Книжковою палатою, наклад російських газет становить 2 млрд 261 тис. примірників на рік, а україномовних – 935 млн 746 тис. Ще більшою виявилася перевага у накладах російськомовних журналів над українськими – відповідно понад 140 тис. і близько 16,5 тис. примірників.

Чинний до останнього часу Закон України «Про телебачення і радіомовлення» з вимогою поширення україномовного продукту в обсязі не менше 50% ефірного часу сприяв позитивній динаміці україномовних передач. Однак представниками правлячої політичної сили ініційовано зміни до закону, якими квоту україномовлення зменшено до 25%, а також вилучено норму про те, що в радіопрограмах український музичний продукт повинен становити не менше 50%. Проект нового закону вже пройшов перше читання у Верховній Раді. Згідно з даними моніторингу, проведеного Міжнародною асоціацією виробників і дистриб'юторів фільмів Motion Picture Association, кінопрокат в Україні фактично не містить вітчизняного продукту.

Фактично в Україні робиться спроба законсервувати недемократичний тип державної мовної політики¹³, якому характерно те, що панівна еліта колишньої колонії робить «національною» мовою мову колишньої метрополії, якою вона звикла розмовляти і яка є її соціально-груповою мовою.

Відповідно до європейських засад громадянського суспільства державна влада постійно демонструвала готовність і відкритість до діалогу з громадськими організаціями національних меншин. Хоча самі ці організації вельми нечисленні (їхні лідери визнають, що в середньому активну участь в їхній діяльності беруть лише кілька відсотків відповідної етнічної групи), проте саме ця активна частина є етнічною елітою, яка здатна акумулювати, формулювати і транслювати владі інтереси своїх груп. За соціальним складом такі еліти належать переважно до інтелектуалів, що дає змогу зважено й цивілізовано обговорювати гострі проблеми. У тих випадках, коли поміркованість етнічних лідерів поєднується з їхнім високим авторитетом у групі, створюються можливості для пошуку компромісів у спірних питаннях, уникаючи крайніх рішень і дій.

В Україні діють понад 1,2 тис. громадських організацій національних меншин, у тому числі більше тридцяти із всеукраїнським статусом. Найбільшими об'єднаннями меншин є Рада національних товариств України, Конгрес національних громад України, Асоціація національно-культурних об'єднань України.

Найбільш поширеними темами діалогу влади з громадськими організаціями меншин є поліпшення законодавства, міжетнічні стосунки, фінансування культурно-мистецьких заходів, оплата оренди цими організаціями приміщень

і комунальних послуг, умови для вільного спілкування з історичними батьківщинами, особливо після того, як західний кордон України став шенгенським кордоном, можливості представництва меншин в органах влади і місцевого самоврядування.

З боку держави постійно здійснювалися кроки відповідно до зобов'язань, що випливають із європейських правових актів, до яких приєдналася Україна. Відразу по здобутті незалежності постановою Кабінету міністрів було взято курс на створення спеціалізованих редакцій для випуску літератури мовами національних меншин, у тому числі головної редакції з розташуванням у м. Києві, які працюють на основі державної тематичної програми випуску відповідної друкованої продукції. У 1995 р. Кабінетом міністрів було схвалено Концепцію розвитку культур національних меншин, якою передбачене державне сприяння у підготовці національно-культурних кадрів, організації культурно-виховної діяльності, художньої творчості, створенню і підтримці засобів масової інформації. На засадах державної підтримки виходять, як додатки до парламентської газети «Голос України», ряд газет мовами національних меншин – вірменською «Арагац», польською «Дзеннік Кійовські», румунською «Конкордія», болгарською «Роден край». Додатком до «Голосу України» виходять і україно- та російськомовні газети для національних меншин – «Німецький канал», «Єврейські вісті». За підтримки держави виходить і низка інших видань меншин¹⁴.

Поруч із заходами підтримки національних меншин державою докладалося зусиль до попередження міжетнічної ксенофобії. Загальна атмосфера міжетнічних відносин в Україні в цілому відзначена доволі високим рівнем толерантності. Від 1992 по 2010 рр. частка тих, хто вважає, що українські громадяни найбільше бояться міжетнічних конфліктів, зменшилася від 48,9 до 12,7%¹⁵.

Ситуація міжетнічного миру разом з тим супроводжується збільшенням соціальної дистанційованості населення України стосовно представників різних національностей. Особливо небезпечним симптомом є зростання небажання впускати в Україну людей того або іншого етнічного походження. Вкрай негативна налаштованість виявляється щодо ромів (циган), вихідців з Кавказу (особливо чеченців) та з країн Азії та Африки¹⁶.

Зростання соціальної дистанційованості у міжетнічних стосунках (інтегральний індекс національної дистанційованості виріс протягом 1994–2010 рр. від 4,4 до 5,2 за семибальною шкалою) супроводжується зростанням розгубленості в оцінках рівня етнічної толерантності. Так, протягом 1994–2004 рр. частка тих, хто протягом року не стикався з випадками дискримінації щодо представників інших (крім українців, росіян та євреїв) національностей була на постійно високому рівні – понад 83%, але різко впала у 2005 р. – 46,9%. У 2006 р. вона знову виросла до 91,6%, а потім знову різко впала до 60,8% у 2008 р. і до 31,5% у 2010 р. Однак такі коливання супроводжувалися зростанням не частки тих, хто стикався з такими випадками (4,5% у 1994 р. і 2,9% у 2010 р.), а частки тих, хто не зміг дати відповідь – 50,1% у 2005 р., 36,9% у 2008 р. і 65,6% у 2010 р. При цьому відсутність дискримінації щодо трьох вище названих національностей визнавала постійно висока частка опитаних – у межах 85–95%¹⁷.

Випадки фізичного насильства на ґрунті етнічної упередженості є спорадичними і нечисленними. Певне занепокоєння може викликати існування молодіжних екстремістських організацій скінхедів. Проте в Україні скінхедівський рух не

набув масового характеру, що зумовлено як браком єдності між його окремими течіями, так і загальною моральною атмосферою несприйняття екстремізму в українському суспільстві.

Ксенофобія в Україні найчастіше виявляється актами вандалізму стосовно релігійних та історико-культурних пам'яток національних меншин, ксенофобськими графіті та вигуками у громадських місцях. Інколи з'являються відверто або завуальовано ксенофобські публікації у маргінальній пресі, в мережі Інтернет. Створена у структурі державних органів Національна експертна комісія з питань захисту суспільної моралі реагує на подібні вчинки звертаннями до правоохоронних органів щодо кримінального переслідування їх авторів. Крім того, і самі правоохоронні органи виступають ініціаторами переслідування за розпалювання міжетнічної ворожнечі.

Кримінальне переслідування за ксенофобські вчинки є засобом не тільки покарання винуватців, а й попередження щодо їх неприпустимості. Ефективність такого засобу боротьби з ксенофобією послаблюється недостатньою чіткістю формулювань у Кримінальному кодексі України щодо таких явищ, як розпалювання міжнаціональної ворожнечі, дискримінація і переслідування за етнічною ознакою. До переліку дій, за які передбачається кримінальне переслідування, не віднесено етнічну дифамацію, тобто створення негативного стереотипу цілої етнічної спільноти, яким можна викликати і спрямовувати ненависть проти її представників.

Етнонаціональна політика держави є, з одного боку, лакмусовим папірцем щодо готовності України до інтеграції в європейській політико-культурній і правовий простір, а з другого боку, вона може виконувати роль засобу практичного наближення країни до Європи через співпрацю з європейськими країнами у галузі захисту прав національних меншин. Невдовзі по здобутті незалежності Україною спільно з деякими іншими країнами створено двосторонні комісії з питань національних меншин – українсько-словацьку, українсько-угорську. Ними розглядається і узгоджується спільні заходи з надання правової допомоги представникам національних меншин, сприяння розвитку самобутності меншин, аналізу виконання спільних програм тощо¹⁸.

Нові можливості для євроінтеграції України відкрила її участь у євро регіонах, утворених, зокрема, спільно з Румунією та Польщею. Хоча, як зауважувалося, етнічні проблеми в завданнях транскордонної співпраці ніде не визначені як пріоритетні¹⁹, для України, з погляду її зацікавленості у розвитку євро регіональної співпраці, все ж таки вони неминуче постають у тому або іншому вигляді. Відповідно спосіб їхнього вирішення, з одного боку, дає Україні змогу довести свою здатність слідувати європейським правилам здійснення етнополітики, а з другого – дозволяє їй глибше зрозуміти європейські підходи до вирішення етнополітичних питань.

Україна як учасниця євро регіонів бере активну участь у вирішенні питань етнополітичного характеру. Зокрема, у євро регіоні «Верхній Прут» Україна бере участь у діяльності Робочої комісії з питань розвитку міжрегіональних і міжнаціональних зв'язків, місцевого самоврядування і засобів масової інформації. Однак, за висновком дослідників, «цю нову форму співробітництва прикордонних адміністративно-територіальних одиниць, які входять до складу різних держав, ще тільки належить наповнити змістом реальної співпраці, спільними коротко-

та довготривалими проектами, виробити інституційні засади та нормативну базу взаємодії як представників влади, так і широкої громадськості»²⁰.

Взагалі створення єврорегіонів «Нижній Дунай» та «Верхній Прут», якими охоплено території, де переважає румунське і молдовське населення, змусило поставити питання про вибір між місіонерсько-патерналістським підходом до захисту винятково своєї діаспори та підходом, заснованим на максимально повній реалізації національно-культурних і громадських прав усіх без винятку етнічних спільнот на території єврорегіону. При виборі в рамках цієї альтернативи варто зважати на ту думку, що «традиційний» спосіб захисту власної діаспори тяжіє до створення очевидної чи прихованої системи етнічних та політико-правових преференцій. Цей спосіб провокує напруження, невдоволення та конфлікти, не кажучи вже про постійну та взаємну недовіру та заздрісність. Натомість другий шлях не лише обіцяє перспективи етнополітичної стабільності та гармонізації міжетнічних відносин, а й дозволяє вирішувати ширші завдання з демократизації посткомуністичних суспільств через створення надійних підстав для формування інститутів громадянського суспільства в поліетнічному середовищі²¹.

Питання про засоби захисту державами – учасницями єврорегіонів, зокрема у регіоні «Верхній Прут», впливає з того, що на відміну від Західної Європи, де спільні програми, ініційовані в рамках єврорегіонів, передбачають переважно стимулювання розвитку економіки та підвищення життєвого рівня спільнот, які мешкають у периферійних регіонах держав і є учасниками цієї форми співробітництва, у цьому разі вирішено використати доведені практикою переваги, які б дозволили створювати програми співробітництва не стільки економічного характеру, скільки програми розвитку зв'язків з діаспорою, спрямовані на збереження їх етнічної культурної, історичної та мовної самобутності²². Однак, оскільки керівні центри єврорегіонів, зокрема ЄР «Верхній Прут», не мають належних механізмів реагування на етнополітичні виклики, то ця сфера залишається у винятковій компетенції центральних та місцевих органів влади відповідних держав-учасниць. Така перспектива спонукала до думки про можливість спільного створення ними регіональної нормативної бази, яка б стимулювала розвиток усіх національних громад відповідно до загальноєвропейських норм права²³.

Загальний стан етнополітичної сфери України дозволяє говорити, що за правовими засадами, за організаційною структурою державного етнополітичного менеджменту, за атмосферою міжетнічних взаємин у суспільстві ця сфера набула рис, які засвідчують її європейську орієнтованість. Найбільші проблеми існують у практичному здійсненні етнополітичного менеджменту, але зумовлені вони не браком професіоналізму його виконавців і тим більше не ігноруванням європейських принципів, а недостатнім ресурсним забезпеченням, причиною чого є хронічно кризовий стан національної економіки.

ПОСИЛАННЯ ДО РОЗДІЛУ VII

Етнонаціональні відносини в суверенній Україні

- 1 Див. про це: Малиновська О. Репатріація в Україну // Проблеми міграції. – 1999. – №4 (11). – С.17-29; Горбань Т. Етнонаціональна структура регіонів України: динаміка розвитку // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень НАН України. – 2002. – Вип.19. – С.3-29;

- 2 Малиновська О. Назв. праця. – С.17-18.
- 3 Там само. – С.18-19.
- 4 Див.: Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – С.267.
- 5 Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи / За ред. О.В.Позняка; Міжнар. організація міграцій; Ін-т демограф. і соціал. досліджень НАНУ. – Умань, 2007. – С.208-213.
- 6 Котигоренко В. Мовний аспект державної етнополітики в Україні // Стратегічні пріоритети: Наук.-аналіт. щоквартальний зб. Нац. ін-ту стратегіч. досліджень. – К., 2007. – №2 (3). – С.137-146.
- 7 Перша періодична доповідь України про виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин // http://www.minjust.gov.ua/files/dopovid_20_04_2007.zip
- 8 Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР»// Проекты законов о языках – экспертный анализ. – К., 2000. – С.171-181.
- 9 Див.: Чілачава Р., Пилипенко Т. Пріоритети та стратегія реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин України // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К., 2002. – С.54-61; Пилипенко Т. Забезпечення мовно-освітніх потреб національних меншин України // Форум націй. – 2003. – №1/9. – С.3.
- 10 Колонка редактора. Яка вона, рідна мова? // Форум націй. – 2003. – №1/9.
- 11 Українське суспільство 1994–2001 років: Результати опитування громадської думки. – К.: МІА «Подія», 2001. – С.114.
- 12 Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом / Редкол.: О.М.Майборода (голова) та ін. – К.: Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 348 с.
- 13 Ляшенко О. Участь етнополітичних партій у політичному процесі в Україні // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2010. – Вип.2 (46). – С.117-137.
- 14 Шульга М. Симптоми фрагментації суспільства (замість післямови) // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. – С.462.
- 15 Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. – К.: Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 396 с.

Етнополітика України в контексті євроінтеграції

- 1 Указ Президента України «Про порядок зміни громадянами України національності» // [Електронний ресурс http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/U0024U0.html].
- 2 Декларація про державний суверенітет України // Радянська Україна. – 1990. – 17 липня.
- 3 Акт проголошення незалежності України // Радянська Україна. – 1990. – 31 серпня.
- 4 Декларація прав національності України // Права людини в Україні. – К., 1998. – Вип.21. – С.446-447.
- 5 Основи законодавства України про культуру // [Електронний ресурс: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=2117-12>].
- 6 Закон України «Про національні меншини в Україні» // Права людини в Україні. – Вип.21. – С.442-445.
- 7 Див.: Биков О.М. Конституційно-правовий статус національних меншин України. – К., 2001. – С.47-48.
- 8 Права людини: Інформаційний бюлетень Харківської правозахисної групи. Спецвипуск. – 1995. – 5 листопада. – С.5.
- 9 Див.: Биков О. М. Вказ. праця. – С.67.
- 10 Закон України «Про громадянство України» // [Електронний ресурс: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?Nreg=1636-12>].
- 11 Українське суспільство. Двадцять років незалежності: Соціологічний моніторинг: У 2 т. – Т.2: Таблиці і графіки. – К., 2011. – С.134.
- 12 Золотухина І. Двойное дно двойного гражданства // Сегодня. – 2011. – 8 сентября; Золотухина І. «Стану венгром в обмен на Шенген» // Сегодня. – 2011. – 6 сентября.
- 13 Див. про це у: Попеску І.В. Языковая политика и проекты закона о языках: их соответствие внутреннему законодательству и международным обязательствам Украины в области защиты прав национальных меньшинств // Стратегія національної консолідації в Україні: Пошук моделі міжнаціональної інтеграції. – Ужгород, 2000. – С.67-68.
- 14 Див.: Биков О.Н. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні. – К., 2001. – С.53-54.

- 15 Українське суспільство. Двадцять років незалежності. – Т.2. – С.82.
- 16 Там само. – С.54-65.
- 17 Там само. – С.66, 54, 53.
- 18 Див.: Биков О.Н. Вказ. праця. – С.135-136
- 19 Круглашов А. Етнополітична гармонізація: чи під силу це завдання новоутвореним євро-регіонам? // Єврорегіони: потенціал міжетнічної гармонізації. – Чернівці, 2004. – С.20.
- 20 Див.: Гакман С. Розвиток міжетнічних взаємин на території єврорегіону «Верхній Прут»: Динаміка, реалії та перспективи // Єврорегіони: потенціал міжетнічної гармонізації. – Чернівці, 2004. – С.188.
- 21 Круглашов А. Вказ. праця. – С.21-22.
- 22 Гакман С. Вказ. праця. – С.181.
- 23 Круглашов А. Вказ. праця. – С.22.

ПІСЛЯМОВА

Українські землі опинилися в складі могутніх імперій за волею історичних обставин. За рахунок нових територій і залучення природних багатств, які там знаходилися, Росія та Австрія отримували економічні й просторові ресурси свого піднесення. Якщо кордони імперії Габсбургів у цілому усталилися вже на початку XIX ст., Російська імперія, що просуvalа свої кордони на берегах Чорного моря й у Закавказзі, давно прагнула відіграти вирішальну роль на Балканах і в Передній Азії, здійснювала перманентну експансію аж до його кінця. Як зазначив В.Верстюк, Росія «...на зламі XVII–XVIII ст. зробила свій європейський вибір. Прорубавши вікно в Європу, а згодом захопивши Східну і частково Центральну Європу, Росія стала доводити свою європейськість»¹. Доводила вона її різними засобами, у тому числі військовою силою. На перешкоді долучення Російської імперії до європейської цивілізації стояло кріпосництво, яке розвело кріпосників і кріпосних, по суті, у різні етнокультурні спільноти.

Перебуваючи у безпосередній близькості до революційного осердя Європи, Австро-Угорщина вже в 1867 р. докорінно змінила базові підвалини свого існування, перетворившись на дуалістичну монархію, запровадивши конституційний лад, скасувавши панщину. Тоді як перша імперія поволі перебудовувала державну машину за прогресивними західноєвропейськими зразками, друга лише вступала в епоху змін. Набувши половинчастого суперечливого характеру, Великі реформи затяглися в Росії на довгі десятиліття, сковуючи розвиток продуктивних сил. Безпосереднім віддзеркаленням непослідовного характеру скасування кріпосництва в його російській інтерпретації були коливання політичного курсу імперських урядів, їхнє балансування між інтересами великих землевласників і величезної кількості умовно зобов'язаних селян, що генерувало протестні настрої, зокрема й у національній формі.

Не є дискусійним той факт, що попри свою пересічну неготовність повною мірою скористатися плодами європейської «Весни народів», національні меншини Австро-Угорщини, зокрема й українці, мали значно кращі стартові умови для процесів етнокультурної мобілізації. Рух етнічних меншин зароджувався як реакція на політизацію численніших громад під впливом базових соціально-економічних реформ і впровадження конституційного ладу. Тільки згодом він переростає в усвідомлений рух у контексті загального демократичного поступу внаслідок усвідомлення вроджених людських прав.

Політична культура українців Наддніпрянщини формувалася в умовах обмежувальних заходів російського самодержавства щодо свободи думки й слова російських підданих, натомість політична культура українців Австро-Угорщини зростала чим далі в умовах парламентського ладу. Віденський парламент відіграв роль своєрідної стартової площадки для ряду політичних партій і рухів, зокрема

національних. Український рух гартувався у боротьбі з низкою політичних конкурентів: з великодержавним шовінізмом імперського зразку (згодом – з російським націоналізмом) у Росії, польським політичним проектом – у Галичині, румунським і німецьким – у Буковині, угорським і чеським – на Закарпатті.

XIX століття для народів імперій стало часом самоусвідомлення на основі демократизації процесів політичного та культурного відтворення суспільства, які потужно генерувала Європа. Російське суспільство суттєво відставало. Князь І. Долгорукий (у цьому його позиція мало чим відрізнялася від позиції будь-якого пересічного вельможі Росії чи Австрії) тільки в 1817 р., подорожуючи Україною, мимоволі усвідомив міру відмінності між українським і російським народами, що стало для нього відкриттям неочікуваним і малоприємним. Його подорожні нотатки («Люди чиновные принадлежат всем странам: ежели не по духу, то по навыкам – космополиты; их наречие, следовательно, есть общее со всеми. *Но так называемая чернь – она определяет живые урочища между Царствами* (виділено мною. – Авт.)...»²), по суті, співзвучні з хрестоматійним висловом В. Леніна про існування двох культур у кожній національній культурі. Власне, мало хто і з російських імператорів вільно володів російською мовою. Існування у світі (де панували французька, німецька, латина, на яких вибудовувалася так звана висока культура), значною мірою паралельному з народним буттям, власне, й було підосною зауважень, розтиражованих згодом у Валуєвському циркулярі. Для дворянства (тобто імперського чиновництва) народна мова дійсно не існувала, як і не існувала культура народу («черні»). Тож будь яке намагання актуалізувати принаймні мовне питання сприймалося перш за все як вияв сепаратизму, не допустимого в принципі.

До трактування національної культури передовсім як культури народної інтелектуальна та творча еліта наблизилася протягом 1840-х років, і це, своєю чергою, спричинило докорінну перебудову української історичної свідомості. Як цілком слушно зауважив О. Толочко, на межі 50–60-х років XIX ст. українці «...почали відчувати себе вже господарями не тільки території, а й усієї історії, яка точилася на ній протягом віків»³. Після формулювання М. Костомаровим ідеї «двох руських народностей» і гасла «федеративного устрою» Русі побоювання Валуєва і К^о перестають бути безпідставними, а з останньої чверті XIX ст. потужні процеси політизації українства унаочнюють його вступ до модерної епохи.

Не останню роль у формуванні погляду на національне, зокрема українське, питання в обох імперіях відіграв міжнародний чинник. Проте, якщо віденський двір пов'язував його вирішення з політикою поступок та умовлянь, то петербурзький – з політикою превентивних ударів по потенційних сепаратистах як у політичному, так і в ідеологічному сенсі.

Попри низку зазначених відмінностей у внутрішньополітичних курсах, соціально-економічному та культурному становищі народів, в обох імперіях на початок XX ст. існували значні проблеми в сфері державного керування процесами міжнаціонального співжиття. У своїй сукупності вони зводилися до відсутності політичної єдності етнічних складових імперій та їхнього спільного бачення майбутнього держав. Досліджуючи становище євреїв Австро-Угорщини, Матіас Ахер (Натан Бірнбаум) дійшов висновку, що «...ані в культурному, ані в політичному відношенні нема австрійського населення, як чогось цілого, що навіть нема єдиної австрійської більшості»⁴. Сегрегованість традиційних громад

обумовлювалася не лише етнічними, а й релігійними чинниками, не менше перешкод на шляху консолідації націй становила належність до різних держав з відмінними політичними системами, історією, звичаєвим правом, культурною платформою. Офіційні мови монархій існували в якісно відмінному культурному вимірі, аніж мови приєднаних народів, так само, як у різних вимірах існували аристократія, адміністрація та народ. Питання мови, зокрема національної, поставало там і тоді, де і коли матеріалізувалась ідея місцевого самоврядування в його демократичній версії і з'являвся парламентаризм, як універсальний засіб демократизації політичної сфери. Саме це, по суті, було вирішальним чинником відцентрових процесів, які загрожували цілісності як Австро-Угорської, так і Російської імперії.

Прогнозуючи потенційні загрози, європейська суспільно-політична еліта наполегливо працювала над теоретичним вирішенням «національного питання». Серед можливих сценаріїв була національна програма австрійської соціал-демократії, ухвалена в 1899 р. на з'їзді в Брюні. Принципами, які спроможні були перетворити Австрію з країни «національних усобиць» на країну, де панує «національний порядок», були визнані: перетворення Австро-Угорщини на «демократичну союзню державу національностей»; створення замість коронних земель національних самоуправних одиниць, законодавча та адміністративна влада в яких перебуватиме в руках національних палат, обраних на підставах загального, рівного та прямого виборчого права; охорона прав національних меншин спеціальним законом, встановленим імперським парламентом; парламентське розв'язання проблеми загальної мови спілкування*. Інтереси екстериторіальних спільнот пропонувалося задовольнити шляхом запровадження екстериторіальної автономії.

РСДРП(б) протиставила ідеї національно-культурної автономії** принцип національно-територіальної автономії. В партійній програмі 1903 р. ідеалом майбутнього устрою була проголошена республіка, організована за принципом обласного «самоврядування для тих місцевостей, які відзначаються особливими побутовими умовами і складом населення». Виголошувалися право населення діставати освіту рідною мовою в створюваних за державний кошт навчальних закладах; право кожного громадянина висловлюватися рідною мовою на зборах; запровадження рідної мови нарівні з державною в усіх місцевих громадських і державних установах; право на самовизначення за всіма націями, що входять до складу держави. Подальший розвиток більшовицької концепції розв'язання національного питання ґрунтувався на беззастережному визнанні догми про те, що права національних меншин може гарантувати тільки пролетарська революція, що запровадить диктатуру пролетаріату, а надалі нову форму держави – радянську.

Розвиток українського політичного мислення своє чергою відбувався, за образним визначенням М.Кармазіної, між «молотом» і «ковадлом» двох наймогутніших імперій сучасності, які вміло насаджували ідеї меншовартості та шкідливості національно-визвольних рухів як таких⁵. Наприкінці XIX ст. в загальних

* Водночас соціал-демократи наголошували, що вони категорично заперечують запровадження єдиної державної мови як такої, що закріплює привілеї окремих народів. – Див.: *Форми національного движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия.* – СПб.: Издание т-ва «Общественная Польза», 1910. – С.814.

** Її В.Ленін вважав найвитонченішим і тому – найшкідливішим націоналізмом.

рисах окреслився ліберально-самостійницький напрям бачення майбуття України (його передовсім презентували «громади»). Більше симпатиків набув ліберально-федералістський напрям, який виступав за перебудову Росії на засадах федералізму й конституціоналізму (октябристи, прогресисти, кадети, українці-кадети). Федеративна ідея стала панівною в українських інтелектуальних колах завдяки М. Драгоманову та О. Шульгіну, які зазначали її цілковиту реальність, існування спільних стратегічних інтересів з Росією та, що найважливіше, результативність у міжнародній практиці.

Націонал-демократи виступали за створення національної державності, як найадекватнішого засобу забезпечення національного «я». Консервативне крило націоналістичного руху (ідеолог М. Міхновський) посилалося на втрачені права українців доби Б. Хмельницького. Радикали на чолі з Д. Донцовим заперечували можливість будь-яких взаємин з Росією і розглядали українську державність як базис панування українців у Східній Європі.

Вагомий внесок у кристалізацію ідеї автономізму зробив М. Грушевський, який бачив у ній шлях до створення Європейської федерації. Автономія уявлялася ним як форма державного устрою, за якого представники різних націй забезпечуються рівними правами. Пафосно майбутній голова Центральної Ради УНР твердив, що українці, які віками потерпали від національного гноблення, самі не стануть гнобителями⁶. Соціалісти-федералісти поклали на «всесвітній федералізм» місію оновлення людського життя, примирення людства в межах соціалістичного суспільства⁷. Федералізм проголошувався засобом відродження всього суспільства, незалежно від національної належності. Так, І. Франко зазначав, що автономізація надасть усім іноземцям громадянську свободу та її гарантії⁸.

Втім, загалом в українській інтелектуальній і політичній еліті не було ознак єдності стосовно поглядів на майбутню державність і принципи її формування. Більше того, політичні сили, що прагнули національного визволення були в меншості. З 31 партії, що відзначилися на політичному небосхилі України протягом 1890-х – 1905 рр., тільки 15 представляли національно-визвольний рух, з них 7 – український⁹, решта проголосила програми боротьби за права національних меншин (у більшості то були єврейські політичні сили).

Частина колишніх емігрантів на початок ХХ ст. вже була значною мірою асимільована і перебувала у фарватері провідних національних політичних рухів. Частина, оберігаючи засади традиційності, ставила за мету консервацію та збереження етнічної ідентичності як такої, решта емігрувала в пошуках нової долі. Їй лише зовсім незначна частка національних громад стала на шлях усвідомлення назрілих політичних вимог у контексті парламентських і демократичних зрушень, в інтересах поступального етносоціального та етнокультурного розвитку, відповідного поступу світу, який швидко змінювався.

В епоху революційних потрясінь початку ХХ ст. ідеї визволення українців з-під імперського ярма заволоділи думками доволі широких верств інтелектуалів, які, однак, доволі реалістично оцінювали свої можливості щодо їхньої реалізації. Як можливі шляхи досягнення волі називалися війна чи революція (національне повстання). Обидва вважалися реальними тільки із закордонною допомогою. Вишнєва Перша світова війна була сприйнята окремими українськими лідерами (зокрема, Д. Донцовим) як передвісник національного визволення. Націоналісти

були впевнені, що в разі поразки Росії Австро-Угорщина і Німеччина будуть змушені вирішити «українське питання», причому – безперечно, на користь України¹⁰.

Як часто буває, історія зло пожартувала над фундаторами української національної ідеї: опробування їхніх доктрин припало на часи найжорстокіших потрясінь, кривавих світової та громадянської воєн, революції, декількох хвиль воєнних інтервенцій. Саме за таких обставин ідеї «батьків нації» проходили перевірку на життєвість. Низка з них була відкинута як непотріб.

На етапі виникнення будь-яка держава стикається з проблемою визначення пріоритетних напрямів внутрішньої політики, зокрема й у сфері міжнародних взаємин. Україна 1917 р. не становила винятку. Під час національно-визвольних змагань проблема самовизначення національних меншин та їхнього конституювання на постімперських просторах набула небаченої теоретичної та політичної гостроти. Повалення монархії, прихід до влади соціалістично-демократичного уряду дали надію населенню України на поліпшення становища. Звичайно, національні меншини також були зацікавлені у демократизації суспільного життя та вирішенні низки наболілих проблем. За короткий проміжок часу представники об'єднань національних меншин розгорнули бурхливу політичну діяльність. Яскравим прикладом вдалої реалізації політичної стратегії була єврейська община. Єврейське містечко зустріло ХХ ст. «вагітним» ідеями національного і соціального визволення – врешті саме воно стало рушійною силою революційних змагань першої чверті ХХ ст. Через відповідні історично зумовлені чинники поряд з євреями вагому роль у політичному житті постреволуційної України відігравали росіяни та поляки. Решта етнічних громад поволі підтягувалася до першого ешелону політичних гравців.

До початку революції більшість революціонерів вважали, що остання, так би мовити, вирішить національне питання автоматично. Однак у конкретних історичних обставинах фронтальної зовнішньої загрози – відторгнення Румунією частини українських земель, національне питання з суто соціального перетворилося на питання державної безпеки. Давні сподівання національних громад планували вдовольнити шляхом запровадження національно-персональної (екстериторіальної) автономії. Ідея знайшла своїх симпатиків в українських і російських політичних колах. Основою цієї концепції було надання національним меншинам самоврядування в галузі національно-культурного життя через виборні органи.

Фатальну роль в українській історії відіграла та обставина, що українське питання безпосередньо залежало від результатів Першої та Другої світових воєн: це була не пересічна локальна проблема, а питання світової ваги, в якому виявлялися зацікавленість політичні гравці першої величини. Росія й Австро-Угорщина належали до ворогуючих блоків, отож, кожна з монархій претендувала на ту територію етнічної України, що була поза межами її впливу. Оскільки абсолютна більшість європейських державних діячів вважала український народ «неісторичним» і «недержавним», його етнічні території перетворилися на розмінну монету у воєнному протистоянні імперій Романових, Габсбургів і Гогенцоллернів. Українське питання виступило потужним фактором міжнародної історії, але не як органічне питання самовизначення українців, а як «камінь спотикання» світових імперій, які претендували на українські етнічні землі для власного звеличення. Росія з її тріадою («Самодержавство. Православ'я. Народність»)

обстоювала існування «общерусской» національної ідентичності, в якій білорусам і малоросам відводилася роль побічних гілок руського народу. Частиною малоруського племені загальноруської нації в контексті цієї доктрини вважалися також буковинські, галицькі та закарпатські українці. Єдиним цілком адекватним шляхом вирішення проблеми роз'єднаності східнослов'янських племен вважалося звільнення «під'яремної Русі» від чужинського панування, яке стало підосновою експансіоністських настроїв початку ХХ ст.

Українське питання знайшло певне відбиття в стратегічних планах світових держав (Німеччини й меншою мірою Австро-Угорщини) напередодні та під час Першої світової війни. Україна розцінювалася ними лише як чинник послаблення (розвалу) Російської імперії.

В революційних ситуаціях початку ХХ ст. в Російській імперії українське питання відіграло доволі помітну роль, урешті піднявшись до рівня політичної проблеми, стрижнем якої стала ідея створення власної державності. Втім, український національно-визвольний ідейний потенціал розвивався в контексті загальноросійського революційного руху і залишався багато в чому залежним від нього концептуально.

Названа обставина перетворилася на деструктивну особливість розвитку процесів державотворення за часів Центральної Ради. Виходячи з концепції органічного зв'язку з соціалістичною Росією, вибудовуючи плани створення спочатку Російської, а згодом і Європейської соціалістичної федерації, ідеологи УЦР гальмували процеси суверенізації України, проголосивши її тільки IV Універсалом. Останній жест УЦР, прискорений більшовицькою загрозою, не зміг врятувати її від політичного краху. Незважаючи на новаторські для свого часу ідеї в царині розв'язання національного питання, проголошення національно-персональної автономії, активізацію національних політичних рухів і зростання їхньої підтримки УЦР, час, відведений історією на спробу реалізації ідеї незалежної української державності, був утрачений. Поразка УЦР обумовлювалася комплексом проблем зовнішнього й внутрішнього порядку, першість серед яких належала вкрай деструктивній соціально-економічній політиці.

Не важко помітити, що підхід лідерів УЦР до вирішення національного питання, визрілий у запеклих наукових і політичних баталіях, був доволі оригінальним і мав на меті упослідження та примирення політичної ініціативи найактивніших національних громад. Російські, польські та єврейські партії на час становлення організаційних принципів існування УЦР уже були впливовими політичними гравцями, що ж до інших – ураховувати їхні інтереси в новостворюваній державності передбачалося по мірі політичного оформлення національних рухів і висування етнічними громадами усвідомлених вимог. Держава брала на себе зобов'язання не чинити перепон на шляху політизації етнічних громад, а зрештою, по мірі зростання національних еліт і кристалізації національної свідомості – безперешкодно вмонтувати новостворювані вищі представницькі органи національних меншин (Національні збори) до загальної конструкції вищих органів державної влади. Слід зазначити, що такий підхід мав як свої плюси, так і мінуси. Однак не можна заперечувати того, що він був одним з найдемократичніших у світі, оскільки перетворював державну машину як таку та політизовані національні громади на рівноправних політичних партнерів, що мали обопільно формувати внутрішньополітичне життя майбутньої України.

Програма регулювання міжнаціональних відносин в УНР була однією з найпрогресивніших в Європі, але й найбільш утопічною за тих обставин. По-перше, надання національним меншинам права національно-персональної автономії передбачало високий рівень політичної самоорганізації громад і громадянської відповідальності їхніх представників. По-друге, непереборною проблемою стала соціалістична складова діяльності українських урядів з притаманними їй утопічними ілюзіями, недбалістю до розбудови держави та найважливіших її інститутів (армії, органів державної безпеки тощо, які б могли оборонити проголошені перетворення на зовнішньому та внутрішньому рівнях), що врешті перетворила більшість законів УНР на декларації.

Проте рівень законодавчого опрацювання проблем міжетнічного співжиття та взаємодії етнічних громад з державою був таким високим, що більшовики, завоювавши Україну, змушені були зважати на нього.

Колишні іноземні колоністи на 1917 р. не сформувались як національні меншини. Хоч окремі етнічні громади фігурують як потенційні учасники виборчого процесу на виборах до Всеросійських установчих зборів, це – лише малозначущий епізод тогочасної історії. Розмита етнонаціональна самоідентифікація, відсутність національних організацій (відповідно – політичних програм) та єдиного інформаційного простору, негативні наслідки політики убезпечення західних кордонів зумовили відсутність в їхньому середовищі організацій і рухів державницького напрямку. Врешті перспективна орієнтованість регіональних етнічних громад на вирішення сьогочасних завдань та убезпечення власної життєдіяльності, включаючи вітальність до своїх колишніх батьківщин (нагадаймо, на той час – країн-окупантів), відіграли фатальну роль в Українській революції.

Конфігурація політичних угод і напрям дії українських урядів в епоху визвольних змагань визначалися політичною конкуренцією чотирьох провідних етносів: українського, російського, польського та єврейського. Названа тенденція виявилася не такою очевидною лише за доби П.Скоропадського, протягом якої вирішальним став окупаційний чинник.

Реалізація концепції національно-персональної автономії стала політичною платформою державного розвитку ЗУНР.

За надзвичайно складних внутрішніх і зовнішньополітичних умов Директорія намагалася підтримувати дію задекларованих УНР демократичних свобод особи та народів. Внутрішня політика Директорії спрямовувалася на послаблення національного протистояння, створення умов для позитивного ставлення національних меншин до УНР, залучення представників останніх до розбудови Української держави. Програмні документи акцентували увагу на повній національній рівноправності населення в Україні. Втім, Директорія не спромоглась об'єднати українське суспільство. Незадоволення її політикою набирало оберти серед лівого та правого політичних крил. Країною ширилася анархія. Поновилися єврейські погроми, випадки дискримінації національних меншин.

Спільною хвилюючою українських державних утворень 1917–1920 рр. було недотримання балансу соціально-економічних і національно-культурних інтересів різних верств суспільства, які тільки за комплексного врахування були спроможні зберегти й зміцнити незалежність України, перетворивши її на одну з найдемократичніших країн тогочасного світу.

Більшовики визнали момент слушним, щоб вдатися до активного відновлення в Україні радянської влади. Цьому сприяла й поразка Німеччини в Першій Світовій війні, що дала можливість офіційно оголосити про розірвання Брестської мирної угоди й висунути претензії на українські землі. Радянські війська в середині лютого 1919 р. увійшли до Києва, а до липня 1920 р. зайняли майже всю Правобережну Україну.

Новий уряд набув цілковито російського забарвлення. Російською була адміністрація. Відверта русифікація вкупі з політикою комунізації на селі спричинила хвилю селянських повстань. З Дону наступала Добровольча армія, на Правобережжі розгорнула воєнні дії Армія УНР. За таких обставин радянський уряд залишив Київ. Переважна частина України майже до кінця 1919 р. залишалась окупованою Добровольчою армією А.Денікіна. Почався кривавий етап боротьби за владу між трьома силами, дві з яких несли на своїх знаменах національну політику імперського зразка: одна в реставраційній версії, друга в модифікованій інтерпретації всесвітнього союзу радянських соціалістичних республік.

Поразка національно-визвольних змагань і утвердження радянської влади в Україні започаткували новий етап у модерній історії її етнічних спільнот. Остаточоно закріпившись на теренах України, більшовики почали шукати шляхи заволодіння думками та почуттями населення. Проаналізувавши помилки 1917–1920 рр., партія схвалила курс на коренізацію, який в Україні дістав назву «українізація». Саме «пластична», за визначенням С.Кульчицького¹¹, національна політика стала основою вирішальних перемог більшовизму в національних республіках.

Слід зауважити, що проблематика складних, суперечливих і доволі конфронтаційних взаємин етнічних громад України з більшовицькою владою як такою традиційно розглядається згідно з успадкованими від радянської історіографії теоретичними кліше, які мало хто з сучасних дослідників намагається наповнити реальним змістом. Унаслідок цього історія проголошення коренізації тиражується як акт доброї волі більшовиків, які начебто прагли забезпечити народам країни належні умови для вільного етнокультурного розвитку та подолання негативних наслідків національного гноблення в царській Росії. Хоч би як далеко просувались історичні студії в більш віддалених періодах радянської дійсності, початковий період радянського будівництва з його воєнним комунізмом і раптовим переходом до непу та коренізації сприймається апріорі як чудо прозріння В.Леніна, який у такий спосіб спромігся надати життєдайного імпульсу більшовицькій державній конструкції. Лишаючи поза увагою загальну величезну теоретичну відстань, яка розділяла більшовицьку псевдодержавність воєннокомуністичного зразку часів громадянської війни та її модифіковану модель періоду непу, сучасні дослідники етнонаціонального життя України врешті ігнорують той факт, що національний чинник відіграв непересічну роль у переосмисленні засад, на яких відбувалися перегляд більшовицької доктрини пролетарської революції та практики її щоденного втілення протягом 20-х років. Відкритий і латентний опір низки етнічних громад справив вирішальний вплив на формування внутрішньої політики більшовицької влади і змусив останню перейти від декларацій до реального розв'язання ряду спровокованих нею ж проблем у сфері міжнаціональних взаємин.

Вироблення тактики й стратегії вирішення національних проблем адміністративними засобами було перенесено до відомчих кабінетів і ЦК ВКП(б). Це цілковито відповідало внутрішній логіці розвитку політичного життя в СРСР, в

якому власне етнічні громади розглядалися лише як об'єкт державного впливу. Особливістю більшовицької етнополітики був її наступальний (у трактуванні партійних лідерів – творчий) характер. Вона мала на меті не стільки регулювання реальних етносоціальних і етнополітичних процесів, скільки їхнє моделювання й, отже, докорінну переорієнтацію відповідно до завдань пришвидшення соціально-економічного розвитку країни. Більшовицька етнополітика в УСРР спромоглася зіштовхнути національно-демократичний рух зі шляху конституювання політичної нації. Акцент національно-державного будівництва був зроблений на національно-територіальній автономії, а не на політичному самовизначенні.

Більшовицька концепція державного будівництва на базі диктатури пролетаріату виходила за межі національно-державного будівництва, оскільки її метою було затвердження всесвітнього комуністичного ладу, який мав піднятися над національними інтересами і національними державними кордонами. Рушійною силою процесу мала стати ідеологія інтернаціоналізму – світогляду, в якому класові інтереси пролетаріату ставилися над національними. Програмні документи партії стверджували, що кращою формою реалізації поставленого завдання могла стати єдина централізована держава, вони ж не приховували своєї ворожості до ідеї національної держави і вважали останню шкідливою для розвитку революційного пролетарського руху. Вважалося, що централізація стане запорукою здійснення найважливіших загальнодержавних революційних перетворень і забезпечуватиме розв'язання проблем економічного, політичного і духовного розвитку. Принципи розбудови радянської державності, власне, були скопійовані з практики партійного будівництва, що в часі забезпечило нерозривне зростання державного і партійного організацій.

Започаткування коренізації стало вимушеним тактичним відступом від теорії марксизму, завданням якого було збереження територіальної цілісності Країни рад. За її допомогою союзне керівництво, з одного боку, забезпечило собі перепочинок для перегрупування сил за рахунок зменшення відцентрових політичних процесів; а з другого – ґрунтовніше підготувало перехід багатонаціональної країни до соціалізму. Протягом непу, який розглядався як поступка дрібнобуржуазній селянській стихії, більшовики планували «дотягти» країну до такого рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, який би дозволив безболісно запровадити в країні соціалізм. Прагнення соціально-економічної і культурної модернізації (введення Росії на «магістральний шлях світового розвитку») наскрізь пронизувало політичне життя на постімперських просторах, до революції воно становило вісь політичних програм більшості політичних сил, у тому числі й національно-демократичних. Більшовики, власне, схрестили ідею модернізації з комуністичною теорією. Створена ними радянська виробничо-владна конструкція мала унікальний мобілізаційний потенціал. Під теоретичним кутом зору подолання соціально-економічної, технічної і культурної відсталості постімперських територій від розвинених країн Європи та США було основою узгодження лєнінського плану соціалістичного будівництва з марксистською теорією. Названій меті слугував пакет розроблених вищим партійним керівництвом соціально-економічних, політичних і культурних заходів, які мали, впливаючи з різних боків на суспільство, забезпечити його прискорене «дозрівання». Їй же була підпорядкована й політика коренізації, що мала забезпечити популяризацію основних соціально-економічних заходів уряду в середовищі етнічних складових

країни, а з часом – і запровадження цих заходів руками їхніх представників. Згодом політика коренізації мала забезпечити широку й цілковиту підтримку радянської влади з боку всіх етносів СРСР. У союзному масштабі вона розглядалася не як самостійна соціально-культурна програма, а як інструмент утілення в життя інших більш важливих соціально-економічних програм.

Практика побудови комунізму в СРСР виявляла мало спільного з марксистською теорією. Здійснення суцільної колективізації показало, що вищі ешелони більшовицької партії примітивізували концепцію комунізму, звівши її до певної суми соціально-політичних і культурних заходів, пристосованих до економічних і культурних реалій країни. Відповідні процеси відбувалися й у галузі етнополітичного регулювання. З середини 30-х років більшовицький провід перейшов до неприхованого політичного терору щодо найменш «радянізованих» етнічних громад, що унаочнювало перехід відносин між етнічними меншинами та владою на якісно новий етап.

Середина 30-х років стала часом протиприродного поєднання апаратної коренізації, масових політичних репресій і депортацій етнічних громад, які підносились як вінець ленінської національної політики. Проблема визрівання тоталітаризму та терору як знаряддя його затвердження виразно простежується на прикладі етнічних громад. Мало хто сьогодні розглядає терор як ірраціональний акт тоталітарного режиму, параною диктатора. Терор в очах його виконавців мав конструктивний зміст. Він походив з модерністських ідеологій і практик, пов'язаних зі втручанням держави у приватне життя не лише окремих людей, а й цілих народів. Терор здійснювався бюрократичними методами соціального планування, спрямованими на подолання відсталості та створення нового типу «цивілізації».

«В результаті національна політика більшовиків звелася до створення держави, лише формально децентралізованої, а фактично ультрацентралізованої»¹². Протягом міжвоєнних десятиліть більшовики вибудували складну вертикаль формально національних адміністративно-територіальних утворень, ґрунтовану на зовні простій і логічній схемі наділення національних республік єдиної держави автономними правами. На верхньому шаблі цієї складної ієрархічної конструкції розміщувалися раніше незалежні Росія, Україна та Білорусь. Нижче – Грузія, Азербайджан, Вірменія (колишня Закавказька Федерація). Далі – автономні республіки у складі союзних республік, автономні краї, національні округи, національні райони та сільради. Попри гасло інтернаціоналізму, принцип територіальної автономії на практиці виявився єдиним реальним гарантом прав етносів у СРСР, урешті, статус етнічної групи та її впливовість у внутрішньому політичному просторі потрапила в безпосередню залежність від кількісних характеристик національно-територіальних утворень (чисельність етносів, розміри та розташування територій, які вони заселяли). Не слід водночас забувати, що саме якісні характеристики народів (а саме – рівень політичної зрілості та попередня історія національно-визвольного руху в їхньому середовищі) відіграли вирішальну роль у тому, який статус їм «дарував» Кремль. Російські історики цілком слушно зазначають, що така конструкція трималася на цементі під назвою «адміністративно-командна система». Повсякчасна боротьба доцентрових і відцентрових процесів у Радянському Союзі становила вісь його політичної історії.

Втім, сутнісні особливості внутрішньої політики більшовиків на той час були зрозумілі далеко не всім. Радянський Союз намагався підтримувати привабливий зовнішньополітичний імідж. Національна форма соціальної та культурної політики Кремля в радянських республіках відіграла в цьому не останню роль і залучала на його сторону численних симпатиків у країнах світу, зокрема з найближчого прикордоння, тим більше що в останніх існувало безліч проблем у сфері етнонаціонального життя.

Національна політика Королівської Румунії з її агресивними асиміляційними акцентами не була явищем винятковим у міжвоєнній Європі, зараженій реваншистськими ідеями повторного перерозподілу світу. Моделі вирішення національного питання, запроваджувані синхронно в Польщі, Угорщині, мали багато спільного. Внаслідок обрання моноетнічної моделі державного будівництва всі вони проводили агресивну політику денационалізації, не гребуючи відвертою фальсифікацією історії, переслідуванням національних рухів, спотворенням етнічної свідомості, забороною національної освіти та преси. Зростаючою в часі виявилася й антисемітська складова їхньої внутрішньої політики, яка наприкінці 30-х років знайшла своє логічне завершення в затвердженні націонал-соціалізму як державної ідеології в низці країн регіону. Подібно до поляків, румунський уряд вважав румунізацію єдиним прийнятним шляхом розв'язання національного питання в державі. І румунський уряд, і польська влада практикували колонізацію, як захід керованої зміни співвідношення етнічних груп у приєднаних територіях на користь державної нації. Румунські та польські колоністи стали нав'язаною Бухарестом і Варшавою політичною та культурною елітою, на яку покладалися широкі завдання: нагляд за населенням провінцій, упередження й придушення непокори, витравлення автентичної етнічної свідомості, етнічне розщеплення національних меншин.

Важливим фактором розвитку міжнаціональних відносин у новітню епоху стало системне, тривале за хронологією втручання суміжних країн у внутрішню політику сусідів з активним педалюванням національного питання. В цьому сенсі мало відрізнялася політика радянської України у складі СРСР щодо Польщі, Чехословаччини, Румунії, і навпаки. Це своєю чергою викликало певні зміни національної політики на різних етапах історії країн відповідно до суспільно-політичної ситуації та стану економіки. Позитивним наслідком цього часу слід вважати підтримання духовної єдності українства, розділеного в міжвоєнний період між кількома державними утвореннями, підтримку УСРР західноукраїнських політичних емігрантів і допущення їх до розбудови політики українізації. Українці за межами УСРР, як видно з періодичних видань тієї епохи, не відсторонювалися від подій у Наддніпрянщині й, попри неподоланні ідеологічні суперечності, широко співчували українському селянству, що голодувало, та намагалися налагодити дієву допомогу в рамках громадського комітету допомоги рятунку України.

Національні конфлікти були типовим явищем суспільно-політичного життя всіх європейських держав, які постали після завершення Першої світової війни й мали у своєму складі значний відсоток національних меншин. Національну політику II Речі Посполитої щодо українців слід оцінювати критично. Було припущено численних помилок. Принижувалась українська національна гідність, поглиблювалася прірва поміж народами. Втім, доля українців у Польщі була дещо іншою, після терору мирного українського населення під час кампанії «паци-

фікації» в 1930 р. та викликаних нею широкомасштабних акцій засудження під польськими дипломатичними представництвами в Західній Європі та США. Уряд Польщі був вимушений припинити розгром українських культурних і освітніх осередків, виключити застосування фізичних покарань учасників антипольських заходів. Парламентський лад країни уможливив виступи партій, створених національними меншинами (таких, як Українське національно-демократичне об'єднання – УНДО), на захист прав етнічних громад.

Усталені асимілятивні традиції характеризували національну політику Угорщини: мови етнічних меншин послідовно витіснялися з усіх сфер суспільного життя, практикувалася примусова мадяризація імен і прізвищ громадян, так само, як і в Румунії.

Авторитарні режими, що прийшли до влади в часи світової економічної кризи в низці європейських країн, намагалися перетворити практики асиміляції національних меншин, етнізації сфер економіки, політики та культури на універсальне знаряддя модернізації молодих європейських націй. Однак вирок історії щодо країн, які зробили ставку на політику утисків прав національних меншин, був доволі жорстким. Вони виявилися безпорадними перед нацистською ідеологічною та військовою навалою і цілком закономірно за повоєнної доби були переформатовані на інших засадах. Ці країни просто не було кому захищати: їхні уряди та нав'язана ними політика були чужими переважній більшості громадян.

Друга світова війна мала наслідком своєрідне витверезіння європейських суспільно-політичних сил від націонал-соціалістичного чаду. Українські терени перетворилися на випробувальний полігон расистської концепції вирішення національного питання: роки окупації стали часом нелюдських випробувань для всіх народів України, непоправних втрат зазнали євреї та роми. Загалом засади нацистської національної політики з її виразними расистськими акцентами, розподілом народів на сорти, етнічними зачистками, нацькуванням представників різних етносів, ураженням елементарних людських прав неарійців віднайшли мало прибічників на теренах колишнього СРСР. Навіть у середовищі фольксдойче вони не набули очікуваної підтримки.

Радянський Союз своєю чергою використав усі потенційні можливості національного чинника для розгортання руху опору та підсилення наступальної сили радянської армії. В роки Другої світової війни відбувається поступова «реінкарнація» імперської державної доктрини з виразним російсько-центричним компонентом. В ієрархії радянських народів стаються очевидні зрушення. Великороси закріплюються на вершині етнонаціональної піраміди СРСР, натомість низку етнічних меншин проголошують ворожими (німці, румуни, болгары, фіни, угорці та ін.), за деякими закріплюють тавро народів-зрадників (кримські татари, чеченці, інгуші, балкарці, калмики, турки-месхетинці та ін.). Після жайхь фашистської навали повернення радянської влади вже не виглядало таким страшним, однак воно принесло народу втрати й страждання.

Повоєнні роки стали часом масових депортацій низки етнічних громад, передовсім з Криму та Західної України, запідозрених у колабораціонізмі з нацистами. Етнічне обличчя деяких регіонів зазнало суттєвих змін. Оскільки з часів війни російський етнос розглядався як надійна опора радянського режиму, послідовно запроваджувалася політика зміцнення російської присутності у най-

проблемніших регіонах післявоєнної України, передовсім Західній Україні, де тривала війна з оунівським підпіллям.

Після завдання превентивних ударів по потенційних противниках, етнічних депортацій, усунення до ГУЛАГу активних учасників національних партій і рухів новоприєднаних територій, урешті, перемоги над українськими повстанцями, національна політика Кремля в Україні набуває поміркованіших форм. Кадрові чистки, перманентні кампанії боротьби з «буржуазним націоналізмом» і стерилізація політичної думки за допомогою спеціальних служб перетворюються на буденні методи вирішення національного питання.

Розвінчання культу особи стало відправною точкою збурення латентних настроїв, які живилися проблемами в сфері етнонаціонального буття. Після XX з'їзду КПРС потужно заявив про себе єврейський культурний рух, який став реакцією на державний антисемітизм повоєнної епохи. Зростають протестні настрої в середовищі репресованих народів, щоправда, останні радянський режим спромігся стримати адміністративними заходами.

Етнонаціональні процеси в Україні другої половини 1950-х – середини 1980-х років розвивалися вкрай суперечливо. В цей час адміністративний ресурс перетворюється на основний важіль національної політики. Завдяки йому у визначене партійними ухвалами річище спрямовуються освіта й наука в УРСР, дозвано допускається розвиток української культури, інтелігенція послідовно «відпрацьовується» з метою мінімізації ризиків визрівання опозиційних настроїв. Бажаним орієнтиром культурного поступу в галузі мовної політики визнається двомовність (у перспективі – бікультурність) як початковий етап етнокультурної стандартизації. Послідовно через згортання мережі закладів з національними мовами викладання збільшується кількість російських шкіл і відповідно російськомовних громадян. Міста перетворюються на осередки русифікації, яка набирає обертів перш за все за рахунок дисперсних етнічних громад. На XXIV з'їзді КПРС уявна спільнота «радянський народ»* проголошується історичною реальністю.

Та справжнє життя вносило свої корективи у теоретичні побудови ідеологів часів застою. Сталими осередками збереження виразної етнічної свідомості залишалися компактні етнічні громади, законсервовані ще за часів суцільної колективізації у сільській місцевості, а також депортовані народи, які генерували потужний протестний потенціал. Історія політичного руху кримських татар, власне, стала унаочненням приреченості як методів сталінського терору стосовно цілих етнічних спільнот, так і часткової непослідовної їхньої реабілітації у післясталінську епоху.

Як і решта сфер суспільно-політичного життя, національна політика влади еволюціонувала від «відлиги» через реакцію, застій і посилення русифікаційних процесів до «перебудови». В цей час у загальних рисах сформувалися, набули розвитку і міжнародної підтримки загальноукраїнський національний рух і рухи етнічних меншин. Поступова легалізація національних рухів в епоху перебудови перетворила їх на впливовий чинник суспільного життя, хоча вони на тому етапі не ставили перед собою завдання ліквідації комуністичного режиму чи сувере-

* За визначенням – нова історична, соціальна та інтернаціональна спільність людей, які мають єдину територію, економіку, соціалістичну за змістом культуру, союзу всенародну державу та спільну мету – побудову комунізму. – Див.: Матеріали XXIV съезда КПСС. – М., 1971. – С.76.

нізації України, виступаючи під гаслами демократизації суспільно-політичного життя СРСР загалом.

У переддень суверенізації України увиразнився широкий спектр тенденцій політизації етнічних меншин і регіональних спільнот, організаційно оформилися потужні рухи національних меншин, загострилися проблеми регіонального рівня з виразними сепаратистськими акцентами. Попри вагомість проблем у сфері міжнаціональних відносин, передовсім на рівні відносин між Кремлем і союзними республіками, не вони відіграли вирішальну роль у розвалі СРСР. Головною причиною повалення радянської імперії став неподоланий конфлікт між невиліковно хворою соціально-економічною основою побудованої комуністами держави та перспективними прагненнями суспільства жити за західноєвропейськими зразками. В ситуації, коли постала небезпека реставрації комуністичного режиму в його догорбачовській версії, відновлення монопартійності та згорання процесів демократизації, наявність місцевих національних рухів відіграла роль каталізатора суверенізації союзних республік.

Докорінна зміна етнополітичної конфігурації та геополітичних домінант у контексті розвалу СРСР, переформатування євразійської мапи вкупі з переглядом політичних стандартів світової будови справили визначальний вплив на ментальність та орієнтації етнічних меншин і українців суверенної України. Відносна соціально-економічна однорідність пострадянського суспільства, економічна криза і міжнародні політичні виклики сприяли консолідації українського суспільства навколо завдань державотворення, звели до мінімуму міжетнічні тертя та локальні конфлікти. Об'єднавчою основою процесів державотворення стала відроджена за нових історичних обставин ідея соборної України, побудованої на демократичних засадах. У 1990-ті роки колишні західноєвропейські мігранти та євреї використали можливості повернутися на історичну батьківщину чи осісти в розвинених країнах світу. Натомість з колишніх союзних республік спостерігався зворотний рух українського населення, а також біженців. У добу незалежності стрімко зростає кримськотатарська громада Криму, яка відіграє все більш активну роль у етнополітичному житті автономії та України загалом.

Сучасний етнонаціональний склад України продовжує формуватися в контексті світових тенденцій. Найвиразніші серед них такі: 1) стабілізація відтоку історичних національних меншин, ментальний дрейф останніх від орієнтації на еміграцію до співжиття та розбудови нової України на засадах демократизації суспільно-політичного життя; 2) зростання дисперсних етнічних громад за рахунок азійських і африканських біженців, деякі з яких мають тенденцію до етнічної консолідації і становлять складний матеріал для роботи відповідних державних структур.

Міжнародна фінансово-економічна криза запустила механізми політичної радикалізації (про це свідчать нещодавні події у Франції, Норвегії, Італії, Греції тощо) національної свідомості корінних європейців. Останні мають тенденцію до поглиблення внаслідок неспроможності Європи соціалізувати мігрантів, яких сотнями тисяч постачають «гарячі точки» Північної Африки та Близького Сходу. Прогнозовані міграційні хвилі в контексті кризи традиційного постколоніального світу й обмежувального законодавства низки європейських країн становлять потенційну небезпеку дестабілізації внутрішнього середовища України, що розглядається певними колами як країна-транзитер нелегальних і легальних мігрантів.

Зважаючи на нестабільність міжнародної ситуації та світову фінансово-економічну кризу, експерти зазначають, що в разі збереження у правовому полі держави принципу універсалізації поняття «національна меншина» й автоматичного його поширення на натуралізовані групи «нетрадиційних» мігрантів, етнополітичні відносини в Україні можуть піти шляхом наростання міжетнічного напруження внаслідок різкого збільшення етнополітичних суб'єктів, що вступатимуть у боротьбу за соціальні та політичні ресурси (як це відбувається в країнах Євросоюзу).

Сучасна постановка національного питання в Україні та Європі докорінно відрізняється від його розуміння в ХХ ст. Принципових змін зазнало співвідношення базових понять сфери міжнаціональних відносин і національної політики, таких як «держава», «народ», «нація», «влада», «суспільство». В політичній системі координат сучасної Європи держава та громадянське суспільство виступають як партнери, що працюють на благо економічного та культурного розвитку громадян, які наділені органічними правами й рівні перед законом без різниці віросповідання та національного походження. Такий підхід став результатом тривалого шляху громадянського та національного визволення, пройденого народами Європи протягом буремного ХХ ст. Подібні принципи проголошені й у програмних документах України. Втім, її можливості підтримувати задекларовані прагнення, спираючись на наявні матеріальні та культурні ресурси, залишаються вкрай обмеженими.

Ситуація ускладнюється низкою викликів новітнього часу. Строкатий етнічний склад низки регіонів України залишається впливовим чинником внутрішньополітичного життя та періодично актуалізується як чинник міжнародних відносин. Це – історична даність, яка за новітніх умов може спрацьовувати як на користь розвитку держави, так і відігравати деструктивну роль. Потенційна загроза регіонального й етнічного сепаратизму, як засвідчує історичний досвід України, повноцінно нейтралізується лише послідовним запровадженням стратегічних державних програм економічної, політичної та культурної інтеграції регіонів. Не йдеться про штучне пришвидшення процесів етнічного розчинення, позбавлення етнічних спільнот історичної пам'яті, економічне підпорядкування. Все це – сурогати політичної недалекоглядності, прикмети колоніального стилю правління, які є ознакою державних організмів, що деградують. Націлена в майбутнє країна має дбати про всебічний соціально-економічний і культурний розвиток регіонів та етнічних спільнот, забезпечуючи баланс інтересів регіонів і центру на принципах пріоритетності права, громадянських свобод і вроджених прав особи.

«Національне питання» залишається найдратівливішим компонентом такої реальності сучасного світу, як інформаційні війни. В контексті висловленого вище надзвичайно проблемною ділянкою сучасних політичних відносин є проблема формування подвійної (багатоскладової) етнічної ідентичності внаслідок запровадження низкою країн подвійного громадянства. Національне питання – вагомий фактор міжнародної політики. Найвиразніше ця тенденція унаочнюється в російсько-українських відносинах: окремі політичні діячі Російської Федерації дозволяють щодо окремих питань некоректні висловлювання.

За таких обставин завдання внормування міжнаціональних взаємин у країні, їхньої гармонізації на основі базових принципів народовладдя, верховенства за-

кону, толерантності залишається як ніколи актуальним. Суспільствознавці краще за інших розуміють, що розбудова нової держави та відповідного їй суспільного організму вимагає певної ідеологічної основи (частиною якої є державна історична парадигма), спроможної зцементувати багатополярне суспільство, піднести окремі його складові над корпоративними інтересами та цінностями заради спільної мети. Втім, хоч би яким бажаним було виокремлення як осі сучасного українського державотворення української національної ідеї, в найближчому майбутньому внаслідок гостроти соціально-економічних проблем це є досить проблематичним. Ускладнюється воно й тим, що етнічні (національні) меншини, які поруч з українцями протягом принаймні 60 років новітньої історії існували в режимі «стиснутої пружини», мають свої – досить амбітні плани. Отож, правдиве відображення історії міжнаціональних взаємин і державної національної політики – це важливий крок як на шляху відновлення історичної правди, так і розробки відповідної державної історичної парадигми.

Процес суверенізації української нації не був лінійним, кілька разів переривався внутрішніми та зовнішніми чинниками. Історію України складно співвіднести з наявними соціологічними концепціями етно- й державотворення, занадто багато перепон виникало на шляху її народу до втілення ідеї незалежності. На відміну від решти європейських народів, з якими український політичний рух зароджувався й міцнів, його реальна суверенізація уможливилася лише наприкінці ХХ ст., тоді як більшість народів уже мала усталені традиції державного існування. Українська держава одна з наймолодших у Європі. За потенційними матеріальними, природними та демографічними ресурсами вона може бути віднесена до потужних держав майбутнього. Якою вона стане, залежить від колективних зусиль її багатонаціонального суспільства.

Національне питання не тільки теоретичне – перш за все це питання повсякденної політичної практики, стабільності влади і відповідно держави. Звідси в ньому стільки «зигзагів», обумовлених тактичними завданнями політиків, що перебувають при владі чи змагаються за неї. Саме ця обставина підносить роль суспільства у регулюванні процесів етнонаціонального утворення. Тож пам'ятаймо, що «свобода», «незалежність», «рівність» не прості слова – то неоціненний скарб, за який заплачено безліччю жертв наших попередників. Ми відповідальні за його збереження. Він належить прийдешнім поколінням. Соборність українських земель, як і демократизація суспільно-політичного життя, – наслідок важкої подвижницької праці поколінь українських патріотів, запорука стабільного майбутнього України в оновленій Європі.

ПОСИЛАННЯ ДО ПІСЛЯМОВИ

- 1 Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С.361-362.
- 2 Цит. за.: Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С.284.
- 3 Там само. – С.337.
- 4 Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия. – СПб.: Издание т-ва «Общественная Польза», 1910. – С.181.

- 5 Кармазина М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). – К., 1998. – С.338.
- 6 Грушевський М. Народностям України // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання України, 1991. – С.103, 104.
- 7 Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття: Програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін. – К., 1993. – С.145.
- 8 Франко І.Я. Свобода і автономія // Франко І.Я. Твори в 50 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т.45. – С.443.
- 9 Кармазина М.С. Ідея державності в українській політичній думці. – С.125.
- 10 Див.: Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1993.
- 11 Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т.2: Радянський проект для України. – К., 2004. – С.105.
- 12 Денningхаус В. В тени «Большого Брата». Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938 гг.). – М., 2011. – С.45.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абрамсон Г. 127
 Абугов 423
 Аджетояну К. 317
 Аджубей О. 528
 Адорно Теодор 424
 Акулов І. 223, 521
 Александров І. 178, 179
 Александров О. 427
 Алексеев Л. 492, 494
 Алексяну Г. 321, 385, 387, 389
 Алідинов Шаміль 494
 Алтан І. 497
 Алтан-Вату М. 497
 Альтман І. 416, 418
 Альгшулер М. 349
 Амері К. 497
 Амет-хан-Султан 493
 Андерс В. 435, 436, 464
 Андреев А. 425
 Андропуло А. 497
 Антоненко-Давидович Б. 489
 Антонеску Іон 384-388, 390-394, 396, 411
 Антонеску М. 386, 387
 Антонов О. 425, 489
 Антонович В. 34, 66
 Антонович Д. 62, 73
 Антонов-Овсієнко В. 144
 Аппоні А. 92, 299
 Артем (Ф.Сергеев) 143, 158
 Артимович А. 154
 Ауссем В. 172, 174
 Афанасєв Г. 130
 Ашкеназі Ш. 276
 Ашраф'ян З. 231
- Бабич В. 356
 Багалій Д. 71
 Бадені К. 44, 76
 Бадзьо Ю. 486
- Бадольйо П. 391
 Бажан М. 426, 427, 493
 Базилевич О. 71
 Баке 359
 Балега Ю. 508
 Балицький В. 166, 222, 256
 Бандера С. 367
 Бантиш-Каменський Дмитро 33
 Баран В. 490
 Баран С. 275
 Баранніков О. 26
 Барбюс Анрі 312
 Барвінський Олександр 48, 82, 90
 Бартель Казимир 267, 268
 Бауер О. 76, 403
 Баумгартен Олександр 279
 Бачинський Лев 82
 Бачинський Ю. 184
 Бегма В. 374, 423
 Безансон А. 175
 Безбородько 133
 Бек І. 340
 Бекиров М. 524
 Бенеш Едвард 284, 286, 287, 303, 441
 Берегівський М. 473
 Беренштейн Леонід 423
 Берія Л. 343, 345, 425, 462, 472
 Беркгоф К. 419
 Берсон Я.-О. 276
 Бескид А. 295, 302
 Белаш 463
 Белінський О. 33
 Бідло 300
 Білас В. 270
 Білас І. 465
 Біленький М. 65
 Білецький С. 363
 Біляшівський М. 68
- Бірнбаум Натан (Матіас Ахер) 9
 Бірчак В. 298
 Бісмарк 46, 305
 Блобель Пауль 410
 Блудов Я. 221
 Бобжинський М. 96
 Бобжинський Ян 277
 Богун Іван 354
 Богуславський М. 161
 Боженко Василь 354
 Бокий 112
 Бокшай Й. 298
 Болбочан П. 517
 Бончковський Владзімеж 270, 274, 275, 279
 Борисенки 383
 Борканюк О. 298
 Боровницький Й. 489
 Борохов Б. 57
 Боршош-Кум'ятський Ю. 298
 Бохенський Адольф 275
 Бохенський Олександр 275, 279
 Бочковський О.-І. 275
 Бош Є. 138
 Боярський В. 421
 Бранденбергер Д. 218, 219, 351
 Бращайко М. 298
 Бращайко Ю. 298
 Брежнев Л. 231
 Брейха Я. 293, 302
 Брендон Рей 404
 Бринкевич М. 373
 Бродій А. 296, 298, 302, 397, 400
 Бубнов А. 144, 158, 161, 164
 Бубнов Андрій 144
 Будилович Б. 93
 Будьонний С. 425

- Букейханов Аліхан 9
 Бул С. 373
 Булганін М. 425
 Булдаков В. 519
 Бурмистенко 348
 Бутенко Б. 132
 Бухарін М. 185, 523
 Буценко П. 164
 Бьоль Г. 497
- Вагилевич І. 47
 Вагнер Ю. 130
 Вайс Арон 410, 418
 Вайс Шевах 420
 Вакар В. 276
 Валуєв П. 34, 566
 Варлімонт 360
 Варма Шай (Скрипаль) 415
 Василевський (Плохоць-
 кий) Леон 8, 45, 265,
 274-277, 279
 Василевський О. 425
 Василенко М. 129, 132, 133
 Васильєв В. 222
 Василько Георгій 90
 Василько Микола 89, 91
 Васіліу К.З. 396
 Вацетіс Іоаким 141
 Велєдницький А. 473
 Вернадський В. 133
 Верстюк В. 565
 Винницький Роман (Сам)
 415
 Винниченко В. 63, 160, 517
 Винокуров Ф. 416
 Вишиваний Василь 96
 Вільгельм Габсбург 96
 Вільде Ірина 472
 Вільсон В. 110, 307
 Вінграновський М. 489
 Вінценз Станіслав 279
 Вірун С. 489
 Вітенку (Вітенко) 319
 Вітик Семен 83
 Владимиреску Тудор 19
 Владимиров М. 518
 Владимирський М. 202
 Власов А. 431
 Власовський І. 379
 Вовчинський М. 64
 Водовозов Василь 7, 9
- Вознесенський М. 425
 Войтяну 309
 Волобуєв М. 209, 210
 Волошин Августин 94,
 296-298, 302, 398, 401,
 441
 Волошин М. 363
 Вольський 319
 Воробкевич Григорій 48
 Вороський В. 173
 Воронько Платон 472
 Ворошилов К. 161, 425, 529
 Врангель 518
 Вронський С. 374
 В'язлов А. 68
- Габсбурги 43, 46, 74, 75, 77,
 78, 86, 88, 91, 96, 565,
 569
 Габуда І. 373
 Гавен Ю. (Дауман Я.) 519,
 521
 Гаврилюк І. 322
 Гагатко А. 298
 Гаджега В. 298
 Гадомський 119
 Гакман Євгеній 38, 39
 Галич О. 497
 Галіль Наама 416
 Галушинський М. 269
 Гандельсман Марцелій
 276, 279
 Ганкевич Лев 83, 149, 150
 Ганкевич Микола 83
 Гарайда І. 400
 Гарриман А. 353, 429, 430
 Гаспринський І. 60
 Гаті Й. 298
 Гафтель 246, 257
 Геббельс 257
 Гебхарт І. 257
 Гейдріх Р. 406
 Генлейн К. 290
 Георгі І. 33
 Герасименко Василь 430
 Герасимов І. 416
 Гербель С. 135
 Герінг Г. 361, 362, 406
 Геровський А. 91, 93
 Геровський Г. 91, 93
 Гертих Є. 270
- Герцль Теодор 9, 36
 Гесс Мозес 36
 Гільденман 423
 Гімлер Г. 358, 362, 389,
 526
 Гітлер А. 290, 315, 341, 348,
 352, 354, 358, 359, 362,
 364, 367, 368, 381, 385-
 387, 392, 404, 423, 526
 Глаголев О. 383
 Глинський А. 254
 Глінка А. 289
 Глух Ф. 489
 Гнатюк Володимир 93
 Гогенцоллерни 74, 569
 Гогенцоллерни-
 Зігмарінгени 18
 Гоголь 47
 Годжа М. 288
 Годинка А. 400
 Годун П. 383
 Голдман Г. 89
 Голіцинська Катерина 64
 Голіцинський Євген 64
 Голлендер Тадеуш 279
 Головацький Яків 44, 47
 Голувко Тадеуш 265, 270,
 274, 276, 279
 Гонта Іван 426
 Гончаренко А. 416
 Гопкінс Г. 437
 Гопнер Д. 138
 Горбачов М. 461, 480, 498,
 507
 Горбашевський Ю. 319,
 322
 Горбовський О. 383
 Горині 489
 Горська А. 489
 Гохштегер Л. 257
 Грабовецький А. 68
 Грабовська М. 383
 Грабовський Е. 299
 Градовський О. 7
 Гренджа-Донський В. 298
 Гренер В. 129
 Гречуха М. 353
 Гречуха С. 484
 Григоренко А. 497
 Григоренко П. 497
 Гриневич В. 426
 Гринько Г. 162, 206, 207

- Грицак Я. 468
 Гриценко А. 527
 Грінченко Б. 66, 67, 71
 Громико А. 430, 438
 Грох М. 75
 Грушевський М. 8, 40, 45, 49, 50, 68, 71, 81, 114, 117, 119, 120, 122, 123, 126, 149, 472, 516, 568
 Грушкевич Т. 94
 Гуйн Карл 96
 Гулак-Артемівський 47
 Гурка Ольгерд 279
 Гутман Ізраель 416
 Гутник С. 130
 Гуцало Є. 489
- Гедройц Є. 275, 280
 Гломбінський С. 77
 Гога О. 318, 320
 Грабський Станіслав 266
- Давтян 174
 Даллін О. 387-389, 391, 392
 Данилишин Д. 270
 Данило Галицький 352, 354
 Данилюк Ю. 493
 Дашкевич-Горбацький В. 129
 Дейвіс Норман 125
 Демко М. 400
 Денікін А. 149, 155, 159-161, 572
 Дерен-Аерли О. 523, 524
 Дерер І. 288
 Державін М. 27
 Джемільов М. 497, 504
 Джуреску К. 51
 Дзеніс О. 232
 Дзержинський Ф. 59, 137, 166, 519
 Дзерович Ю. 363
 Дзюба І. 424, 489, 490
 Дімітрієв 321
 Діонісій 380, 381
 Дмовський Р. 58, 125, 265
 Добржанський О. 91
 Добрянський А. 93
 Довженко О. 426-428, 432
- Долгорукий І. 566
 Доленко В. 382
 Доманицький В. 72
 Донцов Д. 568
 Дорошевський Вітольд 279
 Дорошенко Д. 10
 Дорошенко Петро 134
 Драгоманов М. 34, 35, 82, 568
 Драгомір С. 322, 323
 Драч І. 489
 Дробніс Я. 156, 161, 165
 Дроздовський Г. 89
 Дубнов Семен 10
 Дубровін Ілля 215, *див. також* Таран
 Дудяк О. 78
 Дука І. 318
 Дукельський С. 518
 Дунін-Борковський П'йотр 267, 268
 Духнович А. 300, 301, 302
 Дюбуа П. 412
- Еган Едмунд 93
 Едзінський К. 497
 Екельн Ф. 411
 Еллан-Блакитний В. 147
 Ель-Регістан Г. 427
 Емінеску Міхай 89
 Енгельс Ф. 59, 490
 Еннок 293
 Ерделі А. 298
 Еренфельд П. 294, 295, 302
 Ерліх 423
 Естергазі Й. 290
 Естергазі М. 92
- Євдокимов Ю. 518
 Єжов М. 259-262
 Єлісаветський Стер 416, 420, 423
 Єнджеевич Я. 270
 Єфремов С. 66, 73, 122
- Жебуньов Л. 67
 Жезицький В. Й. 261
 Желехівський Євген 47
 Жигня К. 395
 Жилко Ф. 489
 Житецький П. 66
 Жуков Г. 425, 432
 Жуковський О. 517
- Заблоцький 307
 Зайончковська 255
 Зайцев Павло 279
 Залкінд Р. (Землячка) 519
 Залозецький Володимир 315, 316, 322, 349
 Заньковецька М. 134
 Зарубін О. 119
 Затонський В. 158, 161, 162, 164, 177, 222-224, 233, 256
 Зашкільняк Л. 373
 Зелінський І. 266
 Земсков В. 372, 464
 Зибачинський С. 349
 Зільберфарб М. 120, 126
 Зінов'єв Г. 156, 160
 Зічі М. 92
 Зомборі Д. 298
 Зорін А. 148
 Зубенко Г. 68
- Ібраїмов Велі 523, 524
 Ібраїмов І. 521
 Ібраїмов У. 521
 Іванов О. 141, 165
 Івашкевич Ярослав 279
 Іден А. 437, 438
 Ікрамов А. 215, 217
 Іларіон (Іван Огієнко) 379, 380
 Ільницький О. 399
 Іоанід Р. 396
 Іонко О. 307
- Йє-Ченг 497
 Йодль 360
 Йорга Н. 51, 317
 Йосеф 419
 Йосиф II 41, 88
 Йоффе А. 172

- Каганович Л. 206, 207, 214, 219, 221-223, 232, 233, 425
Казимир Ян 282
Калінін М. 179, 184, 185, 353, 425, 427, 521, 523
Каменев Л.Б. 155, 158, 170, 171, 176, 183, 184, 197, 201, 523
Каменев С. 518
Камінський Б. 62, 298
Камінський Й. 302
Кандиба І. 489
Канівець П. 64
Каплун Пінхас 420
Каппелер А. 55
Карабелеш А. 298
Карбулицький Іларій 48
Карл I 18, 305
Карл XII 366
Карл Стефан 96
Кармазіна М. 567
Кармалюк Максим 426
Кароль II 318, 321
Карп (Карп'юк) 319
Карп М. 395
Карпек О. 223
Карр Е. 171
Касаткін В. 216
Каспжицький Т. 272
Кастелянський А. 6
Катерина II 19, 24, 25, 56, 516
Катков Н. 529
Катгель М. 205
Каутський К. 215
Кахане Давид 419
Кацнельсон З. 228
Квасницький Ю. 66
Квірінг Е. 144, 172, 173, 243, 523
Квітка-Основ'яненко Г. 33, 47
Квітковський Д. 313, 349
Кедрин І. 270, 280
Кедрин-Рудницький Іван 273, 279
Кемаль Мустафа (Ата-турк) 520
Кемінь 406
Керенський О. 74, 114, 121
Керзон Дж. 436, 438-441
Кживіцкі Л. 276
Кизя Л. 374
Кириченко О. 528
Киричук Ю. 270
Кишинівська Юля 346
Кіпиш І. 489
Кіров С. 521
Кістяківський Б. 73
Кітнер А. 89
Клементій 419
Клочурак С. 298
Клюєв 348
Кляггес Д. 359
Книш З. 269
Кобилянська О. 349
Кобулов Б. 347
Ковалевський М. 68, 113, 124, 276
Коваленко Г. 71
Коваль А. 491
Коваль М.В. 414, 433
Ковальчук 71
Ковач Е. 507
Ковба Ж. 416
Ковжун П. 275
Ковнер Абба 423
Ковпак 423
Ковч Омелян 419
Когут Л. 316, 322
Когут Т. 373
Кожем'яко І. 356
Козак К. 416
Козленко 71
Козлов В. 488
Козловський Л. 271
Козма М. 397, 399, 400, 406
Кокошкін Ф. 115
Коланковський Л. 276
Коменський Я.А. 288
Кон Ф. 172, 250
Коніщук 423
Константинідіс М. 497
Контратович Е. 299
Копелев Л. 497
Коппілі Мауріліо 391
Кордуба Мирон 275, 276, 279, 280
Корлат А. 397
Корнієць Л. 348, 353
Корнійчук Олександр 353, 430, 436
Коротченко Д. 529
Косибович Едвард 279
Косигін О. 527
Косик В. 433, 434
Косіор С. 158, 161, 164, 165, 220-222, 223, 225-227, 233
Костельник Гавриїл 363
Костенко В. 426
Костомаров М. 34, 566
Костюк Г. 341
Костюк Т. 373
Костя (Костюк) 319
Косцялковський М. 272
Котляревський Іван 33, 47, 65
Кох Е. 359, 362, 364, 365, 370
Коциловський Й. 378
Коцка А. 299
Коцюбинська М. 489
Коцюбинський Юрій 137, 172
Кочур Г. 489
Кошбук Дж. 507
Красильщиков В. 218
Красножон Н.Г. 473
Кренцбах Стелла 415
Крестинський М. 155
Кривонос Максим 426
Кривошеев Г. 431
Кривошеїн О. 134
Крижанівський А. 275
Крикун М. 209, 373
Кримський Агатангел 132
Крип'якевич І. 70
Крим С. 517
Крістя М. 320
Круглов Олександр 390, 410
Ксенопол А. 51
Кубаєв Мемет 524
Кубійович В. 275, 367
Кудряшов Володимир 423
Куза А. 318, 320
Кузнецов М. 425
Куйбишев В. 182, 183
Куліш Пантелеймон 35, 48
Кульчинський Станіслав 282
Кульчицький С. 139, 207, 572

- Кун Бела 518-520
 Кундт 367
 Кунстман Всеслав 279
 Купа Євдокія 418
 Курас І.Ф. 544, 547
 Куртяк І. 296, 298
 Кутузов М. 352, 427
 Куусінен О. 529
 Куцин Тетяна 423
 Кьорбер Е. 77
 Кюстін де А. 52
- Лагода П. 373
 Лагодінський Микола 82
 Лазурський В.Ф. 393
 Ландау 29, 144, 388
 Лапчинський Г. 161, 163, 164
 Ларик 148
 Ларін Ю. 523
 Лауб Г. 497
 Лауер Венді 404
 Лебедь Д. 209, 210, 234
 Левинський (Левітський) 124
 Левитський М. 72
 Левицький Д. 271
 Левицький К. 363
 Левицький Кость 81
 Левицький М. 175
 Левицький М. 373
 Левіт Ізяслав 393, 416
 Левітін-Краснов А. 497
 Легкий О. 393
 Ленін В. 52, 60, 73, 136, 137, 139-141, 155-159, 161-163, 165, 166, 169-171, 173, 175, 176, 179-185, 198-201, 203, 213-216, 218, 354, 490, 518-521, 524, 566, 567, 572
 Лепкий Богдан 266, 275, 276, 279
 Лернер Р. 473
 Лизогуб Ф. 10, 129
 Лисенко М. 65, 134
 Лисовський В. 393
 Лисяк-Рудницький І. 62, 135, 166, 474, 528
 Литвин В. 353
- Литвинов М. 174
 Литвинов П. 497
 Личко І. 67
 Лібович О. 489
 Ліденквіст Р. 130
 Лінгау О. 131
 Ліндер 423
 Лінднер 408
 Лісовий В. 487, 489
 Літваков М. 126
 Лобода Г. 71
 Лободовський Юзеф 275, 279
 Лозе 359, 408
 Лойцкер Х. 473
 Лоренц Вернер 389
 Лось Станіслав 275, 278, 279
 Лотоцький Олександр 266, 279
 Лукес 312
 Лук'яненко Л. 489
 Луцьків В. 489
 Львов Г. 115, 120
 Любченко П. 218, 220-223, 233
 Люегер К. 76
 Ляйнберг С. 153
 Лялін П. 529
 Лях В. 172
- Магочій П. 348
 Маер-Михальський Д. 316
 Мазепа І. 54, 268, 360
 Мазлах Сергій 142
 Мазуркевич Я. 343
 Маївський Д. 370, 371
 Маїр-Гартінг Р. 290
 Майборода Г. 489
 Майборода О. 508
 Майданський М. 473
 Майоров М. 138
 Макара М. 508
 Макарчук С. 78
 Максименко М. 527
 Максимов М. 317
 Максимович М. 33
 Макух Іван 82
 Маланюк Євген 275, 279
 Маленко С. 373
 Маленков Г. 425, 527
- Малиновська 71
 Малишко А. 489
 Манайло Ф. 299
 Маніу Ю. 317, 318
 Мануїльський Д.З. 158, 161-163, 182, 183, 197, 203, 430
 Манцев В. 166
 Марголіс Олександр 423
 Маркс К. 36, 59, 490
 Маркус Тетяна 423
 Маркуш О. 298
 Мартин Т. 219
 Мархлевський Юліан 10
 Масарик Томаш Гарріг 8, 284, 286, 292, 300-303
 Магіас Ахер (Натан Бірн-баум) 566
 Матусевський Ф. 118
 Матчишин Юлія 418
 Махал 300
 Махно Н. 239
 Мацієвич Л. 62
 Медем Володимир 9
 Медієв А. 60
 Межлаук І. 179
 Меленевський М. 64
 Меллер-Закомельський В. 134
 Мельгунов С. 518
 Мельник В. 508
 Мережин А. 243
 Мехліс Л. 352
 Мешик П. 346
 Мигович І. 508
 Мижирицький М. 473
 Микитенко І. 232, 233
 Микола II 32, 110
 Микола Миколайович, князь 74
 Миколайчик С. 436, 439, 440
 Мирзеску Г. 311
 Михайлов 355
 Михалков С. 427
 Мишанич О. 508
 Мишковський Є. 60
 Мікоян А. 425
 Мілюков П. 74, 134
 Місюра 423
 Міхновський М. 62, 64, 65, 568

- Мицкевич Адам 89, 350
Мицкевич М. 120
Млодзяновський К. 267
Молотов В. 183, 222, 341, 425, 437, 438
Мондок І. 298
Морарь-Андрієвич Сильвестр 39, 90
Мороз В. 489, 491
Мосціцький І. 272
Мудрий В. 272
Мумм А. фон 129, 517
Муравйов 138, 139
Муссоліні Б. 391
Мустафаєв Рефат 493
- Нагорна Л. 487
Назарук О. 278
Наулко В. 22
Науменко В. 66
Нахманович В. 411
Невицька І. 298
Невський О. 352, 427
Некрич А. 497
Немец Ф. 441
Нечитайло С. 69
Нечуй-Левицький І. 65
Нікітін А. 143, 144
Нікітченко В. 489
Ністор Іон 51, 305, 307, 310, 313
Нойман Самуель (Максимович) 415
Нольде Б. 121, 122
Нольський Е. 222, 223, 228
Норець Т. 71
- Огієнко Іван 266, 276, 279
Ойлевич 246
Олександр I 20, 27, 56
Олександр II 27, 34
Олександр III 35
Олександр Невський 219
Олендорф 409
Олесницький Євген 80, 81
Олійник Б. 489
Олінер Перл 418
Олінер Самуель 418
Омельченко Т. 367
Онацький М. 68
- Онишкевич Гнат 47
Ончул Аурел 89
Орджонікідзе Г. 182
Осадчий М. 489
Охотін Н. 262
Охримович Володимир 81
- Павло I 20
Павловський О. 33
Павловський Яша 423
Палій Семен 426
Палій Ю. 381
Пан Гі Мун 403
Панкратов В. 356
Панчишин Б. 373
Панчишин М. 363
Панчук М. 508, 547
Панькевич І. 298
Папроцький Станіслав 275-277
Папроцький Ян 275
Параджанов С. 489
Парсаданова В. 348
Партнер Т. 47
Пасманик Данііл 9
Патак 257
Патон Є. 426
Патриляк І.К. 414
Пачовський Василь 298
Пелікан І. 497
Пенірджі Уснії 494
Пестель П. 33, 60
Петлюра С. 127, 160, 270
Петро I Великий 32, 219
Петровський Г. 52, 156, 158, 162, 168, 169, 182, 183, 185, 523
Петровський М. 352
Петрушевич Євген 81, 264, 313
Пешек Й. 302
Пешка П. 296
Перацький Б. 271
Пігідо Федір 421
Підгірянка М. 298
Піддубний Г. 310, 463
Пілсудський Юзеф 8, 265-269, 272, 276, 280, 340, 436
Погоновський Єжи 279
Подвойський М. 144
- Подковка Мартін 346
Подраза А. 78
Позичанюк Й. 371
Полівка 300
Полікарп (Сікорський) 381
Поллак М. 87
Полоз М. 145, 147, 173, 208
Поль Дітер 402
Поль О. 70
Поляков М. 519
Поп І. 291
Попов 27
Попов М. 148, 221-225, 256
Попов П. 156, 164
Попович Ж. 90
Поповічі Аурелій 76
Порш М. 64
Постишев П. 221-223, 225, 227-229, 231-234, 256
Потенжна 418
Потоцький А. 83
Потушняк Ф. 298
Примаков Віталій 137
Пристор А. 270
Продан Василь 46
Проектор Д. 342
Пуза Є. 298
Пузакін М. 528
Пуріч Ш. 306
Пурішкевич В. 134
Пушкін 33
Пфайфер 369
Пятаков Г. 136, 137, 139, 141, 164, 180, 181, 184
- Раковський І. 93
Раковський Християн 141, 143-145, 147, 148, 155-159, 161-165, 167-185, 202-204, 521
Раушнінг Г. 358
Рафайл (Р.Фарбман) 156
Рафес М. 119
Рашидов Ш. 529
Рега Лев 415
Редліх Шимон 413, 416
Рейхенау фон 404
Реклю Еліз 110
Реннер Карл (Рудольф Шпрінгер) 8, 38, 44, 76
Ржепецький А. 130, 276

- Ржепецький Б. 276
 Ржепецький Я. 374
 Ридз-Смігли Е. 272
 Рильський Максим 353
 Рихлік Я. 284
 Ріббентроп Й. 340, 341, 438
 Річицький А. 209, 227, 228
 Рішельє 26
 Рогінський А. 262
 Рогоза О. 129
 Родічев Ф. 134
 Розенберг 257, 359-362, 364-366, 381, 389
 Розенблат Євген 416, 417
 Розенталь П. 56
 Розсипал А. 295, 302
 Роквест фон 394
 Романчук 81
 Ромер Т. 436
 Рудницька Т. 481
 Рудницький Антін 279
 Рудницький В. 124
 Рудницький Михайло 279
 Рудольф 77
 Рузвельт Ф.Д. 428-430, 435-441
 Русов М. 62
- Сабов Є. 298
 Сабол С. 298
 Сабуров О. 371, 375, 423
 Савенко А. 72
 Савчук-Савяну Т. 305
 Сагайдачний Петро 354, 360, 426
 Садовський В. 63
 Саїд-Галієв С.-Г. 521
 Сайко 69
 Самбул М. 356
 Самедінов Ібраїм 524
 Самчук Улас 279
 Сапега А. 379
 Сапожніков 214, 215
 Сапронов Т. 165
 Сатановський Р. 375
 Сахаров А. 497, 498
 Свердлов Яків 143
 Свєрстюк Є. 489
 Свєчин О. 68
 Світальський К. 268
- Світличний І. 489
 Святослав 352
 Севдіяр М. 497
 Сеїнник 369
 Сеїтов Якуб 493
 Сейдамет Д. 526
 Селімов Мустафа 493
 Сербинюк Юрій 315, 316
 Серебряков П. 161
 Серов І. 347
 Симиренко В. 55
 Симович В. 363
 Симонолевич (молодший) Костянтин 275, 279
 Сікорський В. 435, 436
 Сірко Іван 426
 Січинський М. 83
 Скачко 243
 Сковорода Г. 426
 Скоропадський Павло 10, 127-129, 131-135, 139, 148, 517
 Скоропис-Йолтуховський О. 64
 Скрипник Микола 137, 143, 175, 177, 181, 197, 202, 203, 208-210, 212, 221-228, 231, 232, 253, 370, 523
 Слава-Складковський Ф. 272
 Славек Валерій 268, 269, 271, 272
 Славинський Максим 10, 32, 73, 123
 Славік 300
 Славутинська 71
 Сліпий Й. 363
 Слонський Станіслав 279
 Смаль-Стоцький Роман 275, 276, 279
 Смаль-Стоцький С. 47, 90, 91
 Смідович П. 217, 523
 Смілга І. 518
 Смірнов А. 523
 Сова П. 298
 Совцов 246
 Сокольников Г. 182
 Солонарь В. 396
 Сондак Борис 423
 Сосницький С. 529
- Сосюра Володимир 426, 427
 Спектор Ш. 422
 Спиридонов Г.А. 24
 Співак Є. 473
 Спіна Ф. 290
 Сталін Й. 73, 126, 136, 145, 147, 156, 165, 168, 169, 171, 175-177, 182-185, 197, 198, 200, 201, 203-205, 207, 211, 214-228, 232, 243, 249, 256, 259, 341-343, 345, 351-354, 358, 425, 427-430, 432, 435-441, 461, 472-474, 507, 519, 527, 528
 Старик В. 39, 48
 Старосольський Володимир 83
 Стасів-Калинець І. 489
 Стебницький П. 73
 Стек Марко 419
 Стельмах М. 489
 Стемповський Станіслав 276, 279
 Шешенко І. 51, 65
 Стойка О. 400, 401
 Столипін П. 70, 72
 Стрепетов І. 308
 Стрипський Г. 93, 298
 Строкач Т. 374
 Струве П. 73
 Стус В. 489
 Суворов Олександр 219, 427
 Сударський 246
 Султан-Галієв М. 520
 Сулькевич С. 517
 Сумароков П. 27
 Сумцов М. 71
 Суровцев О. 411
 Суровцева Надія 119
 Суслєнський Я. 416
 Суслов М. 493
- Тааффе Е. 44, 76, 77
 Талес Яків 423
 Таран Є. (І.Дубровін) 214-216
 Тарасенко І. 68
 Тарасов М. 529

- Тартаковський М. 519
 Тархан Ільяс 524
 Татареску 318
 Татаркевич Владислав 279
 Твардовський Б. 379
 Твердохліб Сидір 279
 Тек Нехама 416, 418
 Текелі П. 19
 Телеки П. 397
 Тененбойм Мордехай 422
 Теодореску Г. 321
 Терлецький Є. 174
 Терлецький О. 162
 Тесля А. 68
 Тереску 320
 Тетеряну 385, 386
 Тимінський І. 90
 Тимошенко С. 425
 Тимченко Є. 66
 Тичина Павло 353, 426
 Тігрід П. 497
 Ткаченко М. 64
 Тобілевичи 35
 Товстуха І. 215
 Толмачов І. 72
 Толочко О. 566
 Томашівський Степан 266, 276, 279
 Тотай 255
 Тоффлер Елвін 211
 Трильовський Кирило 82
 Троцький Лев 144, 155, 156, 158, 160, 168, 169, 173, 197, 200, 201, 212, 213, 243, 518, 519, 523
 Тугутт С. 276
 Турчин Л. 363
 Турияниця І. 441
 Тухачевський М. 435

 Українка Л. 51
 Улькюсал М. 526
 Ульянов Д. 518
 Ульянов-Ленін В. 177, *див. також* Ленін В.

 Факторович Роза 383
 Фанга Іван 415
 Фарбман (Рафаїл) Р. 161
 Федішинец В. 508

 Федоров О. 374, 423
 Федькович 319
 Феллер М. 416
 Фелькль Еккегард 388
 Фенцик С. 296, 298, 302, 397
 Феофіл (Булдовський) 381
 Фердинанд І 313
 Фешенко-Чопівський І. 266
 Філін О. 497
 Фірцак Юлій 93
 Фішбеїн Мойсей 415
 Флондор Я. 90
 Флоринський Т. 72
 Франк Г. 362, 416
 Франко З. 489
 Франко Іван 11, 47, 51, 81, 82, 93, 344, 354, 426, 471, 568
 Франц Йосиф 77, 96
 Франц Фердинанд 76, 77
 Френкленд М. 341
 Фрунзе М. 173, 197-200, 202, 203, 518

 Хайрулаєв Ізмаїл 493
 Халанський М. 71
 Хамзін К. 521
 Ханенко М. 129
 Хауффе 385, 386
 Хачатурян А. 427
 Хвильовий 232
 Хвиля А. 220-222, 224, 233
 Хвіст В. 69
 Хльонд А. 282
 Хмельницький Богдан 120, 354, 360, 366, 427, 428, 516, 568
 Хмельницький О. 146, 147
 Холоневський А. 58
 Хомишин Григорій 278, 376
 Хорунжа Т. 541
 Хофмайер Хорст 388, 389
 Христюк П. 117
 Хруцький С. 275
 Хрущов М. 353, 425-428, 430, 439, 441, 528
 Худобинко 255
 Хьолер 416

 Церетелі І. 111, 120
 Цурканович І. 298
 Цюрупа О. 523

 Чапата Марія 418
 Чапчакчі Х. 521
 Чарнецький Я. 279
 Червоненко С. 484
 Черепанов Костянтин Вікторович 307
 Черчілль В. 429, 435-441
 Чижевський П. 68
 Чикаленко Є. 54, 55, 65, 66, 139, 148
 Чикаленко І. 65
 Чирко Б. 247
 Чихачов 115
 Чичерін Г. 170-172, 174, 177, 184, 521, 523
 Чогар Б. 524
 Чорновіл В. 489, 491
 Чубар 179, 180, 205-207, 222, 225
 Чубар Влас 144, 179, 205, 225
 Чубинський М. 129, 131
 Чуга О. 400
 Чужин Я. 174
 Чуковська Л. 497
 Чучка П. 508
 Чхеїдзе М. 74

 Шаваль А. 373
 Шандрук П. 275
 Шаповал Ю. 348
 Шапошніков Б. 425
 Шаумян С. 215
 Шахрай Василь 140, 142
 Шашкевич М. 47
 Шварцбард С. 127
 Шверник М. 529
 Шевченко Тарас 33, 34, 49, 65, 73, 89, 93, 110, 112, 134, 147, 279, 354, 426, 504
 Шевчук А. 489
 Шемет В. 68
 Шептицький Андрей 278, 345, 346, 363, 376, 378, 379, 419, 420

- Шиллер Фрідріх 89
Шило Шмуель 422
Ширинський А.М. 60
Шікенданц 359
Шліхтер О. 224
Шмельов І. 518
Шмуклер 255
Шолом-Алейхем 505
Шолтес З. 298
Шостакович Д. 427
Шраг І. 66-68
Шробар В. 288, 289
Штафан А. 298
Штейнгель Ф. 68
Штернберг Лев 9, 28
Штерцер Абрагам 415
Штраухер Бенно 89
Штумп Карл 388, 389
- Шульгін В. 116, 120
Шульгін О. 120, 568
Шумський О. 172, 173, 227, 232
Шурба І. 373
Шухевич Р. 270, 470
Шьонгарт Карл Ебергард 409
Шьонерер Г. фон 76
- Шорс Микола 354
- Юзевський Генрік 267, 268, 273
Юркевич Л. 73
Юртер Ф. 497
Юхнева Н. 497
- Яворницький Д. 70
Яворський Анджей-Казимеж 279
Ягеллони 434
Ягода Г. 222, 256
Яковлев (Епштейн) Я. 147, 161, 164, 174
Яковлев В. 175
Яковлев М. 217
Якубовський Віктор 279
Яновський Юрій 472
Ярославський Омелян 352
Ярош Є. 373
Ярошевський Б. 59
Яснопольський 125

Н35 **Національне** питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / [ред. рада: В.М.Литвин (голова), Г.В.Боряк, В.М.Даниленко та ін. ; відп. ред. В.А.Смолій ; авт. кол.: О.Г. Аркуша, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін.]. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 592 с.

ISBN 978-966-521-617-9

В колективній монографії українських дослідників підсумований історичний досвід України щодо осмислення й утілення власних етнополітичних прагнень. Віхи становлення української ідеї, консолідації навколо неї української політичної нації та визволення державотворчої енергії українського народу розглядаються на тлі драматичних подій політичної історії ХХ – початку ХХІ ст. Авторський колектив простежує зміни політичних і державних доктрин у розв'язанні національного питання, становища та міри впливу на них українців і решти етносів України. Проблема становлення політичної платформи українства як державної нації та етнічних меншин як вагомих гравців сучасного політичного простору досліджена на тлі історично змінюваних декорацій: у різних державах (Російській та Австро-Угорській імперіях, УНР, Українській Державі, ЗУНР та УСРР, II Речі Посполитій і Румунському королівстві, ЧСР та УРСР, незалежній Україні), соціально-економічних і політичних системах.

Призначена для науковців.

УДК 323.1+94(477),1780/2011”
ББК 66.5:63.3(4Укр)

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

АРКУША Олена Георгіївна, ВЕРСТЮК Владислав Федорович,
ВІДНЯНСЬКИЙ Степан Васильович та ін.

**Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.:
історичні нариси**

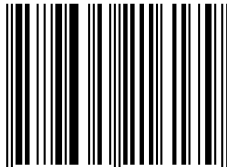
Коректори *В.Є.Білаш, О.В.Попова*
Оригінал-макет *О.В.Гащенко*

Підписано до друку 15.06.2012. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 47,73. Обл.-вид. арк. 54,76. Тираж 600 пр. Зам. № 11-1183К.

ТОВ НВП «Ніка-Центр». 01135, Київ-135, а/с 192;
т./ф. (044) 39-011-39; e-mail:psyhea@i.com.ua; psyhea9@gmail.com; www.nika-centre.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №1399 від 18.06.2003

Віддруковано на ЗАТ «ВІПОЛ», вул. Волинська, 60, Київ, 03151
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №752 від 27.12.2001

ISBN 978-966-521-617-9

9 789665 216179
www.nika-centre.kiev.ua